THE

RAGHUVAMS'A

OF

KA'LIDA'SA,

WITH

The Commentary (the Sanjîvinî) of Mallinâtha.

CANTOS I—X.

EDITED

With a literal translation into English, copious notes in Sanskrit and English and various readings, &c. &c.

BY

MORESHWAR RA'MACHANDRA KA'LE, B.A.,

Author of 'Higher Sanskrit Grammar', 'Sâhityasârasaṅgraha', Sanskrit Commentaries on the Vikramorvas'îya of Kâlidâsa, The Kâdambarî of Bâṇa, The Nîti and Vairágya Śatakas of Bhartṛharî, &c. &c.

—<:o:>—

Third Revised Edition.

GOPAL NARAYEN & Co.

Book-Sellers & Publishers.

KALBADEVI ROAD, BOMBAY.

1922.

॥ श्रीः ॥

महाकविश्रीकालिदासविरचितः ।

रघुवंशः ।

महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया

संजीविन्या समेतः ।

मोरेश्वर रामचन्द्र काळे

इत्यनेन

टिपण्यादिभिरलंकृत्य पाठान्तरैः संयोज्य संशोधितः ।

स च

शाके १८४४ संवत्सरे
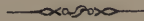
मुम्बापुर्यां

' मुम्बईवैभव ' मुद्रायन्त्रालये मुद्रापितः ।

EXTRACT FROM

PREFACE TO THE FIRST EDITION.

In presenting to the public this new edition of the Raghuvaṃs'a, the editor feels himself called upon to explain the reasons for thus adding to the already large number of the existing editions of this poem. Certain Cantos of the Raghuvaṃśa are generally prescribed for the higher examinations of Indian Universities, and the students feel the want of some good and correct edition which would be a useful and a safe guide in acquiring the varied information required of them by the University examiners. Only four or five editions, published here and at Calcutta, contain English notes and translation, and are thus meant to meet the wants of High School and College students. But in the humble opinion of the present editor they have certain deficiencies of their own, and are therefore inadequate for the purpose for which they are intended. The commentary of Mallinâtha, though excellent in itself and a good guide to advanced scholars, is practically of small use to ordinary students. Judged from the standpoint of a beginner, it has certain distinct disadvantages. Its terseness of style and the technicalities of grammar it introduces, puzzle the novice; again it does not often give the full *vigraha* of compounds but merely explains them. It does not also give the derivation of words. For these and other things the student has to depend upon English explanatory notes. No attempt has yet been made to give complete and exhaustive notes, critical, grammatical as well as explanatory... ......The present edition is an humble attempt to remedy all these defects. Since Mallinâtha explains each S'loka by giving its *anvaya*, as he himself tells us in the introductory S'lokas to his commentary, the construction is not given separately. But the words of the text are printed in bold type in the com. in their prose order, and where Mallinátha does not quote the actual words of the text they are given *enclosed in rectangular brackets*. After reading the S'loka the student should read the words in bold type in the commentary in order, and he will get the construction or *anvaya*. This will also assist him in separating the words of the text and readily finding out their meaning given by Mallinâtha, as it immediately follows them. Difficult words in the Saṃjîvanî are explained in easy Sanskrit in the foot-notes, which also supply the deficiencies of Mallinátha's commentary where necessary by giving extracts from other commentaries and similar extraneous sources—an arrangement which will greatly add to the usefulness of the book without creating any confusion.........................

A full, literal translation has also been given. What is intended is this:—The student should first read the S'loka, then the *anvaya* and then the meaning in Sanskrit; he should then translate it in his own words and

then consult the translation given at the end. Besides the translation, the present edition gives copious explanatory notes on each S'loka, explains the compounds, notes peculiarities of grammar and discusses the propriety of different readings where necessary. Certain important points not noticed by Mallinâtha are also considered herein. Allusions to mythology and history are explained, important etymologies given and the ancient geographical names of rivers, countries, &c. identified with their present names. Figures of speech are given and rhetorical discussions introduced where necessary. The definitions and schemes of all the metres used by the poet in this work are given, and model questions, as well as those set at the Bombay University examinations, are appended at the end. In short, an endeavour has been made to meet every possible difficulty of students, and no pains have been spared to make this famous poem easily intelligible even to an ordinary student.

PREFACE TO THE NEW EDITION.

In this edition, while I have retained all the original features of the work, the whole has been submitted to a thorough revision, and it is hoped that in this form it will prove increasingly useful to those for whom it is intended. Tha introduction has been recast and re-written in part, and considerable additions made to the English notes. I am obliged to the editions of Messrs. Pandit, Nandargikar, and Ray, to whom my best thanks are due.

Bombay, June 1922. M. R. KALE.

INTRODUCTION.

I. THE SANSKRIT KÂVYA.

Before the student enters upon a critical and detailed study of the Raghuvaṃśa it is necessary that he should be acquainted with the salient features of what is called Kâvya in Sanskrit.[1] Sanskrit rhetoricians have divided all kinds of literary compositions into two main divisions, दृश्य (what is capable of being seen) and श्रव्य (what can only be heard or chanted). All the varieties of dramatic pieces come under the दृश्य class, while everything else can be broadly described as श्रव्य. The श्रव्य Kâvya[2], again, has been further sub-divided, on considerations of its form, according as it is written in verse, or in prose, or in mixed verse and prose.[3] (1) Compositions in verse or metrical form are the commonest specimens of श्रव्य Kâvya. They generally fall into two classes, the distinction being based chiefly on their length[4] :—(a) महाकाव्यs or 'Great Poems', such as the Raghuvaṃśa, the Śiśupâlavadha &c., (b) and खण्डकाव्यs or 'Small Poetical Pieces', a class which includes all minor lyrical poetry and such works as the Meghadûta, the Bhâminîvilâsa, the Amaruśataka &c. (2) Prose works are comparatively rare in Sanskrit; their main kinds are two[5]—Kathâ (*e. g.* the Kâdambari of Bâṇabhaṭṭa) and Âkhyâyiká (*e. g.* the Harshacharita of the same author). (3) Works in which prose and

---

1 The information given here has been briefly summarized from the Kāv.-D. and the Sāh.-D. For a *historical* outline of Kāvya literature the student is recommended to consult any standard History (*e. g.* Macdonell's) of Sanskrit Literature.

2 The student should be on his guard against the common conception that Kāvya, 'Poetry', is *metrical* composition. Kāvya originally signifies any literary piece, whether in prose or in verse; in popular usage it has been chiefly applied to verse.

3 पद्यं गद्यं च मिश्रं च तत्त्रिधैव व्यवस्थितम् । Daṇḍin.

4 This is clear from the words of Vis'vanâtha who says खण्डकाव्यं भवेत्काव्यस्यैकदेशानुसारि च; 'a Khaṇḍa kāvya treats of some *portion* of (the subjects that fill a whole) Mahákāvya.'

5 अपादः पदसंतानो गद्यमाख्यायिकाकथे । इति तस्य प्रभेदौ द्वौ ॥ Daṇḍin. The Agnipurāṇa mentions five kinds, *viz.* आख्यायिका कथा खण्डकथा परिकथा तथा । कथानिकेति मन्यन्ते गद्यकाव्यं च पञ्चधा ॥

verse are mixed are classed as Champûs (*e. g.* the Bhâratachampû, the Viśvaguṇâdarśa-champû, &c.)[6].

The student will thus notice that, along with dramas, the महाकाव्यs and खण्डकाव्यs have been the most popular forms of literary composition, and have attracted the best geniuses to try their hand at them. It is true that the Khaṇḍa Kâvya attracted more attention, chiefly because it is short and requires less expenditure of time and energy; and that the number of extant Mahâkâvyas, therefore, is not very large. But what is here lacking in quantity has been amply made up in quality. For in dignity of style, depth of thought and majesty of movement, the Mahâkâvya is far and away the best expression which the Sanskrit literary artist has found for his genius. The Raghuvaṃśa is a Mahákâvya, which the Sâh.-D.[7] defines as follows:—

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।
सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ।
शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ॥
अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसंधयः ।
इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् ॥
चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकं च फलं भवेत् ।
आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ॥

---

6 गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते । Sâh.—D. If we set aside the distinction between श्रव्य and दृश्य, and consider *form* alone, it is also possible to class dramas as 'mixed Kāvya,' as indeed has been done by Daṇḍin, who says मिश्राणि नाटकादीनि (K.—D. I. 31).

7 We give above the definition of the Sâh.—D., which is more detailed, since its author, who lived in the fifteenth century, had all the famous Mahákâvyas before him, including even the later specimens. The definition of Daṇḍin (of the sixth century) is earlier and concise, and we give it below for comparison with that of Viśvanátha :—

सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् । आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ॥
इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम् । चतुर्वर्गफलायत्तं चतुरोदात्तनायकम् ॥
नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः । उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः ॥
विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः । मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि ॥
अलंकृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् । सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसंधिभिः ॥
सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपतं लोकरञ्जनम् । काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायते सदलंकृति ॥

Other definitions, more or less similar, will be found in Agnipurâṇa (337), Kâvyâlaṃkâra (I.), Sarasvatî-Kaṇṭhâbharaṇa (V.), &c.

क्वचिन्निन्दा खलादीनां सतां च गुणकीर्तनम् ।
एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥
नातिस्वल्पा नातिदीर्घा सर्गा अष्टाधिका इह ।
नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।
संध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ॥
प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः ।
संभोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥
रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।
वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।
नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥

(*Parichchheda VI.*)

Thus, a Mahákávya should be divided into chapters, called सर्गs or Cantos. The hero should be either a divine personage, or a Kshatriya of noble descent and possessed of the qualities of a Dhîrodâtta[8] Hero. This is when the poem is concerned with the description of the life of a single hero (as in the Śiśupálavadha or the Vikramâñkadevacharita); if like the Raghuvaṃśa it has for its theme a number of Heroes, then they should all be Kshatriya princes sprung from the same race, and of pure descent. The prominent sentiment (रस) should be either शृङ्गार, वीर, or शान्त, others being introduced as accessories. The subject-matter should be arranged as in a náṭaka with the necessary changes. The plot may be historical, or may have for its subject-matter the glorious deeds of the good and the virtuous. The object of such compositions should be the attainment of the four aims of human pursuit—*i. e.*, they should be written in such a way that their study would point out the means of attaining them. It should open with a verse or verses expressive of a salutation to a deity, or a blessing conferred on the readers, or a hinting of the subject-matter; these may sometimes be followed by censure of villains and praise of the good (as in the Vikramâñkadevacharita). A Mahákávya should be divided into सर्गs not less than eight,[9] which should be neither too

8 A 'Dhîrodâtta' ('self-controlled and exalted') Hero is one who is magnanimous, exceedingly grave, forbearing, not boastful, resolute, one whose high spirit is concealed, and who is faithful to his promise (महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकत्थनः । स्थिरो निगूढाहंकारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ॥ D.—R. III.)

9 Some restrict the number to thirty; *cf.* अष्टसर्गान्न तु न्यूनं त्रिंशत्सर्गाच्च नाधिकम् । I'śânasaṃhitâ; but the *Haravijaya* possesses as many as fifty cantos. So the rule is not absolute.

long nor too short.[10] They should be composed in the same metre, which should change only at the end; sometimes (as a variety) a सर्ग may be written in a number of metres. The contents of the next Canto should be indicated at the end of the preceding one. It should describe, at more or less length, such incidents and topics as twilight, the rise of the sun and the moon, the night, the evening, darkness, the day, morning, noon, hunting, mountains, seasons, forests, oceans, the union and separation of lovers, sages, heaven, cities, sacrifices, battles, invasions, marriage ceremonies, advice, the birth of a son, &c. &c. It should be named after the poet, or the plot, or the Hero, or some other person; while each Sarga should be named in accordance with its own contents (*e. g.* the 6th canto of the Ragh. is named स्वयंवरवर्णन).

It should be borne in mind that these elaborate rules were evolved after a minute examination of all available specimens. The works of early poets like Káḷidása will not therefore be found to conform strictly to the definition given above, nor is it necessary that they should do so, provided they follow the broad lines laid down. For Daṇḍin himself says, न्यूनमप्यत्र यैः कैश्चिदङ्गैः काव्यं न दुष्यति । यद्युपात्तेषु संपत्तिराराधयति तद्विदः ॥ (I. 20). Thus the Raghuvaṃśa, though it does not describe everyone of all those incidents and topics, still conforms mostly to the definition given, as the student can verify for himself. Thus, it has for its theme a number of noble kings born of the same family. The predominent sentiment is शृङ्गार, though वीर and करुण are often introduced as accessories (*e. g.* in Canto III. and VIII.). It is named after Raghu, the most eminent among its many heroes. The subject of the next Canto is indicated towards the close of the previous one; *e. g.* it is evident from what is said at the end of Canto V. that the *Svayaṃvara* of Indumatî would be described in Canto VI. The metre changes at the end of each Canto, and the ninth Canto is written in a number of different metres. प्रातःकाल is described in Canto V., मृगया in IX., ऋतु in XVI. and XIX., संभोग in XIX., रण in VII., उपयम in VII., पुत्रोदय in III. Each Canto is named after the most important event described in it. Other particulars the student can find out for himself. Technically, the Raghuvaṃśa is quite a representative specimen of its class; as regards

---

10 The Íśâna-Saṃhitá explains that the number of stanzas in a single canto should not exceed 200, and should not be less than 30.

its other merits and distinguishing features, we shall have a few remarks to make, but these more properly belong to a subsequent Section.

II. KA'LIDA'SA.

(A) HIS LIFE, WORKS AND POETRY.

His Life

To turn now to the poet it must be admitted that we have absolutely no trustworthy information regarding the personal history of Kálidâsa, by universal consent the greatest of Indian poets. The curiosity of the querist who would ask–'Where and when was he born?' 'Who were his parents?' 'When did he die?' &c.—must ever remain unsatisfied. The poet has studiously observed complete silence about himself in his works. Read them howsoever we may, we find no allusion, no incident mentioned, that may directly shed any light either on his personal history or on any remarkable event of his life. Under these circumstances we have to content ourselves with gathering what little information we can about a poet of world-wide repute from external sources, and a few incidents found here and there in his works, which may be supposed to have a distant bearing upon the history of his life. Reserving for another Section the question of the date of the poet, we proceed here to state the few facts that can thus be known about him. A time-honoured tradition, supported by internal and external evidence, associates the name of Kâlidâsa with that of the epoch-making king Vikramâditya of Ujjayinî. The keen interest and admiration with which the poet describes the Mahâkâla, the Śiprâ, and other beauties of Ujjayinî, unmistakably point to the conclusion that he must have been a native of that city. And the various covert references[11] to the name of Vikrama in fully eulogistic terms, which are doubtless meant to immortalize king Vikramâditya, are inexplicable if that monarch be not regarded as the poet's patron. Kâlidâsa also betrays considerable acquaintance with court-life in his works. This circumstance, coupled with the fact that there is no allusion in his writings to the goddess of wealth having ever frowned upon him, shows that he was in affluent

11 *E. g.*, अनुत्सेकः खलु विक्रमालंकारः (Vikr.), विक्रममहिम्ना वर्धने भवान् (*Ibid.*) &c.

circumstances, and had not the misfortune ever to drink the bitter cup of poverty. He was a Brāhmaṇa by caste and was a devout worshipper of Śiva, though by no means a sectarian. He seems to have travelled a good deal, at least in Northern India. For, as Dr. Bhau Dâjî remarks, he is the only poet who describes a living saffron flower, the plant of which grows in Kashmir. His graphic description of the Himâlayan scenes looks very much like that of one who was an eye-witness. Unlike Bhavabhûti and many other brother-poets, he appears to have enjoyed great popularity during his life-time. He was 'an admirer of field-sports,' and 'describes their beneficial effects with the exactness of a true sportsman.' Though fond of pleasures he was not the unscrupulous voluptuary he is supposed to be by some critics, as is clear from the many noble sentiments expressed in the Śákuntala[12]. It also appears from the same play that he was against love-marriages, though always actuated with the most generous sentiments towards the fair sex. His works bear further testimony to his considerable acquaintance with the Vedas, the philosophy taught by the Upanishads, the Epics and the Puráṇas, the Bhagavadgîtá, the systems of Sáṃkhya, Yoga, and Vedánta as propounded by Bâdarâyaṇa, Medicine, and the rudiments of Astronomy. Beyond these few facts nothing is known for certain about our poet at present. It is inevitable that, during the course of time, a number of fanciful stories and legends should have clustered round the popular hero of literary India. Thus there is a story which relates how the poet was born a blockhead and a dunce, but had wisdom bestowed upon him in consequence of his subsequent propitiation of the goddess Kâlî, whence his name *Kálidása.* Another story makes him a friend of King Kumáradása of Ceylon, in whose city Kálidása was murdered by a courtesan. No reliance need be placed on such accounts. Many such stories will be found in the Sanskrit Bhojaprabandha, and in a collection which, under the title of *Tales of King Bhoja and Poet Kálidása*, is a popular book in many Indian vernaculars. A few conjectures have been advanced as to some other particulars, but to test their veracity falls strictly within the province of the antiquary.

His Works

The poet's silence about himself in his works gave an opportunity to many unscrupulous inferior poets to father their own works upon him. The following is

12 *Cf.* अनिर्वर्णनीयं परकलत्रं &c. S'âk. V. and our note *ad loc.*

a list of the works generally attributed to him:—(1) शाकुन्तल (2) विक्रमोर्वशीय (3) मालविकाग्निमित्र (4) रघुवंश (5) कुमारसंभव (6) मेघदूत (7) कुन्तेश्वरदौत्य (8) ऋतुसंहार (9) अम्बास्तव (10) कल्याणस्तव (11) कालीस्तोत्र (12) काव्यनाटकालंकाराः (?) (13) and (14) two गङ्गाष्टकs (15) घटकर्पर (16) चण्डिकादण्डकस्तोत्र (17) चर्चास्तव (18) ज्योतिर्विदाभरण (19) दुर्घटकाव्य (20) नलोदय (21) नवरत्नमाला (22) पुष्पबाणविलास (23) मकरन्दस्तव (24) and (25) two मङ्गलाष्टकs (?) (26) महापद्यषट्क (27) रत्नकोश (28) राक्षसकाव्य (29) लक्ष्मीस्तव (30) लघुस्तव (31) विद्वद्विनोदकाव्य (32) वृन्दावनकाव्य (33) वैद्यमनोरमा (34) शुद्धिचन्द्रिका (35) शृङ्गारतिलक (36) शृङ्गाररसाष्टक (37) शृङ्गारसारकाव्य (38) श्यामलादण्डक (39) श्रुतबोध (40) सप्तश्लोकीरामायण and (41) सेतुबन्ध. Of these the first six are acknowledged by all critics to be undoubtedly his. (7) is not yet discovered, but is known only in a quotation by the Kashmirian scholar Kshemendra, in his Auchityavichâracharchá. The authorship of (8) is somewhat doubtful; while the remaining ones are certainly to be dismissed as the productions of other poets. There is another fact also which should be borne in mind in this connexion. In Sanskrit literary history there have been *many poets who bore the name Kâlidâsa*, and at least three were known to Râjas'ekhara who wrote एकोऽपि जीयते हन्त कालिदासो न केनचित्। शृङ्गारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु ॥. It is possible, therefore, that other Kálidásas than the author of the Raghuvaṃśa are responsible for the trifling pieces mentioned above. Here, then, we are concerned with the first six only. The most convenient and reliable method of studying the development of a poet's mind and its relation to his productions would be to read his works in their chronological order. But we have no external evidence, whatsoever, to ascertain the chronology of Kâlidâsa's works. It must, therefore, be based wholly on internal evidence. Judged as such the works would stand in this order—Poems— कुमार°, मेघदूत and रघुवंश; Plays–मालविका°, विक्रमो° and शाकुन्तल; or, both indiscriminately, as—कुमार°, मालविका°, विक्रमो°, मेघदूत, शाकुन्तल and रघुवंश. Space will not permit us even to refer to these briefly. We will only remark in passing that the last three are the outcome of the poet's matured poetic faculties and riper years.

His Poetry

Kálidása is indisputably the greatest master-mind in Sanskrit poetry. His genius has been recognized in India from very early times. He has been and will ever be enshrined in the hearts of his countrymen as the Prince of Indian poets. Most Indian successors of Kálidása have expressed in suitable words their admiration of the poet who stood far ahead of

them in the perfection of his art. Thus Báṇabhaṭṭa, the famous author of the Kádambarî, speaks of him in the following words:—

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥

"When Kâlidâsa's sweet sayings, charming with sweet sentiment, went forth, who did not feel delight in them as in honey-laden flowers?" Kumârila, who flourished about the first half of the eighth century, has quoted with approval the passage from the Śâkuntala, सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः. There is a Subháshita which says :—

पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाऽधिष्ठितकालिदासा ।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव ॥

"While once the poets were being counted, Kâlidása (as being the first) occupied the last finger. But the ring–finger remained true to its name (अनामिका = nameless), since his second has not yet been found (by whom it can be occupied)". Pandit Govardhanâchârya thus speaks of our poet:—

साकूतमधुरकोमलविलासिनीकण्ठकूजितप्राये ।
शिक्षासमयेऽपि मुदे रतलीलाकालिदासोक्ती ॥

"Two things only, *viz.* love-sport and Kálidása's poetry, delight the heart even at the time of instruction, as they mostly consist of the sweet, tender and touching words of a sportful girl" Almost every Pandit has in his mouth the following memorable verse—

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला ।
तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥

"Among Kávyas the drama is the most charming. Among dramas Śákuntala is specially charming. Even there the fourth Act is the best; and lastly, four ślokas[13] therein are especially most beautiful". The highest place is assigned to Kálidása among poets for the construction of happy similes, when it is said—

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।
दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

Among later writers, Jayadeva has called our poet कविकुलगुरु 'the lord of poets' and the विलास or 'Graceful Play' of the Muse of Poetry.[14]

That his countrymen should place him at the head of all Sanskrit poets, unparalleled and unsurpassed by those who have

---

13 They are—यास्यत्यद्य शकुन्तलेति &c.; शुश्रूषस्व गुरून् &c.; अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये &c.; and भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी &c.

14 भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।

preceded or followed him, is natural enough; but he has evoked spontaneous outpourings of praise and manifestations of admiration even from foreign scholars and poets who had access to his works either directly or through translations. Goethe has voluntarily bestowed the highest meed of praise on him—so much was he enraptured by the charms of Kâlidâsa's Muse and struck with his poetic genius. This is what he says about the Śákuntala—

"Wouldst thou the young year's blossoms and the fruits of its decline,

And all by which the soul is charmed, enraptured, feasted, fed?

Wouldst thou the earth and heaven itself in one sole name combine?

I name thee, O Śakuntalâ, and all at once is said."[15]

When we remember that Goethe himself was the greatest poet of Germany and one of the greatest of the world, we realize the importance of his estimate of our poet. The well-known philosopher and traveller, Humboldt, pronounces the following judgment—'Kâlidása is a masterly describer of the influence which Nature exercises upon the minds of lovers. Tenderness in the expression of feelings and richness of creative fancy have assigned to him his lofty place among the poets of all nations." The celebrated critic, Schlegel, has assigned him a very high position amongst the glorious company of the 'Sons of Song'. Several eminent modern orientalists have also offered their tribute of praise to our Indian Shakespeare, as Sir William Jones was the first to call him—the very comparison of Kâlidâsa to Shakespeare is the highest form of eulogy that could be bestowed upon him by foreign critics. Sir Monier-Williams, while writing about the Śâkuntala, thus expresses himself:—"No composition of Kâlidása displays more the richness of his poetical genius, the exuberance of his imagination, the warmth and play of his fancy, his profound knowledge of the human heart, his delicate appreciation of its most refined and tender emotions, his familiarity with the workings and counter-workings of its conflicting feelings—in short more entitles him to rank as the Shakespeare of India." Prof. Lassen calls him "the brightest star in the firmament of Indian poetry."

We thus find that Kâlidâsa has established his sovereignty in the hearts of all alike. Now it may be asked, 'What is that in

15 As translated from the German by Mr. E. B. Eastwick.

Kâlidâsa which establishes his undisputed claim to the highest honour which is thus bestowed upon him ?' Unless this question is satisfactorily answered Kâlidâsa's merits as a poet cannot be said to be determined.[16] His poetic genius has brought Sanskrit poetry to the highest elegance and refinement. His style is peculiarly pure and chaste. It has 'neither the laxity of the Purâṇas nor the extravagant colouring of later poems.' It is unartificial and characterized by brevity consistent with perspicuity. An unaffected simplicity of expression and an easy-flowing language mark his writings which are embellished with similes unparalleled for their beauty and appropriateness, and with pithy general sayings. His diction is marked by the absence of long compounds, involved constructions, over-wrought rhetoric, and artificial puns. Kâlidâsa excels other poets in his description of the sublime and the beautiful. It is a principle recognized by all modern critics that 'Nature must be the life and essence of poetry'; and in respect of this, Kâlidâsa may be said to be essentially a poet of Nature (of course in the limited sense of the term which it is possible to attach to it in those times of gay luxury and general prosperity). He describes with most effective touches the gorgeous scenery of the mountain Himâlaya— its snow-clad and mineral-covered summits, the peaks where sunshine ever reigns, the fragrant and cool breezes blowing there, the wilds with the hunters, the musk-deer, the potent herbs shedding lustre at night, the *chamara* deer, the Mânasa lake &c.; and his description of the Ganges and the peaceful hermitage-life is very striking and life-like. His descriptive powers are great, and some of the scenes in the Śâk., the Megh., and the Ragh. are so enchanting as to hold his readers spell-bound. And as regards व्यङ्ग्यकाव्य, the kind of poetry which suggests more than what it expresses, he is a master of acknowledged skill.

(B) HIS DATE.

The problem of the date of Kâlidâsa is a vexed one and it has yet to be finally settled. The earliest mention of Kâlidâsa by name is in the Aihole Inscription dated 634 A. D., and it furnishes the 7th Century A. D. as the downward limit of the poet's date. Tradition mentions Kâlidâsa as a contemporary and a court-poet of king Vikramāditya. One king of that name founded the era known after him, which is accepted as commencing with 57 B. C. Some antiquarians once did not accept this date as the correct one, but

16 For this the student is referred to pp. 27–29 of our Introduction to the S'âkuntala, 5th ed.

brought Vikramāditya down to A. D. 544, propounding what was known as the **Korur Theory**. The battle of Korur marked a turning-point in Indian history, Vikramâditya having defeated the Mlechchhas in it. Curiously enough, Mr. Fergusson held that to commemorate the battle an era was invented, and that its beginning was placed back 600 years. So he put the true date of Vikramâditya at 544 A. D., and this theory for a time held sway, since no inscription was discovered bearing a date prior to 600 of the Vikrama era. But the discovery of the Mandasor Inscription, which is dated Saṃvat 529, made this theory untenable, and the traditionary date ramained unshaken. Then there is the theory of the *Nine Gems*. Nine eminent men called the 'Nine Gems' adorned the court of king Vikramáditya—

धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

Of these अमरसिंह is said to have lived between 414 A. D. and 642 A. D. Varâhamihira is believed to have died in 587 A. D. On the strength of these dates of Kâlidâsa's supposed contemporaries, Dr. Kern placed him in the latter half of the sixth century. But in this there are many *a priori* conclusions and speculations as to probabilities. If the tradition proves anything definitely, it proves the connexion of Kâlidâsa with King Vikramâditya; but as regards the contemporaneity of the nine authors, the tradition cannot be true. Next there is the theory of Renaissance propounded by Prof. Max Müller. He divided the whole Sanskrit literary period into two parts. The first began with the Vedas and ended with the first century A. D. Then came an *interregnum*, a period during with foreigners invaded India and so literary activity was dormant. The Professor placed the RENAISSANCE of Sanskrit learning in the sixth century A. D. with the reign of Vikramâditya. But, as has been shown by Drs. Peterson and Bühler, the period called *interregnum* was really not destitute of literary productivity, and, therefore, if Kâlidâsa is to be considered as the first poet of the new school, he must be placed considerably earlier than Prof. Max Müller did.

There are some minor things which have been pushed into the controversy. These are—(1) the alleged covert references to Diṅnâga and Nichula in the Meghadûta, the former a foe and the latter a friend of Kâlidâsa; (2) the identity of Mâtṛigupta, a king of Kashmir, and Kâlidása (for, names in Sanskrit are often titles,

and Mátṛigupta, *lit.* 'protected by the mother,' may also be taken as Kâligupta or Kâlidâsa); (3) and the supposed astronomical references in the works of Kâlidâsa to the astronomical theories of A'ryabhaṭa, who lived in 476 A. D. Prof. R. N. Apte has examined all these at some length, and on the first point he comes to the conclusion that Diṅnâga and Nichula were not contemporaries of the great Kâlidâsa, but must have been contemporaries of *some other Kálidása.* On the second point he observes that Mátṛigupta and Kálida'sa were two different persons, since they are differently quoted by Kshemendra and other writers and commentators. The supposed astronomical references have really no astronomical significance at all, and it cannot be said that Kálidása was acquainted with the astronomical works of A'ryabhaṭa. Mr. K. B. Pathak, the latest exponent of the 6th century theory, repeats the arguments given above, but principally bases his conclusion on his theory about the Húṇa kings, allusion to whom is made by the poet in the Raghuvaṃśa. He argues that since there is no mention made of the Húṇas in the Rámâyaṇa, the conclusion follows that Kálidása unconsciously refers to the Hu'ṇa kings of his own time, who held sway over the Punjab and Kashmir, in the second quarter of the sixth century. But this rests merely on assumption; for there are references to the Húṇas even in the Mahábhárata. Prof. Apte has also shown that just beyond Bactria or the threshold of ancient India, the Hûṇas had constituted a powerful empire from the middle of the 3rd century B. C. to the end of the 1st or the 2nd century A. D.

Modern European scholars are generally inclined to hold that Kâlidâsa must have flourished under one or more of the Gupta kings. The Gupta period (about 300–650 A. D.) was noted in ancient Indian history for a revival of Sanskrit learning and arts. The late Mr. Vincent A. Smith (see his *Early History of India* p. 304, 3rd ed. 1914) believed that Kâlidâsa must have lived in the reigns of the first two, or even in that of the third, of the Gupta Kings:—

Chandragupta II. (*c.* 357–413)
Kumâragupta I. (413–455)
Skandagupta (455–480)

Both Chandragupta II. and Skandagupta had adopted the title of *Vikramâditya.* To quote the words of Mr. Smith, "It is not unlikely that the earliest works of Kâlidâsa............may have been

composed before A. D. 413, that is to say, while Chandragupta II. was on the throne; but I am inclined to regard the reign of Kumâragupta I. (413–455) as the time during which the poet's later works were composed, and it seems possible, that the whole of his literary career fell within the limits of that reign. It is also possible that he may have continued writing after the accession of Skandagupta". Mr. Smith thus makes Kâlidâsa's literary career extend over a period of not less than thirty years. Note that, even according to Mr. Smith, there is nothing wrong in the tradition about a Vikramáditya having been our poet's patron; only we must arrive at an understanding as to *which* Vikramâditya is meant, because various kings in the history of ancient India called themselves by that title. We ourselves hold, for reasons given below, that we must accept as our poet's patron that king Vikramáditya whose traditional era commences at 56 B. C. The attempt to place Kālidāsa in the court of the Gupta kings rests merely on the fact that Chandragupta II. was named Vikramáditya. But the existence of prior kings of that title is now a certainty.[17]

Vatsabhúti, the author of the Mandasor inscription, copies several ideas from Kālidâsa; the latter must, therefore, have lived prior to 472 A. D. Again, Aśvaghosha, the author of a life of the great Buddha in Sanskrit, has numerous passages similar to those occurring in the works of Kâlidâsa. Now, Kâlidâsa was an original poet borrowing his subjects from Válmîki and other ancient authors; Aśvaghosha was more a philosopher than a poet, and may, with greater probability, be supposed to have borrowed his ideas from Kâlidāsa. The date of Aśvaghosha is given as 78 A. D.; and if we suppose him to have borrowed from Kâlidâsa, the latter will have to be placed earlier than 78 A. D. And in this view Dr. Peterson also concurs when he says '*Kálidâsa stands near the beginning of the Christian era, if, indeed, he does not overtop it.*'

There is also internal evidence pointing to the same conclusion. We have first the evidence obtained from the state of the law of inheritance and the penalty for theft as they are indicated in passages in the Śâkuntala. The passage in the sixth Act of the drama, announcing the death of the merchant Dhanamitra who died

---

17 The Râjataraṃgiṇî mentions an earlier Vikramâditya, a contemporary of Pratâpâditya of Kashmir.

heirless, seems to Prof. Apte to refer to a period when the widow of a deceased person could not inherit his estate. Such a period is to be found only before the Christian era, when Manu, Âpastamba and Vasishṭha held sway, and Bṛihaspati, Śaṅkha, Likhita and Yájñavalkya had not yet written their Codes. The penalty for theft, as indicated in the prologue to the sixth Act, seems to have been the extreme one, and there is also a passage of similar import in the Vikramorvaśíya (आत्मनो वधमाहर्ता &c. V. 1). The penalty for theft has been from time to time mitigated with the progress of civilization. Manu and Âpastamba lay down the extreme penalty, the option of fine being introduced later on, as we find it in the Smṛiti of Bṛihaspati. These two circumstances tend to show that Kálidâsa flourished at a period which is anterior to Bṛihaspati, the latter being generally placed in the first century A. D.

Prof. Apte further calls attention to the fact that there is no reference to the Nyâya philosophy in the works of Kâlidâsa [except perhaps in Ragh. XIII. 1, in which the word शब्दगुणं (आकाशं) occurs, but which the poet might have borrowed from the Sáṃkhyas], and concludes that he must have lived *before* the development of that philosophy. Then again we have the evidence of style. The artificiality of diction and the fondness for long compounds and double-meaning words which mark the writings of Daṇḍin (who in his Kâvyádarśa says that an abundance of compounds constitutes the quality of *ojas* in poetry), Bâṇa, Bhavabhúti (7th century A. D.) and other mediæval writers, are entirely absent in Kâlidâsa's writings—a fact which shows that he must be placed some six or seven centuries before them, a period necessary to cause such a revolution in the art of literary composition, considering the scanty means of the propagation of learning in those times. It thus becomes clear that Kâlidâsa lived in the first century B. C. at the latest.[18]

---

18 Prof. S. Ray refers to the discovery in 1909–10 of the Bhita medallion, which pictures a scene which looks exatly like the opening scene of the S'âkuntala. The medallion is assigned to the Sunga period (184 B. C.–72 B. C.), and Prof. Ray assumes that Kâlidâsa is anterior to the date of the medallion, though the Archæological Survey authorities, holding to the Vincent Smith date, are inclined to dispute the identification of the scene with the one in the Play.

III. THE POEM.

(1) Summary of the Story.

Before the student proceeds to a detailed study of his actual text, it is advisable that he should make himself familiar with the contents of the poem as a connected whole. We, therefore, give below briefly the story of the *Raghuvaṃśa* as presented in its nineteen Cantos :—

Canto I. After saluting Śiva and Párvatî, the poet eulogizes the virtues of the kings of the race of Raghu, whose history he proposes to describe. The royal line of the Raghus originally sprang from the Sun, whose son, Manu, was the first king in this race. In direct descent from Manu came the supremely eminent King Dilîpa, with whose history the poem properly begins. Dilîpa is an ideal king, being a most efficient, benign and virtuous ruler. He has a queen called Sudakshiṇâ, the very type of courtesy and kindliness, and the only thing that mars their happiness is that they have no issue. In course of time Dilîpa decides to consult his family-priest, Vasishṭha, as to what holy rites &c. he might perform that would bless him with a son and heir. Leaving the government of his kingdom to his ministers, Dilîpa starts for Vasishṭha's hermitage in the company of his wife. In the evening they reach their destination and make known their wishes to the preceptor. Vasishṭha explains that a curse, formerly pronounced upon the King by the divine cow Surabhi, but unknown to him, was the bar in the way, and for that purpose he should have to propitiate Surabhi's daughter, Nandinî, who was his (Vasishṭha's) own cow. If she were pleased, she could grant that wish of his. Vasishṭha then explains to the royal pair how to serve the cow; after which they retire for the night.

Canto II. The next morning Dilîpa begins the daily routine of disciplined service of the cow, Nandinî. He regularly accompanies her every morning, after she was worshipped, to the forest and back again to the hermitage in the evening when she returned from the pasturage. Twenty-one days thus pass away. On the 22nd day, the cow, wishing to test the devotion of her follower, enters a cave of the Himâlayas, overgrown with grass, for grazing. As the King's eyes are riveted on the mountain scenery, she creates an illusory lion pouncing upon her. The King's attention is suddenly called back by Nandinî's cry ; and what does he see? The cow in the grip of a formidable lion, imploringly looking at

him. Instantly the King's hand passes to the arrow-case, but just as he seizes an arrow his hand remains fixed there. To add to the wonder of the already bewildered King, the lion speaks in human voice telling him that he was a servant of Śiva, posted there to guard the trees, with orders not to leave the place, but to live on whatever came within his reach, and claims the cow as his rightful prey. The King finds himself in a fix; it was his primary duty to save the cow at any cost. What was he to do? He could not shoot an arrow; but he could offer himself up in lieu of the cow, as they had both entered the cave together; for Śiva's order to the lion was that he should eat whatever came within his grasp. This the magnanimous King does. After a long conversation with the lion he succeeds in prevailing upon the latter to eat him up and let go the cow. The King thus stands the test; the illusion vanishes and instead of the terrible leap of the lion there falls on the King a shower of flowers from heaven. The well-pleased cow confers on the King the wished-for blessing, and they return home. The king informs the sage and his queen of the cow's favour. Their object being gained Vasishṭha sends back the royal couple, and they enter their capital amidst the rejoicings of the citizens. In a short time Sudakshiṇá shows signs of pregnancy.

Canto III. A son is then born to Dilîpa. He is named Raghu, as one destined to be the most illustrious of the kings of the solar race, the family being named after him. He is brought up and educated with due care. He is then married and installed as heir-apparent (*Yuvarája*). After this, Dilîpa, who had already performed 99 horse-sacrifices, wishes to perform the hundredth to complete the list. Indra, Lord of the gods, in jealousy secretly steals the sacrificial horse to prevent the completion of the rite. To Raghu was entrusted the duty of guarding the horse; and ordinarily he would have been unable to trace the horse. But Nandinî, whose protégé he was in a way, appears on the scene and bestows upon him superhuman sight. Raghu then sees Indra carrying away the horse, and fights with him most gallantly. Indra of course triumphs over Raghu in the end; but he is so highly pleased with Raghu's bravery that, although he could not restore the horse, he promises, tobestow upon his father, Dilîpa, the whole merit obtainable from the sacrifice, had it been duly completed, as a mark of his appreciation of Raghu's valour. Indra also acquaints Dilîpa, at Raghu's request, with what had occurred; highly gratified

at the account, Dilîpa accords his son a hearty welcome when he goes back to his court. A short while after he installs Raghu on the throne as King, and himself retires, with his queen, to the forest, as was the wont of the kings of Ikshvâku's race.

Canto IV. King Raghu now begins to rule, and all are made to feel his equal justice and cautious vigilance. When autumn comes, Raghu decides to start upon an expedition of conquest (*Dig-vijaya*). Proceeding first to the east, he marches right up to the eastern ocean, where he vanquishes the Suhmas and the Vaṅgas. Crossing the river Kapiśâ he goes through Utkala to the Kaliṅga country. He conquers its ruler and then marches to the south. After subduing the Pâṇḍya kings there, he crosses the Sahya mountain, and subjugates the *Aparânta* districts along the western coast. Then by land he proceeds northwards, where he conquers the Pârasîkas. Thence he traverses as far as the Sindhu river, where he defeats the Húṇas and the Kâmbojas. Thence he proceeds across the Himálayas, where he brings the Utsavasaṃketas under his sway. Descending to the plains he finally conquers Prâgjyotisha and Kámarúpa, and returns to his capital laden with glory and wealth. He then performs the *Vis'vajit* sacrifice (indicative of universal conquest), in which he gives away to Bràhmaṇas (by way of Dakshiṇá) everything that he possessed.

Canto V. While Raghu had thus practically beggared himself in the Viśvajit sacrifice, an ascetic called Kautsa came to him. He wanted money, as much as fourteen crores, to enable him to pay his *guru* his tuition fees. Raghu had nothing with him, but he did not like to have it said of him that a supplicant, not gaining his object from Raghu, had to seek it from some other person. In order, therefore, to satisfy Kautsa's demand, he planned an expedition against Kubera, the God of wealth, to obtain the money from him. Divining his intention Kubera filled Raghu's treasury with a shower of gold during the night, and Raghu gave all that to Kautsa. The latter, departing, blessed his benefactor that he would soon obtain a valiant son. This son is then born, and is named Aja. When Aja, who is properly educated, reaches the marriageable age, a messenger comes to Raghu from King Bhoja of the Vidarbha country to invite the prince to be present at the Svayaṃvara ceremony of his sister, Indumatî, which was shortly to take place. The invitation is accepted and Aja goes

accordingly. On his way he happens to kill a wild elephant, who turns out to be a Gandharva born in that form owing to a curse. The Gandharva gives to Aja a certain miraculous weapon (*astra*) called Saṃmohana. On reaching Bhoja's city, Aja rests for the night, and in the next morning goes to the hall where the Svayaṃvara ceremony was to be held.

Canto VI. There he takes his seat in the assembly of numerous other kings who had come from far and near for the Svayaṃvara ceremony. The Princess Indumatî enters, accompanied by her clever maid Sunandá, who takes her in turn to each one of the royal suitors and describes him and his qualifications in a few well-chosen words. The Princess passes by them all, including among them the rulers of Magadha, Aṅga, Avantî, Anûpa, Śûrasena, Kaliṅga and Pâṇḍya. Finally she comes to Aja, whom she chooses as her husband, to the deep chagrin of the other kings who feel envious and humiliated.

Canto VII. The actual wedding-ceremony of Aja and Indumatî then takes place in the royal palace, after which all depart for their respective countries. The slighted kings, however, bear a grudge against Aja, and they, therefore, waylay his party on his way back to Ayodhyá. A very fierce fight ensues. Aja entrusts his bride to the care of his minister, and personally takes an active part in the slaughter of his foes, whom he completely vanquishes by means of the miraculous 'Saṃmohana' *astra*, which the Gandharva had given him before. He then returns to the capital; and his father entrusts the kingdom to his care, wishing to live in retirement.

Canto VIII. Aja begins to reign, and Raghu continues to live near by, in secluded retirement, when after a few years he departs this life. Aja gives him a suitable funeral. In course of time Indumatî gives birth to a son who is named Daśaratha. Aja pleases all by his excellent rule. A change comes over his happy life when once, while he and his royal consort were sporting in a pleasure-garden, a wreath of flowers falls from the sky below upon Indumatî who instantly drops down dead. The grief of the King at this unexpected stroke of misfortune knows no bounds. After the funeral was over, as Aja still remained plunged in sorrow and took no interest in life, his preceptor Vasishṭha sent to him a disciple with a message to cheer him. It was explained to Aja how his wife had formerly been a celestial nymph (*apsaras*) who

had to come down upon the earth owing to a curse, and who left as soon as the curse ceased to operate when the garland fell upon her from heaven. Life being an accident and death the rule, a firm-minded, wise ruler like Aja, should cease to brood over his grief. Thus ran the message, and the King received it dutifully as coming from his *guru*, though it had little visible effect upon him. He spent some eight years more after this, all the while mourning for his lost wife, whom he finally went to join in the next world.

CANTO IX. After his father, Daśaratha rules over Ayodhyā as nobly as his predecessors. His greatness was such that even Indra himself on occasions asked his assistance in his own wars. Once, having enjoyed all the pleasures of the spring season with its attendant festivities, he plans a long hunting trip. He spends several days in that engrossing and delightful sport. One morning he starts after a deer, alone and without followers. In his pursuit he comes to the river Tamasá, where he hears the noise of a pot being filled with water. He mistakes it for the trumpet of a wild elephant, and discharges an arrow in that direction, aiming at the sound only, as he could not see the mark. As a matter of fact a young ascetic-boy was filling his jar there; and the arrow hit him fatally. His parents, who were blind, were at hand. The King, who was horrified at what he had unwillingly done, related to them what had happened. As the boy died, his sorrow-stricken father cursed the King as the author of his bereavement, with the words: "You, too, like me, shall die, in your old age, grieving for your son." The King had no son then; so he received the curse as a sort of qualified blessing, since it meant that at any rate a son was bound to be born to him before he died. The aged couple burned themselves on the funeral pyre of their son, and Daśaratha returned to his city, full of grief not unmixed with a little anticipatory joy at the prospect of a son.

CANTO X. Some ten thousand years pass, but still Daśaratha remains without the expected son. At last, holy sages proceed to perform on his behalf a special kind of sacrifice intended to bring about the birth of a son. Now at about this time it so happens that the gods, who were continually harassed and persecuted by the dreaded and powerful demon Rāvaṇa, carry their tale of grievances to their lord Vishṇu, who tells them how, by virtue of a boon given by Brahmá, Râvaṇa was immune from death at

the hands of all except human beings, whom he despised and hence had left out of the boon. Vishṇu, therefore, promises that he would be born as a *man*, as a son of King Daśaratha of Ayodhyā, and that at his hands Râvaṇa would meet death.—Now, out of the fire of that sacrifice which was being performed for Daśaratha, there arises a being who gives consecrated food (*charu*) to the King, who gives it to his three wives. Into this food Vishṇu had entered spiritually, and thus Daśaratha's wives, who conceive afterwards, all bear sons who are partial incarnations (*avatáras*) of Vishṇu. Rāma was the eldest of them, born of Kausalyā. Of Kaikeyî was born Bharata, and of Sumitrá were born the twins, Lakshmaṇa and Śatrughna.

Canto XI. The sage Viśvâmitra, who wanted protection from demons in his sacrificial work, now comes to Daśaratha with a request that the King should send Ráma with him for that purpose. Accordingly Ráma, and also Lakshmaṇa, accompany Viśvâmitra to his hermitage; on their way Râma kills the demoness Tâḍakâ. In the hermitage of Viśvâmitra, Râma routs the demons after having killed their leaders Subáhu and Mārîcha. On the completion of his sacrifice, Viśvâmitra goes to Mithilâ at the invitation of king Janaka of that city, taking with him the two princes. On their way Râma restores to her original form Ahalyâ, the wife of Gautama, who had been cursed by him to be reduced to the form of a stone. On reaching Mithilá, Viśvámitra tells Janaka that Ráma was anxious to see the famous bow in his possession. It had been announced that whoever should succeed in bending that bow, would be given Janaka's daughter, Sîtâ, in marriage. No king had yet succeeded in bending the bow, and Janaka wondered how a mere boy should dare to make the attempt. Râma, however, bends the bow, and with such force that it cracks; he thus wins the princess Sîtá for his bride. Daśaratha is then invited to Mithilá, when Râma is married to Sîtâ; her sister is given to Lakshmaṇa, and Bharata and Śatrughna were married to the two nieces of Janaka. On their way back to Ayodhyá, they are stopped by the Brâhmaṇa Paraśurāma, who had vowed vengeance on all Kshatriyas, and whose anger was stirred into action on hearing of that bow-breaking exploit of Râma, a Kshatriya. He, therefore, challenges Râma to bend his (Paraśurāma's) bow, which was stronger than that of Janaka. Râma bends that too, and humbles the pride of Paraśurāma, who recognizes in his adversary the

supreme lord Vishṇu, and makes peace with him. The party then safely arrive in Ayodhyâ.

Canto XII. King Daśaratha, who had grown old and was nearing his end, declares his intention to set Râma on the throne, when Kaikeyî contrives, by means of two boons which her husband had promised her, to have Ráma exiled for fourteen years and to have her son Bharata installed King. Râma quite willingly undertakes to go to the forest, and the old King, grieving at being separated from his beloved son, dies heart-broken, thus fulfilling the old man's curse (Canto IX). Bharata declines to accept the sovereignty earned by intrigue, and after vainly trying to persuade Râma to come back, himself remains a sort of exile at Nandigráma, and from that place he rules the kingdom as Ráma's representative. In his journey to the forest Râma is accompanied by Sítá and Lakshmaṇa. He there kills Virādha, Dúshaṇa, Khara, and other demons, the news of whose death is carried to Rāvaṇa in Laṅka by his sister Śúrpaṇakhā, whom Lakshmaṇa had disfigured. Rāvaṇa comes and carries off Sîtá in Râma's absence. Râma makes friends with Sugrîva, the monkey-Chief, and through his retainer Māruti discovers the whereabouts of Sîtá. Building a bridge over the sea, Râma with Sugrîva's army crosses into Laṅkâ, and is engaged in a series of battles with the hosts of Rāvaṇa, whose death he finally accomplishes. Ráma recovers Sîtá, gives Rāvaṇa's kingdom to his brother Vibhîshaṇa, and starts back for Ayodhyā in the well-known aerial car, Pushpaka, along with Sugrîva and Vibhîshaṇa and their armies.

Canto XIII. The journey of Râma from Laṅkâ to Ayodhyā by air is here described. Râma points out to Sîtâ the various objects and places of interest on the way, including, in order, Janasthána, the mountain Mālyavat, the lake Pampâ, the Godâvarî, Pañchavaṭî, the dwelling-places of the sages Agastya, Śâtakarṇi and Śarabhaṅga, the mountain Chitrakūṭa, the stream Mandâkinî, the rivers Gaṅgâ and Yamunâ, and lastly the Sarayú. After they had seen the Sarayú they observe Bharata advancing with an army to welcome the home-coming king. Râma gets down from the Pushpaka, and the meeting of the brothers is touchingly described. Then Râma again gets into the car and arrives at last in a garden outside Ayodhyâ, his capital.

Canto XIV. There in the garden Râma and Lakshmaṇa see their mothers who greet them with joy. Râma is then

formally crowned King of Ayodhyâ with due pomp and ceremony. He then gives the armies of Sugrîva and Vibhîshaṇa leave to depart, and restores Pushpaka to its original rightful owner, Kubera. In course of time Sîtâ shows signs of pregnancy. She expresses a desire again to visit the once-familiar regions along the banks of the Ganges. While Râma promises her that, a scandal reaches his ear about his unquestioning acceptance of Sîtâ after her residence in a stranger's house for a long time. A strong sense of duty towards his subjects both as the dispenser of law and justice and the up-holder of social order, compels him to abandon Sîtâ as a concession to this scandal, although he knew her to be pure and innocent. He, therefore, orders Lakshmaṇa to take Sîtâ away and leave her on the banks of the Ganges near the hermitage of Vālmîki who, he thinks, would find her and take due care of her. Lakshmaṇa very reluctantly performs this task; and when Sîtâ knows why she is abandoned, she cries loud and long, though she would not blame Râma so much as she blamed herself. Vâlmîki takes her to his hermitage where afterwards in due time she gives birth to twins. Râma continues to discharge his kingly duties as usual, but without marrying again.

Canto XV. Now, certain sages who were harassed by the demon Lavaṇa apply to Râma for protection, who sends off Śatrughna on that mission. Śatrughna happens to halt at Vālmîki's hermitage on his way, and it so chances that that very night Sîtâ gives birth to twins. Śatrughna proceeds against Lavaṇa, whom he killes in battle, and builds for himself a city called Madhurâ on the banks of the Yamunâ. Sîtâ's sons were named Kus'a and Lava; they were duly brought up and educated by the venerable Vālmîki, who also teaches them to sing his own poem 'Rāmāyaṇa', celebrating the exploits of their father. After some time Śatrughna returns to Ayodhyā, but says nothing to Râma about Kus'a and Lava, at the express bidding of Vālmîki, who bided his own time. Rāma's killing of Śambûka is then related. Śambûka was a Śûdra practising penance; this was against the rule, and this transgression caused other distresses in the state; it was therefore imperative that Śambûka should be killed. This done, Râma performs a horse-sacrifice, to which holy men are invited from everywhere. Among them is Vālmîki, who brings with him his two pupils, the princes Kuśa and Lava.

They sing the Rāmāyaṇa in the presence of Rāma, and charm all by their sweet singing as also by the majesty of their demeanour. Râma is then told that they are his sons, and Vālmîki then asks him to take back Sîtá. Râma agrees to do it if she would satisfy the public about her purity. Sîtá, therefore, calls upon the Earth to receive her in her bosom, if she (Sîtâ) was really and truly pure. The Earth then appears in corporeal form and takes off Sîtâ, whom Ráma thus loses for ever, although he gets his two sons. After a time Râma begins to feel his end approaching. He puts his brothers, nephews and sons in charge of separate, small principalities. Lakshmaṇa dies, and soon Ráma also leaves this world of mortals and ascends to heaven, after having completed his special work here.

Canto XVI. After the death of Râma, his son Kuśa, who ruled in the city of Kuśâvatî, is visited in a dream by the guardian deity (*Adhidevatâ*) of the city of Ayodhyā, which being kingless lay now a deserted ruin. She invites him to come back to his father's capital and to re-people it and restore it to its former glory. He consents, and coming back to Ayodhyâ re-endows it with its former splendour, and rules there in future. Once, while he is sporting in the river Sarayû, his bracelet drops in its waters and sinks to the bottom. He orders the river to be searched, but the ornament could not be recovered; at the suggestion that it was probably taken by the Nága Kumuda, who resided in a part of the river, Kuśa takes up a missile (*astra*) to destroy the Nâga, who hurriedly comes up, leading by the hand his sister Kumudvatî. It was she who had taken the bracelet in curiosity. Kumuda requests Kuśa to accept his sister as his wife; Kuśa agrees and the two are then married.

Canto XVII. Kuśa gets from Kumudvatî a son, called Atithi, who ascends the throne on the death of his father, who was killed in a fight with the demon Durjaya. Atithi is possessed of great political wisdom, and the Canto describes at some length some of the main principles of the science of Polity (Râja-Nîti) which Atithi sedulously acted upon.

Canto XVIII. This Canto barely enumerates, without any illuminating details, the various kings, twenty-one in all, that succeeded Atithi. They were Nishadha, Nala, Nabhas, Puṇḍarîka, Kshemadhanvan, Devánîka, Ahînagu, Páriyátra, Śila, Unnâbha,

Vajraṇâbha, Śaṅkhaṇa, Vyushitâśva, Viśvasaha, Hiraṇyanábha, Kausalya, Brahmishṭha, Putra, Pushya, Dhruvasaṃdhi and Sudarśana. The last of these (Sudarśana) ascends the throne when a young boy of six, his father having been killed by a lion. After he attains youth he is married.

Canto XIX. Sudarśana gets a son, Agnivarṇa by name, whom he installs king and himself retires into the forest. Agnivarṇa turns out to be a voluptuous, pleasure-seeking sensualist. The Canto describes at length his amorous sports and pastimes. Agnivarṇa pays the penalty of having drunk too deep at the fountain of dissipation, and he falls a victim to consumption. At his death his wife was pregnant; she ascended the throne as the Queen-regent, and looked after the affairs of state on behalf of her unborn child. And here the story somewhat abruptly ends.

---

(2) THE SOURCES OF THE RAGHUVAMŚA.

In ancient Sanskrit literature history in the modern sense of the term is not to be found. It either merges in mythology or becomes for the most part indistinguishable from it; hence, although the Raghuvaṃśa is based on historical material, the latter is so slender that it can be disposed of in a few lines. Briefly summarized it amounts to this, that in the solar dynasty that ruled at Ayodhyâ, there were four great kings, Dilîpa, Raghu, Aja and Daśaratha; after these came Ráma, the greatest of all and the incarnation of divine Vishṇu; after him came 24 kings, the last being Agnivarṇa, who died without issue, leaving his queen *enceinte*. The account of the solar race must have been a matter of common knowledge in the times of Kálidâsa; but, with certain embellishments, it had been already presented in narrative form by the authors of the various Puráṇas, and in particular by Vâlmîki, the author of the celebrated epic, Râmâyaṇa. It is obvious that Kâlidása was acquainted with this literature, and derived his details from the same, choosing and discarding matter as suited his purpose. Indeed he prominently mentions with deep reverence the Râmâyaṇa and its author (*cf.* वृत्तं रामस्य वाल्मीकेः कृतिस्तौ किंनरस्वनौ । किं तद्येन मनो हर्तुमलं स्यातां न शृण्वताम् ॥ XV. 64), and he has utilized it for the Râma-portion of his work. But the Râmáyaṇa does not cover the whole ground of the Ragh.; and Kâlidása has referred to certain other accounts of the solar

race, rather vaguely, when he speaks of it as having been described before by "former writers" (पूर्वसूरिभि: I. 4). Here the use of the plural is significant, and it obviously includes others besides Vâlmîki. By the others we can only understand the compilers of the Purâṇas. The Purâṇas are not all modern works, and many of them have been shown to date from times much anterior to the Christian era. Of these Purâṇas he seems to have used the Vishṇu-, the Vâyu-, and the Padma- in particular. A word of caution, however, is here necessary. The Purâṇas *in their present form* bear evidences of having been re-modelled and re-written at various periods, and their current recensions may not be those with which our poet was familiar. Indeed, in some of them (*e. g.* in the Padma-P.) it appears as though the stories had been revised in the light of the works of Kâlidâsa. Hence, any remarks which one would be inclined to pass on the so-called "changes" made by the poet in his sources must be made with due reservations, since we may not have before us the actual version which was accessible to Kâlidâsa, but some later redaction of it.[19]

With these preliminary remarks, we shall proceed to examine the poem itself. In the first place, the list of kings as given by the poet does not exactly agree with any that are available to us,[20] but agrees nearest with the one in the Vishṇu-Purâṇa, with a slight difference. The Purâṇa mentions a number of Kings before Dilîpa, but these are omitted by Kâlidâsa. The Vishṇu-Purâṇa (as also the Vâyu-P.) represents Raghu as the son of one Dîrghabâhu, grandson of Dilîpa; while Kâlidâsa mentions him as the son of Dilîpa himself. Kâlidâsa's account stops with Agnivarṇa, while the Vishṇu-P. enumerates a number of kings after him; but there is no incongruency here, since our poem is probably incomplete, a point which we have discussed elsewhere.

Thus the line of succession in the Ragh. practically agrees with that of the Vishṇu-P. and may be accepted as being historically true. But what about the various incidents specially described in

19 This might be said to some extent of the Râmâyaṇa also. There are at present three different recensions of the Râmâyaṇa extant, and "about one-third of the s'lokas in each recension occurs in neither of the other two." (Macdonell's *History of Sanskrit Literature*, p. 303).

20 Thus the Râm. (Bâla. Sarga 70) gives the genealogy quite differently.

the Ragh. in the life of each king? Are they all historical facts? The poet has not portrayed for us the whole life of each king, but only such episodes as suited his poetic purpose or the requirements of a Mahâkávya. Thus the bare facts he mentions about king Dilîpa are his childless state, his service of a cow, the birth of his son Raghu, and his horse-sacrifice. He devotes the first three Cantos to these, and the parallel account will be found in the Uttarakhaṇḍa of the Padma-Purâṇa. We forbear from quoting it here, which the curious student may consult in the original. As regards the incidents in the lives of Raghu and Aja, no references can be found in the accounts that have been published till now. For example, the *dig-vijaya* of Raghu, the Kautsa episode, the battle in Canto VII., or the tragic end of Aja's queen in Canto VIII., have not yet been traced to their sources. Kâlidása could hardly have invented these, and they must be lying embedded in accounts that have not yet been brought to light.

From Canto IX. onwards the poet closely follows the Rámâyaṇa. Kâlidâsa was an admirer and a diligent student of the great epic. Indeed, as has been pointed out by Pandit R. Krishnamachariar,[21] the name "Raghuvaṃśa" of the poem itself seems to have been directly suggested by, and borrowed from, the Râmāyaṇa, where it occurs twice (रघुवंशस्य चरितं चकार भगवान्मुनिः I. 3. 9; अहं च रघुवंशश्च लक्ष्मणश्च महाबलः VI. 1. 11). It is no wonder, therefore, that Vâlmîki should have been the model of Kâlidâsa. What changes he makes in the Râmâyaṇa-account are such as are necessary for poetic and dramatic effect. Thus in the Râm. Daśaratha shoots the young ascetic-boy, who dies first, and then the parents are taken to him by the King; while in the Ragh. the poet makes the boy die in the presence of his parents, which enhances the tragic effect of Daśaratha's deed. In Canto X. Kâlidása makes the gods approach Vishṇu directly; while in the Râmáyaṇa they approach Brahmâ first, and then comes Vishṇu to whom they repeat their grievances. In Canto XII. the poet goes over the account very hurriedly, disposing of important events in single verses and phrases even,[22] as if anxious not to narrate at length what had been so well narrated by Válmîki. Even here, some of the accounts differ from those of the

---

21 In his *Raghuvaṃś'avimarś'a*, Srirangam 1908, p. 130.

22 *E. g* The whole story of the purification of Sîtâ in fire he gives in one single word जातवेदोविशुद्धां (verse 104).

Rámáyaṇa. For example, the crow-story (vv. 21-23) is given differently by Vâlmíki; the reason of the burial of Virâdha (verse 30), again, is not the same as that found in the Râmâyaṇa. But these are trifling variations. The thirteenth Canto is based on sarga 123 of the Yuddha-Káṇḍa of the Râm. It provides an excellent contrast between the methods of the two poets. While the narrative of Vâlmîki is crude and simple, that of Kâlidása is brilliant with high-wrought imagery. Thus, to take a single instance, where Vâlmîki merely wrote असौ सुतनु शैलेन्द्रश्चित्रकूटः प्रकाशते, Kâlidâsa expanded the same into (XIII. 47)—

धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्कः ।
बध्नाति मे बन्धुरगात्रि चक्षुर्दृप्तः ककुद्मानिव चित्रकूटः ॥

Cantos XIV. and XV. strictly follow the Rámáyaṇa. From Canto XVI. onwards, the poet goes beyond the story of the epic, and has recourse to Purâṇas. Here, too, the exact references have not yet been brought to light, and it cannot be said, for instance, whether the episode of Kumudvatî's espousal had any basis or was invented by the poet. The description of राजनीति in Canto XVII. is evidently based on that given in ancient treatises like Kauṭilya's Arthaśâstra,[23] a work which Kâlidâsa appears to have closely studied. The remaining portion of the poem only enumerates the kings in succession, and calls for no special comment.

THE SOLAR DYNASTY.

[We give below in parallel columns, for ready reference, the kings of the solar race as enumerated in the Vishṇu-Purâṇa (IV.), in the Râmâyaṇa (I. 70 and II. 110), and in the Raghuvaṃs'a. The student will observe how closely Kâlidâsa has followed the Vishṇu-P. list. Before Raghu, Ikshvâku was the most celebrated king of Ayodhyâ and the family was named after him (see I. 72; VI. 71; XV. 44; XIV. 55 &c.) Nimi, a son of Ikshvāku, was the founder of the Nimi dynasty that reigned at Mithilâ.]

23 This standard ancient treatise on the science of Politics has been only recently discovered and published at Mysore. It is frequently quoted by Mallinâtha and is the original on which the well-known Kâmandakîya Nîtisâra is based.

Vishṇu-Purâṇa.	Râmâyaṇa.	Raghuvaṃśa.
ब्रह्मन्	ब्रह्मन्	विवस्वत्
दक्षप्रजापति	मरीचि	मनु
अदिति	कश्यप	... ...
विवस्वत्	विवस्वत्	दिलीप
मनु	मनु	रघु
इक्ष्वाकु	इक्ष्वाकु	अज
विकुक्षि (or शशाद)	कुक्षि	दशरथ
परंजय (or ककुत्स्थ)	विकुक्षि	राम
अनेनस्	बाण	कुश
पृथु	अनरण्य	अतिथि
विष्वगश्व	पृथु	निषध
आर्द्र	त्रिशङ्कु	नल
युवनाश्व	धुंधुमार	नभस्
श्रावस्त	युवनाश्व	पुण्डरीक
बृहदश्व	मांधातृ	क्षेमधन्वन्
कुवलयाश्व (or धुंधुमार)	सुसंधि	देवानीक
दृढाश्व	ध्रुवसंधि	अहीनगु
हर्यश्व	भरत	पारियात्र
निकुम्भ	असित	शिल
संहताश्व	सगर	उन्नाभ
कृशाश्व	असमञ्ज	वज्रणाभ
प्रसेनजित्	अंशुमत्	शङ्खण
युवनाश्व	दिलीप	व्युषिताश्व
मांधातृ	भगीरथ	विश्वसह
पुरुकुत्स	ककुत्स्थ	हिरण्यनाभ
त्रसदस्यु	रघु	कौसल्य
संभूत	कल्माषपाद	ब्रह्मिष्ठ
अनरण्य	शङ्खण	पुत्र
पृषदश्व	सुदर्शन	पुष्य
हर्यश्व	अग्निवर्ण	ध्रुवसंधि
वसुमनस्	शीघ्रग	सुदर्शन
त्रिधन्वन्	मरु	अग्निवर्ण
त्रैय्यारुण	प्रशुश्रुक	
सत्यव्रत (or त्रिशङ्कु)	अम्बरीष	
हरिश्चन्द्र	नहुष	
रोहिताश्व	ययाति	
हरित	नाभाग	
चञ्चु	अज	
	दशरथ	
	राम	

Vishṇu-Purâṇa.	Vishṇu-Puráṇa.	Vishṇu-Purâṇa.
विजय	देवानीक	दल (or शिल)
रुरुक	दशरथ	उक्थ
वृक	इलबिल	वज्रणाभ
बाहु	विश्वसह	शङ्खनाभ
सगर	दिलीप	व्युषिताश्व
असमञ्जस	खट्वाङ्ग	विश्वसह
अंशुमत्	दीर्घबाहु	हिरण्यनाभ
दिलीप	रघु	......
भगीरथ	अज	......
श्रुत	दशरथ	......
नाभाग	राम	पुष्प
अम्बरीष	कुश	ध्रुवसंधि
सिन्धुद्वीप	अतिथि	सुदर्शन
अयुताश्व	निषध	अग्निवर्ण
ऋतुपर्ण	नल	शीघ्र
सर्वकाम	नभस्	मरु
सुदास	पुण्डरीक	प्रसुश्रुत
मित्रसह (or कल्माषपाद)	क्षेमधन्वन्	सुगवि
अश्मक	अहीनगु (or रुरु)	अमर्ष
मूलक	पारियात्र	महस्वत्
		विश्रुतवत्
		बृहद्बल

---

(3) GENERAL AND CRITICAL REMARKS.

The student who has closely followed the preceding summary could not have failed to be immediately struck with the abrupt ending of the poem ; this, and the absence of a suitable benedictory stanza which generally marks the close of Sanskrit compositions, have given rise to an important question, *viz*. whether the present nineteen Cantos are the whole poem, and whether the poet might not have written more Cantos than have descended to us. No decisive answer can be given to this question. The student might compare how the Kumárasambhava, too, similarly ends in an abrupt manner at the end of its 8th Canto ; here some later poet has filled the deficiency by composing nine more Cantos. But no such thing has been done in the case of the Raghuvaṃśa. All the MSS. of the poem yet discovered agree in ending the poem where

it ends at present. All the commentators, again, who belong to different provinces of the land and different periods of time, seem to have believed the poem to be complete, and they all conclude their commentaries formally at the end of the nineteenth Canto; and one of them, Hemádri, incidentally remarks at the beginning of the 16th Canto that the Rámáyaṇa, the poet's source for the history up to that portion, being exhausted, he now gives *four* more Cantos from other sources. There is a persistent tradition, however, which says that the complete poem originally contained as many as 25 Cantos; and there is nothing that goes against this tradition. On the contrary many things tend to confirm it. As a general rule Sanskrit poets studiously avoid a tragic result; and even when they cannot avoid it, they are anxious to give it an agreeable finish. And we cannot reasonably suppose Kálidása to have gone against a practice of such long standing as led the later writers on poetics to lay down a rule that the death of the hero should never be actually represented (नाधिकारिवधं क्वापि D.–R. III. 40). "Further" remarks Mr. S. P. Pandit, "he (Kâlidâsa), who is on all hands praised for the happy choice of his subjects and the thorough execution of his plans, cannot be supposed to have brought down the history of the most celebrated ancient Indian kings to such a sorry end. It is natural to imagine that his object must have been some such as to connect some one of the dynasties of kings existing in his time with the race anciently descended from the sun. The Vishṇu-Puráṇa enumerates no less than 37 princes after Agnivarṇa, of whom it represents 8 as having reigned up to the war of the Mahábhárata and the rest after that event * * * * * The line of Kings, therefore, mentioned by our poet, not being complete, the conclusion is inevitable either that the poet did not finish his work, or if he did, it has not descended to us in its entirety." The absence of any trace of additional Cantos having ever existed lends weight to the former conclusion. We think it highly likely that Kálidása, though he might have intended to write more Cantos, was somehow prevented from carrying out his intention.

Another feature, that calls for notice on a review of the contents of the poem as a whole, is the evident lack of unity of plot. This, however, is part of the very design of the poem, and can hardly be accounted as a blemish. The poet did not choose a single episode, nor even the life of a single hero; but the lives of a number of famous kings; it is unfair to expect unity of plot.

in a work of such character. On the contrary, it amounts to a triumph of skill on the poet's part to have welded together his detached episodes without incongruity in presentation. Moreover, a unity of plot of a certain kind does exist, if we remember that the incidents mentioned in the poem are all to be interpreted as part of the central idea running through the poem, *viz.* the portraying of the leading characteristics of an ideal king according to the A'ryan standard. Viewed in this light, even the slight charge of "a formless plot" vanishes into background, and we see the Raghuvaṃśa for what it is, being a word-painting, in the most polished phraseology of an accomplished poet, of the ideal of kingship; *that* is the theme of the Raghuvaṃśa, and not so much the complete life-history of each King. It is, therefore, inevitable that, as remarked by Dr. Ryder, we must regard the Raghuvaṃśa as a poem "in which single episodes take a stronger hold upon the reader than does the unfolding of an ingenious plot."

It is in the Raghuvaṃśa, as in the Śâkuntala, that Kâlidása is seen at his best. The poem has been most popular in India from very early times and has evoked an unending chorus of praise from the learned and beginners alike. Stray lines, detached stanzas, and even whole Cantos of the poem are on the lips of many a cultured Indian to whom Kâlidâsa's muse embodies the very essence of the pleasure derivable from poetry: क इह रघुकारे न रमते, says a well-known subháshita. Almost every Canto of the poem makes a special appeal to the reader by reason of some peculiar grace, whether of mellifluous style, or of life-like description, or of dramatic dialogue. Let the student examine the various Cantos for himself. In the very opening stanzas (5–9) of the first Canto the poet strikes the key-note of the whole poem in a résumé of the accomplishments of the kings of the Raghu line. Then follows the description of Dilîpa's good rule as well as that of his journey to Vasishṭha's hermitage, which is of a kind that leaves its impress on the mind long after it is read, bringing visually before us the benign ruler and his simple subjects by such stanzas as हैयंगवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् । नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥ Then in Canto II. the meeting of Dilîpa with the lion, and in Canto III. Raghu's encounter with Indra are classic examples, known to almost every Indian Sanskrit-reading school-boy, of spirited and balanced dialogue and bright narration, apart from the noble ideals of self-sacrifice and personal valour which they vividly place before him. In the fourth Canto we have

a striking description of the main parts of the country; it is impossible to forget the word-pictures which the poet draws in such stanzas as फलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः। मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः॥ or विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः। दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धाँल्लग्नकुङ्कुमकेसरान्॥ Canto V. describes the magnanimity of Raghu, who gave to the sage Kautsa wealth in excess of his demands; it is, as we have said elsewhere, probably the most characteristic kingly trait. This Canto contains also the famous address of the bards (*Vaitâlikas*) to prince Aja at dawn. The passage from तस्याधिकारपुरुषैः (V. 63) to the end of the Canto is one of the best known in the works of Kālidāsa, where the poet has expressed beautiful thoughts in language which is most rhythmical and charming. The expression here is so sweet and so pleasing, the harmony between sound and sense is carried here to such exquisite perfection, that it is not without reason that a tradition has grown up around this passage as to its having been written by the Muse of Poetry, the goddess Sarasvatî herself! The sixth Canto contains rapid pen-portraits of the various kings in the Svayaṃvara; here Kálidása reveals himself as a master of the art of sketching a character with a few telling strokes. The seventh Canto contains a description of a typical Âryan wedding, similar to the one in the seventh Canto of the Kum., and the student can see that the marriage-customs have not much altered materially during twenty centuries. The description of the fight (VII. 35–63), it must be allowed, is rather tame and conventional. The eighth Canto contains the famous अजविलाप or lament of King Aja at the death of his wife Indumatî. It is fine poetry, but it suffers by comparison with the corresponding रतिविलाप in Kum. IV. It is more natural in a woman, as being of the weaker sex, to indulge in lamentation; while when a man grieves it is a sign of weakness which does not enlist our sympathy so much: the poet has therefore better succeeded in portraying a lamenting Rati. At the end of this Canto is the beautiful message sent to Aja by his *guru* Vasishṭha, concerning the evanescence of this world and the futility of human sorrow for departed relatives. The ninth Canto attracts many owing to the charming यमकs introduced. This is the only place in all the works of Kâlidása where he tries his hand at चित्रकाव्य; he has succeeded well without putting an undue strain on the construction of the s'loka, as other inferior poets do when they try to employ यमकs. The Canto also contains fine descriptions of spring and deer-hunt.

In the tenth Canto we have the passage where the gods praise Vishṇu, which has its counterpart in Kum. II.; it does not possess any particular interest. In the eleventh we have a life-like description of the journey of the two boy-princes to Viśvâmitra's hermitage; its chief feature is the encounter of Râma with Paraśurâma, and the graceful way in which the poet brings the former out of it. The twelfth Canto has become one of the weakest in the whole poem, as the entire story of the Rámáyaṇa from the death of Daśaratha in Ayodhyâ to the killing of Râvaṇa in Laṅkâ has been very hurriedly gone over. The poet felt the necessity of abridging it in this manner; for otherwise his poem would have grown interminably long. Dr. Ryder observes (pp. 150–151)—"It may well be doubted whether the cantos dealing with Ráma are the most successful. They are too compressed, too briefly allusive. Kálidása attempts to tell the story in about one-thirtieth of the space given to it by his great predecessor, Vâlmîki. The result is much loss by omission and much loss by compression. Many of the best episodes of the Râmâyaṇa are quite omitted by Kálidása: for example, the story of the jealous humpback who eggs on Queen Kaikeyî to demand her two boons; the beautiful scene in which Sîtá insists on following Râma into the forest; the account of the somnolent giant Pot-ear ... Other fine episodes are so briefly alluded to as to lose all their charm: for example, the story of the golden deer that attracts the attention of Ráma while Rávaṇa is stealing his wife; the journey of the monkey Hanûmat to Rávaṇa's fortress and his interview with Sîtá. The Ráma-story, as told by Válmîki, is one of the great epic stories of the world. It has been for two thousand years and more the story *par excellence* of the Hindus ... There is, therefore, real matter for regret in the fact that so great a poet as Kālidāsa should have treated it in a way not quite worthy of it and of himself."

While we recognize the force of this criticism, we cannot quite agree with the learned scholar in his explanation. Dr. Ryder says that Kálidása did not care to put himself "into direct competition with Vālmîki," and thus to challenge comparison with him. While Kâlidâsa doubtless felt great admiration for Vâlmîki and his work, the real explanation of the weakness of the twelfth and the fifteenth cantos is, in our opinion, to be sought elsewhere. It is that the poet felt the need of abridging somewhere, and these

are the parts of the story where he has chosen to do it; whenever our poet has had to relate incidents in a catalogue fashion, as for instance in Cantos XII., XV. and XVIII., he is never at his best. But whenever he gives full play to his fancy, his poetry is as good as, even better than, Vâlmîki's. For example, the famous journey back to Ayodhyá from Lañká (Canto XIII.) is to be found in the original Rámáyaṇa also; if we compare the two we see that our poet has excelled his predecessor in acuteness of observation in the elegance of style and in the vividness of expression (vide *supra* p. xxvii). The fourteenth Canto is rather colourless, but the sixteenth makes up the deficiency, containing as it does Kuśa's interview with the guardian-deity of Ayodhyá, and further on, the charming description of summer beginning with अगस्त्यचिह्नादयनात्समीपं &c. (śl. 44). The next Canto (XVII.) gives a detailed description of administrative policy, which would probably read dry to those not intersted in the subject. The ending Canto describes amorous sports, much in the manner of the eighth Canto of the Kumárasambhava. We thus see that, barring a few exceptions, every canto of this poem has some attractive feature or other which endears it to the reader on that account; there is no wonder, therefore, if the whole poem has found admirers by the million, and has become, in the words of Sanskrit rhetoricians, मूर्धाभिषिक्त of all the Kávyas in popularity.

If we were to compare the Ragh. with the two other poems of Kálidása, it would be found inferior to them in unity of plot; but, as we have remarked above, this happens because it treats of a number of Kings and not of one definite episode. It might also be said that the Meghadúta excels the Ragh. in perfection of polish, though here too the comparison would be slightly unjust since the Meghadúta is a small piece, while the Ragh. is twelve times larger; in a large work one cannot expect equal finish in every part.

One chief reason of Kálidása's superiority over other poets is his brilliantly polished style; there is no other Sanskrit poet who possesses an equal command over language so simple and withal so graceful. In fact, all the works of Kálidâsa are written in what the later rhetoricians have called the *Vaidarbhî* style, the ten chief excellences belonging to which are thus given by Daṇḍin:— श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता। अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः॥ (K.-D. I.41). Kálidása abhors the looseness and laxity of the epics.

the superfluous piling of epithets found in lesser poets, and the artificiality of diction which is observable even in writers like Báṇa and Māgha. He studiously avoids all meretricious ornament and the cheap tinsel of verbal tricks. His strength lies in the music of his words and in the swift conveying of precise and beautiful ideas. He employs no figures of speech except the commonest ones, and in particular he delights in *Upamá,* of which he is a recognized master. He is a great lover of nature, and all his similes and illustrations are drawn from his close observation of natural phenomena. We note down a few here, chosen at random :

नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः । (VI. 22)
द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः । (VIII. 90)
दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् । (X. 9)
अंशैरनुययुर्विष्णुं पुष्पैर्वायुमिव द्रुमाः । (X. 49)
मनो जहुर्निदाघान्ते श्यामाभ्रा दिवसा इव । (X. 83)
बालार्कप्रतिमेवाप्सु वीचिभिन्ना पतिष्यतः ।
रराज रक्षःकायस्य कण्ठच्छेदपरंपरा ॥ (XII. 100)

The student can select many more; the whole work richly abounds with them. Over the Raghuvaṃśa, as Dr. Ryder observes, "is shed the magic charm of Kálidása's style;" and it is this magic charm of style, coupled with the discriminating choice of episodes and topics, that constitutes the main element in the universal admiration which the Raghuvaṃśa has continued to elicit from an appreciating and critical public.

---

(4) THE PRINCIPAL CHARACTES.

The poet has devoted the major part of his poem (Cantos I.—XV.) to describing the five chief princes of the Raghu race, whose collective virtues he has briefly summarized for us at the very beginning in these memorable lines :—

··· आजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।
आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥
यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम् ।
यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥
त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।
यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥
शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।
वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥
रघूणां ··· .... (I. 5–9)

This, in brief, is the ancient Hindu ideal of Kingship; and it is here illustrated by a series of brilliant portraits which aim at showing the culture and civilization of ancient India at their best. It is true that a poet's powers of depicting a character are best seen in a play, which is a दृश्य काव्य, while in a long poem dealing with a series of kings characters will occupy—comparatively—a secondary place, it being the poet's object to make each canto an attractive piece of poetry by exhibiting his powers of narration and description in melodious and poetical language.[24] Nevertheless, there will be sufficient scope for character-painting if the poet takes care to choose just suitable episodes for detailed narration, relegating minor incidents to the back-ground, or even omitting them altogether. Kālidāsa has done this, and he has skilfully selected those incidents in the careers of his heroes which possess an absorbing *dramatic* interest; thus the reader, when he comes to Dilîpa's contest with the lion, or to Raghu's with Indra, feels the whole scene being acted before his eyes as though on a real stage. It is such scenes that leave a permanent impression on the reader, without being simply bald statements of facts in metrical language.

The poet begins with King **Dilîpa**. His general virtues are described in ślokas 13–29 of canto I.; it is a description which, it may be remarked in passing, applies in a greater or less degree to all good and noble kings. We can hardly understand him that way; if we are to know him better, we must have something more definite than a conventional description. Dilîpa had no issue and he decides to consult Vasishṭha on that account, which shows his great reverence for his spiritual *guru* and his faith in the efficacy of religious rites in attaining the desired end. Vasishṭha enjoins upon him service of the holy cow in his possession; the readiness with which the King accepts the task, and the rigorous exactitude with which he performs it, show how simple and duty-loving his nature was. With him kingly grace was not incompatible with simplicity. But the trait of character which raises him far above the level of ordinary kings is his interview with the lion wherein he offers his own body in exchange for that of the cow, recalling the famous instance of Śibi saving the pigeon in a similar manner. The moral may be given in the

---

24 If this were not so, where was the necessity of describing in etail a model Government under the obscure King Atithi (Canto XVII.), when it could, with better propriety, have been done under Raghu?

poet's own words—क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः। राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥. "The highest duty of the ruler is to look after the weak and to save them from the aggressive strong." In due time, when his son Raghu is born, he abdicates his throne in his favour, and retires to the forest

Raghu is the next king. He was the most illustrious of his line, since not only is the poem named "Raghu-vaṃśa" after him, but even his equally illustrious successor, Râma, is more often known by such titles as राघव, रघुपति, रघुनाथ and the like. While yet a young man, Raghu was entrusted with the task of guarding his father's sacrificial horse; we know how he had to fight with the redoubtable Indra, the chief of the immortals. His intrepid bravery won him Indra's admiration and his father's blessing. In the poet's own words, the incident brings out Raghu's वीर्यातिशय (III. 62). Raghu's merits as a ruler will be found in ślokas 8–13 of canto IV., which also describes how Raghu brought the whole of India under his sway. It would appear that he was the first prince of his race who undertook, and brought to a successful termination, this wide, arduous and glorious campaign of universal conquest; and that is perhaps one reason why he came to be regarded as the greatest of his race, since doubtless a king who first brought a whole country under one *chhattra* could not have failed to win universal applause and approbation. It is, however, in a subsequent incident that his crowning achievement lies, which brought him undying[25] fame. Having given away all his wealth as gift to Bráhmaṇas in a sacrifice, Raghu had practically become a beggar, so much so that even the vessels in his household were earthen and not of gold. But when the sage Kautsa comes to him for money he cannot turn him away; he wishes to satisfy his want; and the God of Wealth showers down gold, all of which he makes over to Kautsa. It is more than Kautsa wants, but the king insists on his taking all, as it was obtained for him; as the poet beautifully expresses it—जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ। गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥ (V. 31). The incident reveals the highest type of selfless nobility in a king, illustrating the complete harmony between भोग (enjoyment) and त्याग (renun-

---

25 That this was also the popular conception is shown by a later reference to Raghu, when in canto VI. he is described as महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता। चतुर्दिगावर्जितसंभृतां यो मृत्पात्रशेषामकरोद्विभूतिम् ॥ आरूढमद्रीनुदधीन्वितीर्णं भुजंगमानां वसतिं प्रविष्टम्। ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धि यशः परिच्छेत्तुमियत्तयाऽलम् ॥ (76–77).

ciation) and the यथाकामार्चितार्थित्व and त्यागाय संभृतार्थत्व of Raghu; we should not hesitate to name it as probably the most striking episode in the whole book. After seeing his son married, Raghu departed this worldly existence by means of *yoga* (VIII. 24; cf. योगेनान्ते तनुत्यजाम्).

The next King is **Aja**. He is presented in the three-fold character of the best warrior (VII. 57 ff.), the best ruler, a second copy as it were of Raghu (VIII. 4 ff.), and the most loving husband (VIII. 38 ff.). Thus he is shown to have proved himself a conquering hero, when he routed the hosts of his rival kings on his way back from the Svayaṃvara. The poet describes in the beginning of canto VIII, how Aja ruled wisely and justly; but what he has elected to describe at length is the death of Aja's queen, Indumatî, and his consequent grief. It appears that Kálidása had an object in giving prominence to this; probably here he wanted to present a contrast with the character of Ráma, showing that if a King of Raghu's race could cast off his wife under pressure of circumstances (as Râma will be described in the sequal to have done), there was here one, the intensity of whose love was so great that when he lost his wife he could not survive her but died pining for her. And the poet has done it very skilfully.

The next ruler is **Das'aratha**, whose general merits are described in the beginning of the 9th Canto. He is as great a warrior and as wise a ruler as his two immediate predecessors and also a great performer of sacrifices. (See IX. 5, 10, 20, 21 &c.). He was neither much given to chase nor addicted to any of the principal vices of men (śl. 7). But in fulfilment of a decree of fate he once went a-hunting and there inadvertently killed an ascetic youth; and the father of the young ascetic cursed the King that he would die of grief for his son. This son is Râma, at separation from whom Daśaratha died as foretold. The poet explains away this one instance of breach of duty on the part of Daśaratha with the remark अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः (IX. 74).

Finally we come to **Râma**. Here Kâlidâsa instinctively felt overshadowed by the genius of his great predecessor, Vâlmîki, and the vastness of the material before him; and he has, therefore, hurriedly gone over the chief incidents in Râma's career—how out of filial love and obedience he went out into the forest and killed the demon-king Rāvaṇa in Laṅkâ. Râma's abandonment of Sîtâ, some think, is a sort of blot on his otherwise immaculate character; the poet, therefore, explains why Sîtá was abandoned.

It was not because Râma thought her guilty, but because he wanted not even a breath of criticism against him among his subjects. As a King he felt it was his duty to lay down an example of rigid moral purity, and to show that all his acts were above suspicion. Râma's killing of Śambûka is then related, which too was an act done with the intention of regulating the conduct of his subjects as a whole, and not of punishing Śambûka individually; for after all Śambûka *did* go to heaven as he wished (XV. 53). We thus realize how Râma has been portrayed particularly as a sovereign who is most anxious to rule his people with scrupulous punctiliousness, following in his own person whatever he wanted his people to follow, even when it entailed suffering on himself. No kingly ideal of later times can enjoin a better precept or point to a worthier model; and it is but fitting in the nature of things that *Râma-Râjya* should become in popular parlance a common expression for the ideal Government, where the interests of the people are placed first, even before those of the sovereign.

---

(5) THE GEOGRAPHY OF THE POEM.

Besides the Meghadûta, the Raghuvaṃśa is the only work of Kâlidâsa which contains a number of references to the geography of India as it was known to him in those days. These are to be found in the 4th, 6th and 13th cantos, but more particularly in the 4th, which describes the *dig-vijaya* of Raghu. The student can easily identify these places on the map[26] which is reproduced elsewhere, and the detailed explanations would be found in our Notes. He should especially trace the course of Raghu's tour of conquest. Starting from Ayodhyâ, Raghu first marches towards the *East*, where he conquers the Suhmas and the Vaṅgas. He then crosses the river Kapiśâ, which takes him to the *South*. Here he conquers, in order, the Utkalas, the Kaliṅgas, the Pâṇḍyas, the Keralas, and the Aparântas on the western coast. In the *West* and in the north-west he subdues the Pârasîkas, the Hûṇas and the Kâmbojas; and in the *North* and the north-east, the Utsavasaṃketas, the Prâgjyotishas, and the Kâmarûpas, returning thence to his capital. Most of the principal rivers and mountains have been mentioned here; *e.g.* the Sahya and Himâlaya ranges,

26 We are greatly indebted to the Map given in Pandit R. Krishnamachariar's *Raghuvaṃs'avimars'a* (1908), from which we have borrowed some of these identifications.

and the Ganges, the Kâverî and the Indus rivers. In the 6th Canto, on the occasion of describing the various kings assembled in Kuṇḍina, the capital of the Vidarbhas in Central India, the principal provinces of India have naturally been mentioned; these are Magadha, Aṅga, Avanti, Anûpa, Śúrasena, Kaliṅga, Pâṇḍya and Uttara-Kosala. As all the chief princes were expected to have come there, it is almost certain, as observed by Mark Collins,[27] that "we may see in this list a reflex of the principal kingdoms of India in the times of Kâlidâsa." The 13th Canto supplies some additional names of places lying in a straight line between Ceylon and Ayodhyâ; *e. g.* the mountain Mályavat, the lake Pampâ, the river Godávarî, the mountain Chitrakûṭa and the rivers Yamunâ and Sarayû. The description of many of these places is far from being conventional or traditional; it very often reads like such as would be given by an eye-witness, and it is pretty certain that our poet must have travelled widedly with an observant eye. No other poet in classical Sanskrit literature has described the country in such a familiar and vivid manner.

(6) MALLINATHA.

There exist a large number of commentaries on this poem, but none of them is so well-known or so often studied as that of Mallinâtha, who enjoys a supreme position as the standard authority in the interpretation of Kálidása's poems. While writing about Kálidása we had to remark above that he says absolutely nothing about himself in his writings, and the same is true his great scholiast, Mallinâtha. Pandit Vámanácharya Zalktîkar, the editor of the Kâvyaprakáśa, wrote that Mallinátha was a Bráhmaṇa of the Kâśyapa gotra, and that his descendants were still living at Gajendragad in the Sâtara District. But the learned Pandit was hasty in his identification; for Mr. M. S. Śâstrî (in his "Second Report on the Search of Sanskrit MSS.") has shown that Mallinátha was a native of Tailangaṇa (Ândhra), which fact is now accepted as established. He had a son named Kumárasvámin, who was also an erudite scholar, and wrote a commentary on the Pratáparudrîya. In addition to his three commentaries on the three poems of Kálidása, Mallinátha is credited to have written (*a*) commentaries on अमरकोश, एकावली, काव्यादर्श, किरातार्जुनीय, तन्त्रवार्तिक, तार्किकरक्षा, नलोदय, नैषधीयचरित, प्रशस्तपादभाष्य, भट्टिकाव्य,

27 *The Geographical Data of the Raghuvaṃs'a and Das'akumâracharita* (1907), p. 17.

लघुशब्देन्दुशेखर, शिशुपालवध, and सारमञ्जरी ; and (*b*) independently, these works—उदारकाव्य, रघुवीरचरितकाव्य, वैद्यकल्पतरु, and वैद्यरत्नमाला. It is possible that some of these productions belong to some other Mallinátha than our commentator; for there have been many Mallinâthas, just as there have been many Kālidâsas.

The date of Mallinātha can be fixed with tolerable certainty. He has written a com. on the Ekâvalî, a work on alaṃkâra which frequently refers to King Vîra-Narasiṃha, whose reign extended up to 1314 A. D. Mallinâtha also often quotes the Pratâparudrîya, another work on alaṃkāra, which mentions King Pratâparudra who reigned from 1295 to 1323 A.D. Sir Dr. Bhándarkar has shown (p. xxi of his Preface to his 2nd ed. of the Mâl.-Mādh.) that Mallinâtha must be placed before the lexicographer Medinikara, the latest limit for whose date is 1431 A. D. Hence it is clear that the date of Mallinâtha approximately falls somewhere between 1325 and 1425 A. D. Most probably he belongs to the latter half of the 14th century.

Mallinâtha is a commentator of great merit and literary acumen. He was a profound grammarian, well versed in the Nyâya and Vaiśeshika philosophies, and thoroughly acquainted with Pauraṇic as well as secular literature, as he himself tells us in his introductory ślokas to the commentary on the Ragh.; and the extreme popularity of his commentaries shows that this is not an idle boast. His commentaries are pre-eminently adapted to the needs of the advanced general reader. They are sufficiently expressive without being prolix. He never makes an unnecessary display of his knowledge, but strictly follows the principle he himself lays down, *viz.*, नामूलं लिख्यते किंचिन्नानपेक्षितमुच्यते. He is perhaps the only commentator on the poems of Kálidâsa who shows a critical appreciation of poetry and endeavours to preserve, as far as possible, the genuine readings of the poet, studiously rejecting the spurious substitutions of single words and phrases, and the occasional interpolations of whole ślokas. To his commentaries on the three poems of Kálidása he has given the title सञ्जीविनी, meaning thereby that his commentaries *re-inspire with life* the words of Kâlidâsa "that lay in a swoon under the effect of the poison of bad commentaries." Every student of Kâlidâsa now recognizes that this was no vain presumption; Malli.'s commentaries have eclipsed all others, and he stands unrivalled as *the* commentator of Kâlidâsa's poetical works.

Important Abbreviations.

---:o:---

A. G.—Apte's Guide to Sanskrit Composition.
AK., AMAR.—Amarakośa.
ATH.-V.—Atharva-Veda.
BA'L.—RA'M.—Bála-Râmâyaṇa (play).
BG.—Bhagavadgîtâ
BHAR.—Bhartṛihari's Śatakas (N. and V.).*
BHATTI.—Bhaṭṭi-Kāvya.*
BH.-P.—Bhâgavata-Purâṇa.
BṚIH.-SAM.—Bṛihatsaṃhitâ.
BṚIH.-UP.—Bṛihadâraṇyakopanishad.
CHH.-UP.--Chhândogyopanishad.
D.-K.—Daśakumâracharita.*
D.-R.—Daśarūpaka.
GI'T.—Gîtagovinda.
H.-CH.—Harshacharita.
HEM.—Hemâdri.
HITOP.—Hitopadeśa.*
H. S. GR.—Higher Sanskrit Grammar (by M. R. Kâle).
HV.—Harivaṃśa.
KA'D.—Kâdambarî.*
KA'M. N.—Kâmandaka's Nîtisâra.
KA'S'.—Kâśikâ of Vâmana.
KA'S'.-KH.—Káśîkhaṇḍa.
KATHA'S.—Kathásaritsâgara.
KA'V., K.-D.—Kâvyâdarśa of Daṇḍin.
KIR.—Kirâtârjunîya.*
K.-P.—Kāvya-Prakâśa.
KUM.—Kumârasaṃbhava.*
MAH.-BH.—Mahá-Bhárata.
MA'LAV.—Mâlavikâgnimitra.*
MALLI.—Mallinâtha.
MA'L.-MA'DH.—Mâlatî-Mâdhava.*
MA'RK.-P.—Mârkaṇḍeya-Purâṇa.
MEGH.—Meghadûta.*
MṚICH.—Mṛichchhakaṭika.
MUD.—Mudrârâkshasa.*
MV.—Mahâvîracharita.
M.-W.—Monier-Williams.
NA'G.—Nâgânanda.*
N.-CH.—Naishadhîya-Charita.
PA'N.—Pâṇini's Ashṭâdhyâyî.
PT.—Pañchatantra.*
RAGH.—Raghuvaṃśa.*
RA'M.—Râmâyaṇa of Vâlmîki.
RATN.—Ratnâvalî.*
ṚIG.-V.—Ṛig-Veda.
ṚITU'S.—Ṛitusaṃhâra.*
ŚA'K.—Śâkuntala.*
SA'M.-K.—Sāṃkhya-Kârikâ.
S.-D.—Sâhitya-Darpaṇa.
S.-D.-S.—Sarvadarśanasaṃgraha.
SID.-K.—Siddhāntakaumudî.
ŚIS'.—Śiśupâlavadha.
TARK.—Tarkasaṃgraha.
UP.—Upanishad.
UTTAR.—Uttararâmacharita.*
VALL.—Vallabhadeva.
VA'RT.—Vârttika.
VENI'.—Veṇîsaṃhâra.*
VIKR.—Vikramorvaśîya.*
VISH.-P.—Vishṇu-Purâṇa.
YOG.-S.—Yogasûtras.
&c. &c. &c.

---

* Annotated by the Editor.

॥ श्रीः ॥

रघुवंशः ।

संजीवन्या समेतः ।

प्रथमः सर्गः ।

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये[1] ।
सद्यो दक्षिणदृक्पातसंकुचद्वामदृष्टये ॥

अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।
तन्नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥[2]

शरणं करवाणि शर्मदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम्[3] ॥

वाणीं[4] काणभुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासकी-
मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।
वाचामाकलयद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षिपादस्फुरां
लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥

मल्लिनाथकविः सोऽयं मन्दात्मानुजिघृक्षया ।
व्याचष्टे कालिदासीयं काव्यत्रयमनाकुलम् ॥

कालिदासगिरां सारं कालिदासः सरस्वती ।
चतुर्मुखोऽथ वा साक्षाद्विदुर्नान्ये तु मादृशाः ॥

तथापि दक्षिणावर्तनाथाद्यैः क्षुण्णवर्त्मसु ।
वयं च कालिदासोक्तिष्ववकाशं लभेमहि ॥

भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूर्छिता ।
एषा संजीवनी टीका तामद्योज्जीवयिष्यति ॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किंचिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥

इह खलु सकलकविशिरोमणिः कालिदासः 'काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

---

१ कथंभूताय मातापितृस्वरूपाय । वामार्धजानये वामार्धं जाया यस्य तस्मै । पुनः कीदृशाय दक्षिणदृक्पातेन शिवस्य दृष्टिपातेनेत्यर्थः संकुचन्ती वामा पार्वत्या इत्यर्थः दृष्टिः यस्य । २ गजाननाख्यं तेजः मन्महे इ० । ३ कृतार्थसार्थवाहम्-साधुनिर्व्यूढटीकाकरणभारमिति श्लिष्टोऽर्थः। ४ वाणीं काणभुजीं-कणभुक्प्रणीतं वैशेषिकदर्शनम् । वैयासकीं-व्यासकृतानि अष्टादश पुराणानि । अन्तः तन्त्रं तन्त्रशास्त्रे । पन्नगगवीगुम्फेषु पातञ्जलमहाभाष्ये इत्यर्थः । अक्षपादस्फुरां वाचां गौतमप्रणीतन्यायदर्शनस्य इ० । यदुपज्ञं-उपज्ञा आद्यज्ञानं यस्य उपज्ञा यदुपज्ञं । उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् (२।४।२१) इति सूत्रेण तत्पुरुषस्य नपुंसकत्वम् । यस्मादुपज्ञा यस्य इति वा ।

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥ ' इत्याद्यालंकारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनताम् ' काव्यालापांश्च वर्जयेत् ' इत्यस्य निषेधशास्त्रस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन् रघुवंशाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुः चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसंप्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनभूतविशिष्टदेवतानमस्कारस्य शिष्टाचारपरिप्राप्तत्वात् ' आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् । ' इत्याशीर्वादाद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वात्काव्यनिर्माणस्य विशिष्टशब्दार्थप्रतिपत्तिमूलकत्वेन विशिष्टशब्दार्थयोश्च ' शब्दजातमशेषं तु धत्ते शर्वस्य वल्लभा । अर्थरूपं यदखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः ॥ ' इति वायुपुराणसंहितावचनबलेन पार्वतीपरमेश्वरायत्तत्वदर्शनात्तत्प्रतिपित्सया तावेवाभिवादयते—

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ १ ॥

वागर्थाविवेत्येकं पदम् । इवेन सह समासो[3] विभक्त्यलोपश्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वक्तव्यम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । **वागर्थाविव** शब्दार्थाविव **संपृक्तौ** नित्यसंबद्धावित्यर्थः । नित्यसंबद्धयोरुपमानत्वेनोपादानात् । ' नित्यः शब्दार्थसंबन्धः ' इति मीमांसकाः । **जगतः** लोकस्य **पितरौ** । माता च पिता च पितरौ । ' पिता मात्रा ' इति द्वन्द्वैकशेषः । ' मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ । ' इत्यमरः । एतेन शर्वशिवयोः सर्वजगज्जनकतया वैशिष्ट्यमिष्टार्थप्रदानशक्तिः परमकारुणिकत्वं च सूच्यते । पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती । ' तस्यापत्यम ' इत्यण् । ' टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप् । पार्वती च परमेश्वरश्च **पार्वतीपरमेश्वरौ** । परमशब्दः सर्वोत्तमत्वद्योतनार्थः । मातुरभ्यर्हितत्वाद्[4]ल्पाक्षरत्वाच्च पार्वतीशब्दस्य पूर्वनिपातः । **वागर्थप्रतिपत्तये** शब्दार्थयोः सम्यग्ज्ञानार्थम् । **वन्दे** अभिवादये । अत्रोपमालंकारः स्फुट एव । तथोक्तम्– ' स्वतःसिद्धेन भिन्नेन संपन्नेन च धर्मतः । साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेकगोपमा ॥ ' इति । प्रायिकश्चोपमालंकारः कालिदासोक्तकाव्यादौ । भूदेवताकस्य सर्वगुरोर्मगणस्य प्रयोगाच्छुभलाभः सूच्यते । तदुक्तम्–' शुभदो मो भूमिमयः ' इति । वकारस्यामृतबीजत्वात्प्रचयगमनादिसिद्धिः ॥

संप्रति कविः स्वाहंकारं परिहरति ' क्व सूर्य–' इत्यादिश्लोकद्वयेन—

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ २ ॥

प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । ' ऋदोरप् । ' ' अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । ' इति साधुः । सूर्यः प्रभवो यस्य स **सूर्यप्रभवो वंशः क्व** । अल्पो विषयो ज्ञेयोऽर्थो यस्याः सा [**अल्पविषया**] मे **मतिः** प्रज्ञा **च क्व** । द्वौ क्वशब्दौ महदन्तरं सूचयतः । सूर्यवं-

१ का० प्र० १, २, २ का० द० १, १४. आशीर्वस्तुनमस्कारनिर्देशात्प्रथमं कविः । काव्यं कुर्वन्नविघ्नेन कीर्तिं प्रीतिं च विदन्ति ॥ इति सरस्वतीकण्ठाभरणम् । ३ अत्र नित्यसमास इति पाठो दृश्यते किं तु स प्रामादिक इव भाति महाभाष्ये नित्यशब्दरहितस्यैव पाठस्योपलम्भात् । अन्यथा उद्बाहुरिव वामनः इत्यादि प्रयोगाणामसाधुत्वापत्तेः । ४ अभ्यर्हितत्वात् पूज्यत्वात् । " अल्पाच्तरम् । " पा० २. २. ३४; अभ्यर्हितं च । वार्ति० । मातुरभ्यर्हितत्वे याज्ञवल्क्यः । ** एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी ॥ उक्तं च–पितृतोऽपि गुरुर्माता नास्ति मातृसमो गुरुः । पतिता गुरवस्त्याज्या नैव माता कदाचन । गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी ॥ तथा च–उपाध्यायान् दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता । सहस्रं तु पितॄन्माता गौरवेणातिरिच्यते॥ इति । पार्वत्या जगन्मातृत्वात् श्रेष्ठत्वं ज्ञेयम् ।

शमाकलयितुं न शक्नोमीत्यर्थः । तथा च तद्विषयप्रबन्धनिरूपणं तु दूरापास्तमिति भावः । तथा हि । **दुस्तरं** तरितुमशक्यम् । 'ईषद्दुःसुषु–' इत्यादिना खल्प्रत्ययः । **सागरं मोहाद्** अज्ञानाद् **उडुपेन** प्लवेन । 'उडुपं तु प्लवः कोलः' इत्यमरः । अथ वा चर्मावनद्धेन पानपात्रेण । 'चर्मावनद्धमुडुपं प्लवः काष्ठं करण्डवत्' इति सज्जनः । **तितीर्षुः** तरीतुमिच्छुः **अस्मि** भवामि । तरतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अल्पसाधनैरधिकारम्भो न सुकर इति भावः । इदं च वंशोत्कर्षकथनं स्वप्रबन्धमहत्त्वार्थमेव । तदुक्तम् 'प्रतिपाद्यमहिम्ना च प्रबन्धो हि महत्तरः' इति ॥

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।
प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः ॥ ३ ॥

किं च **मन्दः** । मूढः । 'मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः' इत्यमरः । तथापि **कवियशःप्रार्थी** । कवीनां यशः काव्यनिर्माणेन जातं तत्प्रार्थनाशीलोऽहं प्रांशुना उन्नतपुरुषेण लभ्ये प्राप्ये [**प्रांशुलभ्ये**] **फले** फलविषये **लोभाद् उद्बाहुः** फलग्रहणायोच्छ्रितहस्तः **वामनः** खर्वः **इव** । 'खर्वो ह्रस्वश्च वामनः' इत्यमरः । **उपहास्यताम्** उपहासविषयताम् । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्प्रत्ययः । **गमिष्यामि** प्राप्स्यामि ॥

मन्दश्चेत्तर्हि त्यज्यतामयमुद्योग इत्यत आह—

अथ वा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन्पूर्वसूरिभिः ।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ ४ ॥

अथ वा पक्षान्तरे पूर्वैः सूरिभिः [**पूर्वसूरिभिः**] कविभिर्वाल्मीकादिभिः **कृतवाग्द्वारे** कृतं रामायणादिप्रबन्धरूपा या वाक्सैव द्वारं प्रवेशो यस्य तस्मिन् । **अस्मिन्** सूर्यप्रभवे **वंशे** कुले । जन्मनैकलक्षणः संतानो वंशः । वज्रेण मणिवेधकसूचीविशेषेण । 'वज्रं त्वस्त्री कुलिशशस्त्रयोः । मणिवेधे रत्नभेदे' इति केशवः । समुत्कीर्णे विद्धे [**वज्रसमुत्कीर्णे**] **मणौ** रत्ने **सूत्रस्य इव मे** मम **गतिः** संचारः **अस्ति** । वर्णनीये रघुवंशे मम वाक्प्रसरोऽस्तीत्यर्थः ॥

एवं रघुवंशे लब्धप्रवेशस्तद्वर्णनां प्रतिजानानः 'सोऽहम्' इत्यादिभिः पञ्चभिः श्लोकैः कुलकेनाह—

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।
आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥ ५ ॥

सोऽहम् । रघूणामन्वयं वक्ष्ये (१ । ९) इत्युत्तरेण संबन्धः । किंविधानां रघूणा-

---

१ अत्र उडुपेन सागरतरणवन्मन्मत्या सूर्यवंशवर्णनमसंभावितमित्युपमायां पर्यवसानान्निदर्शनालंकारः । उद्धृतश्चायं श्लोकः काव्यप्रकाशकृता वाक्यार्थनिदर्शनोदाहरणत्वेन ।

२ यथा मन्दः शनैश्चरः कवेः शुक्रस्य यशःप्रार्थी उपहास्यतां याति । इति केचित् छायार्थं प्रदर्शयन्ति । केचित् फले कार्यसिद्धौ उपहास्यतां गमिष्यामीति योजयन्ति । केचित् मन्दः काकः कस्य ब्रह्मणः वेः पक्षिणः हंसस्य इति व्याख्यान्ति । एतत्सर्वं च सहृदयानामहृदयंगमत्वादुपेक्ष्यम् ।

३ अत्र भिन्नलिङ्गत्वेन औपम्यं न दुष्टम् । तथा च वामनः " इष्टः (लिङ्गभेदः) पुंनपुंसकयोः प्रायेण " अ. सू० ४. २. १३. इह मणिशब्दोपादानेन वंशस्य अनर्घ्यत्वं निर्मलत्वं च दर्शितं इति केचित् । केचित्तु सूत्रोपमानेन आत्मनः सूक्ष्मबुद्धित्वं कविना सूचितमित्याहुः ।

४ एकान्वयी पञ्चान्यूनश्लोकसंघातः कुलकम् । तदुक्तं–द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् । कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ॥

मित्यत्रोत्तराणि विशेषणानि योज्यानि । आ जन्मनः । जन्मारभ्येत्यर्थः । 'आङ्मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः । शुद्धानाम् । **आजन्मशुद्धानाम्** । सुप्सुपेति समासः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । निषेकादिसर्वसंपन्नानामित्यर्थः । [**आफलोदयकर्मणाम्**] आफलोदयमाफलसिद्धेः कर्म येषां ते तथोक्तास्तेषाम् । प्रारब्धान्तगामिनामित्यर्थः । [**आसमुद्रक्षितीशानाम्**] आसमुद्रं क्षितेरीशानाम् । सार्वभौमाणामित्यर्थः । [**आनाकरथवर्त्मनाम्**] आनाकं रथवर्त्म येषां तेषाम् । इन्द्रसहचारिणामित्यर्थः । अत्र सर्वत्राङोऽभिविध्यर्थत्वं द्रष्टव्यम् । अन्यथा मर्यादार्थत्वे जन्मादिषु शुद्ध्यभावप्रसङ्गात् ॥

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम् ।
यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥ ६ ॥

विधिमनतिक्रम्य यथाविधि । 'यथासादृश्ये' इत्यव्ययीभावः । तथा हुतशब्देन सुप्सुपेति समासः । एवं 'यथाकामार्चित–' इत्यादीनामपि द्रष्टव्यम् । यथाविधि हुताः अग्नयो यैस्तेषां [**यथाविधिहुताग्नीनाम्**] यथाकाममभिलाषमनतिक्रम्यार्चितार्थिनाम् [**यथाकामार्चितार्थिनाम्**] यथापराधमपराधमनतिक्रम्य दण्डो येषां तेषाम् [**यथापराधदण्डानाम्**] । यथाकालं कालमनतिक्रम्य प्रबोधिनां प्रबोधनशीलानाम् [**यथाकालप्रबोधिनाम्**] । चतुर्भिर्विशेषणैर्देवतायजनार्थिसत्कारदण्डधरत्वप्रजापालनसमयजागरूकत्वादीनि विवक्षितानि ॥

त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।
यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ ७ ॥

त्यागाय सत्पात्रे विनियोगस्त्यागस्तस्मै । 'त्यागो विहापितं दानम्' इत्यमरः । **संभृतार्थानां** संचितधनानाम् । न तु दुर्व्यापाराय । **सत्याय मितभाषिणां** मितभाषणशीलानाम् । न तु पराभवाय । **यशसे** कीर्तये । 'यशः कीर्तिः समज्ञा च' इत्यमरः । **विजिगीषूणाम्** विजेतुमिच्छूनाम् । न त्वर्थसंग्रहाय । **प्रजायै** संतानाय **गृहमेधिनाम्** दारपरिग्रहाणाम् । न तु कामोपभोगाय । अत्र 'त्यागाय' इत्यादिषु 'चतुर्थी तदर्थ—' इत्यादिना तादर्थ्ये चतुर्थीसमासविधानज्ञापकाच्चतुर्थी । गृहैर्दारैर्मेधन्ते संगच्छन्त इति गृहमेधिनः । 'दारेष्वपि गृहाः' इत्यमरः । 'जाया च गृहिणी गृहम्' इति हलायुधः । 'मेधृ संगमे' इति धातोर्णिनिः । एभिर्विशेषणैः परोपकारित्वं सत्यवचनत्वं यशःपरत्वं पितृणां शुद्धत्वं च विवक्षितानि ॥

---

१ एतेन तेषामग्निहोत्रत्वं सूचितम् । यथाह मनुः–"वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि । पञ्चयज्ञविधानं च पक्तिं चान्वाहिकीं गृही ॥" इ०. २ "अपराधानुरूपं च दण्डं दण्ड्येषु दापयेत्" इति विष्णुस्मृतेः । अत्र कामन्दकः–"उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते । दण्डेन नृपतिस्तस्माद्युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥ त्रिवर्गं वर्धयत्याशु राज्ञो दण्डो यथाविधि । प्रणीतो वाऽसमञ्जस्याद्वनस्थानपि कोपयेत् ॥" इ०. ३ यथाकालं शास्त्रोक्तकाले । ब्राह्मे मुहूर्ते इत्यर्थः । प्रबोधः शयनादुत्थानं येषामिति वा । तथा च मनुः– 'उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः । हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत्स शुभां सभाम् ॥' इ०. ४ बहुभाषणे असत्यमपि स्यादिति हेतोः इत्य० । उक्तं च मनुना–"सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥" इ०. ५ "पुत्रार्थं क्रियते भार्या पुत्रः पिण्डप्रयोजनः ।" इति स्मरणात् । केचित् गृहमेधः विवाहः अस्त्येषामिति व्याचक्षते । गृहे गृहस्थधर्मे मेधा येषामिति वा ।

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।
वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ ८ ॥

[**शैशवे**] शिशोर्भावः शैशवं बाल्यम् । 'प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्र–' इत्यञ्प्रत्ययः । 'शिशुत्वं शैशवं बाल्यम्' इत्यमरः । तस्मिन्वयसि **अभ्यस्तविद्यानाम्** । एतेन ब्रह्मचर्याश्रमो विवक्षितः । [**यौवने**] यूनो भावो यौवनं तारुण्यम् । युवादित्वादण्प्रत्ययः । 'तारुण्यं यौवनं समम्' इत्यमरः । तस्मिन्वयसि **विषयैषिणां** भोगाभिलाषिणाम् । एतेन गृहस्थाश्रमो विवक्षितः । वृद्धस्य भावो वार्द्धकं वृद्धत्वम् । 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' इति वुञ्प्रत्ययः । 'वार्द्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि' इति विश्वः । संघातार्थेऽत्र 'वृद्धाच्च' इति वक्तव्यात्साम्हिको वुञ् । तस्मिन् **वार्द्धके** वयसि मुनीनां वृत्तिरिव वृत्तिर्येषां तेषाम् [**मुनिवृत्तीनाम्**] । एतेन वानप्रस्थाश्रमो विवक्षितः । **अन्ते** शरीरत्यागकाले **योगेन** परमात्मध्यानेन । 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ।' इत्यमरः । तनुं देहं त्यजन्तीति 'कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।' इत्यमरः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप् । तेषां [**तनुत्यजां**] देहत्यागिनाम् । एतेन भिक्ष्वाश्रमो विवक्षितः ॥

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।
तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥ ९ ॥

सोऽहं लब्धप्रवेशः **तनुवाग्विभवोऽपि** स्वल्पवाणीप्रसारोऽपि **सन्** । तेषां रघूणां गुणैः **तद्गुणैः** आजन्मशुद्ध्यादिभिः । कर्तृभिः **कर्णं** मम श्रोत्रं **आगत्य चापलाय** चापलं चपलकर्माविमृश्यकरणरूपं कर्तुम् । युवादित्वात्कर्मण्यण् । 'क्रियार्थोपपदस्य–' इत्यादिना चतुर्थी । **प्रचोदितः** प्रेरितः सन् । **रघूणामन्वयं** तद्विषयप्रबन्धं **वक्ष्ये** ॥ कुलकम् ॥

संप्रति स्वप्रबन्धपरीक्षार्थं सतः प्रार्थयते–

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः ।
हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥ १० ॥

तं रघुवंशाख्यं प्रबन्धं सदसतोर्गुणदोषयोर्व्यक्तेर्हेतवः [**सदसद्व्यक्तिहेतवः**] कर्तारः **सन्तः श्रोतुमर्हन्ति** । तथा हि । **हेम्नः विशुद्धिः** निर्दोषस्वरूपं **श्यामिकापि**

---

१ यथाह मनुः–गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥ संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम् । पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ॥ २ अत्र मनुः–इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च । अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते॥...प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् । विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माप्येति सनातनम्॥ इ०. रघूणां आजन्मशुद्ध्यादयो गुणाः अस्मिन्नेव ग्रन्थे कविना वर्णिताः तेषां क्रमेण दिग्दर्शनम्— (१) आजन्म०–तृ० स० १०, १८ श्लो० (२) आफलोदय०–अ० स० २२ श्लो०(३)आसमुद्र०–प्र० स० ३० श्लो० (४) आनाक०–पं० स० २७ श्लो० (५) यथाविधि०–पं० स० १५, अ० स० २५, पं० स० ८९ श्लो० (६)यथाकामा०–पं०सर्गे कौत्सोपाख्यानं, ए०स० २ श्लो०(७)यथापराध०–च० स० ८ श्लो० (८) यथाकाल०–प्र० स० ९५ श्लो० (९) त्यागाय–च० स० ८६ श्लो० (१०) सत्याय–प्र० स० २९ श्लो० द्वा० सर्गे दशरथस्य प्रतिज्ञापालनवर्णनं च । (११) यशसे–च० स० ४३ श्लो०. (१२) प्रजायै०–प्र० स० २५ श्लो० (१३) शैशवे० तृ० स० २८, २९ श्लो० (१४) यौवने–प्र० स० २१ श्लो० अ० स० अजविलासवर्णनं च (१५) वार्द्धके–तृ० स० ७० श्लो० अ० स० ११ श्लो० (१६) योगेन–अ० स० १० श्लो०

लोहान्तरसंसर्गात्मको दोषोऽपि **वा अग्नौ संलक्ष्यते** । नान्यत्र । तद्वदत्रापि सन्त एव गुणदोषविवेकाधिकारिणः । नान्य इति भावः ॥

वर्ण्यं वस्तूपक्षिपति—

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ।
आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥ ११ ॥

मनस ईषिणो मनीषिणो धीराः । विद्वांस इति यावत् । पृषोदरादित्वात्साधुः । तेषां [**मनीषिणां**] **माननीयः** पूज्यः । **छन्दसां** वेदानाम् । 'छन्दः पद्ये च वेदे च' इति विश्वः । **प्रणवं** ओंकार **इव** । महीं क्षियन्तीशत इति महीक्षितः क्षितीश्वराः । क्षियातेरैश्वर्यार्थात्क्विप् तुगागमश्च । तेषां [**महीक्षिताम्** ।] **आद्यः** आदिभूतः । विवस्वतः सूर्यस्यापत्यं पुमान्**वैवस्वतो नाम** वैवस्वत इति प्रसिद्धो **मनुरासीत्** ॥

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।
दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ १२ ॥

शुद्धिरस्यास्तीति शुद्धिमान् । तस्मिन् **शुद्धिमति तदन्वये** तस्य मनोरन्वये वंशे । 'अन्ववायोऽन्वयो वंशो गोत्रं चाभिजनं कुलम्' इति हलायुधः । अतिशयेन शुद्धिमान् **शुद्धिमत्तरः** । 'द्विवचनविभज्योप–' इत्यादिना तरप् । **दिलीप इति** प्रसिद्धो राजा इन्दुरिव **राजेन्दुः** राजश्रेष्ठः । उपमितं व्याघ्रादिना समासः । **क्षीरनिधौ इन्दुः इव प्रसूतः** जातः ॥

'व्यूढ–' इत्यादित्रिभिः श्लोकैर्दिलीपं विशिनष्टि–

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।
आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥ १३ ॥

व्यूढं विपुलमुरो यस्य स **व्यूढोरस्कः** । 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' । 'व्यूढं विपुलं भद्रं स्फारं समं वरिष्ठं च ।' इति यादवः । वृषस्य स्कन्ध इव स्कन्धो यस्य स [**वृषस्कन्धः**] । 'सप्तम्युपमान–' इत्यादिनोत्तरपदलोपी बहुव्रीहिः । शालो वृक्ष इव प्रांशुरुन्नतः **शालप्रांशुः** । 'प्राकारवृक्षयोः शालः शालः सर्जतरुः स्मृतः ।' इति यादवः । 'उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे' इत्यमरः । **महाभुजो** महाबाहुः **आत्मकर्मक्षमं** स्वव्याप-

---

१ उपदेशं विदुः शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिनः । श्यामायते न युष्मासु यः काञ्चनमिवाग्निषु ॥ इति मालविकाग्निमित्रे द्वि० अं० समानार्थः श्लोकांशः । २ दीक्षितादीनां मते 'शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यं' इति वार्तिकेन साधुः । ३ प्रकृष्टं यथा तथा स्तूयते अनेन इति प्रणवः । अत्र मनुः–ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा । स्रवत्यनोंकृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यते ॥ इ० प्रणवः सर्ववेदेषु...इ० भगवद्गीता । ४ (१) स्वायंभुवः (२) स्वारोचिषः (३) उत्तमः (४) तामसः (५) रैवतः (६) चाक्षुषः (७) वैवस्वतः (८) सावर्णिः (९) दक्षसावर्णिः (१०) ब्रह्मसावर्णिः (११) धर्मसावर्णिः (१२) रुद्रसावर्णिः (१३) देव (रौच्य) सावर्णिः (१४) इन्द्रसावर्णिः इत्येते चतुर्दश मनवः । तेषां वैवस्वतः सप्तमः । ५ ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात् । प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः ॥ इति महाभारतम् । ६ यद्वा—" यः पद्मलोचनश्छत्रध्वजवज्राङ्किताङ्घ्रिकः । चतुर्हस्तः स्वहस्तेन शालप्रांशुः स उच्यते ॥ " इत्युक्तलक्षणोपेतः ।

रानुरूपं **देहमाश्रितः** प्राप्तः **क्षात्रः** क्षत्रसंबन्धी **धर्म इव** स्थितः । मूर्तिमान्पराक्रम इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा[1] ॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोभिभाविना ।
स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वीं क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना ॥ १४ ॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽधिकबलेन । 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमरः । सर्वाणि भूतानि तेजसाभिभवतीति सर्वतेजोभिभावी तेन [**सर्वतेजोभिभाविना**]। सर्वेभ्यः उन्नतेन **सर्वोन्नतेन आत्मना** शरीरेण । 'आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमात्मनि' इति विश्वः । **मेरुरिव उर्वीं क्रान्त्वा** आक्रम्य **स्थितः** । मेरावपि विशेषणानि तुल्यानि[2] । 'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः । तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥' इति मनुवचनाद्राज्ञः सर्वतेजोभिभावित्वं ज्ञेयम् ।

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।
आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः ॥ १५ ॥

आकारेण मूर्त्या सदृशी प्रज्ञा यस्य सः [**आकारसदृशप्रज्ञः**]। **प्रज्ञयासदृशागमः** प्रज्ञानुरूपशास्त्रपरिश्रमः। **आगमैः**[3] सदृश आरम्भः कर्म यस्य स [**सदृशारम्भः**] तथोक्तः । आरभ्यत इत्यारम्भः कर्म । तत्सदृश उदयः फलसिद्धिर्यस्य स [**आरम्भसदृशोदयः**] तथोक्तः ॥

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।
अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥ १६ ॥

भीमैश्च कान्तैश्च [**भीमकान्तैः**] **नृपगुणैः** राजगुणैस्तेजःप्रतापादिभिः कुलशीलदाक्षिण्यादिभिश्च **स** दिलीपः **उपजीविनाम्** आश्रितानाम् । यादोभिर्जलजीवैः । 'यादांसि जलजन्तवः' इत्यमरः । रत्नैश्च [**यादोरत्नैः**] **अर्णवे**[4] **इव अधृष्यः** अनभिभवनीयः **च अभिगम्यः** आश्रयणीयः **च बभूव**[5] ॥

रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परम् ।
न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥ १७ ॥

नियन्तुः शिक्षकस्य सारथेश्च **तस्य** दिलीपस्य संबन्धिन्यो नेमीनां चक्रधाराणां

---

१ अत्र उपमेयस्य दिलीपस्य उपमानेन क्षात्रधर्मेण सह एकरूपतया संभावनात् उत्प्रेक्षालंकारः । इयं च इवशब्दप्रयोगात् वाच्या । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—भवेत्संभावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना । वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमा द्विविधा मता । वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः।इ० २मेरोरपि सौवर्णत्वात्सर्वतेजोभिभावित्वम्। मिनोति क्षिपति उच्चत्वाज्ज्योतींषि इति मेरुः ३ आगमलक्षणं यथा—सर्ववेदः क्रियामूलमृषिभिर्बहुधोदितः । कालो देशः क्रिया कर्ता कारणं कार्यमागमः ॥ सिद्धं सिद्धैः प्रमाणैस्तु हितं वात्र परत्र वा । आगमः शास्त्रमाप्तानामाप्तास्तत्त्वार्थवेदिनः ॥ शृण्वतां जायते भक्तिस्ततो गुरुमुपासते । स च विद्यागमान्वक्ति विद्यायुक्त्साश्रितो नृपः । इ० ४ अर्णांसि अत्र सन्ति इति अर्णवः । अर्णसो लोपश्च । पा. ५. २. १०९(वा) इति वः सलोपश्च । ५ तेजोबलं सत्ववत्ता प्रभावः प्राप्तकालता । अधृष्यस्य गुणानेतान्नृपस्य मुनयो विदुः ॥ इति बृहस्पतिः । कुलं सत्त्वं वयः शीलं दाक्षिण्यं क्षिप्रकारिता । असंविवादिता सत्य वृद्धसेवा कृतज्ञता ॥ दैवसंपन्नता बुद्धिरक्षुद्रपरिचारिता । शक्यसामन्तता चैव तथा च दृढभक्तिता ॥ दीर्घदर्शित्वमुत्साहः शुचिता स्थूललक्ष्यता । विनीतता धार्मिकता गुणाः साध्याभिगामिकाः ॥ इति कामन्दकः.

वृत्तिरिव वृत्तिर्व्यापारो यासां ताः [**नेमिवृत्तयः**]। ' चक्रधारा प्रधिर्नेमिः ' इति यादवः । 'चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् । ' इत्यमरः । **प्रजाः** । **आ मनोः** मनुमारभ्येत्यभिविधिः । पदद्वयं चैतत् । समासस्य विभाषितत्वात् **क्षुण्णाद्** अभ्यस्तात्प्रहताच्च **वर्त्मनः** आचारपद्धतेरध्वनश्च **परं** अधिकम् । इतस्तत इत्यर्थः । रेखा प्रमाणमस्येति **रेखामात्रं** रेखाप्रमाणम्। ईषदपीत्यर्थः। 'प्रमाणे द्वयसज्–' इत्यादिना मात्रच्प्रत्ययः। परशब्दविशेषणं चैतत् । [**अपि**] **न व्यतीयुः** नातिक्रान्तवत्यः । कुशलसारथिप्रेरिता रथनेमय इव तस्य प्रजाः पूर्वक्षुण्णमार्गं न जहुरिति भावः ॥

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ १८ ॥

स राजा **प्रजानां** भूत्या अर्थाय **भूत्यर्थं** वृद्धयर्थं **एव** । अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । ग्रहणक्रियाविशेषणं चैतत् । **ताभ्यः** प्रजाभ्यो **बलिं** षष्ठांशरूपं करं **अग्रहीत्** । 'भागधेयः करो बलिः' इत्यमरः । तथा **हि रविः** सहस्रं गुणा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा **सहस्रगुणं** सहस्रधा **उत्स्रष्टुं** दातुम् । उत्सर्जनक्रियाविशेषणं चैतत् । **रसं** अम्बु **आदत्ते** गृह्णाति[3] । ' रसो गन्धे रसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे ॥ ' इति विश्वः ॥

संप्रति बुद्धिशौर्यसंपन्नस्य तस्यार्थसाधनेषु परानपेक्षत्वमाह—

सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।
शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्वी धनुषि चातता ॥ १९ ॥

तस्य राज्ञः **सेना** चतुरङ्गबलम् । परिच्छाद्यतेऽनेनेति **परिच्छदः** उपकरणं बभूव । छत्रचामरादितुल्यमभूदित्यर्थः । ' पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । ' इति घप्रत्ययः । ' छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ' इत्युपधाह्रस्वः। अर्थस्य प्रयोजनस्य तु साधनं [**अर्थसाधनं**] **द्वयमेव**। **शास्त्रेष्वकुण्ठिता** अव्याहता **बुद्धिः**। 'व्यापृता' इत्यपि पाठः। **धनुष्यातता** आरोपिता **मौर्वी** ज्या **च** । ' मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः ' इत्यमरः । नीतिपुरःसरमेव तस्य शौर्यमभूदित्यर्थः ॥

राज्यमूलं मन्त्रसंरक्षणं तस्यासीदित्याह—

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च ।
फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥ २० ॥

संवृतमन्त्रस्य गुप्तविचारस्य । ' वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रः ' इत्यमरः । शोकहर्षादिसूचको भ्रुकुटीमुखरागादिराकारः । [**गूढाकारेङ्गितस्य**] इङ्गितं चेष्टितं हृदयगतविकारो वा । ' इङ्गितं हृद्गतो भावो बहिराकार आकृतिः । ' इति सज्जनः । गूढे

---

१. राज्ञः विपथगामिनां नियन्तृत्वे याज्ञवल्क्यः–कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणाञ्जनपदानपि । स्वधर्माच्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि ॥ इति । २ म. स्मृ. स. अ. १२८–१३२. ३ दशमसर्गे ५८ श्लो० द्रष्टव्यः । स राजा प्रजाभ्यः गृहीतेन करेण यज्ञादिकं ततान । तेन तुष्टैर्देवैर्वृष्टिस्तयान्नं तेन प्रजापुष्टिरिति परंपरया बलेर्भूत्यर्थता । इति चारित्रवर्धनः । ४ सेनापरिच्छदः इति एकं वा समस्तं षष्ठ्यन्तं पदम् । सेना परिच्छद उपकरणं यस्य तस्य । ५ शास्त्रेषु–दण्डनीत्यादिषु । ६ यतः–आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च । नेत्रवक्त्रविकारैश्च लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ म. स्मृ. ७. २६; एतेन तस्य गाम्भीर्यं सूचितम् ।

आकारेङ्गिते यस्य । स्वभावचापलाद् भ्रमपरंपरया मुखरागादिर्लिङ्गैर्वाऽनुतृतीयगामिमन्त्रस्य **च तस्य** । प्रारभ्यन्त इति **प्रारम्भाः** सामाद्युपायप्रयोगाः । प्रागित्यव्ययेन पूर्वजन्मोच्यते । तत्र भवाः **प्राक्तनाः** । 'सायंचिर–' इत्यादिना ट्युल्प्रत्ययः * ॥ **संस्काराः** पूर्वकर्मवासना **इव** । फलेन कार्येणानुमेया अनुमातुं योग्या [**फलानुमेयाः**] आसन् । अत्र याज्ञवल्क्यः–'मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं सुरक्षितम् । कुर्याद्यथा तन्न विदुः कर्मणामाफलोदयात् ॥ ' इति ॥

संप्रति सामाद्युपायान्विनैवात्मरक्षादिकं कृतवानित्याह–

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
अगृध्नुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ २१ ॥

[**सः**] **अत्रस्तः** अभीतः सन् । 'त्रस्तो भीरुभीरुकभीलुकाः ' इत्यमरः । त्रासोपाधिमन्तरेणैव त्रिवर्गसिद्धेः प्रथमसाधनत्वादेव **आत्मानं** शरीरं **जुगोप** रक्षितवान् । **अनातुरः** अरुग्ण एव **धर्मं** सुकृतं **भेजे** । अर्जितवानित्यर्थः । **अगृध्नुः** अगर्धनशील एव **अर्थमाददे** स्वीकृतवान् । ' गृध्नुस्तु गर्धनः । लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्समौ लोलुपलोलुभौ । ' इत्यमरः । ' त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ' इति क्नुप्रत्ययः । **असक्तः** आसक्तिरहित एव **सुखमन्वभूत्** ॥

परपस्परविरुद्धानामपि गुणानां तत्र साहचर्यमासीदित्याह—

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।
गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥ २२ ॥

ज्ञाने परवृत्तान्तज्ञाने सत्यपि **मौनं** वाङ्नियमनम् । यथाह कामन्दकः–' नान्योपतापि वचनं मौनं व्रतचरिष्णुता ' इति । **शक्तौ** प्रतीकारसामर्थ्येऽपि **क्षमा** अपकारसहनम् । अत्र चाणक्यः–' शक्तानां भूषणं क्षमा ' इति । **त्यागे** वितरणे सत्यपि [**श्लाघाविपर्ययः**] श्लाघाया विकत्थनस्य विपर्ययोऽभावः । अत्राह मनुः–' न दत्वा परिकीर्तयेत् ' इति । इत्थं **तस्य गुणा** ज्ञानादयो [**गुणानुबन्धित्वात्**] गुणैर्विरुद्धैर्मौनादिभिरनुबन्धित्वात्सहचारित्वात् । सह प्रसवो जन्म येषां ते **सप्रसवाः** सोदराः **इव** अभूवन् । विरुद्धा अपि गुणास्तस्मिन्नविरोधेनैव स्थिता इत्यर्थः ॥

द्विविधं वृद्धत्वम्, ज्ञानेन वयसा च । तत्र तस्य ज्ञानेन वृद्धत्वमाह—

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।
तस्य धर्मरतेरासीद् वृद्धत्वं जरसा विना ॥ २३ ॥

विषयैः शब्दादिभिः । ' रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ' इत्यमरः । **अनाकृष्टस्य** अवशीकृतस्य । **विद्यानां** वेदवेदाङ्गादीनां **पारदृश्वनः** पारमन्तं दृष्टवतः ।

---

* तुडागमश्च । १ म. स्मृ. ७. १४७–१४८ श्लो. द्रष्टव्यौ । २ 'सततं आत्मानं गोपायीत' इति श्रुतेः 'आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि' इति मनुस्मरणाच्च । ३उक्तं च-'न्यायेनार्जनमर्थस्य रक्षणं वर्धनं तथा । सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् ॥' इति । अनुरूपभावः किरातार्जुनीये–'वसूनि वाञ्छन्न वशी ' इत्यादौ । अनासक्ततया विषयोपभोगे कामन्दकः–'सेवेत विषयान्काले त्यक्त्वा तत्परतां वशी । सुखं हि फलमर्थस्य तन्निरोधे वृथा श्रियः ॥ ' इति ४ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । विद्याश्चतस्र एवैता लोकसंस्थितिहेतवः ॥ इति कामन्दकोक्ताश्चतस्रो विद्या वा । यदुक्तं कविनैव तृतीयसर्गे–श्रियः समग्रैः इत्यादि (३०) श्लोके.

दृशेः क्वनिप् [**धर्मरतेः**] धर्मे रतिर्यस्य **तस्य** राज्ञो **जरसा** जरया **विना** । ' विस्रसा जरा ' इत्यमरः । ' षिद्भिदादिभ्योऽङ् ' इत्यङ्प्रत्ययः । ' जराया जरसन्यतरस्याम् ' इति जरसादेशः । **वृद्धत्वं** वार्द्धकं **आसीत्** । तस्य यूनोऽपि विषयवैराग्यादिज्ञानगुणसंपत्त्या ज्ञानतो वृद्धत्वमासीदित्यर्थः । नाथस्तु चतुर्विधं वृद्धत्वमिति ज्ञात्वा ' अनाकृष्टस्य ' इत्यादिना विशेषणत्रयेण वैराग्यज्ञानशीलवृद्धत्वान्युक्तानीत्यवोचत् ॥

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि ।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ २४ ॥

[**प्रजानां**] प्रजायन्त इति प्रजा जनाः । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' इति डप्रत्ययः । 'प्रजा स्यात्संततौ जने ' इत्यमरः । तासां [**विनयाधानात्**] विनयस्य शिक्षाया आधानात् करणात् । सन्मार्गप्रवर्तनादिति यावत् । **रक्षणाद्** भयहेतुभ्यस्त्राणात् । आपन्निवारणादिति यावत् । **भरणाद्** अन्नपानादिभिः पोषणाद् **अपि** । अपिः समुच्चये । **स** राजा **पिता** अभूत् । **तासां पितरः** तु **जन्महेतवः** जन्ममात्रकर्तारः **केवलं** उत्पादका एवाभूवन् । जननमात्र एव पितॄणां व्यापारः । सदा शिक्षारक्षणादिकं तु स एव करोतीति तस्मिन्पितृत्वव्यपदेशः । आहुश्च–' स पिता यस्तु पोषकः ' इति ॥

स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्परिणेतुः प्रसूतये ।
अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥ २५ ॥

दण्डमर्हन्तीति दण्ड्याः । ' दण्डादिभ्यो यः ' इति यप्रत्ययः । ' अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥ ' इति शास्त्रवचनात् । तान् **दण्ड्यान्** एव **स्थित्यै** लोकप्रतिष्ठायै **दण्डयतः** शिक्षयतः । **प्रसूतये** संतानायैव **परिणेतुः** दारान्परिगृह्णतः । **मनीषिणः** विदुषः । दोषज्ञस्येति यावत् । ' विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः । धीरो मनीषी ' इत्यमरः । **तस्य** दिलीपस्य **अर्थकामावपि धर्म एवास्तां** जातौ । अस्तेर्लङ् । अर्थकामसाधनयोर्दण्डविवाहयोर्लोकस्थापनप्रजोत्पादनरूपधर्मार्थत्वेनानुष्ठानादर्थकामावपि धर्मशेषतामापादयन्स राजा धर्मोत्तरोऽभूदित्यर्थः । आह च गौतमः–' न पूर्वाह्णमध्यंदिनापराह्णानफलान्कुर्यात् । यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरः स्यात् । ' इति ॥

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम् ।
संपद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ २६ ॥

स राजा **यज्ञाय** यज्ञं कर्तुं **गां** भुवं **दुदोह** । करग्रहणेन रिक्तां चकारेत्यर्थः । **मघवा**

---

१. यदाह मनुः–' न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः । यो वा युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥' इति । २ अत्र मनुः–स्याच्चाम्नायपरो लोके वर्तेत पितृवन्नृषु । (अ० ७, ८०) "शरीरकृत्प्राणदाता यस्य चान्नानि भुञ्जते । क्रमेणैते त्रयोऽप्युक्ताः पितरो धर्मशासने ॥ इति भारते । कन्यादाताऽन्नदाता च ज्ञानदाताऽभयप्रदः । जन्मदो मन्त्रदो ज्येष्ठभ्राता च पितरः स्मृताः ॥ इत्यन्यत्रापि. ३ " पुत्रार्थं क्रियते भार्या पुत्रः पिण्डप्रयोजनः । " इति स्मरणात् । पुत्रप्रयोजना दाराः पुत्रः पिण्डप्रयोजनः । हितप्रयोजनं मित्रं धनं सर्वप्रयोजनम् । इति चाणक्यनीतौ । ४ यतः त्रिवर्गो धर्ममूलः । " त्रिवर्गोऽयं धर्ममूलो नरेन्द्र राज्यं चेदं धर्ममूलं वदन्ति । धर्मे राजन् वर्तमानः स्वशक्त्या पुत्रान् सर्वान् पाहि पाण्डोः सुतांश्च ॥ " इति महाभारते धृतराष्ट्रं प्रति विदुरोक्तिरेतदेव दर्शयति । ५ गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयीदृग्बाणादिग्वाग्भूष्वप्सु भूम्नि च ॥ इ० मेदिनी ।

देवेन्द्रः **सस्याय** सस्यं वर्धयितुं **दिवं** स्वर्गं **दुदोह** । द्युलोकान्महीलोके वृष्टिमुत्पादयामासेत्यर्थः । 'क्रियार्थोपपदस्य–' इत्यादिना यज्ञसस्याभ्यां चतुर्थी । एवं **उभौ** [**संपद्विनिमयेन**] संपदो विनिमयेन परस्परमादानप्रतिदानाभ्यां **भुवनद्वयं दधतुः** पुपुषतुः । राजा यज्ञैरिन्द्रलोकमिन्द्रश्चोदकेन भूलोकं पुपोषेत्यर्थः । उक्तं च दण्डनीतौ–'राजा त्वर्थान्समाहृत्य कुर्यादिन्द्रमहोत्सवम् । प्रीणितो मेघवाहस्तु महतीं वृष्टिमावहेत् ॥' इति ॥

न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।
व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥ २७ ॥

राजानः अन्ये नृपा **रक्षितुः** भयेभ्यस्त्रातुः **तस्य** राज्ञः **यशः नानुययुः किल** नानुचक्रुः खलु । कुतः । **यद्** यस्मात्कारणात् **तस्करता** चौर्यं **परस्वेभ्यः** परधनेभ्यः स्वविषयभूतेभ्यो **व्यावृत्ता** सती **श्रुतौ** वाचकशब्दे **स्थिता** प्रवृत्ता । अपहार्यान्तराभावात्तस्करशब्द एवापहृत इत्यर्थः । अथ वा । 'अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि' इति न्यायेन शब्दे स्थिता स्फुरिता न तु स्वरूपतोऽस्तीत्यर्थः ॥

द्वेष्योऽपि संमतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधम् ।
त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥ २८ ॥

शिष्टः जनो **द्वेष्यः** शत्रुः **अपि** । **आर्तस्य** रोगिणः **औषधं यथा** औषधमिव **तस्य संमतः** अनुमत आसीत् । **दुष्टः** जनः **प्रियोऽपि** प्रेमास्पदीभूतोऽपि **उरगक्षता** सर्पदष्टा **अङ्गुलीव** । 'छिन्द्याद्बाहुमपि दुष्टमात्मनः' इति न्यायात् । **त्याज्यः आसीत्** । तस्य शिष्ट एव बन्धुर्दुष्ट एव शत्रुरित्यर्थः ॥

तस्य परोपकारित्वमाह–

तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।
तथा हि सर्वे तस्यासन्परार्थैकफला गुणाः ॥ २९ ॥

वेधाः स्रष्टा । 'स्रष्टा प्रजापतिर्वेधाः' इत्यमरः । **तं** दिलीपम् । समाधीयतेऽनेनेति समाधिः कारणसामग्री । महाभूतानां यः समाधिस्तेन **महाभूतसमाधिना विदधे** ससर्ज । **नूनं** ध्रुवम् । इत्युत्प्रेक्षा । **तथा हि** । **तस्य** राज्ञः **सर्वे गुणाः** रूपरसादिमहाभूतगुणवदेव परार्थः परप्रयोजनमेवैकं मुख्यं फलं येषां ते तथोक्ताः [**परार्थैकफलाः**] **आसन्** । महाभूतगुणोपमानेन कारणगुणाः कार्यं संक्रामन्तीति न्यायः सूचितः ॥

---

१ अत्र भगवद्गीता–सहयज्ञाः... ॥ देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ इष्टान् भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ॥ अ० ३ श्लो० १०–१२. अस्य तुल्यार्थः श्लोकः शाकुन्तले–तव भवतु बिडौजाः प्राज्यवृष्टिः प्रजासु त्वमपि विततयज्ञः स्वर्गिणः प्रीणयस्व । युगशतपरिवर्तानेवमन्योन्यकृत्यैः नयतमुभयलोकानुग्रहश्लाघनीयैः ॥ २ श्रूयते इति श्रुतिः ध्वनिः तस्मिन् रवमात्रे स्थिता ॥ इति नाथः. ३ धर्मेणाधिगतो यस्तु वेदः सपरिबृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ इति मनुः (अ० १२ श्लोक १०९) ४ अत्रोपमानोपमेययोः भिन्नलिङ्गत्वं न दोषः सहृदयानामनुद्वेगकरत्वात् । तदुक्तं दण्डिना–'न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा । उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥' का० द० २. ५१. ५ मन्ये शंके ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृशः ॥ का० द० २. २३४.

स वेलावप्रवलयां परिखीकृतसागराम् ।
अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव ॥ ३० ॥

स दिलीपः । [**वेलावप्रवलयां**] वेलाः समुद्रकूलानि । ‘ वेला कूलेऽपि वारिधेः ’ इति विश्वः । ता एव वप्रवलयाः प्राकारवेष्टनानि यस्यास्ताम् । ‘ स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् । प्राकारो वरणः शालः प्राचीनं प्रान्ततो वृतिः ॥ ’ इत्यमरः । [**परिखीकृतसागरां**] परितः खातं परिखा दुर्गवेष्टनम् । ‘ खातं खेयं तु परिखा ’ इत्यमरः । अन्येष्वपि दृश्यते इत्यत्रापिशब्दात्खनेर्डप्रत्ययः । अपरिखाः परिखाः संपद्यमानाः कृताः परिखीकृताः सागरा यस्यास्ताम् । अभूततद्भावे च्विः । अविद्यमानमन्यस्य राज्ञः शासनं यस्यास्तां **अनन्यशासनामुर्वीमेकपुरीमिव शशास** । अनायासेन शासितवानित्यर्थः ॥

तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा ।
पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥ ३१ ॥

तस्य राज्ञो मगधवंशे जाता **मगधवंशजा** । ‘ सप्तम्यां जनेर्डः ’ इति डप्रत्ययः । एतेनाभिजात्यमुक्तम् । [**दाक्षिण्यरूढेन**] दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्तनम् । ‘ दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिषु । ’ इति शाश्वतः । तेन रूढं प्रसिद्धम् । तेन **नाम्ना अध्वरस्य** यज्ञस्य **दक्षिणा** दक्षिणाख्या पत्नी **इव** । **सुदक्षिणेति** प्रसिद्धा **पत्न्यासीत्** । अत्र श्रुतिः– ‘ यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणाप्सरसः ’ इति । ‘ दक्षिणाया दाक्षिण्यं नामर्त्विजो दक्षिणत्वप्रापकत्वम् । ते दक्षन्ते दक्षिणां प्रतिगृह्य ’ इति च ॥

कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि ।
तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥ ३२ ॥

वसुधाधिपः । **अवरोधे** अन्तःपुरवर्गे **महति** सति **अपि** । **मनस्विन्या** दृढचित्तया । पतिचित्तानुवृत्त्यादिनिर्बन्धक्षमयेत्यर्थः । **तया** सुदक्षिणया **लक्ष्म्या** **चात्मानं कलत्रवन्तं** भार्यावन्तं **मेने** । ‘ कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ’ इत्यमरः । चशब्दाच्चिप इत्यनेन वसुधया चेति गम्यते ॥

तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः ।
विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥ ३३ ॥

स राजा । **आत्मानुरूपायां तस्याम्** [**आत्मजन्मसमुत्सुकः**] आत्मनो जन्म यस्यासावात्मजन्मा पुत्रः । तस्मिन्समुत्सुकः । यद्वा आत्मनो जन्मनि पुत्ररूपेणोत्पत्तौ समुत्सुकः सन् । ‘ आत्मा वै पुत्रनामासि ’ इति श्रुतेः । विलम्बितं फलं पुत्रप्राप्तिरूपं येषां तैः [**विलम्बितफलैः**] **मनोरथैः** कदा मे पुत्रो भवेदित्याशाभिः **कालं निनाय** यापयामास ॥

---

१ औदार्यं वा । २ अध्वरस्य–न ध्वरतीति अध्वरः हिंसारहितः । न हि अग्निना सर्वतः पालितं यज्ञं राक्षसा हिंसितुं प्रभवन्ति । इति ऋग्वेदभाष्ये सायनः (ऋ० १. १. ४). ध्वरतिः हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधो निपातः अहिंस्रः । इति निरुक्ते यास्कः । अध्वानं स्वर्गमार्गं राति ददातीति वा । न ध्वरः अध्वरः अकुटिलः शास्त्रोक्त इति वा । ३ दक्षिणा यज्ञपत्नी च दीक्षा सर्वस्य पूजिता । यया विना हि विश्वेषु सर्व कर्म हि निष्फलम् ॥ इति स्मरणात् । ४ आत्मा वै जायते पुत्रः । इति श्रुत्यन्तरम् ।

संतानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता ।
तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ॥ ३४ ॥

तेन दिलीपेन । संतानोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मै **संतानार्थाय विधये** अनुष्ठानाय । **स्वभुजादवतारिता** अवरोपिता **जगतः** लोकस्य **गुर्वी धूः** भारः **सचिवेषु निचिक्षिपे** निहिता ॥

अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया ।
तौ दंपती वसिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम् ॥ ३५ ॥

अथ धुरोऽवतारानन्तरं **पुत्रकाम्यया** आत्मनः पुत्रेच्छया । 'काम्यच्च' इति पुत्रशब्दात्काम्यच्प्रत्ययः । 'अ प्रत्ययात्' इति पुत्रकाम्यधातोरकारप्रत्ययः । ततष्टाप् । तया **तौ दंपती** जायापती । राजदन्तादिषु जायाशब्दस्य दमिति निपातनात्साधुः । **प्रयतौ** पूतौ **विधातारं** ब्रह्माणं **अभ्यर्च्य** । 'स खलु पुत्रार्थिभिरुपास्यते' इति मान्त्रिकाः । **गुरोः** कुलगुरोः **वसिष्ठस्याश्रमं जग्मतुः** । पुत्रप्राप्त्युपायापक्षयेति शेषः ॥

स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ।
प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव ॥ ३६ ॥

स्निग्धो मधुरो गम्भीरो निर्घोषो यस्य तं [**स्निग्धगम्भीरनिर्घोषं**] **एकं स्यन्दनं** रथम् । प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः । प्रावृष एण्यः इत्येण्यप्रत्ययः । तं **प्रावृषेण्यं पयोवाहं** मेघं **विद्युदैरावताविव** । **आस्थितौ** आरूढौ । जग्मतुरिति पूर्वेण संबन्धः । इरा आपः । 'इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्' इत्यमरः । इरावान्समुद्रः । तत्र भव ऐरावतोऽभ्रमातङ्गः । 'ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः ।' इत्यमरः । 'अभ्रमातङ्गत्वाचाभ्रस्थत्वादभ्ररूपत्वात्' इति क्षीरस्वामी । अत एव मेघारोहणं विद्युत्साहचर्यं च घटते । किं च ऐरावतसाहचर्यादेवैरावती संज्ञा । ऐरावतस्य स्त्री ऐरावतीति क्षीरस्वामी । तस्मात्सुष्ठूक्तं विद्युदैरावताविवेति । एकरथारोहणोक्त्या कार्यसिद्धिबीजं दंपत्योरत्यन्तसौमनस्यं सूचयति ॥

मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ ।
अनुभावविशेषात्तु सेनापरिवृताविव ॥ ३७ ॥

पुनः किंभूतौ दंपती । **आश्रमपीडा मा भूत्** मास्तु **इति** हेतोः । 'माङि लुङ्' इत्याशीरर्थे लुङ् । 'न माङ्योगे' इत्यडागमनिषेधः । **परिमेयपुरःसरौ** परिमितपरिचरौ । **अनुभावविशेषात् तु** तेजोविशेषात् **सेनापरिवृताविव** स्थितौ ॥

सेव्यमानौ सुखस्पर्शैः शालनिर्यासगन्धिभिः ।
पुष्परेणूत्किरैर्वातैराधूतवनराजिभिः ॥ ३८ ॥

पुनः कथंभूतौ । सुखः शीतलत्वात्प्रियः स्पर्शो येषां तैः [**सुखस्पर्शैः**] शा-

---

१ मेघस्योपरि मेघो यः स ऐरावत उच्यते । इ० दक्षिणावर्तः. २ विद्युत्साम्यात्सुदक्षिणाया अलौकिकी देहकान्तिः, ऐरावतसाम्याद्दिलीपस्य लोकोत्तरः वपुःप्रकर्षः मेघसाम्याद्रथस्य विशालत्वादिकं च सूचितानि । 'विद्युदैरावते इव' इति पाठे तु ऐरावतं इन्द्रधनुः इत्यत्र पुंनपुंसकयोः भिन्नलिङ्गस्यानिष्टत्वात् उपमादूषणं चिन्तनीयम् । इ० चारित्रवर्धनः ।

लनिर्यासगन्धिभिः सर्जतरुनिस्यन्दगन्धवद्भिः । 'शालः सर्जतरुः स्मृतः' इति शाश्वतः । उत्किरन्ति विक्षिपन्तीत्युत्किराः । 'इगुपध–' इत्यादिना किरतेः-कप्रत्ययः । पुष्परेणूनामुत्किरास्तैः [**पुष्परेणूत्किरैः**] आधूता मान्द्यादीषत्कम्पिता वनराजयो यैस्तैः [**आधूतवनराजिभिः**] **वातैः सेव्यमानौ** ॥

मनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।
षड्जसंवादिनीः केकाःद्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ॥ ३९ ॥

रथनेमिस्वनोन्मुखैः । मेघध्वनिशङ्कयोन्नमितमुखैरित्यर्थः । **शिखण्डिभिः** मयूरैः **द्विधा भिन्नाः** । शुद्धविकृतभेदेनाविष्कृतावस्थायां च्युताच्युतभेदेन वा षड्जो द्विविधः । तत्सादृश्यात्केका अपि द्विधा भिन्ना इत्युच्यते । अत एवाह–**षड्जसंवादिनीः** इति । षड्भ्यः स्थानेभ्यो जातः षड्जः । तदुक्तम्––' नासाकण्ठमुरस्तालुजिह्वादन्तांश्च संस्पृशन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः ॥ ' इति । स च तन्त्रीकण्ठजन्मा स्वरविशेषः । 'निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः । पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥' इत्यमरः । षड्जेन संवादिनीः सदृशीः । तदुक्तं मातङ्गेन––' षड्जं मयूरो वदति' इति । **मनोभिरामाः** मनसः प्रियाः । के मूर्ध्नि कायन्ति ध्वनन्तीति केका मयूरवाण्यः । 'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमरः । ताः **केकाः शृण्वन्तौ** । इति श्लोकार्थः ॥

परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु ।
मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु ॥ ४० ॥

विश्रम्भाददूरं समीपं यथा भवति तथोज्झितं वर्त्म यैस्तेषु [**अदूरोज्झितवर्त्मसु**] **स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु** स्यन्दने रथ आबद्धासञ्जिता दृष्टिर्नेत्रं यैस्तेषु । ' दृग्दृष्टिर्नेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बुकेक्षणाक्षीणि ' इति हलायुधः । कौतुकवशाद्रथासक्तदृष्टिष्वित्यर्थः । मृग्यश्च मृगाश्च मृगाः । ' पुमान्स्त्रिया ' इत्येकशेषः । तेषां द्वन्द्वेषु मिथुनेषु [**मृगद्वन्द्वेषु**] ' स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्' इत्यमरः । परस्पराक्ष्णां सादृश्यं [**परस्पराक्षिसादृश्यम्**] **पश्यन्तौ** । द्वन्द्वशब्दसामर्थ्यान्मृगीषु सुदक्षिणाक्षिसादृश्यं दिलीपो दिलीपाक्षिसादृश्यं च मृगेषु सुदक्षिणेत्येवं विवेक्तव्यम् ॥

श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम् ।
सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ ॥ ४१ ॥

श्रेणीबन्धात् पङ्क्तिबन्धनाद्धेतोः **अस्तम्भाम्** आधारस्तम्भरहिताम् । तोरणं बहिर्द्वारम् । ' तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम् ' इत्यमरः । तत्र या स्रग्विरच्यते तां **तोरणस्रजं वितन्वद्भिः** । कुर्वद्भिरित्यर्थः । उत्प्रेक्षाव्यञ्जकेवशब्दप्रयोगाभावेऽपि गम्योत्प्रेक्षेयम् । **कलनिर्ह्रादैः** अव्यक्तमधुरध्वनिभिः **सारसैः** पक्षिविशेषैः करणैः । **क्वचिदुन्नमिताननौ** । ' सारसो मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराह्वयः । ' इति यादवः ॥

पवनस्यानुकूलत्वात्प्रार्थनासिद्धिशंसिनः ।
रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैरस्पृष्टालकवेष्टनौ ॥ ४२ ॥

प्रार्थनासिद्धिशंसिनः अनुकूलत्वादेव मनोरथसिद्धिसूचकस्य **पवनस्याकूल-**

१ प्रार्थनायाः सिद्धिः तां शंसितुं शीलमस्य । " शुभगन्धे च शब्दे च सानुकूले च मारुते । प्रस्थिते सर्वकार्याणां सर्वसिद्धिर्ध्रुवं भवत् । " इति पालकाप्ये ।

त्वाद् गन्तव्यदिगभिमुखत्वात् । **तुरगोत्कीर्णैः रजोभिः** अस्पृष्टा अलका देव्या वेष्टनमुष्णीषं च राज्ञो ययोस्तौ तथोक्तौ [**अस्पृष्टालकवेष्टनौ**] । ' शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ' (अ. स. १२ श्लो.) इति वक्ष्यति ॥

सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम् ।
आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिःश्वासानुकारिणम् ॥ ४३ ॥

सरसीषु वीचिविक्षोभशीतलम् ऊर्मिसंघट्टनेन शीतलं स्वनिःश्वासमनुकर्तुं शीलमस्येति **स्वनिःश्वासानुकारिणम्** । एतेन तयोरुत्कृष्टस्त्रीपुंसजातीयत्वमुक्तम् । **[१]अरविन्दानामामोदमुपजिघ्रन्तौ** घ्राणेन गृह्णन्तौ ॥

ग्रामेष्वात्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वनाम् ।
अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्घ्यानुपदमाशिषः ॥ ४४ ॥

आत्मविसृष्टेषु स्वदत्तेषु । यूपो नाम संस्कृतः पशुबन्धाय दारुविशेषः । यूपाः एव चिह्नानि येषां तेषु [**यूपचिह्नेषु**] **ग्रामेषु अमोघाः** सफलाः **यज्वनां** विधिनेष्टवताम् । ' यज्वा तु विधिनेष्टवान् ' इत्यमरः । 'सुयजोर्ङ्वनिप्' इति ङ्वनिप्प्रत्ययः । **आशिषः** आशीर्वादान् । अर्घः पूजाविधिः । तदर्थं द्रव्यमर्घ्यम् । ' पादार्घाभ्यां च ' इति यत्प्रत्ययः । ' षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि ' इत्यमरः । अर्घ्यस्यानुपदमन्वक् [**अर्घ्यानुपदम्**] अर्घ्यस्वीकारानन्तरमित्यर्थः । **प्रतिगृह्णन्तौ** स्वीकुर्वन्तौ पदस्य पश्चादनुपदम् । पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । ' अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम् ' । इत्यमरः ॥

हैयंगवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् ।
नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥ ४५ ॥

ह्यस्तनगोदोहोद्भवं घृतं **हैयंगवीनम्** । ह्यः पूर्वेद्युर्भवम् । 'तत्तु हैयंगवीनं यद्ध्योगोदोहोद्भवं घृतम् । ' इत्यमरः । ' हैयंगवीनं संज्ञायाम् ' इति निपातः । तत्सद्योघृतं **आदायोपस्थितान्घोषवृद्धान्** । घोष आभीरपल्ली स्यात्' इत्यमरः । **वन्यानां मार्गशाखिनां नामधेयानि पृच्छन्तौ** । ' दुह्याच्–' इत्यादिना पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वम् । कुलकम् ॥

[२]काप्यभिख्या तयोरासीद्व्रजतोः शुद्धवेषयोः ।
हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ ४६ ॥

व्रजतोः गच्छतोः **शुद्धवेषयोः** उज्ज्वलनेपथ्ययोः **तयोः** सुदक्षिणादिलीपयोः । **हिमनिर्मुक्तयोः चित्राचन्द्रमसोरिव योगे** सति **कापि** अनिर्वाच्या **अभिख्या** शोभा **आसीत्** । ' अभिख्या नामशोभयोः' इत्यमरः । ' आतश्चोपसर्गे ' इत्यङ्प्रत्ययः । चित्रा नक्षत्रविशेषः । शिशिरापगमे चैत्र्यां चित्रापूर्णचन्द्रमसोरिवेत्यर्थः ॥

---

१ अरविन्दं–अरं शीघ्रं लिप्सां विन्दतीति । अराकाराणि दलानि तत्सादृश्याद् अराः तानि विन्दतीति वा । पा. ३. १. १३८. अस्य च अतिमनोहारिसौगन्ध्यात् मदनबाणता । तदुक्तं–अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥' इति । २ हीनाधिकत्वं वचनलिङ्गभेदो विपर्ययः । असादृश्यासंभवौ च दोषाः सप्तोपमागताः । इति प्राचीनसंमता उपमादोषाः । किं तु यत्र धीमतां नोद्वेगस्तत्रैते उपमां दूषयितुं नालं (का. द. २. ५१). नव्यास्तु कालपुरुषविध्यादिभेदस्यापि उपमादूषकतामाहुः । तेनात्र चित्राचन्द्रमसोरभिख्या न खलु आसीत् अपि तु सर्वदा भवत्येव, सुदाक्षिणादिलीपयोस्तु तादृशी शोभा आसीदिति उपमानोपमेययोः कालभेदात् भग्नप्रक्रमत्वं नाम दोषः । कवयस्तावत्कालादीनां दूषकत्वं स्फुटं प्रतीयमानमपि प्रायः न गणयन्ति ।

तत्तद्भूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन्प्रियदर्शनः ।
अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः ॥ ४७ ॥

प्रियं दर्शनं स्वकर्मकं यस्यासौ **प्रियदर्शनः** । योग्यदर्शनीय इत्यर्थः । **भूमिपतिः पत्न्यै तत्तद्** अद्भुतं वस्तु **दर्शयन् लङ्घितं** अतिवाहितं **अप्यध्वानं न बुबुधे** न ज्ञातवान् । [**बुधोपमः**] सन् बुधः सौम्य उपमोपमानं यस्येति विग्रहः । इदं विशेषणं तत्तद्दर्शयन्नित्युपयोगितयैवास्य ज्ञातृत्वसूचनार्थम् ॥

स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः ।
सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥ ४८ ॥

दुष्प्रापयशाः दुष्प्रापमन्यदुर्लभं यशो यस्य स तथोक्तः । **श्रान्तवाहनो** दूरोपगमनात्क्लान्तयुग्यः । महिष्याः सखा **महिषीसखः** । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्प्रत्ययः । सहायान्तरनिरपेक्ष इति भावः । **स** राजा । **सायं** सायंकाले **संयमिनः** नियमवतः **तस्य महर्षेः** वसिष्ठस्य **आश्रमं प्रापत्** प्राप । पुषादित्वादङ् ॥

तमाश्रमं विशिनष्टि—

वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।
पूर्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युद्यातैस्तपस्विभिः ॥ ४९ ॥

वनान्तरात् अन्यस्माद्वनात् **उपावृत्तैः** प्रत्यावृत्तैः । समिधश्च कुशांश्च फलानि चाहर्तुं शीलं येषामिति समित्कुशफलाहराः तैः [**समित्कुशफलाहरैः**] । 'आङि ताच्छील्ये' इति हरतेराङ्पूर्वादच्प्रत्ययः । अदृश्यैर्दर्शनायोग्यैरग्निभिर्वैतानिकैः प्रत्युद्याताः प्रत्युद्गताः तैः [**अदृश्याग्निप्रत्युद्यातैः**] **तपस्विभिः पूर्यमाणम्** । 'प्रोष्यागच्छतामाहिताग्नीनामग्नयः प्रत्युद्यान्ति' इति श्रुतेः । यथाह—'कामं पितरं प्रोषितवन्तं पुत्राः प्रत्याधावन्ति । एवमेत (एवं ह वैत-) मग्नयः प्रत्याधावन्ति सशकलान्दारूनिवाहरन् ।' इति ॥

आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः ।
अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥ ५० ॥

नीवाराणां भाग एव भागधेयोंऽशः । 'रूपनामभागेभ्यो धेयः' इति वक्तव्यसूत्रात्स्वाभिधेये धेयप्रत्ययः । तस्योचितैः । [**नीवारभागधेयोचितैः**] । अत एवोटजानां पर्णशालानां द्वाररोधिभिः [**उटजद्वाररोधिभिः**] द्वाररोधकैः **मृगैः** । **ऋषिपत्नीनामपत्यैरिव** । **आकीर्णं** व्याप्तम् ॥

---

१ प्रियं दर्शनं दर्शनीयवस्तुजातं यस्य इति । वस्तूनां दर्शनं स्वकर्तृकं यस्य इति वा । 'प्रियदर्शनः अपूर्ववस्तुद्रष्टा बुधश्चन्द्रपुत्रो ग्रहस्तेन तुल्योऽपि न बुबुधे इति विरोधाभासोऽलंकारः' इ० चारित्रवर्धनः । २ संयमः अस्यास्तीति संयमी तस्य । ध्यानधारणासमाधित्रयं संयमपदवाच्यम् । इ० सर्वद० सं०. ३ अत्र अनुप्रासालङ्कारः । ४ स्कन्धासक्तसामत्कुशैः इ. पा. ५ अस्मात् श्लोकात्परं " आकीर्यमाणमासन्नार्वाधाभिः समिदाहरैः । वैखानसैरदृश्याग्निप्रत्युद्गमनवृत्तिभिः " इत्यतिरिक्तं श्लोकं केचित्पठन्ति । ६ उटेभ्यः तृणपर्णादिभ्यः जायते इ० उटजः । ७ अपत्यैः—न पतन्ति पितरोऽनेन इति अपत्यम् । तथा च यास्कः—अपत्यं कस्मात् अपततं भवति पितुः सकाशादेत्य पृथक्ततं भवति; अनेन जातेन सता पिता नरकं न पततीति वा ।

सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकम् ।
विश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम् ॥ ५१ ॥

सेकान्ते वृक्षमूलसेचनावसाने **मुनिकन्याभिः** । सेक्त्रीभिः । आलवालेषु जलावापप्रदेशेषु यदम्बु तत्पायिनाम् [**आलवालाम्बुपायिनाम्**] । 'स्यादालवालमावालमावापः' इत्यमरः । **विहङ्गानां** पक्षिणां **विश्वासाय** विश्रम्भाय । 'समौ विश्वासविश्रम्भौ' इत्यमरः । तत्क्षणे सेकक्षण उज्झिता वृक्षका ह्रस्ववृक्षा यस्मिंस्तम् [**तत्क्षणोज्झितवृक्षकम्**] । ह्रस्वार्थे कप्रत्ययः ॥

आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः ।
मृगैर्वर्तितरोमन्थमुटजाङ्गनभूमिषु ॥ ५२ ॥

आतपस्यात्ययेऽपगमे सति संक्षिप्ता राशीकृता नीवारास्तृणधान्यानि यासु तासु [**आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु**] । 'नीवारास्तृणधान्यानि' इत्यमरः । उटजानां पर्णशालानामङ्गनभूमिषु चत्वरभागेषु [**उटजाङ्गनभूमिषु**] । 'पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्' इति, 'अङ्गनं चत्वराजिरे' इति चामरः । **निषादिभिः** उपविष्टैः मृगैः वर्तितो निष्पादितो रोमन्थश्चर्वितचर्वणं यस्मिन्नाश्रमे तम् [**वर्तितरोमन्थम्**] ॥

अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान् ।
पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः ॥ ५३ ॥

अभ्युत्थिताः प्रज्वलिताः । होमयोग्या इत्यर्थः । 'समिद्धेऽग्नावाहुतीर्जुहोति' इति वचनात् । तेषामग्नीनां पिशुनैः सूचकैः [**अभ्युत्थिताग्निपिशुनैः**] **पवनोद्धूतैः** । आहुतिगन्धो येषामस्तीत्याहुतिगन्धिनः तैः [**आहुतिगन्धिभिः**] **धूमैः आश्रमोन्मुखानतिथीन् पुनानं** पवित्रीकुर्वाणम् ॥ कुलकम् ॥

अथ यन्तारमादिश्य धुर्यान्विश्रामयेति सः ।
तामवारोहयत्पत्नीं रथादवततार च ॥ ५४ ॥

अथ आश्रमप्राप्त्यनन्तरं **स** राजा **यन्तारं** सारथिम् । धुरं वहन्तीति धुर्या युग्याः । 'धुरो यड्ढकौ' इति यत्प्रत्ययः । 'धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः ।' इत्यमरः । **धुर्यान्** रथाश्वान् **विश्रामय** विनीतश्रमान्कुरु **इति आदिश्य** आज्ञाप्य **तां पत्नीं रथाद् अवारोहयद्** अवतारितवान्स्वयं च **अवततार** । 'विश्रमय' इति ह्रस्वपाठे 'जनीजृष्' इति मित्वे 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । दीर्घपाठे 'मितां ह्रस्वः' इति सूत्रे 'वा चित्तविरागे' इत्यतो 'वा' इत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणत्वाद्ध्रस्वाभाव इति वृत्तिकारः ॥

तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः ।
अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ॥ ५५ ॥

सभायां साधवः **सभ्याः** । 'सभाया यः' इति यप्रत्ययः । **गुप्ततमेन्द्रियाः**

---

१ आ समन्तात् लवं जललवं आलाति गृह्णातीति आलवालम् । २ अतति गच्छतीति अतिथिः । 'ऋतन्यञ्जि–' (उ० ४. २) इति इथिन् । यद्वा न विद्यते द्वितीया तिथिः यस्य एकत्र एकरात्रमेवावस्थानात् इति अतिथिः । तथा च मनुः–एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः । अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ अ० ३. १०२.

अत्यन्तनियमितेन्द्रियाः **मुनयः सभार्याय गोप्त्रे** रक्षकाय । नयः शास्त्रमेव चक्षुरतत्त्वावेदकं प्रमाणं यस्य तस्मै **नयचक्षुषे** । अत एव अर्हते प्रशस्ताय । पूज्यायेत्यर्थः । ' अर्हः प्रशंसायाम् ' इति शतृप्रत्ययः । **तस्मै** राज्ञे **अर्हणां** पूजां **चक्रुः** । ' पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः । ' इत्यमरः ॥

विधेः सायंतनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम् ।
अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् ॥ ५६ ॥

स राजा **सायंतनस्य** सायंभवस्य । ' सायंचिरम्– ' इत्यादिना ट्युल्प्रत्ययः । **विधेः** जपहोमाद्यनुष्ठानस्य **अन्ते** अवसाने **अरुन्धत्या अन्वासितं** पश्चादुपवेशनेनोपसेवितम् । कर्मणि क्तः । उपसर्गवशात्सकर्मकत्वम् । ' अन्वास्यैनाम् ' इत्यादिवदुपपद्यते । **तपोनिधिं** वसिष्ठम् । **स्वाहया** स्वाहादेव्या । ' अथाग्नायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया ' इत्यमरः । **अन्वासितं हविर्भुजमिव ददर्श** । ' समित्पुष्पकुशाग्न्यम्बुमृदन्नाक्षतपाणिकः । जपं होमं च कुर्वाणो नाभिवाद्यो द्विजो भवेत् ॥ ' इत्यनुष्ठानस्य मध्येऽभिवादननिषेधाद्विधेरन्ते ददर्शेत्युक्तम् । अन्वासनं चात्र पतिव्रताधर्मत्वेनोक्तम् । न तु कर्माङ्गत्वेन । विधेरन्त इति कर्मणः समाप्त्यभिधानात् ॥

तयोर्जगृहतुः पादान्राजा राज्ञी च मागधी ।
तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥ ५७ ॥

मागधी मगधराजपुत्री **राज्ञी** सुदक्षिणा **राजा च तयोः** अरुन्धतीवसिष्ठयोः **पादान् जगृहतुः** । ' पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् ' इत्यमरः । पादग्रहणमभिवादनम् । **गुरुपत्नी गुरुश्च** कर्तारौ । सा च स च **तौ** सुदक्षिणादिलीपौ कर्मभूतौ । **प्रीत्या** हर्षेण **प्रतिननन्दतुः** । आशीर्वादादिभिः संभावयांचक्रतुरित्यर्थः ॥

तमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् ।
पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः ॥ ५८ ॥

मुनिः । अतिथ्यर्थमातिथ्यम् । ' अतिथेर्ञ्यः ' इति ञ्यप्रत्ययः । आतिथ्यस्य क्रिया । तया शान्तो रथक्षोभेण यः परिश्रमः स यस्य स तं तथोक्तम् [**आतिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम्**] । राज्यमेवाश्रमस्तत्र मुनिम् [**राज्याश्रममुनिम्**] मुनितुल्यमित्यर्थः । **तं** दिलीपं **राज्ये कुशलं पप्रच्छ** । पृच्छतेस्तु द्विकर्मकत्वमित्युक्तम् । यद्यपि राज्यशब्दः पुरोहितादिष्वन्तर्गतत्वाद्राजकर्मवचनः तथाप्यत्र सप्ताङ्गवचनः । ' उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु ' (१ । ६०) इत्युत्तरविरोधात् । तथाह मनुः–' स्वाम्यमात्यपुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ तथा सुहृत् । सप्तैतानि समस्तानि लोकेऽस्मिन्राज्यमुच्यते ॥ ' इति । तत्र ' ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं

---

१ पादानित्यत्र 'पादौ ' इति चारित्रवर्धनः पठति व्याचष्टे च:–ननु पादानिति वक्तव्ये पादाविति कथं द्विवचनप्रयोगः । पादजातेर्द्वित्वविवक्षितत्वात् । स्त्रीणां चक्षुरित्यादिवन्न दोषः । उक्तं च वामनेन " स्तनादी द्वित्वं द्वित्वाविष्टा जातिः प्रायेण " इति । यथा माघे ' स्तनौ दधानास्तरुण्यः ' इति । मागधीपदेन विशिष्टवंशत्वं ज्ञाप्यते । तेन च गुरुजनचरणप्रणामौचित्यं द्योत्यते । ननु कथं राजाराज्ञीत्यादीनामेकवचनानां जगृहतुः प्रतिननन्दतुः इति द्विवचनक्रियाभिः सम्बन्धः । 'द्वयोर्नाम्नोर्बहूनां वा यदि वाक्यं समुच्चये । अङ्गवद्याश्रिता संख्या पद्यादौ वा विशेषतः ॥' इतिविकल्पविधानान्न दोषःइति ।

समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥' इति मनुवचने सत्यपि तस्य राज्ञो महानुभावत्वाद्ब्राह्मणोचितः कुशलप्रश्न एव कृत इत्यनुसंधेयम् । अत एवोक्तम् 'राज्याश्रममुनिम्' इति ॥

अथाथर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः ।
अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः ॥ ५९ ॥

अथ प्रश्नानन्तरं **विजितारिपुरः** विजितशत्रुनगरो **वदतां** वक्तॄणां **वरः** श्रेष्ठः । 'यतश्च निर्धारणम्' इति षष्ठी । **अर्थपतिः** राजाथर्वणोऽथर्ववेदस्य निधेः [**अथर्वनिधेः**] **तस्य** मुनेः **पुरः** अग्रे **अर्थ्यां** अर्थादनपेताम् । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्ययः । **वाचमाददे** । वक्तुमुपक्रान्तवानित्यर्थः । अथर्वनिधेरित्यनेन पुरोहितकृत्याभिज्ञत्वात्तत्कर्मनिर्वाहकत्वं मुनेरस्तीति सूच्यते । यथाह कामन्दकः—'त्रय्यां च दण्डनीत्यां च कुशलः स्यात्पुरोहितः । अथर्वविहितं कुर्यान्नित्यं शान्तिकपौष्टिकम् ॥' इति[1] ॥

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।
दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥ ६० ॥

हे गुरो । सप्तस्वङ्गेषु स्वाम्यमात्यादिषु । 'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च । सप्ताङ्गानि' इत्यमरः । **शिवं** कुशलं **उपपन्नं ननु** युक्तमेव । नन्ववधारणे । 'प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । कथमित्यत्राह । **यस्य मे दैवीनां** देवेभ्य आगतानां दुर्भिक्षादीनाम् **मानुषीणां** मनुष्येभ्य आगतांना चौरभयादीनाम् । उभयत्रापि 'तत आगतः' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप् । **आपदां** व्यसनानाम् **त्वं प्रतिहर्ता** वारयितासि । अत्राह कामन्दकः––'हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा । इति पञ्चविधं दैवं मानुषं व्यसनं ततः ॥ आयुक्तकेभ्यश्चौरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् । पृथिवीपतिलोभाच्च नराणां पञ्चधा मतम् ॥' इति ॥

तत्र मानुषापत्प्रतीकारमाह—

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्प्रशमितारिभिः ।
प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥ ६१ ॥

दूरात् परोक्ष एव **प्रशमितारिभिः** । मन्त्रान्कृतवान्मन्त्रकृत् । 'सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः' इति क्विप् । तस्य **मन्त्रकृतो** मन्त्राणां स्रष्टुः प्रयोक्तुर्वा **तव मन्त्रैः** कर्तृभिः दृष्टं प्रत्यक्षं यल्लक्ष्यं तन्मात्रं भिन्दन्तीति **दृष्टलक्ष्यभिदः मे शराः प्रत्यादिश्यन्त इव** । वयमेव समर्थाः किमेभिः पिष्टपेषकैरिति निराक्रियन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । 'प्रत्यादेशो निराकृतिः' इत्यमरः । त्वन्मन्त्रसामर्थ्यादेव नः पौरुषं फलतीति भावः ॥

संप्रति दैविकापत्प्रतीकारमाह—

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ।
वृष्टिर्भवति सस्यानामवग्रहविशोषिणाम् ॥ ६२ ॥

हे **होतः त्वया विधिवदग्निषु आवर्जितं** प्रक्षिप्तं **हविः** आज्यादिकं कर्तृ अवग्रहो वर्षप्रतिबन्धः । 'अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' इत्यप्प्रत्ययः । 'वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ।' इत्यमरः । तेन विशोषिणां विशुष्यतां [**अवग्रहविशो-**

---

[1] पुरोहितं च कुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् । दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥ इति मिताक्षरायाम् । आचा. १३. ९

षिणाम्] **सस्यानां वृष्टिर्भवति** । वृष्टिरूपेण सस्यानुपजीवयतीति भावः । अत्र मनुः—' अग्नौ दत्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्टते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ' इति ॥

पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः ।
यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ ६३ ॥

आयुर्जीवितकालः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । वर्षशतमित्यर्थः । ' शतायुर्वै पुरुषः ' इति श्रुतेः । ' अचतुर-' आदिसूत्रेणाच्प्रत्ययान्तो निपातः । **मदीयाः प्रजाः** । पुरुषायुषं जीवन्तीति **पुरुषायुषजीविन्यः** । **निरातङ्का** निर्भयाः । ' आतङ्को भयमाशङ्का ' इति हलायुधः । **निरीतयः** अतिवृष्ट्यादिरहिता इति **यत्तस्य** सर्वस्य **त्वद्ब्रह्मवर्चसं** तव व्रताध्ययनसंपत्तिरेव **हेतुः** । ' व्रताध्ययनसंपत्तिरित्येतद्ब्रह्मवर्चसम् ' इति हलायुधः । ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसम् । ' ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ' इत्यच्प्रत्ययः । 'अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः ॥ ' इति कामन्दकः ॥

त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।
सानुबन्धाः कथं न स्युः संपदो मे निरापदः ॥ ६४ ॥

ब्रह्मा योनिः कारणं यस्य तेन [**ब्रह्मयोनिना**] ब्रह्मपुत्रेण **गुरुणा त्वयैवम्** उक्तप्रकारेण **चिन्त्यमानस्य** अनुध्यायमानस्य । अत एव **निरापदः** व्यसनहीनस्य **मे संपदः सानुबन्धाः** सानुस्यूतयः । अविच्छिन्ना इति यावत् । **कथं न स्युः** । स्युरेवेत्यर्थः ॥

संप्रत्यागमनप्रयोजनमाह—

किं तु वध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजम् ।
न मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥ ६५ ॥

किं तु तवैतस्यां वध्वां स्नुषायाम् । ' वधूर्जाया स्नुषा चैव ' इत्यमरः । अदृष्टा सदृश्यनुरूपा प्रजा येन तं [**अदृष्टसदृशप्रजम्**] **मां सद्वीपा** अपि । रत्नानि सूयत इति **रत्नसूरपि** । ' सत्सूद्विष-' इत्यादिना क्विप् । **मेदिनी नावति** न प्रीणाति । अवधातू रक्षणगतिप्रीत्याद्यर्थेषूपदेशादत्र प्रीणने । रत्नसूरपीत्यनेन सर्वरत्नेभ्यः पुत्ररत्नमेव श्लाघ्यमिति सूचितम् ॥

तदेव प्रतिपादयति—

नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।
न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥ ६६ ॥

मत्तः परं मदनन्तरम् । ' पञ्चम्यास्तसिल् ' । **पिण्डविच्छेददर्शिनः** पिण्डदानविच्छेदमुत्प्रेक्षमाणाः वंशोद्भवा **वंश्याः** पितरः । **स्वधे**त्यव्ययं पितृभोज्ये वर्तते ।

---

१ ब्रह्मणः मानसपुत्रेण इत्यर्थः.—तथा च मत्स्यपुराणे—मरीचिरभवत्पूर्वं ततोऽत्रिर्भगवानृषिः । अङ्गिराश्चाभवत्पश्चात्पुलस्त्यस्तदनन्तरम् ॥ ततः पुलहनामा वै ततः क्रतुरजायत । प्रचेताश्च ततः पुत्रो वसिष्ठश्चाभवत्पुनः ॥ पुत्रो भृगुरभूत्तत्र नारदोऽपि चिरादभूत् । दशेमान्मानसान् ब्रह्मा जपन्पुत्रानजीजनत् ॥ २ निर्गता आपदः याभ्यः इति ' सम्पदः ' इत्यस्य विशेषणं वा ।

त्स्याः संग्रहे तत्परा आसक्ताः। (**स्वधासंग्रहतत्पराः**) सन्तः **श्राद्धे** पितृकर्मणि ' पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः। ' इत्यमरः। **प्रकामभुजः** पर्याप्तभोजिनः **न** भवन्ति **नूनं** सत्यम्। ' कामं प्रकामं पर्याप्तम् ' इत्यमरः। निर्धना ह्यापद्धनं कियदपि संगृह्णन्तीति भावः॥

मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया।
पयः पूर्वैः स्वनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते॥ ६७॥

मत्परं मदनन्तरम्। ' अन्यारात्—' इत्यादिना पञ्चमी। **दुर्लभं** दुर्लभ्यं **मत्वा मया आवर्जितं** दत्तं **पयः पूर्वैः** पितृभिः **स्वनिःश्वासैः** दुःखजैः **कवोष्णम्** ईषदुष्णं यथा तथा **उपभुज्यते**। **नूनम्** इति तर्के। कवोष्णमिति कुशब्दस्य कवादेशः। ' कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति। ' इत्यमरः॥

सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः।
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः॥ ६८॥

इज्या यागः। ' व्रजयजोर्भावे क्यप् ' इति क्यप्प्रत्ययः। तया विशुद्धात्मा विशुद्धचेतनः [**इज्याविशुद्धात्मा**] प्रजालोपेन संतत्यभावेन निमीलितः कृतनिमीलिनः [**प्रजालोपनिमीलितः**] **सोऽहम्**। लोक्यत इति लोकः न लोक्यत इत्यलोकः। लोकश्चालोकश्चात्र स्त इति लोकश्चासावलोकश्चेति वा **लोकालोकः** चक्रवालः **अचलः इव**। ' लोकालोकश्चक्रवालः ' इत्यमरः। प्रकाशत इति **प्रकाशश्च** देवर्णविमोचनात्। न प्रकाशत इति **अप्रकाशश्च** पितृणामविमोचनात्। पचाद्यच्। अस्मीति शेषः। लोकालोकोऽप्यन्तः सूर्यसंपर्काद्बहिस्तमोव्याप्त्या च प्रकाशश्चाप्रकाशश्चेति मन्तव्यम्॥

ननु तपोदानादिसंपन्नस्य किमपत्यैरित्यत्राह—

लोकान्तरसुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवम्।
संततिः शुद्धवंश्या हि परत्रेह च शर्मणे॥ ६९॥

समुद्भवत्यस्मादिति समुद्भवः कारणम्। तपोदाने समुद्भवो यस्य तत् **तपोदानसमुद्भवं** यत् **पुण्यं** तल्लोकान्तरे परलोके सुखं सुखकरम् [**लोकान्तरसुखम्**]। शुद्धवंशे भवा **शुद्धवंश्या संततिः हि परत्र** परलोके **इह च** लोके **शर्मणे** सुखाय। ' शर्मशातसुखानि च ' इत्यमरः। भवतीति शेषः॥

तया हीनं विधातर्मां कथं पश्यन्न दूयसे।
सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्ध्यमाश्रमवृक्षकम्॥ ७०॥

विधातः स्रष्टः। **तया** संतत्या **हीनम्** अनपत्यं **माम्**। **स्नेहात्** प्रेम्णा

---

१ प्रकामभुजः—प्रकामं यथा तथा भुञ्जते इ०। २ दिलीपानन्तरं पयो न प्राप्स्याम इति शोकावेशात् निर्गच्छद्भिः निःश्वासैः ईषदुष्णं पितरः स्वीकुर्वते इति तात्पर्यार्थः इ० चारित्रवर्धनः। अस्य समानार्थः श्लोकः शाकुन्तले–अस्मत्परं बत यथाश्रुति संभृतानि को नः कुले निवपनानि नियच्छतीति। नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं धौताश्रुसेकमुदकं पितरः पिबन्ति॥ ३ देवानां ऋणविमोचनात् यागादिक्रियया इत्य०। ४ स्वादूदकस्य परतो लोकालोकाचलो महान्। लोकस्य चाप्यलोकस्य मध्ये गिरिरवस्थितः॥ प्राकार इव संवेष्ट्य लोकान्सर्वान् महामते। लोकालोकाचलो नाम तेनासौ परिकीर्तितः॥ इति पद्मपुराणे।

स्वयम् एव **सिक्तं** जलसेकेन वर्धितं **वन्ध्यम्** अफलम् । ' वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च ' इत्यमरः । आश्रमस्य वृक्षकं [**आश्रमवृक्षकम्**] वृक्षपोतम् **इव** । **पश्यन्कथं न दूयसे** न परितप्यसे । विधातरित्यनेन समर्थोऽप्युपेक्षस इति गम्यते ॥

असह्यपीडं भगवन्नृणमन्त्यमवेहि मे ।
अरुंतुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ ७१ ॥

हे **भगवन्** । **मे** मम **अन्त्यमृणं** पैतृकमृणम् । **अनिर्वाणस्य** मज्जनरहितस्य । ' निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षे विनाशे गजमज्जने । ' इति यादवः । **दन्तिनः** गजस्य । अरुर्मर्म तुदतीति **अरुंतुदं** मर्मस्पृक् । ' व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः ' इति ' अरुंतुदस्तु मर्मस्पृक् ' इति चामरः । ' विध्वरुषोस्तुदः ' इति खश्प्रत्ययः । ' अरुर्द्विषत्– ' इत्यादिना मुमागमः । **आलानं** बन्धनस्तम्भः **इव** । 'आलानं बन्धनस्तम्भे ' इत्यमरः । असह्या सोढुमशक्या पीडा दुःखं यस्मिंस्तत् [**असह्यपीडम्**] **अवेहि** । दुःसहदुःखजनकं विद्धीत्यर्थः । ' निर्वाणोत्थानशयनानि त्रीणि गजकर्माणि ' इति पालकाप्ये । ' ऋणं देवस्य यागेन ऋषीणां दान [पाठ] कर्मणा । संतत्या पितृलोकानां शोधयित्वा परिव्रजेत् ॥ '

तस्मान्मुच्ये यथा तात संविधातुं तथाऽर्हसि ।
इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥ ७२ ॥

हे **तात तस्मात्** पैतृकादृणाद् यथा **मुच्ये** मुक्तो भवामि । कर्मणि लट् । **तथा संविधातुं** कर्तुम् **अर्हसि** । **हि** यस्मात्कारणाद् **इक्ष्वाकूणाम्** इक्ष्वाकुवंश्यानाम् । तद्राजत्वाद्बहुष्वणो लुक् । **दुरापे** दुष्प्राप्ये **अर्थे सिद्धयः त्वदधीनाः** त्वदायत्ताः । इक्ष्वाकूणामिति शेषे षष्ठी[१] । ' न लोक–' इत्यादिना कृद्योगे षष्ठीनिषेधात् ॥

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।
क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव ह्रदः ॥ ७३ ॥

इति **राज्ञा विज्ञापितः ऋषिः** ध्यानेन स्तिमिते लोचने यस्य **ध्यानस्तिमितलोचनः** निश्चलाक्षः सन् **क्षणमात्रम्** । **सुप्तमीनो**[२] **ह्रद इव तस्थौ** ॥

सोऽपश्यत्प्रणिधानेन संततेः स्तम्भकारणम् ।
भावितात्मा भुवो भर्तुरथैनं प्रत्यबोधयत् ॥ ७४ ॥

स मुनिः **प्रणिधानेन** चित्तैकाग्र्येण **भावितात्मा** शुद्धान्तःकरणो **भुवो भर्तुः** नृपस्य **संततेः स्तम्भकारणं** संतानप्रतिबन्धकारणं **अपश्यत्** । **अथ** अनन्तरम् **एनं** नृपं **प्रत्यबोधयत्** । स्वदृष्टं ज्ञापितवानित्यर्थः । एनमिति ' गतिबुद्धि–' इत्यादिनापि कर्तुः कर्मत्वम् ॥

---

१ एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वा । इ० श्रुतेः । २ अत्र षष्ठीविषये चारित्रवर्धनः– कथं कर्तरि षष्ठी ; आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखश्रियम् । कोषदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम् ॥ इत्यादावालंकारिकैरादृतत्वान्न दोषः । यदाह च भोजः-इदं हि शास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतसाम् । अपशब्दवदाभाति न च सौभाग्यमुज्झति ॥ इ०. ३ सुप्ताः निष्पन्दत्वेनावस्थिता इत्यर्थः मत्स्याः जलजन्तव इति यावत् यस्मिन् सः । अत्र " सुप्तमीन " इति शब्देन सर्वेषामेव जलजन्तूनां निश्चेष्टता । " स्तिमितलोचन " इत्यनेन सर्वेषामेव बहिरिन्द्रियाणां वृत्तिनिरोधः गम्यते ।

पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वीं प्रति यास्यतः ।
आसीत्कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥ ७५ ॥

पुरा पूर्वं **शक्रम्** इन्द्रं **उपस्थाय** संसेव्य **उर्वीं प्रति** भुवमुद्दिश्य **यास्यतः** गमिष्यतः **तव पथि कल्पतरुच्छायां आश्रिता सुरभिः** कामधेनुः **आसीत्** । तत्र स्थितेत्यर्थः ॥

ततः किमित्याह--

धर्मलोपभयाद्राज्ञीमृतुस्नातामिमां स्मरन् ।
प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥ ७६ ॥

ऋतुः पुष्पम् । रज इति यावत् । ‘ ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च ’ इत्यमरः । ऋतुना निमित्तेन स्नातां [**ऋतुस्नातां**] **इमां राज्ञीं** सुदक्षिणां धर्मस्यर्त्वभिगमनलक्षणस्य लोपाद् भ्रंशाद्यद्भयं तस्मात् **धर्मलोपभयात् स्मरन्** ध्यायन् । ‘ मृदङ्गं दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत विज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ ’ इति शास्त्रात् **प्रदक्षिणक्रियार्हायां** प्रदक्षिणकरणयोग्यायां **तस्यां** धेन्वां **त्वं साधु** प्रदक्षिणादिसत्कारं **नाचरः** नाचरितवानसि । व्यासक्ता हि विस्मरन्तीति भावः । ऋतुकालाभिगमने मनुः--‘ ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा । ’ इति । अकरणे दोषमाह पराशरः--‘ ऋतुस्नातां तु यो भार्यां स्वस्थः सन्नोपगच्छति । बालगोघ्नापराधेन विध्यते नात्र संशयः ॥ ’ इति ॥

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।
मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥ ७७ ॥

यस्मात् कारणात् **मामवजानासि** तिरस्करोषि । **अतः** कारणात् **मत्प्रसूतिं** मम संततिं **अनाराध्य** असेवयित्वा **ते** तव **प्रजा न भविष्यतीति सा** सुरभिः **त्वां शशाप** । ‘ शप आक्रोशे ’ ।

कथं तदस्माभिर्न श्रुतमित्याह—

स शापो न त्वया राजन्न च सारथिना श्रुतः ।
नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे ॥ ७८ ॥

हे **राजन् स शापः** त्वया **न श्रुतः । सारथिना च न श्रुतः** । अश्रवणे हेतुमाह—क्रीडार्थमागता उद्दामानो दाम्न उद्गता दिग्गजा यस्मिंस्तथोक्ते [**उद्दामदिग्गजे**] **आकाशगङ्गायाः** मन्दाकिन्याः **स्रोतसि** प्रवाहे **नदति** सति ॥

अस्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत्राह--

ईप्सितं तदवज्ञानाद्विद्धि सार्गलमात्मनः[३] ।
प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥ ७९ ॥

तदवज्ञानात् तस्या धेनोः अवज्ञानाद् अपमानाद् **आत्मनः** स्वस्याप्तुमिष्टं **ईप्सितं** मनोरथम् । आप्नोतेः सन्नन्तात् क्तः ईकारश्च । **सार्गलं** सप्रतिबन्धं **विद्धि** जानीहि । तथा **हि** । पूज्यपूजाया व्यतिक्रमोऽतिक्रमणं [**पूज्यपूजाव्यतिक्रमः**] **श्रेयः प्रतिबध्नाति** ॥

---

१ ऋतौ भार्यामुपेयात् इति श्रुतेः २ ऐरावतःपुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजा इत्यमरः । ३ अवेहि तदवज्ञानात्–अवेमितदपध्यानाद्–यत्नापेक्षं मनोरथम् । इ० पा०.

तर्हि गत्वा तामाराधयामि । सा वा कथंचिदागमिष्यतीत्याशा न कर्तव्येत्याह—

हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ।
भुजंगपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥ ८० ॥

सा च सुरभिः **इदानीं** दीर्घं सत्रं चिरकालसाध्यो यागविशेषो यस्य तस्य [**दीर्घसत्रस्य**] **प्रचेतसः हविषे** दध्याज्यादिहविरर्थं **भुजंगपिहितद्वारं** भुजंगावरुद्धद्वारं ततो दुष्प्रवेशं **पातालम् अधितिष्ठति** । पाताले तिष्ठतीत्यर्थः । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति कर्मत्वम् ॥

तर्हि का गतिरित्यत आह—

सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।
आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा ॥ ८१ ॥

तस्याः सुरभेः इयं तदीया । तां **तदीयां सुतां सुरभेः प्रतिनिधिं कृत्वा शुचिः** शुद्धः । सह पत्न्या वर्तत इति **सपत्नीकः** सन् । 'नद्यृतश्च' इति कप्प्रत्ययः । **आराधय** । **हि** यस्मात्कारणात् **सा प्रीता** तुष्टा सती । कामान्दोग्धीति **कामदुघा** भवति । 'दुहः कब्घश्च' इति कप्प्रत्ययः घादेशश्च ॥

इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम् ।
अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात् ॥ ८२ ॥

इति वादिनः वदत **एव होतुः** हवनशीलस्य । 'तृन्' इति तृन्प्रत्ययः । **अस्य** मुनेराहुतीनां साधनं कारणम् [**आहुतिसाधनम्**] । नन्दयतीति व्युत्पत्त्या **नन्दिनी नाम अनिन्द्या अगर्ह्या** प्रशस्ता **धेनुः वनाद् आववृते** प्रत्यागता । 'अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् । ' इति भावः ॥

संप्रति धेनुं विशिनष्टि—

ललाटोदयमाभुग्नं पल्लवस्निग्धपाटला ।
बिभ्रती श्वेतरोमाङ्कं संध्येव शशिनं नवम् ॥ ८३ ॥

पल्लववत्स्निग्धा चासौ पाटला च [**पल्लवस्निग्धपाटला**] । संध्यायामप्येतद्विशेषणं योज्यम् । ललाट उदयो यस्य स ललाटोदयः तं [**ललाटोदयम्**] । **आभुग्नं** ईषद्वक्रम् । 'आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि । ' इत्यमरः । 'उदितश्च ' इति निष्ठातस्य नत्वम् । श्वेतरोमाण्येवाङ्कस्तं [**श्वेतरोमाङ्कं**] **बिभ्रती** । **नवं शशिनं** बिभ्रती **संध्येव** । स्थिता ॥

भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि ।
प्रस्रवेनाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्तिना ॥ ८४ ॥

कोष्णेन किंचिदुष्णेन । 'कवं चोष्णे' इति चकारात्कादेशः । **अवभृथादपि** अवभृथस्नानादपि **मेध्येन** पवित्रेण । 'पूतं पवित्रं मेध्यं च' इत्यमरः । वत्सस्यालोकेन प्रदर्शनेन प्रवर्तिना प्रवहता [**वत्सालोकप्रवर्तिना**] **प्रस्रवेन** क्षीराभिस्यन्दनेन

---

१ स त्वमेकान्तरां तस्या मदीयां वत्समातरम् ।......सा वां कामान् प्रदास्यति ॥ इ. पा.
२ अस्मात्परमयमधिकः श्लोक उपलभ्यते क्वचित्—ताम्रां ललाटजां रेखां बिभ्रती सा सितेतराम् । सन्ध्या प्रातीपदेनेव प्रतियुतिभिन्ना हिमांशुना ॥ ३ प्रकृष्टं स्नौति इ० प्रस्रवः ।

भुवमभिवर्षन्ती सिञ्चन्ती । कुण्डमिवोध आपीनं यस्याः सा **कुण्डोध्नी** । 'ऊधस्तु क्लीबमापीनम्' इत्यमरः । 'ऊधसोऽनङ्' इत्यनङादेशः । 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' इति ङीष् ॥

रजःकणैः खुरोद्धूतैः स्पृशद्भिर्गात्रमन्तिकात् ।
तीर्थाभिषेकजां शुद्धिमादधाना महीक्षितः ॥ ८५ ॥

खुरोद्धूतैः अन्तिकात् समीपे **गात्रं स्पृशद्भिः** । 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इति चकारात्पञ्चमी । रजसां कणैः [**रजःकणैः**] । महीं क्षियत ईष्ट इति महीक्षित्तस्य [**महीक्षितः**] । तीर्थाभिषेकेण जातां **तीर्थाभिषेकजाम्** । **शुद्धिं आदधाना** कुर्वाणा । एतेन वायव्यं स्नानमुक्तम् । उक्तं च मनुना—'आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्यं तु वारुणम् । आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥' इति ॥

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।
याज्यमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥ ८६ ॥

निमित्तज्ञः शकुनज्ञः **तपोनिधिः** वसिष्ठः । पुण्यं दर्शनं यस्यास्तां [**पुण्यदर्शनां**] **तां** धेनुं **दृष्ट्वा** । आशंसितं मनोरथः । नपुंसके भावे क्तः । तत्रावन्ध्यं सफलं प्रार्थनं यस्य स तम् [**आशंसितावन्ध्यप्रार्थनम्**] । अवन्ध्यमनोरथमित्यर्थः । याजयितुं योग्यं **याज्यं** पार्थिवं **पुनरब्रवीत्** ॥

अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन्विगणयात्मनः ।
उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्तित एव यत् ॥ ८७ ॥

हे **राजन् आत्मनः** कार्यस्य **सिद्धिं अदूरवर्तिनीं** शीघ्रभाविनीं **विगणय** विद्धि । **यद्** यस्मात्कारणात् **कल्याणी** मङ्गलमूर्तिः । 'बह्वादिभ्यश्च' इति ङीष् । **इयं** धेनुः **नाम्नि कीर्तिते** कथिते सति **एवोपस्थिता** ॥

वन्यवृत्तिरिमां शश्वदात्मानुगमनेन गाम् ।
विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि ॥ ८८ ॥

वने भवं वन्यं कन्दमूलादिकं वृत्तिराहारो यस्य तथाभूतः [**वन्यवृत्तिः**] सन् । **इमां गां शश्वत्** सदा । आ प्रसादादविच्छेदेनेत्यर्थः । आत्मनस्तव कर्तुः अनुगमनेनानुसरणेन [**आत्मानुगमनेन**] । **अभ्यसनेन** अनुष्ठातुरभ्यासेन **विद्यामिव** । **प्रसादयितुं** प्रसन्नां कर्तुं **अर्हसि** ॥

गवानुसरणप्रकारमाह—

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थितिमाचरेः ।
निषण्णायां निषीदास्यां पीताम्भसि पिबेरपः ॥ ८९ ॥

अस्यां नन्दिन्यां **प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः** प्रयाहि । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । **स्थितायां** निवृत्तगतिकायां **स्थितिमाचरेः** स्थितिं कुरु । तिष्ठेत्यर्थः । **निषण्णायां** उपविष्टायां **निषीद** उपविश । विध्यर्थे लोट् । पीतमम्भो यया तस्यां **पीताम्भसि** सत्यां **अपः पिबेः** पिब ॥

---

१ कुड्यति जलं होमाग्निं वेति कुण्डं जलाधारः होमाधारो वा पात्रविशेषः । २ सम्यगाराधनेन इ. पा.

वधूर्भक्तिमती चैनामर्चितामा तपोवनात् ।
प्रयता[1] प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्व्रजेदपि ॥ ९० ॥

वधूः जाया **च भक्तिमती प्रयता** सती गन्धादिभिः **अर्चितामेनां** गां **प्रातः आ तपोवनात्** । आङ् मर्यादायाम् । पदद्वयं चैतत् । **अन्वेतु** अनुगच्छतु । **सायं अपि प्रत्युद्व्रजेत्** प्रत्युद्गच्छेत् । विध्यर्थे लिङ् ॥

इत्याप्रसादादस्यास्त्वं परिचर्यापरो भव ।
अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम् ॥ ९१ ॥

इति अनेन प्रकारेण **त्वमाप्रसादात्** प्रसादपर्यन्तम् । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इत्यस्य वैभाषिकत्वादसमासत्वम् । **अस्याः** धेनोः **परिचर्यापरः** शुश्रूषापरो **भव** । **ते** तव **अविघ्नं** विघ्नस्याभावो **अस्तु** । 'अव्ययं विभक्ति–' इत्यादिनार्थाभावेऽव्ययीभावः । **पितेव पुत्रिणां** सत्पुत्रवताम् । प्रशंसायामिनिप्रत्ययः । **धुरि** अग्रे **स्थेयाः** तिष्ठेः । आशीरर्थे लिङ् । 'एर्लिङि' इत्याकारस्यैकारादेशः । त्वत्सदृशो भवत्पुत्रोऽस्त्विति भावः ॥

तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान्सपरिग्रहः ।
आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः ॥ ९२ ॥

देशकालज्ञः[2] । देशोऽग्निसन्निधिः कालोऽग्निहोत्रावसानसमयः । विशिष्टदेशकालोत्पन्नमार्षं ज्ञानमव्याहतमिति जानन् । अत एव **प्रीतिमान् शिष्यः** अन्तेवासी राजा **सपरिग्रहः** सपत्नीकः । 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः । **आनतः** विनयनम्रः सन् । **शासितुः** गुरोः **आदेशं** आज्ञां **तथेति प्रतिजग्राह** स्वीचकार ॥

अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिम् ।
सूनुः सूनृतवाक्स्रष्टुर्विससर्जोदितश्रियम्[3] ॥ ९३ ॥

अथ प्रदोषे[4] रात्रौ **दोषज्ञः** विद्वान् । 'विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः' इत्यमरः । **सूनृतवाक्** सत्यप्रियवाक् । 'प्रियं सत्यं च सूनृतम्' इति हलायुधः । **स्रष्टुः सूनुः** ब्रह्मपुत्रो मुनिः । अनेन प्रकृतकार्यनिर्वाहकत्वं सूचयति । **उदितश्रियं विशांपतिं** मनुजेश्वरम् । 'द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ' इत्यमरः । **संवेशाय** निद्रायै । 'स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि' इत्यमरः । **विससर्ज** आज्ञापयामास ॥

सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः ।
कल्पवित्कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम् ॥ ९४ ॥

कल्पवित् व्रतप्रयोगाभिज्ञो **मुनिः** । **तपःसिद्धौ सत्यामपि** । तपसैव राजयोग्याहारसंपादनसामर्थ्ये सत्यपीत्यर्थः । **नियमापेक्षया** तदाप्रभृत्येव व्रतचर्यापेक्षया । **अस्य** राज्ञो **वन्यामेव** । संविधीयतेऽनयेति **संविधाम्** । कुशादिशयनसामग्रीम् । 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययः । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति कर्माद्यर्थत्वम् । **कल्पयामास** संपादयामास ॥

---

१ प्रयातां, प्रयतां इ. पा. २ देशकालज्ञत्वेन गोरक्षणप्रवृत्तिकारणत्वं सूच्यते इ० चारित्रवर्धना । ३ ऊर्जितश्रि० इ. पा । ४ प्रारब्धाः प्रकृष्टा वा दोषाः चौर्यादिभयानि यस्मिन् ।

निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशाला-
मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ।
तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां
संविष्टः कुशशयने निशां निनाय ॥ ९५ ॥

स राजा **कुलपतिनां** मुनिकुलेश्वरेण वसिष्ठेन **निर्दिष्टां पर्णशालामध्यास्य** अधिष्ठाय । तस्यामधिष्ठानं कृत्वेत्यर्थः । 'अधिशीङ्-' इत्यादिनाधारस्य कर्मत्वम् । कर्मणि द्वितीया । प्रयतो नियतः परिग्रहः पत्नी द्वितीयो यस्येति [**प्रयतपरिग्रहद्वितीयः**] स तथोक्तः । कुशानां शयने **कुशशयने संविष्टः** सुप्तः सन् । तस्य वसिष्ठस्य शिष्याणामध्ययनेनापररात्रे वेदपाठेन निवेदितमवसानं यस्यास्तां [**तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां**] **निशां निनाय** गमयामास । अपररात्रेऽध्ययने मनुः—' निशान्ते न परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् । ' इति । ' न चापररात्रमधीत्य पुनः स्वपेत् ' इति गौतमश्च । प्रहर्षणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—' म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षणीयम् ' ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीवनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये वसिष्ठाश्रमाभिगमनो नाम प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।
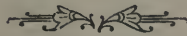
आशासु राशीभवदङ्गवल्लीभासैव दासीकृतदुग्धसिन्धुम् ।
मन्दस्मितैर्निन्दितशारदेन्दुं वन्देऽरविन्दासनसुन्दरि त्वाम् ॥[2]

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥ १ ॥

अथ निशानयनानन्तरं **यशोधनः प्रजानामधिपः** प्रजेश्वरः **प्रभाते** प्रातःकाले जायया सुदक्षिणया । प्रतिग्राहयित्र्या । प्रतिग्राहिते स्वीकारिते गन्धमाल्ये यया सा जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या तां तथोक्ताम् [**जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्**] । पीतं पानमस्यास्तीति पीतः । पीतवानित्यर्थः । ' अर्शआदिभ्योऽच् ' इत्यच्प्रत्ययः । ' पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणाः ' इति महाभाष्ये दर्शनात् । पीतः प्रतिबद्धो वत्सो यस्यास्तां [**पीतप्रतिबद्धवत्सां**] **ऋषेर्धेनुं वनाय** वनं गन्तुम् । ' क्रियार्थोपपद-' इत्यादिना चतुर्थी । **मुमोच** मुक्तवान् । जायापदसामर्थ्यात्सुदक्षिणायाः पुत्रजननयोग्यत्वमनुसंधेयम् । तथा हि श्रुतिः—' पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम् । तस्यां पुनर्नवो

---

१ अनैषीत् इ. पा. २ कुलस्य मुनिसमूहस्य पतिः । कुलपतिलक्षणं यथा—मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः ॥ इति २ हे अरविन्दासनसुन्दरि लक्ष्मि दिक्षु राशीभवन्ती अनवरतं समन्ततः प्रसरणात् संधीभवन्ती या अङ्गवल्या भाः कान्तिः तया एव धावल्यातिशयात् निर्जितः दुग्धसिन्धुः यया ताम् मन्दस्मितैः ईषद्धासैः निन्दितः तिरस्कृतः शारदेन्दुः यया एतादृशीं त्वां वन्दे ।

भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः । ' इति । यशोधन इत्यनेन पुत्रवत्ताकीर्तिलोभाद्राजानर्हे गोरक्षणे प्रवृत्त इति गम्यते । अस्मिन्सर्गे वृत्तमुपजातिः—' अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः । ' इति ॥

तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥ २ ॥

पांसवो दोषा आसां सन्तीति पांसुलाः स्वैरिण्यः । ' स्वैरिणी पांसुला ' इत्यमरः । ' सिध्मादिभ्यश्च ' इति लच्प्रत्ययः । **अपांसुलानां** पतिव्रतानां **धुरि** अग्रे **कीर्तनीया** परिगणनीया **मनुष्येश्वरधर्मपत्नी**[१] । खुरन्यासैः पवित्राः पांसवो यस्य तं [**खुरन्यासपवित्रपांसुं**] । ' रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः । ' इत्यमरः । **तस्याः** धेनोः **मार्गम्** । **स्मृतिः** मन्वादिवाक्यं **श्रुतेः** वेदवाक्यस्य **अर्थं** अभिधेयं **इव** । **अन्वगच्छत्** अनुसृतवती च । यथा स्मृतिः श्रुतिक्षुण्णमेवार्थमनुसरति तथा सापि गोखुरक्षुण्णमेव मार्गमनुससारेत्यर्थः । धर्मपत्नीत्यत्राश्वघासादिवत्तादर्थ्ये[२] षष्ठीसमासः प्रकृतिविकाराभावात् । पांसुलपथप्रवृत्तावप्यपांसुलानामिति विरोधालंकारो[३] ध्वन्यते ॥

निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।
पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ॥ ३ ॥

दयालुः कारुणिकः । ' स्याद्दयालुः कारुणिकः ' इत्यमरः । ' स्पृहिगृहि–' इत्यादिनालुच्प्रत्ययः । **यशोभिः सुरभिः** मनोज्ञः । ' सुरभिः स्यान्मनोज्ञेऽपि ' इति विश्वः । **राजा तां दयितां निवर्त्य सौरभेयीं** कामधेनुसुतां नन्दिनीम् । धरन्तीति धराः । पचाद्यच् । पयसां धराः पयोधराः स्तनाः । ' स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ ' इत्यमरः । अपयोधराः पयोधराः संपद्यमानाः पयोधरीभूताः । अभूततद्भावे च्विः । ' कुगतिप्रादयः ' इति समासः । पयोधरीभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्यास्तां [**पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां**] । ' अनेकमन्यपदार्थे ' इत्यनेकपदार्थग्रहणसामर्थ्यात्त्रिपदो बहुव्रीहिः । **गोरूपधरामुर्वीमिव** **जुगोप** ररक्ष । भूरक्षणप्रयत्नेनेव ररक्षेति भावः । धेनुपक्षे पयसा दुग्धेनाधरीभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्याः सा तथोक्ताम् । दुग्धतिरस्कृतसागरामित्यर्थः ॥

व्रताय तेनानुचरेण धेनोर्न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ।
न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः ॥ ४ ॥

व्रताय धेनोरनुचरेण । न तु जीवनायेति भावः । **तेन** दिलीपेन **शेषः** अवशिष्टः **अप्यनुयायिवर्गः** अनुचरवर्गो **न्यषेधि** निवर्तितः । शेषत्वं सुदक्षिणापेक्षया । कथं तर्ह्यात्मरक्षणमत आह—न चेति । **तस्य** दिलीपस्य **शरीररक्षा चान्यतः** पुरुषान्तरात् **न** । कुतः । **हि** यस्मात्कारणात् **मनोः** । प्रसूयत इति प्रसूतिः संततिः **स्ववीर्यगुप्ता** स्ववीर्येणैव रक्षिता । न हि स्वनिर्वाहकस्य परापेक्षेति भावः ॥

---

१ पतिं धर्मरतं पत्नी साध्वी सुश्रूषते तु या । नित्यं त्वनन्यहृदया धर्मपत्नीं तु तां विदुः ॥
२ धर्माय पत्नी इति वक्तव्येऽपि धर्मस्य पत्नी इति तादर्थ्ये षष्ठीसमासः अश्वस्य घास इतिवत् । ३ पांसुलमार्गमनुसरन्ती अपि कथं पांसुस्पर्शरहितानां धुरि कीर्तनीया इति आपाततः (न तु अर्थावबोधानन्तरं) विरोधः । तेनात्र विरोधाभासः अलंकारः ।

आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च ।
अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥ ५ ॥

सम्राड् मण्डलेश्वरः । 'येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्' इत्यमरः । **स** राजा । **आस्वादवद्भिः** रसवद्भिः । स्वादयुक्तैरित्यर्थः । **तृणानां कवलैः** ग्रासैः । 'ग्रासस्तु कवलार्थकः' इत्यमरः । **कण्डूयनैः** खर्जनैः । दंशानां वनमक्षिकाणां निवारणैः [**दंशनिवारणैः**] । 'दंशस्तु वनमक्षिका' इत्यमरः । **अव्याहतैः** अप्रतिहतैः **स्वैरगतैः** स्वच्छन्दगमनैश्च । **तस्याः** धेन्वाः **समाराधनतत्परः** शुश्रूषासक्तः **अभूत्** । तदेव परं प्रधानं यस्येति **तत्परः** । 'तत्परौ प्रसितासक्तौ' इत्यमरः॥

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः ।
जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥ ६ ॥

भूपतिस्तां गां **स्थितां** सतीं **स्थितः** सन् । स्थितिरूर्ध्वावस्थानम् । **प्रयातां** प्रस्थितां **उच्चलितः** प्रस्थितः । **निषेदुषीं** निषण्णाम् । उपविष्टामित्यर्थः । 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति क्वसुप्रत्ययः । 'उगितश्च' इति ङीप् । आसनबन्ध उपवेशने धीरः स्थितः [**आसनबन्धधीरः**] । उपविष्टः सन्नित्यर्थः । **जलमाददानां** पिबन्तीं **जलाभिलाषी** । पिबन्नित्यर्थः । इत्थं **छायेवान्वगच्छत्** अनुसृतवान् ॥

स न्यस्तचिह्नामपि राजलक्ष्मीं तेजोविशेषानुमितां दधानः ।
आसीदनाविष्कृतदानराजिरन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः ॥ ७ ॥

न्यस्तानि परिहृतानि चिह्नानि छत्रचामरादीनि यस्यास्तां तथाभूतां [**न्यस्तचिह्नामपि**] तेजोविशेषेण प्रभावातिशयेनानुमितां [**तेजोविशेषानुमितां**] सर्वथा राजैवायं भवेदित्यूहितां **राजलक्ष्मीं दधानः स** राजा । **अनाविष्कृतदानराजिः** । बहिरप्रकटितमदरेखः । अन्तर्गता मदावस्था यस्य सः **अन्तर्मदावस्थः** । तथाभूतो **द्विपेन्द्र इव आसीत्** ॥

लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैरधिज्यधन्वा विचचार दावम् ।
रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोर्वन्यान्विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान् ॥ ८ ॥

लतानां वल्लीनां प्रतानैः कुटिलतन्तुभिरुद्ग्रथिता उन्नमय्य ग्रथिता ये केशास्तैः [**लताप्रतानोद्ग्रथितैः केशैः**] उपलक्षितः । 'इत्थंभूतलक्षणे' इति तृतीया । स राजा । अधिज्यमारोपितमौर्वीकं धनुर्यस्य सः **अधिज्यधन्वा** सन् । 'धनुषश्च' इत्यनङादेशः । **मुनिहोमधेनोः रक्षापदेशात्** रक्षणव्याजात् । **वन्यान्** वने भवान् **दुष्टसत्त्वान्** दुष्टजन्तून् । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ।' इत्यमरः । **विनेष्यन्** शिक्षयिष्यन् **इव** । **दावं** वनम् । 'वने च वनवह्नौ च दवो दाव इहेष्यते ।' इति यादवः । **विचचार** वने चचारेत्यर्थः । 'देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ।' इति दावस्य कर्मत्वम् ॥

---

१ अव्याहतस्वैरगतैः इति वल्लभचारित्रवर्धनौ पठतः । २ 'छाया इति भूपतेरुपमानं न भिन्नलिङ्गत्वदोषदुष्टम् । 'न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा ।' इति दण्डिवचनात् । ३ अत्रान्तर्मदत्वाद्भद्रजातीयो गज इष्टः । तदाह वल्लभः-'भद्रो मन्दो मृगश्चेति सङ्कीर्णश्चेति जातयः । चतस्रः करिणां तासां भद्रोऽन्तर्मद एव यः ॥' इति । ४ अत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

'विसृष्ट–' इत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैस्तस्य महामहिमतया द्रुमादयोऽपि राजोपचारं चक्रुरित्याह—

विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य ।
उदीरयामासुरिवोन्मदानामालोकशब्दं वयसां विरावैः ॥ ९ ॥

विसृष्टाः पार्श्वानुचराः पार्श्ववर्तिनो जना येन तस्य [**विसृष्टपार्श्वानुचरस्य**]। **पाशभृता** वरुणेन **समस्य** तुल्यस्य । 'प्रचेता वरुणः पाशी' इत्यमरः । अनुभावोऽनेन सूचितः । **तस्य** राज्ञः पार्श्वयोर्द्रुमाः [**पार्श्वद्रुमाः**] । **उन्मदानां** उत्कटमदानां **वयसां** खगानाम् । 'खगबाल्यादिनोर्वयः' इत्यमरः । **विरावैः** शब्दैः । आलोकस्य शब्दं वाचकमालोकयेति शब्दम् [**आलोकशब्दम्**] । जयशब्दमित्यर्थः । 'आलोको जयशब्दः स्यात्' इति विश्वः । **उदीरयामासुरिव** अवदन्निव । इत्युत्प्रेक्षा ॥

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्तमानम् ।
अवाकिरन्बाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥ १० ॥

मरुत्प्रयुक्ताः वायुना प्रेरिता **बाललताः आरात्** समीपे **अभिवर्तमानम्** । 'आराद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः । मरुतो वायोः सखा मरुत्सखोऽग्निः । स इवाभातीति तं **मरुत्सखाभम्** । 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययः । **अर्च्यं** पूज्यं **तं** दिलीपं **प्रसूनैः** पुष्पैः । **पौरकन्याः** पौराश्च ताः कन्या आचारार्थैर्लाजैः **आचारलाजैरिव** । **अवाकिरन्** । तस्योपरि निक्षिप्तवत्य इत्यर्थः । सखा हि सखायमागतमुपचरतीति भावः ॥

धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः ।
विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्ष्णां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥ ११ ॥

धनुर्भृतोऽप्यस्य राज्ञः । एतेन भयसंभावना दर्शिता । तथापि **विशङ्कैः** निर्भीकैः **अन्तःकरणैः** । कर्तृभिः । दयया कृपारसेनार्द्रो भावोऽभिप्रायो यस्य तत् **दयार्द्रभावं** तत् **आख्यातम्** । दयार्द्रभावमेतदित्याख्यातमित्यर्थः । 'भावः सत्त्वस्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ।' इत्यमरः । तथाविधं **वपुर्विलोकयन्त्यः हरिण्यः अक्ष्णां** प्रकामविस्तारस्य अत्यन्तविशालतायाः फलं [**प्रकामविस्तारफलम्**] **आपुः** । 'विमलं कलुषी भवच्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुं च ।' इति न्यायेन स्वान्तःकरणप्रवृत्तिमाण्यादेव विश्रब्धं ददृशुरित्यर्थः ॥

स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम् ।
शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चैरुद्गीयमानं वनदेवताभिः ॥ १२ ॥

स दिलीपो **मारुतपूर्णरन्ध्रैः** । अत एव **कूजद्भिः** स्वनद्भिः । **कीचकैः** वेणुविशेषैः । 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः ।' इत्यमरः । वंशः सुषिरवाद्यविशेषः । 'वंशादिकं तु सुषिरम्' इत्यमरः । आपादितं संपादितं वंशस्य कृत्यं कार्यं

---

१ 'आलोकस्य दर्शनस्य शब्दः आलोकशब्दस्तम् । जय जीवेत्याद्यालोकशब्दः । जय जय महाराज प्रभो स्वामिन् पादमवधार्यतामित्यालोकशब्दः' । इति वल्लभः । २ बाललतानां प्रफुल्लत्वादल्पावयवत्वाच्च प्रफुल्लवदनश्रीभिः स्वल्पवयस्काभिः पौरकन्याभिः साम्यम् । पुष्पाणां लाजानां च शुभ्रत्वान्माङ्गलिकत्वाच्चान्योन्यसादृश्यम् । लाजवर्षो वयोवृद्धाभिरपि क्रियते । च. स. श्लो. २७ द्रष्टव्यः ।

यस्मिन्कर्मणि तत्तथा [**आपादितवंशकृत्यम्**] । **कुञ्जेषु** लतागृहेषु । 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ।' इत्यमरः । **वनदेवताभिः उद्गीयमानं** उच्चैर्गीयमानं **स्वं यशः शुश्राव** श्रुतवान् ॥

पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी ।
तमातपक्लान्तमनातपत्रमाचारपूतं पवनः सिषेवे ॥ १३ ॥

गिरिषु निर्झराणां [**गिरिनिर्झराणां**] वारिप्रवाहाणाम् । 'वारिप्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः । **तुषारैः** सीकरैः । 'तुषारौ हिमसीकरौ' इति शाश्वतः । **पृक्तः** संपृक्तः । [**अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी**] अनोकहानां वृक्षाणामाकम्पितानीषत्कम्पितानि पुष्पाणि तेषां यो गन्धः सोऽस्यास्तीत्याकम्पितपुष्पगन्धी । ईषत्कम्पितपुष्पगन्धवान् । एवं शीतो मन्दः सुरभिः **पवनः** वायुः **अनातपत्रं** त्रतार्थं परिहृतच्छत्रम् । अत एव **आतपक्लान्तं** आचारेण पूतं **आचारपूतं** शुद्धं **तं** नृपं **सिषेवे** । आचारपूतत्वात्स राजा जगत्पावनस्यापि सेव्य आसीदिति भावः ॥

शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ।
ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे तस्मिन्वनं गोप्तरि गाहमाने ॥ १४ ॥

गोप्तरि तस्मिन् राज्ञि **वनं गाहमाने** प्रविशति सति **वृष्ट्या विनापि** । **दवाग्निः** वनाग्निः । 'दवदावौ वनानले' इति हैमः । **शशाम** । फलानां पुष्पाणां च वृद्धिः [**फलपुष्पवृद्धिः**] विशेष्यत इति **विशेषा** अतिशयिता **आसीत्** । कर्मार्थे घञ्प्रत्ययः । **सत्त्वेषु** जन्तुषु मध्ये । 'यतश्च निर्धारणम्' इति सप्तमी । **अधिकः** प्रबलो व्याघ्रादिः **ऊनं** दुर्बलं हरिणादिकं **न बबाधे** ॥

संचारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥ १५ ॥

पल्लवस्य रागो वर्णः पल्लवरागः । 'रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु ।' इति शाश्वतः । स इव ताम्रा **पल्लवरागताम्रा पतङ्गस्य** सूर्यस्य **प्रभा** कान्तिः । 'पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः' इति शाश्वतः । **मुनेर्धेनुश्च** । **दिगन्तराणि** दिशामवकाशान् । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ।' इत्यमरः । संचारेण पूतानि शुद्धानि [**संचारपूतानि**] **कृत्वा दिनान्ते** सायंकाले **निलयाय** अस्तमयाय । धेनुपक्ष आलयाय च गन्तुं **प्रचक्रमे** ॥

---

१ गान्धारग्रामेण गीयमानमित्यर्थः । तदुक्तं नारदेन–षड्जमध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवाः । न तु गान्धारनामानं स लभ्यो देवयोनिभिः ॥ इति । अनुरञ्जकत्वायं विना गीतं न मनोरममित्युक्तमापादितवंशकृत्यमिति । अत्र भरतः–गाता यं यं स्वरं गच्छेत्तं तं वंशेन तानयेत् इति । अनुरूपश्लोकः कुमारसंभवे–यः पूरयन्कीचकरन्ध्रभागान्दरीमुखोत्थेन समीरणेन । उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणां तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ इति । २ अनसः शकटस्य गतिं हन्ति इति अनोकहः । 'वृक्षादयोपि राजोपचारं चक्रुः' इति चारित्रवर्धनः । वायोरनुरूपं वर्णनं कुमारसंभवे–भागीरथीनिर्झरशीकराणां वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः । यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेव्यते भिन्नशिखण्डिबर्हः ॥ इति । ३ 'गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि' इति चतुर्थी ।

तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थामन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः ।
बभौ च सा तेन सतां मतेन श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना ॥ १६ ॥

मध्यमलोकपालः भूपालः । देवतापित्रतिथीनां क्रिया यागश्राद्धदानानि ता एवार्थः प्रयोजनं यस्याः तां [**देवतापित्रतिथिक्रियार्थाम्**] धेनुं **अन्वग्** अनुपदं **ययौ** । 'अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम् ।' इत्यमरः । **सतां मतेन** सद्भिर्मान्येन । 'गतिबुद्धि–' इत्यादिना वर्तमाने क्तः । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी । **तेन** राज्ञा **उपपन्ना** युक्ता **सा** धेनुः । सतां मतेन **विधिना** अनुष्ठानेनोपपन्ना **साक्षात्** प्रत्यक्षा **श्रद्धा** आस्तिक्यबुद्धिः **इव बभौ च** ॥

स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथान्यावासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि ।
ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥१७॥

स राजा । पल्वलेभ्योऽल्पजलाशयेभ्य उत्तीर्णानि निर्गतानि वराहाणां यूथानि कुलानि येषु तानि [**पल्वलोत्तीर्णवराहयूथानि**] । बर्हाण्येषां सन्तीति बर्हिणा मयूराः । 'मयूरो बर्हिणो बर्हि' इत्यमरः । फलबर्हाभ्यामिनच्प्रत्ययो वक्तव्यः । आवासवृक्षाणामुन्मुखा बर्हिणा येषु तानि [**आवासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि**] । श्यामायमानानि वराहबर्हिणादिमलिनिम्नो अश्यामानि श्यामानि भवन्तीति **श्यामायमानानि** । 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' इति क्यष्प्रत्ययः । 'वा क्यषः' इत्यात्मनेपदे शानच् । मृगैरध्यासिता अधिष्ठिताः शाद्वला येषु तानि **मृगाध्यासितशाद्वलानि** । शादाः शष्पाण्येषु देशेषु सन्तीति शाद्वलाः शष्पश्यामदेशाः । 'शाद्वलः शादहरिते' इत्यमरः । 'शादः कर्दमशष्पयोः' इति विश्वः । 'नडशादाड्ड्वलच्' इति ड्वलच्प्रत्ययः । **वनानि पश्यन्ययौ** ॥

आपीनभारोद्वहनप्रयत्नाद्गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः ।
उभावलंचक्रतुरञ्चिताभ्यां तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम् ॥१८॥

गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः । 'गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः' इति हलायुधः । **नरेन्द्रः** च **उभौ** यथाक्रमम् । आपीनमूधः । 'ऊधस्तु क्लीबमापीनम्' इत्यमरः । आपीनस्य भारोद्वहने प्रयत्नात्प्रयासात् [**आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात्**] । **वपुषो गुरुत्वाद्** आधिक्याच्च । **अञ्चिताभ्यां** चारुभ्यां **गताभ्यां** गमनाभ्यां तपोवनादावृत्तेः पन्थास्तं **तपोवनावृत्तिपथम्** । 'ऋक्पूः–' इत्यादिना समासान्तोऽप्रत्ययः । **अलंचक्रतुः** भूषितवन्तौ ॥

वसिष्ठधेनोरनुयायिनं तमावर्तमानं वनिता वनान्तात् ।
पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥ १९

---

१ तदुक्तं याज्ञवल्क्येन–श्रद्धाविधिसमायुक्तं कर्म यत्क्रियते नृभिः । सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते । विधिहीनं भवेद्दुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् । तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्क्रियात्मनः ॥ इति । २ सन्ध्यारागस्य पाटलिम्ना किंचिद्धूसरालोकानि वनानि वराहादीनां नीलिम्ना श्यामीभूतानीति सुष्ठूक्तमेव टीकाकृता । अत्र नैशतमसावृतत्वाद्वनानां श्यामत्वमिति केचिन्मन्यन्ते तन्न साधु । धेनोः सन्ध्यावसानात्प्रागेवारण्यान्निवृत्तेः । कविवर्णनात्तथा चमत्कृतेरभावाच्च । ३ आपीनस्य विशालत्वमुक्तमेव प्राक् 'पयोधरीभूतचतुःसमुद्राम्' 'भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी' इत्यादिना । राज्ञो वपुषो गुरुत्वं चोक्तं 'व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः' इत्यत्र ।

वसिष्ठधेनोरनुयायिनं अनुचरं **वनान्तादावर्तमानं** प्रत्यागतं **तं** दिलीपं **वनिता** सुदक्षिणा निमेषेष्वलसा मन्दा पक्ष्मणां पङ्क्तिर्यस्याः सा [**निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिः**] निर्निमेषा सतीत्यर्थः । **लोचनाभ्याम्** । करणाभ्याम् । **उपोषिताभ्यामिव** । उपवासो भोजननिवृत्तिः । तद्वद्भ्यामिव । वसतेः कर्तरि क्तः । **पपौ** । यथोपोषितोऽतितृष्णया जलमधिकं पिबति तद्वदतितृष्णयाधिकं व्यलोकयदित्यर्थः ॥

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या ।
तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव संध्या ॥ २० ॥

वर्त्मनि पार्थिवेन पृथिव्या ईश्वरेण । 'तस्येश्वरः' इत्यञ्प्रत्ययः । **पुरस्कृता** अग्रतः कृता । धर्मस्य पत्नी । धर्मार्थपत्नीत्यर्थः । अश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः । पार्थिवस्य धर्मपत्न्या [**पार्थिवधर्मपत्न्या**] **प्रत्युद्गता सा धेनुस्तदन्तरे** तयोर्दंपत्योर्मध्ये दिनक्षपयोर्दिनरात्र्योर्मध्यगता [**दिनक्षपामध्यगता**] **संध्या इव विरराज** ॥

प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ।
प्रणम्य चानर्च विशालमस्याः शृङ्गान्तरं द्वारमिवार्थसिद्धेः ॥ २१ ॥

अक्षतानां पात्रेण सह वर्तेते इति साक्षतपात्रौ हस्तौ यस्याः सा [**साक्षतपात्रहस्ता**] **सुदक्षिणा पयस्विनीं** प्रशस्तक्षीरां **तां** धेनुं **प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च अस्या** धेन्वाः **विशालं शृङ्गान्तरं** शृङ्गमध्यम् । **अर्थसिद्धेः** कार्यसिद्धेः **द्वारं** प्रवेशमार्गम् **इव** । **आनर्च** अर्चयामास । अर्चतेर्भौवादिकाल्लिट् ॥

वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्यां प्रत्यग्रहीत्सेति ननन्दतुस्तौ ।
भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि ॥ २२ ॥

सा धेनुः वत्सोत्सुकापि वत्से उत्कंठितापि **स्तिमिता** निश्चला सती **सपर्यां** पूजां **प्रत्यग्रहीदिति** हेतोः **तौ** दंपती **ननन्दतुः** । पूजास्वीकारस्यानन्दहेतुत्वमाह—भक्त्येति । पूज्येष्वनुरागो भक्तिः । तयोपपन्नेषु युक्तेषु [**भक्त्योपपन्नेषु**] विषये **तद्विधानाम्** । तस्या धेन्वा विधेव विधा प्रकारो येषां तेषाम् । महतामित्यर्थः । प्रसादस्य चिह्नानि लिङ्गानि [**प्रसादचिह्नानि**] पूजास्वीकारादीनि **पुरःफलानि** । पुरोगतानि प्रत्यासन्नानि फलानि येषां तानि **हि** । अविलम्बितफलसूचकलिङ्गदर्शनादानन्दो युज्यत इत्यर्थः ।

गुरोः सदारस्य निपीड्य पादौ समाप्य सान्ध्यं च विधिं दिलीपः ।
दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥ २३ ॥

भुजोच्छिन्नरिपुर्दिलीपः सदारस्य दारैररुन्धत्या सह वर्तमानस्य **गुरोः** उभयोरपीत्यर्थः । 'भार्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः' इत्यमरः । **पादौ निपीड्य** अभिवन्द्य

१ अतितृष्णया सादरं ददर्श । सतृष्णमालोकनं पानमुच्यते । उत्प्रेक्षालंकारः । २ लोहितत्वाद्धेतोः सन्ध्यासाम्यम् । क्षपात्र चन्द्रालोकरमणीया ग्राह्या । दिनक्षपासाम्याद्राज्ञः प्रभावजतेजसोज्ज्वलत्वं राज्ञ्या अतिस्निग्धमधुरत्वं ध्वनितम् । 'समासे लिङ्गभेदाप्रतीतेर्दिनशब्दस्य नोपमादोषः । यदाह—'इष्टः पुन्नपुंसकयोः प्रायेण' । इति चा०. ३ आत्मसिद्धेः इ. दिनकरः पठति । ४ 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' इति सप्तमी तृतीया च स्यात् ।

सान्ध्यं संध्यायां विहितं **विधिं** अनुष्ठानं **च समाप्य** । **दोहावसाने निषण्णां** आसीनां **दोग्ध्रीं** दोहनशीलाम् । 'तृन्' इति तृन्प्रत्ययः । **धेनुमेव भेजे पुनः** सेवितवान् । दोग्ध्रीमिति निरुपपदप्रयोगात्कामधेनुत्वं गम्यते ।

तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपामन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः ।
क्रमेण सुप्तामनु संविवेश सुप्तोत्थितां प्रातरनूदतिष्ठत् ॥ २४ ॥

गोप्ता रक्षको **गृहिणीसहायः** पत्नीद्वितीयः सन् । उभावपीत्यर्थः । [**अन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपाम्**] अन्तिके न्यस्ता बलयः प्रदीपाश्च यस्यास्तां तथोक्तां । **तां** पूर्वोक्तां निषण्णां धेनुम् **अन्वास्य** अनूपविश्य **क्रमेण सुप्तामनु** अनन्तरं **संविवेश** सुष्वाप । **प्रातः सुप्तोत्थितामनूदतिष्ठद्** उत्थितवान् । अत्रानुशब्देन धेनुराजव्यापारयोः पौर्वापर्यमुच्यते । क्रमशब्देन धेनुव्यापाराणामेव । इत्यपौनरुक्त्यम् । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते–' इति द्वितीया ॥

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तेः ।
सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥ २५ ॥

इत्थम् अनेन प्रकारेण **प्रजार्थं** संतानाय **महिष्या समम्** अभिषिक्तपत्न्या सह । 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमरः । **व्रतं धारयतः** । महनीया पूज्या कीर्तिर्यस्य तस्य । [**महनीयकीर्तेः**] दीनानामुद्धरणं दैन्यविमोचनम् । तत्रोचितस्य परिचितस्य [**दीनोद्धरणोचितस्य**] **तस्य** नृपस्य । त्रयो गुणा आवृत्तयो येषां तानि **त्रिगुणानि** त्रिरावृत्तानि **सप्त दिनानि** एकविंशतिर्दिनानि **व्यतीयुः** ॥

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।
गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥ २६ ॥

अन्येद्युः अन्यस्मिन्दिने द्वाविंशे दिने । 'सद्यः परुत्परारि–' इत्यादिना निपातनादव्ययम् । 'अद्यात्राह्नाय पूर्वेऽह्नात्यादौ पूर्वोत्तरापरात् । तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः'॥ इत्यमरः । **मुनिहोमधेनुः** । **आत्मानुचरस्य भावम्** अभिप्रायं दृढभक्तित्वम् । 'भावोऽभिप्राय आशयः' इति यादवः । **जिज्ञासमाना** ज्ञातुमिच्छन्ती । 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' इत्यात्मनेपदे शानच् । प्रपतत्यस्मिन्निति प्रपातः पतनप्रदेशः' गङ्गायाः प्रपातस्तस्यान्ते समीपे विरूढानि जातानि शष्पाणि बालतृणानि यस्मिस्तत् [**गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पम्**]। 'शष्पं बालतृणं घासः' इत्यमरः । **गौरीगुरोः** पार्वतीपितुः **गह्वरं** गुहाम् **आविवेश** ॥

सा दुष्प्रधर्षा मनसापि हिंस्रैरित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ।
अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष ॥ २७ ॥

सा धेनुः **हिंस्रैः** व्याघ्रादिभिः **मनसापि दुष्प्रधर्षा** दुर्धर्षा **इति** हेतोरद्रिशोभायां प्रहितेक्षणेन , दत्तदृष्टिना [**अद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन**] **नृपेण** अलक्षितम-

१ सन्नन्तस्य ज्ञाधातोरात्मनेपदित्वात् शानच् । गौरीगुरोर्हिमाचलस्य । २ दुःखेन प्रधार्यते इति दुष्प्रधर्षा । कर्मणि खल् । सिंहः–हिनस्ति मारयतीति पृषोदरादित्वात्सिद्धम् । हिंसेर्वर्णविपर्ययः । तदुक्तं–'सिंहो वर्णविपर्ययात्' । किल–अलीकार्थेन किलशब्देन सिंहाक्रमणं मायामात्रमिति सूचितम् ।

-भ्युत्पतनमाभिमुख्येनोत्पतनं यस्य स [**अलक्षिताभ्युत्पतनः**] **सिंहस्तां** धेनुं **प्रसह्य** हठात् । ' प्रसह्य तु हठार्थकम् ' इत्यमरः । **चकर्ष** । **किल** इत्यलीके ॥

तदीयमाक्रन्दितमार्तसाधोर्गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् ।
रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसक्तां निवर्तयामास नृपस्य दृष्टिम् ॥ २८ ॥

गुहानिबद्धेन प्रतिशब्देन प्रतिध्वनिना दीर्घम् [**गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम्**] तस्या इदं **तदीयम्** । **आक्रन्दितम्** आर्तघोषणम् । आर्तेष्वापन्नेषु साधोर्हितकारिणः [**आर्तसाधोः**] **नृपस्य नगेन्द्रसक्तां दृष्टिम्** । **रश्मिषु** प्रग्रहेषु । ' किरणप्रग्रहौ रश्मी ' इत्यमरः । **आदाय इव** गृहीत्वेव । **निवर्तयामास** ॥

स पाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।
अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥ २९ ॥

धनुर्धरः स नृप **पाटलायां** रक्तवर्णायां **गवि तस्थिवांसं** स्थितम् । ' क्वसुश्च ' इति क्वसुप्रत्ययः । **केसरिणं** सिंहम् । **सानुमतः** अद्रेः धातोर्गैरिकस्य विकारो धातुमयी । तस्याम् [**धातुमय्यां**[2]] **अधित्यकायां** ऊर्ध्वभूमौ । ' उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका । ' इत्यमरः । ' उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ' इति त्यकन्प्रत्ययः । प्रफुल्लो विकसितस्तम् [**प्रफुल्लम्**] । ' फुल्ल विकसने ' इति धातोः पचाद्यच् । ' प्रफुल्तम् ' इति तकारपाठे ' ञिफला विशरणे ' इति धातोः कर्तरि क्तः । ' उत्परस्यातः ' इत्युकारादेशः । लोध्राख्यं द्रुमम् [**लोध्रद्रुमम्**] **इव** । **ददर्श** ॥

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।
जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गादुद्धर्तुमैच्छत्प्रसभोद्धृतारिः ॥ ३० ॥

ततः सिंहदर्शनान्तरं **मृगेन्द्रगामी**[3] सिंहगामी । शरणं रक्षणम् । ' शरणं गृहरक्षित्रोः ' इत्यमरः । ' शरणं रक्षणे गृहे ' इति यादवः । शरणे साधुः **शरण्यः** । ' तत्र साधुः ' इति यत्प्रत्ययः । प्रसभेन बलात्कारेणोद्धृता अरयो येन स [**प्रसभोद्धृतारिः**] **नृपतिः** राजा **जाताभिषङ्गः** जातपराभवः सन् । ' अभिषङ्गः पराभवः ' इत्यमरः । **वध्यस्य** वधार्हस्य । ' दण्डादिभ्यो यः ' इति यप्रत्ययः । **मृगेन्द्रस्य वधाय निषङ्गात्** तूणीरात् । ' तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः । ' इत्यमरः । **शरमुद्धर्तुमैच्छत्** ॥

वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तुर्नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे ।
सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥ ३१ ॥

प्रहर्तुस्तस्य वामेतरः दक्षिणः **करः** । नखप्रभाभिर्भूषितानि विच्छुरितानि कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्राणि यस्य तस्मिन् [**नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे**] । ' कङ्कः

---

१ अत्र करणस्यैवाधिकरणविवक्षायां सप्तमी । यथोक्तम्–' ल्यादाने चतुर्थी स्याद्दर्शने कथनेपि च । आदाय करणे योगे सप्तमी कैश्चिदुच्यते । ' इति सु० ।

२ धातमय्याम् इत्यत्र प्राचुर्यार्थे मयट् । हिमाद्रिशिखराणां धातुमयत्वं वर्णितं कुमारसंभवे- ' यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्बिभर्ति । बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ' केसरिपदेन प्रफुल्लत्वात्साम्यमिति चा० दि० । ३ मृगेन्द्रवद्गन्तुं शीलमस्य ।

पक्षिविशेषे स्याद्गृध्राकारे युधिष्ठिरे ।' इति विश्वः । 'कङ्कस्तु कर्कटः' इति यादवः । सायकस्य पुंखे [**सायकपुङ्खे**] कर्तर्याख्ये मूलप्रदेशे **एव** । 'कर्तरी पुङ्खे' इति यादवः । **सक्ताङ्गुलिः** सन् । **चित्रार्पितारम्भः** चित्रलिखितशरोद्धरणोद्योग **इव** । **अवतस्थे** ॥

बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युरभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः ।
राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तर्भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः ॥ ३२ ॥

[**बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः**] बाह्वोः प्रतिष्टम्भेन प्रतिबन्धेन । 'प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः' इत्यमरः । विवृद्धमन्युः प्रवृद्धरोषो **राजा** [**मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः**] मन्त्रौषधिभ्यां रुद्धवीर्यः प्रतिबद्धशक्तिः **भोगी** सर्प **इव** । 'भोगी राजभुजंगयोः' इति शाश्वतः । **अभ्यर्णम्** अन्तिकम् । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् ।' इत्यमरः । **आगस्कृतम्** अपराधकारिणम् **अस्पृशद्भिः स्वतेजोभिरन्तरदह्यत** । 'अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि ।' इति यादवः ॥

तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
विस्माययन्विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः ॥ ३३ ॥

निगृहीता पीडिता धेनुर्येन स [**निगृहीतधेनुः**] **सिंहः** । [**आर्यगृह्यं**] आर्याणां सतां गृह्यं पक्ष्यम् । 'पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च' इति क्यप् । मनुवंशस्य केतुं चिह्नं केतुवद्व्यावर्तकम् [**मनुवंशकेतुम्**] । सिंह इवोरुसत्त्वो महाबलस्तम् [**सिंहोरुसत्त्वम्**] । [**आत्मवृत्तौ**] आत्मनो वृत्तौ बाहुस्तम्भरूपे व्यापारेऽभूतपूर्वत्वाद् **विस्मितम्** । कर्तरि क्तः । **तं** दिलीपं **मनुष्यवाचा** करणेन पुनः **विस्माययन्** । विस्मयमाश्चर्यं प्रापयन् **निजगाद** । 'स्मिङ् ईषद्धसने' इति धातोर्णिचि वृद्धावायादेशे शतृप्रत्यये च सति विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । 'विस्मापयन्' इति पाठे पुगागममात्रं वक्तव्यम् । तच्च 'नित्यं स्मयतेः' इति हेतुभयविवक्षायामेवेति 'भीस्म्योर्हेतुभये' इत्यात्मनेपदे विस्मापयमान इति स्यात् । तस्मान्मनुष्यवाचा विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । करणविवक्षायां न कश्चिद्दोषः ॥

अलं महीपाल तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् ।
न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥ ३४ ॥

हे **महीपाल तव श्रमेणालम्** । साध्याभावाच्छ्रमो न कर्तव्य इत्यर्थः । अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वात्तृतीया । उक्तं च न्यासोद्द्योते—'न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं करणभावस्य । अपि तर्हि गम्यमानापि' इति । 'अलं भूषणपर्या-

---

१ अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणत्यागेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥ इति भरतश्च । २ आर्यगृह्यम्—आर्यैर्गृह्यते स्वाश्रयत्वेन सेव्यते इत्यार्यगृह्यस्तम् । साधुपक्षाश्रितमित्यर्थः । आर्यलक्षणं यथा—कर्तव्यमाचरन्कार्यमकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्य इति स्मृतः ॥ ३ त । विस्माययन्—इत्यत्र 'विस्मापयन्' इति दिनकरादयः पठन्ति । किन्त्वयं पाठो व्याकरणदोषदुष्टत्वाद्धेयः । तथाहि यत्र हेतुत एव (न तु कर्तृतः) भयस्य विस्मयस्य चोत्पत्तिस्तत्र णिजन्तयोः भीस्मिधात्वोः परस्मैपदमेव स्यात्स्मिधातोः पुगागमश्च न स्यात् । अत्र तु हेतुत एव विस्मयस्य विवक्षितत्वात्पुगागमाप्राप्तेर्विस्माययन्नित्येव साधु ।

प्तिशक्तिवारणवाचकम् ।' इत्यमरः । **इतो**ऽस्मिन्मयि । सार्वविभक्तिकस्तसिः । **प्रयुक्तमप्यस्त्रं वृथा स्यात्** । तथा हि । [**पादपोन्मूलनशक्ति**] पादपोन्मूलने शक्तिर्यस्य तत्तथोक्तं **मारुतस्य रंहः** वेगः **शिलोच्चये** पर्वते **न मूर्च्छति** न प्रसरति ॥

कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।
अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥ ३५ ॥

[**कैलासगौरं**] कैलास इव गौरः शुभ्रस्तम् । 'चामीकरं च शुभ्रं च गौरमाहुर्मनीषिणः ।' इति शाश्वतः । **वृषं** वृषभम् **आरुरुक्षोः** आरोढुमिच्छोः । स्वस्योपरि पदं निक्षिप्य वृषमारोहत इत्यर्थः । अष्टौ मूर्तयो यस्य स तस्य **अष्टमूर्तेः** शिवस्य [**पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्**] पादार्पणं पादन्यासस्तदेवानुग्रहः प्रसादस्तेन पूतं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तं **निकुम्भमित्रं कुम्भोदरं नाम किङ्करं मामवेहि** विद्धि । 'पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्तयः' ॥ इति यादवः ॥

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।
यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥ ३६ ॥

पुरः अग्रतः **अमुं देवदारुं पश्यसि** । इति काकुः । **असौ** देवदारुः । वृषभो ध्वजे यस्य स तेन [**वृषभध्वजेन**] शिवेन **पुत्रीकृतः** पुत्रत्वेन स्वीकृतः । अभूततद्भावे च्विः । **यो** देवदारुः **स्कन्दस्य मातुः** गौर्या हेम्नः कुम्भ एव स्तनः । तस्मान्निःसृतानां [**हेमकुम्भस्तननिःसृतानां**] **पयसाम्** अम्बूनां **रसज्ञः** स्वादज्ञः । स्कन्दपक्षे हेमकुम्भ इव स्तन इति विग्रहः । पयसां क्षीराणाम् । 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यमरः । स्कन्दसमानप्रेमास्पदमिति भावः ॥

कण्डूयमानेन कटं कदाचिद्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।
अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ॥ ३७ ॥

कदाचित्कटं कपोलं **कण्डूयमानेन** कषता । 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' इति यक् । ततः शानच् । **वन्यद्विपेनास्य** देवदारोः । **त्वगुन्मथिता** । **अथाद्रेस्तनया** गौरी । **असुरास्त्रैरालीढं** क्षतम् । सेनां नयतीति सेनानीः स्कन्दः । 'पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीः' इत्यमरः । 'सत्सूद्विष–' इत्यादिना क्विप् । तम् [**सेनान्यम्**] **इव** । **एनं** देवदारुं **शुशोच** ॥

---

१ अयमेव भावोऽष्टमसर्गे–'द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ।' भवानितरानभिभवितुं शक्तोऽपि मादृशान्विनाशयितुं न शक्नोतीति भावः । २ निकुम्भो गणभेदः कुम्भकर्णपुत्रो वेति चा० । पार्वतीवाहनः सिंहः इति वल्लभः । निकुम्भतुल्यमिति वल्लभः पठति । ३ भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते । इ. साहित्यदर्पणम् । अत्र कण्ठस्वरभङ्गीविशेषेण 'पश्यसि' इत्यनेन पश्यस्येव इत्यर्थः प्रतीयते ।

तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।
व्यापारितः शूलभृता विधाय सिंहत्वमङ्कागतसत्त्ववृत्ति ॥ ३८ ॥

तदा तत्कालः प्रभृतिरादिर्यस्मिन्कर्मणि तत्तथा **तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थं** भयार्थं **शूलभृता** शिवेन । अङ्कं समीपमागताः प्राप्ताः सत्त्वाः प्राणिनो वृत्तिर्यस्मिंस्तत् [**अङ्कागतसत्त्ववृत्ति**] । 'अङ्कः समीप उत्सङ्गे चिह्ने स्थानापराधयोः ।' इति केशवः । **सिंहत्वं विधाय** । **अस्मिन्नद्रिकुक्षौ** गुहायाम् **अहं व्यापारितः** नियुक्तः ॥

तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।
उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव ॥ ३९ ॥

परमेश्वरेण प्रदिष्टो निर्दिष्टः कालो भोजनवेला यस्याः सा [**प्रदिष्टकाला**] **उपस्थिता** प्राप्ता **एषा** गोरूपा **शोणितपारणा** रुधिरस्य व्रतान्तभोजनम् । **सुरद्विषः** राहोः चन्द्रमस इयं **चान्द्रमसी सुधेव** । **क्षुधितस्य** बुभुक्षितस्य **तस्य** अङ्कागतसत्त्ववृत्तेः **मे** मम सिंहस्य **तृप्त्यै अलं** पर्याप्ता । 'नमःस्वस्ति–' इत्यादिना चतुर्थी ॥

स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवान्दर्शितशिष्यभक्तिः ।
शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥ ४० ॥

स एवमुपायशून्यः **त्वं लज्जां विहाय निर्वतस्व** । भवान् त्वं **गुरोः** [**दर्शितशिष्यभक्तिः**] दर्शिता प्रकाशिता शिष्यस्य कर्तव्या भक्तिर्येन स तथोक्तोऽस्ति । ननु गुरुधनं विनाश्य कथं तत्समीपं गच्छेयमत आह–शस्त्रेणेति । **यद्रक्ष्यं** धनं **शस्त्रेण** आयुधेन । 'शस्त्रमायुधलोहयोः' इत्यमरः । अशक्या रक्षा यस्य तद् **अशक्यरक्षम्** । रक्षितुमशक्यमित्यर्थः । **तद्** रक्ष्यं नष्टमपि **शस्त्रभृतां यशः न क्षिणोति** न हिनस्ति । अशक्यार्थेष्वप्रतिविधानं न दोषायेति भावः ॥

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावादात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥ ४१ ॥

पुरुषाणामधिराजो **पुरुषाधिराजः** नृप **इति प्रगल्भं मृगाधिराजस्य वचो निशम्य** श्रुत्वा [**गिरिशप्रभावात्**] गिरिशस्येश्वरस्य प्रभावात् **प्रत्याहतास्त्रः** कुण्ठितास्त्रः सन् **आत्मनि** विषये **अवज्ञाम्** अपमानं **शिथिलीचकार** । तत्याजेत्यर्थः । अवज्ञातोऽहमिति निर्वेदं न प्रापेत्यर्थः । समानेषु हि क्षत्रियाणामभिमानः । न सर्वेश्वरं प्रतीति भावः ॥

प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ।
जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥ ४२ ॥

---

१ मम समीपे ये जीवा आगच्छन्ति तान्भक्षित्वा जीवामीत्यर्थः । इ. सुं० । २ अलमत्यर्थं क्षुधितस्य मे तृप्त्यै इयं शोणितपारणोपस्थितेति वल्लभसम्मतोऽन्वयः । ३ अधिको राजाधिराजः । राजाहःसखिभ्यष्टच् ।

स एव पूर्वः प्रथमो भङ्गः प्रतिबन्धो यस्य तस्मिन् **तत्पूर्वभङ्गे इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नः** विफलप्रयासः । अत एव **वज्रं** कुलिशं **मुमुक्षन्** मोक्तुमिच्छन् । अम्बकं लोचनम् । 'दृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बकेक्षणाक्षीणि ।' इति हलायुधः । त्रीण्यम्बकानि यस्य स त्र्यम्बको हरः । तस्य वीक्षणेन [**त्र्यम्बकवीक्षणेन**] **जडीकृतः** निष्पन्दीकृतः । वज्रं पाणौ यस्य स **वज्रपाणिः** इन्द्रः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम् ।' इति पाणेः सप्तम्यन्तस्योत्तरनिपातः । स **इव** स्थितो नृप **एनं** सिंहं **प्रत्यब्रवीच्च** । 'बाहुं सवज्रं शक्रस्य क्रुद्धस्यास्तम्भयत्प्रभुः' । इति महाभारते ।

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र कामं हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः ।
अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भवान्भावमतोऽभिधास्ये ॥ ४३ ॥

हे **मृगेन्द्र संरुद्धचेष्टस्य** प्रतिबद्धव्यापारस्य मम **तद्वचो** वाक्यं **कामं हास्यं** परिहसनीयम् । **यद्** वचः 'स त्वं मदीयेन' (२-४५) इत्यादिकम् **अहम् विवक्षुः** वक्तुमिच्छुरस्मि । तर्हि तूष्णीं स्थीयतामित्याशङ्क्येश्वरकिंकरत्वात्सर्वज्ञं त्वां प्रति न हास्यमित्याह—अन्तरिति । **हि** यतो **भवान्प्राणभृतामन्तर्गतं** हृद्गतं वाग्वृत्त्या बहिरप्रकाशितमेव **सर्वं भावं वेद** वेत्ति । 'विदो लटो वा' इति णलादेशः । **अतः** अहम् **अभिधास्ये** वक्ष्यामि । वच इति प्रकृतं कर्म संबध्यते । अन्ये त्वीदृग्वचनमाकर्ण्यासम्भावितार्थमेतदित्यपहसन्ति । अतस्तु मौनमेव भूषणम् । त्वं तु वाङ्मनसयोरेकविध एवायमिति जानासि । अतोऽभिधास्ये यद्वचोऽहं विवक्षुरित्यर्थः ॥

मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।
गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेर्नश्यत्पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥ ४४ ॥

प्रत्यवहारः प्रलयः । [**स्थावरजङ्गमानां**] स्थावराणां तरुशैलादीनां जङ्गमानां मनुष्यादीनां [**सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः**] सर्गस्थितिप्रत्यवहारेषु हेतुः **स** ईश्वरो **मे** मम **मान्यः** पूज्यः । अलङ्घ्यशासन इत्यर्थः । शासनं च 'सिंहत्वमङ्कागतसत्त्ववृत्ति' (२।३८) इत्युक्तरूपम् । तर्हि विसृज्य गम्यताम् । नेत्याह—गुरोरपीति । **पुरस्ताद्** अग्रे **नश्यदिदमाहिताग्नेर्गुरोर्धनमपि** गोरूपम् **अनुपेक्षणीयम्** । आहिताग्नेरिति विशेषणेनानुपेक्षाकारणं हविःसाधनत्वं सूचयति ॥

---

१ अस्य व्युत्पत्तिर्महाभारते द्रोणपर्वणि यथा—तिस्रो देव्यो यदा चैनं भजन्ते भुवनेश्वरम् । द्यौरापः पृथिवी चैव त्र्यम्बकस्तु ततः स्मृतः ॥ २ अयं संपूर्णश्लोको द्रोणपर्वणि यथा—असूयतश्च शक्रस्य वज्रेण प्रहरिष्यतः । बाहुं सवज्रं तं तस्य क्रुद्धस्यास्तम्भयद्विभुः ॥ पुरा किल देवैरभ्यर्थितेन शिवेन दह्यमानानि त्रिपुरपुराणि द्रष्टुमद्भुतं शिशुमेकं धारयन्ती देवी पार्वत्युपस्थिता । सा च सुरान्दृष्ट्वापृच्छत्—'ब्रूत कोयं बालः' इति । तदा बालस्याप्रतिमं तेजो दृष्ट्वेन्द्रोऽसूयया वज्रमुद्यम्य तं हन्तुं प्रचक्रमे । बालरूपधारी शङ्करश्च तस्य तं हस्तं स्तम्भयाञ्चकार । पश्चाद्देवैः प्रसादिते शङ्करे शक्रस्य बाहुः प्रकृतिं प्राप्तः । इत्येषा भारती कथात्रानुसंधेया । भा. द्रो. प. अ. २००, अनुशासनप. अ. ६०. ३ स्थानशीलाः स्थावराः । 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' इति वरच् । जङ्गम्यन्ते वक्रं गच्छन्तीति जङ्गमाः । गत्यर्थानां 'नित्यं कौटिल्ये—' इति यङ् । स्वाम्यादिमते भृशार्थे यङ् । ४ आहितोऽग्निर्येन । 'अग्न्याहितः' इत्यपि रूपम् ।

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।
दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥ ४५ ॥

सः अङ्कागतसत्त्ववृत्तिः **त्वं मदीयेन देहेन शरीरवृत्तिं** शरीरस्य वृत्तिं जीवनं **निर्वर्तयितुं** संपादयितुं **प्रसीद** । **दिनावसानोत्सुकबालवत्सा** दिनावसान उत्सुको माता समागमिष्यतीत्युत्कण्ठितो बालवत्सो यस्याः सा **महर्षेरियं धेनुर्विसृज्यताम्** ॥

अथान्धकारं गिरिगह्वराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।
भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती किंचिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे ॥ ४६ ॥

अथ [**भूतेश्वरपार्श्ववर्ती**] भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्त्यनुचरः **स** सिंहो **गिरिगह्वराणां** गिरेर्गह्वराणां गुहानाम् । 'देवखातबिले गुहा । गह्वरम्' इत्यमरः । **अन्धकारं** ध्वान्तं **दंष्ट्रामयूखैः शकलानि** खण्डानि **कुर्वन्** । निरस्यन्नित्यर्थः । **किंचिद् विहस्य अर्थपतिं** नृपं **भूयः बभाषे** । हासकारणम् 'अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्' (२।४७) इति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ ४७ ॥

एकातपत्रम् एकच्छत्रं **जगतः प्रभुत्वं** स्वामित्वम् **नवं वयः** यौवनम् । **इदं कान्तं** रम्यं **वपुश्च** । इत्येवं **बहु** । **अल्पस्य हेतोः** अल्पेन कारणेन । अल्पफलायेत्यर्थः । 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी । **हातुं** त्यक्तुम् **इच्छन् त्वं** विचारे कार्याकार्यविमर्शे मूढो मूर्खो [**विचारमूढः**] **मे** मम **प्रतिभासि** ॥

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरेका भवेत्स्वस्तिमती त्वदन्ते ।
जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥ ४८ ॥

तव भूतेष्वनुकम्पा कृपा **भूतानुकम्पा चेत्** । 'कृपा दयानुकम्पा स्यात्' इत्यमरः । कृपैव वर्तते चेदित्यर्थः । तर्हि **त्वदन्ते** तव नाशे सति **इयमेका गौः** । स्वस्ति क्षेममस्या अस्तीति **स्वस्तिमती** । **भवेत्** । जीवेदित्यर्थः । 'स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादौ' इत्यमरः । हे **प्रजानाथ जीवन्पुनः पितेव प्रजा उपप्लवेभ्यः**

---

१ 'उत्सुकबालवत्सत्वेन द्वयोरपि [नन्दिन्यास्तद्वत्सस्यापि] नाशः सूचितः ।' इति च. 'प्रसीद' इत्यत्र 'यतस्व' 'विसृज्यताम्' इत्यत्र 'विमुच्यताम्' इति व. चा. सु. पठन्ति । २ 'शकलानि' इति 'अन्धकारम्' इत्यस्य विधेयविशेषणम् । मध्ये मध्ये दन्तकिरणाना प्रवेशात्तत्रान्धकारो व्यवच्छिन्न इत्य० । 'गिरिगह्वराणाम्' इत्यत्र गिरिकन्दराणाम् इति पाठः । ३ एकातपत्रम्—प्रतिद्वंद्विनृपान्तराभावादद्वितीयमातपत्रं यस्मिन् तत् । आतपात्त्रायत इति आतपत्रमत्र राजच्छत्रम् । ४ 'एका गौः स्वस्तिमती भवेत्' अनेन त्वयि मृते सकलं जगद्विपद्ग्रस्तं भवेदतस्त्वयातिनृशंसतैव प्रसज्येतेति सूचितम् । तदुक्तं शुक्रनीतौ—'यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजाः । अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव' ॥ इति ।

विघ्नेभ्यः **शश्वत्** सदा । 'पुनःसदार्थयोः शश्वत्' इत्यमरः । **पासि** रक्षसि । स्वप्राणव्यये- नैकधेनुरक्षणाद्वरं जीवितेनैव शश्वदखिलजगत्त्राणमित्यर्थः ॥

न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः, किन्तु गुरुभयादित्यत आह—

अथैकधेनोरपराधचण्डाद्गुरोः कृशानुप्रतिमाद्बिभेषि ।
शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः ॥४९॥

अथ इति पक्षान्तरे । अथवा । [**एकधेनोः**] एकैव धेनुर्यस्य तस्मात् । अयं कोपकारणोपन्यास इति ज्ञेयम् । अत एवापराधे गवोपेक्षालक्षणे सति चण्डादतिकोपनात् [**अपराधचण्डात्**] । 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः । अत एव [**कृशानुप्रतिमात्**] कृशानुः प्रतिमोपमा यस्य तस्मादग्निकल्पाद् । **गुरोः बिभेषि** इति काकुः । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानात्पञ्चमी । अल्पवित्तस्य धनहानिरतिदुःसहेति भावः । **अस्य** गुरोः **मन्युः** क्रोधः । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः । घटा इवोधांसि यासां ता **घटोध्नीः** । 'ऊधसोऽनङ्' इत्यनङादेशः । 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' इति ङीष् । **कोटिशः गाः स्पर्शयता** प्रतिपादयता । 'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्' इत्यमरः । **भवता विनेतुम्** अपनेतुं **शक्यः** ॥

तद्रक्ष कल्याणपरम्पराणां भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम् ।
महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नमृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥ ५० ॥

तत् तस्मात्कारणात् **कल्याणपरम्पराणां भोक्तारम्** । कर्मणि षष्ठी । ऊर्जो बलमस्यास्तीति **ऊर्जस्वलम्** । 'जोत्स्नातमिस्रा—' इत्यादिना वलच्प्रत्ययान्तो निपातः । **आत्मदेहं रक्ष** । ननु गामुपेक्ष्यात्मदेहरक्षणे स्वर्गहानिः स्यात् । नेत्याह—महीतलेति । **हि ऋद्धं** समृद्धं **राज्यं** महीतलस्पर्शनमात्रेण भूतलसंबन्धमात्रेण भिन्नम् [**महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नम्**] **ऐन्द्रं** इन्द्रसंबन्धि **पदं** स्थानं **आहुः** । स्वर्गान्न भिद्यत इत्यर्थः ॥

एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ॥ ५१ ॥

मृगेन्द्रे एतावद् उक्त्वा विरते सति **गुहागतेन अस्य** सिंहस्य **प्रतिस्वनेन शिलोच्चयः** शैलः **अपि प्रीत्या तम् एव अर्थं क्षितिपालम् उच्चैः अभाषतेव** । इत्युत्प्रेक्षा ॥ भाषिरयं ब्रुविसमानार्थत्वाद्द्विकर्मकः । ब्रुविस्तु द्विकर्मकेषु पठितः । तदुक्तम्- 'दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥' इति ॥

निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।
धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ॥ ५२ ॥

---

१ अत्र कण्ठध्वनिविशेषेण 'त्वं बिभेषि' किंतु न ते भयं युक्तमित्यर्थसूचनात्काकुः । २ संति देहे धर्मार्थकाममोक्षाश्चतुर्वर्गाः साध्यन्ते । ते च कल्याणपरम्परासाधकाः । अयमेवार्थ उक्तः कुमारसम्भवेपि "शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्' इति । ऊर्जस्वलमित्यनेन भोगसामर्थ्यमुक्तम् । उक्तं च 'भोज्यं भोजनशक्तिश्च......। विभवो दानशक्तिश्च नाल्पस्य तपसः फलम्' ॥ इति ।

देवानुचरस्य ईश्वरकिंकरस्य सिंहस्य **वाचं निशम्य मनुष्यदेवः** राजा **पुनः अप्युवाच** । किंभूतः सन् । तेन सिंहेन यदध्यासितं व्याक्रमणम् । नपुंसके भावे क्तः । तेन कातरे अक्षिणी यस्यास्तया [**तदध्यासितकातराक्ष्या**] । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' इति षच् । 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । किं वा वक्ष्यतीति भीत्यैवं स्थितयेत्यर्थः । **धेन्वा निरीक्ष्यमाणः** अत एव **सुतरां दयालुः** सन् । सुतरामित्यत्र 'द्विवचनविभज्य–' इत्यादिना सुशब्दात्तरप् । 'किमेत्तिङव्यय–' इत्यादिनाम्प्रत्ययः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययसंज्ञा ॥

किमुवाचेत्याह—

क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ।
राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥ ५३ ॥

'क्षणु हिंसायाम्' इति धातोः संपदादित्वात्क्विप् । 'गमादीनाम्' इति वक्तव्यादनुनासिकलोपे तुगागमे च क्षदिति रूपं सिद्धम् । क्षतो नाशात्त्रायत इति क्षत्रः । सुपीति योगविभागात्कः । तामेतां व्युत्पत्तिं कविरर्थतोऽनुक्रामति—क्षतादित्यादिना । **उदग्रः** उन्नतः **क्षत्त्रस्य** क्षत्त्रवर्णस्य **शब्दः** वाचकः । क्षत्त्रशब्दः इत्यर्थः । **क्षतात्त्रायते इति** व्युत्पत्त्या **भुवनेषु रूढः किल** प्रसिद्धः खलु । नाश्वकर्णादिवत्केवलरूढः । किंतु पङ्कजादिवद्योगरूढ इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—[**तद्विपरीतवृत्तेः**] तस्य क्षत्त्रशब्दस्य विपरीतवृत्तेर्विरुद्धव्यापारस्य क्षतत्त्राणमकुर्वतः पुंसो **राज्येन किम् उपक्रोशमलीमसैः** निन्दामलिनैः । 'उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ।' इत्यमरः । 'ज्योत्स्नातमिस्रा–' इत्यादिना मलीमसशब्दो निपातितः । 'मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ।' इत्यमरः । तैः **प्राणैर्वाः** किम् । निन्दितस्य सर्वं व्यर्थमित्यर्थः । एतेन 'एकातपत्रम्' (२ । ४७) इत्यादिना श्लोकद्वयेनोक्तं प्रत्युक्तमिति वेदितव्यम् ॥

'अथैकधेनोः' (२ । ४९) इत्यत्रोत्तरमाह—

कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेर्विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम् ।
इमामनूनां सुरभेरवेहि रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम् ॥ ५४ ॥

अनुनयः क्रोधापनयः । चकारो वाकारार्थः । **महर्षेः अनुनयः च** वान्यासां पयस्विनीनां दोग्ध्रीणां गवां [**अन्यपयस्विनीनाम्**] **विश्राणनात्** दानात् । 'त्यागो वितरणं

---

१ मनुष्यदेवः–मनुष्येषु देव इव स्थितत्वात् । तदुक्तं मनुना–'महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति' इति ॥ २ 'तदध्यासनकातराक्ष्या' इति वल्लभचारित्रवर्धनौ पठतः । ३ अस्य व्युत्पत्तिर्महाभारते शान्तिपर्वणि यथा–ब्राह्मणानां क्षतत्राणात्ततः क्षत्रिय उच्यते इति । मनुरप्याह ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि । सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥ इति । एवं किरातार्जुनीयेऽपि–स क्षत्रियस्त्राणसहः सतां यः इत्यादि । ४ अनुरूपभावः किरातार्जुनीये–अभिमानधनस्य गत्वरैरसुभिः स्थास्नु यशश्चिचीषतः । अचिरांशुविलासचञ्चला ननु लक्ष्मीफलमानुषङ्गिकम् ॥ इति ।

दानमुत्सर्जनविसर्जने । विश्राणनं वितरणम्' इत्यमरः । **कथं नु शक्यः** । न शक्य इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—**इमां** गां **सुरभेः** कामधेनोः । 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । **अनूनाम्** अन्यूनाम् **अवेहि** जानीहि । तर्हि कथमस्याः परिभवोऽभूदित्याह—रुद्रौजसेति । **अस्यां** गवि **त्वया** कर्त्रा **प्रहृतं तु** प्रहारस्तु । नपुंसके भावे क्तः । **रुद्रौजसा** ईश्वरसामर्थ्येन । न तु स्वयमित्यर्थः । 'सप्तम्यधिकरणे च' इति सप्तमी ॥

तर्हि किं चिकीर्षितमित्यत्राह—

सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः ।
न पारणा स्याद्विहता तवैवं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥ ५५ ॥

सा इयं गौः मया निष्क्रीयते प्रत्याह्रियतेऽनेन परगृहीतमिति निष्क्रयः प्रतिशीर्षकम् । 'एरच्' इत्यच्प्रत्ययः । स्वदेहार्पणमेव निष्क्रयस्तेन [**स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण**] **भवत्तः** त्वत्तः । पञ्चम्यास्तसिल् । **मोचयितुं न्याय्या** न्यायादनपेता । युक्तेत्यर्थः । 'धर्मपथ्यर्थ—' इत्यादिना यत्प्रत्ययः । **एवं** सति **तव पारणा** भोजनं **विहता न स्यात्** । **मुनेः** क्रिया होमादिः । स **एवार्थः** प्रयोजनम् । स [**क्रियार्थः**] **च अलुप्तः भवेत्** । स्वप्राणव्ययेनापि स्वामिगुरुधनं संरक्ष्यमिति भावः ॥

अत्र भवानेव प्रमाणमित्याह—

भवानपीदं परवानवैति महान्हि यत्नस्तव देवदारौ ।
स्थातुं नियोक्तुर्न हि शक्यमग्रे विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥ ५६ ॥

परवान् स्वामिपरतन्त्रो **भवानपि** । 'परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ।' इत्यमरः । **इदं** वक्ष्यमाणम् **अवैति** । भवतानुभूयत एवेत्यर्थः । 'शेषे प्रथमः' इति प्रथमपुरुषः । किमित्यत आह—**हि** यस्माद्धेतोः । 'हि हेताववधारणे' इत्यमरः । **तव देवदारौ** विषये **महान् यत्नः** । महता यत्नेन रक्ष्यत इत्यर्थः । इदं शब्दोक्तमर्थं दर्शयति—स्थातुमिति । **रक्ष्यं** वस्तु **विनाश्य** विनाशं गमयित्वा **स्वयमक्षतेन** अव्रणेन । नियुक्तेनेति शेषः । **नियोक्तुः** स्वामिनः **अग्रे स्थातुं शक्यं न हि** ॥

सर्वथा चैतदप्रतिहार्यमित्याह—

किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः ।
एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥ ५७ ॥

किमपि किं वा **अहं तवाहिंस्यः मतश्चेत्** तर्हि **मे** [**यशःशरीरे**] यश एव शरीरं तस्मिन् । **दयालुः** कारुणिको **भव** । 'स्याद्दयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । ननु मुख्यमुपेक्ष्यामुख्यशरीरे कोऽभिनिवेशः । अत आह—एकान्तेति । **मद्विधानां** मादृशानां विवेकिनाम् **एकान्तविध्वंसिषु** अवश्यविनाशिषु **भौतिकेषु** पृथिव्या-

१ 'सेयम्' इत्यत्र कर्मपदं तुमन्तक्रियया यद्यप्यनुक्तमेव तथापि 'न्यायादनपेता' एतदर्थकस्य 'न्याय्या' इति पदस्यान्तर्गततद्धितप्रत्ययेन विशेषेणाक्तत्वात्कर्मणि द्वितीया न भवत्यनुक्ते कर्मणि द्वितीयाविधानात् । उक्ते कर्मणि तु प्रातिपदिकमात्रे प्रथमा । अभिधानं तु प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः । क्वचिन्निपातेनापि । अत्र तु तद्धितप्रत्ययेन ।

दिभूतविकारेषु **पिण्डेषु** शरीरेषु **अनास्था खलु** अनपेक्षैव । 'आस्था त्वालम्बना-स्थानयत्नापेक्षासु कथ्यते ।' इति विश्वः ॥

सौहार्दादहमनुसरणीयोऽस्मीत्याह—

संबन्धमाभाषणपूर्वमाहुर्वृत्तः स नौ संगतयोर्वनान्ते ।
तद्भूतनाथानुग नार्हसि त्वं संबन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥ ५८ ॥

संबन्धं सख्यम् । [**आभाषणपूर्वम्**] आभाषणमालापः पूर्वं कारणं यस्य तम् **आहुः** । 'स्यादाभाषणमालापः' इत्यमरः । **स** तादृक्संबन्धो **वनान्ते संगतयोर्नौ** आवयोः **वृत्तः** जातः । **तत्** ततो हेतोर्हे **भूतनाथानुग** शिवानुचर । एतेन तस्य महत्त्वं सूचयति । अत एव **संबन्धिनो** मित्रस्य **मे प्रणयं** याच्ञाम् । 'प्रणयास्त्वमी । विश्रम्भयाच्ञाप्रेमाणः' इत्यमरः । **विहन्तुं त्वं नार्हसि** ॥

तथेति गामुक्तवते दिलीपः सद्यः प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः ।
स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहमुपानयत्पिण्डमिवामिषस्य ॥ ५९ ॥

तथेति गामुक्तवते हरये सिंहाय । 'कपौ सिंहे सुवर्णे च वर्णे विष्णौ हरिं विदुः ।' इति शाश्वतः । **सद्यः** तत्क्षणे **स** प्रतिष्टम्भात्प्रतिबन्धाद्विमुक्तो बाहुर्यस्य [**प्रतिष्टम्भ-विमुक्तबाहुः**] **दिलीपः न्यस्तशस्त्रः** त्यक्तायुधः सन् । **स्वदेहम्** । **आमिषस्य** मांसस्य । 'पललं क्रव्यमामिषम्' इत्यमरः । **पिण्डं** कवलम् **इव** । **उपानयत्** समर्पि-तवान् । एतेन निर्ममत्वमुक्तम् ॥

तस्मिन्क्षणे पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम् ।
अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ ६० ॥

तस्मिन्क्षणे उग्रं सिंहनिपातमुत्पश्यतः उत्प्रेक्षमाणस्य तर्कयतः **अवाङ्मु-खस्य** अधोमुखस्य । 'स्यादवाङप्यधोमुखः' इत्यमरः । **प्रजानां पालयितुः** राज्ञः **उपरि** उपरिष्टात् । 'उपर्युपरिष्टात्' इति निपातः । [**विद्याधरहस्तमुक्ता**] विद्याध-राणां देवयोनिविशेषाणां हस्तैर्मुक्ता **पुष्पवृष्टिः पपात** ॥

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन् ।
ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामग्रतः प्रस्नविणीं न सिंहम् ॥ ६१ ॥

राजा । अमृतमिवाचरतीति **अमृतायमानं** तत् । 'उपमानादाचारे' इति क्यङ् । ततः शानच् । **उत्थितम्** उत्पन्नम् । '**हे वत्स उत्तिष्ठ**' इति **वचः**

---

१ एवं कुमारसंभवे-'यतः सतां सन्नतगात्रि सङ्गतं मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ।' इति । 'संगतं दर्शनात्सताम्' इति हितोपदेशेपि ।

२ 'उग्रे सिंहनिपाते शङ्कितस्योपरि कोमला पुष्पवृष्टिः पपातेति वैचित्र्यम्' इति चा० ।

३ 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति सूत्रेणेत्यर्थः । यत्तु केषुचिन्मुद्रितपुस्तकेषु 'क्यच्' इति पाठ उपलभ्यते स प्रामादिक इति भाति ।

निशम्य श्रुत्वा । **उत्थितः सन्** । अस्तेः शतृप्रत्ययः । **अग्रतः** अग्रे प्रस्रवः क्षीरस्रावोऽस्ति यस्याः सा तां **प्रस्रविणीं गां स्वां जननीमिव ददर्श** । **सिंहं न** ददर्श ॥

तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।
ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंस्राः ॥ ६२ ॥

विस्मितम् आश्चर्यं गतम् । कर्तरि क्तः । **तं** दिलीपं **धेनुरुवाच** । किमित्यत्राह—हे **साधो मया मायामुद्भाव्य** कल्पयित्वा **परीक्षितोऽसि** । **ऋषिप्रभावान्मयि अन्तकः** यमः **अपि प्रहर्तुं न प्रभुः** न समर्थः । अन्ये हिंस्राः घातुकाः [**अन्यहिंस्राः**] । 'शरारुर्घातुको हिंस्रः' इत्यमरः । 'नमिकम्पि-' इत्यादिना रप्रत्ययः । **किमुत** सुष्ठु । न प्रभव इति योज्यम् । 'बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ।' इत्यमरः ॥

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च प्रीतास्मि ते पुत्र वरं वृणीष्व ।
न केवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ॥ ६३ ॥

हे **पुत्र गुरौ भक्त्या** । **मय्यनुकम्पया च** । **ते** तुभ्यं **प्रीतास्मि** । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति चतुर्थी । **वरं** देवेभ्यो वरणीयमर्थम् । 'देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबे मनाक्प्रिये ।' इत्यमरः । **वृणीष्व** स्वीकुरु । तथाहि । **मां केवलानां पयसां प्रसूतिं** कारणं **न अवेहि** न विद्धि । किंतु **प्रसन्नां** माम् [**कामदुघाम्**] कामान्दोग्धीति कामदुघा तामवेहि । 'दुहः कब्घश्च' इति कप्प्रत्ययः ॥

ततः समानीय स मानितार्थी हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः ।
वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ६४ ॥

ततः मानितार्थी । स्वहस्तार्जितो वीर इति शब्दो येन स [**स्वहस्तार्जितवीरशब्दः**] । एनेनास्य दातृत्वं दैन्यराहित्यं चोक्तम् । **स** राजा **हस्तौ समानीय** संधाय । अञ्जलिं बद्ध्वेत्यर्थः । **वंशस्य कर्तारं** प्रवर्तयितारम् । अत एव रघुकुलमिति प्रसिद्धिः । **अनन्तकीर्तिं** स्थिरयशसं **तनयं सुदक्षिणायां ययाचे** ॥

संतानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।
दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश ॥ ६५ ॥

सा पयस्विनी गौः । । [**संतानकामाय**] संतानं कामयत इति संतानकामः । 'कर्मण्यण्' । तस्मै **राज्ञे तथेति** । काम्यत इति कामो वरः । कर्मार्थे घञ्प्रत्ययः । तं [**कामं**] **प्रतिश्रुत्य** प्रतिज्ञाय 'हे **पुत्र मदीयं पयः पत्रपुटे** पत्रनिर्मिते पात्रे **दुग्ध्वोपभुङ्क्ष्व** पिब' **इति तमादिदेश** आज्ञापितवती । 'उपयुङ्क्ष्व' इति वा पाठः ।

---

१ राज्ञः सत्त्वोत्कर्षं दृष्ट्वा तस्मिन्धेनोरपत्यस्नेहस्तथा प्रकटीबभूव यथा तस्याः स्तनमण्डलात्क्षीरधाराः सहसा प्रावर्तन्त इति भावः । 'प्रस्रवस्तु स्नेहवशाज्जनन्या अपि स्यात्' इति चा० ।

२ 'विस्मयस्तु केसरिणोऽदर्शनात्' इति चा. ।

३ 'गोः पयोदाने सामर्थ्यं न वरदाने इत्याह न केवलानामिति ।' इति चा० ।

वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषमृषेरनुज्ञामधिगम्य मातः ।
ऊधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥ ६६ ॥

हे **मातः वत्सस्य** वत्सपीतस्य शेषं वत्सपीतावशिष्टमित्यर्थः । होम एवार्थः । तस्य विधिरनुष्ठानम् तस्य [**होमार्थविधेः**] **च शेषम्** । होमावशिष्टमित्यर्थः । **तव** । ऊधसि भवम् **ऊधस्यं** क्षीरम् । 'शरीरावयवाच्च' इति यत्प्रत्ययः । **रक्षिताया उर्व्याः षष्ठांशं** षष्ठभागम् **इव** । **ऋषेरनुज्ञामधिगम्य उपभोक्तुमिच्छामि** ॥

इत्थं क्षितीशेन वसिष्ठधेनुर्विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।
तदन्विता हैमवताच्च कुक्षेः प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ॥ ६७ ॥

इत्थं क्षितीशेन विज्ञापिता वसिष्ठस्य धेनुः [**वसिष्ठधेनुः**] **प्रीततरा** । पूर्वं शुश्रूषया प्रीता । संप्रत्यनया विज्ञापनया प्रीततरा अतिसंतुष्टा **बभूव** । **तदन्विता** तेन दिलीपेनान्विता **हैमवतात्** हिमवत्संबन्धिनः **कुक्षेः** गुहायाः सकाशाद् **अश्रमेण** अनायासेन **आश्रमं प्रत्याययौ** आगता **च** ॥

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।
प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥ ६८ ॥

प्रसन्नेन्दुरिव मुखं यस्य सः [**प्रसन्नेन्दुमुखः**] **नृपाणां गुरुः** दिलीपः [**प्रहर्षचिह्नानुमितं**] प्रहर्षचिह्नैर्मुखरागादिभिरनुमितमूहितं **तस्याः** धेनोः **प्रसादम्** अनुग्रहं प्रहर्षचिह्नैरेव ज्ञातत्वात् **पुनरुक्तयेव वाचा गुरवे निवेद्य** विज्ञाप्य पश्चात् **प्रियायै शशंस** । कथितस्यैव कथनं पुनरुक्तिः । न चेह तदस्ति किंतु चिह्नैः कथितप्रायत्वात्पुनरुक्तयेव स्थितयेत्युत्प्रेक्षा ॥

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सद्वत्सलो वत्सहुतावशेषम् ।
पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्तमिवातितृष्णः ॥ ६९ ॥

अनिन्दितात्मा अगर्हितस्वभावः । सत्सु वत्सलः प्रेमवान् **सद्वत्सलः** । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' इति लच्प्रत्ययः । **वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः** कृतानुमतिः **स** राजा [**वत्सहुतावशेषम्**] वत्सस्य हुतस्य चावशेषं पीतहुतावशिष्टं [**नन्दिनीस्त-**

---

१ औधस्यमिति पा०. २ अत्र मनुः—आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् । गन्धौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ॥ पत्रशाकतृणानां च चर्मणां वैदलस्य च । मृन्मयानां च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च ॥ इति स. अ. । राजापि फलमाप्नोति रक्षितायाः क्षितेरिति च । ३ अत्र 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति तृतीया । ४ उक्तं च मनुना—आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च । नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ अष्टमा. २९. ५ वत्सो वत्सकृतं पानमिति यावत् । हुतं होमादिविधिश्च ते वत्सहुते तयोरवशिष्टम् । अत्रानुप्रासः स्फुट एव । होमविधेश्च । वत्सनिपीत० इ. पा.

न्यम्] नन्दिन्याः स्तन्यं क्षीरम्। शुभ्रं मूर्तं परिच्छिन्नं यश इव।[१] अतितृष्णः सन् पपौ ॥

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य।
तौ दंपती स्वां प्रति राजधानीं प्रस्थापयामास वशी वसिष्ठः ॥ ७० ॥

वशी वसिष्ठः प्रातः [यथोक्तव्रतपारणान्ते] यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य गोसेवारूपस्याङ्गभूता या पारणा तस्या अन्ते **प्रास्थानिकं** प्रस्थानकाले भवम्। तत्कालोचितमित्यर्थः। 'कालाट्ठञ्' इति ठञ्प्रत्ययः। 'यथाकथंचिद्गुणवृत्त्यापि काले वर्तमानात्तत्प्रत्यय इष्यते।' इति वृत्तिकारः। ईयते प्राप्यतेऽनेनेत्ययनं **स्वस्त्ययनं** शुभावहमाशीर्वादं **प्रयुज्य। तौ दंपती स्वां राजधानीं** पुरीं **प्रति प्रस्थापयामास** ॥

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशमनन्तरं भर्तुररुन्धतीं च।
धेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्थे सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः ॥ ७१ ॥

नृपः हुतं तर्पितम्। **[हुताशम्]** हुतमश्नातीति हुताशोऽग्निः। 'कर्मण्यण्'। तं **भर्तुः** मुनेः **अनन्तरम्**। प्रदक्षिणानन्तरमित्यर्थः। **अरुन्धतीं च सवत्सां धेनुं च प्रदक्षिणीकृत्य**। प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम्। 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' इत्यव्ययीभावः। ततश्च्विः। अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं संपद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य।[२] **[सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः]** सद्भिर्मङ्गलैः प्रदक्षिणाभिर्मङ्गलाचारैरुदग्रतरप्रभावः सन्। **प्रतस्थे** ॥

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः।
ययावनुद्घातसुखेन मार्गं स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ॥ ७२ ॥

धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः व्रतादिदुःखसहनशीलः **स** नृपः **श्रोत्राभिरामध्वनिना** कर्णाह्लादकरस्वनेन अनुद्घातः पाषाणादिप्रतिघातरहितः। अत एव सुखयतीति सुखः। तेन **[अनुद्घातसुखेन] रथेन स्वेन पूर्णेन** सफलेन **मनोरथेनेव**[३] **मार्गं** अध्वानं **ययौ**। मनोरथपक्षे ध्वनिः श्रुतिः। अनुद्घातः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥

तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गम्।
नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाप्नुवद्भिर्नवोदयं नाथमिवौषधीनाम् ॥ ७३ ॥

अदर्शनेन प्रवासनिमित्तेन **आहितौत्सुक्यं** जनितदर्शनोत्कण्ठम्[४]। प्रजार्थेन संतानार्थेन व्रतेन नियमेन कर्शितं कृशीकृतमङ्गं यस्य तम् [**प्रजार्थव्रतकर्शिता-**

---

१ 'यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः' इति कविसमयः। तेन हासस्य धवलत्वेन वर्णनम्। २ 'प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः' इति हेतोः सर्वान्प्रदक्षिणीचकारेति भावः। 'सतां मङ्गलैः प्रीतवह्निगोब्राह्मणप्रदक्षिणीकरणैः' इति सु०। 'मङ्गलद्रव्यैर्वा' इति चा.। 'उदग्रतरो महीयान्प्रभावः पौरुषं यस्य' इति च चा.। 'अनन्तरं भर्तुः' इत्यत्र 'ततश्च होतारम्' इति, 'सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः' इत्यत्र 'सन्मङ्गलोदग्रतरानुभावः' इति व. सु. पठतः। ३ उत्प्रेक्षालङ्कारः। ४ तोत्कण्ठं इ. पा. ५ प्रजार्थं व्रत० इ. पा.

ङ्गम्] **नवोदयं** नवाभ्युदयं **प्रजाः तृप्तिमनाप्नुवद्भिः** अतितृष्णुभिः **नेत्रैः । ओषधीनां नाथं** सोमम् **इव । तं** राजानं **पपुः** अत्यास्थया ददृशुरित्यर्थः । चन्द्रपक्षे अदर्शनं कलाक्षयनिमित्तम् । प्रजार्थे लोकहितार्थे व्रतं देवताभ्यः कलादाननियमः । 'तं च सोमं पपुर्देवाः पर्यायेणानुपूर्वशः ।' इति व्यासः । उदय आविर्भावः । अन्यत्समानम् ॥

पुरन्दरश्रीः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।
भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥ ७४ ॥

पुरः पुरीरसुराणां दारयतीति पुरन्दरः शक्रः । 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' इति खच्प्रत्ययः । 'वाचंयमपुरन्दरौ च' इति मुमागमो निपातितः । तस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य सः [**पुरन्दरश्रीः**] । **स** नृपः **पौरैरभिनन्द्यमानः** । **उत्पताकम्** उच्छ्रितध्वजम् । 'पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् ।' इत्यमरः । **पुरं प्रविश्य** भुजङ्गेन्द्रेण समानसारे तुल्यबले [**भुजङ्गेन्द्रसमानसारे**] । 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु ।' इत्यमरः । **भुजे भूयः भूमेर्धुरमाससञ्ज** स्थापितवान् ॥

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् ।
नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥ ७५ ॥

अथ द्यौः सुरवर्त्म । 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्वः । **अत्रेः** महर्षेर्नयनयोः समुत्थमुत्पन्नं **नयनसमुत्थम्** । 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययः । **ज्योतिरिव** । चन्द्रमिवेत्यर्थः । 'ऋक्षेशः स्यादत्रिनेत्रप्रसूतः' इति हलायुधः । चन्द्रस्यात्रिनेत्रोद्भूतत्वमुक्तं हरिवंशे—'नेत्राभ्यां वारि सुस्राव दशधा द्योतयद्दिशः । तद्गर्भं विधिना हृष्टा दिशो देव्यो दधुस्तदा ॥ समेत्य धारयामासुर्न च ताः समशक्नुवन् । स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः ॥ पपात भासयँल्लोकाञ्छीतांशुः सर्वभावनः' । इति । **सुरसरिद्** गङ्गा [**वह्निनिष्ठ्यूतम्**] वह्निना निष्ठ्यूतं विक्षिप्तम् । 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इत्यनेन निपूर्वात्ष्ठीवतेर्वकारस्य ऊठ् । 'नुन्ननुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः ।' इत्यमरः । **ऐशं तेजः** स्कन्दम् **इव** । अत्र रामायणम्—'ते गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम् । अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशन । शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः । गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् । स तस्या महिमां दृष्ट्वा समन्तादवकीर्यं च ॥ समन्ततस्तु तां देवीमभ्यषिञ्चत पावकः । सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन ॥' इति । **राज्ञी**

१ उक्तं च देवीपुराणे—कलाः षोडश सोमस्य शुक्ले वर्धयते रविः । अमृतेनामृतं कृष्णे पीयते दैवतैः क्रमात् । विशेषस्तूक्तः पञ्चमसर्गे १६ श्लो. टिप्पण्याम् । चन्द्रो हि उदितः सन्नोषधीः स्वकिरणैः संवर्धयति । अतः स ओषधीनाथ इत्युच्यते ।

सुदक्षिणा नरपतेर्दिलीपस्य कुलभूत्यै [**नरपतिकुलभूत्यै**] संततिलक्षणायै **गुरुभिः** महद्भिः लोकपालानामनुभावैः [**लोकपालानुभावैः**] तेजोभिः **अभिनिविष्टम्** अनुप्रविष्टं **गर्भमाधत्त** । दधावित्यर्थः । अत्र मनुः—' अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः । ' इति । अत्र ' आधत्त ' इत्यनेन स्त्रीकर्तृकधारणामात्रमुच्यते । तथा मन्त्रे च दृश्यते—' यथेयं पृथिवी मह्युत्ताना गर्भमादधे । एवं त्वं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतवे ॥ ' इत्याश्वलायनानां सीमन्तमन्त्रे स्त्रीव्यापारधारण आधानशब्दप्रयोगदर्शनादिति । मालिनीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः । ' इति लक्षणात् ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीवनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये **नन्दिनीवरप्रदानो नाम द्वितीयः सर्गः ।**

तृतीयः सर्गः ।
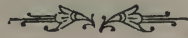
उमापाधिगम्योऽप्यनुपाधिगम्यः समावलोक्योऽप्यसमावलोक्यः ।
भवोऽपि योऽभूदभवः शिवोऽयं जगत्यपायादपि नः स पायात् ॥

' राज्ञी गर्भमाधत्त ' (२।७५) इत्युक्तम् । संप्रति गर्भलक्षणानि वर्णयितुं प्रस्तौति—

अथेप्सितं भर्तुरुपस्थितोदयं सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम् ।
निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य संततेः सुदक्षिणा दौर्हृदलक्षणं दधौ ॥ १ ॥

अथ गर्भधारणानन्तरं **सुदक्षिणा** । **उपस्थितोदयं** प्राप्तकालं **भर्तुः** दिलीपस्य **ईप्सितं** मनोरथम् । भावे क्तः । पुनः [**सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम्**] सखी-

---

१ इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च । चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥ यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः । तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ इति च सप्तमाध्याये मनुः ॥ २ उपाधिना देहादिना गम्यो दृग्गोचरः अनुपाधेरतीन्द्रियत्वात् । एवंभूतोप्यनुपाधिगम्य इति विरोधः । अनुपाधिभिर्निरस्ताविद्यायुपाधिभिरेव गम्यो निर्गुणत्वेन ज्ञातुं शक्य इति परिहारः । समैः समाहितमतिभिरवलोकयितुं समाधौ प्रत्यक्षीकर्तुं शक्यः । तादृशोप्यसमावलोक्य इति विरोधः । परिहारपक्षे असमानि विषमाणि त्रीणीति यावदवलोक्यानि नेत्राणि यस्य । भावे ण्यत् । यद्वा असममपर्याप्तमवलोक्यं दृग्विषयीभूतं यस्य स तथा इति परिहारः । भवति सर्वमिति भवो विश्वात्मकः । तथाभूतोप्यभव इति विरोधः । परिहारस्तु नास्ति भवो यस्य सोऽभवोऽजोऽसंगो वा । नास्ति भवो यस्मात्स तथा संसारस्य विच्छेदक इति वा । इत्यर्थात् । स तादृशः शिवो जगति नः अपायात् पायात् ।

३ ततो विशांपत्युरनन्यसन्ततेर्मनोरथं किञ्चिदिवोदयोन्मुखम् ।
अनन्यसौहार्दरसस्य दोहदं क्रिया प्रपेदे प्रकृतिप्रियंवदा ॥
इति दिनकरः संपूर्णश्लोकमन्यथा पठति ।

४ उपस्थितः प्राप्त उदयः पुत्रोत्पत्तिलक्षणो यस्य यस्माद्वा । इति चा० ।

जनस्योद्वीक्षणानां दृष्टीनां कौमुदीमुखं चन्द्रिकाप्रादुर्भावम् । यद्वा कौमुदी नाम दीपोत्सवतिथिः । तदुक्तं भविष्योत्तरे—' कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी मता । ' इति । तस्या मुखं प्रारम्भम् । अत एव ' सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमहम् ' इति पाठं केचित्पठन्ति । **इक्ष्वाकुकुलस्य संततेः** अविच्छेदस्य **निदानं** मूलकारणम् । ' निदानं त्वादिकारणम् ' इत्यमरः । एवंविधं **दौर्हृदलक्षणं** गर्भचिह्नं वक्ष्यमाणं **दधौ** । स्वहृदयेन गर्भहृदयेन च द्विहृदया गर्भिणी । यथाह वाग्भटः–' मातृजन्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयं च तत् । संबद्धं तेन गर्भिण्याः श्रेष्ठं श्रद्धाभिमाननम् ॥ ' इति । तत्संबन्धित्वाद्गर्भो दौर्हृदमित्युच्यते । सा च तद्योगाद्दौर्हृदिनीति । तदुक्तं संग्रहे—' द्विहृदयां नारीं दौर्हृदिनीमाचक्षते ' इति । अत्र दौर्हृदलक्षणस्येप्सितत्वेन कौमुदीमुखत्वेन च निरूपणाद्रूपकालंकारः । अस्मिन्सर्गे वंशस्थं वृत्तम्–' जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ । ' इति लक्षणात् ॥

संप्रति क्षामताख्यं गर्भलक्षणं वर्णयति—

शरीरसादादसमग्रभूषणा मुखेन सालक्ष्यत लोध्रपाण्डुना ।
तनुप्रकाशेन विचेयतारका प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी ॥ २ ॥

शरीरस्य सादात्कार्श्यात् [**शरीरसादात्**] **असमग्रभूषणा** परिमिताभरणा लोध्रपुष्पेणेव पाण्डुना [**लोध्रपाण्डुना**] **मुखेन** उपलक्षिता **सा** सुदक्षिणा । [**विचेयतारका**] विचेयाः मृग्यास्तारका यस्यां सा तथोक्ता । विरलनक्षत्रेत्यर्थः । **तनुप्रकाशेन** अल्पकान्तिना **शशिना** उपलक्षितेपदसमाप्तप्रभाता **प्रभातकल्पा** । प्रभातादीषदूनेत्यर्थः । 'तसिलादिष्वाकृत्वसुचः' इति प्रभातशब्दस्य पुंवद्भावः । **शर्वरी** रात्रिः **इव** । **अलक्ष्यत** । शरीरसादादिगर्भलक्षणमाह वाग्भटः—'क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्च्छा छर्दिररोचकम् । जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ॥ ' इति ॥

तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरो रहस्युपाघ्राय न तृप्तिमाययौ ।
करीव सिक्तं पृषतैः पयोमुचां शुचिव्यपाये वनराजिपल्वलम् ॥ ३ ॥

क्षितीश्वरो रहसि मृत्सुरभि मृदा सुगन्धि तस्या आननं **तदाननं** सुदक्षिणामुखम् **उपाघ्राय तृप्तिं नाययौ** । कः कमिव । **शुचिव्यपाये** ग्रीष्मावसाने । ' शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयोः सिते । ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यादुपधाशुद्धमन्त्रिणि ॥ ' इति विश्वः । **पयोमुचां** मेघानां **पृषतैः** बिन्दुभिः । ' पृषन्ति बिन्दुपृषताः ' इत्यमरः । **सिक्तम्** उक्षितं [**वनराजिपल्वलम्**] वनराज्याः पल्वलम् उपाघ्राय **करी** गज

---

१ इक्ष्वाकुर्नाम वैवस्वतमनोः पुत्रः । तदुत्पत्तिर्भागवते–' क्षवतस्तु मनोर्जज्ञ इक्ष्वाकुर्घ्राणतः सुतः । ' इति ।

२ **मुखेन सा केतकपत्रपाण्डुना कृशाङ्गयष्टिः परिमेयभूषणा ।**
स्थिताल्पतारां करुणेन्दुमण्डलां विभातकल्पां रजनीं व्यडम्बयत ॥

इति वल्लभसुमत्यादयः पठन्ति । ३ अर्हे कृत्यतृचश्चेति योग्यतायामचो यत् । ४ 'रहःसमाघ्राय' इति ब. चा. पठतः । ५ ' सरसि जलपाते सौरभ्यमिति पल्वलोक्तिः ' इति चा० ।

इव । अत्र कृ[?]रिवनराजिपल्वलानां कान्तकामिनीवदनसमाधिरनुसंधेयः । गर्भिणीनां मृद्भक्षणं लोकप्रसिद्धमेव । एतेन दोहदाख्यं गर्भलक्षणमुच्यते ॥

दोहदलक्षणे मृद्भक्षणे हेत्वन्तरमुत्प्रेक्षते—

दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते भुवं दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ।
अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे मनो बबन्धान्यरसान्विलङ्घ्य सा ॥४॥

हि यस्माद् **दिगन्तविश्रान्तरथः** चक्रवर्ती तस्याः सुतः **तत्सुतः मरुत्वान्** इन्द्रः । 'इन्द्रो मरुत्वान्मघवा' इत्यमरः । **दिवं** स्वर्गम् **इव** । **भुवं भोक्ष्यते** । 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदम् । **अतः प्रथमं सा** सुदक्षिणा **तथाविधे** भूविकारे मृद्रूपे । अभिलष्यत इत्यभिलाषो भोग्यवस्तु तस्मिन् [**अभिलाषे**] । कर्मणि घञ्प्रत्ययः । रस्यन्ते स्वाद्यन्त इति रसा भोग्यार्थाः । अन्ये च ते रसाश्च तान् [**अन्यरसान्**] **विलङ्घ्य** विहाय **मनः बबन्ध** । विदधावित्यर्थः । दोहदहेतुकस्य मृद्भक्षणस्य पुत्रभूभोगसूचनार्थत्वमुत्प्रेक्षते ॥

न मे ह्रिया शंसति किंचिदीप्सितं स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी ।
इति स्म पृच्छत्यनुवेलमादृतः प्रियासखीरुत्तरकोसलेश्वरः ॥ ५ ॥

मगधस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री **मागधी** सुदक्षिणा । 'द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्' इत्यण्प्रत्ययः । **ह्रिया किंचित्** किमपि **ईप्सितम्** इष्टं **मे** मह्यं **न शंसति** नाचष्टे । **केषु वस्तुषु स्पृहावती इत्यनुवेलम्** अनुक्षणम् **आदृतः** आदृतवान् । कर्तरि क्तः । 'आदृतौ सादरार्चितौ' इत्यमरः । [**प्रियासखीः**] प्रियायाः सखीः सहचरीः **उत्तरकोसलेश्वरः** दिलीपः **पृच्छति स्म** पप्रच्छ । 'लट् स्मे' इत्यनेन भूतार्थे लट् । सखीनां विश्रम्भभूमित्वादिति भावः ॥

उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां यदेव वव्रे तदपश्यदाहृतम् ।
न हीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेरभूदनासाद्यमधिज्यधन्वनः ॥ ६ ॥

दोहदं गर्भिणीमनोरथः । 'दोहदं दौहृदं श्रद्धा लालसं च समं स्मृतम् ।' इति हलायुधः । **सा** सुदक्षिणा । [**दोहददुःखशीलतां**] दोहदेन गर्भिणीमनोरथेन दुःखशीलतां दुःखस्वभावताम् **उपेत्य** प्राप्य **यद्** वस्तु **वव्रे** आचकाङ्क्ष **तद् आहृतम्** आनीतम् । भर्त्रेति शेषः । **अपश्यदेव** । अलभतेत्यर्थः । कुतः । **हि** यस्माद् **अस्य भूपतेः त्रिदिवेऽपि** स्वर्गेपि **इष्टं** वस्तु **अनासाद्यम्** अनवाप्यं **नाभूत्** । किं याच्ञया

---

१ 'भुवम्' इत्यत्र 'महान्' इति 'तत्सुतः' इत्यत्र 'मत्सुतः' इति केचित्पठन्ति । २ त्रिदिवे—त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा दीव्यन्त्यत्रेति त्रिदिवः । हलश्चेति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । यद्वा सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधा दीव्यन्ति व्यवहरन्ति प्रकाशन्ते वा । घञर्थे कविधानम् । वृत्तिविषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वम् । अपिशब्दबलेन का कथा मर्त्यलोके इति गम्यते । ३ 'अस्य' इत्यत्र 'अस्याः' इति 'अभूदनासाद्यम्' इत्यत्र 'बभूव दुष्प्राप्यम्' इति चा० आदयः पठन्ति ।

नेत्याह-**अधिज्यधन्वनः** इति । न हि वीरपत्नीनामलभ्यं नाम किंचिदस्तीति भावः । अत्र वाग्भटः–' पादशोफो विदाहोन्ते श्रद्धा च विविधात्मिका ' इति । एतच्च पत्नीमनोरथ-पूरणाकरणे दृष्टदोषसंभवात् । न तु राज्ञः प्रीतिलौल्यात् । तदुक्तम्—' देयमप्यहितं तस्यै हिताय हितमल्पकम् । श्रद्धाविघाते गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा ॥ ' अन्यत्र च—' दोहद-स्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् । ' इति ॥

क्रमेण निस्तीर्य च दोहदव्यथां प्रचीयमानावयवा रराज सा ।
पुराणपत्रापगमादनन्तरं लतेव सनंद्धमनोज्ञपल्लवा ॥ ७ ॥

सा सुदक्षिणा **क्रमेण दोहदव्यथां च निस्तीर्य प्रचीयमानावयवा** पुष्य-माणावयवा सती । पुराणपत्राणामपगमान्नाशात [**पुराणपत्रापगमात्**] **अनन्तरं** संनद्धाः सञ्जाताः प्रत्यग्रत्वान्मनोज्ञाः पल्लवा यस्याः सा [**संनद्धमनोज्ञपल्लवा**] **लतेव रराज** ॥

लक्षणान्तरं वर्णयति—

दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम् ।
तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ॥ ८ ॥

दिनेषु दोहददिवसेषु **गच्छत्सु** सत्सु **नितान्तपीवरम्** अतिस्थूलम् । [**आनी-लमुखम्**] आ समन्तान्नीले मुखे चूचुके यस्य तत् । **तदीयं स्तनद्वयम्** [**भ्रमरा-भिलीनयोः**] भ्रमरैरभिलीनयोरभिव्याप्तयोः **सुजातयोः** सुन्दरयोः **पङ्कजकोशयोः** पद्ममुकुलयोः **श्रियं तिरश्चकार** । अत्र वाग्भटः—' अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ श्वेतान्तौ कृष्णचूचुकौ ' इति ॥

निधानगर्भामिव सागराम्बरां शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ।
नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं नृपः ससत्त्वां महिषीममन्यत ॥ ९ ॥

नृपः ससत्त्वाम् आपन्नसत्त्वाम् । गर्भिणीमित्यर्थः । ' आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्त-र्वत्नी च गर्भिणी । ' इत्यमरः । **महिषीम्** । निधानं निधिर्गर्भे यस्यास्तां [**निधान-गर्भाम्**] **सागराम्बरां** समुद्रवसनाम् [**इव**] । भूमिमिवेत्यर्थः । ' भूतधात्री रत्नगर्भा विपुला सागराम्बरा । ' इति कोशः । अभ्यन्तरे लीनः पावको यस्यास्तां [**अभ्यन्त-**

---

१ गर्भिण्यास्तत्तदिच्छायां विशेषेण प्रयुज्यते। दोहदस्या० इ. संपूर्णः श्लोकः। २ उपोढगात्रा-पचया इति, सनद्धेत्यत्र सम्बद्धेति च पा०. ३ ' तामङ्कमारोप्य कृशाङ्गयष्टिं वर्णान्तराक्रान्तपयो-धराग्राम् । ' इति [१४ सर्गे]। सुजातयोः–' सुजातं सुन्दरं प्रोक्तं सत्यजातं च वस्तुनि । ' इति विक्रमः। तिरश्चकार–अत्रोपमानादप्युपमेयस्य शोभाधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकालंकारः। 'उपमाना-द्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः । ' इति तल्लक्षणम्। नितान्तपीवरमित्यत्र ' मधूकपाण्डुरम् ' ' आनील–' इत्यत्र ' आश्याम–' ' भ्रमराभिलीनयोः ' इत्यत्र च ' भ्रमरावलीढयोः ' इति पाठान्तराणि । ' दिनेषु गच्छत्सु मधूकपाण्डुरं तदीयमाश्याममुखं स्तनद्वयम् । समुद्रयोर्वारणद-न्तकोषयोर्बिभार कान्तिं गवलापिधानयोः ॥ ' इत्यपि केचित्पठन्ति ।

रलीनपावकाम्] **शमीमिव** । शमीतरौ वह्निरस्तीत्यत्र लिङ्गं शमीगर्भादग्निं जनयतीति । **अन्तःसलिलाम्** अन्तर्गतजलां **सरस्वतीं नदीमिव** । **अमन्यत** । एतेन गर्भस्य भाग्यवत्त्वतेजस्वित्वपावनत्वानि विवक्षितानि ॥

प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नतेर्भुजार्जितानां च दिगन्तसंपदाम् ।
यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रिया धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः ॥१०॥

धीरः स राजा प्रियायामनुरागस्य स्नेहस्य [**प्रियानुरागस्य**] मनसः समुन्नतेरौदार्यस्य [**मनःसमुन्नतेः**] [**च**] । भुजेन भुजबलेन करेण वार्जितानाम् । न तु वाणिज्यादिना [**भुजार्जितानाम्**] दिगन्तेषु संपदाम् [**दिगन्तसंपदाम्**] । **धृतेः** पुत्रो मे भविष्यतीति संतोषस्य **च** । ‘ धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु । ’ इति विश्वः । **सदृशीः** अनुरूपाः । पुमान्सूयतेऽनेनेति पुंसवनम् । तदादिर्यासां ताः [**पुंसवनादिकाः**] **क्रियाः यथाक्रमं** क्रममनतिक्रम्य **व्यधत्त** कृतवान् । आदिशब्देनानवलोभनसीमन्तोन्नयने गृह्येते । अत्र मासि द्वितीये तृतीये वा पुंसवनम् । यदाह—‘ पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात् । ’ इति पारस्करः । ‘ चतुर्थेऽनवलोभनम् ’ इत्याश्वलायनः । ‘ षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तोन्नयनम् ’ इति याज्ञवल्क्यः ॥

सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः ।
तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः ॥ ११ ॥

गृहागतः नृपः सुरेन्द्राणां लोकपालानां मात्राभिरंशैराश्रितस्यानुप्रविष्टस्य गर्भस्य गौरवाद्भारात् [**सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्**] प्रयत्नेन मुक्तासनया [**प्रयत्नमुक्ता-**

---

१ पुरा किल तारकवधार्थं सेनान्यं स्रष्टुकामा देवा ब्रह्मोपदेशादितस्ततोऽग्निमन्विष्यन्तस्तं शमीगर्भे ददृशुः देवकार्ये च नियोजयामासुः । ततः प्रभृति शमीगर्भ एवाग्नेश्चिरवासस्थानमभूत् । इत्युक्त्वा निसृतोऽश्वत्थादग्निर्वारणसूचितः । प्रविवेश शमीगर्भमथ वह्निः सुषुप्सया ॥ ...इत्युक्त्वा तं शमीगर्भं वह्निमालक्ष्य देवताः । तदेवायतनं चक्रुः पुण्यं सर्वक्रियास्वपि ॥ इत्यादि भारतकथात्रानुसन्धेया । विशेषस्त्वनुशासनपर्वणि पञ्चाशीतितमेऽध्याये द्रष्टव्यः । शमीगर्भस्थोऽग्निर्मन्थनादेव व्यज्यते इति सुप्रसिद्धमेतत् । अनुरूपभावः शाकुन्तले—‘दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः । अवेहि तनयां ब्रह्मन्नग्निगर्भां शमीमिव ॥ इति । नदीति—‘ म्लेच्छदेशेषु सा ह्यन्तर्धाय भूयः पुण्यप्रदेशेषूद्भवाति ’ इति वल्लभः । सरस्वत्या ऊर्ध्वं वालुकाः पातालान्तर्गतं जलमिति वार्तामात्रम् । ’इति चा. । अत्रोपमेयभूतायाः ससत्त्वाया महिष्या एकस्या एव बहूपमानत्वान्मालोपमालंकारः । ‘ मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते । ’ इति साहित्यदर्पणोक्तेः । २ पुंसवनं नाम सुपुत्रजननार्थं गर्भिण्याः संस्कारविशेषः । स च तृतीयमासोपक्रमे शुद्धदिने दंपतीभ्यां करणीयः । यदाह शौनकः—‘व्यक्ते गर्भे तृतीये तु मासे पुंसवनं भवेत् । गर्भेऽव्यक्ते तृतीये चेच्चतुर्थे मासि वा भवेत् ॥ ’ इति । वसिष्ठश्च—‘कुर्यात्पुंसवनं प्रसिद्धविषये गर्भे तृतीयेऽथवा । मासि स्फीततनौ तुषारकिरणे पुष्येऽथवा वैष्णवे ’ ॥ इति । अस्मिन्विधौ पतिः पत्नीपृष्ठदेशे स्थितोऽव्यवहितं तस्या नाभिदेशं स्पृशन् इमं मन्त्रं पठति—‘ पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनावुभौ । पुमानग्निश्च वायुश्च पुमान्गर्भस्तवोदरे ’ ॥ अन्यं च—‘ पुमानग्निः पुमानिन्द्रः पुमान्देवो बृहस्पतिः । पुमांसं पुत्रं विन्दस्व तं पुमाननुजायताम् ’ ॥ इति । ‘ धृतेः ’ इत्यत्र ‘ श्रुतेः ’ इति दिनकरस्य पाठः । तत्र श्रुतेः श्रुतिज्ञानस्येत्यर्थः ।

सनया]। आसनादुत्थितयेत्यर्थः। उपचारस्याञ्जलावञ्जलिकरणे खिन्नहस्तया [**उपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया**] **पारिप्लवनेत्रया** तरलाक्ष्या। ‘ चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे। ’ इत्यमरः। **तया** सुदक्षिणया **ननन्द**। ‘ सुरेन्द्रमात्राश्रित–’ इत्यत्र मनुः—‘ अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः। ’ इति॥

कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्मणि।
पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां ददर्श काले दिवमभ्रितामिव॥ १२॥

अथ। कुमारभृत्या बालचिकित्सा। ‘ संज्ञायां समजनिषद–’ इत्यादिना क्यप्। तस्यां कुशलैः कृतिभिः [**कुमारभृत्याकुशलैः**] ‘ कृती कुशलः ’ इत्यमरः। **आप्तैः** हितैः **भिषग्भिः** वैद्यैः। ‘भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ’ इत्यमरः। गर्भस्य भर्मणि भरणे [**गर्भभर्मणि**]। ‘ भरणे पोषणे भर्म ’ इति हैमः। ‘ भृतिर्भर्म ’ इति शाश्वतः। भृञो मनिच्प्रत्ययः। ‘ गर्भकर्मणि ’ इति पाठे गर्भाधानप्रतीतावौचित्यभङ्गः। **अनुष्ठिते** कृते सति। **काले** दशमे मासि। अन्यत्र ग्रीष्मावसाने। प्रसवस्य गर्भमोचनस्योन्मुखीं [**प्रसवोन्मुखीम्**]। आसन्नप्रसवामित्यर्थः। ‘स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने। ’ इत्यमरः। **प्रियां** भार्याम्। अभ्राण्यस्याः सञ्जातान्यभ्रिता ताम् [**अभ्रिताम्**] ‘ तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्। ’ इतीतच्प्रत्ययः। **दिवमिव**। **पतिः** **भर्ता** **प्रतीतः** हृष्टः सन्। ‘ ख्याते हृष्टे प्रतीतः ’ इत्यमरः। **ददर्श** दृष्टवान्।

ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैरसूर्यगैः सूचितभाग्यसंपदम्।
असूत पुत्रं समये शचीसमा त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम्॥ १३॥

ततः शच्येन्द्राण्या समा [**शचीसमा**]। ‘ पुलोमजा शचीन्द्राणी ’ इत्यमरः। सा सुदक्षिणा **समये** प्रसूतिकाले सति। दशमे मासीत्यर्थः। ‘ दशमे मासि जायते ’ इति श्रुतेः। **उच्चसंश्रयैः** उच्चसंस्थैस्तुङ्गस्थानगैः **असूर्यगैः** अनस्तमितैः कैश्चिद्यथासंभवं

---

१ तदुक्तं भावप्रकाशे– अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः। इति। २ कुमारभृत्या नामाष्टाङ्गस्यायुर्वेदस्याङ्गविशेषः। तदुक्तं सुश्रुते–‘ शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यं अगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति। कौमारभरणं नाम कुमारभरणधात्रीशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानां च व्याधीनामुपशमनार्थम् ’। इति। ‘अजातेऽपि कुमारे कुमारभृत्याप्रयोगो न दोषाय, कुमारभृत्या गर्भभर्मणि प्रजने च क्रियते, इति कौटिल्यवचनात् ’। इति चा.। ३ ’ गर्भभर्मणि ’ इत्यत्र ‘ गर्भकर्मणि ’ ‘गर्भवेश्मनि’ ‘ गर्भरक्षणे ’ इति पाठान्तराणि। ‘पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीम् ’ इत्यत्र ‘निरत्ययाय प्रसवाय तस्थुषीम् ’इति पाठान्तरं चारित्रवर्धनः समुद्धरति। ४ अत्र चारित्रवर्धनव्याख्या यथा–ग्रहाणां द्विविधमुच्चत्वं राशिकृतं भागकृतं च। तत्र प्रथमराशौ सूर्यस्योच्चता दशभागेषु। वृषे शीतगोस्त्रिषु भागेषु हरौ कुजस्याष्टाविंशेषु। कन्यायां बुधस्य पञ्चदशसु भागेषु। कर्के गुरोः पञ्चसु भागेषु। मीने शुक्रस्य सप्तविंशतिभागेषु। तुलायां शनेर्विंशतिभागेषु॥ असूर्यगैः–सर्वे ग्रहाः सूर्यराशिगता अस्तमिता उच्यन्ते। उक्तं च ‘ क्रूराक्रान्तः क्रूरगतः क्रूरदृष्टस्तु यो ग्रहः। विरश्मितां प्रपन्नश्च स विनष्टो बुधैः स्मृतः॥’ इति। पञ्चभिः सूचितभाग्यसम्पदम्–[एकेन ग्रहेण सुखी द्वाभ्यां श्रेष्ठः त्रिभिर्नृपतुल्यश्चतुर्भिर्नृपः पञ्चभिर्देवतुल्यः ’ इति भाग्यसम्पत्। इति च]

पञ्चभिः ग्रहैः सूचिता भाग्यसंपद्यस्य तं [**सूचितभाग्यसंपदम्**] **पुत्रम्** । त्रीणि प्रभावमन्त्रोत्साहात्मकानि साधनान्युत्पादकानि यस्याः सा **त्रिसाधना शक्तिः** । 'शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ।' इत्यमरः । **अक्षयमर्थमिव** । **असूत** । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' इत्यात्मनेपदिषु पठ्यते । तस्माद्धातोः कर्तरि लङ् । अत्रेदमनुसंधेयम्—'अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः । दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचाः ॥' इति । सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेषवृषभादयो राशयः श्लोकोक्तक्रमविशिष्टा उच्चस्थानानि । स्वस्वतुङ्गापेक्षया सप्तमस्थानानि च नीचानि । तत्रोच्चेष्वपि दशमादयो राशित्रिंशांशा यथाक्रममुच्चेषु परमोच्चा नीचेषु परमनीचा इति जातकश्लोकार्थः । अत्रांशस्त्रिंशो भागः । यथाह नारदः—'त्रिंशद्भागात्मकं लग्नम्' इति । सूर्यप्रत्यासत्तिर्ग्रहाणामस्तमयो नाम । तदुक्तं लघुजातके—'रविणास्तमयो योगो वियोगस्तूदयो भवेत् ।' इति । ते च स्वोच्चस्थाः फलन्ति नास्तगा नापि नीचगाः । तदुक्तं राजमृगाङ्के—'स्वोच्चे पूर्णं स्वर्क्षकेऽर्धं सुहृद्भे पादं द्विड्भेऽल्पं शुभं खेचरेन्द्रः । नीचस्थायी नास्तगो वा न किंचित्पादं नूनं स्वत्रिकोणे ददाति ॥' इति । तदिदमाह कविरुच्चसंस्थितैरसूर्यगैरिति च । एवं सति यस्य जन्मकाले पञ्चप्रभृतयो ग्रहाः स्वोच्चस्थाः स एव तुङ्गो भवति । तदुक्तं कूटस्थीये—'सुखिनः प्रकृष्टकार्या राजप्रतिरूपकाश्च राजानः । एकद्वित्रिचतुर्भिर्जायन्तेऽतः परं दिव्याः ॥' इति । तदिदमाह पञ्चभिरिति ॥

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे ।
बभूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥ १४ ॥

तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया । **दिशः प्रसेदुः** प्रसन्ना बभूवुः । **मरुतः** वाताः **सुखाः** मनोहराः **ववुः** । **अग्निः प्रदक्षिणार्चिः** सन् **हविराददे** स्वीचकार । इत्थं **सर्वं शुभशंसि** शुभसूचकं **बभूव** । तथा **हि** । **तादृशां** रघुप्रकाराणां **भवः** जन्म **लोकाभ्युदयाय** । भवतीति शेषः । ततो देवा अपि संतुष्टा इत्यर्थः ॥

अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।
निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥ १५ ॥

---

१ अजेति मल्लिनाथोद्धृतश्लोकस्यायमर्थः–रवेरुच्चस्थानं मेषराशिः, सोमस्य वृषराशिः, मङ्गलस्य मकरराशिः, बुधस्य कन्याराशिः, बृहस्पतेः कर्कटकराशिः, शुक्रस्य मीनराशिः, शनेश्च तुलाराशिः (वणिक्)। दश–दशांशाः, शिखि–त्र्यंशा, मनुयुक्–द्विगुणिताश्चतुर्दश (अष्टाविंशतिः) अंशाः, तिथि–पञ्चदशांशाः इन्द्रिय–पञ्चांशाः, त्रिनवक–सप्तविंशतिरंशाः, विंशतिरंशाश्च । एतेषु भागेषु तुङ्गाः । ते पूर्वोक्ताः सूर्यादयोऽस्ते स्वस्थानापेक्षया सप्तमस्थाने स्थिता नीचाः । असूर्यगैरित्यनेन कुमारस्य यशःसौभाग्यं न कदाप्यस्मिञ्जगत्यस्तमेष्यतीति सूचितम् । २ अनुरूपवर्णनं कुमारसंभवे–प्रसन्नदिक्पांशुविविक्तवातं शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि । शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव'॥ इति । अग्रे दशमसर्गेपि–निर्दोषमभवत्सर्वमाविष्कृतगुणं जगत् । इति ।

'अरिष्टं सूतिकागृहम्' इत्यमरः । अरिष्टे सूतिकागृहे शय्यां तल्पं [**अरिष्टशय्यां**] **परितः** अभितः । 'अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेषु दृश्यते' इति द्वितीया । **विसारिणा** । **सुजन्मनः** शोभनोत्पत्तेः । 'जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ।' इत्यमरः । **तस्य** शिशोः **निजेन** नैसर्गिकेण **तेजसा सहसा हतत्विषः** क्षीणकान्तयो **निशीथदीपाः** । 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमरः । **आलेख्यसमर्पिताः** चित्रार्पिताः **इव बभूवुः** । निशीथशब्दो दीपानां प्रभाधिक्यसंभावनोर्थः ॥

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मामृतसम्मिताक्षरम् ।
अदेयमासीत्त्रयमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे ॥ १६ ॥

भूपतेः दिलीपस्य **अमृतसम्मिताक्षरम्** अमृतसमानाक्षरम् । 'सरूपसमसम्मिताः' इत्याह दण्डी । **कुमारजन्म** पुत्रोत्पत्तिं **शंसते** कथयते **शुद्धान्तचराय** अन्तःपुरचारिणे **जनाय त्रयमेवादेयमासीत्** । किं तत् । **शशिप्रभम्** उज्ज्वलं **छत्रम् उभे चामरे च** । छत्रादीनां राज्ञः प्रधानाङ्गत्वादिति भावः ॥

निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् ।
महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद्गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥ १७ ॥

निर्वातो निर्वातप्रदेशः । 'निवातावाश्रयावातौ' इत्यमरः । तत्र यत्पद्मं तद्वत्स्तिमितेन निष्पन्देन [**निवातपद्मस्तिमितेन**] **चक्षुषा** नेत्रेण **कान्तं** सुन्दरं **सुताननं** पुत्रमुखं **पिबतः** तृष्णया पश्यतः **नृपस्य गुरुः** उत्कटः **प्रहर्षः** कर्ता **इन्दुदर्शनाद्** गुरुः **महोदधेः पूरः** जलौघः **इव आत्मनि** शरीरे **न प्रबभूव** स्थातुं न शशाक । अन्तर्न माति स्मेति यावत् । नह्यल्पाधारेऽधिकं मीयत इति भावः । यद्वा हर्ष आत्मनि स्वस्मिन्विषय न प्रबभूव । आत्मानं नियन्तुं न शशाक । किंतु बहिर्निर्जगामेत्यर्थः ॥

स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते ।
दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ ॥ १८ ॥

स दिलीपसूनु । **तपस्विना पुरोधसा** पुरोहितेन । 'पुरोधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः । वसिष्ठेन तपस्वित्वात्तदनुष्ठितं कर्म सवीर्यं स्यादिति भावः । **तपोवनादेत्य** आगत्य । **अखिले** समग्रे **जातकर्मणि** जातस्य कर्तव्यसंस्कारविशेषे **कृते**

---

१ अनुरूपः श्लोकोऽग्रे दशमे–रघुवंशप्रदीपेन—इत्यादि । २ अस्मात्परं चा. व. मु. प्रभृतयः श्लोकमेकमधिकं योजयन्ति—

समीक्ष्य पुत्रस्य चिरात्मुखं पिता निधानकुम्भस्य युवेव दुर्गतः ।
मुदा शरीरे प्रबभूव नात्मनः पयोधिरिन्दूदयमूर्च्छितो यथा ॥

३ 'शुद्धान्तः स्यादन्तःपुरम्' इत्यभिधानचिन्तामणिः । ४ 'वातस्याभावो निवातम्' इति चा. । अनुरूपः श्लोकः कुमारे–'भवत्संभावनोत्थाय परितोषाय मूर्च्छते । अपि व्यातादिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥ इति' ।

सति । प्रयुक्तः संस्कारः शाणोल्लेखनादिर्यस्य स तथोक्तः [**प्रयुक्तसंस्कारः**] । **आकरोद्भवः** खनिप्रभवः । 'खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्' इत्यमरः । **मणिरिव** । **अधिकं बभौ** । वसिष्ठमन्त्रप्रभावात्तेजिष्ठोऽभूदित्यर्थः । अत्र मनुः—'प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।' इति ॥

सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्वनाः प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषिताम् ।
न केवलं सद्मनि मागधीपतेः पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि ॥१९॥

सुखः सुखकरः श्रवः श्रवणं येषां ते **सुखश्रवाः** । श्रुतिसुखा इत्यर्थः । **मङ्गलतूर्यनिस्वनाः** मङ्गलवाद्यध्वनयो **वारयोषितां** वेश्यानाम् । 'वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवा' इत्यमरः । **प्रमोदनृत्यैः** हर्षनर्तनैः **सह मागधीपतेः** दिलीपस्य **सद्मनि केवलं** गृह एव **न व्यजृम्भन्त** । किंतु । द्यौरोको येषां ते दिवौकसो देवाः । पृषोदरादित्वात्साधुः । तेषां [**दिवौकसाम्**] **पथि** आकाशे **अपि** व्यजृम्भन्त । तस्य देवांशत्वाद्देवोपकारित्वाच्च देवदुन्दुभयोऽपि नेदुरिति भावः ॥

न संयतस्तस्य बभूव रक्षितुर्विसर्जयेद्यं सुतजन्महर्षितः ।
ऋणाभिधानात्स्वयमेव केवलं तदा पितॄणां मुमुचे स बन्धनात् ॥ २० ॥

रक्षितुः सम्यक्पालनशीलस्य **तस्य** दिलीपस्य । अत एव चौराद्यभावात् । **संयतः** बद्धो **न बभूव** नाभूत् । किं तेनात आह—विसर्जयेदिति । सुतजन्मना हर्षितस्तोषितः [**सुतजन्महर्षितः**] सन् । **यं** बद्धं **विसर्जयेद्** विमोचयेत् । किंतु **स** राजा **तदा पितॄणामृणाभिधानात् बन्धनात् केवलम्** एकं यथा तथा । **स्वयमेव** । एक एवेत्यर्थः । 'केवलः कृत्स्न एकश्च केवलश्चावधीरितः ।' इति शाश्वतः । **मुमुचे** । कर्मकर्तरि लिट् । स्वयमेव मुक्त इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे—'एष वा अनृणो यः पुत्री' इति श्रुतिः प्रमाणम् ॥

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।
अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविच्चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम् ॥ २१ ॥

अर्थवित् शब्दार्थज्ञः **पार्थिवः** पृथिवीश्वरो दिलीपः । **अयमर्भकः** बालकः **श्रुतस्य** शास्त्रस्य **अन्तं** पारं **यायात्** । **तथा युधि परेषां** शत्रूणामन्तं पारं **च** यायात् । यातुं शक्नुयादित्यर्थः । 'शकि लिङ् च' इति शक्यार्थे लिङ् । **इति** हेतोः **धातोः** 'अधिवघिलघि गत्यर्थाः' इति लघिधातोर्गमनाख्यमर्थं [**गमनार्थम्**] अर्थवित्त्वाद्

---

१ स्वर्गपक्षे स्वर्गवासिनीनामुर्वशीमेनकारम्भाद्यानाम् । समानभावो दशमे-पुत्रजन्मप्रवेश्यानां तूर्याणां तस्य पुत्रिणः । आरम्भं प्रथमं चक्रुर्देवदुन्दुभयो दिवि ॥ २ उत्सवविशेषे राज्ञामपराधिविमोचनं प्रसिद्धम्—युवराजाभिषेके च परचक्रावमर्दने । पुत्रजन्मनि वा मोक्षो बद्धस्य हि विधीयते ॥ इ. हेमा. ३ तल्लक्षणं यथा—क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिद्ध्यति । सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्तुः कर्मकर्तेति तद्विदुः ॥ अत्र पुत्रवत्तारूपेण गुणेनैव मुक्तत्वात्कर्मकर्तरिप्रयोगः । 'विसर्जयेत्' इत्यत्र 'विमोचयेत्' इति दि. चा. पठतः ।

अवेक्ष्य आलोच्य। **आत्मसंभवं** पुत्रं **नाम्ना रघुं चकार**। 'लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च' इत्युप्रत्यये 'वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते इति वैकल्पिके' रेफादेशे रघुरिति रूपं सिद्धम्। अत्र शङ्खः—'अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते।' इति॥

पितुः प्रयत्नात्स समग्रसंपदः शुभैः शरीरावयवैर्दिने दिने।
पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः॥ २२॥

स रघुः **समग्रसंपदः** पूर्णलक्ष्मीकस्य **पितुः** दिलीपस्य **प्रयत्नात् शुभैः** मनोहरैः **शरीरावयवैः हरिदश्वदीधितेः** सूर्यस्य रश्मेः। 'भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः' इत्यमरः। **अनुप्रवेशाद्बालचन्द्रमा इव। दिने दिने** प्रतिदिनम्। 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम्। **वृद्धिं पुपोष**। अत्र वराहसंहितावचनम्—'सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्छितास्तमो नैशम्। क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः॥' इति॥

उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ॥२३॥

उमावृषाङ्कौ पार्वतीवृषभध्वजौ **शरजन्मना** कार्तिकेयेन। 'कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः।' इत्यमरः। **यथा** ननन्दतुः। **शचीपुरन्दरौ जयन्तेन** जयन्ताख्येन सुतेन। 'जयन्तः पाकशासनिः' इत्यमरः। **यथा** ननन्दतुः। **तथा तत्समौ** ताभ्यामुमावृषाङ्काभ्यां शचीपुरन्दराभ्यां च समौ समानौ **सा मागधी नृपश्च तत्सदृशेन** ताभ्यां कुमारजयन्ताभ्यां सदृशेन **सुतेन ननन्दतुः**। मागधी प्राग्व्याख्याता॥

रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनं बभूव यत्प्रेम परस्पराश्रयम्।
विभक्तमप्येकसुतेन तत्तयोः परस्परस्योपरि पर्यचीयत॥ २४॥

रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा रथाङ्गनामानौ चक्रवाकौ। 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः। तयोः

---

१ आत्म०—सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः। आत्मा सम्भवो यस्य तम्। 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः। २ 'श्रीसूर्यस्य सुषुम्ना (अमा) नाम कला तस्याः प्रवेशाद्वृद्धिं पुष्णाति। चन्द्रमाः किल सूर्यस्य सुषुम्नां नाम नाडिकामनुप्रविश्य वर्धते' इति वल्ल.। अमावास्यायां चंद्रो रवौ गच्छति प्रतिपदि निःसरति, तत उदयं प्राप्य यथा दिने दिने वर्धते तथा अयमपि ववृधे। इ. चा०। अनुरूपवर्णनं कुमारसंभवे-दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा।पुपोष लावण्यमयान्विशेषान् ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि॥ इति ३। शरेषु जन्मास्य। तस्य शरवणे उत्पन्नत्वात्। इत्थं कथा कुमारसंभवे दशमसर्गे द्रष्टव्या। अत्र वामनपुराणम्—एतस्मिन्नन्तरे देव्यः कृत्तिकाः षट् सुतेजसः। ददृशुः स्वेच्छया यान्त्यो बालं शरवणे स्थितम्॥ इत्यादि। ४ 'विभक्तमप्येकसुते न तत्तयोः परस्परस्योपरि पर्यहीयत' इति वल्लभः पठति। न व्यहीयत इ. चारित्रवर्धनदिनकरादयः।

[**रथाङ्गनाम्नोः**] **इव तयोः** दंपत्योः **भावबन्धनं** हृदयाकर्षकं **परस्पराश्रयम्** अन्योन्यविषयं **यत्प्रेम बभूव तद्** एकेन केवलेन ताभ्यामन्येन वा । ' एके मुख्यान्यकेवलाः ' इत्यमरः । सुतेन [**एकसुतेन**] **विभक्तमपि** कृतविभागमपि **परस्परस्योपरि पर्यचीयत** ववृधे । कर्मकर्तरि लङ् । अकृत्रिमत्वात्स्वयमेवोपचितामित्यर्थः । यदेकाधारं वस्तु तदाधारद्वये विभज्यमानं हीयते । अत्र तु तयोः प्रागेकैककर्तृकमेकैकविषयं प्रेम संप्रति द्वितीयविषयलाभेऽपि नाहीयत । प्रत्युतोपचितमेवाभूदिति भावः ॥

उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ।
अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः॥२५॥

सोऽर्भकः शिशुः । ' पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः । ' इत्यमरः । **धात्र्या** उपमात्रा । ' धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु । ' इति विश्वः । प्रथममुदितमुपदिष्टं [**प्रथमोदितं**] **वचः उवाच** । **तदीयामङ्गुलिमवलम्ब्य ययौ** च । [**प्रणिपातशिक्षया**] प्रणिपातस्य शिक्षयोपदेशेन **नम्रः अभूच्च** । इति यत् **तेन पितुर्मुदं ततान** ॥

तमङ्कमारोप्य शरीरयोगजैः सुखैर्निषिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि ।
उपान्तसंमीलितलोचनो नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥ २६ ॥

शरीरयोगजैः सुखैः त्वचि त्वगिन्द्रिये **अमृतं निषिञ्चन्तं** वर्षन्तम् **इव तं** पुत्रम् **अङ्कमारोप्य** मुदाविर्भावादुपान्तयोः प्रान्तयोः संमीलितलोचनः [**उपान्तसंमीलितलोचनः**] सन् । **नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ** । रसः स्वादः ॥

अमंस्त चानेन परार्ध्यजन्मना स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम् ।
स्वमूर्तिभेदेन गुणाग्र्यवर्तिना पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः॥२७॥

स्थितेः अभेत्ता मर्यादापालकः स नृपः **परार्ध्यजन्मना** उत्कृष्टजन्मना **अनेन**

---

१ भावस्यान्योन्यचित्तवृत्तेर्बन्धनं संश्लेषणम् । ' चेतोवृत्तिगुम्फनम् ' इति व० । ' चित्तवृत्तिबन्धनस्थानं मैत्रीकरणम् ' इति चा० । अनुरूपभाव उत्तरचरिते–' आनन्दग्रन्थिरेकोयमपत्यमिति बध्यते ' इति । २ अयं श्लोकः वत्सलरसस्योदाहरणत्वेनोदाहृतः साहित्यदर्पणकृता । वत्सलरसस्य लक्षणं च तेनोक्तम्–' स्फुटं चमत्कारितया वत्सलं च रसं विदुः । ' तस्य स्थाय्यादिभावविचारस्तत्रैवालोच्यः । ' उवाच ' इत्यत्र ' यदाह ' इति ' ततान सोऽर्भकः ' इत्यत्र ' शिशुस्ततान सः ' इति पा. ३ सुतस्पर्शो हि निरतिशयसुखकारित्वेन प्रसिद्धः । उक्तं च भारते–' न वाससां न रामाणां नापां स्पर्शस्तथाविधः । शिशोरालिङ्ग्यमानस्य स्पर्शः सूनोर्यथा सुखः ' ॥ 'पुत्रस्पर्शात्सुखतरः स्पर्शो लोके न विद्यते ' इति च । अनुरूपभावो हर्षचरिते–ससंभ्रममुपसृतं चैनं (पुत्रम्)...उरसि निवेश्य विशन्निव प्रेम्णा सुधाकरमण्डलमध्ये मज्जन्निवामृतमये महासरसि इ० । 'सर्वाङ्गीणः स्पर्शः सुतस्य किल–' इ. विक्रमोर्वशीये (५।११)च । ४परस्मिन्नर्धे भवं परार्ध्यं श्रेष्ठम् । रघुपक्षे लोकपालांशत्वादिना विष्णुपक्षे विश्वपालनादिना च श्रेष्ठत्वं ज्ञेयम् ।

रघुणा **अन्वयं** वंशम् । **प्रजानां पतिः** ब्रह्मा । गुणाः सत्त्वादयः । तेष्वग्र्येण मुख्येन सत्त्वेन वर्तते व्याप्रियत इति गुणाग्र्यवर्ती तेन [**गुणाग्र्यवर्तिना**] स्वस्य मूर्तिभेदेन [**स्वमूर्तिभेदेन**] अवतारविशेषेण विष्णुना **आत्मनः सर्ग** सृष्टिम् **इव** । **स्थितिमन्तं** प्रतिष्ठावन्तम् **अमंस्त** मन्यते स्म **च** । मन्यतेरनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधः । अत्रोपमानोपमेययोरितरेतरविशेषणानीतरेतरत्र योज्यानि । तत्र रघुपक्षे गुणा विद्याविनयादयः । 'गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौर्व्यां सूदे वृकोदरे । स्तम्भे सत्त्वादिसंख्यादिविद्यादिहरितादिषु ॥' इति विश्वः । शेषं सुगमम् ॥

स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।
लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥ २८ ॥

'चूडा कार्या द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्या श्रुतिचोदनात् ॥' इति मनुस्मरणात्तृतीये वर्षे **वृत्तचूलः** निष्पन्नचूडाकर्मा सन् । डलयोरभेदः । **स** रघुः । 'प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भं च कारयेत् ।' इति वचनात्पञ्चमे वर्षे **चलकाकपक्षकैः** चञ्चलशिखण्डकैः ; 'बालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः ।' इति हलायुधः । **सवयोभिः** स्निग्धैः । 'स्निग्धो वयस्यः सवयाः' इत्यमरः । **अमात्यपुत्रैः अन्वितः** सन् **लिपेः** पञ्चाशद्वर्णात्मिकाया मातृकायाः **यथावद्ग्रहणेन** सम्यग्बोधेनोपायभूतेन **वाङ्मयं** शब्दजातम् । नद्या मुखं द्वारम् । 'मुखं तु वदने मुख्यारम्भे द्वाराभ्युपाययोः ।' इति यादवः । तेन [**नदीमुखेन**] कश्चिन्मकरादिः **समुद्रमिव** । **आविशत्** प्रविष्टः । ज्ञातवानित्यर्थः ॥

अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥२९॥

'गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विशः ॥' इति मनुस्मरणाद् **अथ** गर्भैकादशेऽब्दे **विधिवदुपनीतं गुरुप्रियम्**

---

१ स्वमूर्तिभेदेन–पुत्रपक्षे स्वस्य आत्मन एव मूर्तिभेदो रूपान्तरेण प्रादुर्भावः तेन । 'आत्मा वै जायते पुत्रः' इति स्मरणात् । विष्णुपक्षे मूर्तिभेदः स्वरूपान्तरम् । तदुक्तं कुमारसंभवे–'एकैव मूर्तिर्बिभिदे त्रिधा सा–' इत्यादि । कौर्मे च 'रजोगुणमयं चान्यरूपं तस्यैव धीमतः । चतुर्मुखः स भगवान् जगत्सृष्टौ प्रवर्तते ॥ सत्त्वं गुणमुपाश्रित्य विष्णुर्विश्वेश्वरः स्वयम् । इ. 'ब्रह्मत्वे सृजते लोकान्विष्णुत्वे पालयत्यपि । रुद्रत्वे संहरत्येव तिस्रोऽवस्थाः स्वयंभुवः ।' इत्युक्तत्वान्मूर्तिभेदत्वम् । इ. चा. दिनकरश्च । २ वृत्तचूडः । वृत्तचौलः इ. पा. ३ वेदचतुष्टयं तदङ्गत्वान्यत्सर्वं शास्त्रजातमित्यर्थः । लिपेर्ग्रहणेन–तया तद्व्यापनात् । तदुक्तं–अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला यया पुनः । समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥ ४ गुरवः प्रियाः यस्य स तम् । गुरुभक्तमित्यर्थः । न हि विद्या गुरुभक्तिं विना फलति । तदुक्तं श्वेताश्वतरोपनिषदि–यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ इति । यद्वा प्रीणातीति प्रियः । इगुपधेत्यादिना प्रीधातोः कः । गुरूणां प्रियस्तम् । गुरोः शिष्यवात्सल्यं विना शिष्यस्य विद्यालाभासंभवात् ।

एवं रघुं **विपश्चितः** विद्वांसः **गुरवो विनिन्युः** शिक्षितवन्तः । ते गुरवः **अत्र** अस्मिन्रघौ **अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुः** । तथा **हि** । **क्रिया** शिक्षा । ‘ क्रिया तु निष्कृतौ शिक्षाचिकित्सोपायकर्मसु । ’ इति यादवः । वस्तुनि पात्रभूत उपहिता प्रयुक्ता [**वस्तूपहिता**] **प्रसीदति** फलति । ‘ क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम् ’ इति कौटिल्यः ॥

धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः ।
ततार विद्याः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिद्भिर्हरितामिवेश्वरः ॥ ३० ॥

अत्र कामन्दकः—‘ शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥’ इति । ‘ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः ॥’ इति च । **उदारधीः** उत्कृष्टबुद्धिः **स** रघुः **समग्रैर्धियः गुणैः** । चत्वारोऽर्णवा उपमा यासां ताः **चतुरर्णवोपमाः** । ‘ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ’ इत्युत्तरपदसमासः । **चतस्रः विद्याः** । **हरितां** दिशाम् **ईश्वरः** सूर्यः **पवनातिपातिभिर्हरिद्भिः** निजाश्वैः । ‘ हरित्ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः । ’ इति विश्वः । चतस्रो **दिशः इव** । **क्रमात्ततार** । चतुरर्णवोपमत्वं दिशामपि द्रष्टव्यम् ॥

त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीमशिक्षतास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत् ।
न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः क्षितावभूदेकधनुर्धरोऽपि सः ॥ ३१ ॥

स रघुः । ‘ कार्ष्णरौरवबास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः । वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमादिकानि च ॥’ इति मनुस्मरणात् **मेध्यां** शुद्धां **रौरवीं** रुरुसंबन्धिनीम् । ‘ रुरुर्म-

---

१ अत्र समानार्थाः श्लोकांशाः—’ पात्रविशेषन्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः ’ । इति मालविकाग्निमित्रे । ‘ नाद्रव्ये निहिता काचित्क्रिया फलवती भवेत् ’ इति हितोपदेशे । ‘ चीयते बालिशस्यापि सत्क्षेत्रपतिता कृषिः । ’ इति मुद्राराक्षसे । ‘प्रभवति शुचिर्बिम्बोद्ग्राहे मणिर्न मृदां चयः ’ । इति उत्तररामचरिते । ‘ धीरेषु सत्कविवचो लभते विकासम् ’ । इत्यन्यत्र च । २ ‘ विद्याश्चतस्र एवैता योगक्षेमाय देहिनाम् ’ इति पाठो वङ्गदेशमुद्रितपुस्तकेषु । आन्वीक्षिक्यात्मविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ । अर्थानर्थौ तु वार्तायां दण्डनीतौ नयानयौ ॥ इति च का० । (१) आन्वीक्षिकी—अनु प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामीक्षितस्यार्थस्य श्रवणोत्तरमीक्षणं परीक्षणमन्वीक्षा सा प्रयोजनं यस्याः सा आत्मविद्या । ‘ प्रयोजनम् ’ इति ठक् । यया च ज्ञातया परमार्थतत्त्वमीक्षमाणो मुमुक्षुर्हर्षशोकौ जहाति । तदुक्तं कामन्दकेन–‘आन्वीक्षिक्यात्मविद्या स्यादीक्षणात्सुखदुःखयोः । ईक्षमाणस्तया तत्त्वं हर्षशोकौ व्युदस्यति’॥ इति । ‘ मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ’ इति काठकश्रुतेश्च । आन्वीक्षिकी तर्कविद्या तत्वज्ञानोपयोगिनी । ‘ आन्वीक्षिकीं चात्मविद्याम् ’ इति मनुना पार्थक्येन निर्देशात् । ‘ न्याय आन्वीक्षिकी पञ्चाध्यायी गौतमेन प्रणीता ’ इति मधुसूदनः । (२) त्रयी–त्रयीशब्दो वेदवाचक इति सम्यगवस्थापितं भानुजीदीक्षितैरमरटीकायाम् । तेनात्र सांगो वेदो ग्राह्यः । उक्तं च कामन्दकेन–‘अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च त्रयीदं सर्वमुच्यते ’ ॥ इति । (३) वार्ता—वृत्तिरस्त्यस्याम् । ‘ पाशुपाल्यं कृषिः पुण्यं वार्ता वार्तानुजीविनाम् ’ इति कामन्दकः । (४) दण्डनीतिः–अखिलं राज्यशासनतन्त्रम् । काम० २,१५. ३ ‘ पवनातिवर्तिभिः ’ इति व. चा. पठतः ।

हाकृष्णसारः ' इति यादवः । त्वचं चर्म **परिधाय** वसित्वा **मन्त्रवत्** समन्त्रकम् **अस्त्रम्** आग्नेयादिकं **पितुरेव** उपाध्यायाद् **अशिक्षत** अभ्यस्तवान् । आख्यातोपयोगे इत्यपादानसंज्ञा । पितुरेवेत्यवधारणमुपपादयति—नेति । **तद्गुरुः** एकः अद्वितीयः पार्थिवः [**एकपार्थिवः**] केवलं पृथिवीश्वर एव **नाभूत्** । किंतु **क्षितौ स** दिलीप एको धनुर्धरः [एकधनुर्धरः] अपि अभूत् ॥

महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।
रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः पुपोष गाम्भीर्यमनोहरं वपुः ॥ ३२ ॥

रघुः क्रमाद् यौवनेन भिन्नशैशवो निरस्तशिशुभावः [**यौवनभिन्नशैशवः**] सन् । [**महोक्षतां**] महानुक्षा महोक्षो महर्षभः । ' अचतुर-' आदिसूत्रेण निपातनादकारान्तत्वम् । तस्य भावस्तत्ता तां **स्पृशन्** गच्छन् **वत्सतरः** दम्य **इव** । ' दम्यवत्सतरौ समौ ' इत्यमरः । **द्विपेन्द्रभावं** महागजत्वं **श्रयन्** व्रजन् **कलभः** करिपोतः **इव** । गाम्भीर्येणाचापलेन मनोहरं [**गाम्भीर्यमनोहरम्**] **वपुः पुपोष** ॥

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयद्गुरुः ।
नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं तमोनुदं दक्षसुता इवाबभुः ॥ ३३ ॥

' गौर्नादित्ये बलीवर्दे क्रतुभेदर्षिभेदयोः । स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि ॥ पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु ॥ ' इति केशवः । गावो लोमानि केशा दीयन्ते खण्ड्यन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्तव्यं केशान्ताख्यं कर्मोच्यते । तदुक्तं मनुना—' केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः ॥ ' इति । **अथ गुरुः** पिता । ' गुरुर्गीष्पतिपित्रादौ ' इत्यमरः । **अस्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयत्** । कृतवानित्यर्थः । अथ **नरेन्द्रकन्यास्तं** रघुम् । [**दक्षसुताः**] दक्षस्य सुता रोहिण्यादयः **तमोनुदं** चन्द्रम् **इव** । ' तमोनुदोऽग्निचन्द्रार्काः ' इति विश्वः । **सत्पतिमवाप्याबभुः** । रघुरपि तमोनुत् । अत्र मनुः—' वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥ ' इति ॥

संप्रति यौवराज्ययोग्यतामाह—

युवा युगव्यायतबाहुरंसलः कपाटवक्षाः परिणद्धकंधरः ।
वपुःप्रकर्षादजयद्गुरुं रघुस्तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत ॥ ३४ ॥

---

१ कलभः—'पञ्चवर्षदेशीयः करिशावकः' इति सुभूतिः । 'त्रिंशद्वर्षस्तु कलभः' इति वैजयन्ती । २ गंभीरम० इ. पा. गाम्भीर्यम्—भयशोकादिभिर्मनसोऽविकृतत्वम् । 'भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यं निर्विकारता ' । इति साहित्यदर्पणे । ३ 'गोप्रशंसारूपस्तद्दानप्रकारः ' इ. हे. । मंगलार्थो गोवितरणरूप आचारविशेषः इ. केचित् । ब्रह्मचर्यमाषोडशात् ततो गोदानानन्तरं दारकर्म । इ. चाणक्यः । ४ अश्विन्याद्याः सप्तविंशतिः । तदुक्तं पाद्मे–' अश्विन्याद्यास्तु दक्षस्य ह्युपयेमे सुता विधुः । ' इति । तमोनुदम्–रघुपक्षे तमः पापमोहादिवृत्तीर्निवारयतीति स तम् । ' तमोपहम् ' इति दि. व. पठतः ।

युवा । युगो नाम धुर्यस्कन्धगः सच्छिद्रप्रान्तो यानाङ्गभूतो दारुविशेषः । 'यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ।' इत्यमरः । युगवद्व्यायतौ दीर्घौ बाहू यस्य सः [**युगव्यायतबाहुः**] । अंसावस्य स्त इति **अंसलः** बलवान् । मांसलश्चेति वृत्तिकारः । 'बलवान्मांसलोंऽसलः' इत्यमरः । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' इति लच्प्रत्ययः । **कपाटवक्षाः परिणद्धकंधरः** विशालग्रीवः । 'परिणाहो विशालता' इत्यमरः । **रघुः** [**वपुःप्रकर्षात्**] वपुषः प्रकर्षाद् आधिक्याद्यौवनकृतात् **गुरुं** पितरम् **अजयत्** । **तथापि विनयात्** नम्रत्वेन **नीचैः** अल्पकः **अदृश्यत** । अनौद्धत्यं च विवक्षितम् ॥

संप्रति तस्य यौवराज्यमाह—

ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां नितान्तगुर्वीं लघयिष्यता धुरम् ।
निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥३५॥

ततः आत्मना चिरं धृतां नितान्तगुर्वीम् । 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीष् । **प्रजानां धुरं** पालनप्रयासं **लघयिष्यता** लघुं करिष्यता । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति लघुशब्दाण्णिच् । ततो 'लटः सद्वा' इति शतृप्रत्ययः । **नृपेण** दिलीपेन **असौ** रघुर्निसर्गेण स्वभावेन संस्कारेण शास्त्राभ्यासजनितवासनया च विनीतो नम्रः [**निसर्गसंस्कारविनीतः**] इति हेतोः । [**युवराजशब्दभाक्**] युवराज इति शब्दं भजतीति तथोक्तः । 'भजो ण्विः' इति ण्विप्रत्ययः । **चक्रे** कृतः । 'द्विविधो विनयः स्वाभाविकः कृत्रिमश्च' इति कौटिल्यः । तदुभयसंपन्नत्वात्पुत्रं युवराजं चकारेत्यर्थः । अत्र कामन्दकः—'विनयोपग्रहान्भूत्यै कुर्वीत नृपतिः सुतान् । अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते । विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेत् ॥' इति ॥

नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं तदास्पदं श्रीर्युवराजसंज्ञितम् ।
अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी नवावतारं कमलादिवोत्पलम् ॥३६॥

गुणान्विनयादीन्सौरभ्यादींश्चाभिलषतीति **गुणाभिलाषिणी श्रीः** राज्यलक्ष्मीः पद्माश्रया च नरेन्द्रो दिलीप एव मूलायतनं प्रधानस्थानं तस्मात् [**नरेन्द्रमूलायतनाद्**] अपादानात् **अनन्तरं** संनिहितम् । युवराज इति संज्ञास्य संजाता तं **युवराजसंज्ञितम्** । तारकादित्वादितच्प्रत्ययः । आत्मनः पदं स्थानमास्पदम् । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातः । स रघुरित्यास्पदं **तदास्पदम्** । **कमलात्** चिरोत्पन्नात् **नवावतारम्** अचिरोत्पन्नम् **उत्पलमिव** । **अंशेनागच्छत्** । स्त्रियो हि यूनि रज्यन्ते इति भावः ॥

विभावसुः सारथिनेव वायुना घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।
बभूव तेनातितरां सुदुःसहः कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥ ३७ ॥

---

१ 'मनोज्ञस्कन्धः' इति सु० । २ युवा चासौ राजा च युवराजः । राजाहःसखिभ्यष्टच् । ३ 'प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं क्षमार्जवम् । कुलं शीलं दमश्चेति गुणाः सम्पत्तिहेतवः' ॥ इति कामन्दकः ॥

सारथिना सहायभूतेन । एतद्विशेषणमुत्तरवाक्येष्वप्यनुषञ्जनीयम् । **वायुना विभावसुः** वह्निः **इव** । 'सूर्यवह्नी विभावसू' इत्यमरः । **घनव्यपायेन** शरत्समयेन सारथिना **गभस्तिमान्** सूर्यः **इव** । [**कटप्रभेदेन**] कटो गण्डः । 'गण्डः कटो मदो दानम्' इत्यमरः । तस्य प्रभेदः स्फुटनम् । मदोदय इत्यर्थः । तेन **करीव** । **पार्थिवः** दिलीपः **तेन** रघुणा **अतितरां** अत्यन्तं **सुदुःसहः** सुष्ठ्वसह्यो **बभूव** ॥

नियुज्य तं होमतुरङ्गरक्षणे धनुर्धरं राजसुतैरनुद्रुतम् ।
अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः ॥ ३८ ॥

शतक्रतुरिन्द्र उपमा यस्य स **शतक्रतूपमः स** दिलीपः । 'शतं वै बल्या राजपुत्रा देवा आशापालाः' इत्यादिश्रुत्या **राजसुतैरनुद्रुतम्** अनुगतं **धनुर्धरं तं** रघुं [**होमतुरङ्गरक्षणे**] होमतुरङ्गाणां रक्षणे **नियुज्य । एकेन** क्रतुना **अपूर्णम्** एकोनं **क्रतूनाम्** अश्वमेधानां **शतम् अपविघ्नं** अपगतविघ्नं यथा तथा **आप** ॥

ततः[१] परं तेन मखाय यज्वना तुरङ्गमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः ।
धनुर्भृतामग्रत एव रक्षिणां जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ॥ ३९ ॥

ततः परम् एकोनशतक्रतुप्राप्त्यनन्तरं **यज्वना** विधिनेष्टवता **तेन** दिलीपेन **पुनः** पुनरपि **मखाय** मखं कर्तुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य–' इत्यादिना चतुर्थी । **उत्सृष्टं** मुक्तम् **अनर्गलम्** अप्रतिबन्धम् । अव्याहतस्वैरगतिमित्यर्थः । 'अपर्यावर्तयन्तोऽश्वमनुचरन्ति' इत्यापस्तम्बस्मरणात् । **तुरङ्गं धनुर्भृतां रक्षिणां** रक्षकाणाम् **अग्रतः एव शक्रः गूढविग्रहः** सन् । **जहार किल** । किलेत्यैतिह्ये ॥

विषादलुप्तप्रतिपत्ति विस्मितं कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तत् ।
वसिष्ठधेनुश्च यदृच्छयागता श्रुतप्रभावा ददृशेऽथ नन्दिनी ॥ ४० ॥

तत् [**कुमारसैन्यम्**] कुमारस्य सैन्यं सेना **सपदि** [**विषादलुप्तप्रतिपत्ति**] विषाद इष्टनाशकृतो मनोभङ्गः । तदुक्तम्—'विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशयोः ।' इति । तेन लुप्ता प्रतिपत्तिः कर्तव्यज्ञानं यस्य तत्तथोक्तम् । **विस्मितम्** अश्वनाशस्याकस्मिकत्वादाश्चर्याविष्टं सत् **स्थितं** तस्थौ **च** । **अथ श्रुतप्रभावा[२] यदृच्छया** स्वेच्छया **आगता** । रघोः स्वप्रसादलब्धत्वादनुजिघृक्षयेति भावः । **नन्दिनी** नाम **वसिष्ठधेनुश्च ददृशे** । द्वौ चकारावविलम्बसूचकौ ॥

तदङ्गनिस्यन्दजलेन लोचने प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृतः सताम् ।
अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥ ४१ ॥

सतां पुरस्कृतः पूजितो **दिलीपनन्दनः** रघुः **पुण्येन** तस्या नन्दिन्या यदङ्ग

---

१ घनानां मेघानां व्यपायोऽत्ययो यस्मिन्काले स कालः शरत्समय इत्यर्थः । 'सुदुःसहः' इत्यत्र 'दुरासदः' इति पा. २ अतः, रक्षिणाम्—'पश्यताम्' इ. पा. ३ श्रुतः प्रभावो रघूत्पत्तिवरप्रदानलक्षणो यस्याः सा आकर्णितमाहात्म्या । द्वौ चकारौ तुल्यकालापेक्षां गमयेते । इति च चा० ।

तस्य निस्यन्दो द्रवः स एव जलम् । मूत्रमित्यर्थः । तेन [**तदङ्गनिस्यन्दजलेन**] **लोचने प्रमृज्य** शोधयित्वा । **अतीन्द्रियेषु** इन्द्रियाण्यतिक्रान्तेषु । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ।' इति समासः । द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु परवल्लिङ्गताप्रतिषेधाद्विशेष्यनिघ्नत्वम् । **भावेषु** वस्तुषु **अपि उपपन्नदर्शनः** संपन्नसाक्षात्कारशक्तिः **बभूव** ॥

स पूर्वतः पर्वतपक्षशातनं ददर्श देवं नरदेवसंभवः ।
पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं हरन्तमश्वं रथरश्मिसंयतम् ॥४२॥

नरदेवसंभवः स पुनः पुनः [**सूतनिषिद्धचापलं**] सूतेन निषिद्धचापलं निवारितौद्धत्यं [**रथरश्मिसंयतं**] रथस्य रश्मिभिः प्रग्रहैः । 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः । संयतं बद्धम् **अश्वं हरन्तं** [**पर्वतपक्षशातनं**] पर्वतपक्षाणां शातनं छेदकं **देवम्** इन्द्रं **पूर्वतः** पूर्वस्यां दिशि **ददर्श** ॥

शतैस्तमक्ष्णामनिमेषवृत्तिभिर्हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।
अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव ॥ ४३ ॥

रघुस्तं अश्वहर्तारं **अनिमेषवृत्तिभिः** निमेषव्यापारशून्यैः **अक्ष्णां शतैर्हरिभिः** हरिद्वर्णैः । 'हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरित्कपिलवर्णयोः ।' इति विश्वः । **वाजिभिः** अश्वैः **च हरिं** इन्द्रं **विदित्वा** । 'हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु ।' इति विश्वः । **एनं** इन्द्रं **गगनस्पृशा** व्योमव्यापिना **धीरेण** गभीरेण **स्वरेण** ध्वनिनैव **निवर्तयन्निव अवोचत्** ॥

मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभिस्त्वमेव देवेन्द्र सदा निगद्यसे ।
अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविघाताय कथं प्रवर्तसे ॥ ४४ ॥

हे **देवेन्द्र मनीषिभिस्त्वमेव मखांशभाजां** यज्ञभागभुजां **प्रथमः सदा निगद्यसे** । तथाप्यजस्रदीक्षायां नित्यदीक्षायां प्रयतस्य [**अजस्रदीक्षाप्रयतस्य**] **मद्गुरोः क्रियाविघाताय** क्रतुविघाताय । क्रियां विहन्तुमित्यर्थः । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी । **कथं प्रवर्तसे** ॥

त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विषस्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।
स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ॥४५॥

---

१ 'स्वेदेन' इति चा० । 'दुग्धेन' इत्यपि केचित् । २ पुरा किल हिरण्याक्षमायया सञ्जातपक्षान्स्वस्थानप्रचलितान् पर्वतान् लोकक्षयाय प्रवृत्तानालोच्येन्द्रो वज्रेण तेषां पक्षान् चिच्छेद । तदुक्तं हरिवंशे—कदाचित्तु सपक्षास्ते पर्वता धरणीधराः । प्रस्थिता धरणीं त्यक्त्वा नूनं तस्यैव मायया ॥...स्थैर्यहेतोर्धरण्यास्तु ज्ञात्वा चागस्कृतान्गिरीन् । स्वेषु स्थानेषु संस्थाप्य पर्वतानां पुरन्दरः । चिच्छेद भगवान् पक्षान् वज्रेण शतपर्वणा ॥ सर्वेषामेव पक्षास्तु छिन्नाः शक्रेण धीमता । एकः सपक्षो मैनाकः सुरैस्तत्समयः कृतः ॥ इत्या० ३ नास्ति निमेषेऽक्षिस्पन्दे वृत्तिः व्यापारो येषां तैः । निमेषशून्यत्वं हि देवानां लक्षणम् । 'सुरमत्स्यावनिमिषौ' इत्यमरः । ४ 'गगनस्पृशा धीरेण चेति भीत्यभावोक्तिः' इति चा० ।

त्रयाणां लोकानां नाथस्त्रिलोकनाथः । 'तद्धितार्थ–' इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तेन [**त्रिलोकनाथेन**] त्रैलोक्यनियामकेन **दिव्यचक्षुषा** अतीन्द्रियार्थदर्शिना **त्वया मखद्विषः** क्रतुविघातकाः **सदा नियम्या ननु** शिक्ष्याः खलु । **स त्वं धर्मचारिणां कर्मसु** क्रतुषु **स्वयमन्तरायः** विघ्नः **भवसि चेत्** । **विधिः** अनुष्ठानं **च्युतः** क्षतः । लोके सत्कर्मकथैवास्तमियादित्यर्थः ॥

तदङ्गमग्र्यं मघवन्महाक्रतोरमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि ।
पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पद्धतिम् ॥ ४६ ॥

हे **मघवन् तत्** तस्मात्कारणात् **महाक्रतोः** अश्वमेधस्य **अग्र्यं** श्रेष्ठं **अङ्गं** साधनं **अमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि** । तथाहि । **श्रुतेः पथः दर्शयितारः** सन्मार्गप्रदर्शकाः **ईश्वराः** महान्तः **मलीमसां** मलिनां **पद्धतिं न आददते** न स्वीकुर्वते । असन्मार्गं नावलम्बन्त इत्यर्थः । 'मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ।' इत्यमरः ॥

इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम् ।
निवर्तयामास रथं सविस्मयः प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥ ४७ ॥

इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचो निशम्य आकर्ण्य । दिवौकसः स्वर्गौकसः । 'दिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे च' इति विश्वः । तेषां [**दिवौकसाम्**] **अधिपतिः** देवेन्द्रो रघुप्रभावात् **सविस्मयः** सन् । **रथं निवर्तयामास** । **उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे च** ॥

यदात्थ राजन्यकुमार तत्तथा यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ।
जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया भवद्गुरुर्लङ्घयितुं ममोद्यतः ॥ ४८ ॥

हे **राजन्यकुमार** क्षत्रियकुमार । 'मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ।' इत्यमरः । **यद्** वाक्यं **आत्थ** ब्रवीषि । 'ब्रुवः पञ्चानाम्–' इत्यादिनाहादेशः । **तत्तथा** सत्यम् । किं **तु यशोधनैः** अस्मादृशैः **परतः** शत्रुतः **यशः रक्ष्यम्** । ततः किमत आह–**भवद्गुरुः** त्वत्पिता **जगत्प्रकाशं** लोकप्रसिद्धं **अशेषं** सर्वं **मम तद्** यशः **इज्यया** यागेन **लङ्घयितुं** तिरस्कर्तुं **उद्यतः** उद्युक्तः ॥

किं तद्यश इत्याह—

हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः ।
तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः॥४९॥

---

१ अन्तर्मध्ये अन्तरस्य व्यवधानस्य वायनम् । अय् गतौ, इण् वा । घञ् प्रत्ययः । अच् वा २ अश्वं विनाश्वमेधस्यासंभवात् । ३ श्रुतेः–'स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत' इत्यादिरूपायाः । मलीमसाम्–मलोऽस्या अस्तीति ताम् । 'ज्योत्स्नातमिस्रा–' इति निपातितः । 'श्रुतेः' इत्यत्र 'शुचेः' इति व. दिनकरादयः पठन्ति । एतत्पाठे 'पथः' इति षठ्यन्तं पदम् । ४ गूढविग्रहमपि मां कथमयमदिव्यः पश्यति निर्भयं सदर्पं च भाषते इति समुपजातविस्मयः इति भावः । ५ क्रमितुमुद्युक्तः । 'व्रजयजोर्भावे क्यप्' इति इज्या । इति चा०

पुरुषेषूत्तम इति सप्तमीसमासः । ' न निर्धारणे ' इति षष्ठीसमासनिषेधात् । कर्मधारये तु ' सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ' इत्युत्तमपुरुष इति स्यात् । **यथा हरिः** विष्णुः **एकः एव पुरुषोत्तमः स्मृतः** । यथा च **त्र्यम्बकः** शिवः **एव महेश्वरः** स्मृतः । **नापरः** अपरः पुमान्न । **तथा मां मुनयः शतक्रतुं विदुः** विदन्ति । ' विदो लटो वा ' इति झेर्जुसादेशः । **नः** अस्माकम् । हरिहरयोर्मम चेत्यर्थः । **एष** त्रितयोऽपि **शब्दः द्वितीयगामी न हि** । द्वितीयाप्रकरणे गामिगम्यादीनामुपसंख्यानात्समासः ॥

अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।
अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः पदं पदव्यां सगरस्य संततेः॥५०॥

यतोऽहमेव शतक्रतुः **अतस्त्वदीयस्य पितु अयं** शततमः **अश्वः कपिलानुकारिणा** कपिलमुनितुल्येन **मया अपहारितः** अपहृतः । अपहारित इति स्वार्थे णिच् । **तवात्र** अश्वे **प्रयत्नेन अलम्** । प्रयत्नो मा कारीत्यर्थः । निषेध्यस्य निषेधं प्रति कारणत्वात्तृतीया । **सगरस्य** राज्ञः **संततेः** संतानस्य **पदव्यां पदं मा निधाः** न निधेहि । निपूर्वाद्धाङ्धातोर्लुङ् । ' माङ्योगे ' इत्यडागमप्रतिषेधः । महदास्कन्दनं ते विनाशमूलं भवेदिति भावः ॥

ततः[3] प्रहस्यापभयः पुरन्दरं पुनर्बभाषे तुरगस्य रक्षिता ।
गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान्॥५१॥

ततः तुरगस्य[4] रक्षिता रघुः **प्रहस्य** प्रहासं कृत्वा । **अपभयः** निर्भीकः सन् । **पुनः पुरन्दरं बभाषे** । किमिति–हे देवेन्द्र **यदि एष** अश्वामोचनरूपः **ते** तव **सर्गः**[5] निश्चयः । ' सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु । ' इत्यमरः । तर्हि **शस्त्रं गृहाण** ।

---

१ पुरुषोत्तमादीनां निरुक्तिर्महाभारते यथा—' नराणामयनाच्चापि ततो नारायणः स्मृतः । पुराणात्सदनाच्चापि ततोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥' 'तिस्रो देव्यो यदा चैनं भजन्ते भुवनेश्वरम् । द्यौरपः पृथिवी चैव त्र्यम्बकस्तु ततः स्मृतः ॥ नित्येन ब्रह्मचर्येण लिङ्गमस्य यदा स्थितम् । महानस्त्येष लोकाच्च महेश्वर इति स्मृतः ॥ ' इति । अनुरूपभाव एकादशसर्गे अन्यदा जगति–इ. श्लो. ७३. २ ' पुरा यज्ञाश्वमन्वेषयमाणाः सगरसुतास्तुरगापहारी अयमिति वदन्तः कपिलमुनिना व्यापादितास्तथा त्वमपि इति कपिलानुकृत्या सूचयति' इति चा. । अत्रेयं कथानुसन्धेया-पुरा किलेन्द्रः राक्षसीं तनुमास्थाय सगरस्य राज्ञो यज्ञियमश्वमपहृत्य पातालं निनाय । अथ सगरस्य षष्टिसहस्राणि पुत्रास्तदन्वेषणपरा धरणीतलमवदार्य पातालं गताः कपिलस्य नातिदूरे विचरन्तमश्वं दृष्ट्वा तमेवाश्वापहारिणं मत्वाभ्यधावन् । कुपितस्य तस्य हुङ्कारेण भस्मीभूताश्च । (रामा. बा. का. ४० सर्गः). कपिला०—कपिलानुसारिणा; मा कृथाः—मानुगाः इति पा. ३ ततः प्रहस्याह पुनः पुरन्दरं व्यपेतभीर्भूमिपुरन्दरात्मजः । इ. दिनकरः पठति. ४ अत्र तृन्प्रत्ययरूपकृद्योगात् ' तुरगस्य ' इति कर्मणि षष्ठी । अशीलार्थे तृन् प्रत्ययः शीलार्थे षष्ठीनिषेधात् । रघोः प्रयोजनवशादश्वरक्षणे नियुक्तत्वात् । ५ सर्गः—' सगरसुतपदवीं नेष्यामीत्येवंरूपः ' इ. चा. । ' सर्गः ' इत्यत्र ' गर्वः ' इ. व. सु. पठतः । चा० अपीमं पाठमुद्धराति ।

भवान्रघुं माम् **अनिर्जित्य** । कृतमनेनेति **कृती** कृतकृत्यो **न खलु** । 'इष्टादिभ्यश्च' इतीनिप्रत्ययः । रघुमित्यनेनात्मनो दुर्जयत्वं सूचितम् ॥

स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ।
अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥ ५२ ॥

स रघुः **उन्मुखः** सन् । **मघवन्तं** इन्द्रं **एवमुक्त्वा शरासनं** चापं **सशरं करिष्यमाणः** । आलीढेनालीढाख्येन स्थानभेदेन विशेषशोभिनातिशयशोभिना [**आलीढविशेषशोभिना**] **वपुःप्रकर्षेण** देहौन्नत्येन **विडम्बितेश्वरः** अनुसृतपिनाकी सन् । **अतिष्ठत्** । आलीढलक्षणमाह यादवः—'स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम् । त्रिवितस्त्यन्तरौ पादौ मण्डलं तोरणाकृति ॥ अन्वर्थं स्यात्समपदमालीढं तु ततोऽग्रतः । दक्षिणे वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढविपर्ययः ॥' इति ॥

रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः ।
नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छने धनुष्यमोघं समधत्त सायकम् ॥ ५३ ॥

रघोरवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण । 'अवष्टम्भः सुवर्णे च स्तम्भप्रारम्भयोरपि ।' इति विश्वः । **पत्रिणा** बाणेन **हृदि** हृदये **क्षतः** विद्धः । अत एव **अमर्षणः** असहनः । क्रुद्ध इत्यर्थः । **गोत्रभिद्** इन्द्रः **अपि** । 'संभावनीये चौरेऽपि गोत्रः क्षोणीधरे मतः ।' इति विश्वः । नवाम्बुदानामनीकस्य वृन्दस्य मुहूर्तं क्षणमात्रं लाञ्छने चिह्नभूते [**नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छने**] **धनुषि** । दिव्ये धनुषीत्यर्थः । **अमोघम्** अवन्ध्यं **सायकं** बाणं **समधत्त** संहितवान् ॥

दिलीपसूनोः स बृहद्भुजान्तरं प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितः ।
पपावनास्वादितपूर्वमाशुगः कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥ ५४ ॥

भीमानां भयंकराणामसुराणां शोणिते रुधिरे उचितः परिचितः [**भीमासुरशोणितोचितः**] **स** इन्द्रमुक्तः **आशुगः** सायकः **दिलीपसूनोः** रघोर्बृहद्विशालं भुजान्तरं वक्षः [**बृहद्भुजान्तरं**] **प्रविश्य** । **अनास्वादितपूर्वं** पूर्वमनास्वादितम् । सुप्सुपेति समासः । **मनुष्यशोणितं कुतूहलेनेव पपौ** ॥

हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ ।
भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्किते स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥५५॥

---

१ 'नामिता पूर्वजङ्घा च पश्चिमा प्रगुणा भवेत् । असमो मध्यकायः स्यादालीढस्य च लक्षणम्' ॥ इ. चा. । कुमारसंभवेपि—स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम् । इत्यालीढवर्णनम् । विडम्बितेति 'पुरा किल भगवान् त्रिपुरदिदृक्षया दिव्यं वर्षशतमालीढविशेषेण स्थानाधिक्येन ऊर्ध्वमुखोऽतिष्ठत्' । इ. व. उक्तं च भारते-'त्रिपुरस्य वधार्थाय स्थाणुः प्रहरतां वरः ।......स्थानं माहेश्वरं कृत्वा दिव्यमप्रतिमं प्रभुः । अतिष्ठत्स्थाणुभूतः स सहस्रं परिवत्सरान् ॥' इ. २ 'स्थैर्यरूपेण काञ्चनमयेन वा.' इ. चा० । 'अवष्टम्भप्रधानोऽवष्टम्भमयस्तेन रघोरभिमानमयेन पत्रिणा' इ. व.।दिनकरोपि 'काञ्चनमयेन' इति व्याख्यायाह-प्रथमं काञ्चनमयप्रहारवर्णनं कविसमयाविरुद्धमिति केचिदाचक्षते । तन्मते अवष्टम्भमयेन स्थैर्यरूपेण । ३ आशु शीघ्रं गच्छतीति । गमेर्डः ।—इव पपौ उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

कुमारस्य स्कन्दस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य स तथोक्तः [**कुमारविक्रमः**]। 'सप्त्म्युपमानपूर्वस्य–' इत्यादिना समासः। **कुमारोऽपि** रघुरपि सुरद्विपस्यैरावतस्यास्फालनेन कर्कशा अङ्गुलयो यस्य स तस्मिन् [**सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ**]। शच्याः पत्रविशेषकैरङ्किते **शचीपत्रविशेषकाङ्किते हरेः** इन्द्रस्य **भुजे स्वनामचिह्नं** स्वनामाङ्कितं **सायकं निचखान** निखातवान्। निष्कण्टकराज्यमाप्तस्यायं महानभिभव इति भावः॥

जहार चान्येन मयूरपत्त्रिणा शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम्।
चुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव॥ ५६॥

अन्येन मयूरपत्त्रिणा मयूरपत्रवता **शरेण शक्रस्य** इन्द्रस्य **महाशनिध्वजं** महान्तमशनिरूपं ध्वजं **जहार** चिच्छेद **च**। **स** शक्रः **सुरश्रिय प्रसह्य** बलात्कृत्य केशानां व्यपरोपणादवतारणाच्छेदनाद् [**केशव्यपरोपणाद्**] **इव**। **तस्मै** रघवे **भृशं** अत्यर्थं **चुकोप**। तं हन्तुमियेषेत्यर्थः। 'क्रुधद्रुह–' इत्यादिना संप्रदानाच्चतुर्थी॥

तयोरुपान्तस्थितसिद्धसैनिकं गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः।
बभूव युद्धं तुमुलं जयैषिणोरधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च पत्त्रिभिः॥ ५७॥

जयैषिणोः अन्योन्यजयाकाङ्क्षिणोः **तयोः** इन्द्ररघ्वोः। गरुत्मन्तः पक्षवन्तः। 'गरुत्पक्षच्छदाः पत्रम्' इत्यमरः। आशिषि दंष्ट्रायां विषं येषां त आशीविषाः सर्पाः। पृषोदरादित्वात्साधुः। 'स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः' इत्यमरः। त इव भीमदर्शनाः। सपक्षा सर्पा इव द्रष्टृणां भयावहा इत्यर्थः। तैः [**गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः**] **अधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च**। धन्विनोरुपर्यधोदेशावस्थितत्वादिति भावः। **पत्त्रिभिः** बाणैरुपान्तस्थितास्तटस्थाः सिद्धा देवा इन्द्रस्य सैनिकाश्च रघोर्यस्मिंस्तत्तथोक्तं[**उपान्तस्थितसिद्धसैनिकम्**] **तुमुलं** संकुलं **युद्धं बभूव**॥

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिस्तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः।
शशाक निर्वापयितुं न वासवः स्वतश्च्युतं वह्निमिवाद्भिरम्बुदः॥ ५८॥

वासवः अप्रतिबन्धेनातिसातत्येन प्रहिताभिः प्रयुक्ताभिरस्त्रवृष्टिभिः [**अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिः**] दुष्प्रसहस्य दुःखेन प्रसह्यत इति दुष्प्रसहं तस्य [**दुष्प्रसहस्य**]। दुःखेनाप्यसह्यस्येत्यर्थः। **तेजसः** प्रतापस्य **आश्रयं तं** रघुम्। **अम्बुदः अद्भिः स्वतश्च्युतं** निर्गतं **वह्निमिव**। **निर्वापयितुं न शशाक**। रघोरपि लोकपालात्मकस्येन्द्रांशसंभवत्वादिति भावः॥

ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम्।
रघुः शशाङ्कार्धमुखेन पत्त्रिणा शरासनज्यामलुनाद्विडौजसः॥ ५९॥

---

१ प्रोत्साहनेन ताडनेनेत्यर्थः। एवं कुमारोपि–ऐरावतास्फालनकर्कशेन हस्तेन पस्पर्श तदङ्गमिन्द्रः। इति। २ पत्राकारैः रचनाविशेषैः। 'शचीपत्रलताक्रियोचिते' इ. व. चा. दि. पठन्ति। ३ निष्कण्टकराज्ये तस्य इ. पाठः।

ततः **रघुर्हरिचन्दनाङ्किते प्रकोष्ठे** मणिबन्धे **प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीं** प्रमथ्यमानार्णव इव धीरं गम्भीरं नदतीति तां तथोक्ताम् । वेवेष्टि व्याप्नोतीति विड् व्यापकमोजो यस्य स तस्य **बिडौजसः** इन्द्रस्य । पृषोदरादित्वात्साधुः । **शरासनज्यां** धनुर्मौर्वीं शशाङ्कस्यार्धः खण्ड इव मुखं फलं यस्य तेन [**शशाङ्कार्धमुखेन**] **पत्रिणा अलुनाद्** अच्छिनत् ॥

स चापमुत्सृज्य विवृद्धमत्सरः प्रणाशनाय प्रबलस्य विद्विषः ।
महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रमाददे ॥ ६० ॥

विवृद्धमत्सरः प्रवृद्धवैरः **स** इन्द्रः **चापमुत्सृज्य प्रबलस्य विद्विषः** शत्रोः **प्रणाशनाय** वधाय । महीं धारयन्तीति महीध्राः पर्वताः । मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । तेषां पक्षव्यपरोपणे पक्षच्छेदे उचितं [**महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं**] **स्फुरत्प्रभामण्डलम् अस्त्रं** वज्रायुधम् । **आददे** जग्राह ॥

रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः ।
निमेषमात्रादवधूय तद्व्यथां सहोत्थितः सैनिकहर्षनिःस्वनैः ॥ ६१ ॥

रघुः तेन वज्रेण **भृशम्** अत्यर्थं **वक्षसि ताडितः** हतः सन् । सैनिकानामश्रुभिः [**सैनिकाश्रुभिः**] **सह भूमौ पपात** । तस्मिन्पतिते ते रुरुदुरित्यर्थः । **निमेषमात्रात् तद्व्यथां** दुःखम् **अवधूय** तिरस्कृत्य सैनिकानां हर्षेण ये निःस्वनाः क्ष्वेडास्तैः [**सैनिकहर्षनिःस्वनैः**] **सहोत्थितः** च । तस्मिन्नुत्थिते हर्षात्सिंहनादांश्चक्रुरित्यर्थः ॥

तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः ।
तुतोष वीर्यातिशयेन वृत्रहा पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ ६२ ॥

तथापि वज्रपातेऽपि शस्त्राणामायुधानां व्यवहारेण व्यापारेण निष्ठुरे क्रूरे । [**शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे**] **विपक्षभावे** शात्रवे **चिरं तस्थुषः** स्थितवतः **अस्य** रघोः **वीर्यातिशयेन** वृत्रं हतवानिति **वृत्रहा** । 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' । **तुतोष** । स्वयं वीर एव वीरं जानातीति भावः । कथं शत्रोः संतोषोऽत आह–**हि गुणैः सर्वत्र** शत्रुमित्रोदासीनेषु **पदम्** अङ्घ्रिः **निधीयते** । गुणैः सर्वत्र संक्रम्यत इत्यर्थः । गुणाः शत्रूनप्यावर्जयन्तीति भावः ॥

---

१ देवचन्दनचर्चालिप्ते । 'पञ्चैते देवतरवो......पुंसि वा हरिचन्दनम्' ॥ इत्यमरः । यद्वा कुङ्कुममण्डिते । 'गोशीर्षे । कुङ्कुमे देववृक्षे श्रीहरिचन्दनम्' इत्यर्धनारीश्वरः । २ विडतीति विडं भेदकमोजोऽस्येति वा । ३ तदुक्तं मत्स्यपुराणे–त्रिशूलं चापि रुद्रस्य वज्रमिन्द्रस्य चाधिकम् । दैत्यदानवसंहर्तुः सहस्रकिरणात्मकम् ॥ इति । महीध्रेति–पर्वतपक्षच्छेदनवृत्तान्तस्तूक्तः । ४ उक्तं च उत्तरे रामचरिते–वीराणां समयो हि दारुणरसः स्नेहक्रमं बाधते ॥ इति. । ५ 'गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुणः' इति न्यायेनेति शेषः । ६ अनुरूपाः श्लोकांशाः–'गुणाः प्रियत्वेऽधिकृता न संस्तवः' इ. किरातार्जुनीये । 'गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः ।' इ. उत्त. च. । कुमारेऽपि–'स्त्री पुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सताम्' इति ।

असङ्गमद्रिष्वपि सारवत्तया न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम् ।
अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥६३॥

सारवत्तया अद्रिषु अपि असङ्गम् अप्रतिबन्धं **मे आयुधं** वज्रं **त्वदन्येन न विसोढम्** । अतः **मां प्रीतं** संतुष्टम् **अवेहि** । **तुरङ्गमादृते** तुरङ्गं वर्जयित्वा । 'अन्यारादितरर्ते–' इति पञ्चमी । **किमिच्छसि इति स्फुटं वासवः आह** । तुरङ्गमादन्यददेयं नास्तीति भावः ॥

ततो निषङ्गादसमग्रमुद्धृतं सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम् ।
नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहरन्निषुं प्रियंवदः प्रत्यवदत्सुरेश्वरम् ॥ ६४ ॥

ततो निषङ्गात् तूणीराद् **असमग्रं** यथा तथा **उद्धृतं** सुवर्णपुङ्खद्युतिभी रञ्जिता अङ्गुलयो येन तं [**सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम्**] **इषुम् प्रतिसंहरन्** निवर्तयन् नाप्रहरन्तं प्रहरेदिति निषेधादिति भावः । प्रियं वदतीति **प्रियंवदः** । 'प्रियवशे वदः खच्' इति खच्प्रत्ययः । 'अरुर्द्विषद्–' इत्यादिना मुमागमः । **नरेन्द्रसूनुः** रघुः **सुरेश्वरं प्रत्यवदत्** । न तु प्राहरदिति भावः ॥

अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे प्रभो ततः समाप्ते विधिनैव कर्मणि ।
अजस्रदीक्षाप्रयतः स मद्गुरुः क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम् ॥ ६५ ॥

हे **प्रभो** इन्द्र **अश्वममोच्यं मन्यसे यदि ततः** तर्ह्यजस्रदीक्षायां प्रयतः [**अजस्रदीक्षाप्रयतः**] **स मद्गुरुः** मम पिता **विधिनैव कर्मणि समाप्ते** सति **क्रतोः** यत्फलं तेन **फलेनाशेषेण** कृत्स्नेन **युज्यतां** युक्तोऽस्तु । अश्वमेधफललाभे किमश्वेनेति भावः ॥

यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगतस्त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः ।
तवैव संदेशहराद्विशांपतिः शृणोति लोकेश तथा विधीयताम् ॥६६॥

सदोगतः सदो गृहं गतस्त्रिलोचनस्येश्वरस्यैकांशतया [**त्रिलोचनैकांशतया**] । अष्टानामन्यतममूर्तित्वात् । **दुरासदः** अस्मादृशैर्दुष्प्राप्यः **विशांपतिः यथेमं वृत्तान्तं तव संदेशहराद्** वार्ताहराद् **एव शृणोति च** हे **लोकेश** इन्द्र **तथा विधीयताम्** ॥

---

१ असङ्गम्—अभङ्गं, असह्यम् इ.; अवेहि–अवैहि इ. पा. । स्फुटम्–'स्मितम्' (स्म तं ?) इ. व०; 'वरं वृणीष्वेति तमाह' इ. चा० 'वरं वृणीष्वेति तमादिदेश सः' इ. दिन० च पठति । 'वरं वृणीष्वेति तमाह वृत्रहा' इ. पा. २ असमग्रनिःसृतम्; नरेन्द्र०—दिलीप०; प्रियंवदः—प्रियंवदम् इ. पा० ३ 'दीक्षितत्वात्त्रिलोचनस्यैकांशेन दुरधिगमः' इ. दिन. चा. । 'अष्टमूर्तित्वाद् यजमानलक्षणांशभावाद्दुरभिभवो दुराकलनीयः' इ. व० । 'दीक्षितमुग्रः प्रविशति' इ. आगम । 'या च होत्री' इति शाकुन्तले च।

तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान्रघोर्यथागतं मातलिसारथिर्ययौ ।
नृपस्य नातिप्रमनाः सदोगृहं सुदक्षिणासूनुरपि न्यवर्तत ॥ ६७ ॥

मातलिसारथिः इन्द्रः **रघोः** संबन्धिनं **कामं** मनोरथं **तथेति** तथास्त्विति **प्रतिशुश्रुवान्** । 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति क्वसुप्रत्ययः । **यथागतं ययौ** । **सुदक्षिणासूनुः** रघुः **अपि नातिप्रमनाः** विजयलाभेऽप्यश्वनाशान्नातीव तुष्टः सन् । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । **नृपस्य सदोगृहं** प्रति **न्यवर्तत** ॥

तमभ्यनन्दत्प्रथमं प्रबोधितः प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ।
परामृशन्हर्षजडेन पाणिना तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम् ॥ ६८ ॥

हरेः इन्द्रस्य **शासनहारिणा** पुरुषेण **प्रथमं प्रबोधितः** ज्ञापितः । वृत्तान्तमिति शेषः । **प्रजेश्वरः** दिलीपः **हर्षजडेन** हर्षशिशिरेण **पाणिना कुलिशव्रणाङ्कितम्** । तस्य रघोरिदम् [**तदीयं**] **अङ्गं** शरीरं **परामृशन्** **तं** रघुम् **अभ्यनन्दत्** ॥

इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां महाक्रतूनां महनीयशासनः ।
समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये ततान सोपानपरंपरामिव ॥ ६९ ॥

महनीयशासनः पूजनीयाज्ञः **क्षितीशः इति** अनेन प्रकारेण । 'इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु ।' इत्यमरः । **महाक्रतूनाम्** अश्वमेधानां नवभिरधिकां [**नवाधिकां**] **नवतिं** एकोनशतं **आयुषः क्षये** सति **दिवं** स्वर्गं **समारुरुक्षुः** आरोढुमिच्छुः सोपानानां परंपरां पङ्क्तिं [**सोपानपरंपराम्**] **इव ततान** ॥

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे
नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये
गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ ७० ॥

अथ विषयेभ्यो व्यावृत्तात्मा निवृत्तचित्तः [**विषयव्यावृत्तात्मा**] **स** दिलीपः **यथाविधि** यथाशास्त्रं **यूने सूनवे नृपतिककुदं** राजचिह्नम् । 'ककुद्वत्ककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्के राजलक्ष्मणि ।' इति विश्वः । **सितातपवारणं** श्वेतच्छत्रं **दत्त्वा तया देव्या** सुदक्षिणया **सह** मुनिवनतरोः छायां [**मुनिवनतरुच्छायां**] **शिश्रिये** श्रितवान् । वानप्रस्थाश्रमं स्वीकृतवानित्यर्थः । तथा **हि** । **गलितवयसां** वृद्धानां **इक्ष्वाकूणां** इक्ष्वाकोः गोत्रापत्यानाम् ।

---

१ 'येन मार्गेणायातस्तेनैव गतः' इ. व० । 'न तु रघुं विजित्येति भावः इ. चा० । २ पुनः पुनः स्पृशन् । अभ्यनन्दत्—चुम्बनशिरोवघ्राणादिभिः संभावयामास । अनुरूपभावश्चतुर्दशे—'ते पुत्रयोर्नैर्ऋतशस्त्रमार्गानार्द्रानिवाङ्गे सदयं स्पृशन्त्यौ' इति । ३ विषयाः रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः । अस्य व्युत्पत्तिर्भट्टकारिकायाम्—विशब्दो हि विशेषार्थः सिनोतिर्बन्ध उच्यते । विशेषेण सिनोतीति विषयोऽतो नियामकः ॥ ४ सितच्छत्रस्य राजलक्ष्म्याः प्रधानाङ्गत्वाद्राजलक्ष्मीं दत्त्वेत्यर्थो लभ्यते । 'छत्रमातपवारणम्' इति हेमचन्द्रः ।

तद्राजसंज्ञकत्वादञो लुक्। **इदं** वनगमनं **कुलव्रतम्**। देव्या सहेत्यनेन सपत्नीकवानप्रस्थाश्रमपक्ष उक्तः। तथा च याज्ञवल्क्यः—'सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वानुगता वनम्। वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत्॥' इति। हरिणीवृत्तमेतत्। तदुक्तम्—'रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा' इति॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीवनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये रघुराज्याभिषेको नाम तृतीयः सर्गः।

चतुर्थः सर्गः।

शारदां शारदाम्भोजवदना वदनाम्बुजे।
सर्वदा सर्वदास्माकं सन्निधिं संनिधिं क्रियात्॥

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ।
दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः॥ १॥

स रघुः **गुरुणा** पित्रा **दत्तं राज्यं** राज्ञः कर्म प्रजापरिपालनात्मकम्। पुरोहितादित्वाद्यक्। **प्रतिपद्य** प्राप्य। **दिनान्ते** सायंकाले **सवित्रा** सूर्येण **निहितं तेजः** प्रतिपद्य **हुताशनः** अग्निः **इव**। **अधिकं बभौ**। 'सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमते। आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनुप्रविशति। अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति' इत्यादिश्रुतिः प्रमाणम्॥

दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम्।
पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः॥ २॥

दिलीपानन्तरं राज्ये प्रतिष्ठितं अवस्थितं **तं** रघुं **निशम्य** आकर्ण्य **पूर्वं**

---

१ अत्र अण इति पाठः लेखकप्रमादात्स्यात्। तद्राजस्य. बहुष्वित्यादिसूत्रेण तद्राजप्रत्ययानामेव लोपविधानात्।। २ अनुरूपं श्लोकद्वयमष्टमे–अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया। विषयेषु विनाशधर्मसु त्रिदिवस्थेष्वपि निस्पृहोऽभवत्॥ (१०) गुणवत्सुतरोपितश्रियः परिणामे हि दिलीपवंशजाः। पदवीं तरुवल्कवाससां प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे॥ (११) इति. ३ तदुक्तं प्राक्–'वार्द्धके मुनिवृत्तीनाम्' इत्यत्र। ४ अत्र मनुसंमतिस्तूक्ता (प्र. स. अष्ट. श्लो. टि.) ५ शरत्कालोत्पन्नकमलवत्प्रफुल्लवदना शारदा वाग्देवी सर्वदा सर्वस्य दात्री सर्वदास्माकं वदनाम्बुजे सतां मङ्गलानां निधिं शेवधिभूतं सन्निधिं वसतिमित्यर्थः क्रियात्। ६ प्रथमद्वितीययोर्मध्ये—न्यस्तशस्त्रं दिलीपं च तं च शुश्रुवुषां प्रभु(पति)म्। राज्ञामुद्धृतं(त्वा)नाराचे हृदि शल्यमिवार्पितम्॥ इति पद्यं चा. दि. व. सु. पठन्ति।

दिलीपकाले **राज्ञां हृदये** प्रकर्षेण धूमोऽस्य संजातः **प्रधूमितः अग्निः** संतापाग्निः **उत्थितः इव** प्रज्वलित इव । पूर्वेभ्योऽधिकसंतापोऽभूदित्यर्थः । राजकर्तृकस्यापि निशमनस्याग्नावुपचारान्न समानकर्तृकत्वविरोधः ॥

पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपङ्क्तयः ।
नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥ ३ ॥

पुरुहूतध्वजः इन्द्रध्वजः । स किल राजभिर्वृष्ट्यर्थं पूज्यत इत्युक्तं भविष्योत्तरे—'एवं यः कुरुते यात्रामिन्द्रकेतोर्युधिष्ठिर । पर्जन्यः कालवर्षी स्यात्तस्य राज्ये न संशयः ॥' इति । 'चतुरस्रं ध्वजाकारं राजद्वारे प्रतिष्ठितम् । आहुः शक्रध्वजं नाम पौरलोकसुखावहम् ॥' इति च **पुरुहूतध्वजस्येव तस्य** रघोर्नवमभ्युत्थानमभ्युन्नतिमभ्युदयं च पश्यन्तीति **नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः** । उदूर्ध्वं प्रस्थिता उल्लसिताश्च नयनपङ्क्तयो यासां ताः [**उन्नयनपङ्क्तयः**] **सप्रजाः** ससंतानाः **प्रजाः** जनाः । 'प्रजा स्यात्संततौ जने' इत्युभयत्राप्यमरः । **ननन्दुः** ॥

सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।
तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमण्डलम् ॥ ४ ॥

द्विरद इव द्विरदैश्च गच्छतीति **द्विरदगामिना** । 'कर्तर्युपमाने' इति 'सुप्यजातौ–' इति च णिनिः । **तेन** रघुणा **समं** युगपद् **एव द्वयं समाक्रान्तं** अधि-

---

१ सञ्जातधूमोत्पीड इत्यर्थः । २ तुमुन्क्त्वाल्यबादयः प्रत्ययाः समानकर्तृकत्वे भवन्ति । अत्र राज्ञो राजहृदयस्थिताग्नीनां चाधाराधेयभावतया परस्परसम्बन्धादेकस्य कर्तृत्वेऽन्यस्यापि कर्तृत्वं लक्षणयोपपद्यत इत्यर्थः । वस्तुतस्तु तुमुनादिप्रत्ययानां समानकर्तृत्वं नैकान्तिकं भिन्नकर्तृकस्यापि बहुलं प्रयोगेषु दर्शनात् । प्रधूमितः—०ते इति चा. दि. व. सु० पठन्ति । ३ पुरु बहुलं हूतमाह्वानं यज्ञेष्वस्य । पुरूणि हूतानि नामान्यस्येति वा । पुरुहूतध्वजस्येव इन्द्रमहोत्सवस्येव । तथाहि–'गजाकारं चतुःस्तम्भं पुरद्वारे प्रतिष्ठितं । पौराः कुर्वन्ति शरदि पुरुहूतमहोत्सवम्' ॥ इति व० । कालिकापुराणे च–एवं यः कुरुते पूजां वासवस्य महात्मनः । स चिरं पृथिवीं भुक्त्वा वासवं लोकमाप्नुयात् ॥ न तस्य राज्ये दुर्भिक्षं नेतयो न्याप्यधर्मकृत् । स्थास्यन्ति मृत्युर्नाकाले जनानां तत्र जायते ॥ इत्या० । अत्रेयं पौराणिकी कथा—पुरा किल दानवपरिभूता इन्द्रपुरःसरा देवाः क्षीरसागरशायिनं भगवन्तं शरणं वव्रजुः । तदा विष्णुर्दैत्यकुलसंहाराय दिव्यप्रभावं विचित्रं ध्वजमेकं महेन्द्राय प्रादात् । तत्प्रभावादिन्द्रः सर्वान्दानवाञ्जघान । इन्द्रदत्तं च तं ध्वजं पूजयित्वा वसुर्नाम चेदिनृपः परां सिद्धिं लेभे । ततः प्रीतो महेन्द्रो व्यादिदेश–'प्रीतो महेन मघवा प्राहैवं ये नृपाः करिष्यन्ति । वसुवद्वसुमन्तस्ते भुवि सिद्धाज्ञा भविष्यन्ति ॥ मुदिताः प्रजाश्च तेषां भयरोगविवर्जिताः प्रभूतान्नाः । ध्वज एव चाभिधास्यति जगति निमित्तैः फलं सदसत् ॥' इत्या० । विस्तरस्तु बृहत्संहितायां ४३ अध्याये द्रष्टव्यः । ४ 'गजारोहणादिकम् । अभिषिक्तो हि राजा गजेन्द्रमारुह्य पुरं प्रदक्षिणीकुर्यादित्याचारः ।' इति चा० । सप्रजाः–'सुप्रजाः इ. चा. दि. व. सु. पठन्ति । ५ पैत्र्यमिति पा. ६ द्विरदेन गन्तुं शीलं यस्य तेन । अभिषिक्तो नृपो हस्तिनमारुह्य भ्रमतीति वृद्धाचारः । इ. दि. । द्विरद इव गच्छतीति 'द्विरदगामी तेन । 'द्विरदमारुह्य पुरं प्रदक्षिणीकृतवता' । इति व० ७ अत्र सिंहासनारोहणानन्तरमेवारिमण्डलाक्रमणेपि कार्यकारणयोः समकालत्वेन निर्देशादतिशयोक्तिनामालङ्कारः । 'कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः' इति काव्यप्रकाशोक्तेः ।

ष्ठितम् । किं तद् द्वयम् । पितुरागतं **पित्र्यम्** । ' पितुर्यत् ' इति यत्प्रत्ययः । **सिंहासनम्** । **अखिलं** अरीणां मण्डलं राष्ट्रं [**अरिमण्डलम्**] **च** ॥

अथ सिंहासनारोहणानन्तरं तस्य लक्ष्मीसन्निधानमाह—

छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५ ॥

अत्र रघोस्तेजोविशेषेण स्वयं सन्निहितया लक्ष्म्या छत्रधारणं कृतमित्युत्प्रेक्षते । **पद्मा** लक्ष्मीः । ' लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया । ' इत्यमर । सा **स्वयमदृश्या किल** । किलेति संभावनायाम् । सती **छायामण्डललक्ष्येण** कान्तिपुञ्जानुमेयेन । न तु स्वरूपतो दृश्येन । छायामण्डलमित्यनेनानातपज्ञानं लक्ष्यते । ' छाया सूर्यप्रिया कान्तिः तिबिम्बमनातपः । ' इत्युभयत्राप्यमरः । **पद्मातपत्रेण** पद्ममेवातपत्रं तेन कारणभूतेन **साम्राज्यदीक्षितं** साम्राज्ये साम्राज्यकर्मणि मण्डलाधिपत्ये दीक्षितमभिषिक्तं **तं भेजे** । अन्यथा कथमेतादृशी कान्तिसंपत्तिरिति भावः ॥

संप्रति सरस्वतीसान्निध्यमाह—

परिकल्पितसान्निध्या काले काले च वन्दिषु ।
स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥

सरस्वती च काले काले सर्वेष्वपि योग्यकालेषु । ' नित्यवीप्सयोः ' इति वीप्सायां द्विर्वचनम् । **वन्दिषु परिकल्पितसान्निध्या** कृतसन्निधाना सती **स्तुत्यं** स्तोत्रार्हं तं रघुम् । **अर्थ्याभिः** अर्थादनपेताभिः । ' धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ' इति यत्प्रत्ययः । **स्तुतिभिः** स्तोत्रैः **उपतस्थे** । । देवताबुद्धया पूजितवतीत्यर्थः । देवतात्वं च ' ना विष्णुः पृथिवीपतिः ' इति वा लोकपालात्मकत्वाद्वेत्यनुसंधेयम् । एवं च सति ' उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिषु ' इति वक्तव्यादात्मनेपदं सिध्यति ॥

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।
तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद्वसुन्धरा[३] ॥ ७ ॥

वसुन्धरा मनुप्रभृतिभिः मन्वादिभिः **मान्यैः** पूज्यैः **राजभिर्भुक्ता यद्यपि** । भुक्तैवेत्यर्थः । यद्यपीत्यवधारणे । ' अप्यर्थे यदिवार्थे स्यात् ' इति केशवः । **तथापि तस्मिन्** राज्ञि । अन्यः पूर्वो यस्याः साऽन्यपूर्वा । अन्यपूर्वा न भवतीति **अनन्यपूर्वा** अनन्योपभुक्ता **इवासीत्** । तत्प्रथमपतिकेवानुरक्तवतीत्यर्थः ॥

अत्र कारणमाह—

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया[४] मनः ।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥ ८ ॥

---

१ ' लक्ष्मीर्हि पद्मरूपेण छत्रेण सम्राजं सेवते इत्यागमः ' इ० दि० । उत्प्रेक्षालङ्कारः । २ अत्रान्योन्यवैरभावाश्रिताभ्यामपि लक्ष्मीसरस्वतीभ्यां सेवाकरणाद्रघोः कोपि महिमातिशयः सूचितः । ३ सौद्धि मेदिनी. इ. पा. ४ याहृग्द०.

हि यस्मात्कारणात् **स** रघुः **युक्तदण्डतया** यथापराधदण्डतया **सर्वस्य लोकस्य मनः आददे** जहार । क इव । अतिशीतोऽत्युष्णो वा न भवतीति **नातिशीतोष्णः** । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । **दक्षिणः** दक्षिणदिग्भवः **नभस्वान्** वायुः **इव** । मलयानिल इवेत्यर्थः । युक्तदण्डतयेत्यत्र कामन्दकः—' उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते । दण्डेन नृपतिस्तस्माद्युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥ ' इति ॥

मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।
फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ९ ॥

तेन रघुणा **प्रजाः गुरौ** दिलीपविषये । सहकारोऽतिसौरभश्चूतः । ' आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः । ' इत्यमरः । तस्य [**सहकारस्य**] **फलेन पुष्पोद्गमे** पुष्पोदये **इव** । ततोऽपि **गुणाधिकतया** हेतुना **मन्दोत्कण्ठाः** अल्पौत्सुक्याः **कृताः** । गुणोत्तरश्चोत्तरविषयः पूर्वं विस्मारयतीति भावः ॥

नयविद्भिर्नवे राज्ञि सदसच्चोपदर्शितम् ।
पूर्व एवाभवत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ १० ॥

नयविद्भिः नीतिशास्त्रज्ञैः **नवे** तास्मिन् **राज्ञि** विषये । तमधिकृत्येत्यर्थः । सद्धर्मयुद्धादिकमसत्कूटयुद्धादिकं [**सदसद्**] **चोपदर्शितम्** । **तस्मिन्** राज्ञि **पूर्वः पक्ष एवाभवत्** । संक्रान्त इत्यर्थः । **उत्तरः पक्षः नाभवत्** । न संक्रान्त इत्यर्थः । तत्र सदसतोर्मध्ये सदेवाभिमतं नासत् । तदुद्भावनं तु ज्ञानार्थमेवेत्यर्थः । पक्षः साधनयोग्यार्थः । ' पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु । ' इति केशवः ॥

पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।
नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥ ११ ॥

पृथिव्यादीनां **पञ्चानां भूतानामपि गुणाः** गन्धादयः **उत्कर्षम्** अतिशयं **पुपुषुः** । अत्रोत्प्रेक्षते—**तस्मिन्** रघौ नाम **नवे महीपाले** सति **सर्वं** वस्तुजातं **नवमिवाभवत्** । तदेव भूतजातमिदानीमपूर्वगुणयोगादपूर्वमिवाभवदिति भावः ॥

---

१ उक्तं च भारते—मृदुर्भवत्यवज्ञातस्तीक्ष्णादुद्विजते जनः । काले काले तु सम्प्राते मृदुस्तीक्ष्णोथवा भवेत् ॥ अनुरूपश्लोकोऽष्टमे—न खरो न च भूयसा मृदुः–इ० । किरातार्जुनीये च–समवृत्तिरुपैति मार्दवं समये यश्च तनोति तीक्ष्णताम् । अधितिष्ठति लोकमोजसा स विवस्वानिव मेदिनीपतिः ॥ इति । २ नयवद्भिः इ. पा. ३ उभे प्रज्ञे वेदितव्ये ऋज्वी वक्रा च भारत । जानन्वक्रां न सेवेत प्रतिबाधेत चागताम् । इति भारते च । ४ ' पृथ्वी पञ्चगुणा तोयं चतुर्गुणमथानिलः । त्रिगुणो द्विगुणो वायुर्वियदेकगुणं भवेत् ' ॥ इ० व० । ते च गुणा यथा—पृथिव्यां रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः पञ्च गुणाः । अप्सु रूपरसस्पर्शशब्दाश्चत्वारो गुणाः । तेजसि रूपस्पर्शशब्दास्त्रयो गुणाः । मरुति स्पर्शशब्दौ द्वौ गुणौ । व्योम्नि च शब्द एवैको गुणः । तदुक्तं प्रपञ्चसारे–शब्दाद्व्योम स्पर्शतस्तेन वायुस्ताभ्यां रूपाद्वह्निरेतै रसाच्च । अम्भांस्येतैर्गन्धतो भूधराद्या भूताः पञ्च स्युर्गुणोनाः क्रमेण । इति ।

यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।
तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ १२ ॥

यथा चन्दयतीत्याह्लादयतीति **चन्द्रः** इन्दुः । चदिधातोरौणादिको रप्रत्ययः । **प्रह्लादनाद्** आह्लादकरणाद् **अन्वर्थः** अनुगतार्थनामको **अभूत्** । **यथा** च तपतीति **तपनः** सूर्यः । नन्द्यादित्वाल्ल्युट्प्रत्ययः । **प्रतापात्** संतापजननादन्वर्थः । **तथैव स राजा प्रकृतिरञ्जनाद् अन्वर्थः** सार्थकराजशब्दः **अभूत्** । यद्यपि राजशब्दो राजते-र्दीप्त्यर्थात्कनिन्प्रत्ययान्तो न तु रञ्जेस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वाद्रञ्जनाद्राजेत्युक्तं कविना ॥

कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।
चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥

विशाले तस्य रघोः **लोचने कामं** कर्णान्तयोर्विश्रान्ते कर्णप्रान्तगते [**कर्णा-न्तविश्रान्ते**] । **चक्षुष्मत्ता तु** चक्षुःफलं त्वित्यर्थः । सूक्ष्मान्कार्यार्थान्कर्तव्या-र्थान्दर्शयति प्रकाशयतीति **सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेण** एव । शास्त्रं दृष्टिर्विवे-किनामिति भावः ॥

लब्धप्रशमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता ।
पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत्पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥

अथ लब्धस्य राज्यस्य प्रशमनेन परिपन्थिनामनुरञ्जनप्रतीकाराभ्यां स्थिरीकरणेन स्वस्थं समाहितचित्तं [**लब्धप्रशमनस्वस्थं**] **एनं** रघुं **पङ्कजलक्षणा** पद्मचिह्ना । श्रियोऽपि विशेषणमेतत् । **शरत्** । **द्वितीया पार्थिवश्रीः** राजलक्ष्मीः **इव** । **समुपस्थिता** प्राप्ता । 'रक्षा पौरजनस्य देशनगरग्रामेषु गुप्तिस्तथा योधानामपि संग्रहोऽपि तुलया मानव्यवस्थापनम् । साम्यं लिङ्गिषु दानवृत्तिकरणं त्यागः समानेऽर्चनं कार्याण्येव महीभुजां प्रशमनान्येतानि राज्ये नवे ॥'

निर्वृष्टलघुभिर्मेघैर्मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ।
प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्व्यानशे दिशः ॥ १५ ॥

---

१ एवं महाभारतेऽपि–रञ्जिताश्च प्रजाः सर्वास्तेन राजेति शब्यते । इ० शान्तिप० । अन्वर्थः–'अर्थमनुगतोऽन्वर्थ इति कैय्यटः' इ० चा० ॥ २ उक्तं च हितोपदेशे–'अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् । सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः' ॥ इति 'शास्त्रं चक्षुर्विवेकिनाम्' इति चान्यत्र । अत्र टीकास्थानीयं दशकुमारचरितवाक्यम्—आगमदीपदृष्टेन खल्वध्वना सुखेन वर्तते लोकयात्रा । दिव्यं हि चक्षुर्भूतभवद्भविष्यत्सु व्यवहितविप्रकृष्टादिषु च विषयेषु शास्त्रं नामाप्रतिहतवृत्ति । तेन हीनः सतोरप्यायतविशाल-योर्लोचनयोरन्ध एव जन्तुरर्थदर्शनेष्वसामर्थ्यात् । इ०—कामम् इ०–कामं कमलपत्राणां नेत्रे तस्यानुकारिणी इ. दि. चा० पठतः । 'सूक्ष्मेति–सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिनः' इ. पा. ३ 'लब्धप्रश-मनं स्वस्थम्' इति चा. व. दयः पठन्ति । ४ निर्वृष्टलघुभिर्मेघैः सवितुस्तस्य चोभयोः । वर्द्धिष्णवो दिशां भागान्प्रतापा यत्र रोचिताः ॥ इति दि. चा. पठतः ।

निःशेषं वृष्टा निर्वृष्टाः । कर्तरि क्तः । अत एव लघवः । तैः [**निर्वृष्टलघुभिः**] **मेघैः मुक्तवर्त्मा** त्यक्तमार्गः । अत एव **सुदुःसहः । तस्य** रघोः **भानोश्च प्रतापः** पौरुषमातपश्च । 'प्रतापौ पौरुषातपौ' इति यादवः । **युगपद्दिशः व्यानशे** व्याप ॥

वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ ।
प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥

इन्द्रः वर्षासु भवं **वार्षिकम्** । वर्षानिमित्तमित्यर्थः । 'वर्षाभ्यष्ठक्' इति ठक्प्रत्ययः । **धनुः संजहार । रघुर्जैत्रं** जयशीलम् । जेतृशब्दात्तृन्नन्तात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थेऽण्प्रत्यः । धनुः **दधौ । हि** यस्मात् **तौ** इन्द्ररघू प्रजानामर्थस्य प्रयोजनस्य वृष्टिविजयलक्षणस्य साधनविषये [**प्रजार्थसाधने**] पर्यायेणोद्यते कार्मुके याभ्यां तौ **पर्यायोद्यतकार्मुकौ** । 'पर्यायोद्यमविश्रमौ' इति पाठान्तरे पर्यायेणोद्यमो विश्रमश्च ययोस्तौ पर्यायोद्यमविश्रमौ । द्वयोः पर्यायकरणादक्लेश इति भावः ॥

पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ।
ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥ १७ ॥

[**पुण्डरीकातपत्रः**] पुण्डरीकं सिताम्भोजमेवातपत्रं यस्य स तथोक्तः । [**विकसत्काशचामरः**] विकसन्ति काशानि काशाख्यतृणकुसुमान्येव चामराणि यस्य स तथोक्तः । **ऋतुः** शरदृतुः । पुण्डरीकनिभातपत्रं काशनिभचामरं **तं** रघुं **विडम्बयामास** अनुचकार । तस्य रघोः श्रियं [**तच्छ्रियम्**] **पुनः** शोभां तु **न प्राप** । 'शोभासंपत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते ।' इति शाश्वतः ॥

प्रसादसुमुखे तस्मिंश्चन्द्रे च विशदप्रभे ।
तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत्समरसा द्वयोः ॥ १८ ॥

प्रसादेन सुमुखे [**प्रसादसुमुखे**] **तस्मिन्** रघौ **विशदप्रभे** निर्मलकान्तौ **चन्द्रे च द्वयोः** विषये **तदा चक्षुष्मतां प्रीतिः** अनुरागः **समरसा** समस्वादा । तुल्ययोगेति यावत् । 'रसो गन्धे रसः स्वादे' इति विश्वः । **आसीत्** ॥

हंसश्रेणीषु[3] तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु ।
विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥ १९ ॥

हंसानां श्रेणीषु पङ्क्तिषु । [**हंसश्रेणीषु**] । **तारासु** नक्षत्रेषु । कुमुदानि येषु सन्तीति कुमुद्वन्ति । 'कुमुद्वान्कुमुदप्रायः' इत्यमरः । 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्' । तेषु

---

१ अयं दि. सम्मतः पाठः । अनुरूपो भाव उक्तः प्रथमे–'दुदोह गां स यज्ञाय–'इत्यत्र । अस्माच्छ्लोकात्परमतिरिक्तं श्लोकमेकं सु० व० पठतः–'अधिज्यमायुधं कर्तुं समयोऽयं रघोरिति । स्वं धनुः शङ्कितेनेव संजह्रे शतमन्युना ॥ इ० २ विकसत्–इ. पा. ३ श्रेणिषु इ. पा. । ४ 'यशसि धवलता वर्ण्यते' इति कविसमयानुरोधादुत्प्रेक्षते हंसेति । क्रियोत्प्रेक्षा ।

[कुमुद्वत्सु]। कुमुदप्रायेष्वित्यर्थः। **वारिषु च तदीयानां** रघुसंबन्धिनां **यशसां विभूतयः** संपदः **पर्यस्ताः इव** प्रसारिताः किम्। इत्युत्प्रेक्षा। अन्यथा कथमेषां धवलिमेति भावः॥

इक्षुच्छायनिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम्।
आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः॥ २०॥

इक्षूणां छायेक्षुच्छायम्। 'छाया बाहुल्ये' इति नपुंसकत्वम्। तत्र निषण्णाः **इक्षुच्छायनिषादिन्यः**। 'इक्षुच्छायानिषादिन्यः' इति स्त्रीलिङ्गपाठ इक्षोश्छायेति विग्रहः। अन्यथा बहुत्वे नपुंसकत्वप्रसङ्गात्। शालीन्गोपायन्ति रक्षन्तीति **शालिगोप्यः** सस्यपालिकाः स्त्रियः। 'कर्मण्यण्'। 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप्। **गोप्तुः** रक्षकस्य **तस्य** रघोः। गुणेभ्य उदयो यस्य तद् **गुणोदयं** गुणोत्पन्नमाकुमारं कुमारादारभ्य कथोद्घातः कथारम्भः यस्य तत् [**आकुमारकथोद्घातं**]। कुमारैरपि स्तूयमानमित्यर्थः। **यशः जगुः** गायन्ति स्म। अथ वा कुमारस्य सतो रघोर्याः कथा इन्द्रविजयादयस्तत आरभ्याकुमारकथम्। तत्राप्यभिविधावव्ययीभावः। आकुमारकथमुद्घातो यस्मिन्कर्मणि। गानक्रियाविशेषणमेतत्। 'स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः' इत्यमरः। 'आकुमारकथोद्भूतम्' इति पाठे कुमारस्य सतस्तस्य कथाभिश्चरितैरुद्भूतं यद्यशस्तद्यश आरभ्य यशो जगुरिति व्याख्येयम्॥

प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः।
रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः॥ २१॥

महौजसः कुम्भयोनेः अगस्त्यस्य। 'अगस्त्यः कुम्भसंभवः' इत्यमरः। **उदयाद् अम्भः प्रससाद** प्रसन्नं बभूव। महौजसः **रघोः** उदयाद् **अभिभवाशङ्कि द्विषतां मनश्चुक्षुभे** कालुष्यं प्राप। 'अगस्त्योदये जलानि प्रसीदन्ति' इत्यागमः।

मदोदग्राः ककुद्मन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः।
लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम्॥ २२॥

मदोदग्राः मदोद्धताः। ककुदेषामस्तीति **ककुद्मन्तः**। महाककुद इत्यर्थः। यवादित्वान्मकारस्य वत्वाभावः। **सरितां** कूलान्युद्रुजन्तीति **कूलमुद्रुजाः**। 'उदि

---

१ तस्य गोप्तुर्द्विरेफानां कर्णोत्पलनिपातिनाम्। स्वरसंवादिभिः कण्ठैः शालिगोप्यो जगुर्गुणान्॥ इति सर्व एव श्लोकोन्यथा पठ्यते कैश्चित्। इक्षुच्छाय०—०च्छायानि० इति चा. व० स. दि०। कथोद्घातम्—०कथोद्भूतम्। इ. दि. सु०. २ अगस्त्यस्य कुम्भयोनित्वकथा यास्कनिरुक्ते—तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम्। रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भेऽन्यपतद्वासतीवरे॥ तेनैव तु मुहूर्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ। अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षी संबभूवतुः॥ बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले। स्थले वसिष्ठस्तु मुनिः संबभूवर्षिसत्तमः॥ कुम्भे त्वगस्त्यः संभूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः। इ० पद्मपु० सृष्टिखण्डे २२ अ. द्रष्टव्यः। ३ एवमग्रेपि 'तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोर्भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोयम्।' इति। अत्र वराहमिहिरः—उदये च मुनेरगस्त्यनाम्नः कुसुमायोगमलप्रदूषितानि। हृदयानि सतामिव स्वभावात्पुनरम्बूनि भवन्ति निर्मलानि॥ इ०। अभिभवाशङ्कि—परिभ०, इ. पा.

कूले रुजिवहोः' इति खश्प्रत्ययः । 'अरुर्दिष–' इत्यादिना मुमागमः । महान्त उक्षाणो **महोक्षाः** । 'अचतुर–' इत्यादिना निपातनादकारान्तः । **लीलाखेलं** विलाससुभगं **तस्य** रघोरुत्साहवतो वपुष्मतः परभञ्जकस्य **विक्रमं** शौर्यम् **अनुप्रापुः** अनुचक्रुः ॥

प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ।
असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुस्रुवुः ॥ २३ ॥

मदस्येव गन्धो येषां तैः **मदगन्धिभिः** । ' उपमानाच्च ' इतीकारः समासान्तः । **सप्तपर्णानां** वृक्षविशेषाणाम् । ' सप्तपर्णो विशालत्वक्शारदो विषमच्छदः । ' इत्यमरः । **प्रसवैः** पुष्पैः **आहताः** तस्य रघोः नागा गजाः [**तन्नागाः**] । ' गजेऽपि नागमातङ्गौ ' इत्यमरः । **असूययेव** आहतिनिमित्तया स्पर्धयेव **सप्तधैव प्रसुस्रुवुः** मदं वव्रुषुः । प्रतिगन्धाभिमानादिति भावः । ' करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च मदस्रुतिः । ' इति पालकाप्ये । करान्नासारन्ध्राभ्यामित्यर्थः ॥

सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्दमान् ।
यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥

सरितः गाधाः सुप्रतराः **कुर्वती** । **पथः** मार्गान् **च आश्यानकर्दमान्** शुष्कपङ्कान्कुर्वती । ' संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ' इति श्यतेर्निष्ठातस्य नत्वम् । **शरत्** शरदृतुः **तं** रघुं **शक्तेः** उत्साहशक्तेः **प्रथमं** प्राक् **यात्रायै** दण्डयात्रायै **चोदयामास** प्रेरयामास । प्रभावमन्त्रशक्तिसंपन्नस्य शरत्स्वयमुत्साहमुत्पादयामासेत्यर्थः ॥

तस्मै सम्यग्घुतो वह्निर्वाजिनीराजनाविधौ ।
प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ ॥ २५ ॥

वाजिनामश्वानां नीराजनाविधौ नीराजनाख्ये शान्तिकर्मणि [**वाजिनीराजनाविधौ**] **सम्यक्** विधिवत् **हुतः** । होमसमिद्धः **वह्निः** । प्रगता दक्षिणं प्रदक्षिणम् । तिष्ठद्गुप्रभृतित्वादव्ययीभावः। प्रदक्षिणं यार्चिर्ज्वाला तस्या व्याजेन [**प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन**] **हस्तेनेव तस्मै जयं ददौ** । उक्तमाहवयात्रायाम—' इद्धः प्रदक्षिणगतो हुतभुङ् नृपस्य धात्रीं समुद्ररशनां वशगां करोति ' इति । वाजिग्रहणं गजादीनामप्युपलक्षणं तेषामपि नीराजनाविधानात् ॥

---

१ ' लीलया निरायासेन खेलं विसृत्वरम् ' इ. चा० २ ' रघोर्विक्रममनुप्राप्ता अनुगताः । वृषपक्षे तु विक्रमो गतिविशेषः । रघुविक्रमोपि महोदयः ककुद् राजचिह्नं तद्युक्तः, यात्रायां करितुरगादिखुराद्यभिघातेन सरितां कूलभेदको भवति । ' इति च चा० ३ आहतास्ताडिता उन्मादिता इति यावत् । उत्प्रेक्षालङ्कारः । ४ तालुवक्षःकपोलेभ्यः शङ्खकुम्भकरे तथा । रोमकुम्भकटिभ्यश्च दानं प्रक्षरति द्विपः ॥' इति सु० । ५ प्रेरयामास, नोदयामास इ० पा० ६ नीरस्य शान्त्युदकस्य अजना क्षेपोस्मिन्निति नीराजना । ' गजाश्वमङ्गलाय राजानः प्रयाणसमये नीराजनाविधिं कुर्वन्ति इत्यागमः ' इ. सु० । नीराजनाविधिस्तु विस्तरश उक्त वराहमिहिरविरचितायां बृहत्संहितायां चतुश्चत्वारिंशेऽध्याये तत्रैव द्रष्टव्यः । ७ उत्प्रेक्षालं०

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिरयान्वितः।
षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया॥ २६॥

गुप्तौ मूलं स्वनिवासस्थानं प्रत्यन्तः प्रान्तदुर्गं च येन स **गुप्तमूलप्रत्यन्तः**। **शुद्धपार्ष्णिः** उद्धृतपृष्ठशत्रुः सेनया रक्षितपृष्ठदेशो वा। **अयान्वितः** शुभदैवान्वितः। 'अयः शुभावहो विधिः' इत्यमरः। **स** रघुः **षड्विधं** मौलभृत्यादिरूपं **बलं** सैन्यम्। 'मौलं[2] भृत्यः सुहृच्छ्रेणी द्विषदाटविकं बलम्।' इति कोशः। **आदाय** दिशां जिगीषया जेतुमिच्छया [**दिग्जिगीषया**] **प्रतस्थे** चचाल॥

अवाकिरन्वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः।
पृषतैर्मन्दरोद्धूतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम्॥ २७॥

वयोवृद्धाः पौरयोषितः तं रघुं प्रयान्तं **लाजैः** आचारलाजैः। **मन्दरोद्धूतैः पृषतैः** बिन्दुभिः **क्षीरोर्मयः** क्षीरसमुद्रोर्मयः **अच्युतं**[3] विष्णुम् **इव**। **अवाकिरन्** पर्यक्षिपन्॥

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा।
अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः॥ २८॥

प्राचीनबर्हिर्नाम कश्चिन्महाराज इति केचित्। प्राचीनबर्हिरिन्द्रः। 'पर्जन्यो मघवा वृषा हरिहयः प्राचीनबर्हिस्तथा।' इतीन्द्रपर्यायेषु हलायुधाभिधानात्। तेन [**प्राचीनबर्हिषा**] **तुल्यः स** रघुः। अनिलेनानुकूलवातेनोद्धूतैः **अनिलोद्धूतैः केतुभिः** ध्वजैः **अहितान्** रिपून् **तर्जयन्निव** भर्त्सयन्निव। तर्जिभर्त्स्योरनुदात्तत्त्वेऽपि चक्षिङो

---

१ अत्र मनुः—कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि। * * *॥ संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च बलं स्वकम्। साम्परायिककल्पेन यायादरिपुरं प्रति॥ इति। उक्तं च कामन्दकेन—पुरश्च पश्चाच्च यदा समर्थस्तदाभियायान्महते फलाय। पुरः प्रसर्पन्नविशुद्धपृष्ठः प्राप्नोति तीव्रं खलु पार्ष्णिभेदम्॥ इति। अरिं प्रति निर्यातेन विजिगीषुणा येभ्यः पृष्ठवर्तिनृपेभ्यो देशाक्रमणाद्याशङ्क्येत तेषां संयमनं कार्यमिति मनुरप्याह—'पार्ष्णिग्राहं च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दं च मण्डले।' इति। अयोपेतः—अत्र कामन्दकः—देवानभ्यर्च्य विप्रांश्च प्रशस्तग्रहतारकम्। षड्विधं तु बलं व्यूह्य द्विषतोभिमुखं व्रजेत्॥ 'प्रशस्तग्रहतारकम्' इत्यत्र 'गुरूंश्च शुभवासरे' इति पठित्वा चारित्रवर्धनेनाप्येतद्वचनमुद्धृतम्। २ मूलाद्वंशपरम्परयागतम्। एतद्दृढभक्तित्वादुत्तमम्। द्विषत्—उत्कोचभेदादिभिरुपायैः शत्रुपक्षात्स्वपक्षमानीतम्। आटविकम्—एतत्परदेशप्रवेशे उपयुक्तम्। तदुक्तम्—'परदेशप्रवेशे च कुर्यादाटविकान्पुरः।' इति। ३ नास्ति च्युतं स्वस्वभावात्स्खलनं यस्य। सच्चिदानन्दरूपमेकरसम्। उक्तं च भगवता यस्मान्न च्युतपूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणा। इति भागवते। ४ यद्वा प्राचीनबर्हिर्नाम हविर्द्धानपुत्रो महाप्रभावः प्रजापतिः। उक्तं च वह्निपुराणे—प्राचीनबर्हिर्भगवान्महानासीत्प्रजापतिः। हविर्द्धानाद् द्विजश्रेष्ठ येन संवर्धिताः प्रजाः॥ प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य पृथिव्यां विश्रुता मुने। प्राचीनबर्हिर्भगवान् ख्यातो भुवि महाबलः॥ इ०. ५ 'अन्योपि अङ्गुल्यादिना तर्जयति' इ० चारि.

ङित्करणेनानुदात्तेत्त्वनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदमिति वामनः । **प्रथमं प्राचीं** दिशं **ययौ** ।

रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः ।
भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम्[२] ॥ २९ ॥

किं कुर्वन् । **स्यन्दनोद्धूतैः रजोभिः घनसन्निभैः** वर्णतः क्रियातः परिमाणतश्च मेघतुल्यैः **गजैश्च** यथाक्रमं **व्योम** आकाशं **भुवस्तलमिव भूतलं** च **व्योमेव कुर्वन्** । ययाविति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः ॥ ३० ॥

अग्रे प्रतापः[३] तेजोविशेषः । 'स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् ।' इत्यमरः । **ततः शब्दः** सेनाकलकलः । **तदनन्तरं परागः** धूलिः । 'परागः पुष्परजसि धूलिस्नानीययोरपि ।' इति विश्वः । **पश्चाद्रथादि** रथाश्वादिकं चतुरङ्गबलम् । 'रथानीकम्' इति पाठ इतिशब्दाध्याहारेण योज्यम् । **इति** इत्थं **चतुःस्कन्धेव** चतुर्व्यूहेव । 'स्कन्धः प्रकाण्डे कायेंऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु। नृपे समूहे व्यूहे च' इति हैमः । **सा चमूः ययौ** ॥

मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।
विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥ ३१ ॥

स रघुः **शक्तिमत्त्वात्**[४] समर्थत्वात् **मरुपृष्ठानि** निर्जलस्थानानि । 'समानौ मरुधन्वानौ' इत्यमरः । **उदम्भांसि** उद्भूतजलानि चकार । **नाव्याः** नौभिस्तार्याः **नदीः** । 'नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये' इत्यमरः । 'नौवयोधर्मविषमूल–' इत्यादिना यत्प्रत्ययः । **सुप्रतराः** सुखेन तार्याश्चकार । **विपिनानि** अरण्यानि । 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः । **प्रकाशानि** निर्वृक्षाणि **चकार** । शक्त्युत्कर्षात्तस्यागम्यं किमपि नासीदिति भावः ॥

स सेनां महतीं कर्षन्पूर्वसागरगामिनीम् ।
बभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥ ३२ ॥

---

१ अस्माच्छ्लोकात्परं चा. दि. वल्लभादयः श्लोकमेकं पठन्ति यथा—

परागैः कलुषास्तस्य सहप्रस्थायिभिः कृशाः। पश्चात्प्रयायिभिः पङ्काश्चक्रिरे मार्गनिम्नगाः।

२ कृष्णवर्णत्वाद्विशालत्वान्निर्घोषतुल्यबृंहितत्वान्मदवारिधारावर्षित्वाच्च गजानां घनसाम्यम् ।
३ इन्द्रजयादिरूपः । 'शत्रूणां भयजननवार्ता' इ. व० । 'परागः–' 'पुरोगाः' 'रथादीति–' 'रथानीकम्' इ. चा. व. सु. दि. पठन्ति । ४ प्रशस्ता शक्तिर्विद्यतेऽस्येति शक्तिमांस्तस्य भावस्तस्मात्। 'अतिखननव्यापारेण' इ. चा० 'प्रभूतकटकसैन्यसामग्रीतः' इ. सु० च व्याख्यातः । किंत्वेतद्व्याख्यानं न मनोरमम् । तथा व्याख्याने दिव्यप्रभावस्य रघोः प्राकृतनृपतुल्यत्वापत्तेः । कूपखननसेतुबन्धनादिलौकिकोपायानन्तरेण रघोर्दिव्यप्रभाववत्त्वादेव तत्तत्कार्यसिद्धिर्जाता इति केचित् ।

महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीं कर्षन् स रघुः । हरस्य जटाभ्यो भ्रष्टां [**हरजटाभ्रष्टां**] **गङ्गां** कर्षन् । सापि पूर्वसागरगामिनी । **भगीरथ इव । बभौ** । भगीरथो नाम कश्चित्कपिलदग्धानां सागराणां नप्ता तत्पावनाय हरकिरीटाद्गङ्गां प्रवर्तयिता राजा । यत्सम्बन्धाद्गङ्गा च भागीरथीति गीयते ॥

त्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः ।
तस्यासीदुल्बणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥ ३३ ॥

' फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः । ' इति केशवः । **फलं** लाभम् । वृक्षपक्षे प्रसवं च । **त्याजितैः** । त्यजेर्ण्यन्ताद्द्विकर्मकादप्रधाने कर्मणि क्तः । **उत्खातैः** स्वपदाच्च्यावितैः । अन्यत्रोत्पाटितैः । **बहुधा भग्नैः** रणे जितैः । अन्यत्र छिन्नैः । **नृपैश्च । पादपैः दन्तिनः** गजस्य **इव तस्य** रघोः **मार्गः उल्बणः** प्रकाशः **आसीत्** । ' प्रकाशं प्रकटं स्पष्टमुल्बणं विशदं स्फुटम् । ' इति यादवः ॥

पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्ताञ्जनपदाञ्जयी ।
प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४ ॥

जयी जयनशीलः । ' जिदृक्षिविश्री–' इत्यादिना इनिप्रत्ययः । **स** रघुः **एवम्** । पुरो भवान् **पौरस्त्यान्** प्राच्यान् । ' दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ' इति त्यक्प्रत्ययः । **तांस्तान्** । सर्वानित्यर्थः । वीप्सायां द्विरुक्तिः । **जनपदान्** देशान् **आक्रामन्** तालीवनैः श्यामं [**तालीवनश्यामम्**] **महोदधेः उपकण्ठं** अन्तिकं **प्राप** ॥

अनम्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव ।
आत्मा संरक्षितः सुह्मैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ ३५ ॥

अनम्राणाम् । कर्मणि षष्ठी । **समुद्धर्तुः** उन्मूलयितुः **तस्माद्** रघोः सकाशात् । ' भीत्रार्थानां भयहेतुः ' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । **सिन्धुरयात्** नदीवेगात् **इव सुह्मैः**

---

१ भगीरथो नाम सूर्यवंश्यो राजा मर्त्यलोके गङ्गाप्रवर्तकः । स किल सगरपुत्रस्यासमञ्जस्य प्रपौत्रः । तथा च रामायणम्–सगरस्यासमञ्जस्तु असमञ्जादथांशुमान् । दिलीपोंशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ इ० ॥ पुरा किल भगीरथः सगरस्य पुत्रानुद्दिधीर्षुर्गङ्गाया भुव्यवतरणं कारयितुं वर्षसहस्राणि तीव्रं तपस्तेपे । ततस्तुष्टो ब्रह्मा तस्मायभीष्टं वरं दत्वा गङ्गाधारणाय शिवं प्रार्थयितुमादिदेश । ततः स दुश्चरेण तपसा शिवं पर्यतोषयत् । शिवोपि हिमाचलं गत्वा जटां विकीर्य पतेति गङ्गामब्रवीत् । शिवेन सह पातालं विशामीत्यवलेपात्तच्छिरसि पतिता सा तत्र संवत्सरं बभ्राम । पश्चाद्भगवान् भगीरथप्रार्थनया गङ्गामुत्ससर्ज । ततः स सगरसुतकृतखातेन तां पातालं नीत्वा तज्जलेन पूर्वपुरुषानुद्धारयाञ्चकार । विशेषस्तु रामा. बा. ४२–४४ अध्यायेषु द्रष्टव्यः । २ एवं त्रयोदशेपि वर्णनम्–दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजिनीला । इ० । उपकण्ठम्–उपगत- कण्ठं सामीप्यं कूलमिति यावत् । ' उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् ।'इत्यमरः ३ वङ्गदेशीयै राजभिः । इति सु० व० । 'यथा नदीवेगाद्वेतसा वृक्षा नम्रवृत्तिं कृत्वा नदीवेगादात्मानं रक्षन्ति तद्वत्तैः सुह्मैरात्मा रक्षितः । इ० सु० । शरणार्थिनस्ते महात्मना रघुणा नोन्मूलिताः । ' तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वशः । समुच्छ्रितानेव तरून्प्रबाधते महान्महत्येव करोति विक्रमम् ॥ ' इति न्यायेनेति भावः ।

सुह्मदेशीयैः । सुह्मादयः शब्दा जनपदवचनाः क्षत्रियमाचक्षते । **वैतसीं** वेतसः सम्बन्धिनीं **वृत्तिम्** । प्रणतिमित्यर्थः । **आश्रित्य आत्मा संरक्षितः** । अत्र कौटिल्यः–'बलीयसांभियुक्तो दुर्बलः सर्वत्रानुप्रणतो वेतसधर्ममातिष्ठेत् ।' इति ॥

वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।
निचखान जयस्तम्भान्गङ्गास्रोतोन्तरेषु सः ॥ ३६ ॥

नेता नायकः **स** रघुर्नौभिः साधनैरुद्यतान्सन्नद्धान् [**नौसाधनोद्यतान्**] **वङ्गान्** राज्ञः **तरसा** बलेन । 'तरसी बलरंहसी' इति यादवः । **उत्खाय** उन्मूल्य गङ्गायाः स्रोतसां प्रवाहाणामन्तरेषु द्वीपेषु [**गङ्गास्रोतोन्तरेषु**] **जयस्तम्भान्निचखान** । स्थापितवानित्यर्थः ॥

आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।
फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥

आपादपद्ममङ्घ्रिपद्मपर्यन्तं प्रणताः [**आपादपद्मप्रणताः**] । अत एवोत्खाताः पूर्वमुद्धृता अपि प्रतिरोपिताः पश्चात्स्थापिताः [**उत्खातप्रतिरोपिताः**] **ते** वङ्गाः **कलमा इव** शालिविशेषा इव । 'शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी ।' इत्यमरः । तेऽप्यापादपद्मं मूलपद्मपर्यन्तं प्रणताः । 'पादो बुध्ने तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते ।' इति विश्वप्रकाशः । उत्खातप्रतिरोपिताश्च । **रघुं फलैः** धनैः । अन्यत्र सस्यैः । **संवर्धयामासुः** । 'फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः । सस्ये' इति केशवः ॥

स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः ।
उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥

स रघुर्बद्धा द्विरदा एव सेतवो यैस्तैः [**बद्धद्विरदसेतुभिः**] **सैन्यैः कपिशां** नाम नदीं **तीर्त्वा** । 'करभाम्' इति केचित्पठन्ति । उत्कलै राजभिरादर्शितमार्गः [**उत्कलादर्शितपथः**] सन् **कलिङ्गाभिमुखो ययौ** ॥

स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९ ॥

स रघुः **महेन्द्रस्य** कुलपर्वतविशेषस्य । 'महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः ।

---

१ ०द्धतान् इ. पा. वङ्गानां नौनिर्माणकौशलं महाभारतादप्यवगम्यते । यथा–ततः प्रवासितो विद्वान्विदुरेण नरस्तदा । पार्थानादर्शयामास मनोमारुतगामिनीम् ॥ सर्ववातसहां नावं यन्त्रयुक्तां पताकिनीम् । शिवे भागीरथीतीरे नरैर्विस्रंभिभिः कृताम् ॥ इत्या० २ 'नगराणि जित्वा तत्र स्तम्भाः क्रियन्ते' इत्यागमः । इ. सु० । ३ कलमादीनां जलपूर्णमूलेषु जलजपुष्पाणि जायन्ते । तथाहि भारविः—तुतोष पश्यन्कलमस्य सोधिकं सवारिजे वारिणि रामणीयकम् । इति । अत्र 'अन्यत्र मञ्जरीभारेण नम्राः कलमा बहु फलन्ति' इ. चा० । अयं श्लोकः श्लिष्टः । 'प्रणताः' इत्यत्र 'प्रवणाः' इ. व० पठति । ४ उत्कलदेशीयास्तु संग्रामादिने एव रघुचरणयोर्न्यपतन् इत्यर्थः । इ०चा० । 'उत्कला०'–उत्कलैर्दशि०, उत्कलादे० इ. पा. । कलिङ्गाभिमुखः–मुखम् । इ.पा.

विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥ ' इति विष्णुपुराणात् । **मूर्ध्नि तीक्ष्णं** दुःसहं **प्रतापम्** । **यन्ता** सारथिः **गम्भीरवेदिनः द्विरदस्य** गजविशेषस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं निशितं **अङ्कुशमिव** । **न्यवेशयत्** निक्षिप्तवान् । ' त्वग्भेदाच्छोणितस्रावान्मांसस्य क्रथनादपि । आत्मानं यो न जानाति स स्याद्गम्भीरवेदिता ॥ ' इति राजपुत्रीये । ' चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि । गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ॥ ' इति मृगचर्मीये ॥

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४० ॥

गजसाधनः सन् **कालिङ्गः** कलिङ्गानां राजा । ' द्व्यञ्मगधकलिङ्ग–' इत्यादिनाण्प्रत्ययः । **अस्त्रैः** आयुधैः **तं** रघुम् । पक्षाणां छेद उद्यतमुद्युक्तं [**पक्षच्छेदोद्यतं**] **शक्रं शिलावर्षी पर्वत इव** । **प्रतिजग्राह** प्रत्यभियुक्तवान् ॥

द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।
सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ ४१ ॥

काकुत्स्थः रघुः **तत्र** महेन्द्राद्रौ **द्विषां** नाराचदुर्दिनं नाराचानां बाणविशेषाणां दुर्दिनम् [**नाराचदुर्दिनम्**] । लक्षणया वर्षमुच्यते । **विषह्य** सहित्वा सद् यथाशास्त्रं मङ्गलस्नातः [**सन्मङ्गलस्नातः**] **इव** विजयमङ्गलार्थमभिषिक्त इव । **जयश्रियं प्रतिपेदे** प्राप । ' यत्तु सर्वौषधिस्नानं तन्माङ्गल्यमुदीरितम् । ' इति यादवः ॥

ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।
नारिकेलासवं योधाः शात्रवं च पपुर्यशः ॥ ४२ ॥

तत्र महेन्द्राद्रौ । युध्यन्त इति **योधाः** । पचाद्यच् । [**रचितापानभूमयः**] रचिताः कल्पिता आपानभूमयः पानयोग्यप्रदेशा यैस्ते तथोक्ताः सन्तः **नारिकेलासवं** नारिकेलमद्यं **ताम्बूलीनां** नागवल्लीनां **दलैः पपुः** । तत्र विजह्रुरित्यर्थः । **शात्रवं यशश्च** पपुः । जह्रुरित्यर्थः ॥

---

१ त्वग्भेदाद्रुधिरस्रावान्मांसस्य गल(व्यथ)नादपि । संज्ञां न लभते यस्तु विद्याद्गम्भीरवेदिनम् ॥ इति पालकाप्ये । इ० चा० २ अत्र गम्भीरवेदिसाम्यान्महेन्द्रस्य दुर्जयत्वं सूचितम् । ३ ' वैरिबाणवारिवर्षणसहनानन्तरं रघुररीन् व्यजेष्ट । ' इ. चा. । अस्माच्छ्लोकात्परं श्लोक एकः पठ्यते चा० दि. व. सु० आदिभिः । यथा–

' वायव्यास्त्रविनिर्धूतात्पक्ष (क्षा) विद्धान्महोदधेः ॥
गजानीकात्स कालिङ्गं तार्क्ष्यः सर्पमिवाददे ' ॥ इति ।

४ आ सम्भूय पिबन्त्यत्रेति आपानं मद्यपानस्थानम् । आसवम्–अत्र आसूयते इति योगबलादासवशब्देन मद्यमात्रं गम्यते । भावप्रकाशे तु ' यच्च पक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धमन्नं स आसवः' । इति विशेष उक्तः । माधवेनापि–शीधुरिक्षुरसैः पक्वैरपक्वैरासवो भवेत् । मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानाम्लसंहितम् ॥ इति भेदः प्रदर्शितः ।

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।
श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३ ॥

धर्मविजेयी धर्मार्थे विजयशीलः **स नृपः** रघुः । गृहीतश्चासौ प्रतिमुक्तश्च गृहीतप्रतिमुक्तः तस्य [**गृहीतप्रतिमुक्तस्य**] **महेन्द्रनाथस्य** कालिङ्गस्य **श्रियं जहार** । धर्मार्थमिति भावः । **मेदिनीं तु न** जहार । शरणागतवात्सल्यादिति भावः ॥

ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।
अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयो ययौ ॥ ४४ ॥

ततः प्राचीविजयानन्तरं **फलवत्पूगमालिना** फलितक्रमुकश्रेणिमता । व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । वेलायाः समुद्रकूलस्य तटेनोपान्तेन [**वेलातटेन**] **एव** अगस्त्येनाचरिताम् [**अगस्त्याचरिताम्**] **आशां** दक्षिणां दिशम् । **अनाशास्यजयः** अयत्नसिद्धत्वादप्रार्थनीयजयः सन् **ययौ** । 'अगस्त्यो दक्षिणामाशामाश्रित्य नभसि स्थितः । वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यवातापिमर्दनः ॥' इति ब्रह्मपुराणे ॥

स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।
कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥ ४५ ॥

स रघुः । गजानां दानेन मदेन सुगन्धिना [**गजदानसुगन्धिना**]। 'गन्धस्य–' इत्यादिनेकारादेशः समासान्तः । यद्यपि गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यमिति नैसर्गिकगन्धविवक्षायामेवेकारादेशः तथापि निरङ्कुशाः कवयः । तथा माघकाव्ये—'ववुरयुक्छदगुच्छसुगन्धयः सततगास्ततगानगिरोऽलिभिः' (६।५०), नैषधे च—'अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा' (३।९३) इति । न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधादिनिप्रत्ययपक्षोऽपि जघन्य एव[२] । सेनायां समवेताः सैन्याः । 'सेनायां समवेता ये

[१] अत्र वल्लभव्याख्यानं यथा–धर्मविजयी लोभविजयी असुरविजयी चेति त्रिविधो राजा । यः शत्रुं निर्जित्य तदीयां श्रियं नीत्वा शत्रुं तस्मिन्नेव स्थाने स्थापयति स धर्मविजयी । यः शत्रुं निर्जित्य तदीयां श्रियं मेदिनीं च गृहीत्वा प्राणैः न विकुरुते स लोभविजयी । यः शत्रुं हत्वा तदीयां श्रियं मेदिनीं च गृह्णाति सः असुरविजयी । [२] अयं भावः–'गन्धस्येत् उत्पूतिसुसुरभिभ्यः' इति सूत्रेण बहुव्रीहावेभ्यः परस्य गन्धशब्दस्येकारोऽन्तादेशः स्यात् । तत्र 'गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्' इति वार्तिकेण यत्र कस्यचिद्द्रव्यस्य स्वाभाविक एव गन्धोऽभिप्रेतो नागन्तुकस्तत्रैव उदादिपरस्य गन्धस्य समासान्त इकारादेशः स्यान्नान्यत्र । अत्र तु सैन्यपरिभोगस्य कश्चित्स्वाभाविको गन्धो नास्ति । गजदानरूपद्रव्यान्तरादेव स उत्पन्नः । अत एव यद्यपि नात्र समासान्त इकारो युक्तस्तथापि महाकविप्रयोगात् नात्र कटाक्षः पातयितुमुचितः । तथा च—शोभनः गन्धः सुगन्धः सोऽस्त्यस्येति गजदानसुगन्धी तनोति साधुरिति पक्षोऽप्यनाश्रयणीयः । 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः' इति निषेधात् । सत्यां बहुव्रीहिसमासेनैवार्थसिद्धौ कर्मधारयात्परं पुनरपि मत्वर्थीयप्रत्ययकल्पनागौरवात् जघन्यपक्ष एव । एवं सत्यपि नैसर्गिक इत्यस्य भाष्ये वृत्तौ चादर्शनादेकान्त एकादेश इवाविभागेन लक्ष्यमाण इत्येव पक्षः साधीयान् !

सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते । ' इत्यमरः । ' सेनाया वा ' इति ण्यप्रत्ययः । तेषां परिभोगेण [**सैन्यपरिभोगेण**] **कावेरीं** नाम सरितं **सरितां पत्युः** समुद्रस्य **शङ्कनीयां** न विश्वसनीयाम् **इवाकरोत्** । संभोगलिङ्गदर्शनाद्भर्तुरविश्वासो भवतीति भावः ॥

बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ।
मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः ॥ ४६ ॥

विजिगीषोः विजेतुमिच्छोः **गताध्वनः तस्य** रघोः **बलैः** सैन्यैः । ' बलं शक्तिर्बलं सैन्यम् ' इति यादवः । मारीचेषु मरीचवनेषूद्भ्रान्ताः परिभ्रान्ता हारीताः पक्षिविशेषा यासु ताः [**मारीचोद्भ्रान्तहारीताः**] । ' तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लवः । ' इत्यमरः । **मलयाद्रेरुपत्यकाः** आसन्नभूमयः । ' उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका । ' इत्यमरः । ' उपाधिभ्यां त्यकन्–' इत्यादिना त्यकन्प्रत्ययः । **अध्युषिताः** । उपत्यकासु उषितामित्यर्थः । ' उपान्वध्याङ्वसः ' इति कर्मत्वम् ॥

ससञ्जुरश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः ।
तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥

अश्वैः क्षुण्णानाम् [**अश्वक्षुण्णानाम्**] **एलानाम्** एलालतानां **उत्पतिष्णवः** उत्पतनशीलाः । ' अलंकृञ्–' इत्यादिनेष्णुच्प्रत्ययः । **फलरेणवः** फलरजांसि **तुल्यगन्धिषु** समानगन्धिषु । सर्वधनीतिवदिन्नन्तो बहुव्रीहिः । मत्तेभानां कटेषु [**मत्तेभकटेषु**] **ससञ्जुः** सक्ताः । ' गजगण्डे कटौकटौ ' इति कोषः ॥

भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।
नास्रसत्करिणां ग्रैवं त्रिपदीछेदिनामपि ॥ ४८ ॥

चन्दनानां चन्दनद्रुमाणां **भोगिवेष्टनमार्गेषु** सर्पवेष्टनानिम्नेषु **समर्पितं** सञ्जितं **त्रिपदीछेदिनां** पादशृङ्खलच्छेदकानाम् **अपि** । ' त्रिपदी पादबन्धनम् ' इति यादवः । **करिणाम्** । ग्रीवासु भवं **ग्रैवं** कण्ठबन्धनम् । ' ग्रीवाभ्योऽण्च ' इत्यण्प्रत्ययः । **नास्रसत्** न स्रस्तमभूत् । ' द्युद्भ्यो लुङि ' इति परस्मैपदम् । पुषादित्वादङ् । ' अनिदिताम्–' इति नकारलोपः ।

---

१ सैन्यसंभोगचिह्ना कावेरीं परपुरुषसंभोगचिह्निता कामिनीव स्वभर्तुः शङ्कनीयपातिव्रत्या इवाभवदित्युत्प्रेक्षा । अस्मात् परं 'भयोत्सृष्ट–' इति पद्यं (४.५४) चा० व० दि०सु० ध० आदयः पठन्ति।२ मरीचो०:हारीतोत्सृष्टमारीचाः इ.पा.३अस्मात्परं श्लोकमिममधिकं पठन्ति वल्लभादयः—

आजानेयखुरक्षुण्णपक्वैलाक्षेत्रसम्भवम् ।
व्यानशे सपदि व्योम कीटकोशाविलं रजः ॥

४ मारीचानां गन्धेन भक्षणेन वा उद्भ्रान्तास्त्रस्ता इतस्ततश्चलिता हारीताः पक्षिविशेषा अर्थात् शुका यासु ताः । इ. धर्ममेरुः । ५ त्रयः पादा अस्या इति । ' त्रिपदीं छिन्दन्तीति-त्रिपदीछिदनस्तेषाम् । सुखावस्थात्यागिनामपि । सुखावस्थितस्य गजस्य पदत्रयावस्था त्रिपदी इत्युच्यते ' । इति व० । एतन्मते सुखावस्थात्यागिभिरपि गजैः चन्दनसौरभ्यातिशयलोभात्स्वबन्धनानि न छिन्नानि इति भावः ।

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।
तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥ ४९ ॥

दक्षिणस्यां दिशि रवेरपि तेजो मन्दायते मन्दं भवति । लोहितादित्वात्क्यष्प्रत्ययः । 'वा क्यषः' इत्यात्मनेपदम् । दक्षिणायने तेजोमान्द्यादिति भावः । **तस्यामेव** दिशि **पाण्ड्याः** । पाण्डूनां जनपदानां राजानः पाण्ड्याः । 'पाण्डोर्ड्यण्वक्तव्यः' । **रघोः प्रतापं न विषेहिरे** न सोढवन्तः । सूर्यविजयिनोऽपि विजितवानिति नायकस्य महानुत्कर्षो गम्यते ॥

ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।
ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव संचितम् ॥ ५० ॥

ते पाण्ड्यास्ताम्रपर्ण्या नद्या समेतस्य संगतस्य [**ताम्रपर्णीसमेतस्य**] **महोदधेः** सम्बन्धि **संचितं मुक्तासारं** मौक्तिकवरम् । 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु ।' इत्यमरः । **स्वं** स्वकीयं संचितं **यश इव** । **तस्मै** रघवे **निपत्य** प्रणिपत्य **ददुः** । यशसः शुभ्रत्वादौपम्यम् । ताम्रपर्णीसङ्गमे मौक्तिकोत्पत्तिरिति प्रसिद्धम् ॥

स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ ॥ ५१ ॥
असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।
नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् ॥ ५२ ॥

युग्ममेतत् । **असह्यविक्रमः स** रघुः **तटेषु** सानुषु **आलीनचन्दनौ** व्याप्तचन्दनद्रुमौ । 'गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् ।' इत्यमरः । स्तनपक्षे प्रान्तेषु व्याप्तचन्दनानुलेपौ । **तस्याः** दक्षिणस्याः **दिशः स्तनाविव** स्थितौ **मलयदर्दुरौ** नाम **शैलौ यथाकामं** यथेच्छं **निर्विश्य** उपभुज्य । 'निर्वेशो भृतिभोगयोः' इत्यमरः । उदकान्यस्य सन्तीत्युदन्वानुदधिः । 'उदन्वानुदधौ च' इति निपातः । **उदन्वता दूरान्मुक्तं** दूरतस्त्यक्तम् । 'स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन' इति समासः । 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्यलुक् । **स्रस्तांशुकं मेदिन्याः नितम्बमिव** स्थितं **सह्यं** सह्याद्रिम् **अलङ्घयत्** प्राप्तोऽतिक्रान्तो वा ॥

---

१ दक्षिणायने मेघावृतत्वात् शिशिरप्रादुर्भावाच्च रविर्मन्दतेजा भवति । मकरसंक्रममारभ्य मिथुनसंक्रमपर्यन्तं रविः किंचिद्वक्रगत्या उत्तराशां प्रयाति तदा भानोरुत्तरायणम् । तथा च यदा कर्कटकादारभ्य मकरपर्यन्तं दक्षिणाशां याति तदा दक्षिणायनम् । तदुक्तं सूर्यसिद्धान्ते—भानोर्मकरसंक्रान्तेः षण्मासा उत्तरायणम् । कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षण्मासा दक्षिणायनम् ॥ इति । २ अत्रोपमानात्सूर्यादप्युपमेयस्य रघुप्रतापस्याधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकालङ्कारः । 'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः' इति तल्लक्षणात् । ३ अत्र रघोः कामुकेन, दक्षिणाशायाः कामिन्याः साम्यम् । एवमन्येषामप्यूह्यम् ।

संप्रति प्रतीचीं दिशमभिययावित्याह—

तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः ।
रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत्सह्यलग्न इवार्णवः ॥ ५३ ॥

अपरान्तानां पाश्चात्त्यानां जय उद्यतैरुद्युक्तैः [**अपरान्तजयोद्यतैः**]। ‘ अपरान्तास्तु पाश्चात्त्यास्ते च सूर्यरिकादयः । ’ इति यादवः । **विसर्पद्भिः** गच्छद्भिः **तस्य** रघोः **अनीकैः** सैन्यैः । ‘ अनीकं तु रणे सैन्ये ’ इति विश्वः । **अर्णवः** रामस्य जामदग्न्यस्यास्त्रैरुत्सारितः [**रामास्त्रोत्सारितः**] **अपि सह्यलग्न इवासीत्** । सैन्यं द्वितीयोऽर्णव इवादृश्यतेति भावः ॥

भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।
अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥

तेन रघुणा भयेनोत्सृष्टविभूषाणां परिहृतभूषणानां [**भयोत्सृष्टविभूषाणां**] **केरलयोषितां** केरलाङ्गनानाम् **अलकेषु चमूरेणुः** सेनारजः चूर्णस्य कुङ्कुमादिरजसः प्रतिनिधीकृतः [**चूर्णप्रतिनिधीकृतः**] । एतेन योषितां पलायनं चमूनां च तदनुधावनं ध्वन्यते ॥

मुरलामारुतोद्धूतमगमत्कैतकं रजः ।
तद्योधवारबाणानामयत्नपटवासताम् ॥ ५५ ॥

मुरला नाम केरलदेशेषु काचिन्नदी । ‘ मुरवीमारुतोद्धूतम् ’ इति केचित्पठन्ति । तस्या मारुतेनोद्धूतमुत्थापितं [**मुरलामारुतोद्धूतं**] **कैतकं** केतकीसम्बन्धि **रजः तद्योधवारबाणानां** रघुभटकञ्चुकानाम् । ‘ कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री ’ इत्यमरः । **अयत्नपटवासतां** अयत्नसिद्धवस्त्रवासनाद्रव्यत्वम् **अगमत्** । ‘ पिष्टातः पटवासकः ’ इत्यमरः ॥

अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिञ्जितैः ।
वर्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः ॥ ५६ ॥

चरतां गच्छतां **वाहानां** वाजिनाम् । ‘ वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः । ’

---

१ ‘ कौङ्कणानाम् ’ इ. व० । २ पुरा किल पितृवधामार्षितो भगवान् जामदग्न्यः त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं निःक्षत्रियां कृत्वा क्षत्रियाणां रुधिरेण पितॄंस्तर्पयित्वा यज्ञे कश्यपायाखिलां महीं प्रतिपाद्य स्ववासार्थं शरैः समुद्रं दूरमपसार्य भूमिमुद्दधार । तदुक्तम् महाभारते…त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः । दक्षिणामश्वमेधान्ते कश्यपायाददात्ततः ॥ स क्षत्रियाणां शेषार्थं करेणोद्दिश्य कश्यपः । सृक्प्रग्रहवता राजंस्ततो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ गच्छ तीरं समुद्रस्य दक्षिणस्य महामुने । न ते मद्विषये राम वस्तव्यमिह कर्हिचित् ॥ ततः शूर्पारकं देशं सागरस्तस्य निर्ममे । सहसा जामदग्न्यस्य सोपरान्तमहीतलम् ॥ इ०. ३ भयेनोत्सृष्टा विभूषा याभिः । चूर्ण०—‘ वासयोगस्तु चूर्णं स्यात् ’ इति हैमः इ. चा० । ४ त्वगुशीरपत्रभागैः सूक्ष्मैलार्धेन संयुतश्चूर्णः । पटवासः प्रवरोयं मृगकर्पूरप्रबोधेन ॥ इ. वराह०.

इत्यमरः । **गात्रशिञ्जितैः** गात्रेषु शब्दायमानैः । कर्तरि क्तः । 'गात्रसञ्जितैः' इति वा पाठः । सञ्जतेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । **वर्मभिः** कवचैः । 'मर्मरः' इति पाठे वाहानां गात्रशिञ्जितैर्गात्रध्वनिभिरित्यर्थः । मर्मरः मर्मरायमाण इति ध्वनेर्विशेषणम् । पवनेनोद्धूतानां कम्पितानां राजतालीवनानां ध्वनिः [**पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः**] **अभ्यभूयत** तिरस्कृतः ॥

खर्जूरीस्कन्धनद्धानां मदोद्गारसुगन्धिषु ।
कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः ॥ ५७ ॥

खर्जूरीणां तृणद्रुमविशेषाणाम् । 'खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ।' इत्यमरः। स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु । 'अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधेस्तरोः ।' इत्यमरः । नद्धानां बद्धानां [**खर्जूरीस्कन्धनद्धानां**] **करिणां** मदोद्गारेण मदस्रावेण सुगन्धिषु [**मदोद्गारसुगन्धिषु**] । 'गन्धस्य–' इत्यादिनेकारः । **कटेषु** गण्डेषु **पुन्नागेभ्यः** नागकेशरेभ्यः[1] । पुन्नागपुष्पाणि विहाय । ल्यब्लोपे पञ्चमी । **शिलीमुखाः** अलयः **पेतुः** । 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः । ततोऽपि सौगन्ध्यातिशयादिति भावः ।

अवकाशं किलोदन्वान्रामायाभ्यर्थितो ददौ ।
अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥ ५८ ॥

उदन्वान् उदधिः **रामाय** जामदग्न्याय । **अभ्यर्थितः** याचितः सन्[2] । **अवकाशं** स्थानं **ददौ किल** । किलेति प्रसिद्धौ । **रघवे** तु **अपरान्तमहीपालव्याजेन करं** बलिं ददौ । 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः । अपरान्तानां समुद्रमध्यदेशवर्तित्वात्तैर्दत्ते करे समुद्रदत्तत्वोपचारः । करदानं च भीत्या न तु याच्ञयेति रामाद्रघोरुत्कर्षः ॥

मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम् ।
त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥ ५९ ॥

तत्र स रघुर्मत्तानामिभानां रदनोत्कीर्णानि दन्तक्षतान्येव । भावे क्तः । व्यक्तानि स्फुटानि विक्रमलक्षणानि पराक्रमचिह्नानि विजयवर्णावलिस्थानानि यस्मिंस्तं [**मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम्**] तथोक्तं **त्रिकूटमेवोच्चैर्जयस्तम्भं चकार** । गाढप्रकाशस्त्रिकूटोऽद्रिरेवोत्कीर्णवर्णस्तम्भ इव रघोर्जयस्तम्भोऽभूदित्यर्थः[3] ॥

पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।
इन्द्रियाख्यानिव रिपूंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥ ६० ॥

ततः स रघुः **संयमी** योगी **तत्त्वज्ञानेन इन्द्रियाख्यान्** इन्द्रियनामकान्

---

१ 'पुन्नागः केशरोऽशोकः' इत्यभिधानचिन्तामणिः । 'नद्धानाम्' बद्धानाम् । इ. पा० २ इयं कथोक्ता (श्लो. ५३). ३ त्रिकूटं सुवेलागिरिम् । इ. ब० । अत्र गजदन्तोल्लेखचिह्नानि नामपराक्रमादिख्यापकाक्षरतुल्यानि जातानीति भावः ।

रिपूनिव । पारसीकान् राज्ञः जेतुं **स्थलवर्त्मना प्रतस्थे** । न तु निर्दिष्टेनापि जलपथेन । समुद्रयानस्य निषिद्धत्वादिति भावः ॥

यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः ॥ ६१ ॥

स रघुर्यवनीनां यवनस्त्रीणाम् । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीष् । मुखानि पद्मानीव मुखपद्मानि । उपमितसमासः । तेषां [**यवनीमुखपद्मानां**] मधुना मद्येन यो मदो मदरागः । कार्यकारणभावयोरभेदेन निर्देशः । तं **मधुमदं न सेहे** । कथमिव । अकाले प्रावृड्व्यतिरिक्ते काले जलदोदयः [**अकालजलदोदयः**] प्रायेण प्रावृषि पद्मविकाशस्याप्रसक्तत्वाद् **अब्जानां** सम्बन्धिनं **बालातपमिव** । अब्जहितत्वादब्जसम्बन्धित्वं सौरातपस्य ॥

संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्त्यैरश्वसाधनैः ।
शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ ६२ ॥

तस्य रघोः **अश्वसाधनैः** वाजिसैन्यैः । 'साधनं सिद्धिसैन्ययोः' इति हैमः । पश्चाद्भवैः **पाश्चात्त्यैः** यवनैः सह । 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' । सहार्थे तृतीया । शृङ्गाणां विकाराः शार्ङ्गाणि धनूंषि । तेषां कूजितैः शब्दैः । 'शार्ङ्गं पुनर्धनुषि शार्ङ्गिणः । जये च शृङ्गविहिते चापेऽप्याह विशेषतः ।' इति केशवः । अथवा शार्ङ्गैः शृङ्गसम्बन्धिभिः कूजितैर्विज्ञेया अनुमेयाः प्रतियोधाः प्रतिभटा यस्मिंस्तस्मिन् [**शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे**] **रजसि तुमुलः संग्रामः** संकुलं युद्धम् **अभूत्** । 'तुमुलं रणसंकुले' इत्यमरः ।

भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।
तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ ६३ ॥

स रघुः **भल्लापवर्जितैः** बाणविशेषकृत्तैः । 'स्नुहीदलफलो भल्लः' इति यादवः । **श्मश्रुलैः** प्रवृद्धमुखरोमवद्भिः । 'सिध्मादिभ्यश्च' इति लच्प्रत्ययः । **तेषां** पाश्चात्यानां **शिरोभिः** । सरघाभिर्मधुमक्षिकाभिर्व्याप्तैः [**सरघाव्याप्तैः**] । 'सरघा मधुमक्षिका' इत्यमरः । क्षुद्राः सरघाः । 'क्षुद्रा व्यंगा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका ।' इत्यमरः । क्षुद्राभिः कृतानि क्षौद्राणि मधूनि । 'मधु क्षौद्रं माक्षिकादि' इत्यमरः । 'क्षुद्राभ्रमरवटपादपादञ्' इति संज्ञायामञ्प्रत्ययः । तेषां पटलैः संचयैः [**क्षौद्रप-**

---

१ 'सिन्धुतटवासिनां म्लेच्छराजान्' इ. सु० । संयमिसादृश्येन रघोर्मनःस्थैर्यधैर्यादि, तत्वज्ञानसादृश्येन स्थलवर्त्मनः प्राशस्त्यं इन्द्रियारिपुसादृश्येन पारसीकानां दुर्जयत्वं कुपथगामित्वं च सूचितम् । तत्वज्ञानं नित्यात्सच्चिदानन्दस्वरूपाद् ब्रह्मणोऽभिन्नोहामिति ज्ञानम् । २ युद्धयात्रासु इति शेषः । ३ 'यवनदेशीयक्षत्रियस्त्रीणामर्थात्तुरुष्कस्त्रीणाम्' इ. ध० । 'तासां यवनीनां पतयो बन्दिग्राहं गृहीता अथवा प्राणैर्वियोजिता येन तन्मुखपद्मरागो विनश्येत् इति भावः' इ. सु० । ४ 'पाश्चात्त्याः श्मश्रून् स्थापयित्वा केशान्वपन्तीति तद्देशाचारोक्तिः । इ. चा० ।

टलैः] । ' पटलं तिलके नेत्ररोगे छन्दसि संचये । पटिके परिवारे च ' इति हैमः । **इवं महीं तस्तार** आच्छादयामास ॥

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ।
प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ ६४ ॥

शेषाः हतावशिष्टाः **अपनीतशिरस्त्राणाः** अपसारितशीर्षण्याः सन्तः । ' शीर्षकम् । शीर्षण्यं च शिरस्त्रे ' इत्यमरः । शरणागतलक्षणमेतत् । **तं शरणं ययुः** । तथाहि । **महात्मनां संरम्भः** कोपः । ' संरम्भः संभ्रमे कोपे ' इति विश्वः । प्रणिपातः प्रणतिरेव प्रतीकारो यस्य स [**प्रणिपातप्रतीकारः**] **हि** । महतां परकीयमौद्धत्यमेवासह्यं न तु जीवितमिति भावः ॥

विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम् ।
आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु ॥ ६५ ॥

तस्य रघोर्योधा भटाः [**तद्योधाः**] आस्तीर्णान्यजिनरत्नानि चर्मश्रेष्ठानि यासु तासु [**आस्तीर्णाजिनरत्नासु**] द्राक्षावलयानां भूमिषु [**द्राक्षावलयभूमिषु**] । ' मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च । ' इत्यमरः । **मधुभिः** द्राक्षाफलप्रकृतिकैर्मद्यैः **विजयश्रमं** युद्धखेदं **विनयन्ते स्म** अपनीतवन्तः । ' कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ' इत्यात्मनेपदम् । ' लट् स्मे ' इति भूतार्थे लट् ॥

ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।
शरैरुस्त्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन्रसानिव ॥ ६६ ॥

ततः रघुः भास्वान् सूर्यः **इव शरैः** बाणैः **उस्त्रैः** किरणैः **इव** । ' किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिधृष्णयः । ' इत्यमरः । **उदीच्यान्** उदग्भवान्नृपान् **रसान्** उदकानि **इव उद्धरिष्यन् कौबेरीं** कुबेरसंबन्धिनीं **दिशम्** उदीचीं **प्रतस्थे** । अनेकेनेवशब्देनेयमुपमा । यथाह दण्डी—' एकानेकेवशब्दत्वात्सा वाक्यार्थोपमा द्विधा । ' इति ॥

विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः ।
दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धाँल्लग्नकुङ्कुमकेसरान् ॥ ६७ ॥

सिन्धुर्नाम काश्मीरदेशेषु कश्चिन्नदविशेषः । ' देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति

---

१ अत्रोपमानोपमेययोर्बिम्बानुबिम्बित्वादेकधर्मवत्त्वं साधर्म्यम् । श्मश्रुलत्वसरघाव्याप्तत्वयोर्धर्मयोरेककृष्णत्वादिगुणयोगादेकत्वम् । उक्तं च साहित्यदर्पणे—एकरूपः क्वचित्क्वापि भिन्नः साधारणो गुणः । भिन्ने बिम्बानुबिम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा ॥ इति । २ अत्र कर्मपदस्य विजयश्रमस्य कर्तॄणां योधानां शरीरस्थत्वान्मूर्तिरहितत्वाच्चात्मनेपदमित्यर्थः । ३ ' औदीच्यान् ' इ. पा० । अस्माच्छ्लोकात्परमतिरिक्तं श्लोकं पठन्ति दि० चा० सु० ध० त्रि० आदयः—

जितानजय्यस्तानेव कृत्वा रथपुरःसरान् ।
महार्णवमिवौर्वाग्निः प्रविवेशोत्तरापथम् ॥

स्त्रियाम् । ' इत्यमरः । सिन्धोस्तीरे विचेष्टनैरङ्गपरिवर्तनैः [**सिन्धुतीरविचेष्टनैः**] **विनीताध्वश्रमाः तस्य** रघोः **वाजिनः** अश्वाः । लग्नाः कुङ्कुमकेसराः कुङ्कुमकुसुमकिञ्जल्का येषां तान् [**लग्नकुङ्कुमकेसरान्**] । यद्वा लग्नकुङ्कुमाः केसराः सटा येषां तान् । ' अथ कुङ्कुमम् । काश्मीरजन्म ' इत्यमरः । ' केसरो नागकेसरे । तुरङ्गसिंहयोः स्कन्धकेशेषु बकुलद्रुमे । पुन्नागवृक्षे किञ्जल्के स्यात् ' इति हैमः । **स्कन्धान्** कायान् । ' स्कन्धः प्रकाण्डे कायेऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च ' इति हैमः । **दुधुवुः** कम्पयन्ति स्म ॥

तत्र हूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ।
कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८ ॥

तत्र उदीच्यां दिशि **भर्तृषु व्यक्तविक्रमम्** । भर्तृवधेन स्फुटपराक्रममित्यर्थः । **रघुचेष्टितं** रघुव्यापारः । हूणा जनपदाख्याः क्षत्रियाः । [जनपदाः तत्र राजानः इ. पा.] तषामवरोधा अन्तःपुरस्त्रियः । तासां [**हूणावरोधानां**] कपोलेषु पाटलस्य पाटलिम्नस्ताडनादिकृतारुण्यस्यादेश्युपदेशकं [**कपोलपाटलादेशि**] **बभूव** । अथवा पाटल आदेशी आदेष्टा यस्य तद्बभूव । स्वयं लेख्यायत इत्यर्थः ॥

काम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।
गजालानपरिक्लिष्टैरक्षोटैः सार्धमानताः ॥ ६९ ॥

काम्बोजाः राजानः **समरे तस्य** रघोः **वीर्यं** प्रभावम् । ' वीर्यं तेजःप्रभावयोः ' इति हैमः । **सोढुमनीश्वराः** अशक्ताः सन्तः । गजानामालानं बन्धनम् । भावे ल्युटि ' विभाषा लीयतेः ' इत्यात्वम् । तेन परिक्लिष्टैः परिक्षतैः [**गजालानपरिक्लिष्टैः**] **अक्षोटैः सार्धमानताः** ॥

तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ।
उपदा विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोसलेश्वरम् ॥ ७० ॥

तेषां काम्बोजानां सद्भिरश्वैर्भूयिष्ठा वहुलाः [**सदश्वभूयिष्ठाः**] **तुङ्गाः** द्रविणानां

---

१ ' वङ्क्षुतीर– ' इ. पा. । ' वङ्क्षुनाम्नी नदी ' इ. व०, ' वङ्क्षुनाम काश्मीरो नदः ' इ. दि० । २ हूणास्तुरुष्कभेदाः इ. चा० । कपोलेति–हूणयोषितः कुचकपोलविदारणपूर्वं रुदन्तीति देशाचारः । इ. चा. । ३ पञ्चनदं समारभ्य म्लेच्छाद्दक्षिणपूर्वतः । कम्बोजदेशो देवेशि वाजिराजिपरायणः॥ इति तन्त्रशास्त्रोक्तदेशभवाः । ते च प्रथमं क्षत्रिया आसन् । किंतु वैदिकक्रियालोपात्पश्चान्म्लेच्छतां गताः । सगरराजेन तेषां सर्वशिरोमुण्डनं कृतम् । तथा च हरिवंशे–अर्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्जयत् । यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानां तथैव च ॥ इति । ४ अक्षोलैः इ. पा. ५ सहोक्तिरलङ्कारः । ' सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् । ' इति काव्यप्रकाशः । ६ विविशुस्तं कोशलेशं उदन्वन्तमिवापगाः; उपदा विविशुः शश्वत्समुद्रमिव निम्नगाः; विविशुस्तं विशां नाथं महार्णवमिवापगाः, ' शश्वत्'–'तं च' इ. पाठान्तराणि ।

हिरण्यानाम् । ' हिरण्यं द्रविणं द्युम्नम् ' इत्यमरः । राशयः [**द्रविणराशयः**] एव **उपदाः** उपायनानि । 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा । ' इत्यमरः । **कोसलेश्वरम्** कोसलदेशाधिपतिं तं[१] रघुं **शश्वद्** असकृद् **विविशुः** । 'मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः । ' इत्यमरः । तथापि **उत्सेकाः** गर्वास्तु **न** विविशुः । सत्यपि गर्वकारणे न जगर्वेत्यर्थः ॥

ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः ।
वर्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः ॥ ७१ ॥

ततः अनन्तरम् । **अश्वसाधनः** सन्गौर्या गुरुं पितरं [**गौरीगुरुं**] **शैलं** हिमवन्तम् । **उद्धूतैः** अश्वखुरोद्धूतैर्धातूनां गैरिकादीनां रेणुभिः [**धातुरेणुभिः**] **तत्कूटान्** तस्य शृङ्गाणि । ' कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम् ' इत्यमरः । **वर्धयन्निव** । **आरुरोह** । उत्पतद्धूलिदर्शनाद्गिरिशिखरवृद्धिभ्रमो जायत इति भावः ॥

शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसंभ्रमम् ।
गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम् ॥ ७२ ॥

तुल्यसत्त्वानां सैन्यैः समानबलानाम् । गुहासु शेरत इति गुहाशयास्तेषाम् [**गुहाशयानां**] । ' अधिकरणे शेतेः ' इत्यच्प्रत्ययः । ' दरी तु कन्दरो वा स्त्री देवखातबिले गुहा । ' इत्यमरः । **सिंहानां** हरीणाम् । ' सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः । ' इत्यमरः । सम्बन्धि **परिवृत्य** परावृत्य **अवलोकितं** शयित्वैव ग्रीवाभङ्गेनावलोकनम् । कर्तृ । **सैन्यघोषे** सेनाकलकले संभ्रमकारणे सति **अपि असंभ्रमम्** अन्तःक्षोभविरहित्वम् । नञः प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समास इष्यते । **शशंस** कथयामास । सैन्येभ्य इत्यर्थाल्लभ्यते । बाह्यचेष्टितमेव मनोवृत्तेरनुमापकमिति भावः । असंभ्रान्तत्वे हेतुस्तुल्यसत्त्वानामिति । न हि समबलः समबलाद्बिभेतीति भावः ॥

---

१ एतेन रघोर्धीरोदात्तनायकगुणवत्त्वं सूचितम् । ' महासत्त्वोऽतिगंभीरः क्षमावानविकत्थनः । स्थिरो निगूढाहंकारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ॥ इ. दशरूपके । २ ' विविशुस्तं विशांनाथमुदन्वन्तमिवापगाः ' इति पाठान्तरे आपगा नद्य उदन्वन्तं समुद्रमिव विशां नाथं तं रघुं विविशुः । इत्यधिकं क्वचित् । ३ हिमालये धातुबाहुल्यादिदम् । हिमाचलस्य धातुबाहुल्यं वर्णितं कुमारसंभवे–'यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्बिभर्ति । बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ इति । ४ 'अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥ ' असंभ्रमं शशंस ' इत्यत्र सत्यपि संभ्रमकारणे संभ्रमशंसनरूपस्य विधेरविवक्षितत्वादप्रधानत्वं, संभ्रमाभावरूपस्य निषेधस्यैवात्र विवक्षितत्वात्प्राधान्यम् । तस्य निषेधस्य चात्र ' शशंस ' इति क्रियया सम्बन्धः । एवमत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्वं ज्ञेयम् । एवं सत्यपि विधेयाविमर्षदोषदुष्टतयायं समासपक्षो गौण एव । दिनकरस्तु एतद्दोषपरिहारायान्यथा व्याचष्टे–प्रकरणात् स रघुरित्यध्याह्रियते । स रघुरात्मना तुल्यं सत्त्वं येषां तादृशानां गुहासु स्थितानां सिंहानां सैन्यकोलाहलेऽप्यसंभ्रमं सधैर्यं यथा स्यात्तथा परिवृत्यावलोकनं शशंसास्तौषीत् । इति । वल्लभोऽपि ' असंभ्रमम् ' इति ' अवलोकितम् ' इत्यस्य विशेषणं कृत्वा दिनकरवद्व्याचष्टे ।

भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः ।
गङ्गाशीकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिषेविरे ॥ ७३ ॥

भूर्जेषु भूर्जपत्रेषु । 'भूर्जपत्रो भुजो भूर्जो मृदुत्वक्चर्मिका मता ।' इति यादवः । मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिः । 'मर्मरः शुष्कपर्णानाम्' इति यादवः । अयं च शुक्लादिशब्दवद्गुणिन्यपि वर्तते प्रयोज्यते च मर्मरैर्गुरुधूपगन्धिभिरिति । अतः **मर्मरीभूताः** । मर्मरशब्दवन्तो भूता इत्यर्थः । कीचकानां वेणुविशेषाणां ध्वनिहेतवः [**कीचकध्वनिहेतवः**]। श्रोत्रसुखाश्चेति भावः । **गङ्गाशीकरिणः** । शीतला इत्यर्थः । **मरुतः** वाताः **मार्गे तं सिषेविरे** ॥

विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ।
दृषदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥

सैनिकाः सेनायां समवेताः । प्राग्वहतीयष्ठक्प्रत्ययः । **नमेरूणां** सुरपुन्नागानां **छायासु** निषण्णानां दृषदुपविष्टानां मृगाणां कस्तूरीमृगाणां नाभिभिः [**निषण्णमृगनाभिभिः**] **वासितोत्सङ्गाः** सुरभिततलाः **दृषदः** शिलाः **अध्यास्य** अधिष्ठाय । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति कर्म । दृषत्स्वधिरुह्येत्यर्थः । **विशश्रमुः** विश्रान्ताः ॥

सरलासक्तमातङ्गग्रैवेयस्फुरितत्विषः ।
आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥

सरलेषु देवदारुविशेषेष्वासक्तानि यानि मातङ्गानां गजानां ग्रीवासु भवानि ग्रैवेयाणि कण्ठशृङ्खलानि । 'ग्रीवाभ्योऽण्च' इति चकारात् ढञ्प्रत्ययः । तेषु स्फुरितत्विषः प्रतिफलितभासः [**सरलासक्तमातङ्गग्रैवेयस्फुरितत्विषः**] **ओषधयः** ज्वलन्तो ज्योतिर्लताविशेषाः **नक्तं** रात्रौ **नेतुः** नायकस्य रघोः **अस्नेहदीपिकाः** तैलनिरपेक्षाः प्रदीपाः **आसन्** ॥

तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ।
गजवर्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥

तस्य रघोः उत्सृष्टेषूज्झितेषु निवासेषु सेनानिवेशेषु [**उत्सृष्टनिवासेषु**] कण्ठरज्जुभिर्गजग्रैवैः क्षता निष्पिष्टास्त्वचो येषां ते [**कण्ठरज्जुक्षतत्वचः**] **देवदारवः**

---

१ स.२श्लो.१२. द्रष्टव्यः गङ्गेति–अनुरूपभावो द्वितीये–शक्तस्तुषारैः इ. श्लो.१३. २ अनुरूपवर्णनं कुमारे–गणा नमेरुप्रसवावतंसा भूर्जत्वचः स्पर्शवतीर्दधानाः । मनःशिलाविच्छुरिता निषेदुः शैलेयनद्धेषु शिलातलेषु ॥ इति । ३ अग्नौ ओषधिषु च तेजो निधाय रविरस्तं याति इत्यागमः । अत्रौषधीष्वारोप्यमाणस्य प्रदीपत्वस्य प्रकृतरात्रिव्यवहारोपयोगित्वात्परिणामालङ्कारः । तदुक्तम् 'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः ।' इति । तथा प्रदीपकारणतैलपूरणानिषेधादकारणकार्योत्पत्तिलक्षणा विभावना चेत्युभयोः संसृष्टिः । अनुरूपवर्णनं कुमारे–वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः । भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ इति ।

किरातेभ्यः वनचरेभ्यो गजानां वर्ष्म प्रमाणम् [**गजवर्ष्म**] । 'वर्ष्म देहप्रमाणयोः' इत्यमरः । **शशंसुः** कथितवन्तः । देवदारुस्कन्धत्वक्क्षतैर्गजानामौन्नत्यमनुमीयत इत्यर्थः ॥

तत्र जन्यं रघोर्घोरं पर्वतीयैर्गणैरभूत् ।
नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥ ७७ ॥

तत्र हिमाद्रौ **रघोः** । पर्वते भवैः **पर्वतीयैः** । 'पर्वताच्च' इति छप्रत्ययः । **गणैः** उत्सवसंकेताख्यैः सप्तभिः सह । 'गणानुत्सवसंकेतानजयत्सप्त पाण्डवः ।' इति महाभारते नाराचानां बाणविशेषाणां क्षेपणीयानां भिन्दिपालानामश्मनां च निष्पेषेण संघर्षेणोत्पतिता अनला यस्मिंस्तत्तथोक्तम् [**नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम्**] । 'क्षेपणीयो भिन्दिपालः खड्गो दीर्घो महाफलः ।' इति यादवः । **घोरं** भीमं **जन्यं** युद्धं **अभूत्** । 'युद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः ॥

शरैरुत्सवसंकेतान्स कृत्वा विरतोत्सवान् ।
जयोदाहरणं बाह्वोर्गापयामास किंनरान् ॥ ७८ ॥

स रघुः **शरैः** बाणैः **उत्सवसंकेतान्** नाम गणान् **विरतोत्सवान् कृत्वा** । जित्वेत्यर्थः । **किंनरान्बाह्वोः** स्वभुजयोः **जयोदाहरणं** जयख्यापकं प्रबन्धविशेषं **गापयामास** । 'गतिबुद्धि–' इत्यादिनां किंनराणां कर्मत्वम् ॥

परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।
राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥ ७९ ॥

तेषु गणेषूपायनयुक्ताः पाणयो येषां तेषु [**उपायनपाणिषु**] सत्सु । **परस्परेण** अन्योन्यं **राज्ञा हिमवतः सारः** धनरूपो विज्ञातः । **हिमाद्रिणा** अपि **राज्ञः सारः** बलरूपः **विज्ञातः** । एतेन तत्रत्यवस्तूनामनर्घ्यत्वं गणानामभूतपूर्वश्च पराजय इति ध्वन्यते ॥

तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्यावरुरोह सः ।
पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधान इव ह्रियम् ॥ ८० ॥

---

१ संग्रामः सह तैस्तत्र पार्वतीयैरभूद्रघोः । इ०, विमर्दः सह तैस्तत्र ... । ... तानलः । इ. प्र. द्वि. पादयोः पा० । २ पार्वतीयैः इति पाठे पर्वतीयानामिमे पार्वतीयाः गणास्तैः इति व्याख्येयम् । ३ उत्सवसंकेतादयः सप्त गणा हिमालये वसन्ति इति महाभारतेपि वर्णितम् । 'पौरवं युधि निर्जित्य दस्यून्पर्वतवासिनः । गणानुत्सव० ' इति ॥ ४ 'यशो जयोदाहरणम्' इति हैमः । इ. चा० । प्रतापरुद्रस्तु–येन केनापि तालेन गद्यपद्यसमन्वितं । जयत्युपक्रमं मालिन्यादिप्रासविचित्रितम् । तदुदाहरणं नाम विभक्त्यष्टाङ्गसंयुतम् ॥ इति उदाहरणलक्षणमाचष्टे । किंनरान्–कुत्सिता नराः । तेषामश्वमुखत्वान्नरदेहत्वाच्च । एवं किम्पुरुषा इत्यादिकाः संज्ञाश्च । ५ राजगणानामित्यर्थः ।

स रघुः **तत्र** हिमाद्रौ **अक्षोभ्यं** अधृष्यं **यशोराशिं निवेश्य** निधाय। पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य चालितस्य [**पौलस्त्यतुलितस्य**] **अद्रेः** कैलासस्य **ह्रियमादधानः** जनयन् **इव**। **अवरुरोह** अवततार। कैलासमगत्वैव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः। न हि शूराः परेण पराजितमभियुज्यन्त इति भावः॥

चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन्प्राग्ज्योतिषेश्वरः।
तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः॥ ८१॥

तस्मिन् रघौ। तीर्णा लौहित्यो नाम नदी येन तस्मिन् **तीर्णलौहित्ये** सति। प्राग्ज्योतिषाणां जनपदानामीश्वरः [**प्राग्ज्योतिषेश्वरः**]। तस्य रघोर्गजानामालानतां [**तद्गजालानतां**] **प्राप्तैः कालागुरुद्रुमैः** कृष्णागुरुवृक्षैः **सह चकम्पे** कम्पितवान्॥

न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम्।
रथवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम्॥ ८२॥

स प्राग्ज्योतिषेश्वरः **रुद्धार्कम्** आवृतसूर्यम्। अधारावर्षं च तद्दुर्दिनं च [**अधारावर्षदुर्दिनम्**] धारावृष्टिं विना दुर्दिनीभूतम्। **अस्य** रघोः **रथवर्त्मरजः अपि न प्रसेहे**। **पताकिनीं** सेनां तु **कुत एव** प्रसेहे। न कुतोऽपीत्यर्थः॥

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम्।
भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः॥ ८३॥

कामरूपाणां नाम देशानां **ईशः अत्याखण्डलविक्रमं** अतीन्द्रपराक्रमं **तं** रघुम्। भिन्नाः स्रवन्मदाः कटा गण्डा येषां तैः [**भिन्नकटैः**] **नागैः** गजैः साधनैः **भेजे**। नागान्दत्त्वा शरणं गत इत्यर्थः। कीदृशैर्नागैः। **यैः अन्यान्** रघुव्यतिरिक्तान् नृपान् **उपरुरोध**। शूराणामपि शूरो रघुरिति भावः॥

---

१ पुलस्त्यस्य गोत्रापत्यं पुमान्पौलस्त्यः। एकदा कुबेरं जित्वा तत्पुष्पकमपहृत्य गच्छतो रावणस्य विमानं कैलासैकदेशं प्राप्य निश्चलमभूत्। अत्रान्तरे नन्दिनागत्य 'अगम्यादस्माच्छङ्करविहारशैलान्निवर्तस्व' इति स आदिष्टः। 'अचिन्तयित्वा स तदा नन्दिवाक्यं महाबलः। पर्वतं तु समासाद्य वाक्यमाह दशाननः। पुष्पकस्य गतिश्छिन्ना यत्कृते मम गच्छतः। तमिमं शैलमुन्मूलं करोमि तव गोपते॥ * * * एवमुक्त्वा ततो राम भुजान् विक्षिप्य पर्वते। तोलयामास तं शीघ्रं स शैलः समकम्पत॥' इति रामायणकथात्रानुसन्धेया॥

२ लौहित्यः—अयं नदः कैलासे लोहित्यसरस उत्पन्नत्वात् लौहित्यः ब्रह्मतेजःसंभूततया च ब्रह्मपुत्र इति प्रसिद्धिं गतः। परशुरामः किल कुठारेण पर्वतं भित्त्वा तन्मार्गेण नदमिमं पृथिव्यां प्रवर्तयामास। तथा प्रवर्तितः स कामरूपादिदेशमाप्लावयन्वहति। तदुक्तं कालिकापुराणे—जातसंप्रत्ययः सोथ तीर्थमासाद्य तं वरम्। वीथिं परशुना कृत्वा ब्रह्मपुत्रमवाहयत्। ब्रह्मकुण्डात्सुतः सोथ कासारे लोहिताह्वये। कैलासोपत्यकायां तु न्यपतद् ब्रह्मणः सुतः॥ × × तस्य नाम विधिश्चक्रे स्वयं लोहितगङ्गकम्। लोहित्यात्सरसो जातो लौहित्याख्यस्ततोऽभवत्॥ स कामरूपमखिलं पीठमाप्लाव्य वारिणा। गोपयन्सर्वतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम्॥ इति॥ प्राग्ज्योतिषव्युत्पत्तिः कालिकापुराणे—अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ् नक्षत्रं ससर्ज ह। ततः प्राग्ज्योतिषाख्येयं पुरी शक्रपुरीसमा॥ ३ अतिक्रान्त आखण्डलस्य विक्रमो येन तम्।

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।
रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः ॥ ८४ ॥

कामरूपेश्वरः हेमपीठस्याधिदेवतां [**हेमपीठाधिदेवताम्**] **तस्य** रघोः **पादयोः छायां** कनकमयपादपीठव्यापिनीं कान्तिं रत्नान्येव पुष्पाणि तेषामुपहारेण समर्पणेन [**रत्नपुष्पोपहारेण**] **आनर्च** अर्चयामास ॥

इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्तत रथोद्धतम्[१] ।
रजो विश्रामयन्राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ॥ ८५ ॥

जिष्णुः जयशीलः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' इति ग्स्नुप्रत्ययः । स रघुः **इति** इत्थं **दिशः जित्वा** रथैरुद्धतं **रथोद्धतं रजः** । **छत्रशून्येषु** । रघोरेकच्छत्रकत्वादिति भावः । **राज्ञां मौलिषु** किरीटेषु । 'मौलिः किरीटे धम्मिल्ले चूडाकङ्केलिमूर्धसु' इति हैमः । **विश्रामयन्** । संक्रामयन्नित्यर्थः । **न्यवर्तत** निवृत्तः ॥

स विश्वजितमाजह्रे[३] यज्ञं सर्वस्वदाक्षिणम् ।
आदानं हि विसर्गाय[४] सतां वारिमुचामिव ॥ ८६ ॥

स रघुः सर्वस्वं दक्षिणा यस्य तं **सर्वस्वदक्षिणम्** । 'विश्वजित्सर्वस्वदक्षिणः' इति श्रुतेः । **विश्वजितं** नाम **यज्ञमाजह्रे** । कृतवानित्यर्थः । युक्तं चैतदित्याह—**सतां** साधूनाम् । **वारिमुचां** मेघानां **इव** । **आदानम्** अर्जनं **विसर्गाय** त्यागाय **हि** । पात्रविनियोगायेत्यर्थः ॥

सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभि—
र्गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।
काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधा—
न्राजन्यान्स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ८७ ॥

काकुत्स्थः रघुः **सत्रान्ते**[५] यज्ञान्ते । 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने धनेऽपि च' इत्यमरः । सचिवानाममात्यानां सखेति **सचिवसखः** सन् । 'सचिवो भृतकेऽमात्ये' इति हैमः । तेषामत्यन्तानुसरणद्योतनार्थं राज्ञः सखित्वव्यपदेशः । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' । **गुर्वीभिः** महतीभिः । 'गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादौ धर्मदेशके ।' इति हैमः । **पुरस्क्रियाभिः** पूजाभिः शमितं पराजयेन व्यलीकं दुःखं वैलक्ष्यं वा येषां तान् [**शमितपराजयव्यलीकान्**] । 'दुःखे वैलक्ष्ये व्यलीकम्' इति यादवः । चिरविरहेणोत्सुका उत्कण्ठिता अवरोधा अन्तःपुराङ्गना येषां तान् [**चिरविरहोत्सुकावरोधान्**] । राज्ञोऽपत्यानि राजन्याः क्षत्रियास्तान् [**राजन्यान्**] । 'राजश्वशुराद्यत्' इत्यपत्यार्थे यत्प्रत्ययः । 'मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ।' इत्यमरः । स्वपुरं प्रति निवृत्तये प्रतिगमनाय [**स्वपुरनिवृत्तये**] **अनुमेने** अनुज्ञातवान् । प्रहर्षिणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—'म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ।' इति ॥

---

१ 'हेमपुष्पो०' इ. पा. २ 'रथोद्धृतम्' इ. पा. ३ 'आरेभे' इ. पा० दि० व० सु० ध० दयः पठन्ति । ४ यथा जलदानां समुद्राज्जलग्रहणं विसर्गाय वृष्टये भवति तथा सज्जनानामपि । इ. सु० ५ सीदन्त्यत्रेति सत्रम् ।

ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं
सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।
प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रु-
र्मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥ ८८ ॥

ते राजानः । [**रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नम्**] रेखा एव ध्वजाश्च कुलिशानि चातपत्राणि च । ध्वजाद्याकाररेखा इत्यर्थः । तानि चिह्नानि यस्य तत्तथोक्तम् । प्रसादेनैव लभ्यं **प्रसादलभ्यम्** । **सम्राजः** सार्वभौमस्य रघोः **चरणयुगं** प्रस्थाने प्रयाणसमये याः प्रणतयो नमस्कारास्ताभिः [**प्रस्थानप्रणतिभिः**] करणैः **अङ्गुलीषु** । मौलिषु केशबन्धनेषु याः स्रजो माल्यानि ताभ्यश्च्युतैर्मकरन्दैः पुष्परसैः । 'मकरन्दः पुष्परसः' इत्यमरः । रेणुभिः परागैश्च । 'परागः सुमनोरजः' इत्यमरः । गौरं गौरवर्णं [**मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम्**] **चक्रुः** ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीवनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये रघुदिग्विजयो नाम चतुर्थः सर्गः ।

पञ्चमः सर्गः ।
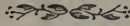
इन्दीवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दलम्[२] ।
वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥

तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं निःशेषविश्राणितकोषजातम् ।
उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः ॥ १ ॥

विश्वजिति विश्वजिन्नाम्नि **अध्वरे**[३] यज्ञे । 'यज्ञः सवोऽध्वरो यागः' इत्यमरः । [**निःशेषविश्राणितकोषजातम्**] निःशेषं विश्राणितं दत्तम् । 'श्रण दाने' चुरादिः । कोषाणामर्थराशीनां जातं समूहो येन तं तथोक्तम् । 'कोषोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः ।' इत्यमरः । 'जातं जनिसमूहयोः' इति शाश्वतः । एतेन कौत्सस्यानवसरप्राप्तिं सूचयति । **तं क्षितीशं** रघुं **उपात्तविद्यः**[४] लब्धविद्यो वरतन्तोः शिष्यः [**वरतन्तुशिष्यः**] **कौत्सः** । 'ऋष्यन्धक–' इत्यण् । इञोऽपवादः । **गुरुदक्षिणार्थी** ।'पुष्करादिभ्यो देशे' इत्यत्रार्थाच्चासन्निहिते तदन्ताच्चेतीनिः । अप्रत्याख्येय इति भावः । **प्रपेदे** प्राप । अस्मिन्सर्गे वृत्तमुपजातिः ।

---

१ यदुक्तं सामुद्रके–यस्य पादतले पद्मं चक्रं वाप्यथ तोरणम् । अङ्कुशं कुलिशं छत्रं स सम्राट् भवति ध्रुवम् ॥ अस्मात्परं श्लोकमेकं पठन्ति दि० व० सु०यादयः । यथा–यज्ञान्ते तमवभृथाभिषेकपूतं सत्कारैः शमितपराजयव्यलीकाः । आमन्त्र्योत्सुकवनितानिरुद्धचित्ताः स्वानि स्वान्यवनिभुजः पुराणि जग्मुः ॥ २ इन्दीवरं नीलकमलं तस्य दलवत् श्यामम् । इन्दिरा लक्ष्मीस्तस्या आनन्दस्य कन्दलं विकासभूतम् । वन्दारुजनो भक्तजनस्तस्य मन्दारं कल्पवृक्षम् । एवंविधं यदुनन्दनं कृष्णमहं वन्दे । ३ अध्वरशब्दनिरुक्तिस्तूक्ता (स. १ श्लो. २१) ४ उपात्ता अधीताः चतुर्दश विद्या येन । २१ श्लोके तथोक्तत्वात् । विद्या अपि तत्रैवोक्ताः टीकाकृता ।

तल्लक्षणं तु—'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ। अनन्तरोदीरि-तलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥' इति ॥

स मृन्मये वीतहिरण्मयत्वात्पात्रे निधायार्घ्यमनर्घशीलः।
श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ॥ २ ॥

अनर्घशीलः अमूल्यस्वभावः। असाधारणस्वभाव इत्यर्थः। 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इति 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इति चामरशाश्वतौ। **यशसा** कीर्त्या। प्रकाशत इति **प्रकाशः**। पचाद्यच्। अतिथिषु साधुः **आतिथेयः**। 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' इति ढञ्। **स** रघुः। हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयम्। 'दाण्डिनायन–' आदिसूत्रेण निपातः। **वीतहिरण्मयत्वात्** अपगतसुवर्णपात्रत्वात्। यज्ञस्य सर्वस्वदक्षिणाकत्वादिति भावः। **मृन्मये** मृद्विकारे **पात्रे** अर्घार्थमिदं **अर्घ्यम्**। 'पादार्घाभ्यां च' इति यत्। पूजार्थं द्रव्यं **निधाय** श्रुतेन शास्त्रेण प्रकाशं प्रसिद्धम् [**श्रुतप्रकाशं**]। श्रूयत इति श्रुतं वेदशास्त्रम्। 'श्रुतं शास्त्रावधृतयोः' इत्यमरः। **अतिथिं** अभ्यागतं कौत्सम्। 'अतिथिर्ना गृहागते' इत्यमरः **प्रत्युज्जगाम** ॥

तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञस्तपोधनं मानधनाग्रयायी।
विशांपतिर्विष्टरभाजमारात्कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच ॥ ३ ॥

विधिज्ञः शास्त्रज्ञः। अकरणे प्रत्यवायभीरुरित्यर्थः। मानधनानामग्रयाय्यग्रेसरः [**मानधनाग्रयायी**]। अपयशोभीरुरित्यर्थः। **कृत्यवित्** कार्यज्ञः। आगमनप्रयोजनमवश्यं प्रष्टव्यमिति कृत्यवित्। **विशांपतिः** मनुजेश्वरः। 'द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ' इत्यमरः। **विष्टरभाजम्** आसनगतम्। उपविष्टमित्यर्थः। 'विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम्।' इत्यमरः। 'वृक्षासनयोर्विष्टरः' इति निपातः। **तं तपोधनं विधिवद्** विध्यर्हम्। यथाशास्त्रमित्यर्थः। 'तदर्हम्' इति वतिप्रत्ययः। **अर्चयित्वा आरात्** समीपे। 'आराद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः। **कृताञ्जलिः** सन् **इति** वक्ष्यमाणप्रकारेण **उवाच** ॥

अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते।
यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मेः ॥ ४ ॥

कुशाग्रबुद्धे सूक्ष्मबुद्धे। 'कुशाग्रीयमतिः प्रोक्तः सूक्ष्मदर्शी च यः पुमान्।' इति हलायुधः। **मन्त्रकृतां** मन्त्रद्रष्टॄणाम्। 'सुकर्मपापमन्त्र–' इत्यादिना क्विप्। **ऋषीणामग्रणीः** श्रेष्ठः **ते** तव **गुरुः कुशली अपि** क्षेमवान्किम्। अपि प्रश्ने। 'गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि।' इत्यमरः। **यतः** यस्माद्गुरोः सकाशात् **त्वया अशेषं ज्ञानम्। लोकेन उष्णरश्मेः** सूर्यात् **चैतन्यं** प्रबोधः **इव। आप्तम्** स्वीकृतम् ॥

---

१ तदुक्तं मनुना–संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके। अन्नं चैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ २ 'चैतन्यमुष्णादिव दीक्षितेन' इ. हे० व० पठतः। वल्लभो व्याचष्टे च–यथा दीक्षितेन याज्ञिकेनोष्णादीश्वराच्चैतन्यमाप्यते ज्ञानं प्राप्यते इ०। 'चैतन्यम्–आलोकम्–अर्कादिव जीवलोकः' इति च पा०. ३ 'वेदसंहिताकारिणाम्' इति चा०। ४ सूर्यसाम्याद् गुरोर्ज्ञानतेजसोऽज्ञानतिमिरध्वंसः सूचितः। उक्तं च 'अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया। चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥' इति।

कायेन वाचा मनसापि शश्वद्यत्संभृतं वासवधैर्यलोपि ।
आपाद्यते न व्ययमन्तरायैः कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत् ॥ ५ ॥

कायेन उपवासादिकृच्छ्रचान्द्रायणादिना **वाचा** वेदपाठेन **मनसा** गायत्रीजपादिना **अपि** । करणेन । वासवस्येन्द्रस्य धैर्यं लुम्पतीति **वासवधैर्यलोपि** । स्वपदापहारशङ्काजनकमित्यर्थः । **यत्तपः शश्वत्** असकृत् । ' मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः । ' इत्यमरः । **संभृतं** संचितं **महर्षेः** वरतन्तोः **त्रिविधं** वाङ्मनःकायजं **तत्तपः अन्तरायैः** विघ्नैरिन्द्रप्रेरिताप्सरःशापैः **व्ययं** नाशं **न आपाद्यते कच्चित्** न नीयते किम् । ' कच्चित्कामप्रवेदने ' इत्यमरः ॥

आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्धितानां सुतनिर्विशेषम् ।
कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो वः श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम् ॥ ६ ॥

आधारबन्धप्रमुखैः आलवालनिर्माणादिभिः **प्रयत्नैः** उपायैः । ' आधार आलवालेऽम्बुबन्धेऽधिकरणेऽपि च । ' इति विश्वः । [**सुतनिर्विशेषम्**] सुतेभ्यो निर्गतो विशेषोऽतिशयो यस्मिन्कर्मणि तत्तथा । **संवर्धितानां श्रमच्छिदां वः आश्रमपादपानां वाय्वादिः** । आदिशब्दाद्दावानलादिः । **उपप्लवः** बाधकः **न कच्चित्** नास्ति किम् ॥

क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वादभग्नकामा मुनिभिः कुशेषु ।
तदङ्कशय्याच्युतनाभिनाला कच्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः ॥ ७ ॥

क्रियानिमित्तेष्वपि अनुष्ठानसाधनेष्वपि **कुशेषु मुनिभिः वत्सलत्वाद्** मृगस्नेहाद् **अभग्नकामा** अप्रतिहतेच्छा । [**तदङ्कशय्याच्युतनाभिनाला**] तेषां मुनीनामङ्का एव शय्यास्तासु च्युतानि नाभिनालानि यस्याः सा तथोक्ता । **मृगीणां प्रसूतिः** संततिः **अनघा** अव्यसना **कच्चित्** । अनपायिनी किमित्यर्थः । ' दुःखैनोव्यसनेष्वघम् ' इति यादवः । ते हि व्यालभयाद्दशरात्रमङ्क एव धारयन्ति ॥

निर्वर्त्यते यैर्नियमाभिषेको येभ्यो निवापाञ्जलयः पितॄणाम् ।
तान्युञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानि शिवानि वस्तीर्थजलानि कच्चित् ॥ ८ ॥

---

१ 'यद्वज्रिणो धैर्यविलोपि तप्तम्' इ० पा. २ इन्द्रप्रेरिताप्सरोभिः शापेन च इत्य० । इन्द्रस्य हि अन्यसमाधिभीरुत्वं कवयस्तत्र तत्र वर्णयन्ति । यथा कुमारे ' केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः' ॥ अग्रेप्यष्टमसर्गे 'चरतः किल' इत्यादि । त्रयोदशे–' समाधिभीतेन किल ' (३९) इत्या० ' नालं विकर्तुम् '(४२) इ० च । अन्यस्मात्त्राणाभावे मुनयोऽन्तरायशान्त्यर्थं शापप्रयोगेन तपोव्ययं कुर्वन्ति । उक्तं च पञ्चदशे ' त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम्' । ३ ' कच्चित् इष्टप्रियप्रश्ने ' इत्यभिधानचिन्तामणिः । कोमलामन्त्रणे इ. सु० ४ वृक्षकाणाम् इति दि० पठति । तेप्यतिथिसंभावनया पुत्रवदुपकुर्वन्ति । यदुक्तं त्रयोदशे– छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु भूयिष्ठसंभाव्यफलेष्वमीषु । तस्यातिथीनामधुना सपर्या स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥ (४६) इति । ५ ' ते हि व्यालभयाद्दशरात्रमङ्के एव धारयन्ति इति शान्तिदयोक्तिः ' इ. हे० ।

यैः तीर्थजलैः **नियमाभिषेकः** नित्यस्नानादि **निर्वर्त्यते** निष्पाद्यते । **येभ्यः** जलेभ्यः उद्धृत्येति शेषः । **पितॄणां** अग्निष्वात्तादीनां **निवापाञ्जलयः** तर्पणाञ्जलयः । ' पितृदानं निवापः स्यात् ' इत्यमरः । निर्वर्त्यन्ते । [**उञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानि**] उञ्छानां प्रकीर्णोद्धृतधान्यानां षष्ठैः षष्ठभागैः पालकात्वद्राजग्राह्यैरङ्कितानि सैकतानि पुलिनानि येषां तानि तथोक्तानि । वः युष्माकं **तानि तीर्थजलानि शिवानि** भद्राणि **कच्चित्** । अनुपप्लवानि किमित्यर्थः । ' उञ्छो धान्यांशकादानं कणिशाद्यर्जनं शिलम् । ' इति यादवः । ' षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च ' इति षष्ठशब्दाद्भागार्थेऽन्प्रत्ययः । अत एवापूरणार्थत्वात् ' पूरणगुण-' इत्यादिना न षष्ठीसमासप्रतिषेधः । सिकता येषु सन्ति सैकतानि । ' सिकताशर्कराभ्यां च ' इत्यण्प्रत्ययः ॥

नीवारपाकादि कडंगरीयैरामृश्यते जानपदैर्न कच्चित् ।
कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागं वन्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ॥ ९ ॥

[**कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागं**] कालेषु योग्यकालेषूपपन्नानामागतानामतिथीनां कल्प्या भागा यस्य तत्तथोक्तम् । वने भवं **वन्यम्** । शरीरस्थितेर्जीवितस्य साधनं [**शरीरस्थितिसाधनं**] **वः** युष्माकम् । पच्यत इति पाकः फलम् । धान्यमिति यावत् । **नीवारपाकादि** । आदिशब्दाच्छ्यामाकादिधान्यसंग्रहः । जनपदेभ्य आगतैः **जानपदैः** । ' तत आगतः ' इत्यण् । **कडंगरीयैः** । कडंगरं बुसमर्हन्तीति कडंगरीयाः । ' कडंगरो बुसं क्लीबे धान्यत्वचि तुषः पुमान् ।' इत्यमरः । ' कडंगरदक्षिणाच्छ च ' इति छप्रत्ययः । तैर्गोमहिषादिभिः **न आमृश्यते कच्चित्** । न भक्ष्यते किमित्यर्थः ॥

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय ।
कालो ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते ॥ १० ॥

किं च **त्वं प्रसन्नेन** सता **महर्षिणा सम्यग्विनीय** शिक्षयित्वा । विद्यामुपदिश्येत्यर्थः । **गृहाय** गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुम् । ' क्रियार्थोपपद-' इत्यादिना चतुर्थी । **अनुमतोऽपि** अनुज्ञातः किम् । **हि** यस्मात् **ते** तव सर्वेषामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यवानप्रस्थयती-

---

१ नियमेन नित्यकर्तव्यतया अभिषेकः । अत्र कात्यायनः-'यथाहानि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः । ' इति । जाबालिश्च-'आचरेदुषसि स्नानं तर्पयेद्देवमानुषान् ।' इति । २ अग्निष्वात्तादीनाम् । मरीचिपुत्रा देवपितरश्चाग्निष्वात्तसंज्ञाः । यथाह मनुः-विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः । अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीच्या लोकविश्रुताः ॥ ३ उञ्छषष्ठेत्यत्र हेमाद्रिः-मुनयो हि नृपोद्देशेन षष्ठं भागं तीरे क्षिपन्ति । यदुक्तम्—' यस्मादारण्यका अप्युञ्छषष्ठभागं निर्वापयन्ति । ' इति श्रुतेः । योऽस्मान्पालयतीति । कुशूलकुम्भीधान्यो वा त्र्याहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा । जीवेद्वापि शिलोञ्छेन श्रेयानेषां परः परः ॥ इति याज्ञवल्क्यः । मुनयो हि नृपोद्देशेन षष्ठं भागं तीरे क्षिपन्ति । योऽस्मान्पालयति तस्मै षष्ठोयं भागः । इति व० । उञ्छवृत्तौ मनुः—' शिलोञ्छमप्याददीत विप्रो जीवत्यतस्ततः । ' इति । ४ अत्र हेमाद्रिव्याख्या यथा-पाकशब्दोऽल्पार्थः प्रशंसार्थश्च । तथा त्रयः पाकयज्ञा इत्यत्राश्वलायनगृह्यनारायणीयवृत्तौ-पाकयज्ञा अल्पयज्ञाः प्रशस्तयज्ञाश्च । अल्पप्रशस्तयोरुभयोः पाकशब्दः । योस्मात्पाकतर इत्यत्राल्पत्वे पाकशब्दः । तं पाकेन मनसापश्यं यो मां पाकेन मनसेति अत्र प्रशंसायामिति ।

नामुपकारे क्षमं शक्तम् [**सर्वोपकारक्षमम्**]। 'क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमरः। **द्वितीयमाश्रमं** गार्हस्थ्यं **संक्रमितुं** प्राप्तुं **अयं कालः**। विद्याग्रहणानन्तर्यात्तस्येति भावः। 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इति तुमुन्। सर्वोपकारक्षममित्यत्र मनुः–'यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः। वर्तन्ते गृहिणस्तद्वदाश्रित्येतर आश्रमाः॥' इति॥

कुशलप्रश्नं विधायागमनप्रयोजनप्रश्नं चिकीर्षुराह—

तवार्हतो नाभिगमेन तृप्तं मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे।
अप्याज्ञया शासितुरात्मना वा प्राप्तोऽसि संभावयितुं वनान्माम् ११

अर्हतः पूज्यस्य प्रशस्तस्य। 'अर्हः प्रशंसायाम्' इति शतृप्रत्ययः। **तव अभिगमेन** आगमनमात्रेण **मे मनो न तृप्तं** न तुष्टम्। किंतु **नियोगक्रियया** आज्ञाकरणेन **उत्सुकं** सोत्कण्ठम्। 'इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः' इत्यमरः। 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' इति सप्तम्यर्थे तृतीया। **शासितुः** गुरोः **आज्ञया अपि आत्मना** स्वतः **वा**। 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति तृतीया। **मां संभावयितुं वनात्प्राप्तोऽसि**। गुर्वर्थे स्वार्थे वा आगमनमित्यर्थः॥

इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य रघोरुदारामपि गां निशम्य।
स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशस्तमित्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः॥ १२॥

अर्घ्यपात्रेण मृन्मयेनानुमितो व्ययः सर्वस्वत्यागो यस्य तस्य [**अर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य**] **रघोः इति** उक्तप्रकारां **उदाराम्** औदार्ययुक्तां **अपि गां** वाचम्। 'मनोनियोगक्रिययोत्सुकं मे' इत्येवंरूपाम्। 'स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले। लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः' इत्यमरः। **निशम्य** श्रुत्वा **वरतन्तुशिष्यः** कौत्सः **स्वार्थोपपत्तिं** स्वकार्यसिद्धिं **प्रति दुर्बलाशः** मृन्मयपात्रदर्शनाच्छिथिलमनोरथः सन् **तं** रघुम् **इति** वक्ष्यमाणप्रकारेण **अवोचत्**॥

सर्वत्र नो वार्तमवेहि राजन्नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम्।
सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा॥ १३॥

हे **राजन्** त्वं **सर्वत्र नः** अस्माकं **वार्तं** स्वास्थ्यम् **अवेहि** जानीहि। 'वार्तं फल्गुन्यरोगे च' इत्यमरः। 'वार्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनामयम्।' इति यादवः।

---

१ यथाह मनुः–वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्। अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत्॥ गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि। इति। अ. २. श्लो. ७७, ७८. अ. ६. श्लो. ८९, ९० द्रष्टव्याः। २ अनुग्रहेणाभिगमास्थितेन तवार्हतस्तुष्य(स्तृप्य)ति मे न चेतः। इ. दि० ५ठति। ३ धातूनामनेकार्थत्वात्। प्रेयोनामालंकारः। तथा काव्यादर्शे–'प्रेयः प्रियतराख्यानम्' इ. हे०। ४ 'तं प्रत्यवोचत्' हे० व०। 'प्रत्याह कौत्सस्तमपेतकुत्सम्' इ. दि० ध० वि०। ५ 'गुर्वाश्रमप्रभृतिषु' इति दि०।

न चैतदाश्चर्यमित्याह—नाथ इति । **त्वयि नाथे** ईश्वरे सति **प्रजानामशुभं** दुःखं **कुतः** । तथाहि । अर्थान्तरं न्यस्येति–सूर्य इत्यादिना । **सूर्ये तपति** प्रकाशमाने सति **तमिस्रा** तमस्ततिः । 'तमिस्रं तिमिरं रोगे तमिस्रा तु तमस्ततौ । कृष्णपक्षनिशायां च' इति विश्वः । 'तमिस्रम्' इति पाठे तमिस्रं तिमिरम् । 'तमिस्रं तिमिरं तमः' इत्यमरः । **लोकस्य** जनस्य । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । **दृष्टेरावरणाय कथं कल्पेत** । दृष्टिमावरितुं नालमित्यर्थः । कृपेरलमर्थत्वात्तद्योगे 'नमःस्वस्ति–' इत्यादिना चतुर्थी । 'अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्' इति भगवान्भाष्यकारः । [यद्वा] कथं कल्पेत संपद्येत । न कल्पेतेत्यर्थः । 'क्लृपि संपद्यमाने च' इति चतुर्थी ॥

'तवार्हतः–' (५ । ११) इत्यादिनोक्तं यत्तन्न चित्रमित्याह—

भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते पूर्वान्महाभाग तयातिशेषे ।
व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतस्त्वामर्थिभावादिति मे विषादः ॥ १४ ॥

प्रतीक्ष्येषु पूज्येषु । 'पूज्यः प्रतीक्ष्यः' इत्यमरः । **भक्तिः** अनुरागविशेषः **ते** तव **कुलोचिता** कुलाभ्यस्ता । 'अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यम्' इति यादवः । हे **महाभाग** सार्वभौम **तया** भक्त्या **पूर्वान् अतिशेषे** अतिवर्तसे । [तु] किंतु सर्वत्र वार्ते चेत्तर्हि कथं खेदखिन्न इव दृश्यसेऽत आह–व्यतीतेति । **अहं व्यतीतकालः** अतिक्रान्तकालः सन् **अर्थिभावात् त्वाम् अभ्युपेतः इति मे** मम **विषादः** ॥

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः ।
आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥ १५ ॥

हे **नरेन्द्र** [**तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः**] तीर्थे सत्पात्रे प्रतिपादिता दत्ता ऋद्धिर्येन स तथोक्तः । 'योनौ जलावतारे च मन्त्र्याद्यष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्याद्दर्शनेष्वपि ॥' इति हलायुधः । **शरीरमात्रेण तिष्ठन्** । आरण्यका अरण्ये भवा मनुष्या मुनिप्रमुखाः । 'अरण्यान्मनुष्ये' इति वुञ्प्रत्ययः । तैरुपात्ता फलमेव प्रसूतिर्यस्य स [**आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः**] **स्तम्बेन** काण्डेन **अवशिष्टः** । प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । **नीवार इव** । **आभासि** शोभसे ॥

स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नकिंचनत्वं मखजं व्यनक्ति ।
पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥ १६ ॥

भवानेकनराधिपः सार्वभौमः **सन्** । **मखजं** मखजन्यम् । न विद्यते किंचन यस्येत्यकिंचनः । मयूरव्यंसकादित्वात्तत्पुरुषः । तस्य भावस्तत्त्वं [**आकिंचनत्वं**] निर्धनत्वं **व्यनक्ति** प्रकटयति । **स्थाने** युक्तम् । 'युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने' इत्यमरः । तथाहि । **सुरैः**

---

१ एतत्प्राचांमतेन । अत्र द्वितीयार्धगतेन वाक्यार्थेन प्रथमार्धगतार्थस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासालंकारः । तदुक्तं दण्डिना–ज्ञेयः सोर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किंचन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योन्यस्य वस्तुनः ॥ इति । इअनुरूपः श्लोकः शाकुन्तले–कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि । तमस्तपति, घर्मांशौ कथमाविर्भविष्यति ॥ इति । २ दिनकरस्तु 'महाभागतया' इत्येकं पदं पठित्वा महाभागस्य भावो महाभागता तया उत्कृष्टभाग्यत्वेन इति व्याचष्टे ।

देवैः पर्यायेण क्रमेण पीतस्य [**पर्यायपीतस्य**] **हिमांशोः कलाक्षयः वृद्धेः** उपचयात् **श्लाघ्यतरः हि** वरः खलु । 'मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिनिहतो मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः । कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नृपाः ॥' इति भावः । अत्र कामन्दकः—'धर्मार्थे क्षीणकोषस्य क्षीणत्वमपि शोभते । सुरैः पीतावशेषस्य कृष्णपक्षे विधोरिव ॥' इति ॥

तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो गुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिष्ये ।
स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्घनं नार्दति चातकोऽपि ॥ १७ ॥

तद् तस्मात् **तावदनन्यकार्यः** । 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इति विश्वः । प्रयोजनान्तररहितः **अहं अन्यतः** वदान्यान्तराद् **गुर्वर्थं** गुरुधनं **आहर्तुम्** अर्जयितुं **यतिष्ये** उद्योक्ष्ये । **ते** तुभ्यं **स्वस्ति** शुभं **अस्तु** । 'नमःस्वस्ति–' इत्यादिना चतुर्थी । तथाहि । **चातकोऽपि** । 'धरणीपतितं तोयं चातकानां रुजाकरम्' इति हेतोरनन्यगतिकोऽपीत्यर्थः । निर्गलितोऽम्ब्वेव गर्भो यस्य तं [**निर्गलिताम्बुगर्भं**] **शरद्घनं न अर्दति** न याचते । 'अर्द गतौ याचने च' इति धातुः । 'याचनार्थे रणेऽर्दनम्' इति यादवः ॥

---

१ 'चन्द्रमा वा अमावास्यायामादित्यमनुप्रविशति । सोऽन्तर्धीयते । तं निर्जानन्ति ॥' इति ऐतरेयब्राह्मणम् । चन्द्रस्य किल षोडश कलाः । तासां पञ्चदश कलाः कृष्णपक्षे देवैः पर्यायेण पीयन्ते । एवं निपीत एकया कलयावशिष्टश्चन्द्रोमावास्यायां सूर्यं प्रविशति । स च तं शुक्लपक्षे कलाभिर्वर्धयते । इति पौराणिका मन्यन्ते । तथा च देवीपुराणे-'कलाः षोडश सोमस्य शुक्ले वर्धयते रविः । अमृतेनामृतं कृष्णे पीयते दैवतैः क्रमात् ॥ प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पवनः कलाम् । विश्वे देवास्तृतीयां तु चतुर्थीं तु प्रजापतिः । पञ्चमीं वरुणश्चापि षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीमृषयो दिव्या वसवोऽष्टौ तथाष्टमीम् । नवमीं कृष्णपक्षस्य पिबतीन्द्रः कलामपि । दशमीं मरुतश्चापि रुद्रा एकादशीं कलाम् । द्वादशीं तु कलां विष्णुर्धनदश्च त्रयोदशीम् । चतुर्दशीं पशुपतिः कलां पिबति नित्यशः । ततः पञ्चदशीं चैव पिबन्ति पितरः कलाम् । कलावशिष्टो निष्पीतः प्रविष्टः सूर्यमण्डलम् । अमायां विशते रश्मावमावाशी ततः स्मृतः ॥' मतान्तरे यथा-प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः । विश्वे देवास्तृतीयां तु चतुर्थीं सलिलाधिपः । पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीमृषयो दिव्या अष्टमीमज एकपात् । नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राश्नाति वै कलाम् । दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशीमुमा । द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राश्नन्ति भागशः । त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम् । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः । निष्पीतः कलावशेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते । कला षोडशिका या तु अपः प्रविशते सदा । अमायां तु सदा सोम ओषधीं प्रतिपद्यते । तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतं च यत् । तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः । हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्याय्यते शशी । दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यां तु पूर्णता ॥ इति माधवीये कालनिर्णये । २ 'शुक्लप्रतिपदि सर्वे क्षीणमपि चन्द्रं नमस्कुर्वन्ति ।' यदुक्तं किराते-'प्रणमन्त्यनपायमुत्थितं प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम्' । इ. सु. । एवं वृद्धचाणक्योपि-गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते न महत्योपि सम्पदः । पूर्णेन्दुः किं तथा वन्द्यो निष्कलङ्को यथा कृशः ॥ इति ॥ ३ 'अपिशब्दश्चातकस्य जलदैकशरणत्वसूचनार्थः' इति चा. हे० । 'किं पुनर्विद्यमानोपायोहं त्वामित्यर्थः' इ. हे० । उक्तं च-पयोद हे वारि ददासि वा न वा त्वदेकचित्तः पुनरेष चातकः । वरं महत्या म्रियते पिपासया तथापि नान्यस्य करोत्युपासनाम् ॥ इति । अर्थान्तरन्यासोलङ्कारः ।

एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं शिष्यं महर्षेर्नृपतिर्निषिध्य ।
किं वस्तु विद्वन्गुरवे प्रदेयं त्वया कियद्वेति तमन्वयुङ्क्त ॥ १८ ॥

एतावद् वाक्यम् **उक्त्वा** प्रतियातुं कामो यस्य तं **प्रतियातुकामं** गन्तुकामम् । 'तुम्काममनसोरपि' इति मकारलोपः । **महर्षेः** वरतन्तोः **शिष्यं** कौत्सं **नृपतिः** रघुः **निषिध्य** निवार्य । हे **विद्वन्** **त्वया** **गुरवे** **प्रदेयं** **वस्तु** **किं** **कियत्** किंपरिमाणं**वा**। **इति** एवं **तं** कौत्सम् **अन्वयुङ्क्त** अपृच्छत्। 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः ॥

ततो यथावद्विहिताध्वराय तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय ।
वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णी विचक्षणः प्रस्तुतमाचचक्षे ॥ १९ ॥

ततो **यथावद्** यथार्हम् । अर्हार्थे वतिः । **विहिताध्वराय** विधिवदनुष्ठितयज्ञाय । सदाचारायेत्यर्थः । **स्मयावेशविवर्जिताय** गर्वाभिनिवेशशून्याय । अनुद्धतायेत्यर्थः । वर्णानां ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च [**वर्णाश्रमाणां**] **गुरवे** नियामकाय । 'वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः' इति 'ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये । आश्रमोऽस्त्री' इति चामरः । सर्वकार्यनिर्वाहकायेत्यर्थः । **तस्मै** रघवे **विचक्षणः** विद्वान् **वर्णी** ब्रह्मचारी । 'वर्णिनो ब्रह्मचारिणः' इत्यमरः । 'वर्णाद्ब्रह्मचारिणि' इतीनिप्रत्ययः । **स** कौत्सः **प्रस्तुतं** प्रकृतम् **आचचक्षे** ॥

समाप्तविद्येन मया महर्षिर्विज्ञापितोऽभूद् गुरुदक्षिणायै ।
स मे चिरायास्खलितोपचारां तां भक्तिमेवागणयत्पुरस्तात् ॥ २० ॥

समाप्तविद्येन **मया** **महर्षिर्गुरुदक्षिणायै** गुरुदक्षिणास्वीकारार्थं **विज्ञापितोऽभूत्** । **स** च गुरुः **चिरायास्खलितोपचारां** **तां** दुष्करां **मे** **भक्तिमेव** **पुरस्तात्** प्रथमं **अगणयत्** संख्यातवान् । भक्त्यैव संतुष्टः किं दक्षिणयेत्युक्तवानित्यर्थः । अथवा भक्तिमेव तां दक्षिणामगणयदिति योज्यम् ॥

निर्बन्धसंजातरुषार्थकार्श्यमचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ।
वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति ॥ २१ ॥

निर्बन्धेन प्रार्थनातिशयेन संजातरुषा संजातक्रोधेन [**निर्बन्धसंजातरुषा**] **गुरुणा** । **अर्थकार्श्यं** दारिद्र्यम् **अचिन्तयित्वा** अविचार्य **अहम्** । **वित्तस्य** धनस्य **चतस्रो**

---

१ 'अनुपसर्गेण सहितो युजिः पृच्छार्थः' हे० चा० । २ स्मयस्यावेशस्तेन विवर्जिताय । गुरवे–क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । तत्तद्धर्मप्रतिष्ठापकत्वाद्राजा वर्णाश्रमगुरुः रक्षणाच्च । तदुक्तं मनुना–'स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः । वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोभिरक्षिता॥' इति । वर्णी–'वर्णः प्रशस्तिः' इति क्षीरस्वामी । विशेषस्तु किरा० टीकाया प्र०स०प्र०श्लो० व्याख्याने मल्लिनाथेनोक्तो द्रष्टव्यः । यद्वा तपोविद्याजन्या प्रशस्तिः । वर्णोस्यास्तीति वर्णी । ३ 'अवाप्तविद्येन' इ. दि० पठति । ४ 'पादप्रक्षालनादिरुपचारः परिचर्या यस्यां सा तां तथोक्ताम् ।' हे० चा० । शुश्रूषाशून्यायोपदेशो न वक्तव्यः । यथा मनुः–धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा । तत्र विद्या न वक्तव्या शुद्धं बीजमिवोषरे ॥ भगवद्गीतासु च–'इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन । न चाशुश्रूषवे वाच्यम्' इति । 'यथा खात्वा खनित्रेण भूतले वारि विन्दति । तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति' ॥ इ. वृद्धचाणक्ये ।

दश च कोटीः चतुर्दशकोटीः **मे** मह्यम् **आहर** आनय **इति विद्यापरिसंख्यया** विद्यापरिसंख्यानुसारेणैव **उक्तः** । अत्र मनुः—' अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ ' इति ॥

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन मत्वा भवन्तं प्रभुशब्दशेषम् ।
अभ्युत्सहे संप्रति नोपरोद्धुमल्पेतरत्वाच्छ्रुतनिष्क्रयस्य ॥ २२ ॥

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन अर्घ्यपात्रेण **भवन्तं** प्रभुशब्द एव शेषो यस्य तं [**प्रभुशब्दशेषं**] **मत्वा** । निःस्वं निश्चित्येत्यर्थः । **श्रुतनिष्क्रयस्य** विद्यामूल्यस्य **अल्पेतरत्वाद्** अतिमहत्त्वात् **संप्रति उपरोद्धुं** निर्बद्धुं **नाभ्युत्सहे** ॥

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिरावेदितो वेदविदां वरेण ।
एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं जगाद भूयो जगदेकनाथः ॥ २३ ॥

द्विजराजकान्तिः चन्द्रकान्तिः । ' द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः । ' इत्यमरः । ' तस्मात्सोमो राजा नो ब्राह्मणानाम् ' इति श्रुतेः । द्विजराजकान्तित्वेनार्थावाप्तिवैराग्यं वारयति । एनसः पापान्निवृत्ता इन्द्रियवृत्तिर्यस्य स [**एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिः**] **जगदेकनाथः** रघुः **वेदविदां वरेण** श्रेष्ठेन **द्विजेन** कौत्सेन **इत्थमावेदित** निवेदितः सन् । **एनं** कौत्सं **भूयः** पुनः **जगाद** ॥

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।
गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे मा भूत्परीवादनवावतारः ॥ २४ ॥

श्रुतस्य पारं दृष्टवान् **श्रुतपारदृश्वा** । ' दृशेः क्वनिप् ' इति क्वनिप् । **गुर्वर्थं** गुरुदक्षिणार्थं यथा तथा **अर्थी** याचकः । विशेषणद्वयेनाप्यस्याप्रत्याख्येयत्वमाह । **रघोः सकाशात्कामं** मनोरथम् **अनवाप्य** अप्राप्य **वदान्यान्तरं** दात्रन्तरं **गतः** । ' स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे । ' इत्यमरः । **इति** एवंरूपः **अयं** परीवादस्य नवो नूतनः प्रथमोवतार आविर्भावः [**परीवादनवावतारः**] **मे मा भूत्** मास्तु । रघोरिति स्वनामग्रहणं संभावितद्योतनार्थम् । तथा च-'संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते।' इति भावः॥

स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे ।
द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्यावद्यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥ २५ ॥

स त्वं महिते पूजिते **प्रशस्ते** प्रसिद्धे **मदीये अग्न्यगारे** त्रेताग्निशालायां **चतुर्थः अग्निरिव वसन्द्वित्राणि** द्वे त्रीणि वा **अहानि** दिनानि । ' संख्ययाव्ययासन्नादूराधि-

---

१ अनेन धार्मिकत्वमुक्तम् । अनुप्रासालङ्कारः । २ यतो रघवो यथाकामार्चितार्थिनः । तदुक्तं प्रथमसर्गे ' यथाकामार्चितार्थिनाम् । ' एकादशेपि ' अभ्यसुप्रणयिनां रघोः कुले न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता ' इति । ' अवतारावतरयोर्दीर्घह्रस्वव्यत्यासो बालिशानामिति वामनः इ. हे० । रघोः इ०–निःस्वेभ्यो दानं विद्यानुरूपमिति मनूक्त्या अप्रत्याक्षेपप्रीतिनिन्दाप्रतिषेधाद्रघोरात्मस्तुतिनिर्दोषः । तदाह–' गुरोरर्थमर्थयत ' इति हे० । अनवाप्य कामम्–अनवाप्तकामः इ. पाठः । ३ मनोहरे इति चा० । महिते–' महितः ' इ. पा०. ४ पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः । गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी ।। इति मनुः ।

कसंख्याः संख्येये ' इति बहुव्रीहिः । ' बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ' इति डच्प्रत्ययः समासान्तः । **सोढुमर्हसि** । हे अर्हन् मान्ये **त्वदर्थं** तव प्रयोजनं **साधयितुं यावद्यते** यतिष्ये । ' यावत्पुरानिपातयोर्लट् ' इति भविष्यदर्थे लट् ॥

तथेति तस्यावितथं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत्सङ्गरमग्रजन्मा ।
गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य निष्क्रष्टुमर्थं चकमे कुबेरात् ॥ २६ ॥

अग्रजन्मा ब्राह्मणः **प्रतीतः** प्रीतः सन् **तस्य** रघोः **अवितथम्** अमोघं **सङ्गरं** प्रतिज्ञाम् । ' अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु सङ्गरः । ' इत्यमरः । ' तां गिरम् ' इति केचित्पठन्ति । **तथेति प्रत्यग्रहीत्** । **रघुरपि गां** भूमिम् **आत्तसारां** गृहीतधनाम् **अवेक्ष्य कुबेरादर्थं निष्क्रष्टुम्** आहर्तुं **चकमे** इयेष ॥

वसिष्ठमन्त्रोक्षणजात्प्रभावादुदन्वदाकाशमहीधरेषु ।
मरुत्सखस्येव बलाहकस्य गतिर्विजघ्ने न हि तद्रथस्य ॥ २७ ॥

वसिष्ठस्य यन्मन्त्रेणोक्षणमभिमन्त्र्य प्रोक्षणं तज्जात [**वसिष्ठमन्त्रोक्षणजात**] **प्रभावात्** सामर्थ्याद्धेतोः । **उदन्वदाकाशमहीधरेषु** उदन्वत्युदधावाकाशे महीधरेषु वा । **मरुत्सखस्य** । मरुतः सखेति तत्पुरुषो बहुव्रीहौ समासान्ताभावात् । ततो वायुसहायस्येति लभ्यते । वारीणां वाहको बलाहकः । पृषोदरादित्वात्साधुः । तस्य [**बलाहकस्य**] **इव** मेघस्येव । **तद्रथस्य गतिः** संचारः **न विजघ्ने** न विहता **हि** ॥

अथाधिशिश्ये प्रयतः प्रदोषे रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भम् ।
सामन्तसंभावनयैव धीरः कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥ २८ ॥

अथ प्रदोषे रजनीमुखे । तत्काले यानाधिरोहणविधानात् । **प्रयतः धीरः रघुः** समन्ताद्भवः सामन्तः राजमात्रमिति संभावनया [**सामन्तसंभावनया**] **एव कैलासनाथं** कुबेरं **तरसा** बलेन **जिगीषुः** जेतुमिच्छुः सन् । कल्पितं सज्जितं शस्त्रं गर्भे यस्य तं [**कल्पितशस्त्रगर्भम्**] **रथमधिशिश्ये** । रथे शयितवानित्यर्थः । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म ' इति कर्मत्वम् ॥

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै सविस्मयाः कोषगृहे नियुक्ताः ।
हिरण्मयीं कोषगृहस्य मध्ये वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः ॥ २९ ॥

---

१ ' अर्हंतौ जिनसन्मान्यौ ' इति यादवः । २ ' अवितथप्रयत्नः ' इति पा० । ३ अग्रजन्मा –अग्रे जन्म यस्य । वर्णेषु मध्ये अग्रजातत्वात् । अग्रात्प्रधानाद्ब्रह्मणो मुखाज्जातत्वात् । ' ब्राह्मणोस्य मुखमासीत्' इति 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यश्चास्मै प्रहिणोति वेदम्' इति च श्रुतिः । तथा च ताण्ड्यमहाब्राह्मणे–'सोऽकामयत यज्ञं सृजेयेति स मुखत एव त्रिवृतमसृजत + + + + तस्मात्त्रिवृत्सोमानां मुखं......ब्राह्मणो मनुष्याणां...तस्माद् ब्राह्मणो मुखेन वीर्यं करोति मुखतो हि सृष्टः । ' इति । ४ अत्र रघोः कार्ये चित्तस्यानाकुलत्वमुक्तम् । उक्तं च माघकविना–आरभन्तेल्पमेवाज्ञाः कामं व्यग्रा भवन्ति च । महारम्भाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥ इति । ५ बलाहकेन गत्यर्थं वायोरपेक्षितत्वान्मरुत्सखा यस्येति अभिमतः समासः । एवं सति ' राजाहःसखिभ्यष्टच् ' इति टच्प्रत्ययो न स्यात् तस्य तत्पुरुषेऽभिधानात् । अतश्चिन्त्यमेतत् इति चा० हे० दि० । ६ ' कतिपयग्रामपतिः सामन्तः ' हे० ।

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै रघवे **कोषगृहे नियुक्ताः** अधिकृता भाण्डागारिकाः **सविस्मयाः** सन्तः **कोषगृहस्य मध्ये नभस्तः** नभसः । पञ्चम्यास्तसिल्प्रत्ययः । **पतितां हिरण्मयीं** सुवर्णमयीम् । 'दाण्डिनायन–' इत्यादिना निपातनात्साधुः । **वृष्टिं शशंसुः** कथयामासुः ॥

तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं लब्धं कुबेरादभियास्यमानात् ।
दिदेश कौत्साय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥ ३० ॥

भूपतिः रघुः । **अभियास्यमानाद्** अभिगमिष्यमाणात् **कुबेराल्लब्धम्** । वज्रेण कुलिशेन भिन्नं [**वज्रभिन्नम्**] **सुमेरोः पादं** प्रत्यन्तपर्वतम् **इव** स्थितम् । 'पादाः प्रत्यन्तपर्वताः' इत्यमरः । 'शृङ्गं सुमेरोः' इति क्वचित्पाठः । **तं** भासुरं भास्वरम् । 'भञ्जभासमिदो घुरच्' । हेमराशिं [**भासुरहेमराशिम्**] **समस्तं** कृत्स्नम् **एव कौत्साय दिदेश** ददौ । न तु चतुर्दशकोटिमात्रमित्येवकारार्थः ॥

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।
गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥ ३१ ॥

तौ अर्थिदातारौ **द्वावपि साकेतनिवासिनः** अयोध्यावासिनः । 'साकेतः स्यादयोध्यायां कोसला नन्दिनी च सा ।' इति यादवः । **जनस्याभिनन्द्यसत्त्वौ** स्तुत्यव्यवसायौ **अभूताम्** । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ।' इत्यमरः । कौ द्वौ । गुरुप्रदेयादधिकेऽतिरिक्तद्रव्ये निस्पृहः [**गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहः**] **अर्थी** । **अर्थिकामाद्** अर्थिमनोरथाद् [**अधिकप्रदः**] अधिकं प्रददातीति तथोक्तः । 'प्रे दाज्ञः' इति कप्रत्ययः । **नृपश्च** ॥

अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थं प्रजेश्वरं प्रीतमना महर्षिः ।
स्पृशन्करेणानतपूर्वकायं संप्रस्थितो वाचमुवाच कौत्सः ॥ ३२ ॥

अथ प्रीतमना महर्षिः कौत्सः संप्रस्थितः प्रस्थास्यमानः सन् । 'आशंसायां भूतवच्च' इति भविष्यदर्थे क्तः । उष्ट्राणां क्रमेलकानां वामीनां वडवानां च शतैर्वाहितार्थं प्रापितधनम् [**उष्ट्रवामीशतवाहितार्थं**] **आनतपूर्वकायम्** । विनयनम्रमित्यर्थः । **प्रजेश्वरं** रघुः **करेण स्पृशन्वाचमुवाच** ।

किमत्र चित्रं यदि कामसूर्भूर्वृत्ते स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् ।
अचिन्तनीयस्तु तव प्रभावो मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा ॥ ३३ ॥

---

१ कौत्साय–कौत्सस्य, पादम्–शृङ्गं, शैलम् इ. पा० । २ वाचमुवाच–अत्र हेमाद्रिः–विशेषणं विना वाक्शब्दप्रयोगाश्चिन्त्यः । यद्वामनः–विशेष्यस्य च विशेषणप्रतिपत्त्यर्थमुक्तार्थस्य प्रयोगः । यद्वा काव्येषु संक्षेपानादरः । तथा काव्यादर्शे–अलंकृतमसंक्षिप्तं–काव्यमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । काशिकावृत्तौ च-समुच्चये सामान्यवचनस्येत्यत्र लौकिकशब्दव्यवहारे लाघवं नाद्रियते इति । 'येनाङ्गविकारः' इत्यत्र पाणिनीयमतदर्पणे च-अक्षादिशब्देन विनापि देहः स्यादेव काणादिगुणप्रतीतेः । तथापि लोके गुरुलाघवं प्रत्यनादरात् शब्दमपि प्रयुङ्क्ते ॥ इति । चारित्रवर्धनोपि-' शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युतः ' इत्यादौ यथा शुचिस्मितामिति विशेषणं तथात्र वाचोविशेषणायोगात् 'वाचमुवाच' इति चिन्त्यम् ।

वृत्ते स्थितस्य । 'न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्धनं पालनं तथा । सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् ॥' इति कामन्दकः । तस्मिन्वृत्ते स्थितस्य **प्रजानामधिपतेः** नृपस्य भूः कामान्सूत इति **कामसूः यदि** । 'सत्सूद्विषद्रुह–' इत्यादिना क्विप् । **अत्र** कामप्रसवने **किं चित्रम्** । न चित्रमित्यर्थः । किंतु **तव प्रभावः** महिमा **तु अचिन्तनीयः** । **येन** त्वया **द्यौरपि मनीषितम्** अभिलषितं **दुग्धा** । दुहेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि क्तः । 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥' इति स्मरणात् ॥

आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते ।
पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीड्यं भवतः पितेव ॥ ३४ ॥

सर्वाणि श्रेयांसि शुभानि **अधिजग्मुषः** प्राप्तवतः **ते** तव **अन्यत्** पुत्रातिरिक्तम् **आशास्यम्** आशीःसाध्यमाशंसनीयं वा **पुनरुक्तभूतं** सर्वं सिद्धमित्यर्थः । किंतु **ईड्यं** स्तुत्यं **भवन्तं भवतः पिता इव आत्मगुणानुरूपम्** । त्वया तुल्यगुणमित्यर्थः । **पुत्रं लभस्व** प्राप्नुहि ॥

इत्थं प्रयुज्याशिषमग्रजन्मा राज्ञे प्रतीयाय गुरोः सकाशम् ।
राजापि लेभे सुतमाशु तस्मादालोकमर्कादिव जीवलोकः ॥ ३५ ॥

अग्रजन्मा ब्राह्मणः । 'अग्रजन्मा द्विजे श्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि स्मृतः ।' इति विश्वः । **इत्थं राज्ञे आशिषं प्रयुज्य** दत्वा **गुरोः सकाशं** समीपं **प्रतीयाय** प्राप । **राजा अपि** । **जीवलोकः** जीवसमूहः । 'जीवः प्राणिनि गीष्पतौ' इति विश्वः । **अर्कादालोकं** प्रकाशम् **इव** । 'चैतन्यम्' इति पाठे ज्ञानम् । **तस्माद्** ऋषेः **आशु सुतं लेभे** प्राप ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते किल तस्य देवी कुमारकल्पं सुषुवे कुमारम् ।
अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना तमात्मजन्मानमजं चकार ॥ ३६ ॥

तस्य रघोः **देवी** महिषी **ब्राह्मे** । 'तस्येदम्' इत्यण् । ब्रह्मदेवताकेऽभिजिन्ना-

---

१ यद्वा 'गुरोः पूजा घृणाशौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः । प्रवर्तनं हितानां च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते ॥ इ. हे० । २ ईड्यः' इ. पा. ३ पुनरुक्तमिव । इवार्थे भूतशब्दः 'मातृभूतः' 'पितृभूतः' इत्यत्र भूतशब्दस्येवोपमानार्थत्वमिति कैयटकारेण प्रत्यपादि । इति चा० । पुत्रमिति–एवं प्र० स० 'अविघ्नमस्तु'–इ. (श्लो. ९१); शाकुन्तलेपि–'पुत्रमेवंगुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि' इति । आत्मगुणानुरूपम्–अत्र हेमाद्रिव्याख्या यथा–'आत्मशब्देन राजा विवक्षितः अन्तरात्मा वा । श्रुतशौर्यादयो ह्यात्मगुणाः' इति । 'अनुरूपम्' इति 'अव्ययं विभक्ति–' इत्यादिना अव्ययीभावे क्लीबता स्यात् । अथ 'कुगतिप्रादयः' इति अनुगतो रूपमित्यनुरूप इति तत्पुरुषे कृतेपि 'परवल्लिङ्गं द्वंद्वतत्पुरुषयोः' इति स एव दोष इति चेन्न । 'द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु निषेधो वक्तव्यः' इति परवल्लिङ्गतानिषेधात् निष्कौशाम्बिरिव पुल्लिंगता भवति । तथाहि कुमारसंभवे–'आत्मानुरूपां विधिनोपयेमे ।' मेघदूते च 'मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपम्' । इति । ४ आशिषः प्रयोगात् न तु मुनेः, ग्राम्योक्तिप्रसङ्गात् । हे० । केचन तस्माद्द्विजादिति व्याचक्षते तत्र ग्राम्यत्वात् । चा० । ५ अग्र्य-ग्र-जन्मा. ६ पट्टराज्ञी प्रभावती इ. हे० । ७ ब्राह्मे मुहूर्ते–'रात्रेश्च पश्चिमे यामे मुहूर्तो ब्राह्म उच्यते ।' इति पितामहोक्ते रात्रिशेषयामार्धस्थितं अरुणोदयकालात्प्राग्दण्डद्वयात्मके काले । 'शेषार्धप्रहरे ब्राह्मो मुहूर्तः' इति मदनपारिजातश्च । तत्रापि सूर्योदयात्प्रागर्धप्रहरे द्वौ मुहूर्तौ । तत्राद्यो ब्राह्मः, द्वितीयो रौद्रः, इति आह्निकतत्वम् । 'उत्तरघटिकात्रयं ब्राह्मो मुहूर्तः' इ. चा० । 'पश्चिमरात्रघटिकाद्वयम्' इति मु० । अस्मिन्मुहूर्ते

मके **मुहूर्ते किल** । ईषदसमाप्तं कुमारं **कुमारकल्पं** स्कन्दसदृशम् । 'ईषदसमाप्तौ' इत्यादिना कल्पप्प्रत्ययः । **कुमारं** पुत्रं **सुषुवे** । 'कुमारो बालके स्कन्दे' इति विश्वः । **अतः** ब्राह्ममुहूर्तोत्पन्नत्वात् **पिता** रघुः **ब्रह्मणः** विधेः **एव नाम्ना तमात्मजन्मानं** पुत्रम् **अजम्** अजनामकं **चकार** । 'अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते।' इति विश्वः ॥

रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।
न कारणात्स्वाद्बिभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ ३७ ॥

ओजस्वि तेजस्वि बलिष्ठं वा । 'ओजस्तेजसि धातूनामवष्टम्भप्रकाशयोः । ओजो बले च दीप्तौ च' इति विश्वः । **रूपं** वपुः । 'अथ रूपं नपुंसकम् । स्वभावाकृतिसौन्दर्यवपुषि श्लोकशब्दयोः ॥' इति विश्वः । **तद्** एव पैतृकमेव । **वीर्यं** शौर्यं **तदेव** । **नैसर्गिकं** स्वाभाविकम् **उन्नतत्वं तदेव** । तादृशमेवेत्यर्थः । **कुमारः** बालकः **प्रवर्तितः** उत्पादितः **दीपः प्रदीपात्** स्वोत्पादकदीपात् **इव** । **स्वात्** स्वकीयात् । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति स्माद्भावो वैकल्पिकः । **कारणात्** जनकात् **बिभिदे**[2] भिन्नः **न** अभूत् । सर्वात्मना तादृश एवाभूदित्यर्थः ॥

उपात्तविद्यं विधिवद्गुरुभ्यस्तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तम्[3] ।
श्रीः साभिलाषापि[4] गुरोरनुज्ञां धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्ष ॥ ३८ ॥

गुरुभ्यः विधिवत् यथाशास्त्रम् **उपात्तविद्यं** लब्धविद्यम् । यौवनस्योद्भेदादाविर्भावाद्धेतोर्विशेषेण कान्तं सौम्यं [**यौवनोद्भेदविशेषकान्तं**] **तम् अजं** प्रति **साभिलाषा अपि श्रीः धीरा** स्थिरोन्नतचित्ता । 'स्थिरा चित्तोन्नतिर्या तु तद्धैर्यमिति संज्ञितम् ।' इति भूपालः । **कन्या पितुः इव** । **गुरोः अनुज्ञाम् आचकाङ्क्ष** इयेष । यौवराज्यार्होऽभूदित्यर्थः । अनुज्ञाशब्दात्पितृपारतन्त्र्यमुपमासामर्थ्यात्पाणिग्रहणयोग्यता च ध्वन्यते ॥

जातस्य फलं कोष्ठीप्रदीपे--अतिसुललितकान्तिः संमतः सज्जनानां ननु भवति विनीतश्चारुकीर्तिः सुवेशः ॥ द्विजवरसुरभक्तो व्यक्तवाङ् मानवः स्यादभिजिति यदि सूतिर्भूपतिः स्वस्ववंशे ॥ इति । अत्र हेमाद्रिः—अष्टमो मुहूर्तो ब्राह्मः । ननु । "ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ।" इति रात्रेः पश्चिमयामे रूढिः । "पूर्वरात्रे महारात्रस्ततश्चापररात्रकः । ब्राह्मोऽप्येते क्रमाद्यामाः" इति यादवप्रकाशः । तत्र हि ब्रह्मणो देवस्याध्ययनप्रवृत्तिं निमित्तीकृत्य ब्रह्मशब्दः प्रयुक्तः । नाडिकाद्वयवाचिनो हि मुहूर्तस्य यामवाचकत्वे दोषः । स च मुहूर्तो ब्रह्मादिदेवतावाचकश्च न भवतीति तत्र । ते च मुहूर्ताः ज्योतिषरत्नमालायाम् । "रुद्राहिमित्रपितरो वसुवारिविश्वे वेधा विधिः शतमखः पुरुहूतवह्नी । नक्तंचरश्च वरुणार्यमयोनयश्च प्रोक्ता दिने दश च पञ्च तथा मुहूर्ताः" । "निशामुहूर्ता गिरिशाजपादाहिर्बुध्न्यपूषाश्वियमाग्नयश्च । विधातृचन्द्रादितिजीवविष्णुतिग्मद्युतिस्त्वाष्ट्रसमीरणाश्च ॥" इति । दैवज्ञवल्लभोऽपि—"ब्राह्मो मुहूर्तोभिजिदष्टमीयस्तस्मिन्नपाचं ककुभं विहाय । प्रशस्यते यानमशेषदिक्षु सर्वाणि कार्याणि च यान्ति सिद्धिम् ॥" यद्यपि दिवा निशि च ब्राह्ममुहूर्तसद्भावः तथाप्यत्र दिवैव प्रासोष्टेति मन्तव्यम् । 'नक्तं बुधो भौमशशांकमंदा गुर्वर्कशुक्रा दिनशक्तयः स्युः ।' इति श्रीपतिपद्धत्युक्तेः । प्रकाशकग्रहसूर्यस्य शुभग्रहगुरुशुक्रयोश्च दिवा बलीयस्त्वात् । बलिषु श्रेष्ठग्रहेषु महाभाग्यता स्यात् । नारदीयसंहितायां च । "मध्यंदिनगते भानौ मुहूर्तोऽभिजिदाह्वयः । नाशयत्यखिलान् दोषान् पिनाकी त्रिपुरं यथा ॥" इति । १ समार्थमेतदष्टमसर्गे ५ श्लोके । ओजस्वीत्यादिविशेषणान्युभयत्र योज्यानि । २ कर्मकर्तरि प्रयोगः । ३ रम्यम् इ.पा. ४ गन्तुकामा—कामयाना, इ.पा. । ५ इति बहूक्त्या नानाविद्याप्तिः । हे० । ६ अत्र 'विनयोपग्रहान्–' इत्यादि कामन्दकवचनं तृ. स. ३९ श्लोकटीकायां टीकाकृतोद्धृतं दृश्यम् ।

अथेश्वरेण क्रथकैशिकानां स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः ।
आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ॥ ३९ ॥

अथ **स्वसुः** भगिन्याः **इन्दुमत्याः स्वयंवरार्थं** कुमारस्याजस्यानयन उत्सुकेन [**कुमारानयनोत्सुकेन**] **क्रथकैशिकानां** विदर्भदेशानाम् **ईश्वरेण** स्वामिना **भोजेन** राज्ञा **आप्तः** हितः **दूतः रघवे विसृष्टः** प्रेषितः । क्रियामात्रयोगेऽपि चतुर्थी ॥

तं श्लाघ्यसंबन्धमसौ विचिन्त्य दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रम् ।
प्रस्थापयामास ससैन्यमेनमृद्धां विदर्भाधिपराजधानीम् ॥ ४० ॥

असौ रघुः **तं** भोजं **श्लाघ्यसंबन्धम्** अनूचानत्वादिगुणयोगात्स्पृहणीयसंबन्धं **विचिन्त्य** विचार्य **पुत्रं च दारक्रियायोग्यदशं** विवाहयोग्यवयसं विचिन्त्य **ससैन्यमेनं** पुत्रम् **ऋद्धां** समृद्धां विदर्भाधिपस्य भोजस्य राजधानीं पुरीं [**विदर्भाधिपराजधानीम्**] प्रति **प्रस्थापयामास** । धीयतेऽस्यामिति धानी । 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकरणे ल्युट्प्रत्ययः । राज्ञां धानीति विग्रहः ॥

तस्योपकार्यारचितोपचारा वन्येतरा जानपदोपदाभिः ।
मार्गे निवासा मनुजेन्द्रसूनोर्बभूवुरुद्यानविहारकल्पाः ॥ ४१ ॥

उपकार्यासु राजयोग्येषु पटभवनादिषु । 'सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका'। इत्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामी—उपक्रियत उपकरोति वा पटमण्डपादि राजसदनमिति । रचिता उपचाराः शयनादयो येषु ते तथोक्ताः [**उपकार्यारचितोपचाराः**] । जानपदानां जनपदेभ्य आगतानामुपदाभिरुपायनैः [**जानपदोपदाभिः**] । वन्या वने भवा इतरे येषां ते **वन्येतराः** । अवन्या इत्यर्थः । 'न बहुव्रीहौ' इति सर्वनामसंज्ञानिषेधः । तत्पुरुषे सर्वनामसंज्ञा दुर्वारैव । **तस्य मनुजेन्द्रसूनोः** अजस्य **मार्गे निवासाः** वासनिकाः । उद्यानान्याक्रीडाः । 'पुमानाक्रीड उद्यानम्' इत्यमरः । तान्येव विहारा विहारस्थानानि तत्कल्पाः । तत्सदृशा इत्यर्थः । 'ईषदसमाप्तौ—' इति कल्पप्प्रत्ययः । [**उद्यानविहारकल्पाः**] **बभूवुः** ॥

स नर्मदारोधसि सीकरार्द्रैर्मरुद्भिरानर्तितनक्तमाले ।
निवेशयामास विलङ्घिताध्वा क्लान्तं रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥ ४२ ॥

विलङ्घिताध्वा अतिक्रान्तमार्गः **सः** अजः **सीकरार्द्रैः** । शीतलैरित्यर्थः । **मरुद्भिः** वातैः । आनर्तिताः कम्पिता नक्तमालाश्चिरबिल्वाख्यवृक्षभेदाः । 'चिरबिल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके' इत्यमरः । यस्मिंस्तस्मिन् [**आनर्तितनक्तमाले**] । निवेशार्हे इत्यर्थः ।

---

१ 'क्रथकौशिकानाम्' इति पाठः । २ 'शीलवान्गुणसम्पन्नो राजपुत्रः कुमारः' इ. हे० ३ तदुक्तं वृद्धचाणक्ये—वरयेत्कुलजां प्राज्ञो विरूपामपि कन्यकाम् । रूपशीलां न नीचस्य विवाहः सदृशे कुले ॥ ४ 'कीर्णान्तराः' इ. पा० ५ 'सैन्यं श्रमोत्फेनवनायुजाश्वम्' इति दि० मु० ध० पठन्ति ।

नर्मदाया रोधसि रेवायास्तीरे [नर्मदारोधसि] क्लान्तं श्रान्तं रजोभिर्धूसराः केतवो ध्वजा यस्य तत् [रजोधूसरकेतु] सैन्यं निवेशयामास॥

अथोपरिष्टाद्भ्रमरैर्भ्रमद्भिः प्राक्सूचितान्तःसलिलप्रवेशः।
निर्धौतदानामलगण्डभित्तिर्वन्यः सरित्तो गज उन्ममज्ज ॥ ४३ ॥

अथ उपरिष्टाद् ऊर्ध्वम्। 'उपर्युपरिष्टात्' इति निपातः। **भ्रमद्भिः** । मदलोभादिति भावः । **भ्रमरैः प्राक्** उन्मज्जनात्पूर्वं [**प्राक्सूचितान्तःसलिलप्रवेशः**] सूचितो ज्ञापितोऽन्तःसलिले प्रवेशो यस्य स तथोक्तः। [**निर्धौतदानामलगण्डभित्तिः**] निर्धौतदाने क्षालितमदे अत एवामले गण्डभित्ती यस्य स तथोक्तः। 'दानं गजमदे त्यागे' इति शाश्वतः। प्रशस्तौ गण्डौ गण्डभित्ती। 'प्रशंसावचनैश्च' इति समासः। भित्तिशब्दः प्रशस्तार्थः। तथा च गणरत्नमहोदधौ—'मतल्लिकोद्घमिश्राः स्युः प्रकाण्डमथ भित्तयः' इति। भित्तिः प्रदेशो वा। **वन्यः गजः सरित्तः** नर्मदायाः सकाशात्। पञ्चम्यास्तसिल्प्रत्ययः। **उन्ममज्ज** उत्थितः।

निःशेषविक्षालितधातुनापि वप्रक्रियामृक्षवतस्तटेषु।
नीलोर्ध्वरेखाशबलेन शंसन्दन्तद्वयेनाश्मविकुण्ठितेन ॥ ४४ ॥

कथंभूतो गजः। **निःशेषविक्षालितधातुनापि** धौतगैरिकादिनापि। नीलाभिरूर्ध्वाभी रेखाभिस्तटाभिघातजनिताभिः शबलेन कर्बुरेण [**नीलोर्ध्वरेखाशबलेन**]। 'चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे।' इत्यमरः। अश्मभिः पाषाणैर्विकुण्ठितेन कुण्ठीकृतेन [**अश्मविकुण्ठितेन**] **दन्तद्वयेन**। ऋक्षवान्नाम कश्चित्तत्रत्यः पर्वतः। तस्य [**ऋक्षवतः**] **तटेषु वप्रक्रियां** वप्रक्रीडाम्। उत्खातकेलिमित्यर्थः। 'उत्खातकेलिः शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते।' इति शब्दार्णवः। **शंसन्** कथयन्। सूचयन्नित्यर्थः। युग्मम्॥

संहारविक्षेपलघुक्रियेण हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम्।
बभौ स भिन्दन्बृहतस्तरङ्गान्वार्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥ ४५ ॥

संहारविक्षेपयोः संकोचनप्रसारणयोर्लघुक्रियेण क्षिप्रव्यापारेण। [**संहारविक्षेपलघुक्रियेण**]। 'लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्' इत्यमरः। **हस्तेन** शुण्डादण्डेन। 'हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्करेभकरयोरपि।' इति विश्वः। **सशब्दं** सघोषं **बृहतस्तरङ्गान्भिन्दन्** विदारयन् **तीराभिमुखः स** गजः। **वारी** गजबन्धनस्थानम्। 'वारी तु

१ 'अनेन सैन्यबाहुल्यं सूचितम्' इति हे०। २ 'निर्धौत'—'निर्धूत' इ. चा० दि० वि०; 'निर्धूत–गण्डभित्तिः' इ० हे० व०, 'निर्धूत–गण्डलेखः' इ० सु० ध० च पठन्ति. ३ कुलपर्वतविशेषः। महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः। विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः॥ ४ लघुक्रियेण 'कुशलेन' इ.दि०। वारी गजबन्धनस्थानं तस्या बहिर्गमनरोधार्थं दत्तार्गला विष्कम्भस्तस्या भङ्गे प्रवृत्त इव। यद्वा वारि एव जलमेवार्गला तस्या भङ्गे प्रवृत्त इव। इति हे०।

अत्र भिन्नरूपः श्लोक एकः पठ्यते चा० ध० दि०रादिभिः। स यथा—

स भोगिभोगाधिकपीवरेण संवेष्टितार्धप्रसृतेन [–तोध्वप्रहरेण–तार्धप्रभुतेन] दाघान्। प्रतिक्षिपंस्तीरमुखः [चिक्षेप तीराभिमुखः] सशब्दं हस्तेन वारीपरिघानिवोर्मीन् ॥

गजबन्धनी' इति यादवः । वार्या अर्गलाया विष्कम्भस्य भङ्गे भञ्जने [**वार्यर्गलाभङ्गे**] **प्रवृत्तः इव बभौ** ॥

शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां जालानि कर्षन्नुरसा[1] स पश्चात् ।
पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥ ४६ ॥

शैलोपमः स गजः **शैवलमञ्जरीणां जालानि** वृन्दानि **उरसा कर्षन्पश्चात्** तटमुत्ससर्प । **पूर्वं** तेन गजेनोत्पीडितो नुन्नो वारिराशिर्यस्य स [**तदुत्पीडितवारिराशिः**] **सरित्प्रवाहः तटमुत्ससर्प** ॥

तस्यैकनागस्य कपोलभित्त्योर्जलाव[2]गाहक्षणमात्रशान्ता ।
वन्येतरानेकपदर्शनेन पुनर्दिदीपे मददुर्दिनश्रीः ॥ ४७ ॥

तस्य एकनागस्य[3] एकाकिनो गजस्य **कपोलभित्त्योः** जलावगाहेन क्षणमात्रं शान्ता निवृत्ता [**जलावगाहक्षणमात्रशान्ता**] **मददुर्दिनश्रीः** मदवर्षलक्ष्मीर्वन्येतरेषां ग्राम्याणामनेकपानां द्विपानां दर्शनेन [**वन्येतरानेकपदर्शनेन**] **पुनर्दिदीपे** ववृधे ॥

सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहमसह्यमाघ्राय मदं तदीयम् ।
विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः सेनागजेन्द्रा विमुखा[4] बभूवुः ॥ ४८ ॥

सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य क्षीरवत्कटुः सुरभिः प्रवाहः प्रसारो यस्य तम् [**सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहम्**] । 'कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्येऽपिप्रकीर्तिताः ।' इति यादवः । **असह्यं तदीयं मदमाघ्राय सेनागजेन्द्राः** । [**विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः**] विलंघितास्तिरस्कृत आधोरणानां हस्तिपकानां तीव्रो महान्यत्नो यैस्ते तथोक्ताः सन्तः । 'आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ।' इत्यमरः । **विमुखाः** पराङ्मुखाः **बभूवुः** ॥

स च्छिन्नबन्धद्रुतयुग्य[5]शून्यं भग्नाक्षपर्यस्तरथं क्षणेन ।
रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥ ४९ ॥

स गजः । छिन्ना बन्धा यैस्ते छिन्नबन्धाः । द्रुताः पलायिताः । युगं वहन्तीति युग्या वाहा यस्मिन्सः । स चासौ शून्यश्च तं [**छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यम्**] । भग्ना अक्षा रथावयवदारुविशेषाः । 'अक्षो रथस्यावयवे पाशकेऽप्यक्षमिन्द्रियम् ।' इति शाश्वतः । येषां ते भग्नाक्षा अत एव पर्यस्ताः पतिता रथा यस्मिंस्तं [**भग्नाक्षपर्यस्तरथम्**] ।

---

१ उरसा-' तरसा ' इ. पा. अत्र भिन्नरूपं श्लोकं पठन्ति चा० हे० व० भादयः । यथा—
कारण्डवोत्स्पृष्टमृदुप्रवालाः [प्रतानाः-प्रतान्ताः] पुलिन्दयोषाम्बुविहारकाञ्चीः
कर्षन् स शै(से)वाललता नदीष्णः प्रवाह (प्रौ-प्रो-हाव) लग्नास्तटमुत्ससर्प ॥

२ ' ह्रदा ' इ चा० हे० व० दि० सु० ध० वि० पठन्ति ।

३ अत्र एकशब्दः संख्यार्थो मुख्यार्थो वा । ' एके मुख्यान्यकेवलाः । इति ' हे० चा० । दुर्दिनशब्देन दानवर्षणमुच्यते । हे० ४ ' विमुखीबभूवुः ' इति बहुसम्मतः पाठः ।

५ ' युगकीलकाः ' इ. दि० । यद्वा अक्षा रथचक्राणि । 'अक्षो ज्ञातार्थशकटव्यवहारेषु पाशके । × × × ॥ चक्रे कर्षे पुमान् ' इति मेदिनी ।

रामाणां स्त्रीणां परित्राणे संरक्षणे विहस्ता व्याकुलाः । 'विहस्तव्याकुलौ समौ' इत्यमरः । योधा यस्मिंस्तं [**रामापरित्राणविहस्तयोधं**] **सेनानिवेशं** शिबिरं **क्षणेन तुमुलं** संकुलं **चकार** ॥

तमापतन्तं नृपतेरवध्यो वन्यः करीति श्रुतवान्कुमारः ।
निवर्तयिष्यन्विशिखेन कुम्भे जघान नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः ॥ ५० ॥

नृपतेः राज्ञः **वन्यः करी अवध्यः इति श्रुतवान्** शास्त्राज्ज्ञातवान् **कुमारः आपतन्तम्** अभिधावन्तं **तं** गजं **निवर्तयिष्यन्** न तु प्रहरिष्यन् । अत एव नात्यायतमनतिदीर्घं यथा स्यात्तथा । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । कृष्टशार्ङ्ग ईषदाकृष्टचापः [**नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः**] सः । **विशिखेन** बाणेन **कुम्भे जघान** । अत्र चाक्षुषः—'लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यात्। इयं हि श्रीर्यत् करिणः' इति । अत एव 'युद्धादन्यत्र' इति द्योतनार्थमेव वन्यग्रहणं कृतम् ॥

स विद्धमात्रः किल नागरूपमुत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः ।
स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्ति कान्तं वपुर्व्योमचरं प्रपेदे ॥ ५१ ॥

स गजः **विद्धमात्रः**[2] ताडितमात्रः **किल** न तु प्रहृतः तथापि **नागरूपं** गजशरीरम् **उत्सृज्य** । तेन वृत्तान्तेन विस्मितैस्तद्विस्मितैः सैन्यैर्दृष्टः [**तद्विस्मितसैन्यदृष्टः**] सन् । स्फुरतः प्रभामण्डलस्य मध्यवर्ति [**स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्ति**] **कान्तं** मनोहरं **व्योमचरं वपुः प्रपेदे** प्राप ॥

अथ प्रभावोपनतैः कुमारं कल्पद्रुमोत्थैरवकीर्य पुष्पैः ।
उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः संवर्धितोरःस्थलतारहारः ॥ ५२ ॥

अथ प्रभावेनोपनतैः[3] प्राप्तैः [**प्रभावोपनतैः**] **कल्पद्रुमोत्थैः** कल्पवृक्षोत्पन्नैः **पुष्पैः कुमारम्** अजम् **अवकीर्य** अभिवृष्य **दशनप्रभाभिः** दन्तकान्तिभिः [**संवर्धितोरःस्थलतारहारः**[4]] संवर्धिता उरःस्थले ये तारहाराः स्थूलमुक्ताहारास्ते येन स तथोक्तः । वाचोऽस्य सन्तीति **वाग्मी** वक्ता । 'वाचो ग्मिनिः' इति ग्मिनिप्रत्ययः । स पुरुषः **उवाच** ॥

मतङ्गशापादवलेपमूलादवाप्तवानस्मि मतङ्गजत्वम् ।
अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥ ५३ ॥

अवलेपमूलाद् गर्वहेतुकात् । 'अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने द्वेषणेऽपि च ।' इति विश्वः । मतङ्गस्य[5] मुनेः शापात् [**मतङ्गशापात्**] **मतङ्गजत्वमवाप्तवानस्मि** । **मां प्रियदर्शनस्य** प्रियदर्शनाख्यस्य **गन्धर्वपतेः** गन्धर्वराजस्य **तनूजं** पुत्रम् ।

---

१ 'कृष्टचापः' इ. हे० वि० व० पठन्ति। २ विद्ध एव विद्धमात्रः । सुप्सुपेति समासः । ३ प्रभावो दिव्यसामर्थ्यम् । ४ तारहारः—'तारस्तु मुक्ताधौतमुक्तेऽतिदीप्तौ तारः' इति विक्रमादित्योक्तिः' इ. चा० । ५ 'पुरा किलेश्वरसेवागमनेऽखर्वगर्वसन्तापितेन जातमन्युना गजो भवेति शप्त इति वार्ता ।' इ. चा० सु० ।

'स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः। तन्वादेर्वेत्यूङिति केचित्। **प्रियंवदं** प्रियंवदाख्यम् **अवेहि** जानीहि। प्रियं वदतीति प्रियंवदः। 'प्रियवशे वदः खच्' इति खच्प्रत्ययः ॥

स चानुनीतः प्रणतेन पश्चान्मया महर्षिर्मृदुतामगच्छत्।
उष्णत्वमग्न्यातपसंप्रयोगाच्छैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य ॥ ५४ ॥

स महर्षिश्च प्रणतेन मया अनुनीतः सन् **पश्चात् मृदुतां** शान्ति **अगच्छत्**। तथा हि। **जलस्य उष्णत्वम्** अग्नेरातपस्य वा संप्रयोगात्संपर्कात् [**अग्न्यातपसंप्रयोगात्**] न तु प्रकृत्योष्णत्वम्। **यच्छैत्यं सा प्रकृतिः** स्वभावः। विधेयप्राधान्यात्सेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। महर्षीणां शान्तिरेव स्वभावो न क्रोध इत्यर्थः ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यदा ते भेत्स्यत्यजः कुम्भमयोमुखेन।
संयोक्ष्यसे स्वेन वपुर्महिम्ना तदेत्यवोचत्स तपोनिधिर्माम् ॥ ५५ ॥

इक्ष्वाकुवंशः प्रभवो यस्य सः [**इक्ष्वाकुवंशप्रभवः**] **अजः यदा ते कुम्भम् अयोमुखेन** लोहाग्रेण शरेण **भेत्स्यति** विदारयिष्यति **तदा स्वेन** वपुषो महिम्ना [**वपुर्महिम्ना**] पुनः **संयोक्ष्यसे** संगंस्यसे **इति स तपोनिधिर्मामवोचत्** ॥

संमोचितः सत्त्ववता त्वयाहं शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन।
प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्यां वृथा हि मे स्यात्स्वपदोपलब्धिः ॥ ५६ ॥

चिरं प्रार्थितं दर्शनं यस्य तेन [**चिरप्रार्थितदर्शनेन**] **सत्त्ववता** बलवता **त्वयाहं शापात्संमोचितः** मोक्षं प्रापितः। **भवतः प्रतिप्रियं** प्रत्युपकारं **न कुर्यां चेन्मे स्वपदोपलब्धिः** स्वस्थानप्राप्तिः। 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु।' इत्यमरः। **वृथा स्यात् हि**। तदुक्तम्—'प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीवितान्मरणं वरम्।' इति ॥

संमोहनं नाम सखे ममास्त्रं प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम्।
गान्धर्वमादत्स्व[3] यतः प्रयोक्तुर्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥ ५७ ॥

हे **सखे**। सखिशब्देन समप्राणतोक्ता। यथोक्तम्—'अत्यागसहनो बन्धुः सदैवानुमतः सुहृत्। एकक्रियं भवेन्मित्रं समप्राणः सखा मतः ॥' इति। प्रयोगसंहारयोर्विभक्तमन्त्रं [**प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम्**] **गान्धर्वं** गन्धर्वदेवताकम्। संमोह्यतेऽनेनेति **संमोहनं नाम ममास्त्रमादत्स्व** गृहाण। **यतः** अस्त्रात् **प्रयोक्तुः** अस्त्रप्रयोगिणः **अरिहिंसा न च विजयश्च हस्ते**। हस्तगतो विजयो भवतीत्यर्थः ॥

---

१ 'आमरणान्ताः प्रणयाः कोपास्तत्क्षणभङ्गुराः। परित्यागाश्च निःसङ्गा भवन्ति हि महात्मनाम्'। इति हितोपदेशे। मुनीनां क्रोधस्तु कुतश्चित्कारणात्संधुक्षितोऽप्यस्वभावत्वात्तत्क्षणं विनश्यति। शमस्तु प्रकृतिसिद्धत्वाच्चिरस्थायीत्यर्थः। २ अनेन शापविमोचनसामर्थ्यं प्रदर्शितम्। ३ आदत्स्व–'आधत्स्व;' 'प्रयोक्तुः'–'प्रहर्तुः'; च हस्ते–'स्वहस्ते' इ. पा०। सर्वोपि श्लोकान्यथोपलभ्यते क्वचित्। यथा–'**गान्धर्वमस्त्रं तदितः प्रतीच्छ प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम्। प्रस्वापनं नाम यतः प्रहर्तुर्न चारिहिंसा विजयः स्वहस्ते ॥**' ४ स्वास्त्रस्यास्त्रान्तरविलक्षणं गुणमाह–यत इति। न चारिहिंसा–'न हिंस्यात्सर्वाणि भूतानि' इति श्रुतेर्हिंसां विना विजयलाभ एव श्रेयस्कर इति भावः।

वधलज्जितः कथमस्त्रग्रहणपरः स्यामिति चेत्तत्राह—

अलं ह्रिया मां प्रति यन्मुहूर्तं दयापरोऽभूः प्रहरन्नपि त्वम् ।
तस्मादुपच्छन्दयति प्रयोज्यं मयि त्वया न प्रतिषेधरौक्ष्यम् ॥ ५८ ॥

किं च । **मां प्रति ह्रिया** प्रहारनिमित्तया **अलम्** । कुतः । **यद्** यतो हेतोः **त्वं** मां **प्रहरन्नपि मुहूर्तं दयापरः** कृपालुः **अभूः** । **तस्मादुपच्छन्दयति** प्रार्थयमाने **मयि त्वया** [**प्रतिषेधरौक्ष्यम्**] प्रतिषेधः परिहारः स एव रौक्ष्यं पारुष्यं तत् **न प्रयोज्यं** न कर्तव्यम् ॥

तथेत्युपस्पृश्य पयः पवित्रं सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।
उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात् ॥ ५९ ॥

ना सोमः चन्द्र इव **नृसोमः** । उपमितसमासः । सोम ओषधिचन्द्रयोः ' इति शाश्वतः । पुरुषश्रेष्ठ इत्यर्थः । **अस्त्रविद्** अस्त्रज्ञः **सः** अजः **तथेति** ' सोम उद्भवो यस्याः सा तस्याः **सोमोद्भवायाः सरितः** नर्मदायाः । 'रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेखलकन्यका । ' इत्यमरः । **पवित्रं पयः उपस्पृश्य** पीत्वा । आचम्येत्यर्थः । **उदङ्मुखः** सन् **निगृहीतशापात्** निवर्तितशापात् । उपकृतादित्यर्थः । **तस्मात्** प्रियंवदाद् **अस्त्रमन्त्रं जग्राह** ॥

एवं तयोरध्वनि दैवयोगादासेदुषोः सख्यमचिन्त्यहेतु ।
एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान् ॥ ६० ॥

एवमध्वनि मार्गे **दैवयोगाद्** दैववशाद् **अचिन्त्यहेतु** अनिर्धार्यहेतुकं **सख्यं** सखित्वम् । 'सख्युर्यः' इति यप्रत्ययः । **आसेदुषोः** प्राप्तवतोः **तयोः** मध्ये **एकः** गन्धर्वश्चैत्ररथस्य कुबेरोद्यानस्य प्रदेशान् [**चैत्ररथप्रदेशान्**] । 'अस्योद्यानं चैत्ररथम्' इत्यमरः । **अपरः** अजः सौराज्येन राजन्वत्तया रम्यान् [**सौराज्यरम्यान्**] **विदर्भान्** विदर्भदेशान् **ययौ** ॥

तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे तदागमारूढगुरुप्रहर्षः ।
प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकेन्द्रश्चन्द्रं प्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिमाली ॥ ६१ ॥

नगरस्योपकण्ठे समीपे [**नगरोपकण्ठे**] **तस्थिवांसं** स्थितं **तम्** अजं तस्याजस्यागमेनागमनेनारूढ उत्पन्नो गुरुः प्रहर्षो यस्य सः [**तदागमारूढगुरुप्रहर्षः**] **क्रथकैशिकेन्द्रः** विदर्भराजः । **प्रवृद्धोर्मिः ऊर्मिमाली** समुद्रः **चन्द्रमिव** । **प्रत्युज्जगाम** ॥

---

१ 'वारणार्थालंयोगे तृतीयैव' इ. हे० सु० । ' अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् । ' इत्यमरः । तस्मादिति–अनुरूपा प्रार्थना द्वितीये–'तद्भूतनाथानुग–' (५८) इति । २ ' अत्रोभयोरानन्दकारित्वं साम्यम् । नर्मदाशब्देन सुखदातृत्वं व्यज्यते ' हे० । उदङ्मुखः–उत्तरास्यः । ' उदङ्मुखस्तु गृह्णीयात् ' इति स्मृतेः । यद्वा उदङ्मुख उपस्पृश्य । ' अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः । प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥' इति याज्ञवल्क्यः । इति हे० ३ अस्त्रविद्–'अस्त्रविदः' इ. चा० दिनकरादिसम्मतः पाठः । अस्त्रविदोऽस्त्रज्ञात् इति तदर्थः । निगृहीतशापात्–'निगृहीतशास्ता ' इ. हे० दि० चा० पठन्ति । दि० व्याचष्टे च–' निःशेषेण गुरोः सकाशाद्गृहीतं विद्यादि शास्ति रक्षतीति तथा । ' ४ चित्ररथेन गन्धर्वराजेन निर्वृत्तं चैत्ररथम् ।

प्रवेश्य चैनं पुरमग्रयायी नीचैस्तथोपाचरदर्पितश्रीः ।
मेने यथा तत्र जनः समेतो वैदर्भमागन्तुमजं गृहेशम् ॥ ६२ ॥

एनम् अजम **अग्रयायी** । सेवाधर्मेण पुरो गच्छन्नित्यर्थः । **नीचैः** नम्रः **पुरं प्रवेश्य** प्रवेशं कारयित्वा प्रीत्या **अर्पितश्रीः तथा** तेन प्रकारेण **उपाचरद्** उपचरितवान् [**च**] । **यथा** येन प्रकारेण **तत्र** पुरे **समेतः** मिलितः **जनः वैदर्भं** भोजम **आगन्तुं** प्राघूर्णिकं मेने । **अजं गृहेशं** गृहपतिं **मेने** ॥

तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टां
प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाम् ।
रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोपकार्यां
बाल्यात्परामिव दशां मदनोऽध्युवास ॥ ६३ ॥

रघुप्रतिनिधिः रघुकल्पः । रघुतुल्य इत्यर्थः । उक्तं च दण्डिना सादृश्यवाचकप्रस्तावे—' कल्पदेशीयदेश्यादि प्रख्यप्रतिनिधी अपि । ' इति । **सः** अजः **प्रणतैः** नमस्कृतवद्भिः । कर्तरि क्तः । **तस्य** भोजस्याधिकारो नियोगस्तस्य पुरुषैः [**अधिकारपुरुषैः**] । अधिकृतैरित्यर्थः । **प्रदिष्टां** निर्दिष्टां प्राग्द्वारस्य वेद्यां विनिवेशितः प्रतिष्ठापितः पूर्णकुम्भो यस्यास्ताम् [**प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाम्**] । स्थापितमङ्गलकलशामित्यर्थः । **रम्यां** रमणीयां **नवोपकार्यां** नूतनं राजभवनम् । ' उपकार्या राजसद्मन्युपचारचितेऽन्यवत् । ' इति विश्वः । **मदनः बाल्यात्परां** शैशवादनन्तरां **दशामिव** । यौवनमित्यर्थः । **अध्युवास** अधिष्ठितवान् । तत्रोषितवानित्यर्थः । ' उपान्वध्याङ्वसः ' इति कर्मत्वात् ॥

तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकं
कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः ।
भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ
निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥ ६४ ॥

तत्र उपकार्यायाम् । स्वयंवरनिमित्तं समाहृतः संमेलितो राजलोको येन तत् [**स्वयंवरसमाहृतराजलोकं**] **कमनीयं** स्पृहणीयं **कन्याललाम** कन्यासु श्रेष्ठम् । ' ललामोऽस्त्री ललामापि प्रभावे पुरुषे ध्वजे । श्रेष्ठभूषापुण्ड्रशृङ्गपुच्छचिह्नाश्वलिङ्गिषु ॥ ' इति यादवः । **लिप्सोः** लब्धुमिच्छोः । लभेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । **अजस्य** भावावबोधे पुरुषस्याभिप्रायपरिज्ञाने कलुषा असमर्था [**भावावबोधकलुषा**]

---

१ तस्मिन्स्वयंवरे । इ. हे० । समेतः–' समरतः ' ' समग्रः ' इ. पा० । २ पटकुटीम् । चा० स० । प्राग् द्वारं यस्याः सा प्राग्द्वारा सा चासौ वेदिश्च तत्र निवेशितो हेम्नः कुम्भो यस्याः सा ताम् । इति दि० व्याख्याति । ' इतो एकादश श्लोका वसन्ततिलकाछंदसा । तल्लक्षणं च–' उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ' । इ. चा० । अधिकार०–' अधिकाार० ', पूर्ण०–' हेम ' इ. पा. ३ मुग्धतयेति शेषः । यद्वा तस्येन्दुमतीगतमनस्कतया ' अन्यत्रानुसक्तोऽयमित्यभिप्रायवेदनेन कलुषा अप्रसन्ना ' इ. चा० हे० । ईदृशी कान्तापि पत्युर्विविधाननयैश्चिरात्तदभिमुखी भवति । चिरेण इ०—बहुषु स्थितेषु मां वृणीत न वेत्याकुलत्वात् चिरेण निद्रामगमत् ' इ. हे० । ' केचित्तु निद्राकथनं शृङ्गारपोषकं न भवतीत्याहुः ' इ. चा०

दयितेव । रात्रौ निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव । 'राजानं कामिनं चौरं प्रविशन्ति प्रजागराः ।' इति भावः । अभिमुखीशब्दो ङीपन्तश्च्व्यन्तो वा ॥

तं कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसं
शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम् ।
सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं
प्राबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाचः ॥ ६५ ॥

कर्णभूषणाभ्यां निपीडितौ पीवरौ पीनावंसौ यस्य तम् [**कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसम्**] । शय्याया उत्तरच्छदस्योपर्यास्तरणवस्त्रस्य विमर्देन घर्षणेन कृशो विरलोऽङ्गरागो यस्य तं [**शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम्**] । न त्वङ्गनासङ्गादिति भावः । **प्रथितप्रबोधं** प्रकृष्टज्ञानं **तम्** एनमजं **सवयसः** समानवयस्काः **उदारवाचः** प्रगल्भगिरः **सूतात्मजाः** बन्दिपुत्राः । 'वैतालिकाः' इति वा पाठः । 'वैतालिका बोधकराः' इत्यमरः । **वाग्भिः** स्तुतिपाठैः **उषसि प्राबोधयन्** प्रबोधयामासुः ॥

रात्रिर्गता मतिमतां वर मुञ्च शय्यां
धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।
तामेकतस्तव बिभर्ति गुरुर्विनिद्र-
स्तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी ॥ ६६ ॥

हे **मतिमतां वर** । निर्धारणे षष्ठी । **रात्रिर्गता । शय्यां मुञ्च** विनिद्रो भवेत्यथः । विनिद्रत्वे फलमाह—धात्रेति । **धात्रा** ब्रह्मणा **जगतः धूः** भारः । 'धूः स्याद्यानमुखे भारे' इति यादवः । **द्विधैव** । द्वयोरेवेत्यर्थः । एवकारस्तृतीयनिषेधार्थः । **विभक्ता ननु** विभज्य स्थापिता खलु । तत्किमत आह—**तां** धुरम् **एकतः** एककोटौ **तव गुरुः** पिता **विनिद्रः** सन् **बिभर्ति । तस्याः** धुरः **भवान्** । धुरं वहतीति धुर्यो भारवाही । तस्य पदं वहनस्थानम् । अपरं यद्धुर्यपदं तदवलम्बी [**अपरधुर्यपदावलम्बी**] । ततो विनिद्रो भवेत्यर्थः । न ह्युभयवाह्यमेको वहतीति भावः ॥

निद्रावशेन भवताप्यनवेक्षमाणा
पर्युत्सुकत्वमबला निशि खण्डितेव ।

---

१ अयं हे० चा० दि० व० सु० धर्म० वि० सम्मतः पाठः । 'प्रतिबोधहेतोः' इति दि० पठति । 'वैतालिकाः स्फुटपदप्रकटार्थबन्धम्' 'वैतालिका ललितबन्धमनोहराभिः' इ. तृ० पादपा० । २ मधुरगानेन हि प्रभूणां प्रबोधः क्रियते । तथाहि भोजः—मृदुभिर्मर्दनैः पादे शीतैर्व्यजनकैस्तथा । श्रुतौ वा मधुरैर्गानैर्निद्रातो बोधयेत्प्रभुम् ॥ इ. हे० ३ ताम्—'याम्' । विनिद्रः—'वितन्द्रः' इ. पा०

लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी
सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥ ६७ ॥

चन्द्रारविन्दराजवदनादयो लक्ष्मीनिवासस्थानानीति प्रसिद्धिमाश्रित्योच्यते । **निद्रावशेन** निद्राधीनेन । स्त्र्यन्तरासङ्गोऽत्र ध्वन्यते । **भवता पर्युत्सुकत्वमपि** । त्वय्यनुरक्तत्वमपीत्यर्थः । 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' इति सप्तम्यर्थे तृतीया । अपिशब्दस्तद्विषयानुरागस्यानपेक्ष्यत्वद्योतनार्थः । **निशि खण्डिता** भर्तुरन्यासङ्गज्ञानकलुषिता **अबलेव** नायिकेव । 'ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायिता।' इति दशरूपके। **अनवेक्षमाणा** अविचारयन्ती सती । उपेक्षमाणेत्यर्थः । **लक्ष्मीः येन** चन्द्रेण सह । त्वदाननसदृशत्वादिति भावः । **विनोदयति** विनोदं करोति । विनोदशब्दात् 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्प्रत्ययः । सादृश्यदर्शनादयो हि विरहिणां विनोदस्थानानीति भावः । **स चन्द्रः अपि दिगन्तलम्बी** पश्चिमाशां गतः सन् । अस्तं गच्छन्नित्यर्थः । अत एव **त्वदाननरुचिं विजहाति** । त्वन्मुखसादृश्यं त्यजतीत्यर्थः । अतो निद्रां विहाय तां लक्ष्मीमनन्यशरणां परिगृहाणेति भावः । अथवा ['ह्यनेवेक्ष्यमाणा' इति पाठे] निद्रावशेन भवतानवेक्ष्यमाणाऽनिरीक्ष्यमाणा । कर्मणि शानच् । लक्ष्मीः प्रयोजककर्त्री येन प्रयोज्येन चन्द्रेण पर्युत्सुकत्वं त्वद्विरहवेदनाम् । 'कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं मनस्तापज्वरादिकृत् ।' इत्यलङ्कारे । विनोदयति निरासयतीति योजना । शेषं पूर्ववत् । नाथस्त्वर्थोपपत्तिमपश्यन्निमं पक्षमुपेक्षिष्ट ॥

तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन ताव-
त्सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।
प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्त-
श्चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ॥ ६८ ॥

तत् तस्माल्लक्ष्मीपरिग्रहणाद् **वल्गुना** मनोज्ञेन । 'वल्गु स्थाने मनोज्ञे च वल्गु भाषित-

---

१ यद्वा 'अपि' शब्दस्य 'भवता' इत्यनेनान्वयः । भवतापि त्वद्विषयकमपि । अत एवानपेक्षणीयं पर्युत्सुकत्वम् । २ अयं वल्लभसम्मतः पाठः । तद्व्याख्या यथा–हे मतिमतां वर सोऽपि चन्द्रस्त्वदाननरुचिं तव मुखकान्तिं विजहाति परित्यजत्यस्तं व्रजति । विच्छायीभवतीत्यर्थः । कोसावित्याह । हि निश्चितम् । लक्ष्मीः श्रीर्भवता त्वयाऽनवेक्ष्यमाणाऽसेव्यमाना सती निशि रात्रौ येन चन्द्रमसा सह पर्युत्सुकत्वं विनोदयति रणरणकत्वमतिवाहयति । किंभूतेन त्वया। निद्रावशेन निद्रया वशीकृतेन । किंभूतश्चन्द्रः । दिगन्तलम्बी । केव लक्ष्मीः । खण्डिताऽबलेव । यथा खण्डिताबला निशि रात्रौ नार्यन्तरसङ्गाद्भर्त्रानवेक्ष्यमाणा सती क्वापि तत्प्रतिनिधिमुहृत्सन्निधाने औत्सुक्यं विनोदयति । इ० । खण्डितालक्षणं वल्लभव्याख्याने–निद्राकषायमुकुलीकृतताम्रनेत्रो नारीनखव्रणविशेषविचित्रिताङ्गः । यस्याः कुतोपि गृहमेति पतिः प्रभाते सा खण्डितेति कथिता कविभिः पुराणैः ॥ इति । 'अनवेक्षमाणा' इत्यत्र 'अनपेक्षमाणा' इति दि० पठति 'अनभिलषन्ती' इति व्याचष्टे च । दि० तु श्लोकमिमं प्रक्षिप्तं मन्यते । अयं श्लोको भिन्नरूपः पठ्यते कैश्चित् । यथा–

निद्रावशं त्वयि गते शशिना कथंचिदात्मानमाननरुचा [चिः] भवतो वियुज्य [विनोद्य]। लक्ष्मीर्विभातसमयेपि हि [प्रिय] दर्शनेन पर्युत्सुका प्रणयिनी [यणी] निशि खण्डितेव ॥

मन्यवत्' इति विश्वः । **युगपत्** तावत् **उन्मिषितेन** युगपदेवोन्मीलितेन **सद्यः द्वे** अपि **परस्परतुलाम्** अन्योन्यसादृश्यम् **अधिरोहतां** प्राप्नुताम् । प्रार्थनायां लोट् । के द्वे । **अन्तः** [**प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारम्**] प्रस्पन्दमाना चलन्ती परुषेतरा स्निग्धा तारा कनीनिका यस्य तत्तथोक्तम् । 'तारकाक्ष्णः कनीनिका' इत्यमरः । **तव चक्षुः** । **अन्तः प्रचलितभ्रमरं** चलद्भृङ्गं **पद्मं च** । युगपदुन्मेषे संपूर्णसादृश्यलाभ इति भावः ॥

> वृन्ताच्छ्लथं हरति पुष्पमनोकहानां
> संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः ।
> स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः
> सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ६९ ॥

विभातवायुः प्रभातवायुः **स्वाभाविकं** नैसर्गिकं **ते** तव **मुखमारुतस्य** निश्वासपवनस्य **सौरभ्यम्** तादृक्सौगन्ध्यमित्यर्थः । **परगुणेन** अन्यदीयगुणेन । साङ्केतिकगन्धेनेत्यर्थः । **ईप्सुः** आप्तुमिच्छुः **इव** । 'आप्ज्ञप्यृधामीत्' इतीकारादेशः । **अनोकहानां** वृक्षाणां **श्लथं** शिथिलं **पुष्पं वृन्तात्** पुष्पबन्धनात् । 'वृन्तं प्रसवबन्धनम्' इत्यमरः । **हरति** आदत्ते । **अरुणांशुभिन्नैः** तरणिकिरणोद्बोधितैः सरसि जातैः **सरसिजैः** कमलैः सह । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । **संसृज्यते** संगच्छते । सृजेर्दैवादिकात्कर्तरि लट् ॥

> ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु
> निर्धौतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः ।
> आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे
> लीलास्मितं सदशनार्चिरिव त्वदीयम् ॥ ७० ॥

ताम्रोदरेषु अरुणाभ्यन्तरेषु **तरुपल्लवेषु पतितं** निर्धौता या हारगुलिका मुक्तामणयस्तद्वद्विशदं [**निर्धौतहारगुलिकाविशदं**] **हिमाम्भः लब्धपरभागतया** लब्धोत्कर्षतया । 'परभागो गुणोत्कर्षे' इति यादवः । **अधरोष्ठे त्वदीयं सदशनार्चिः** दन्तकान्तिसहितं **लीलास्मितमिव आभाति** शोभते ॥

---

१ अस्मात्परं भिन्नरूपं श्लोकं पठन्ति सु० दि० रादयः—
मन्दं निवाति हिमसंभृतशीतभावः संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः ॥
सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य यन्नो गुणान्प्रति निशापरिणामवायुः ॥
संसृज्यते—'संयुज्यते' इ. पा. २ उत्तमजातीयपुरुषस्य मुखमारुतः पद्मसुरभिर्भवति । प्र-स. श्लो. ४३ द्रष्टव्यः । ३ अनसः शकटस्याकं गतिं हन्तीति अनोकहः । ४ 'द्रुमपल्लवेषु' इ. पा० । निर्धौत०–'निर्धूतहारगुटिका–' इ. पा० । ५ लीलास्मितम्—लीलया स्मितं विलासान्मन्दहसितम् । उक्तं च साहित्यदर्पणे–'ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च । 'इत्या० । लब्धेति–अनुरूपभाववर्णनं कुमारे–पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् । ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥ इति ।

यावत्प्रतापनिधिराक्रमते न भानु-
रह्नाय तावदरुणेन तमो निरस्तम् ।
आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर याते
किं वा रिपूंस्तव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति ॥ ७१ ॥

प्रतापनिधिः तेजोनिधिः **भानुः यावत् न आक्रमते** नोद्गच्छति । 'आङ उद्गमने' इत्यात्मनेपदम् । **तावत्** । भानावनुदित एवेत्यर्थः । **अह्नाय** झटिति । 'द्राग्झटित्यञ्जसाह्नाय' इत्यमरः । **अरुणेन** अनूरुणा । 'सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरुः' इत्यमरः । **तमः निरस्तम्** । तथाहि । हे **वीर त्वयि** आयोधनेषु युद्धेषु । 'युद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः । अग्रसरतां पुरःसरतां [**आयोधनाग्रसरतां**] **याते** सति **तव गुरुः** पिता **रिपून् स्वयम् उच्छिनत्ति किं वा** नोच्छिनत्त्येवेत्यर्थः । न खलु योग्यपुत्रन्यस्तभाराणां स्वामिनां स्वयं व्यापारखेद इति भावः ॥

शय्यां जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः
स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते ।
येषां विभान्ति तरुणारुणरागयोगा-
द्भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव दन्तकोशाः ॥ ७२ ॥

उभाभ्यां पक्षाभ्यां पार्श्वाभ्यां विनीतापगता निद्रा येषां ते **उभयपक्षविनीतनिद्राः** । अत्र समासविषय उभशब्दस्थान उभयशब्दप्रयोग एव साधुरित्यनुसंधेयम् । यथाह कैयटः—'उभादुदात्तो नित्यमिति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषय उभशब्दस्य प्रयोगो मा भूत् । उभयशब्दस्यैव यथा स्यात् उभयपुत्र इत्यादि भवति' इति । [**मुखरशृङ्खलकर्षिणः**] मुखराण्युत्थानचलनाच्छब्दायमानानि शृङ्खलानि निगडानि कर्षन्तीति तथोक्ताः **ते** तव स्तम्बे रमन्त इति **स्तम्बेरमाः** हस्तिनः । 'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः' इत्यच्प्रत्ययः । 'हस्तिसूचकयोः' इति वक्तव्यात् । 'इभः स्तम्बेरमः पद्मी' इत्यमरः ।

---

१ 'त्वयि संग्रामाग्रणीत्वं प्राप्ते सति' इ. हे० । अग्रसरताम्-अत्र हे० चा० व्याख्या यथा—"पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः" इति सूत्रे न्यासकृत्—'अग्रेसरः इत्येतद्रूपं सप्तम्या अलुकापि सिध्यत्येव । अग्रं सरतीत्यसप्तम्यन्त उपपदे अग्रेसर इत्येतद्रूपं यथा स्यादित्येवमर्थमग्रेशब्दस्य एकारान्तत्वनिपातनमिति विज्ञेयम्' । अतः अग्रसरता इति प्रयोगश्चिन्त्यः । तथा—पुरोऽग्रेसरः पृष्ठाग्रतःसरः पुरःसराः । यथात्रैव षष्ठे सर्गे "अग्रेसरैर्वाजिभिरुद्धृतानि' । भर्तृहरिश्च "किं जीर्णं तृणमत्ति मानमहतामग्रेसरः केसरी" इति । अथवा अग्रे सरन्तः गच्छन्तः अग्रसरन्तः । तेषां सुभटानां मध्ये वीर इति वा । तदा त्वयि रिपून् यातं इति । सरतीति सरः । "पचाद्यच्" इति विशेषणसमासे साधुत्वमिति वा । 'यङोचि च' इति सूत्रे सर्वे धातवः पचाद्यन्तःपातिनः इति न्यासकृत् । तथात्रैव नवमे सर्गे 'सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा' 'हरिहयाग्रसरेण धनुर्भृता' 'यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारं' इति । २ 'सेनागजाः' इ. पा० । ३ 'कान्ति' इ. पा० ४ 'कैयटविवरणे च—'उभादुदात्तो नित्यमित्यग्रास्वरितत्वाद्वेत्येतन्नानुवर्तते । न तन्निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम्' इति भावः ।' इ. हे०

'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । **शय्यां जहति** त्यजन्ति । **येषां** स्तम्बेरमाणाम् । दन्ताः कोशा[१] इव **दन्तकोशाः** दन्तकुड्मलाः । **तरुणारुणरागयोगात्** बालार्कारुणसंपर्कात् **भिन्नाद्रिगैरिकतटाः इव विभान्ति** । धातुरक्ताः इव भान्तीत्यर्थः ॥

दीर्घेष्वमी नियमिताः पटमण्डपेषु
निद्रां विहाय वनजाक्ष वनायुदेश्याः[२] ।
वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति पुरोगतानि
लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि वाहाः ॥ ७३ ॥

हे **वनजाक्ष** नीरजाक्ष । 'वनं नीरं वनं सत्त्वम्' इति शाश्वतः । **दीर्घेषु पटमण्डपेषु नियमिताः** बद्धाः **वनायुदेश्याः** वनायुदेशे भवाः । 'पारसीका वनायुजाः' इति हलायुधः । **अमी वाहाः** अश्वाः **निद्रां विहाय पुरोगतानि लेह्यानि** आस्वाद्यानि **सैन्धवशिलाशकलानि** । 'सैन्धवोऽस्त्री सित(शीत)शिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे ।' इत्यमरः । **वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति** मलिनानि कुर्वन्ति । उक्तं च सिद्धयोगसंग्रहे— 'पूर्वाह्णकाले चाश्वानां प्रायशो लवणं हितम् । शूलमोहविबन्धघ्नं लवणं सैन्धवं वरम् ॥' इत्यादि ॥

भवति विरलभक्तिर्म्लानपुष्पोपहारः
स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः ।
अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्ता-
मनुवदति शुकस्ते मञ्जुवाक्पञ्जरस्थः ॥ ७४ ॥[३]

[**म्लानपुष्पोपहारः**] म्लानः पुष्पोपहारः पुष्पपूजा म्लानत्वादेव **विरलभक्तिः** विरलरचनः **भवति** । **प्रदीपाः** च स्वकिरणानां परिवेषस्य मण्डलस्योद्भेदेन स्फुरणेन शून्याः [**स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः**] भवन्ति । निस्तेजस्का भवन्तीत्यर्थः । **अपि चायं मञ्जुवाक्** मधुरवचनः **पञ्जरस्थः ते** तव **शुकः** त्वत्प्रबोधनिमित्ते प्रयुक्तामुच्चारितां [**त्वत्प्रबोधप्रयुक्तां**] **नः** अस्माकं **गिरं** वाणीम् **अनुवदति** । अनुकृत्य वदतीत्यर्थः । इत्थं प्रभातलिङ्गानि वर्तन्ते । अतः प्रबोद्धव्यमिति भावः ॥

इति विरचितवाग्भिर्वन्दिपुत्रैः कुमारः
सपदि विगत[४]निद्रस्तल्पमुज्झाञ्चकार ।

---

१ 'कोशस्तु कुड्मले पात्रे दिव्यखड्गपिधानयोः ।' इति विश्वः । २ 'वनजेक्षण वह्नि[बाह्लि]-देश्याः' इ. 'वनायुजास्ते' इ. पा० । ३ श्लोकद्वयस्य मालिनी वृत्तम् । 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति तल्लक्षणम् । ४ 'विहत–विह्वत–गलित–निद्रः' इ. पा० ।

मदपटुनिनदद्भिर्बोधितोराजहंसैः
सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ॥ ७५ ॥

इति इत्थं **विरचितवाग्भिः बन्दिपुत्रैः** वैतालिकैः । पुत्रग्रहणं समानवयस्कत्वद्योतनार्थम् । **सपदि विगतनिद्रः कुमारः । तल्पं** शय्याम् । 'तल्पं शय्याट्टदारेषु' इत्यमरः । **उज्झाञ्चकार** विससर्ज । 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' इत्याम्प्रत्ययः । कथमिव । मदेन पटु मधुरं [**मदपटु**] **निनदद्भिः राजहंसैः बोधितः** [**सुप्रतीकः**] सुप्रतीकाख्यः **सुरगजः** ईशानदिग्गजः गङ्गाया इदं **गाङ्गम् सैकतं** पुलिनम् **इव** । 'तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम् ।' इत्यमरः । 'सिकताशर्कराभ्यां च' इत्यण्प्रत्ययः । सुप्रतीकग्रहणं प्रायशः कैलासवासिनस्तस्य नित्यं गङ्गातटविहारसंभवादित्यनुसंधेयम् ॥

अथ विधिमवसाय्य शास्त्रदृष्टं दिवसमुखोचितमञ्चिताक्षिपक्ष्मा ।
कुशलविरचितानुकूलवेषः क्षितिपसमाजमगात्स्वयंवरस्थम् ॥ ७६ ॥

अथ उत्थानानन्तरमञ्चितानि चारूण्यक्षिपक्ष्माणि यस्य सः [**अञ्चिताक्षिपक्ष्मा**] अजः शास्त्रे दृष्टमवगतं [**शास्त्रदृष्टं**] **दिवसमुखोचितं** प्रातःकालोचितं **विधिम्** अनुष्ठानम् **अवसाय्य** समाप्य । स्यतेर्ण्यन्तात् ल्यप् । [**कुशलविरचितानुकूलवेषः**] कुशलैः प्रसाधनदक्षैर्विरचितोऽनुकूलः स्वयंवरोचितो वेषो नेपथ्यं यस्य स तथोक्तः सन् । **स्वयंवरस्थं क्षितिपसमाजं** राजसमूहम् **अगात्** अगमत् । 'इणो गा लुङि' इति गादेशः पुष्पिताग्रावृत्तमेतत् । तल्लक्षणम्—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ।' इति ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये अजस्वयंवराभिगमनो नाम पञ्चमः सर्गः ।

---

१ अस्मात्परमस्मान्नातिभिन्नं श्लोकं पठन्ति चा० दयः—
इति स विगतनिद्रस्तल्पमल्पेतरांशः सुरगज इव गङ्गासैकतं सुप्रतीकः ।
परिजनवनितानां पादयोर्व्यापृतानां वलयमणिविदिष्टं प्रच्छदान्तं मुमोच ॥

२ 'अनुरूपवेषः' इ. पा०. ३ अनेन सुलक्षणत्वोक्तिः । उक्तं च-'मुखमर्धं शरीरस्य सर्वं वा मुखमुच्यते । तत्रापि नासिका श्रेष्ठा नासिकायाश्च लोचने ॥' इ० चा०.

जांह्नवी मूर्ध्नि पादे वा कालः कण्ठे वपुष्यथ ।
कामारिं कामतातं वा कंचिदेकं (देवं) भजामहे ॥

स तत्र मञ्चेषु मनोज्ञवेषान्सिंहासनस्थानुपचारवत्सु ।
वैमानिकानां मरुतामपश्यदाकृष्टलीलान्नरलोकपालान् ॥ १ ॥

सः अजः तत्र स्थाने **उपचारवत्सु** राजोपचारवत्सु **मञ्चेषु** पर्यङ्केषु **सिंहासनस्थान् मनोज्ञवेषान्** मनोहरनेपथ्यान् **वैमानिकानां** विमानैश्चरताम् । 'चरति' इति ठक्प्रत्ययः । **मरुताम्** अमराणाम् । 'मरुतौ पवनामरौ' इत्यमरः । **आकृष्टलीलान्** गृहीतसौभाग्यान् । आकृष्टमरुल्लीलानित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । नरलोकं पालयन्तीति नरलोकपालाः । कर्मण्यण्प्रत्ययः । तान् भूपालान् [**नरलोकपालान्**] **अपश्यत्** । सर्गेऽस्मि- न्नुपजातिश्छन्दः ॥

रतेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्वाङ्गमिवेश्वरेण ।
काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम् ॥ २ ॥

'रतिः स्मरप्रियायां च रागे च सुरते स्मृता ।' इति विश्वः । **रतेः** कामप्रियायाः **गृहीतानुनयेन** स्वीकृतप्रार्थनेन । गृहीतरत्यनुनयेनेत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । **ईश्वरेण** हरेण **प्रत्यर्पितस्वाङ्गं काममिव** स्थितं **काकुत्स्थम्** अजम् **आलोकयतां नृपाणां मनः इन्दुमतीनिराशं** वैदर्भीनिःस्पृहं **बभूव** । इन्दुमती सत्पतिमेनं विहाय नास्मान्वरिष्यतीति निश्चिक्युरित्यर्थः । सर्वातिशयसौन्दर्यमस्येति भावः ॥

वैदर्भनिर्दिष्टमसौ कुमारः क्लृप्तेन सोपानपथेन मञ्चम् ।
शिलाविभङ्गैर्मृगराजशावस्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ॥ ३ ॥

असौ कुमारः वैदर्भेण भोजेन निर्दिष्टं प्रदर्शितं [**वैदर्भनिर्दिष्टम्**] **मञ्चं** पर्यङ्कं **क्लृप्तेन** सुविहितेन **सोपानपथेन मृगराजशावः** सिंहपोतः । 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ।' इत्यमरः । शिलानां विभङ्गैर्भङ्गीभिः [**शिलाविभङ्गैः**] **तुङ्गम्** उन्नतं **नगोत्सङ्गं** शैलाग्रम् **इव** । **आरुरोह** ॥

परार्ध्यवर्णास्तरणोपपन्नमासेदिवान्रत्नवदासनं सः ।
भूयिष्ठमासीदुपमेयकान्तिर्मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन ॥ ४ ॥

---

१ जह्नोरपत्यं स्त्री जाह्नवी । सा कामारेः शिवस्य शिरसि वर्तते । कामतातस्य प्रद्युम्नपितुः कृष्णस्य । विष्णोरित्यर्थः । पादे वर्तते । अत्रोभयोः साम्यादाभिन्नरूपत्वं ध्वनितम् । २ इमं श्लोकं भिन्नरूपत्वेन पठतः चा० सु० । यथा—

स तत्र मञ्चेषु विमानकल्पेष्वाकल्पसंमूर्च्छितरूपशोभान् ।
सिंहासनस्थान्नृपतीनपश्यत् [न्ददर्श] यूपान् प्रशस्तानिव हैमवेदी (न्) ॥

३ तत्र—'समाजे' हे० चा० । ४ चित्रादिरुपचारो विद्यते येषु तेषु तथोक्तेषु । इ. सु० ५ सिंहासनस्योपरि सिंहासनं मञ्चकं कथ्यते । इ. सु०. ६ ईश्वरपदेन दानसामर्थ्यं सूचितम् । हे०. ७ 'अथो' इ. पा. ८ कुमार इत्युक्तत्वात् 'शावः' इति पदम् । हे०.

परार्ध्याः श्रेष्ठा वर्णा नीलपीतादयो यस्य तेनास्तरणेन कम्बलादिनोपपन्नं संगतं [**परार्ध्यवर्णास्तरणोपपन्नम्**] **रत्नवत्** रत्नखचितम् **आसनं** सिंहासनम् **आसेदिवान्** अधिष्ठितवान् **सः** अजः । **मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन** सेनान्या सह । 'सेनानीरग्निभूर्गुहः' इत्यमरः । **भूयिष्ठम्** अत्यर्थम् **उपमेयकान्तिः आसीत्** । मयूरस्य विचित्ररूपत्वात्तत्साम्यं रत्नासनस्य । तद्द्वारा च तदारूढयोरपीति भावः ॥

तासु श्रिया राजपरम्परासु प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः ।
सहस्रधात्मा व्यरुचद्विभक्तः पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युतेव ॥ ५ ॥

तासु राजपरम्परासु श्रिया लक्ष्म्या कर्त्र्या **पयोमुचां** मेघानां **पङ्क्तिषु विद्युतेव सहस्रधा विभक्तः** । तरङ्गेषु तरणिरिव स्वयमेक एव प्रत्येकं संक्रामित इत्यर्थः । प्रभाविशेषस्योदयेनाविर्भावेन दुर्निरीक्ष्यः दुर्दर्शनः [**प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः**] **आत्मा** श्रियः स्वरूपं **व्यरुचत्** व्यद्योतिष्ट । 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदम् । द्युतादित्वादङ्प्रत्ययः । तस्मिन्समये प्रत्येकं संक्रान्तलक्ष्मीकतया तेषां किमपि दुरासदं तेजः प्रादुरासीदित्यर्थः ॥

तेषां महार्हासनसंस्थितानामुदारनेपथ्यभृतां स मध्ये ।
रराज धाम्ना रघुसूनुरेव कल्पद्रुमाणामिव पारिजातः ॥ ६ ॥

महार्हासनसंस्थितानां श्रेष्ठसिंहासनस्थानाम् । **उदारनेपथ्यभृताम्** उज्ज्वलवेषधारिणां **तेषां** राज्ञां **मध्ये** । **कल्पद्रुमाणां** मध्ये **पारिजातः इव** सुरद्रुमविशेष इव । 'पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥' इत्यमरः । **स रघुसूनुरेव धाम्ना** तेजसा । 'भूम्ना' इति पाठेऽतिशयेनेत्यर्थः । **रराज** । अत्र कल्पद्रुमशब्दः पञ्चान्यतमविशेषवचनः । उपकल्पयन्ति मनोरथानिति व्युत्पत्त्या सुरद्रुममात्रोपलक्षकतया प्रयुक्त इत्यनुसंधेयम् । कल्पा इति द्रुमाः कल्पद्रुमा इति विग्रहः ॥

नेत्रव्रजाः पौरजनस्य तस्मिन्विहाय सर्वान्नृपतीन्निपेतुः ।
मदोत्कटे रेचितपुष्पवृक्षा गन्धद्विपे वन्य इव द्विरेफाः ॥ ७ ॥

पौरजनस्य नेत्रव्रजाः सर्वान्नृपतीन्विहाय तस्मिन् अजे **निपेतुः** । स एव सर्वोत्कर्षेण ददृशे इत्यर्थः । कथमिव । **मदोत्कटे** मदेनोद्भिन्नगण्डे निर्भरमदे वा **वन्ये गन्धद्विपे** गन्धप्रधाने द्विपे गजे । रेचिता रिक्तीकृताः पुष्पाणां वृक्षा यैस्ते [**रेचित-**

---

१ 'सहस्रधामा' इ. पा० २ 'प्रतापोद्गमस्य विद्युत्पक्षे वर्णभेदस्य' हे० । विद्युतश्च चतुर्विधाः । तदुक्तं ज्योतिषे–'वाताय कपिला विद्युदातपाय हि लोहिता । पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥' इति । 'मेघोपमा राज्ञां मालिन्यार्थम्' इ. हे०

३ 'कल्पयति मनोरथानिति कल्पः । स चासौ द्रुमश्च । पञ्चानां मध्ये एकस्य कल्पद्रुमस्य शब्दवाच्यत्वं यद्यपि प्रतीयते तथापि प्रवृत्तिनिमित्तस्य संकल्पार्थस्य पूरणेन पञ्चानामपि साधारण्यात्कल्पद्रुमाणामिति बहुवचनम् । यथा माघकाव्ये 'कल्पद्रुमैः सह विचित्रफलैर्विरेजुः ।' इति हे० । उपमालङ्कारः ।

४ गन्धप्रधानो द्विपः । तल्लक्षणं पालकाप्ये–'यस्य गन्धं समाघ्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः । तं गन्धहस्तिनं प्राहुर्नृपतेर्विजयावहम् ॥' इति ।

पुष्पवृक्षाः] त्यक्तपुष्पवृक्षा इत्यर्थः । **द्विरेफाः** भृङ्गाः **इव** । द्विपस्य वन्यविशेषणं द्विरेफाणां पुष्पवृक्षत्यागसंभावनार्थं कृतम् ॥

त्रिभिर्विशेषकमाह—

अथ स्तुते बन्दिभिरन्वयज्ञैः सोमार्कवंश्ये नरदेवलोके ।
संचारिते चागुरुसारयोनौ धूपे समुत्सर्पति वैजयन्तीः ॥ ८ ॥

अथ अन्वयज्ञैः राजवंशाभिज्ञैः **बन्दिभिः** स्तुतिपाठकैः । 'वन्दिनः स्तुतिपाठकाः' इत्यमरः । **सोमार्कवंश्ये** सोमसूर्यवंशभवे **नरदेवलोके** राजसमूहे **स्तुते** सति । विवेशेत्युत्तरेण सम्बन्धः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । **संचारिते** समन्तात्प्रचारिते । अगुरुसारो योनिः कारणं यस्य तस्मिन् [**अगुरुसारयोनौ**] **धूपे च वैजयन्तीः** पताकाः **समुत्सर्पति** सति । अतिक्रम्य गच्छति सति ॥

पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ ।
प्रध्मातशङ्खे परितो दिगन्तांस्तूर्यस्वने मूर्च्छति मङ्गलार्थे ॥ ९ ॥

किं च । पुरस्योपकण्ठे समीप उपवनान्याश्रयो येषां तेषां [**पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणाम्**] **कलापिनां** बर्हिणाम् **उद्धतनृत्यहेतौ** मेघध्वनिसादृश्यात्ताण्डवकारणे । प्रध्माताः पूरिताः शङ्खा यत्र तस्मिन् [**प्रध्मातशङ्खे**] । **मङ्गलार्थे** मङ्गलप्रयोजनके । **तूर्यस्वने** वाद्यघोषे **परितः** सर्वतः **दिगन्तान् मूर्च्छति** व्याप्नुवति सति ॥

मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयानमध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।
विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं पतिंवरा क्लृप्तविवाहवेषा ॥ १० ॥

पतिं वृणोतीति **पतिंवरा** स्वयंवरा । 'अथ स्वयंवरा । पतिंवरा च वर्या च' इत्यमरः । 'संज्ञायां भृतॄवृजि–' इत्यादिना खच्प्रत्ययः । **क्लृप्तविवाहवेषा कन्या** इन्दुमती मनुष्यैर्वाह्यं [**मनुष्यवाह्यं**] परिवारेण परिजनेन शोभि [**परिवारशोभि**] **चतुरस्रयानं** चतुरस्रवाहनं शिबिकाम् **अध्यास्य** आरुह्य मञ्चान्तरे मञ्चमध्ये यो राजमार्गस्तं [**मञ्चान्तरराजमार्गम्**] **विवेश** ॥

---

१ 'धूमं शिखाभावितकेतुमाले' इति दि० पठति । 'धूपे शिखावासितकेतुमाले' इ. च पा०.
२ आर्यावर्ते हि पौराणिकनृपाणां द्विधैव वंशविस्तरः । तथा हि । नारायणनाभिकमलात्प्रथमं ब्रह्मा जज्ञे । तस्य पुत्रो मरीचिः । तत्सुतः कश्यपः । तस्य सूर्यः । तस्य वैवस्वतो मनुः । स एव कृतयुगे सूर्यवंशस्य प्रथमो राजा । त्रेतायां तस्य पुत्र ऐक्ष्वाकुरयोध्यायां राजासीत् । चन्द्रपुत्रो बुधो वैवस्वतमनुकन्यामिलामुपयेमे । इलायां पुरूरवा जातः । स च चन्द्रवंशस्य प्रथमो राजा। ३ 'शिखण्डिनाम्' इ. पा. ४ कंबवः । शमयन्त्यमङ्गलमिति शङ्खाः । 'पायात्स वः कुमुदकुन्दमृणालगौरः शङ्खो हरेः करतलाम्बरपूर्णचन्द्रः । नादेन यस्य सुरशत्रुविलासिनीनां नीव्यो भवन्ति शिथिला जघनस्थलीषु ॥' इ. हे० । शं खनति जनयति, शं खमस्येति वा। शमयत्यलक्ष्मीं वा । ५ 'चतुरन्तयानम्' 'चतुरं च यानम्' इ. पा० ६ 'कौतुकशुद्धवेषा' इ. पा० ७ चतस्रोऽस्रयोऽस्य चतुरस्रं । ८ मञ्चानामन्तरमेव राजमार्गस्तमिति वा ।

तस्मिन्विधानातिशये विधातुः कन्यामये नेत्रशतैकलक्ष्ये ।
निपेतुरन्तःकरणैर्नरेन्द्रा देहैः स्थिताः केवलमासनेषु ॥ ११ ॥

नेत्रशतानामेकलक्ष्य एकदृश्ये [**नेत्रशतैकलक्ष्ये**] **कन्यामये** कन्यारूपे **तस्मिन् विधातुः विधानातिशये** सृष्टिविशेषे **नरेन्द्राः अन्तःकरणैः निपेतुः । आसनेषु देहैः केवलं** देहैरेव **स्थिताः** । देहानपि विस्मृत्य तत्रैव दत्तचित्ता बभूवुरित्यर्थः । अन्तःकरणकर्तृके निपतने नरेन्द्राणां कर्तृत्वव्यपदेश आदरातिशयार्थः ॥

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः ।
प्रवालशोभा इव पादपानां शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः ॥ १२ ॥

ताम् इन्दुमतीं **प्रति । अभिव्यक्तमनोरथानां** प्ररूढाभिलाषाणां **महीपतीनां** राज्ञां **प्रणयाग्रदूत्यः** । प्रणयः प्रार्थना प्रेम वा । ' प्रणयास्त्वमी । विस्रम्भयाच्ञाप्रेमाणः ' इत्यमरः । प्रणयेष्वग्रदूत्यः प्रथमदूतिकाः । प्रणयप्रकाशकत्वसाम्याद्दूतीत्वव्यपदेशः । **विविधाः शृङ्गारचेष्टाः** शृङ्गारविकाराः **पादपानां प्रवालशोभाः** पल्लवसंपदः **इव बभूवुः** उत्पन्नाः । अत्र शृङ्गारलक्षणं रससुधाकरे—' विभावैरनुभावैश्च स्वोचितैर्व्यभिचारिभिः । नीता सदस्यरस्यत्वं रतिः शृङ्गार उच्यते ॥ ' रतिरिच्छाविशेषः । तच्चोक्तं तत्रैव—' यूनोरन्योन्यविषयस्थायिनीच्छा रतिः स्मृता । ' इति । चेष्टाशब्देन तदनुभावविशेषा उच्यन्ते । तेऽपि तत्रैवोक्ताः—' भावं मनोगतं साक्षात्स्वहेतुं व्यञ्जयन्ति ये । तेऽनुभावा इति ख्याता भ्रूविक्षेपस्मितादयः ॥ ते चतुर्धा चित्तगात्रवाग्बुद्ध्यारम्भसंभवाः ॥ ' इति । तत्र गात्रारम्भसंभवांश्चेष्टाशब्दोक्तानुभावान् ' कश्चित्—' इत्यादिभिः श्लोकैर्वक्ष्यति । शृङ्गाराभासश्चायम् । एकत्रैव प्रतिपादनात् । तदुक्तम्—' एकत्रैवानुरागश्चेत्तिर्यङ्म्लेच्छगतोऽपि वा । योषितां बहुसक्तिश्चेद्रसाभासस्त्रिधा मतः ॥ ' इति ॥

'शृङ्गारचेष्टा बभूवुः' इत्युक्तम् । ता एव दर्शयति—

कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्त्राभिहतद्विरेफम् ।
रजोभिरन्तःपरिवेषबन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार ॥ १३ ॥

कश्चित् राजा **कराभ्यां** पाणिभ्याम् **उपगूढनालं** गृहीतनालम् । [**आलोलपत्राभिहतद्विरेफम्**] आलोलैश्चलैः पत्रैरभिहतास्ताडिता द्विरेफा भ्रमरा येन तत्तथो-

---

१ निर्माणकौशले । इ. चा० । रूपनिर्माणकौशलसीमायामित्यर्थः । २ दर्शनमात्रेण तेषां मन आचकर्षेति वाक्यार्थः । हे० चा०. ३ प्रवालोपमया शृङ्गारचेष्टानामभिनवत्वं सूचितम् । हे० ४ शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः । पुरुषप्रमदाभूमिः शृङ्गार इति गीयते '॥ ' अन्योन्यानुरक्तयोः स्त्रीपुंसयोश्चेष्टाविशेषः शृङ्गारः ' इ. रुद्रटः । ' यथास्वमिन्द्रियाणां प्रवृत्तौ वाङ्मनःसुखाभिमानः शृङ्गारः' इति भोजः । यदाह—' चेष्टा भवन्ति पुंनार्योर्या रत्युन्था विरक्तयोः । संभोगो विप्रयोगश्च शृङ्गारो द्विविधो मतः ॥ ऋतुमाल्यालङ्कारैः प्रियजनगान्धर्वप्रणयसंत्राभिः । उपवनगमनविहारैः शृङ्गाररसः समुद्भवति ॥ नयनवदनप्रसादैः श्रुतिमधुरवचोधृतिप्रमोदैश्च ललितैश्चाङ्गविहारैस्तदभिनयः संप्रयोक्तव्यः ॥ इ. भरतः । हे० चा० । केचित् शृङ्गारस्य त्रैविध्यमाहुः—'अयोगो विप्रयोगश्च संभोगश्चेति स त्रिधा । ' इति । चा० दि० ।

कम्। **रजोभिः** परागैः अन्तः परिवेषं मण्डलं बध्नातीति **अन्तःपरिवेषबन्धि**। **लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार**। करस्थलीलारविन्दवत्त्वयाहं भ्रमयितव्य इति नृपाभिप्रायः। हस्तघूर्णकोऽयमपलक्षणक इतीन्दुमत्यभिप्रायः॥

विस्रस्तमंसादपरो विलासी रत्नानुविद्धाङ्गदकोटिलग्नम्।
प्रालम्बमुत्कृष्य यथावकाशं निनाय साचीकृतचारुवक्त्रः॥ १४॥

विलसनशीलः **विलासी**। 'वौ कषलसकत्थस्रम्भः' इति घिनुण्प्रत्ययः। **अपरः** राजा **अंसाद् विस्रस्तं** रत्नानुविद्धं रत्नखचितं यदङ्गदं केयूरं तस्य कोटिलग्नं [**रत्नानुविद्धाङ्गदकोटिलग्नम्**] **प्रालम्बम्** ऋजुलम्बिनीं स्रजम्। 'प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठात्' इत्यमरः। 'प्रावारम्' इति पाठे तु उत्तरीयं वस्त्रम्। **उत्कृष्य** उद्धृत्य [**साचीकृतचारुवक्त्रः**] साचीकृतं तिर्यक्कृतं चारु वक्त्रं यस्य स तथोक्तः सन् **यथावकाशं** स्वस्थानं **निनाय**। प्रावारोत्क्षेपणच्छलेनाहं त्वामेवं परिरप्स्य इति नृपाभिप्रायः। गोपनीयं किंचिदङ्गेऽस्ति ततोयं प्रावृणुत इतीन्दुमत्याभिप्रायः॥

आकुञ्चिताग्राङ्गुलिना ततोऽन्यः किंचित्समावर्जितनेत्रशोभः।
तिर्यग्विसंसर्पिनखप्रभेण पादेन हैमं विलिलेख पीठम्॥ १५॥

ततः पूर्वोक्ताद् **अन्यः** अपरो राजा **किंचित्समावर्जितनेत्रशोभः** ईषदर्वाक्पातितनेत्रशोभः सन्। आकुञ्चिता आभुग्ना अग्राङ्गुल्यो यस्य तेन [**आकुञ्चिताग्राङ्गुलिना**] तिर्यग्विसंसर्पिण्यो नखप्रभा यस्य तेन [**तिर्यग्विसंसर्पिनखप्रभेण**] च **पादेन हैमं** हिरण्मयं **पीठं** पादपीठं **विलिलेख** लिखितवान्। पादाङ्गुलीनामाकुञ्चनेन त्वं मत्समीपमागच्छेति नृपाभिप्रायः। भूमिविलेखकोऽयमपलक्षणक इतीन्दुमत्याशयः। भूमिविलेखनं तु लक्ष्मीविनाशहेतुः॥

निवेश्य वामं भुजमासनार्धे तत्संनिवेशादधिकोन्नतांसः।
कश्चिद्विवृत्तत्रिकभिन्नहारः सुहृत्समाभाषणतत्परोऽभूत्॥ १६॥

कश्चिद् राजा **वामं भुजमासनार्धे** सिंहासनैकदेशे **निवेश्य** संस्थाप्य **तत्संनिवेशात्** तस्य वामभुजस्य संनिवेशात्संस्थापनाद् [**अधिकोन्नतांसः**] अधिकोन्नतः अंसो वामांस एव यस्य स तथोक्तः सन्। विवृत्ते परावृत्ते त्रिके त्रिकप्रदेशे भिन्नहारो लुण्ठितहारः [**विवृत्तत्रिकभिन्नहारः**] सन्। 'पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्' इत्यमरः।

---

१ इच्छासूचकेयं चेष्टा। २ धीरसंचारिणी दृष्टिर्गतिर्गोवृषभाञ्चिता। स्मितपूर्वं य आलापो विलास इति कीर्तितः॥ इ. भरतः। ३ मुखस्य साचीकरणं प्रालम्बस्य ('वाससः' इ. दि.) यथाप्रदेशानयनं च शृङ्गारसूचकम्। चा० दि०। 'वदति हि संवृतिरेव कामिताम्' इ. चा० ४ अङ्गुलीनामग्राणि अग्राङ्गुलयः। राजदन्तादित्वात्परनिपातः। अग्राश्च ताः अङ्गुल्य इति वा। ५ 'रेखानिर्माणमुर्व्यां छदतृणलवनं पादयोश्चाप्यपूजा दन्तानामप्यशौचं वसनमलिनता रूक्षता मूर्धजानाम्॥ संध्यायुग्मे च निद्रा विवसनशयनं ग्रासहास्यातिरेकः स्वाङ्गे वाद्यं च पुंसां निधनमुपनयत्केशवस्यापि लक्ष्मीम्'॥ हे०। 'अनेनेन्दुमतीदर्शने विभ्रमप्रकाशनं संभृतावपि विलासप्रकाशनं नागरता' इ. चा०। 'अनेनेन्दुमतीदर्शनविभ्रमप्रकाशनम्' इ. दि०।

सुहृत्समाभाषणतत्परोऽभूत् । वामपार्श्ववर्तिनैव मित्रेण संभाषितुं प्रवृत्त इत्यर्थः । अत एव विवृत्तत्रिकत्वं घटते । त्वया वामाङ्के निवेशितया सहैवं वार्तां करिष्य इति नृपाभिप्रायः । परं दृष्ट्वा पराङ्मुखोऽयं न कार्यकर्तेतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥

विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रमापाण्डुरं केतकबर्हमन्यः ।
प्रियानितम्बोचितसंनिवेशैर्विपाटयामास युवा नखाग्रैः ॥ १७ ॥

अन्यः युवा विलासिन्याः प्रियाया विभ्रमार्थे दन्तपत्रं दन्तपत्रभूतम् [**विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रम्**] **आपाण्डुरं केतकबर्हं** केतकदलम् । 'दलेऽपि बर्हम्' इत्यमरः । प्रियानितम्ब उचितसंनिवेशैरभ्यस्तनिक्षेपणैः [**प्रियानितम्बोचितसंनिवेशैः**] **नखाग्रैः विपाटयामास** विदारयामास । अहं तव नितम्ब एवं नखव्रणादीन्दास्यामीति नृपाशयः । तृणच्छेदकवत्पत्रपाटकोऽयमपलक्षणक इतीन्दुमत्याशयः ॥

कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित्करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन ।
रत्नाङ्गुलीयप्रभयानुविद्धानुदीरयामास सलीलमक्षान् ॥ १८ ॥

कश्चिद् राजा कुशेशयं शतपत्रमिवाताम्रं तलं यस्य तेन [**कुशेशयाताम्रतलेन**] । 'शतपत्रं कुशेशयम्' इत्यमरः । रेखारूपो ध्वजो लाञ्छनं यस्य तेन [**रेखाध्वजलाञ्छनेन**] **करेण** । अङ्गुलीषु भवान्यङ्गुलीयान्यूर्मिकाः । 'अङ्गुलीयकमूर्मिका' इत्यमरः । 'जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः' इति छप्रत्ययः । रत्नानामङ्गुलीयानि तेषां प्रभया [**रत्नाङ्गुलीयप्रभया**] **अनुविद्धान्** व्याप्तान् **अक्षान्** पाशान् । 'अक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते' इत्यमरः । **सलीलमुदीरयामास** उच्चिक्षेप । अहं त्वया सहैवं रंस्य इति नृपाभिप्रायः । अक्षचातुर्यं कापुरुषोऽयमितीन्दुमत्याभिप्रायः । 'अक्षैर्मा दीव्य' इति श्रुतिनिषेधात् ॥

कश्चिद्यथाभागमवस्थितेऽपि स्वसंनिवेशाद्व्यतिलङ्घिनीव ।
वज्रांशुगर्भाङ्गुलिरन्ध्रमेकं व्यापारयामास करं किरीटे ॥ १९ ॥

कश्चिद्यथाभागं यथास्थानम् **अवस्थितेऽपि स्वसंनिवेशाद्व्यतिलङ्घिनीव** स्वस्थानाच्चालित इव **किरीटे** वज्राणां किरीटगतानामंशवो गर्भे येषां तान्यङ्गुलिरन्ध्राणि यस्य तम् [**वज्रांशुगर्भाङ्गुलिरन्ध्रं**] **एकं करं व्यापारयामास** । किरीटवन्मम शिरसि स्थितामपि त्वां भारं न मन्य इति नृपाभिप्रायः । शिरसि न्यस्तहस्तोऽयमपलक्षण इतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥

ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।
प्राक्संनिकर्षं मगधेश्वरस्य नीत्वा कुमारीमवदत्सुनन्दा ॥ २० ॥

---

१ 'अनेनेन्दमत्यासक्तिं गोपितवान्' इति भावः । इ. चा०. २ एतेनान्यन्यासक्ता स्वचातुरी सूचिता । हे०. एतेनात्मनः कामशास्त्रप्रावीण्यं सूचितम् । चा. दि०. ३ कुशे जले शेते तत्कुशेशयम् । 'अधिकरणे शेतेः' इत्यच् । 'शयवास—' इत्यलुक् । ४ एतन्महाराजचिह्नम् । हे०. ५ स्थानं; ६ ०वंशात्यति०; शास्युतलं०, वज्रांशुभिन्ना–विद्ध,–ङ्गु० इ. चा. ७ चपलनामको ऽलङ्कारः । हे० आत्मप्रकाशनपरा चेष्टा चपलतोच्यते इ. चा०.

ततः अनन्तरं **नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा** । श्रुतनृपवृत्तवंशेत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । **प्रगल्भा** वाग्मिनी **सुनन्दा** सुनन्दाख्या प्रतिहारं रक्षतीति **प्रतिहाररक्षी** द्वारपालिका । कर्मण्यण्प्रत्ययः । 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप् । **प्राक्** प्रथमं **कुमारीम्** इन्दुमतीं **मगधेश्वरस्य संनिकर्षं** समीपं **नीत्वा पुंवत्** पुंसा तुल्यम् । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिप्रत्ययः । **अवदत्** ॥

असौ शरण्यः शरणोन्मुखानामगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।
राजा प्रजारञ्जनलब्धवर्णः परंतपो नाम यथार्थनामा ॥ २१ ॥

असौ राजा । असाविति पुरोवर्तिनो निर्देशः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । [**शरणोन्मुखानां** शरणार्थिनां **शरण्यः** शरणे रक्षणे साधुः । 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्ययः । शरणं भवितुमर्हः शरण्य इति नाथनिरुक्तिर्निर्मूलैव । **अगाधसत्त्वो** गम्भीरस्वभावः । 'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः ।' इति विश्वः । मगधा जनपदाः । तेषु प्रतिष्ठा आस्पदं यस्य स **मगधप्रतिष्ठः** । 'प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम्' इत्यमरः । प्रजारञ्जने लब्धवर्णो विचक्षणः [**प्रजारञ्जनलब्धवर्णः**] । यद्वा प्रजारञ्जनेन लब्धोत्कर्षः । परान्छत्रूंस्तापयतीति **परंतपः** परंतपाख्यः । 'द्विषत्परयोस्तापेः' इति खच्प्रत्ययः । 'खचि ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुमागमः । **नाम** इति प्रसिद्धौ । **यथार्थनामा** । शत्रुसन्तापनादिति भावः ॥

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।
नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ २२ ॥

अन्ये नृपाः कामं सहस्रशः सन्तु । भूमिमनेन राजन्वतीं शोभनराजवतीम् **आहुः** । नैतादृक्कश्चिदस्तीत्यर्थः । 'सुराज्ञि देशे राजन्वान्स्यात्ततोऽन्यत्र राजवान् ।' इत्यमरः । 'राजन्वान्सौराज्ये' इति निपातनात्साधुः । तथा हि । [**नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि**] नक्षत्रैरश्विन्यादिभिस्ताराभिः साधारणैर्ज्योतिभिर्ग्रहैर्भौमादिभिश्च संकुलापि **रात्रिः चन्द्रमसैव** ज्योतिरस्या अस्तीति **ज्योतिष्मती** । नान्येन ज्योतिषेत्यर्थः ॥

क्रियाप्रबन्धादयमध्वराणामजस्रमाहूतसहस्रनेत्रः ।
शच्याश्चिरं पाण्डुकपोललम्बान्मन्दारशून्यानलकांश्चकार ॥ २३ ॥

अयं परंतपः **अध्वराणां** क्रतूनां **क्रियाप्रबन्धाद्** अनुष्ठानसातत्यात् । अविच्छिन्नादनुष्ठानादित्यर्थः । **अजस्रं** नित्यम् **आहूतसहस्रनेत्रः** सन् **चिरं शच्याः अलकान्** पाण्डुकपोलयोर्लम्बान्स्रस्तान् [**पाण्डुकपोललम्बान्**] । पचाद्यच् ।

---

१ त्सुकानां. २ अत्रानुप्रासालङ्कारः स्फुट एव । ३ परंतपत्वेन क्रूरत्वं लोकरक्षणाय व्यग्रत्वं चेन्दुमत्या वैराग्यस्य सूचनम् । अजव्यतिरिक्तेषु स्तुतिनिन्दापरत्वात्सर्वत्र लेशालङ्कारोऽवगन्तव्यः । चा० दि०; उक्तं च दण्डिना 'लेशमेकं विदुर्निन्दां स्तुतिं वा देशतः कृताम्' इ० चा० ४ सन्ति. ५ सहस्रसंख्याः. ६ अत्र हि विज्ञानेश्वरः–नक्षत्राण्यश्वयुक्प्रभृतीनि । तारा अश्विन्यादिव्यतिरिक्तानि ज्योतींषि । भौमादयो ग्रहाः । तैः । यद्वा ताराग्रहा भौमादयः पञ्च । तथा मुहूर्तदर्पणे–प्रकाशकौ द्वौ प्रथमौ ग्रहाणां ताराग्रहाः पञ्च ततो परौ द्वौ । व्या० हे० । ७ एतेन तस्य यज्ञकर्मन्ववर्णनेनेन्दुमत्या वैराग्यहेतुत्वं सूचितम् । चा० दि०.

मन्दारैः कल्पद्रुमकुसुमैः शून्यान् [**मन्दारशून्यान्**] **चकार** । प्रोषितभर्तृका हि केशसंस्कारं न कुर्वन्ति । 'प्रोषिते मलिना कृशा' इति । 'क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृका ॥' इति च स्मरणात् ॥

अनेन चेदिच्छसि गृह्यमाण पाणिं वरेण्येन कुरु प्रवेशे ।
प्रासादवातायनसंश्रितानां नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम् ॥ २४ ॥

वरेण्येन वरणीयेन । वृणोतेरौणादिक एण्यप्रत्ययः । **अनेन** राज्ञा **गृह्यमाणं पाणिम् इच्छसि चेत्** । पाणिग्रहणमिच्छसि चेदित्यर्थः । **प्रवेशे** प्रवेशकाले **प्रासादवातायनसंश्रितानां** राजभवनगवाक्षस्थितानां **पुष्पपुराङ्गनानां** पाटलिपुराङ्गनानां **नेत्रोत्सवं कुरु** । सर्वोत्तमानां तासामपि दर्शनीया भविष्यसीति भावः ॥

एवं तयोक्ते तमवेक्ष्य किंचिद्विस्रंसिदूर्वाङ्कमधूकमाला ।
ऋजुप्रणामक्रिययैव तन्वी प्रत्यादिदेशैनमभाषमाणा ॥ २५ ॥

एवं तया सुनन्दया **उक्ते** सति **तं** परंतपम् **अवेक्ष्य** किंचिद्विस्रंसिनी दूर्वाङ्का दूर्वाचिह्ना मधूकमाला गुडपुष्पमाला यस्याः सा [**किंचिद्विस्रंसिदूर्वाङ्कमधूकमाला**]। 'मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ' इत्यमरः । वरणे शिथिलप्रयत्नेति भावः । **तन्वी** इन्दुमती **एनं** नृपम् **अभाषमाणा** [**ऋजुप्रणामक्रियया**] ऋज्वा भावशून्यया प्रणामक्रियया **एव प्रत्यादिदेश** परिजहार ॥

तां सैव वेत्रग्रहणे नियुक्ता राजान्तरं राजसुतां निनाय ।
समीरणोत्थेव तरङ्गलेखा पद्मान्तरं मानसराजहंसीम् ॥ २६ ॥

सैव नान्या । चित्तज्ञत्वादिति भावः । **वेत्रग्रहणे नियुक्ता** दौवारिकी सुनन्दा **तां राजसुतां राजान्तरम्** अन्यराजानं **निनाय** । नयतिर्द्विकर्मकः । कथमिव । **समीरणोत्था** वातोत्पन्ना **तरङ्गलेखा** ऊर्मिपंक्तिर्मानसे सरसि या राजहंसी तां [**मानसराजहंसीं**] **पद्मान्तरमिव** ॥

जगाद चैनामयमङ्गनाथः सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनश्रीः ।
विनीतनागः किल सूत्रकारैरैन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते ॥ २७ ॥

एनाम् इन्दुमतीं **जगाद च** । किमिति । **अयमङ्गनाथः** अङ्गदेशाधीश्वरः [**सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनश्रीः**] सुराङ्गनाभिः प्रार्थिता काभिता यौवनश्रीर्यस्य स तथोक्तः । पुरा किलैनमिन्द्रसाहाय्यार्थमिन्द्रपुरगामिनमकामयन्ताप्सरस इति प्रसिद्धिः । किं च ।

---

१ एतेन भोगाभावो ध्वन्यते । तथा पराशरः—दूरस्थानामविद्यानां मोक्षधर्मानुयायिनाम् । शूराणां निर्धनानां च न देया कन्यका बुधैः ॥ इति. २ संस्थितानां. ३ अनेनात्मनोऽनङ्गीकारः सुनन्दया सूचितः। इ० चा०. ४ विवाहसमये कन्या मङ्गलार्थं दूर्वाङ्कमधूकमाला कण्ठे बिभर्ति । इ. मु०. ५ सुनन्दाया इन्दुमतीबुद्ध्यनुसरणं सूचयत्येवकारः । हे० चा०. ६ राजहंस्युपमया सारासारविवेकित्वं पद्मोपमया राज्ञः श्रीनिवासत्वं सूचितमिति हे० ।

सूत्रकारैः गजशास्त्रकृद्भिः पालकाप्यादिभिर्महर्षिभिः **विनीतनागः** शिक्षितगजः । **किल** इति ऐतिह्ये । अत एव **भूमिगतः अपि ऐन्द्रं पदम्** ऐश्वर्यं **भुङ्क्ते** । भूलोक एव स्वर्गसुखमनुभवतीत्यर्थः । गजाप्सरोदेवर्षिसेव्यत्वमैन्द्रपदशब्दार्थः । पुरा किल कुतश्चिच्छापकारणाद्भुवमवतीर्णं दिग्गजवर्गमालोक्य स्वयमशक्तैरिन्द्राभ्यनुज्ञया नीतैर्देवर्षिभिः प्रणीतेन शास्त्रेण गजान्वशीकृत्य भुवि संप्रदायं प्रावर्तयदिति कथा गीयते ॥

अनेन पर्यासयताश्रुबिन्दून्मुक्ताफलस्थूलतमान्स्तनेषु ।
प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनामुन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः ॥ २८ ॥

शत्रुविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलस्थूलतमानश्रुबिन्दून् । 'अस्रमश्रुणि शोणिते' इति विश्वः । **पर्यासयता** प्रस्तारयता । भर्तृवधादिति भावः । **अनेन** अङ्गनाथेन **उन्मुच्य** आक्षिप्य **सूत्रेण विना हारा एव प्रत्यर्पिताः** । अविच्छिन्नाश्रुबिन्दुप्रवर्तनादुत्सूत्रहारार्पणमेव कृतमिवेत्युत्प्रेक्षा गम्यते ॥

निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।
कान्त्या गिरा सूनृतया च योग्या त्वमेव कल्याणि तयोस्तृतीया ।२९।

[**निसर्गभिन्नास्पदम्**] निसर्गतः स्वभावतो भिन्नास्पदं भिन्नाश्रयम् । सहावस्थानविरोधीत्यर्थः । **श्रीश्च सरस्वती च** इति **द्वयम् अस्मिन्** अङ्गनाथ एकत्र संस्था स्थितिर्यस्य तद् **एकसंस्थम्** । उभयमिह सङ्गतमित्यर्थः । हे **कल्याणि** । 'बह्वादिभ्यश्च' इति ङीप् । **कान्त्या सूनृतया** सत्यप्रियया **गिरा च योग्या** संसर्गार्हा **त्वमेव तयोः** श्रीसरस्वत्योः **तृतीया** । समानगुणयोर्युवयोर्दांपत्यं युज्यत एवेति भावः । दक्षिणनायकत्वं चास्य ध्वन्यते । तदुक्तम्—'तुल्योऽनेकत्र दक्षिणः' इति ॥

अथाङ्गराजादवतार्य चक्षुर्याहीति जन्यामवदत्कुमारी ।
नासौ न काम्यो न च वेद सम्यग्द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः॥३०॥

अथ कुमारी अङ्गराजात् चक्षुरवतार्य । अपनीयेत्यर्थः । **जन्यां** मातृसखीम् । 'जन्या मातृसखीमुदोः' इति विश्वः । सुनन्दां **याहि** गच्छ **इत्यवदत्** । 'यातेति जन्यानवदत्' इति पाठे जनीं वधूं वहन्तीति जन्या वधूबन्धवः । तान्यात गच्छतेत्यवदत् । 'जन्यो वरवधूज्ञातिप्रियतुल्यहितेऽपि च ।' इति विश्वः । अथ वा जन्या

---

१ पालकाप्यगौतमादयस्तैः । चा० । अत्र हेमाद्रिः—राजपुत्रमृगचर्मादयो गजशास्त्रप्रवक्तारः । पालकाप्ये कथाप्यास्ति । अथैकदाङ्गराजः प्रथमं कुतोपि देशाद्दिवोऽवतीर्णमृषिणा पालकाप्येन पालितं दिग्गजानां कुलमवलोक्य विस्मितस्तद्ग्रहणोत्सुकः स्वयमशक्तः सन्निन्द्रमुपेत्य तदनुज्ञातैर्मृगचर्मादिभिर्महर्षिभिस्तद्गजकुलं ग्राहयित्वा शास्त्राणि कारयित्वा च शिक्षयामास । तदादिर्भूमौ गजसंतानः प्रवर्तते । अनेनर्षिसेव्यत्वमुक्तम् । भङ्ग्या स्वर्गप्रयत्नोक्ता वा । २ मुक्ताफलसाम्यात्कज्जलाभाव उक्तः । 'अतिवीररसवर्णनं वैराग्यहेतुः' इ० चा० दि०. ३ प्रायेण हि धनिका मूर्खा विद्वांसश्चाकिंचना भवन्तीति भावः । ४ नाथात्. ५ यान्यानिति वल्लभादयः पठन्ति । यान्यानिति पाठे याने साधवो यान्याः इति दि० व्याचष्टे च । यानान्वाहानिति व० ।

वधूभृत्याः । 'भृत्याश्चापि नवोढायाः' इति केशवः । 'संज्ञायां जन्या' इति यत्प्रत्ययान्तो निपातः । यदत्राह वृत्तिकारः—'जनीं वधूं वहन्तीति जन्या जामातुर्वयस्याः' इति । यच्चामरः—'जन्याः स्निग्धा वरस्य ये' इति । तत्सर्वमुपलक्षणार्थमित्यविरोधः । न चायमङ्गराजनिषेधो दृश्यदोषान्नापि द्रष्टृदोषादित्याह—नेत्यादिना । **असौ** अङ्गराजः **काम्यः** कमनीयः **न** इति **न** । किं तु काम्य एवेत्यर्थः । **सा** कुमारी **च सम्यग्द्रष्टुं** विवेक्तुं **न वेद** इति **न** । वेदेत्यर्थः । किं तु **लोकः** जनो **भिन्नरुचिर्हि** । रुचिरमपि किंचित्कस्मैचिन्न रोचते । किं कुर्मो न हीच्छा नियन्तुं शक्यत इति भावः ॥

ततः परं दुष्प्रसहं द्विषद्भिर्नृपं नियुक्ता प्रतिहारभूमौ ।
निदर्शयामास विशेषदृश्यमिन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमत्यै ॥ ३१ ॥

ततः अनन्तरं **प्रतिहारभूमौ** द्वारदेशे **नियुक्ता** दौवारिकी । 'स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः । **द्विषद्भिः** शत्रुभिः **दुष्प्रसहं** दुःसहम् । शूरमित्यर्थः । [**विशेषदृश्यम्**] विशेषेण दृश्यं दर्शनीयम् । रूपवन्तमित्यर्थः । **परम्** अन्यं **नृपम्** । **नवोत्थानं** नवोदयं **इन्दुमिव** । **इन्दुमत्यै निदर्शयामास** ॥

अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।
आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यत्नोल्लिखितो विभाति ॥ ३२ ॥

उदग्रबाहुः दीर्घबाहुः **विशालवक्षाः तनुवृत्तमध्यः** कृशवर्तुलमध्यः **अयं** राजा **अवन्तिनाथः** अवन्तिदेशाधीश्वरः । **त्वष्ट्रा** विश्वकर्मणा । भर्तुस्तेजोवेगमसहमानया दुहित्रा संज्ञादेव्या प्रार्थितेनेति शेषः । **चक्रभ्रमं** चक्राकारं शस्त्रोत्तेजनयन्त्रम् । 'भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुण्डाख्ये शिल्पियन्त्रके ।' इति विश्वः । **आरोप्य** [**यत्नोल्लिखितः**] यत्नेनोल्लिखितः **उष्णतेजाः** सूर्यः **इव विभाति** । अत्र मार्कण्डेयः—'विश्वकर्मा त्वनुज्ञातः शाकद्वीपे विवस्वता । भ्रममारोप्य तत्तेजःशातनायोपचक्रमे ॥' इति ॥

अस्य प्रयाणेषु समग्रशक्तेरग्रेसरैर्वाजिभिरुत्थितानि ।
कुर्वन्ति सामन्तशिखामणीनां प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ॥ ३३ ॥

समग्रशक्तेः शक्तित्रयसंपन्नस्य **अस्य** अवन्तिनाथस्य **प्रयाणेषु** जैत्रयात्रासु **अग्रेसरैर्वाजिभिः** अश्वैः **उत्थितानि रजांसि** [**सामन्तशिखामणीनां**] सामन्तानां समन्ताद्भवानां राज्ञां ये शिखामणयश्चूडामणयस्तेषां **प्रभाप्ररोहास्तमयं** तेजोङ्कुरनाशं **कुर्वन्ति** । नासीरैरेवास्य शत्रवः पराजीयन्त इति भावः ॥

---

१ अनुरूपभावः किराते-विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः । १-३७. २ परेषां इ. पा. ३ कान्तं इ. पा. ४ अवभाति इ. पा. ५ उपमा, उत्प्रेक्षा वालंकारः । ६ उद्धतानि. ७ शिरो०. इ. पा. ८ प्रभावोत्साहमन्त्रजास्तिस्रः शक्तयः । तत्र कोषदण्डजं तेजः प्रभुशक्तिः । विक्रमादिनोन्नतिरुत्साहशक्तिः । सन्धिविग्रहादीनां मन्त्रेण यथावत्स्थापनं मन्त्रशक्तिः । ९ नासीरः—अग्रयायिभिः ।

असौ महाकालनिकेतनस्य वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः ।
तमिस्रपक्षेऽपि सह प्रियाभिर्ज्योत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान् ॥ ३४ ॥

असौ अवन्तिनाथः । महाकालं नाम स्थानविशेषः । तदेव निकेतनं स्थानं यस्य तस्य [**महाकालनिकेतनस्य**] **चन्द्रमौलेः** ईश्वरस्य **अदूरे** समीपे **वसन्** । अत एव हेतोः **तमिस्रपक्षे** कृष्णपक्षे **अपि प्रियाभिः सह ज्योत्स्नावतः प्रदोषान्** रात्रीः **निर्विशति** अनुभवति **किल** । नित्यज्योत्स्नाविहारत्वमेतस्यैव नान्यस्येति भावः ॥

अनेन यूना सह पार्थिवेन रम्भोरु कच्चिन्मनसो रुचिस्ते ।
सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥ ३५ ॥

रम्भे कदलीस्तम्भाविवोरू यस्याः सा रम्भोरूस्तस्याः संबुद्धिः । हे **रम्भोरु** । 'ऊरूत्तरपदादौपम्ये' इत्यूङ्प्रत्ययः । नदीत्वाद्ध्रस्वः । **यूना अनेन पार्थिवेन सह** । [**सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु**] सिप्रा नाम तत्रत्या नदी तस्यास्तरङ्गाणामनिलेन कम्पितासु [**उद्यानपरम्परासु**] उद्यानानां परम्परासु पंक्तिषु । **विहर्तुं ते** तव **मनसः रुचिः कच्चित्** । स्पृहास्ति किमित्यर्थः । 'अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम्' इत्यमरः॥

तस्मिन्नभिद्योतितबन्धुपद्मे प्रतापसंशोषितशत्रुपङ्के ।
बबन्ध सा नोत्तमसौकुमार्या कुमुद्वती भानुमतीव भावम् ॥ ३६ ॥

उत्तमसौकुमार्या उत्कृष्टाङ्गमार्दवा **सा** इन्दुमती । **अभिद्योतितबन्धुपद्मे** अभिद्योतितान्युल्लसितानि बन्धव एव पद्मानि येन तस्मिन् । [**प्रतापसंशोषितशत्रुपङ्के**] प्रतापेन तेजसा संशोषिताः **शत्रव** एव पङ्काः कर्दमा येन तस्मिन् । **तस्मिन्** अवन्तिनाथे **कुमुद्वती** । 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्' इति ड्मतुप्प्रत्ययः । **भानुमति** अंशुमति **इव** । **भावं** चित्तं **न बबन्ध** । न तत्रानुरागमकरोदित्यर्थः । बन्धूनां पद्मत्वेन शत्रूणां पङ्कत्वेन च निरूपणं राज्ञः सूर्यसाम्यार्थम् ॥

तामग्रतस्तामरसान्तराभामनूपराजस्य गुणैरनूनाम् ।
विधाय सृष्टिं ललितां विधातुर्जगाद भूयः सुदतीं सुनन्दा ॥ ३७ ॥

सुनन्दा तामरसान्तराभां पद्मोदरतुल्यकान्तिम् । कनकगौरीमित्यर्थः । **गुणैः अनूनाम्** । अधिकामित्यर्थः । [**सुदतीं**] शोभना दन्ता यस्याः सा सुदती । 'वयसि दन्तस्य दतृ' इति दत्रादेशः । 'उगितश्च' इति ङीप् । ताम् । **तां** प्रकृतां प्रसिद्धां वा **विधातुः ललितां सृष्टिम्** । मधुरनिर्माणां स्त्रियमित्यर्थः । अनुगता आपो येषु तेऽनूपा नाम देशाः । 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इत्यप्रत्ययः समासान्तः । 'ऊदनोर्देशे' इत्यूदादेशः । तेषां राज्ञः **अनूपराजस्य अग्रतः विधाय** व्यवस्थाप्य **भूयः** पुनः **जगाद** ॥

---

१ चन्द्रार्धमौलेर्निवसन्नदूरे इ. पा. २ उज्जयिन्यां महाकालाख्यं शिवस्य स्थानं प्रसिद्धम् । उक्तं च स्कान्दे—आकाशे तारकं लिङ्गं पाताले हाटकेश्वरम् । मर्त्यलोके महाकालं दृष्ट्वा काममवाप्नुयात् ॥ अस्य वर्णनं मेघदूते (श्लो० ३५-३८) कविनैव कृतं द्रष्टव्यम् । ३ एतेन स्वर्गमतिरुक्ता । हे०. ४ समुद्यो०. ५ अनेन कुमार्याः सौकुमार्यं राज्ञश्चोग्रत्वं ध्वनितम् । ६ निधाय.

संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुरष्टादशद्वीपनिखातयूपः ।
अनन्यसाधारणराजशब्दो बभूव योगी किल कार्तवीर्यः ॥ ३८ ॥

[**संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुः**] संग्रामेषु युद्धेषु निर्विष्टा अनुभूताः सहस्रं बाहवो यस्य स तथोक्तः । युद्धादन्यत्र द्विभुज एव दृश्यत इत्यर्थः । [**अष्टादशद्वीपनिखातयूपः**] अष्टादशसु द्वीपेषु निखाताः स्थापिता यूपा येन स तथोक्तः । सर्वक्रतुयाजी सार्वभौमश्चेति भावः । जरायुजादिसर्वभूतरञ्जनादनन्यसाधारणो राजशब्दो यस्य स तथोक्तः [**अनन्यसाधारणराजशब्दः**] । **योगी** ब्रह्मविद्वानित्यर्थः । स किल भगवतो दत्तात्रेयाल्लब्धयोग इति प्रसिद्धिः । कृतवीर्यस्यापत्यं पुमान् **कार्तवीर्यः** नाम राजा **बभूव किल** इति । अयं चास्य महिमा सर्वोऽपि दत्तात्रेयवरप्रसादलब्ध इति भारते दृश्यते ॥

अकार्यचिन्तासमकालमेव प्रादुर्भवंश्चापधरः पुरस्तात् ।
अन्तःशरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ॥ ३९ ॥

विनेता शिक्षकः **यः** कार्तवीर्यः । [**अकार्यचिन्तासमकालम्**] अकार्यस्यासत्कार्यस्य चिन्तया अहं चौर्यादिकं करिष्यामीति बुद्ध्या समकालमेककालम् यथा तथा **एव पुरस्ताद्** अग्रे **चापधरः प्रादुर्भवन् प्रजानां** जनानाम् । 'प्रजा स्यात्संततौ जने' इत्यमरः । **अन्तःशरीरेषु** अन्तःकरणेषु । शरीरशब्देनेन्द्रियं लक्ष्यते । **अविनयमपि प्रत्यादिदेश** । मानसापराधमपि निवारयामासेत्यर्थः । अन्ये तु वाक्कायापराधमात्रप्रतिकर्तार इति भावः ॥

ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य विनिःश्वसद्वक्त्रपरम्परेण ।
कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोषितमा प्रसादात् ॥ ४० ॥

[**ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन**] ज्याया मौर्व्या बन्धेन बन्धनेन निष्पन्दा निश्चेष्टा भुजा यस्य तेन । [**विनिःश्वसद्वक्त्रपरम्परेण**] विनिःश्वसती ज्याबन्धोपरोधाद्दीर्घं निःश्वसती वक्त्रपरम्परा दशमुखी यस्य तेन । **निर्जितवासवेन** इन्द्रविजयिना । अत्रेन्द्रादयोऽप्यनेन जितप्राया एवेति भावः । **लङ्केश्वरेण** दशास्येन **यस्य** कार्तवीर्यस्य **कारागृहे** बन्धनागारे । 'कारा स्याद्बन्धनालये' इत्यमरः । **आ प्रसादाद्** अनुग्रहपर्यन्तम् **उषितं** स्थितम् । 'नपुंसके भावे क्तः' । एतत्प्रसाद एव तस्य मोक्षोपायो न तु क्षात्रमिति भावः ॥

---

१ द्विगर्ता द्वयोर्दिशोर्वा गता आपोऽत्रेति द्वीपः । अष्टादश द्वीपा विष्णुपुराणोक्ता यथा—'जम्बुप्लक्षाह्वयौ द्वीपौ शाल्मलिश्चापरो द्विज । कुशः क्रौञ्चस्तथा शाकः पुष्करश्चैव सप्तमः । एते द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः ॥ इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वस्त्वथ वारुणः ॥ इलावृतं तथा सव चन्द्रादित्यसमप्रभम् । इलावृतस्य मध्ये यो मेरुः कनकपर्वतः । इत्थमष्टादश द्वीपाः समाख्याता महर्षिभिः ॥' एतेषु मध्ये सप्तैव मुख्या द्वीपा इति केचित् । नव मुख्यद्वीपा नवोपद्वीपा इत्यन्ये चाहुः । २ 'न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः । यज्ञैर्दानैस्तपोभिर्वा प्रश्रयेण श्रुतेन वा ॥' इ. विष्णुपुराणम् । ३ धरतीति धरश्चापस्य धरश्चापधरः । ४ ज्याघातनिर्विष्ट. ५ दशाननेन. ६ पूर्वं हि जलकेलिलोलविलासिनीस्नानार्थार्जुनभुजपरिघरुद्धरेवावारिप्रवाहापहृतशिवलिङ्गार्चारुषितं रणरसागतं रावणमृद्धे रणे जित्वा कार्तवीर्योऽर्जुनो निजचापज्याबन्धेन बबन्धेत्यागमः इति हे. व. ।

तस्यान्वये भूपतिरेष जातः प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी ।
येन श्रियः संश्रयदोषरूढं स्वभावलोलेत्ययशः प्रमृष्टम् ॥ ४१ ॥

आगमवृद्धसेवी श्रुतवृद्धसेवी **प्रतीप इति** ख्यात इति शेषः । **एष भूपतिस्तस्य** कार्तवीर्यस्य **अन्वये** वंशे **जातः** । **येन** प्रतीपेन [**संश्रयदोषरूढं**] संश्रयस्याश्रयस्य पुंसो दोषैर्व्यसनादिभी रूढमुत्पन्नं **श्रियः** सम्बन्धि **स्वभावलोला** प्रकृतिचञ्चला **इति** एवंरूपम् **अयशः** दुष्कीर्तिः **प्रमृष्टं** निरस्तम् । दुष्टाश्रयत्यागशीलायाः श्रियः प्रकृतिचापलप्रवादो मूढजनपरिकल्पित इत्यर्थः । अयं तु दोषराहित्यान्न कदाचिदपि श्रिया त्यज्यत इति भावः ॥

आयोधने कृष्णगतिं सहायमवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिम् ।
धारां शितां रामपरश्वधस्य संभावयत्युत्पलपत्रसाराम् ॥ ४२ ॥

यः प्रतीपः **आयोधने** युद्धे **कृष्णगतिं** कृष्णवर्त्मानमग्निं **सहायमवाप्य** [**क्षत्रियकालरात्रिम्**] क्षत्रियाणां कालरात्रिम् । संहाररात्रिमित्यर्थः । **रामपरश्वधस्य** जामदग्न्यपरशोः । ' द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ' इत्यमरः । **शितां** तीक्ष्णां **धारां** मुखम् । ' खड्गादीनां च निशितमुखे धारा प्रकीर्तिता ।' इति विश्वः । [**उत्पलपत्रसाराम्**] उत्पलपत्रस्य सार इव सारो यस्यास्तां तथाभूतां **संभावयति** मन्यते । एतन्नगरजिगीषयागतान्रिपून्स्वयमेव धक्ष्यामीति भगवता वैश्वानरेण दत्तवरोऽयं राजा । दह्यन्ते च तथागताः शत्रव इति भारते कथानुसंधेया[1] ॥

अस्याङ्कलक्ष्मीर्भव दीर्घबाहो[2] माहिष्मतीवप्रनितम्बकाञ्चीम् ।
प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥ ४३ ॥

दीर्घबाहोः अस्य प्रतीपस्य **अङ्कलक्ष्मीर्भव**। एनं वृणीष्वेत्यर्थः । अनेनायं विष्णुतुल्य इति ध्वन्यते । [**माहिष्मतीवप्रनितम्बकाञ्चीं**] माहिष्मती नामास्य नगरी । तस्या वप्रः प्राकार एव नितम्बः तस्य काञ्चीं रशनाभूताम् । [**जलवेणिरम्यां**] जलानां वेण्या प्रवाहेण रम्याम् । ' ओघः प्रवाहो वेणी च ' इति हलायुधः । **रेवां** नर्मदां **प्रासादजालैः** गवाक्षैः । 'जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि ।' इत्यमरः । **प्रेक्षितुं कामः** इच्छा **अस्ति यदि** ॥

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि न स क्षितीशो रुचये बभूव ।
शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ॥ ४४ ॥

---

[1] अत्र कथा महाभारते सभापर्वणि—अग्निर्हि नीलस्य राज्ञः सुदर्शनां तनयां चकमे । ब्राह्मणरूपेण तां तमयाचत च । विप्ररूपधारिणं तमग्निं ज्ञात्वा राजा सविनयं तां तस्मायदात् । ' प्रतिगृह्य च तां सुभ्रु नीलराज्ञः सुतां तदा । चक्रे प्रसादं भगवांस्तस्य राज्ञो विभावसुः ॥ वरेण च्छन्दयामास तं नृपं स्विष्टकृत्तमः । अभयं च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीपतिः ॥ ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः । जिगीषन्ति बलाद्राजंस्ते दह्यन्ते स्म वह्निना ॥' इति ।
[2] अङ्कस्थायास्तवालिङ्गनमेव स्यादिति दीर्घबाहुत्वम् । हे०.

प्रकामं [**प्रियदर्शनः**] प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सः **अपि** । दर्शनीयोऽपीत्यर्थः । **स क्षितीशः** [**शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः**] शरदा प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधो निरस्तमेघावरणः **पर्याप्तकलः** पूर्णकलः **शशी नलिन्या इव** । **तस्याः** इन्दुमत्याः **रुचये न बभूव** । रुचिं नाजीजनदित्यर्थः । लोको भिन्नरुचिरिति भावः ॥

सा शूरसेनाधिपतिं सुषेणमुद्दिश्य लोकान्तरगीतकीर्तिम् ।
आचारशुद्धोभयवंशदीपं शुद्धान्तरक्ष्या जगदे कुमारी ॥ ४५ ॥

[**लोकान्तरगीतकीर्तिम्**] लोकान्तरे स्वर्गादावपि गीतकीर्तिम् । [**आचारशुद्धोभयवंशदीपम्**] आचारेण शुद्धयोरुभयोर्वंशयोर्मातापितृकुलयोर्दीपं प्रकाशकम् । उभयवंशेत्यत्रोभयपक्षवन्निर्वाहः । [**शूरसेनाधिपतिं**] शूरसेनानां देशानामधिपतिं **सुषेणं** नाम नृपतिम् **उद्दिश्य** अभिसंधाय **शुद्धान्तरक्ष्या** अन्तःपुरपालिकया । ' कर्मण्यण् ' । 'टिड्ढाणञ्–' इति ङीप् । **सा कुमारी जगदे** ॥

नीपान्वयः पार्थिव एष यज्वा गुणैर्यमाश्रित्य परस्परेण ।
सिद्धाश्रमं शान्तमिवैत्य सत्त्वैर्नैसर्गिकोऽप्युत्ससृजे विरोधः ॥ ४६ ॥

यज्वा विधिवदिष्टवान् । ' सुयजोर्ङ्वनिप् ' इति ङ्वनिप्प्रत्ययः । **एष पार्थिवः** । नीपो नामान्वयोऽस्येति **नीपान्वयः** नीपवंशजः । **यं** सुषेणम् **आश्रित्य गुणैः** ज्ञानमौनादिभिः । **शान्तं** प्रसन्नं **सिद्धाश्रमम्** ऋष्याश्रमम **एत्य** प्राप्य **सत्त्वैः** गजसिंहादिभिः प्राणिभिः **इव** । **नैसर्गिकः** स्वाभाविकः **अपि परस्परेण विरोधः उत्ससृजे** त्यक्तः ॥

यस्यात्मगेहे नयनाभिरामा कान्तिर्हिमांशोरिव संनिविष्टा ।
हर्म्याग्रसंरूढतृणाङ्कुरेषु तेजोऽविषह्यं रिपुमन्दिरेषु ॥ ४७ ॥

हिमांशोः कान्तिश्चन्द्रकिरणाः **इव** [**नयनाभिरामा**] नयनयोरभिरामा **यस्य** सुषेणस्य **कान्तिः** शोभा **आत्मगेहे** स्वभवने **संनिविष्टा** संक्रान्ता । **अविषह्यं** विसोढुमशक्यं **तेजः** प्रतापस्तु । [**हर्म्याग्रसंरूढतृणाङ्कुरेषु**] हर्म्याग्रेषु धनिकमन्दिरप्रान्तेषु । ' हर्म्यादि धनिनां वासः ' इत्यमरः । संरूढास्तृणाङ्कुरा येषां तेषु । शून्येष्वित्यर्थः । **रिपुमन्दिरेषु** शत्रुनगरेषु । ' मन्दिरं नगरे गृहे ' इति विश्वः । संनिविष्टम् । स्वजनाह्लादको द्विषंतपश्चेति भावः ॥

यस्यावरोधस्तनचन्दनानां प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले ।
कलिन्दकन्या मथुरां गतापि गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति ॥ ४८ ॥

---

१ नृपपक्षे चतुःषष्टिः कलाः । हे. चा०. २ नलिन्युपमानेन पद्मिनीजातित्वम् । हे०. ३ देशान्तर. ४ शय्यां जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः [५. ७२] इत्यस्य व्याख्यानं द्रष्टव्यम् । ५ मवाप्य, मिवैत्य०. ६ ०देहे. ७ एतेनातिक्रूरत्वं वैराग्यकारणम् । चा० दि० । ८ संरक्त.

यस्य सुषेणस्य **वारिविहारकाले** जलक्रीडासमये [**अवरोधस्तनचन्दनानाम्**] अवरोधानामन्तःपुराङ्गनानां स्तनेषु चन्दनानां मलयजानां **प्रक्षालनाद्** हेतोः **कलिन्दकन्या** कलिन्दो नाम शैलस्तत्कन्या यमुना । 'कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।' इत्यमरः । [**मथुरां**] मथुरा नामास्य संज्ञा नगरी । तां **गता अपि** । गङ्गाया विप्रकृष्टापीत्यर्थः । मथुरायां गङ्गाभावं सूचयत्यपिशब्दः । कालिन्दीतीरे मथुरा लवणासुरवधकाले शत्रुघ्नेन निर्मास्यत इति वक्ष्यति । तत्कथमधुना मथुरासंभव इति चिन्त्यम् । 'मथुरा मधुरापुरी' इति शब्दभेदः । यद्वा सान्येति । [**गङ्गोर्मिसंसक्तजला**] गङ्गाया भागीरथ्या ऊर्मिभिः संसक्तजला **इव भाति** । धवलचन्दनसंसर्गात्प्रयागादन्यत्राप्यत्र गङ्गासंगतेव भातीत्यर्थः । 'सितासिते हि गङ्गायमुने' इति घण्टापथः ॥

त्रस्तेन ताक्ष्यात्किल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः ।
वक्षःस्थलव्यापिरुचं दधानः सकौस्तुभं ह्रेपयतीव कृष्णम् ॥ ४९ ॥

ताक्ष्याद् गरुडात् **त्रस्तेन** [**यमुनौकसा**] यमुना ओकः स्थानं यस्य तेन । **कालियेन** नाम नागेन **विसृष्टं किल** अभयदाननिष्क्रयत्वेन दत्तम् । किल इत्यैतिह्ये । **वक्षःस्थलव्यापिरुचं मणिं दधानः यः** सुषेणः **सकौस्तुभं कृष्णं** विष्णुं **ह्रेपयतीव** व्रीडयतीव । 'अर्तिह्री–' इत्यादिना पुगागमः । कौस्तुभमणेरप्युत्कृष्टोऽस्य मणिरिति भावः ॥

संभाव्य भर्तारममुं युवानं मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्ये ।
वृन्दावने चैत्ररथादनूने निर्विश्यतां सुन्दरि यौवनश्रीः ॥ ५० ॥

युवानम् अमुं सुषेणं **भर्तारं संभाव्य** मत्वा । पतित्वेनाङ्गीकृत्येत्यर्थः । [**मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्ये**] मृदुप्रवालोत्तरा उपरिप्रस्तारितकोमलपल्लवा पुष्पशय्या यस्मिंस्तत्तस्मिन् । **चैत्ररथात्** कुबेरोद्यानाद् **अनूने वृन्दावने** वृन्दावननामक उद्याने हे **सुन्दरि यौवनश्रीः** यौवनफलं **निर्विश्यतां** भुज्यताम् ॥

अध्यास्य चाम्भःपृषतोक्षितानि शैलेयगन्धीनि शिलातलानि ।
कलापिनां प्रावृषि पश्य नृत्यं कान्तासु गोवर्धनकन्दरासु ॥ ५१ ॥

किं **च** । **प्रावृषि** वर्षासु **कान्तासु गोवर्धनकन्दरासु** गोवर्धनस्याद्रेः कन्दरासु दरीषु । 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री' इत्यमरः । [**अम्भःपृषतोक्षितानि**]

---

१ अनुरूपं श्लोकार्धं मेघदूते–'संसर्पन्त्याः सपदि भवतः स्रोतसि च्छाययासौ स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा ॥' इति । २ त्रातेनेति दि॰वल्लभौ पठतः । अयं पाठः साधीयानिव भाति । त्राणस्य निष्क्रयत्वेन मणिदानस्य युक्ततरत्वात् । ३ विष्णुम्. ४ कोमलकिसलयाधिककुसुमशयनीये । व॰ सु॰ । उत्तरशब्द आधिक्यं ब्रुवाणः संमिश्रत्वमाह । यथा– 'निनाय सात्यर्थहिमोत्तरानिलाः' इति हिममिश्रा इत्यर्थः । हे॰ व॰. । ५ उक्तं च शम्भुरहस्ये 'अलकाया बहिश्चान्यद्वनं चैत्ररथं प्रिये । योजनायुतविस्तीर्णं सर्वं कल्पद्रुमाकुलम् ॥' हे. ६ नद्धानि, बद्धानि. कुमारसंभवेपि प्रायुङ्क्त कविः 'शैलेयनद्धेषु शिलतलेषु' इति ।

अम्भसः पृषतैर्बिन्दुभिरुक्षितानि सिक्तानि । शिलायां भवं शैलेयम् । 'शिलाजतु च शैलेयम्' इति यादवः । यद्वा शिलापुष्पाख्य ओषधिविशेषः । 'कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु । शैलेयम्' इत्यमरः । 'शिलाया ढः' इत्यत्र शिलाया इति योगविभागादिवार्थे ढञ्प्रत्ययः । तद्गन्धवन्ति **शैलेयगन्धीनि शिलातलानि अध्यास्य** अधिष्ठाय **कलापिनां** बर्हिणां **नृत्यं पश्य** ॥

नृपं तमावर्तमनोज्ञनाभिः सा व्यत्यगादन्यवधूर्भवित्री ।
महीधरं मार्गवशादुपेतं स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥ ५२ ॥

'स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः' इत्यमरः । आवर्तमनोज्ञा नाभिर्यस्याः सा [**आवर्तमनोज्ञनाभिः**] । इदं च नदीसाम्यार्थमुक्तम् । **अन्यवधूः** अन्यपत्नी **भवित्री** भाविनी **सा** कुमारी **तं नृपम्** । **सागरगामिनी** सागरं गन्त्री **स्रोतोवहा** नदी **मार्गवशादुपेतं** प्राप्तं **महीधरं** पर्वतम् **इव व्यत्यगात्** अतीत्य गता ॥

अथाङ्गदाश्लिष्टभुजं भुजिष्या हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।
आसेदुषीं सादितशत्रुपक्षं बालामबालेन्दुमुखीं बभाषे ॥ ५३ ॥

अथ भुजिष्या किंकरी सुनन्दा । 'भुजिष्या किंकरी मता' इति हलायुधः । **अङ्गदाश्लिष्टभुजं** केयूरनद्धबाहुं **सादितशत्रुपक्षं** विनाशितशत्रुवर्गं **हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् आसेदुषीम्** आसन्नाम् । **अबालेन्दुमुखीं** पूर्णेन्दुमुखीं **बालाम्** इन्दुमतीं **बभाषे** ॥

असौ महेन्द्राद्रिसमानसारः पतिर्महेन्द्रस्य महोदधेश्च ।
यस्य क्षरत्सैन्यगजच्छलेन यात्रासु यातीव पुरो महेन्द्रः ॥ ५४ ॥

[**महेन्द्राद्रिसमानसारः**] महेन्द्राद्रेः समानसारस्तुल्यसत्त्वः **असौ** हेमाङ्गदः **महेन्द्रस्य** नाम कुलपर्वतस्य **महोदधेश्च पतिः** स्वामी । 'महेन्द्रमहोदधी एवास्य गिरिजलदुर्गे' इति भावः । **यस्य यात्रासु** [**क्षरत्सैन्यगजच्छलेन**] क्षरतां मदस्राविणां सैन्यगजानां छलेन **महेन्द्रः** महेन्द्राद्रिः **पुरः** अग्रे **यातीव** । अद्रिकल्पा अस्य गजा इत्यर्थः ॥

ज्याघातरेखे सुभुजो भुजाभ्यां बिभर्ति यश्चापभृतां पुरोगः ।
रिपुश्रियां साञ्जनबाष्पसेके बन्दीकृतानामिव पद्धती द्वे ॥ ५५ ॥

सुभुजः चापभृतां पुरोगः धनुर्धराग्रेसरः **यः** । **बन्दीकृतानां** प्रगृहीतानाम् ।

---

१ नद्धानीति पाठे नद्धं व्याप्तमिति व्याख्येयम् । २ तत्र मयूरसंचारेण सर्पाभावात्संभोगे निःशंकता । कौतुकाभावश्च ध्वन्यते । हे. चा. ३ सागरोपमया भाविनः पत्युर्गाम्भीर्यं ध्वनितम् । ४ 'बाला षोडशवार्षिकी' इति रतिरहस्यम् । ५ महेन्द्रः इन्द्रः अद्रिः सूर्यस्तयोः समानबलः । इ. व० ६ यात्रासु विजयप्रयाणेषु कटकचलनेषु वा ।

प्रग्रहोपग्रहौ बन्द्याम' इत्यमरः । **रिपुश्रियां** [**साञ्जनबाष्पसेके**] साञ्जनो बाष्पसेको ययोस्ते । कज्जलमिश्राश्रुसिक्ते इत्यर्थः । **पद्धती इव** । **द्वे** [**ज्याघातरेखे**] ज्याघातानां मौर्वीकिणानां रेखे राजी **भुजाभ्यां बिभर्ति** । द्विवचनात्सव्यसाचित्वं गम्यते । रिपुश्रियां भुजाभ्यामेवाहरणात्तद्गतरेखयोस्तत्पद्धतित्वेनोत्प्रेक्षा । तयोः श्यामत्वात्साञ्जनाश्रुसेकोक्तिः[१]॥

यमात्मनः सद्मनि संनिकृष्टो मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः ।
प्रासादवातायनदृश्यवीचिः प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तम् ॥ ५६ ॥

आत्मनः सद्मनि सुप्तं यं हेमाङ्गदं **संनिकृष्टः** समीपस्थोऽत एव [**प्रासादवातायनदृश्यवीचिः**] प्रासादवातायनैर्दृश्यवीचिः । [**मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः**] मन्द्रेण गम्भीरेण । 'मन्द्रस्तु गम्भीरे' इत्यमरः । ध्वनिना त्याजितं यामस्य तूर्यं प्रहरावसानसूचकं वाद्यं येन स तथोक्तः । 'द्वौ यामप्रहरौ समौ' इत्यमरः । **अर्णव एव प्रबोधयति** । अर्णवस्यैव तूर्यकार्यकारित्वात्तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । समुद्रस्यापि सेव्यत्वे किमन्येषामिति भावः ॥

अनेन सार्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु ।
द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ॥ ५७ ॥

अनेन राज्ञा **सार्धं** [**तालीवनमर्मरेषु**] तालीवनैर्मर्मरेषु मर्मरेति ध्वनत्सु । 'अथ मर्मरः । स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्' इत्यमरवचनाद्गुणपरस्यापि मर्मरशब्दस्य गुणिपरत्वं प्रयोगादवसेयम् । **अम्बुराशेः** समुद्रस्य **तीरेषु** [**द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैः**] द्वीपान्तरेभ्य आनीतानि लवङ्गपुष्पाणि देवकुसुमानि यैस्तैः । 'लवङ्गं देवकुसुमम्' इत्यमरः । **मरुद्भिः** वातैः [**अपाकृतस्वेदलवा**] अपाकृताः प्रशमिताः स्वेदस्य लवा बिन्दवो यस्याः सा तथाभूता सती त्वं **विहर** क्रीड ॥

प्रलोभिताप्याकृतिलोभनीया विदर्भराजावरजा तयैवम् ।
तस्मादपावर्तत दूरकृष्टा नीत्येव लक्ष्मीः प्रतिकूलदैवात् ॥ ५८ ॥

[**आकृतिलोभनीया**] आकृत्या रूपेण लोभनीयाकर्षणीया । न तु वर्णनमात्रेः

---

१ अत्र रिपुभेदात्कालभेदाद्वा बहुवचनम् । वल्लभदिनकरौ तु रिपुश्रियः–याः–बन्दीकृताया इव' इति पठतः । किं तु मल्लिनाथसम्मतः पाठ एव साधीयानिति प्रतिभाति । अनेकत्वेन विना पद्धतेरसंभवात् । २ अस्मात्परमतिरिक्तं श्लोकमेकं पठन्ति चा० दिनकरादयः । यथा—

रणेष्वमित्रीणतया प्रकाशः शरासनज्यानिकषौ भुजाभ्याम् ।
विस्पष्टलेखौ रिपुविक्रमस्य निर्वाणमार्गाविव यो बिभर्ति ॥

३ अयं श्लोकोऽन्यथा पठ्यते चा० दि०रादिभिः–यमात्मनः सद्मनि सांधजालैरालोक्य वेलातटपूगमालः (ली) । मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः प्रबोध० इ० । ४ अनेन वैतालिकाभाव उक्तः । हे० ५ अनेनोद्यानाभावश्चोक्तः । हे० ६ यादृशेन रूपेणेयं प्रलोभ्यते तादृशं रूपं तस्मिन्नृपे नासीत । दि० । चा० अप्येवम् । 'आकृतिलोभनीयात्' इति पाठकल्पनायां त्वर्थः सुविशदः स्यात् । अन्यथोपमाभूताया लक्ष्म्या आकर्षकं किंचिन्न स्यात् । इन्दुमत्यास्त्यागे दैवप्रातिकूल्यमन्तरेण कारणान्तरस्याविवक्षितत्वाच्च ।

णेत्यर्थः । **विदर्भराजावरजा** भोजानुजेन्दुमती **तया** सुनन्दया **एवं प्रलोभितापि** प्रचोदितापि । **नीत्या** पुरुषकारेण **दूरकृष्टा** दूरमानीता **लक्ष्मीः [प्रतिकूलदैवात्]** प्रतिकूलं दैवं यस्य तस्मात्पुंसः **इव तस्मात्** हेमाङ्गदाद् **अपावर्तत** प्रतिनिवृत्ता ॥

अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं दौवारिकी देवसरूपमेत्य ।
इतश्चकोराक्षि विलोकयेति पूर्वानुशिष्टां निजगाद भोज्याम् ॥ ५९ ॥

अथ द्वारे नियुक्ता **दौवारिकी** सुनन्दा । ' तत्र नियुक्तः ' इति ठक्प्रत्ययः । ' द्वारादीनां च ' इत्यौ आगमः । आकारेण **देवसरूपं** देवतुल्यम् । **उरगाख्यस्य पुरस्य** पाण्ड्यदेशे कान्यकुब्जतीरवर्तिनागपुरस्य **नाथमेत्य** प्राप्य । हे **चकोराक्षि इतो विलोकयेति पूर्वानुशिष्टां** पूर्वमुक्तां भोजस्य राज्ञो गोत्रापत्यं स्त्रियं **भोज्याम्** इन्दुमतीम् । ' क्रौड्यादिभ्यश्च ' इत्यत्र भोजात्क्षत्रियादित्युपसंख्यानात्ष्यङ्प्रत्ययः । ' यङश्चाप् ' इति चाप् । **निजगाद** । इतो विलोकयेति पूर्वमुक्त्वा पश्चाद्वक्तव्यं निजगादेत्यर्थः ॥

पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन ।
आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः ॥ ६० ॥

[अंसार्पितलम्बहारः] अंसयोरर्पिताः । लम्बन्त इति लम्बाः । हाराः यस्य सः । **हरिचन्दनेन** गोशीर्षाख्येन चन्दनेन । ' तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् । ' इत्यमरः । **क्लृप्ताङ्गरागः** सिद्धानुलेपनः **अयं** पाण्डूनां जनपदानां राजा **पाण्ड्यः** । ' पाण्डोर्जनपदशब्दात्क्षत्रियाड्ड्यण्वक्तव्यः ' इति ड्यण्प्रत्ययः । तस्य राजन्यपत्यवदिति वचनात् । **[बालातपरक्तसानुः]** बालातपेन रक्ता अरुणाः सानवो यस्य सः । **सनिर्झरोद्गारः** प्रवाहस्यन्दनसहितः । ' वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ' इत्यमरः । **अद्रिराजः इवाभाति** ॥

विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता महाद्रेर्निःशेषपीतोज्झितसिन्धुराजः ।
प्रीत्याश्वमेधावभृथार्द्रमूर्तेः सौस्नातिको यस्य भवत्यगस्त्यः ॥ ६१ ॥

विन्ध्यस्य नाम्नः **महाद्रेः** । तपनमार्गनिरोधाय वर्धमानस्येति शेषः । **संस्तम्भयिता** निवारयिता **[निःशेषपीतोज्झितसिन्धुराजः]** निःशेषं पीत उज्झितः

---

१ अत्रायं क्षेपकः क्वचित्—**अथाधिगम्यो(त्यो)रगराजकल्पं पतिं पुरस्योरगपूर्वनाम्नः । आचारपूतो (-शुद्धो)भयवंशदीपं शुद्धान्तरक्ष्या जगदे कुमारी ॥**

२ अत्र प्रसिद्धस्य सर्परूपार्थस्य झटित्युपस्थित्या नागपुरत्यस्य विलम्बेनोपस्थितेर्विनिहतार्थता दोषः । ३ ' सोऽस्य राजा ' इति ष्यञ् । ' पाण्डवादिभ्यो यत् ' इ. भट्टोजिदीक्षिताः । ४ अत्र वाक्यार्थवृत्तिरुपमा । यदाह वामनः—तद्‌द्वैविध्यं पदवाक्यार्थवृत्तिभेदात् । ५ पुरा किल मेरुमत्सराद्वर्धमानेन विन्ध्याद्रिणा रविमार्गो निरुद्धः । तदा देवैरनुरुद्धो विन्ध्यगुरुर्भगवानगस्त्यः काशीं परित्यज्य दक्षिणदेशमागतः । आगतं तं दृष्ट्वा विन्ध्यो नीचैः प्रणनाम । प्रणतं च तं गुरुः'यावदहं न प्रत्यागच्छामि तावदेतदवस्थ एव तिष्ठ ' इत्यभिधायासंनिवृत्तये दक्षिणामाशामाश्रितवान् । स. ४. श्लो. ४४ द्रष्टव्यः । ६ हते वृत्रासुरे तदनुचरा दानवा निशि त्रैलोक्यं पीडयांचक्रुर्दिवा च सागरं प्रच्छन्ना बभूवुः । ततो भगवता विष्णुनाज्ञप्तेनेन्द्रेण प्रार्थितो भगवानगस्त्यः सागरं पपौ । पीते च तस्मिंस्तद्गर्भस्था दैत्या देवैर्हताः । इति कथात्रानुसन्धेया ।

पुनस्त्यक्तः सिन्धुराजः समुद्रो येन सः **अगस्त्यः** [**अश्वमेधावभृथार्द्रमूर्तेः**] अश्वमेधस्यावभृथे दीक्षान्ते कर्मणि । 'दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः' इत्यमरः । आर्द्रमूर्तेः स्नातस्येत्यर्थः । **यस्य** पाण्ड्यस्य **प्रीत्या** स्नेहेन । न तु दाक्षिण्येन । सुस्नातं पृच्छतीति **सौस्नातिकः भवति** । 'पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः' इत्युपसंख्यानाट्ठक् ॥

अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापं येनेन्द्रलोकावजयाय दृप्तः ।
पुरा जनस्थानविमर्दशङ्की संधाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥ ६२ ॥

पुरा पूर्वं [**जनस्थानविमर्दशङ्की**] जनस्थानस्य खरालयस्य विमर्दशङ्की **दृप्तः** उद्धतः **लङ्काधिपतिः** रावणः । **दुरापं** दुर्लभम् **अस्त्रं** ब्रह्मशिरोनामकं **हरादाप्तवता येन** पाण्ड्येन **संधाय** । **इन्द्रलोकावजयाय** इन्द्रलोकं जेतुं **प्रतस्थे** । इन्द्रविजयिनो रावणस्यापि विजेतेत्यर्थः ॥

अनेन पाणौ विधिवद् गृहीते महाकुलीनेन महीव गुर्वी ।
रत्नानुविद्धार्णवमेखलाया दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः ॥ ६३ ॥

महाकुलीनेन महाकुले जातेन । 'महाकुलादञ्खञौ' इति खञ्प्रत्ययः । **अनेन** पाण्ड्येन **पाणौ** त्वदीये **विधिवद्** यथाशास्त्रं **गृहीते** सति **गुर्वी** गुरुः । 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीप् । **महीव** [**रत्नानुविद्धार्णवमेखलायाः**] रत्नैरनुविद्धो व्याप्तोऽर्णव एव मेखला यस्यास्तस्याः । इदं विशेषणं मह्यामिन्दुमत्यां च योज्यम् । **दक्षिणस्याः दिशः सपत्नी भव** । अनेन सपत्न्यन्तराभावो ध्वन्यते ॥

ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगास्वेलालतालिङ्गितचन्दनासु ।
तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥ ६४ ॥

[**ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगासु**] ताम्बूलवल्लीभिर्नागवल्लीभिः परिणद्धाः परिरब्धाः पूगाः क्रमुका यासु तासु । 'ताम्बूलवल्ली नागवल्ल्यपि' इति 'घोण्टा तु पूगः क्रमुकः' इति चामरः । [**एलालतालिङ्गितचन्दनासु**] एलालताभिरालिङ्गिताश्चन्दना मलयजा यासु तासु । 'गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् ।' इत्यमरः । [**तमालपत्रास्तरणासु**] तमालस्य तापिच्छस्य पत्राण्येवास्तरणानि यासु तासु । 'कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि' इत्यमरः । **मलयस्थलीषु शश्वत्** मुहुः सदा वा **रन्तुं प्रसीद** अनुकूला भव ॥

इन्दीवरश्यामतनुर्नृपोऽसौ त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः ।
अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥ ६५ ॥

असौ नृपः इन्दीवरश्यामतनुः । **त्वं** [**रोचनागौरशरीरयष्टिः**]

१ अनेनास्य कोपि महिमातिशय उक्तः । २ शश्वच्छब्देन ताम्बूलल्लतादीनामुद्दीपनविभावनानामाधिक्यं सूच्यते । चा०

रोचना गोरोचनेव गौरी शरीरयष्टिर्यस्याः सा । ततः **तडित्तोयदयोः** विद्युन्मेघयोः **इव वां** युवयोः **योगः** समागमः [**अन्योन्यशोभापरिवृद्धये**] अन्योन्यशोभायाः परिवृद्धये **अस्तु** ॥

स्वसुर्विदर्भाधिपतेस्तदीयो लेभेऽन्तरं चेतसि नोपदेशः ।
दिवाकरादर्शनबद्धकोशे नक्षत्रनाथांशुरिवारविन्दे ॥ ६६ ॥

विदर्भाधिपतेः भोजस्य **स्वसुः** इन्दुमत्याः **चेतसि तदीयः** सुनन्दासंबन्धी **उपदेशः** वाक्यम् । [**दिवाकरादर्शनबद्धकोशे**] दिवाकारस्यादर्शनेन बद्धकोशे मुकुलिते **अरविन्दे नक्षत्रनाथांशुः** चन्द्रकिरणः **इव** । **अन्तरम्** अवकाशं **न लेभे** ॥

संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥ ६७ ॥

पतिंवरा सा इन्दुमती **रात्रौ संचारिणी दीपशिखा इव यं यं** भूमिपालं **व्यतीयाय** अतीत्य गता **स स भूमिपालः** । स सर्व इत्यर्थः । 'नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विर्वचनम् । [**नरेन्द्रमार्गाट्टः**] नरेन्द्रमार्गे राजपथेऽट्टाख्यो गृहभेदः **इव** । ' स्यादट्टः क्षौममस्त्रियाम् ' इत्यमरः । **विवर्णभावं** विच्छायत्वम् । अट्टस्तु तमोवृतत्वम् । **प्रपेदे** ॥

तस्यां रघोः सूनुरुपस्थितायां वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् ।
वामेतरः संशयमस्य बाहुः केयूरबन्धोच्छ्वसितैर्नुनोद ॥ ६८ ॥

तस्याम् इन्दुमत्यां **उपस्थितायाम्** आसन्नायां सत्यां **रघोः सूनुः** अजः **मां वृणीत न** वा इति **समाकुलः** संशयितः **अभूत्** । अथ **अस्य** अजस्य **वामेतरः** वामादितरो दक्षिणः **बाहुः** [**केयूरबन्धोच्छ्वसितैः**] केयूरं बध्यतेऽत्रेति केयूरबन्धोऽङ्गदस्थानम् । तस्योच्छ्वसितैः स्फुरणैः **संशय नुनोद** ॥

---

१ क्षीणत्वादतिसुन्दरं शरीरमित्य० । ' यष्टिशब्दः श्रेष्ठार्थः ' इ. दिनकरः । २ मेघविद्युतोः क्षणिकयोगाद्दूराग्योक्तिः । चा० दि०. ३ अनेन परस्परशोभा नान्येषामित्युक्तं दक्षिणत्वं वा । हे० ४ ' तारापतेरंशुः ' इ. चा० दि० पठन्ति । ५ अनेनाजस्य सूर्यसादृश्यं ध्वनितम्. ६ एतेन दिवसकरकमलयोरिवेन्दुमत्यभीष्टस्याजकुमारस्य मनसश्च स्नेहाधिक्यं सूच्यते । चा०. ७ आभामितस्तत्क्षणमंसकूटे वामेतरेण स्फुरता भुजेन । इति दि० चा० पठतः । हे०णाप्ययं पाठ उद्धृतः । ८ ' वामभागस्तु नारीणां श्रेष्ठः पुंसां तु दक्षिणः । दाने देवादिपूजायां स्पन्देऽलंकरणेऽपि च ॥' इति निमित्तनिदाने । तथा—' अंगविस्फुरणं नृणां दक्षिणं सर्वकामदम् । तदेव शस्यते म-ङ्गनारीणामप्रदक्षिणम् '॥ इ. हे०. पुंसां हि दक्षिणभुजस्फुरणं प्रियालिङ्गनं सूचयति । अत एवेन्दुमतीं लप्स्येऽहमित्यजस्य चित्तवृत्तिराशासीत् इ. दि० । इदं बाहुस्फुरणं तत्र तत्र वर्ण्यते कविभिः । ' शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ' इति शाकुन्तले । ' अयं मां स्पन्दितबाहुराश्वासयति दक्षिणः । ' इ. विक्रमोर्वशीये । अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहुः ' इ. भट्टिश्च । ९ केयूरस्याङ्गदस्य बन्धो ग्रन्थिस्तस्य भुजस्फुरणवशाद्यान्युच्छ्वसितान्युच्छ्वसितानि तैः । इति दिनकरो व्याख्याति ।

तं प्राप्य सर्वावयवानवद्यं व्यावर्ततान्योपगमात्कुमारी ।
न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य वृक्षान्तरं काङ्क्षति षट्पदाली ॥ ६९ ॥

कुमारी । [**सर्वावयवानवद्यं**] सर्वेष्ववयवेष्वनवद्यमदोषं तम् अजं **प्राप्य** । **अन्योपगमाद्** राजान्तरोपगमाद् **व्यावर्तत** निवृत्ता । तथा **हि** । **षट्पदाली** भृङ्गावलिः । प्रफुल्लतीति **प्रफुल्लं** विकसितम् । पुष्पितमित्यर्थः । प्रपूर्वात्फुल्लतेः पचाद्यच् । फलतेस्तु प्रफुल्तमिति पठितव्यम् । 'अनुपसर्गात्–' इति निषेधात् । इत्युभयथापि न कदाचिदनुपपत्तिरित्युक्तं प्राक् । **सहकारं** चूतविशेषम् **एत्य** । 'आम्रश्चूतो रसालोऽसा सहकारोऽतिसौरभः ।' इत्यमरः । **वृक्षान्तरं न काङ्क्षति** । न हि सर्वोत्कृष्टवस्तुलाभेऽपि वस्त्वन्तरस्याभिलाषः स्यादित्यर्थः ॥

तस्मिन्समावेशितचित्तवृत्तिमिन्दुप्रभामिन्दुमतीमवेक्ष्य ।
प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा सविस्तरं वाक्यमिदं सुनन्दा ॥ ७० ॥

तस्मिन् अजे [**समावेशितचित्तवृत्तिम्**] समावेशिता संक्रामिता चित्तवृत्तिर्यया ताम् । [**इन्दुप्रभां**] इन्दोः प्रभेव प्रभा यस्यास्ताम् । आह्लादकत्वादिन्दुसाम्यम् । **इन्दुमतीम् अवेक्ष्य अनुक्रमज्ञा** वाक्यपौर्वापर्याभिज्ञा **सुनन्देदं** वक्ष्यमाणं **सविस्तरं** सप्रपञ्चम् । 'प्रथने वावशब्दे' इति घञो निषेधात् 'ऋदोरप्' इत्यप्प्रत्ययः । 'विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः ।' इत्यमरः । **वाक्यं वक्तुं प्रचक्रमे** ॥

इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत् ।
काकुत्स्थशब्दं यत उन्नतेच्छाः श्लाघ्यं दधत्युत्तरकोसलेन्द्राः ॥ ७१ ॥

[**इक्ष्वाकुवंश्यः**] इक्ष्वाकोर्मनुपुत्रस्य वंश्यो वंशे भवः । **नृपाणां ककुदं** श्रेष्ठः । 'ककुच्च ककुदं श्रेष्ठे वृषांसे राजलक्ष्मणि ।' इति विश्वः । **आहितलक्षणः** प्रख्यातगुणः । 'गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहितलक्षणौ ।' इत्यमरः । ककुदि वृषांसे तिष्ठतीति **ककुत्स्थः इति** प्रसिद्धः कश्चिद्राजा **अभूत्** । **यतः** ककुत्स्थादारभ्य **उन्नतेच्छाः** महाशयाः । 'महेच्छस्तु महाशयः' इत्यमरः । **उत्तरकोसलेन्द्राः** राजानो दिलीपादयः **श्लाघ्यं** प्रशस्तम् [**काकुत्स्थशब्दं**] ककुत्स्थस्यापत्यं पुमान्काकुत्स्थ इति शब्दं संज्ञां **दधति** बिभ्रति । तन्नामसंस्पर्शोऽपि वंशस्य कीर्तिकर इति भावः । पुरा किल पुरंजयो नाम साक्षाद्भगवतो विष्णोरंशावतारः कश्चिदैक्ष्वाको राजा देवैः सह समयबन्धेन देवासुरयुद्धे

---

१ 'विरामार्थानां यतो विरतिः' इत्यपादानत्वम् । २ 'प्रथने वावशब्दे' इति सूत्रेण विपूर्वात्स्तृणातेर्घञ् स्यादशब्दाविषये प्रथने । अत्र शब्दस्य [वाक्यस्य] प्रथनान्न घञ् । किं तु 'ऋदोरप्' इति अप्प्रत्ययः । ३ अयं शशादापरनामधेयस्य विकुक्षेर्नामेक्ष्वाकुपुत्रस्य पुत्रः । अत्र भागवतम्–पुरंजयस्तस्य सुत इन्द्रवाह इतीरितः । ककुत्स्थ इति चाप्युक्तः शृणु नामानि तस्य वै ॥ कृतान्त आसीत्समरो देवानां सह दानवैः । पार्ष्णिग्राहो वृतो वीरो देवैर्दैत्यपराजितैः ॥ वचनाद्देवदेवस्य विष्णोर्विश्वात्मनः प्रभोः । वाहनत्वे वृतस्तस्य बभूवेन्द्रो महावृषः ॥ स सन्नद्धो धनुर्दिव्यमादाय विशिखान्सितान् । स्तूयमानः समारुह्य युयुत्सुः ककुदि स्थितः ॥ तेजसाप्यायितो विष्णोः पुरुषस्य परात्मनः । प्रतीच्यां दिशि दैत्यानामरुणत्त्रिदशैः पुरम् ॥ * * * जित्वा पुरं धनं सर्वं सश्रीकं वज्रपाणये । प्रत्ययच्छत्स राजर्षिरिति नामभिराहृतः ॥

महोक्षरूपधारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा पिनाकिलीलया निखिलमसुरकुलं निहत्य ककुत्स्थसंज्ञां लेभ इति पौराणिकी कथानुसंधेया । वक्ष्यते चायमेवार्थ उत्तरश्लोके ॥

महेन्द्रमास्थाय महोक्षरूपं यः संयति प्राप्तपिनाकिलीलः ।
चकार बाणैरसुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः ॥ ७२ ॥

यः ककुत्स्थः **संयति** युद्धे । [**महोक्षरूपं**] महानुक्षा महोक्षः । ' अचतुर—' इत्यादिना निपातः । तस्य रूपमिव रूपं यस्य तं **महेन्द्रमास्थाय** आरुह्य । अत एव [**प्राप्तपिनाकिलीलः**] प्राप्ता पिनाकिन ईश्वरस्य लीला येन स तथोक्तः सन् **बाणैरसुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः** निवृत्तपत्ररचनाः **चकार** । तद्भर्तॄनसुरानवधीदित्यर्थः । न हि विधवाः प्रसाध्यन्त इति भावः ॥

ऐरावतास्फालनविश्लथं यः संघट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन ।
उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्यामर्धासनं गोत्रभिदोऽधितष्ठौ ॥ ७३ ॥

यः ककुत्स्थः [**ऐरावतास्फालनविश्लथं**] ऐरावतस्य स्वर्गजस्यास्फालनेन ताडनेन विश्लथं शिथिलम् **अङ्गदम्** ऐन्द्रम् **अङ्गदेन** स्वकीयेन **संघट्टयन्** संघर्षयन् **स्वामग्र्यां** श्रेष्ठां **मूर्तिमुपेयुषःअपि** प्राप्तस्यापि **गोत्रभिदः** इन्द्रस्य । अर्धमासनस्य **अर्धासनम्** । ' अर्धं नपुंसकम् ' इति समासः । **अधितष्ठौ** अधिष्ठितवान् । 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इत्यभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वम् । न केवलं महोक्षरूपधारिण एव तस्य ककुदमारुक्षत् । किं तु निजरूपधारिणोऽपीन्द्रस्यार्धासनमित्यपिशब्दार्थः । अथ वा अर्धासनमपीत्यपेरन्वयः ॥

जातः कुले तस्य किलोरुकीर्तिः कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीपः ।
अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वे शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः ॥ ७४ ॥

उरुकीर्तिः महायशाः **कुलप्रदीपः** वंशप्रदीपकः **दिलीपः नृपतिः तस्य** ककुत्स्थस्य **कुले जातः किल** । **यः** दिलीपः **शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये** । न त्वशक्त्येति भावः । [**एकोनशतक्रतुत्वे**] एकेनोनाः शतं क्रतवो यस्य स एकोनशतक्रतुः तस्य भावे तत्त्वे **अतिष्ठत्** । इन्द्रप्रीतये शततमं क्रतुमवशेषितवानित्यर्थः ॥

यस्मिन्महीं शासति वाणिनीनां निद्रां विहारार्धपथे गतानाम् ।
वातोऽपि नास्रंसयदंशुकानि को लम्बयेदाहरणाय हस्तम् ॥ ७५ ॥

यस्मिन् दिलीपे **महीं शासति** सति । [**विहारार्धपथे**] विहरत्यत्रेति

---

१ पत्राकारा लेखाः पत्रलेखाः । शाकपार्थिवादिः । कुंकुमादिना लिखिता रेखा रचनाविशेषाः प्रोषिताः पत्रलेखा याभ्यः । २ उपेयाय इति उपेयिवान् तस्य उपेयुषः । ' उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ' इति क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः । ' नात्रोपसर्गस्तन्त्रम् ' इति काशिकाकारः । यथा किराते–'गुणानुरागादिव सख्यमीयिवान्न बाधतेऽस्य त्रिगुणः परस्परम् ' इति । ३ यद्वा विहारस्य राजमार्गस्य उपवनस्य वा पन्थाः । वाणिनीनां दूतीनाम् । हेः । वाणिनीनाम्–कामिनीनाम्, आहरणाय–आभरणाय–इति पा० ।

विहारः क्रीडास्थानम् । तस्यार्धपथे **निद्रां गतानां वाणिनीनां** मत्ताङ्गनानाम् । 'वाणिनी नर्तकीमत्ताविदग्धवनितासु च ।' इति विश्वः । 'वाणिन्यौ नर्तकीमत्ते' इत्यमरश्च । **अंशुकानि** वस्त्राणि **वातोऽपि नास्रंसयत्** नाकम्पयत् । **आहरणाय** अपहर्तुं **को हस्तं लम्बयेत्** ।[1] तस्याज्ञासिद्धत्वादकुतोभयसंचाराः प्रजा इत्यर्थः । अर्धश्चासौ पन्थाश्चेति विग्रहः । समप्रविभागे प्रमाणाभावान्नैकदेशिसमासः ॥

पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ।
चतुर्दिगावर्जितसंभृतां यो मृत्पात्रशेषामकरोद्विभूतिम् ॥ ७६ ॥

विश्वजितः नाम **महाक्रतोः प्रयोक्ता** अनुष्ठाता **तस्य** दिलीपस्य **पुत्रः रघुः पदं**[2] पैत्र्यमेव **प्रशास्ति** पालयति । **यः** रघुश्चतसृभ्यो दिग्भ्य आवर्जिताहृता संभृता सम्यग्वर्धिता च या तां **चतुर्दिगावर्जितसंभृतां**[3] **विभूतिं** संपदं [**मृत्पात्रशेषां**] मृत्पात्रमेव शेषो यस्यास्ताम् **अकरोत्** । विश्वजिद्यागस्य सर्वस्वदक्षिणाकत्वादित्यर्थः ॥

आरूढमद्रीनुदधीन्वितीर्णं भुजङ्गमानां वसतिं प्रविष्टम् ।
ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धि यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम् ॥ ७७ ॥

किं च । **अद्रीन् आरूढम्** । **उदधीन् वितीर्णं**[4] अवगाढम् । सकलभूगोलव्यापकमित्यर्थः । **भुजङ्गमानां वसतिं** पातालं **प्रविष्टम्** । **ऊर्ध्वं** स्वर्गादिकं **गतं** व्याप्तम् । इत्थं सर्वदिग्व्यापीत्यर्थः । अनुबध्नातीति **अनुबन्धि**[5] **च** अविच्छेदि । कालत्रयव्यापकं चेत्यर्थः । अत एवंभूतं **यस्य यशः इयत्तया** देशतः कालतो वा केनचिन्मानेन **परिच्छेत्तुं** परिमातुं **नालं**[6] न शक्यम् ॥

असौ कुमारस्तमजोऽनुजातस्त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः ।
गुर्वीं धुरं यो भुवनस्य पित्रा धुर्येण दम्यः सदृशं बिभर्ति ॥ ७८ ॥

असौ अजः[7] अजाख्यः **कुमारः** । **त्रिविष्टपस्य** स्वर्गस्य **पतिम्** इन्द्रं **जयन्तः** इव । 'जयन्तः पाकशासनिः' इत्यमरः । **तं** रघुम् **अनुजातः** तस्माज्जात इत्यर्थः । तज्जातोऽपि तदनुजातो भवति जन्यजनकयोरानन्तर्यात् । 'गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च' इति क्तः । सोपसृष्टत्वात्सकर्मकत्वम् । आह चात्रैव सूत्रे वृत्तिकारः— 'श्लिषादयः सोपसृष्टाः सकर्मका भवन्ति' इति । **दम्यः** शिक्षणीयावस्थः । **यः** अजः **गुर्वीं भुवनस्य धुरं धुर्येण** धुरंधरेण चिरनिरूढेन **पित्रा सदृशं** तुल्यं यथा तथा **बिभर्ति** । यथा कश्चिद्वत्सतरोऽपि धुर्येण महोक्षेण समं वहतीत्युपमालङ्कारो ध्वन्यते 'दम्यवत्सतरौ समौ' इत्यमरः ॥

---

१ भगवता वायुनाप्यनुल्लङ्घिताज्ञस्य तस्य शासनमुल्लंघयितुं का शक्तिस्तस्करादीनामिति भावः २ स्थानं राज्यमिति यावत् । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु ।' इत्यमरः । अत्र तस्येति पदमुभयत्र काकाक्षिगोलकन्यायेन योज्यम् । ३ दिनकरस्तु 'चतुर्दिगावर्जनसंभृताम्' इति पठित्वा 'चतसृणां दिशामावर्जनं विजयस्तेन संभृतां संचिताम्' इति व्याचष्टे : ४ 'प्रतीर्णम्' इ. प ० ५ 'अद्यापि प्रसरणशीलम्' इ. चा० व० सु० । ६ 'यशसः सकर्मविवक्षायां कश्चिदिति कर्तृपदाध्याहारो वा' हे०. ७ अनेनाजस्य महाप्राणतोक्ता ।

कुलेन कान्त्या वयसा नवेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः ।
त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥ ७९ ॥

कुलेन कान्त्या लावण्येन **नवेन वयसा** यौवनेन [**विनयप्रधानैः**] विनयः प्रधानं येषां तैः **तैस्तैर्गुणैः** श्रुतशीलादिभिः **च आत्मनस्तुल्यं** स्वानुरूपम् **अमुम्** अजं **त्वं वृणीष्व** । किं बहुना । **रत्नं काञ्चनेन समागच्छतु** संगच्छताम् । प्रार्थनायां लोट् । रत्नकाञ्चनयोरिवात्यन्तानुरूपत्वाद्युवयोः समागमः प्रार्थ्यत इत्यर्थः ॥

ततः सुनन्दावचनावसाने लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।
दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं प्रत्यग्रहीत्संवरणस्रजेव ॥ ८० ॥

ततः [**सुनन्दावचनावसाने**] सुनन्दावचनस्यावसानेऽन्ते **नरेन्द्रकन्या** इन्दुमती **लज्जां तनूकृत्य** संकोच्य [**प्रसादामलया**] प्रसादेन मनःप्रसादेनामलया प्रसन्नया **दृष्ट्या** [**संवरणस्रजा**] संवरणस्य स्रजा स्वयंवरणार्थं स्रजा **इव कुमारम्** अजं **प्रत्यग्रहीत्** स्वीचकार । सम्यक्सानुरागमपश्यदित्यर्थः ॥

सा यूनि तस्मिन्नभिलाषबन्धं शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।
रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामदरालकेश्याः ॥ ८१ ॥

सा कुमारी **यूनि तस्मिन्** अजे **अभिलाषबन्धम्** अनुरागग्रन्थिं **शालीनतया** अधृष्टतया । ' स्यादधृष्टस्तु शालीनः ' इत्यमरः । ' शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ' इति निपातः । **वक्तुं न शशाक** । तथापि **अरालकेश्याः सः** अभिलाषबन्धः **रोमाञ्चलक्ष्येण** पुलकव्याजेन । ' व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च ' इत्यमरः । **गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामत्** । सात्त्विकाविर्भावलिङ्गेन प्रकाशित इत्यर्थः ॥

तथागतायां परिहासपूर्वं सख्यां सखी वेत्रभृदाबभाषे ।
आर्ये व्रजामोऽन्यत इत्यथैनां वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥ ८२ ॥

सख्याम् इन्दुमत्यां **तथागतायां** तथाभूतायाम् । दृष्टानुरागायां सत्यामित्यर्थः । **सखी** सहचरी । ' सख्यशिश्वीति भाषायाम् ' इति निपातनान्ङीप् । **वेत्रभृत्** सुनन्दा हे **आर्ये** पूज्ये । **अन्यतः** अन्यं प्रति **व्रजामः इति परिहासपूर्वम् आबभाषे** । **अथ वधूः** इन्दुमती **एनां** सुनन्दाम् असूयया रोषेण कुटिलं [**असूयाकुटिलं**] **ददर्श** । अन्यागमनस्यासह्यत्वादित्यर्थः ॥

सा चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य धात्रीकराभ्यां करभोपमोरूः ।
आसञ्जयामास यथाप्रदेशं कण्ठे गुणं मूर्तमिवानुरागम् ॥ ८३ ॥

करभः करप्रदेशविशेषः । ' मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः । ' इत्यमरः । करभ

---

१ आङ्व्यवधानात्समोगमाति न तङ् । ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलं (श्रुतम्) । तयोर्विवाहो मैत्री च नोत्तमाधमयोः क्वचित् ॥ इति ' वस्तु किंचिदुपन्यस्य न्यसनं तत्सधर्मिणः । साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूपमा यथा ' ॥ इति काव्यादर्शे । इति च हे०. २ ' मृदूकृत्य ' इ.पा. ३ अनेन दृष्टिपातानां सातत्यं ध्वनितम् । ४ रोमाञ्चः सात्त्विकभावविशेषः । १५६ पृष्ठं द्रष्टव्यम्. ५ भृत्ये सखीशब्दव्यवहारो दृश्यते । तथा कुमारसंभवे 'सर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेतत् ' इति । तथा च किराते-'स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपम्'इ. हे०.

उपमा ययोस्तावूरू यस्याः सा **करभोपमोरुः** । 'ऊरूत्तरपदादौपम्ये' इत्यूङ्प्रत्ययः । **सा** कुमारी [**चूर्णगौरं**] चूर्णेन मङ्गलचूर्णेन गौरं लोहितं **गुणं** स्रजम् । **मूर्तं** मूर्तिमन्तम् **अनुरागमिव** । **धात्रीकराभ्यां** धात्र्या उपमातुः (सुनन्दायाः) कराभ्यां **रघुनन्दनस्य** अजस्य **कण्ठे यथाप्रदेशं** यथास्थानं **आसञ्जयामास** आसक्तं कारयामास । न तु स्वयमाससञ्ज । अनौचित्यात् ॥

तया स्रजा मङ्गलपुष्पमय्या विशालवक्षःस्थललम्बया सः ।
अमंस्त कण्ठार्पितबाहुपाशां विदर्भराजावरजां वरेण्यः ॥ ८४ ॥

वरेण्यः वरणीय उत्कृष्टः । वृञ एण्यः । **सः** अजः **मङ्गलपुष्पमय्या** मधूकादिकुसुममय्या [**विशालवक्षःस्थललम्बया**] विशालवक्षःस्थले लम्बया लम्बमानया **तया** प्रकृतया **स्रजा विदर्भराजावरजाम्** इन्दुमतीं [**कण्ठार्पितबाहुपाशां**] कण्ठार्पितौ बाहू एव पाशौ यया ताम् **अमंस्त** । मन्यतेर्लुङ् । बाहुपाशकल्पसुखमन्वभूदित्यर्थः ॥

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं
जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा ।
इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः
श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥ ८५ ॥

तत्र स्वयंवरे समगुणयोरिन्दुमतीरघुनन्दनयोर्योगेन प्रीतिर्येषां ते **समगुणयोगप्रीतयः पौराः** पुरे भवा जनाः **इयम्** अजसंगतेन्दुमती **मेघमुक्तं** मेघैर्मुक्तं **शशिनं** शरच्चन्द्रं **उपगता कौमुदी** । **अनुरूपं** सदृशं **जलनिधिम् अवतीर्णा** प्रविष्टा **जह्नुकन्या** भागीरथी । तत्सदृशीत्यर्थः । **इति** एवं **नृपाणां** [**श्रवणकटु**] श्रवणयोः कटु परुषमेकमविसंवादि वाक्यम् **एकवाक्यं विवव्रुः** । मालिनीवृत्तम् ॥

प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम् ।
उषसि सर इव प्रफुल्लपद्मं कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रमासीत् ॥ ८६ ॥

एकतः एकत्र [**प्रमुदितवरपक्षं**] प्रमुदितो हृष्टो वरस्य जामातुः पक्षो वर्गो यस्य तत्तथोक्तम् । **अन्यतः** अन्यत्र **वितानं** शून्यम् । भग्नाशत्वादप्रहृष्टमित्यर्थः । **तत्क्षितिपतिमण्डलम् उषसि** प्रभाते **प्रफुल्लपद्मं** [**कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रम्**] कुमुदवनेन प्रतिपन्ननिद्रं प्राप्तनिमीलनं **सर इव** सरस्तुल्यम् । **आसीत्** । पुष्पिताग्रावृत्तमेतत् ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनी-
समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ
रघुवंशे महाकाव्ये स्वयंवरवर्णनो
नाम षष्ठः सर्गः ।

---

१ एतच्चिन्त्यमु-त्तरपदत्वाभावात् । २ कुङ्कुमादिक्षोदारुणं हरिद्राचूर्णपीतं वा । इ. हे० । 'गौरः पीतेऽरुणे श्वेते' इति मेदिनी । ३ गुणशब्दस्तन्तुवाचकस्तेनात्र स्रग् लक्ष्यते । अनुरागस्य गुणत्वेनात्र कविना स्रक्शब्दं विहाय तदुपमार्थे गुणशब्दः प्रयुक्तोऽर्थः सुविशदः स्यादिति । ४ अत्र स्थलशब्दः प्रशस्तार्थः । ५ उपमानोपमेययोरभेदोक्तिः । हे०

भजेमहि निपीयैकं मुहुरन्यं पयोधरम् ।
मार्गन्तं बालमालोक्याश्वासयन्तौ हि दंपती ॥

अथोपयन्त्रा सदृशेन युक्तां स्कन्देन साक्षादिव देवसेनाम् ।
स्वसारमादाय विदर्भनाथः पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव ॥ १ ॥

अथ **विदर्भनाथः** भोजः **सदृशेन उपयन्त्रा** वरेण **युक्ताम्** । अत एव **साक्षात्** प्रत्यक्षम् । 'साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः' इत्यमरः । **स्कन्देन** युक्तां **देवसेनामिव** । देवसेना नाम देवपुत्री स्कन्दपत्नी । तामिव स्थितां **स्वसारं** भगिनीमिन्दुमतीं **आदाय** गृहीत्वा **पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव** । उपजातिवृत्तं सर्गेऽस्मिन् ॥

सेनानिवेशान्पृथिवीक्षितोऽपि जग्मुर्विभातग्रहमन्दभासः ।
भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वाद्रूपेषु वेषेषु च साभ्यसूयाः ॥ २ ॥

भोजस्य राज्ञो गोत्रापत्यं स्त्री भोज्या ताम् [**भोज्याम्**] इन्दुमतीं **प्रति व्यर्थमनोरथत्वाद् रूपेषु** आकृतिषु **वेषेषु** नेपथ्येषु **च साभ्यसूयाः** वृथेति निन्दन्तः । किं च । विभाते प्रातःकाले ये ग्रहाश्चन्द्रादयस्त इव मन्दभासाः क्षीणकान्तयः [**विभातग्रहमन्दभासः**] **पृथिवीक्षितः** नृपाः **अपि सेनानिवेशान्** शिबिराणि **जग्मुः** ॥

ननु क्रुद्धाश्चेद्युध्यन्तां तत्राह—

सांनिध्ययोगात्किल तत्र शच्याः स्वयंवरक्षोभकृतामभावः ।
काकुत्स्थमुद्दिश्य समत्सरोऽपि शशाम तेन क्षितिपाललोकः ॥ ३ ॥

तत्र स्वयंवरक्षेत्रे **शच्याः** इन्द्राण्याः । संनिधिरेव सांनिध्यम् । तस्य योगात्सद्भावात् [**सांनिध्ययोगात्**] हेतोः स्वयंवरस्य क्षोभकृतां विघ्नकारिणां [**स्वयंवरक्षोभकृताम्**] **अभावः किल** । किलेति स्वयंवरविघातकाः शच्या विनाश्यन्त इत्यागमसूचनार्थम् । **तेन**

---

१ एकं पयोधरं स्तनं निपीय मुहुरन्यं तस्याभावान्मार्गन्तमान्विष्यन्तं बालं स्कन्दं गजाननं वालोक्याश्वासयन्तौ सान्त्वयन्तौ दंपती एकशरीरस्थितिभाजौ पार्वतीपरमेश्वरौ भजेमहि । २ शक्रपुत्रीमिव । चा० सु० । पूर्वं हि ब्रह्मणा निर्मिते देवसेनादैत्यसंने इन्द्रकन्ये अभूताम् । तयोः पूर्वस्याः पतित्वे स्कन्दोऽभिषिक्त इत्यागमः । 'देवसेनेन्द्रकन्यायां सेनायां च दिवौकसाम्' इति विश्वः । हे० व० । अत्रेदं विचार्यते—देवसेनायाः स्कन्दपत्नीत्वे कथं कुमारस्य ब्रह्मचारित्वेन प्रसिद्धिरिति । उच्यते—ब्रह्म वेदः । उपचारात्तदर्थं व्रतमपि ब्रह्म । ब्रह्म चरितुं शीलमस्य तच्चरतीति वा ब्रह्मचारी । 'व्रते' इति 'सुपि' इति वा णिनिः । ३ शचीसांनिधौ ये विघ्नमुपजनयन्ति ते त्वचिरात्प्रलीयन्त इत्यागमः । हे० । विवाहे शचीपूजनमुक्तं नारदीयसंहितायाम्—'संपूज्य प्रार्थयित्वा तां शचीदेवीं गुणाश्रयाम्' इति । उक्तं च प्रयोगरत्नाकरे नारायणभट्टैः—ततो दाता पात्रस्थसिततण्डुलपुञ्जे शचीमावाह्य षोडशोपचारैः पूजयेत् तां च कन्यैवं प्रार्थयेत्—देवेन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रप्रियभामिनि । विवाहं भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभं च देहि मे ॥ इति । इन्द्राण्याः सदैवाविधवात्वात्सुपुत्रत्वाच्च युक्तैवेयं प्रार्थना । तदुक्तं तैत्तिरीयब्राह्मणे—इन्द्राणीवाविधवा अदितिरिव सुपुत्रा । इति ।

हेतुना **काकुत्स्थम्** अजम् **उद्दिश्य समत्सरोऽपि** सवैरोऽपि **क्षितिपाललोकः शशाम** नाक्षुभ्यत् ॥

तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचारमिन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्कम् ।
वरः स वध्वा सह राजमार्गं प्राप ध्वजच्छायनिवारितोष्णम् ॥ ४ ॥

'यावत्तावच्च साकल्ये' इत्यमरः । [**तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचारं**] तावत्प्रकीर्णाः साकल्येन प्रसारिता अभिनवा नूतना उपचाराः पुष्पप्रकरादयो यस्य तं तथोक्तम् । इन्द्रायुधानीव द्योतितानि प्रकाशितानि तोरणान्यङ्काश्चिह्नानि यस्य तम् [**इन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्कम्**] । ध्वजानां छाया ध्वजच्छायम् । 'छाया बाहुल्ये' इति नपुंसकत्वम् । तेन निवारितमुष्णमातपो यत्र तं तथा [**ध्वजच्छायनिवारितोष्णम्**] । **राजमार्गं स वरः** वोढा **वध्वा सह प्राप** विवेश ॥

ततस्तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चामीकरजालवत्सु ।
बभूवुरित्थं पुरसुन्दरीणां त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५ ॥

ततः तदनन्तरं **चामीकरजालवत्सु** सौवर्णगवाक्षयुक्तेषु **सौधेषु** तस्याजस्यालोकने तत्पराणामासक्तानां [**तदालोकनतत्पराणां**] **पुरसुन्दरीणामित्थं** वक्ष्यमाणप्रकाराणि त्यक्तान्यन्यकार्याणि केशबन्धनादीनि येषु तानि [**त्यक्तान्यकार्याणि**] **विचेष्टितानि** व्यापाराः । 'नपुंसके भावे क्तः' । **बभूवुः** ॥

तान्येवाह पञ्चभिः श्लोकैः—

आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ।
बन्द्धुं न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः ॥ ६ ॥

सहसा आलोकमार्गं गवाक्षपथं **व्रजन्त्या कयाचित्** कामिन्या **उद्वेष्टनवान्तमाल्यः** । उद्वेष्टनो द्रुतगतिवशादुन्मुक्तबन्धनः । अत एव वान्तमाल्यो बन्धविश्लेषेणोद्गीर्णमाल्यः । **करेण रुद्धः** गृहीतः **अपि च केशपाशः** केशकलापः । 'पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ।' इत्यमरः । **तावत्** आलोकमार्गप्राप्तिपर्यन्तं **बन्द्धुं** बन्धनार्थं **न संभावितः** न चिन्तितः **एव** ॥

---

१ यावत्ते राजानो गतास्तावदेव स वरः–इ० चा० सु० व०. २ आदिशब्देन पूर्णकुम्भचन्दनसेकादीनां ग्रहः । ३ नानारत्नदीप्तिभिरिति शेषः । ४ इन्द्रायुधैर्हीरकमणिभिर्विभासमानं तोरणमेवाङ्को यस्य । इ. दि० । ५ चर्माकरे आकरे भवं चामीकरम् । 'चामीकरं जातरूपम्' इत्यमरः । शिशुपालवधेप्येवं वर्णनम्–अवलोकनाय सुरविद्विषां द्विषः पटहप्रणादविहितोपहूतयः । अवधीरितान्यकरणीयसत्वराः प्रतिरथ्यमीयुरथ पौरयोषितः ॥ इ० । ६ 'वीत' इ. पा० ७ टुवम उद्गिरणे । अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः । उद्गिरणं भुक्तस्योर्ध्वगतिः । मुख्यार्थं परित्यज्य गौणार्थेप्येवं वर्तमानो वान्तशब्दो न ग्राम्यः । तथा काव्यादर्शे–निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयात् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥ इति । तावदेवशब्दाभ्यां बन्धस्य दूरावस्थोच्यते । यत्र करेण रोधमात्रमपि नास्ति तत्र बन्धस्तावद्दूरापास्त इत्यर्थः । इति च हे० । ६–११ श्लोकाः कुमारसम्भवे सप्तमसर्गेप्युपलभ्यन्ते ।

प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद् द्रवरागमेव ।
उत्सृष्टलीलागतिरा गवाक्षादलक्तकाङ्कां पदवीं ततान ॥ ७ ॥

काचित् । प्रसाधिकयालंकर्त्र्यालम्बितं रञ्जनार्थं धृतं [**प्रसाधिकालम्बितम्**] **द्रवरागमेव** आर्द्रालक्तकमेव । [**अग्रपादम्**] अग्रश्चासौ पादश्चेत्यग्रपाद इति कर्मधारयसमासः । ' हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्याम् ' इति वामनः । तम् **आक्षिप्य** आकृष्य **उत्सृष्टलीलागतिः** त्यक्तमन्दगमना सती । **आ गवाक्षात्** गवाक्षपर्यन्तं **पदवीं** पन्थानम् । **अलक्तकाङ्कां** लाक्षारागचिह्नां **ततान** विस्तारयामास ॥

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।
तथैव वातायनसंनिकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ८ ॥

अपरा स्त्री **दक्षिणं विलोचनमञ्जनेन संभाव्य** अलंकृत्य । संभ्रमादिति भावः । तद्वञ्चितं तेनाञ्जनेन वर्जितं वामनेत्रं यस्याः सा [**तद्वञ्चितवामनेत्रा**] सती **तथैव शलाकाम्** अञ्जनतूलिकां **वहन्ती** सती **वातायनसंनिकर्षं** गवाक्षसमीपं **ययौ** । दक्षिणग्रहणं संभ्रमाद्व्युत्क्रमकरणद्योतनार्थम् । ' सव्यं हि पूर्वं मनुष्या अञ्जते ' इति श्रुतेः ॥

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीम् ।
नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्थाववलम्ब्य वासः ॥ ९ ॥

अन्या स्त्री **जालान्तरप्रेषितदृष्टिः** गवाक्षमध्यप्रेरितदृष्टिः सती प्रस्थानेन भिन्नां त्रुटितां [**प्रस्थानभिन्नां**] **नीवीं** वसनग्रन्थिम् । ' नीवी परिपणे ग्रन्थौ स्त्रीणां जघनवाससि ' इति विश्वः । **न बबन्ध** । किं तु नाभिप्रविष्टा आभरणानां कङ्कणादीनां प्रभा यस्य तेन [**नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण**] । प्रभैव नाभेराभरणमभूदिति भावः । **हस्तेन वासः अवलम्ब्य** गृहीत्वा **तस्थौ** ॥

अर्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती ।
कस्याश्चिदासीद्रशना तदानीमङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ १० ॥

सत्वरमुत्थितायाः कस्याश्चिदर्धाचिता मणिभिरर्धगुम्फिता । **दुर्निमिते** संभ्रमाद् दुरुत्क्षिप्ते । ' डुमिञ्प्रक्षेपणे ' इति धातोः कर्मणि क्तः । **पदे पदे** प्रतिपदम् । वीप्सायां द्विर्भावः । **गलन्ती** गलद्रत्ना सती **रशना** मेखला **तदानीं** गमनसमयेऽङ्गुष्ठमूलेऽर्पितं सूत्रमेव शेषो यस्याः सा [**अङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा**] **आसीत्** ॥

---

१ पादस्याग्रमग्रपादः । वाहिताग्न्यादिषु इति साधुः इति केचित् । तद्दीक्षितानामसंमतम् । अनुरूपः श्लोकः शिशुपालवधे–व्यतनोदपास्य चरणं प्रसाधिकाकरपल्लवाद्रसवशेन काचन । द्रुतयावकैकपदचित्रितावनिं पदवीं गतेव गिरिजा हरार्धताम् ॥ इति । २ नारीणां वामभागस्य श्रेष्ठत्वात् । तथा च निमित्तनिदाने–वामभागस्तु नारीणां श्रेष्ठः पुंसां तु दक्षिणः । दाने देवादिपूजायां शृंगारकरणेऽपि च ॥ इति । ३ ' प्रेक्षित ' इति पा० ४ अनुरूपः श्लोकः शिशुपालवधे–वलयार्पितासितमहोपलप्रभाबहुलीकृतप्रतनुरोमराजिना । हरिवीक्षणाक्षणिकचक्षुषान्यया करपल्लवेन गलदम्बरं दधे ॥ १३–४४. ५ ' अर्धाञ्चिता ' ' दुर्नमिते ' इ. पा.

तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्त्राभरणा इवासन् ॥ ११ ॥

तदानीं **सान्द्रकुतूहलानां तासां** स्त्रीणामासवगन्धो गर्भे येषां तैः [**आसवगन्धगर्भैः**]। विलोलानि नेत्राण्येव भ्रमरा येषां तैः [**विलोलनेत्रभ्रमरैः**]। **मुखैः व्याप्तान्तराः** छन्नावकाशाः **गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इव** कमलालंकृता इव । ' सहस्रपत्रं कमलम् ' इत्यमरः । **आसन्** ॥

ता राघवं दृष्टिभिरापिबन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।
तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ १२ ॥

ता नार्यः रघोरपत्यं **राघवम्** अजम्। ' तस्यापत्यम् ' इत्यण्प्रत्ययः । **दृष्टिभिः आपिबन्त्यः** अतितृष्णया पश्यन्त्यः **विषयान्तराणि** अन्यान्विषयान् **न जग्मुः** । न विविदुरित्यर्थः । **तथा हि** । **आसां** नारीणां **शेषेन्द्रियवृत्तिः** चक्षुर्व्यतिरिक्तश्रोत्रादीन्द्रियव्यापारः **सर्वात्मना** स्वरूपकार्त्स्न्येन **चक्षुः प्रविष्टेव** श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि स्वातन्त्र्येण ग्रहणाशक्तेश्चक्षुरेव प्रविश्य कौतुकात्स्वयमप्येनमुपलभन्ते किमु । अन्यथा स्वस्वविषयाधिगमः किं न स्यादिति भावः ॥

' शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः ' (७।१६) इति वक्ष्यति । ताः कथयति ' स्थाने ' इत्यादिभिस्त्रिभिः—

स्थाने वृता भूपतिभिः परोक्षैः स्वयंवरं साधुममंस्त भोज्या ।
पद्मेव नारायणमन्यथासौ लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यम् ॥ १३ ॥

भोज्या इन्दुमती **परोक्षैः** अदृष्टैः **भूपतिभिः वृता** ममैवेयमिति प्रार्थितापि **स्वयंवरम्** एव **साधुं** हितम् **अमंस्त** मेने । न तु परोक्षमेव कंचित्प्रार्थकं वव्रे । **स्थाने** युक्तमेतत् । ' युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने ' इत्यमरः । कुतः । **अन्यथा** स्वयंवराभावे **असौ** इन्दुमती । पद्ममस्या अस्तीति **पद्मा** लक्ष्मीः । ' अर्शआदिभ्योऽच् ' इत्यच्प्रत्ययः ।

१०-११ श्लोकयोर्मध्ये क्षेपकोयं दृश्यते-

स्तनं धयन्तं तनयं विहाय विलोकनाय त्वरया व्रजन्ती ।
संप्रस्नुताभ्यां पदवीं स्तनाभ्यां सिषेच काचित्पयसा गवाक्षम् ॥

१ ' प्रफुल्लपद्माभरणा ' इ. पा० २ ' रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात्कुतूहलम् ' इति दर्पणकारः । सान्द्रमधिकं कुतूहलं यासां तासाम् । इ. दि० । ३ अत्र मुखानां पद्मत्वं ध्वनितम् । ४ गवामक्ष्णी इव गवाक्षाः । ' अक्ष्णोऽदर्शनात् ' इत्यच् । ' अवङ् स्फोटायनस्य ' इति व्यवस्थितविभाषया नित्यमवङ् । यद्वा गावो जलानि किरणा वाक्षन्ति व्याप्नुवन्त्येतमनेन वा । अक्षू व्याप्तौ । अकर्तर्यर्थे घञ् । ५ समानार्थः श्लोकांशः–' कुवलयितगवाक्षां लोचनैरङ्गनानाम् ' इति [११. ९३]। ६ शेषाणि च तानीन्द्रियाणि श्रवणादीनि तेषां वृत्तिर्व्यापार आकर्णनादिरूपः । ' सर्वेन्द्रियवृत्तिः ' इ. पा. ७ अक्षिभ्यां परे इति परोक्षास्तैस्तथोक्तैः । ' परोक्षे लिट् ' इति निपातनाद् अक्षिशब्दस्याकारस्य उत्वम् । ' प्रतिपरःसमनुभ्योऽक्ष्णः ' इत्यच् । ' परोक्षे ' इ. पा०

नारायणमिव । आत्मतुल्यं स्वानुरूपं **कान्तं** पतिं **कथं लभेत** । न लभेतैव । सदसद्विवेकासौकर्यादिति भावः ॥

परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।
अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥ १४ ॥

स्पृहणीयशोभं सर्वाशास्यसौन्दर्यम् । **इदं द्वन्द्वं** मिथुनम् । 'द्वन्द्वं रहस्य–' इत्यादिना निपातः । **परस्परेण नायोजयिष्यच्चेत्** न योजयेद्यदि । तर्हि **प्रजानां पत्युः** विधातुः **अस्मिन् द्वये** द्वन्द्वे **रूपविधानयत्नः** सौन्दर्यनिर्माणप्रयासः **वितथः** विफलः **अभविष्यत्** । एतादृशानुरूपस्त्रीपुंसान्तराभावादिति भावः । 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति लृङ् । 'कुतश्चित्कारणवैगुण्यात्क्रियाया अनभिनिष्पत्तिः क्रियातिपत्तिः' इति वृत्तिकारः ॥

रतिस्मरौ नूनमिमावभूतां राज्ञां सहस्रेषु तथा हि बाला ।
गतेयमात्मप्रतिरूपमेव मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञम् ॥ १५ ॥

रतिस्मरौ यौ । नित्यसहचरावित्यभिप्रायः । **नूनं** तावेवेयं चायं च **इमौ** दंपती **अभूताम्** । एतद्रूपेणोत्पन्नौ । कुतः । **तथा हि** । **इयं बाला राज्ञां सहस्रेषु** राजसहस्रमध्ये । सत्यपि व्यत्यासकारण इति भावः । **आत्मप्रतिरूपं** स्वतुल्यम् **एव** । 'तुल्यसंकाशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः ।' इति दण्डी । **गता** प्राप्ता । तदपि कथं जानमत आह—**हि** यस्मात् **मनो जन्मान्तरसंगतिज्ञं** भवति । तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञाभावेऽपि वासनाविशेषवशादनुभूतार्थेषु मनःप्रवृत्तिरस्तीत्युक्तम् । जन्मान्तरसाहचर्यमेवात्र प्रवर्तकमिति भावः ॥

इत्युद्गताः पौरवधूमुखेभ्यः शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः ।
उद्भासितं मङ्गलसंविधाभिः संबन्धिनः सद्म समाससाद ॥ १६ ॥

इति 'स्थाने वृता' (७।१३) इत्याद्युक्तप्रकारेण **पौरवधूमुखेभ्यः उद्गताः** उत्पन्नाः श्रोत्रयोः सुखा मधुराः [**श्रोत्रसुखाः**] । सुखशब्दो विशेष्यनिघ्नः । 'पापपुण्यसुखादि

१ यद्वा 'परस्परेण' इति शब्दः 'स्पृहणीयशोभम्' इत्यनेन सहान्वया । इन्दुमत्याः शोभाजेन स्पृहणीयाजस्य शोभा चेन्दुमत्या इत्यर्थः । शोभयति इति शोभा । 'अत्र वामनः–शोभेति निपातनादिति शुभशुम्भशोभार्थाविति शुभेर्भिदादिराकृतिगणत्वादङ् सिद्ध एव । गुणप्रतिषेधाभावस्तु निपात्यते' । इ. ह० । अयं श्लोकः कुमारसंभवेऽपि दृश्यते ।

२ 'जातिस्मरौ' इति पठन्ति चा० दि० गादयः । दिनकरो व्याचष्ट च–स्मरत इति स्मरौ । पचाद्यच् । जातेर्जन्मनः स्मरौ जातिस्मरौ । मयूरव्यंसकादिसमासः । इति । किं त्वयं पाठो न साधुः । तयोर्जातिस्मरत्वं 'मनो हि जन्मान्तरसङ्गतिज्ञम्' इत्यस्य पौनरुक्त्यापातात् ।

३ नूनम्–निश्चये उत्प्रेक्षायां वा । 'नूनं तर्केऽर्थनिश्चये' इत्यमरः । इमावभूताम्–इमावभूताम्–इवाभूताम्; गता–याता: इ. पा० ४ मङ्गलसंविधाः पूर्णकुम्भमालादयो गीतवादित्रवचनादयश्च । अत्रानुरूपं वर्णनं भागवते–संसिक्तरथ्यापणमार्गचत्वरां प्रकीर्णमाल्याङ्कुरलाजतण्डुलाम् । आपूर्णकुम्भैर्दधिचन्दनोक्षितैः प्रसूनदीपावलिभिः सपल्लवैः । सवृन्तरम्भाक्रमुकैः सकेतुभिः स्वलंकृतद्वारगृहां सपट्टिकैः । तां (मथुरां) संप्रविष्टौ वसुदेवनन्दनौ ॥ इ० स्कं. १०. अ. ४१.

च ' इत्यमरः । **कथाः** गिरः **शृण्वन्कुमारः** अजः **मङ्गलसंविधाभिः** मङ्गलरचनाभिः **उद्भासितं** शोभितं **संबन्धिनः** कन्यादायिनः **सद्म** गृहं **समाससाद** प्राप ॥

ततोऽवतीर्याशु करेणुकायाः स कामरूपेश्वरदत्तहस्तः ।
वैदर्भनिर्दिष्टमथो विवेश नारीमनांसीव चतुष्कमन्तः ॥ १७ ॥

ततः अनन्तरं **करेणुकायाः** हस्तिन्याः सकाशाद् **आशु** शीघ्रम् **अवतीर्य** । कामरूपेश्वरे दत्तो हस्तो येन स [**कामरूपेश्वरदत्तहस्तः**] **सः** अजः । **अथो** अनन्तरं वैदर्भेण निर्दिष्टं प्रदर्शितम् [**वैदर्भनिर्दिष्टम्**] **अन्तश्चतुष्कं** चत्वरम् । नारीणां मनांसि [**नारीमनांसि**] **इव विवेश** ॥

महार्हसिंहासनसंस्थितोऽसौ सरत्नमर्घ्यं मधुपर्कमिश्रम् ।
भोजोपनीतं च दुकूलयुग्मं जग्राह सार्धं वनिताकटाक्षैः ॥ १८ ॥

महार्हसिंहासने संस्थितः [**महार्हसिंहासनसंस्थितः**] **असौ** अजः । भोजेनोपनीतं [**भोजोपनीतम्**] । रत्नैः सहितं **सरत्नम्** । **मधुपर्कमिश्रम्** । **अर्घ्यं** पूजासाधनद्रव्यं दुकूलयोः क्षौमयोर्युग्मं [**दुकूलयुग्मं**] **च** । **वनिताकटाक्षैः** अन्यस्त्रीणामपाङ्गदर्शनैः **सार्धम्** । **जग्राह** गृहीतवान् ॥

दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः ।
वेलासकाशं स्फुटफेनराजिर्नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥ १९ ॥

दुकूलवासाः सः अजः । **विनीतैः** नम्रैः **अवरोधरक्षैः** अन्तःपुराधिकृतैः **वधूसमीपं निन्ये** । तत्र दृष्टान्तः—**स्फुटफेनराजिः उदन्वान्** समुद्रः **नवैः** नूतनैः **चन्द्रपादैः** चन्द्रकिरणैः वेलायाः सकाशं समीपं [**वेलासकाशम्**] **इव** । पूर्णदृष्टान्तोऽयम् ॥

तत्रार्चितो भोजपतेः पुरोधा हुत्वाग्निमाज्यादिभिरग्निकल्पः ।
तमेव चाधाय विवाहसाक्ष्ये वधूवरौ संगमयांचकार ॥ २० ॥

तत्र सद्मनि **अर्चितः** पूजितः **अग्निकल्पः** अग्नितुल्यः **भोजपतेः** भोजदेशाधीश्वरस्य **पुरोधाः** पुरोहितः । 'पुरोधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः । **आज्यादिभिः** द्रव्यैः **अग्निं हुत्वा**

---

१ कामरूपेश्वरेण दत्तो हस्तो यस्मै इति वा ।

२ इवशब्दोऽथात्र सहार्थे व्याख्यायते कश्चित् । चतुष्कमध्यं प्राविशन्नारीमनांस्यपि प्राविशदित्यर्थः । अनेन सर्वप्रियत्वमुक्तम् । आशु-अथ:अथो-अजः: वैदर्भनिर्दिष्टपथः इ. पा.

३ मधुना पृच्यते, मधुनः पर्को योगो यस्मिन्निति वा मधुपर्को दध्यादिद्रव्यपञ्चकम् । तदुक्तम्-दधि सर्पिर्जलं क्षौद्रं सिता चैतैश्च पञ्चभिः । प्रोच्यते मधुपर्कः—इति । अत्राश्वलायनः-अलंकृतः सितच्छत्रो ऽसदानिर्ज्ञातिबान्धवैः । वृतो वधूगृहं गत्वा मधुपर्केण पूजितः ॥ इति ।

४ ' वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति' इत्यमरः । ०संस्थितः–अलंकृतः, मधुपर्कमिश्रं-मधुमच्च गव्यम्, अर्घ्य–अर्घम् । इ. पा. ५ अजस्य समुद्रोपमानमिन्दुमत्या वेलोपमानमवरोधरक्षाणां चन्द्रोपमानम् । मु० । अतः पूर्णोपमेयम् । ६ ' आज्यशमीपत्रलाजैः' इति दि०

तमेव च अग्निं **विवाहसाक्ष्ये आधाय** । साक्षिणं च कृत्वेत्यर्थः । **वधूवरौ संगमयांचकार** योजयामास ॥

हस्तेन हस्तं परिगृह्य वध्वाः स राजसूनुः सुतरां चकासे ।
अनन्तराशोकलताप्रवालं प्राप्येव चूतः प्रतिपल्लवेन ॥ २१ ॥

स राजसूनुः हस्तेन स्वकीयेन **वध्वाः हस्तं परिगृह्य** । अनन्तरायाः संनिहितायाः अशोकलतायाः प्रवालं पल्लवम् [**अनन्तराशोकलताप्रवालं**] **प्रतिपल्लवेन** स्वकीयेन **प्राप्य चूतः** आम्रः **इव** । **सुतरां चकासे** ॥

आसीद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठः स्विन्नाङ्गुलिः संववृते कुमारी ।
वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥ २२ ॥

वरः कण्टकितः पुलकितः प्रकोष्ठो यस्य सः [**कण्टकितप्रकोष्ठः**] **आसीत्** । 'सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः ।' इत्यमरः । **कुमारी स्विन्नाङ्गुलिः संववृते** बभूव । अत्रोत्प्रेक्षते—**पाणिसमागमेन** पाण्योः संस्पर्शेन । कर्त्रा । **तयोः** वधूवरयोः **मनोभवस्य वृत्तिः** स्थितिः **समं विभक्ता इव** । समीकृतेवेत्यर्थः ॥ प्राक्सिद्धस्याप्यनुरागसाम्यस्य संप्रति तत्कार्यदर्शनात्पाणिस्पर्शकृतत्वमुत्प्रेक्ष्यते । अत्र वात्स्यायनः—' कन्या तु प्रथमसमागमे स्विन्नाङ्गुलिः स्विन्नमुखी च भवति । पुरुषस्तु रोमाञ्चितो भवति । एभिरनयोर्भावं परीक्षेत ' इति । स्त्रीपुरुषयोः स्वेदरोमाञ्चाभिधानं सात्त्विकमात्रोपलक्षणम् । न तु प्रतिनियमो विवक्षितः । एभिरिति बहुवचनसामर्थ्यात् । एवं सति कुमारसंभवे–' रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः स्विन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत् । ' (७ । ७७) इति व्युत्क्रमवचनं न दोषायेति । ' तस्मिन्द्वये तत्क्षणमात्मवृत्तिः समं विभक्तेव मनोभवेन ' इत्यपरार्धस्य पाठान्तरे व्याख्यानान्तरम्—तस्मिन्द्वये मिथुने तत्क्षणमात्मवृत्तिः सात्त्विकोदयरूपा वृत्तिः मनोभवेन कामेन समं विभक्तेव पृथक्कृतेव ॥

तयोरपाङ्गप्रतिसारितानि क्रियासमापत्तिनिवर्तितानि ।
ह्रीयन्त्रणामानशिरे मनोज्ञामन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ २३ ॥

अपाङ्गेषु नेत्रप्रान्तेषु प्रतिसारितानि प्रवर्तितानि [**अपाङ्गप्रतिसारितानि**] । क्रिययोर्निरीक्षणलक्षणयोः समापत्त्या यदृच्छासङ्गत्या निवर्तितानि प्रत्याकृष्टानि

---

१ ' सततं कामितं तस्थः शिरसा सन्निधाय च ' इत्याश्वलायनकारिकायाम् । इ. हे० सङ्गमयाञ्चकार–सङ्गमयाम्बभूव । इ. पा. २ राजपुत्रः, चकासे–बभासे । इ. पा. ३ अयं चा० दि० व० आदिसंमतः पाठः ४ सात्त्विकभावा दशरूपकोक्ताः–स्तम्भः प्रलयरोमाञ्चौ स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू । अश्रु वैस्वर्यमित्यष्टौ स्तम्भोऽस्मिन्निष्क्रियाङ्गता । प्रलयो नष्टसंज्ञत्वं शेषाः सुव्यक्तलक्षणाः ॥ ५ अनेन रत्या भाव उक्तः । तथा हि–परस्परस्योपरि दृष्टिपातं रतिप्रकर्षास्पदलिङ्गमाहुः । इ. हे० । अस्यानुरूपः श्लोकः कुमारसंभवे–तयोः समापत्तिषु कातराणि किंचिद्व्यवस्थापितसंहतानि । ह्रीयन्त्रणां तत्क्षणमन्वभूवन्नन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ इति ॥ अपाङ्ग०–उपाङ्ग०, अपाङ्गप्रतिचालितानि, ० प्रतिवारितानि; क्रिया…विवर्तितानि, क्रियासमापत्तिषु कातराणि । इ. पा०

[**क्रियासमापत्तिनिवर्तितानि**] अन्योन्यस्मिँल्लोलानि सतृष्णानि [**अन्योन्यलोलानि**]। 'लोलश्चलसतृष्णयोः' इत्यमरः। **तयोः** दंपत्योः **विलोचनानि** दृष्टयः **मनोज्ञां** रम्यां [**ह्रीयन्त्रणाम्**] ह्रिया निमित्तेन यन्त्रणां संकोचं **आनशिरे** प्रापुः॥

प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कृशानोरुदर्चिषस्तन्मिथुनं चकासे ।
मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानमन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ २४ ॥

तन्मिथुनमुदर्चिषः उन्नतज्वालस्य **कृशानोः** वह्नेः **प्रदक्षिणप्रक्रमणात्** प्रदक्षिणीकरणात् । **मेरोः उपान्तेषु** समीपेषु **वर्तमानम्** आवर्तमानम् । मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वदित्यर्थः। **अन्योन्यसंसक्तं** परस्परसंगतम्। मिथुनस्याप्येतद्विशेषणम् । अहश्च त्रियामा च **अहस्त्रियामं** रात्रिंदिवम् **इव** । समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः। **चकासे** दिदीपे ॥

नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्विधातृप्रतिमेन तेन ।
चकार सा मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविसर्गमग्नौ ॥ २५ ॥

नितम्बेन गुर्व्यलघ्वी [**नितम्बगुर्वी**] । 'दुर्वहालघुनोर्गुर्वी' इति शाश्वतः । **विधातृप्रतिमेन** ब्रह्मतुल्येन **तेन गुरुणा** याजकेन **प्रयुक्ता** जुहुधीति नियुक्ता। मत्तचकोरस्येव नेत्रे यस्याः सा [**मत्तचकोरनेत्रा**] **लज्जावती सा वधूः अग्नौ लाजविसर्गं चकार** ॥

हविःशमीपल्लवलाजगन्धी पुण्यः कृशानोरुदियाय धूमः ।
कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ २६ ॥

हविष आज्यादेः शमीपल्लवानां लाजानां च गन्धोऽस्यास्तीति **हविःशमीपल्लवलाजगन्धी** । 'शमीपलाशमिश्राँल्लाजानञ्जलिना वपति' इति कात्यायनः। **पुण्यः धूमः कृशानोः** पावकाद् **उदियाय** उद्भूतः। [**कपोलसंसर्पिशिखः**] कपोलयोः संसर्पिणी प्रसरणशीला शिखा यस्य स तथोक्तः **स** धूमः **तस्याः** वध्वा मुहूर्तं कर्णोत्पलतां कर्णाभरणतां [**मुहूर्तकर्णोत्पलतां**] **प्रपेदे** ॥

तदञ्जनक्लेदसमाकुलाक्षं प्रम्लानबीजाङ्कुरकर्णपूरम् ।
वधूमुखं पाटलगण्डलेखमाचारधूमग्रहणाद्बभूव ॥ २७ ॥

तत् वधूमुखम् आचारेण प्राप्ताद्धूमग्रहणात् [**आचारधूमग्रहणात्**] । अञ्जनस्य

१ हुतहुतवहादुत्थितेन धूमेन जनितलौहित्यात्कामोन्मत्तचकोरनेत्रसाम्यम्। इ. दि०। स च 'लाजविमोक्षम्' इति पठति विसर्गेत्यसमीचीनः पाठ इति व्याचष्टे च। विसर्गपदस्य मलपरित्यागपरत्वादश्लीलव्यञ्जकतयाऽसमीचीनत्वं बोध्यम्। कुमारसंभवेपि 'लाजमोक्षम्' इत्येव पाठ उपलभ्यते। २ लाजमोक्षफलमाह हिरण्यके० सूत्रकृत्-'इमान् लाजानावपामि समृद्धिकरणान्मम तुभ्यं (अग्नये) च'। 'संवननं तदग्निरनुमन्यतामयम्।' इत्यभिधार्येयं नार्युपब्रूतेऽग्नौ लाजान् वपन्ती। दीर्घायुरस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम। स्वाहा। इति। ३ लाजहोमं कृत्वा धूममाजिघ्रेदिति गृह्यविदः। अन्ये तु वृद्धाचाराद्धूमग्रहणमित्याहुः। इति, बीजान्निर्गताः अङ्कुरा बीजाङ्कुराः। इति च दि०. बीजाङ्कुरधारणमद्यापि महाराष्ट्रेषु प्रचलितमस्ति। क्लेद-क्षोभ, गण्ड-गल्ल। इ. पा०

क्लेदोऽञ्जनक्लेदः । अञ्जनमिश्रबाष्पोदकमित्यर्थः । तेन समाकुलाक्षं [**अञ्जनक्लेदसमाकुलाक्षम्**] प्रम्लानो बीजाङ्कुरो यवाङ्कुर एव कर्णपूरोऽवतंसो यस्य तत् [**प्रम्लानबीजाङ्कुरकर्णपूरं**] **पाटलगण्डलेखम्** अरुणगण्डस्थलं च **बभूव** ॥

तौ स्नातकैर्बन्धुमता च राज्ञा पुरंध्रिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् ।
कन्याकुमारौ कनकासनस्थावार्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥ २८ ॥

कनकासनस्थौ तौ कन्याकुमारौ स्नातकैः गृहस्थविशेषैः । 'स्नातकस्त्वाप्लुतो व्रती' इत्यमरः । **बन्धुमता** । बन्धुपुरःसरेणेत्यर्थः । **राज्ञा च पुरंध्रिभिः** पतिपुत्रवतीभिर्नारीभिः **च क्रमशः प्रयुक्तं** स्नातकादीनां पूर्ववैशिष्ट्यात्क्रमेण कृतमार्द्राक्षतानामारोपणम् [**आर्द्राक्षतारोपणम्**] **अन्वभूताम्** अनुभूतवन्तौ ॥

इति स्वसुर्भोजकुलप्रदीपः संपाद्य पाणिग्रहणं स राजा ।
महीपतीनां पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधिश्रीः ॥ २९ ॥

अधिश्रीः अधिकसंपन्नः **भोजकुलप्रदीपः स राजा इति स्वसुः** इन्दुमत्याः **पाणिग्रहणं** विवाहं **संपाद्य** कारयित्वा **महीपतीनां** राज्ञां **पृथक्** एकैकशः **अर्हणार्थं** पूजार्थम् **अधिकृतान्** अधिकारिणः **समादिदेश** आज्ञापयामास ॥

लिङ्गैर्मुदः संवृतविक्रियास्ते ह्रदाः प्रसन्ना इव गूढनक्राः ।
वैदर्भमामन्त्र्य ययुस्तदीयां प्रत्यर्प्य पूजामुपदाछलेन ॥ ३० ॥

मुदः संतोषस्य **लिङ्गैः** चिह्नैः कपटहासादिभिः **संवृतविक्रियाः** निगूहितमत्सराः । अत एव **प्रसन्नाः** बहिर्निर्मलाः **गूढनक्राः** अन्तर्लीनग्राहाः **ह्रदा इव** स्थिता **ते** नृपाः **वैदर्भं** भोजम् **आमन्त्र्य** आपृच्छ्य **तदीयां** वैदर्भीयां **पूजामुपदाछलेन** उपायनमिषेण **प्रत्यर्प्य ययुः** गतवन्तः ॥

स राजलोकः कृतपूर्वसंविदारम्भसिद्धौ समयोपलभ्यम् ।
आदास्यमानः प्रमदामिषं तदावृत्य पन्थानमजस्य तस्थौ ॥ ३१ ॥

आरम्भसिद्धौ कार्यसिद्धौ विषये । [**कृतपूर्वसंविद्**] पूर्वं कृता कृतपूर्वा । सुप्सुपेति समासः । कृतपूर्वा संवित्संकेतो मार्गावरोधरूप उपायो येन स तथोक्तः । 'संविद्युद्धे प्रतिज्ञायां संकेताचारनामसु ।' इति केशवः । **स राजलोकः समयोपलभ्यम्** अजप्रस्थानकाले लभ्यम् । तदा तस्यैकाकित्वादिति भावः । 'समरोपलभ्यम्' इति पाठे युद्धसाध्यमित्यर्थः । **तत्** प्रमदैवामिषं भोग्यवस्तु [**प्रमदामिषम्**] । 'आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि ।' इति केशवः । **आदास्यमानः** ग्रहीष्यमाणः सन् **अजस्य पन्थानमावृत्य** अवरुध्य **तस्थौ** ॥

---

१ कृतसमावर्तनैः । विविधा हि स्नातकाः । विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातकश्चेति । तथा हि याज्ञवल्क्यः—गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया । वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥ इ. हे० चा० दि०। २ पुरं गृहं धारयति धरतीति वा पुरंध्रिः । पृषोदरादिः। ३ एष हि लोकाचारः। इ. व. आर्द्राक्षतारोपणं हि वृद्धाचारः । इ. चा. ४ इति-इत्थम्। इ. पा. ५ अधिकाश्रीर्यस्य । ६ कृतपूर्वसंधिः संरम्भसिद्धौ, आरम्भसिद्ध्यै, समयोपलभ्यम्-समरोपलभ्यं, समरेण लभ्यम्। इ. पा.

भर्तापि तावत्क्रथकैशिकानामनुष्ठितानन्तरजाविवाहः ।
सत्वानुरूपाहरणीकृतश्रीः प्रास्थापयद्राघवमन्वगाच्च ॥ ३२ ॥

[**अनुष्ठितानन्तरजाविवाहः**] अनुष्ठितः संपादितोऽनन्तरजाया अनुजाया विवाहो येन स तथोक्तः । **क्रथकैशिकानां** देशानां **भर्ता** स्वामी भोजः **अपि तावत्** तदा [**सत्त्वानुरूपाहरणीकृतश्रीः**] सत्त्वानुरूपमुत्साहानुरूपं यथा तथा । आ समन्तात् । अनेनानियतवस्तुदानमित्यर्थः । हरणं कन्यार्थं देयं धनम् । 'यौतुकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत् । ' इत्यमरः । आहरणीकृता श्रीर्येन तथोक्तः सन् **राघवम्** अजं **प्रास्थापयत्** प्रस्थापितवान् स्वयम् **अन्वगात्** अनुजगाम **च** ॥

तिस्रस्त्रिलोकप्रथितेन सार्धमजेन मार्गे वसतीरुषित्वा ।
तस्मादपावर्तत कुण्डिनेशः पर्वात्यये सोम इवोष्णरश्मेः ॥ ३३ ॥

कुण्डिनं विदर्भनगरं तस्येशः [**कुण्डिनेशः**] भोजस्त्रिषु लोकेषु प्रथितेन [**त्रिलोकप्रथितेन**] **अजेन सार्धं मार्गे** पथि **तिस्रः वसतीः** रात्रीः **उषित्वा** स्थित्वा । 'वसती' रात्रिवेश्मनोः इत्यमरः । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । **पर्वात्यये** दर्शान्ते **उष्णरश्मेः** सूर्यात् **सोमः** चन्द्रः **इव तस्माद्** अजाद् **अपावर्तत** । तं विसृज्य निवृत्त इत्यर्थः ॥

प्रमन्यवः प्रागपि कोसलेन्द्रे प्रत्येकमात्तस्वतया बभूवुः ।
अतो नृपाश्चक्षमिरे समेताः स्त्रीरत्नलाभं न तदात्मजस्य ॥ ३४ ॥

नृपाः राजानः **प्रागपि प्रत्येकमात्तस्वतया** दिग्विजये गृहीतधनत्वेन **कोसलेन्द्रे** रघौ **प्रमन्यवः** रूढवैराः **बभूवुः** । **अतः** हेतोः **समेताः** संगताः सन्तः **तदात्मजस्य** रघुसूनोः **स्त्रीरत्नलाभं न चक्षमिरे** न सेहिरे ॥

तमुद्वहन्तं पथि भोजकन्यां रुरोध राजन्यगणः स दृप्तः ।
बलिप्रदिष्टां श्रियमाददानं त्रैविक्रमं पादमिवेन्द्रशत्रुः ॥ ३५ ॥

दृप्तः उद्धतः **स राजन्यगणः** राजसंघातः **भोजकन्याम् उद्वहन्तं** नयन्तं **तम्** अजं बलिना वैरोचनिना प्रदिष्टां दत्तां [**बलिप्रदिष्टां**] **श्रियमाददानं** स्वीकुर्वाणम् । त्रिविक्रमस्येमं **त्रैविक्रमम् पादम् इन्द्रशत्रुः** प्रह्लादः **इव** । **पथि रुरोध** । तथा च वामनपुराणे—' वैरोचनविरुद्धोऽपि प्रह्लादः प्राक्तनं स्मरन् । विष्णोस्तु क्रममाणस्य पादाम्भोजं रुरोध ह ॥ ' इति ॥

---

१ अत्र कात्यायनः—ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेपि वा । भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥ ०भरणीकृतश्रीः' इ. दि०वल्लभौ पठतः । आभरणीकृतालंकारेण दत्ता श्रीर्येन स इ. व० व्याचष्टे च । 'आभरणीकृता स्वाधीनीकृता' इ. दि० । शक्त्यानुरूपा-ह-भरणीकृतश्रीः इ. च पाठः । २ 'त्रिलोकी' इ. पा. ३ अनेनाजस्य सूर्यत्वं ध्वनितम् । ४ इन्द्रः शत्रुर्यस्य । एषा कथा भाग० सप्त० स्कं० सप्तमाध्याये दृश्या । इन्द्रशत्रुर्वृत्रासुरो वा । इ. हे. नमुचिः । इ. सु० व०.

तस्याः स रक्षार्थमनल्पयोधमादिश्य पित्र्यं सचिवं कुमारः ।
प्रत्यग्रहीत्पार्थिववाहिनीं तां भागीरथीं शोण इवोत्तरङ्गः ॥ ३६ ॥

स कुमारः अजः **तस्याः** इन्दुमत्याः **रक्षार्थम् अनल्पयोधं** बहुसुभटम् । पितुरागतं **पित्र्यम्** । आप्तमित्यर्थः । **सचिवमादिश्य** आज्ञाप्य **तां पार्थिववाहिनीं** राजसेनाम् । 'ध्वजिनी वाहिनी सेना' इत्यमरः । **भागीरथीम् उत्तरङ्गः शोणः** शोणाख्यो नदः **इव** । **प्रत्यग्रहीद्** अभियुक्तवान् ॥

पत्तिः पदातिं रथिनं रथेशस्तुरङ्गसादी तुरगाधिरूढम् ।
यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धम् ॥ ३७ ॥

पत्तिः पादचारो योद्धा **पदातिं** पादचारम् **अभ्यपतत्** । पादाभ्यामततीति पदातिः । पादस्य पदित्यादिना पदादेशः । 'पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ।' इत्यमरः । **रथेशः** रथिकः **रथिनं** रथारोहमभ्यपतत् । **तुरङ्गसादी** अश्वारोहः **तुरगाधिरूढम्** अश्वारोहमभ्यपतत् । 'रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः ।' इत्यमरः । **गजस्य यन्ता** हस्त्यारोहः **गजस्थं** पुरुषमभ्यपतत् । इत्थमनेन प्रकारेण **तुल्यप्रतिद्वन्द्वि** एकजातीयप्रतिभटं **युद्धं बभूव** । अन्योन्यं द्वन्द्वं कलहोऽस्त्येषामिति प्रतिद्वन्द्विनो योधाः । 'द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः' इत्यमरः ॥

नदत्सु तूर्येष्वविभाव्यवाचो नोदीरयन्ति स्म कुलोपदेशान् ।
बाणाक्षरैरेव परस्परस्य नामोर्जितं चापभृतः शशंसुः ॥ ३८ ॥

तूर्येषु नदत्सु सत्सु **अविभाव्यवाचः** अनवधार्यगिरः **चापभृतः** धानुष्काः कुलमुपदिश्यते प्रख्याप्यते यैस्ते कुलोपदेशास्तान् [**कुलोपदेशान्**] कुलनामानि **नोदीरयन्ति स्म** नोच्चारयामासुः । श्रोतुमशक्यत्वाद्वाचो नाब्रुवन्नित्यर्थः । किं तु **बाणाक्षरैः** बाणेषु लिखिताक्षरैः **एव परस्परस्य** अन्योन्यस्य **ऊर्जितं** प्रख्यातं **नाम शशंसुः** ऊचुः ॥

उत्थापितः संयति रेणुरश्वैः सान्द्रीकृतः स्यन्दनवंशचक्रैः ।
विस्तारितः कुञ्जरकर्णतालैर्नेत्रक्रमेणोपरुरोध सूर्यम् ॥ ३९ ॥

संयति संग्रामे **अश्वैः उत्थापितः** स्यन्दनवंशानां रथसमूहानां चक्रै रथाङ्गैः [**स्यन्दनवंशचक्रैः**] **सान्द्रीकृतः** घनीकृतः । 'वंशः पृष्ठास्थ्नि गेहोर्ध्वकाष्ठे वेणौ गणे कुले ।' इति केशवः । कुञ्जरकर्णानां तालैस्ताडनैः [**कुञ्जरकर्णतालैः**] **विस्तारितः** प्रसारितः **रेणुः नेत्रक्रमेण** अंशुकपरिपाट्या । अंशुकमिवेत्यर्थः । 'स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रम्' इति, 'क्रमोऽङ्घ्रौ परिपाट्यां च' इति च केशवः । **सूर्यम् उपरुरोध** आच्छादयामास ॥

---

१ 'ज्योतीरथा (या) म्' इति हे० चा०दि० वल्लभाः पठन्ति । ज्योतीरथां रेवाम् । यस्मात्तस्याः पुनर्निर्गमनाभावः । इ. हे० २ 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इति पादस्य पद इत्यदन्त आदेशः । तेन पदाजिः,पदातिः,पदगः, पदोपहतः,इति रूपचतुष्टयं सिद्धम् । ३ तालशब्दस्य करतलताडनं मुख्योर्थः । अत्र गजकर्णरेणुपटयोरेकत्र संघटनात्स एव । ४ 'चक्षुर्निरोधप्रकारेण' इ. चा० 'वंश'–'वृन्द, पुञ्ज' इ० पा०; नेत्रक्रमेण–'अनुक्रमेण' इ० वल्लभादयः पठन्ति ।

मत्स्यध्वजा वायुवशाद्विदीर्णैर्मुखैः प्रवृद्धध्वजिनीरजांसि ।
बभुः पिबन्तः परमार्थमत्स्याः पर्याविलानीव नवोदकानि ॥ ४० ॥

वायुवशाद् विदीर्णैः विवृत्तैः **मुखैः** प्रवृद्धानि ध्वजिनीरजांसि सैन्यरेणून् [**प्रवृद्धध्वजिनीरजांसि**] **पिबन्तः** गृह्णन्तः **मत्स्यध्वजाः** मत्स्याकारा ध्वजाः । **पर्याविलानि** परितः कलुषाणि **नवोदकानि पिबन्तः परमार्थमत्स्याः** सत्यमत्स्याः **इव** । **बभुः** भान्ति स्म ॥

रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे विलोलघण्टाक्वणितेन नागः ।
स्वभर्तृनामग्रहणाद्बभूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ॥ ४१ ॥

सान्द्रे प्रवृद्धे **रजसि रथः रथाङ्गध्वनिना** चक्रस्वनेन **विजज्ञे** ज्ञातः । **नागः** हस्ती विलोलानां घण्टानां क्वणितेन नादेन [**विलोलघण्टाक्वणितेन**] विजज्ञे । **आत्मपरावबोधः** स्वपरविवेकः । योधानामिति शेषः । स्वभर्तृणां स्वस्वामिनां नामग्रहणान्नामोच्चारणाद् [**स्वभर्तृनामग्रहणात्**] **बभूव** । रजोन्धतया सर्वे स्वं परं च शब्दादेवानुमाय प्रजह्रुरित्यर्थः ॥

आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ रजोन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।
शस्त्रक्षताश्वद्विपवीरजन्मा बालारुणोऽभूद्रुधिरप्रवाहः ॥ ४२ ॥

लोचनमार्गमावृण्वतः दृष्टिपथमुपरुन्धतः । **आजौ** युद्धे **विजृम्भितस्य** व्याप्तस्य । रज एवान्धकारः तस्य [**रजोन्धकारस्य**] । [**शस्त्रक्षताश्वद्विपवीरजन्मा**] शस्त्रक्षतेभ्योऽश्वद्विपवीरेभ्यो जन्म यस्य स तथोक्तः । **रुधिरप्रवाहः बालारुणः** बालार्कः **अभूत्** । 'अरुणो भास्करेऽपि स्यात्' इत्यमरः । बालविशेषणं रुधिरसावर्ण्यार्थम् ॥

स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्टात्पवनावधूतः ।
अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवाबभासे ॥ ४३ ॥

क्षतजेन रुधिरेण **छिन्नमूलः** । त्याजितभूतलसम्बन्ध इत्यर्थः । **तस्य** क्षतजस्य **उपरिष्टात्पवनावधूतः** वाताहतः **स रेणुः** । **अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य** अग्नेः **पूर्वोत्थितो धूम इव** । **आबभासे** दिदीपे ॥

प्रहारमूर्छापगमे रथस्था यन्तॄनुपालभ्य निवर्तिताश्वाः ।
यैः सादिता लक्षितपूर्वकेतूंस्तानेव सामर्षतया निजघ्नुः ॥ ४४ ॥

मूर्छितानामन्यत्र नीत्वा संरक्षणं सारथिधर्म इति **रथस्थाः** रथ एव स्थिताः ।

---

१ 'नवोदकत्वं रजःसाम्यार्थम्' इ० चा० । २ कृत्रिमवस्त्रमत्स्यं दृष्ट्वेत्युत्प्रेक्षा क्रियते । किम् एते नवोदकानि पिबन्तीति भावः । इ० सु० ३ अनुरूपं समरसंरम्भवर्णनं शि० वधे 'मिश्रीभूते तत्र सैन्यद्वयेऽपि प्रायेणायं व्यक्तमासीद्विशेषः । आत्मीयास्ते ये पराञ्चः पुरस्तादभ्यावर्ती सम्मुखो यः परोऽसौ इति ॥' ४ यथा बालार्केणान्धकारो निरस्यते तथा क्षतजप्रवाहेण संग्रामरेणुरपध्वस्त इति भावः ।

संरक्षिता इत्यर्थः । रथिन इति शेषः [**प्रहारमूर्छापगमे**] प्रहारेण या मूर्छा तस्या अपगमे सति । **यन्तॄन्** सारथीन् **उपालभ्य** असाधु कृतमित्यधिक्षिप्य । **निवर्तिताश्वाः** पुनः रणस्थलाभिमुखं चलिताश्वाः सन्तः पूर्वं यैः स्वयं **सादिताः** हताः **लक्षितपूर्वकेतून्** पूर्वदृष्टैः केतुभिः प्रत्यभिज्ञातानित्यर्थः । **तानेव सामर्षतया निजघ्नुः** प्रजह्रुः॥

अप्यर्धमार्गे परबाणलूना धनुर्भृतां हस्तवतां पृषत्काः ।
संप्रापुरेवात्मजवानुवृत्त्या पूर्वार्धभागैः फलिभिः शरव्यम् ॥ ४५ ॥

अर्धश्चासौ मार्गश्च तस्मिन् **अर्धमार्गे** परेषां बाणैर्लूनाश्छिन्नाः [**परबाणलूनाः**] **अपि हस्तवतां** कृतहस्तानां **धनुर्भृतां पृषत्काः** शराः **आत्मजवानुवृत्त्या** स्ववेगानुबन्धेन हेतुना **फलिभिः** लोहाग्रवद्भिः । 'शस्यबाणाग्रयोः फलम्' इति विश्वः । **पूर्वार्धभागैः** । शृणातीति शरुः । तस्मै हितं **शरव्यं** लक्ष्यम् । 'उगवादिभ्यो यत्' इति यत्प्रत्ययः । 'लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च' इत्यमरः । **संप्रापुः एव** । न तु मध्ये पतिता इत्यर्थः ॥

आधोरणानां गजसंनिपाते शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः ।
हृतान्यपि श्येननखाग्रकोटिव्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः ॥ ४६ ॥

गजसंनिपाते गजयुद्धे **निशितैः** अत एव **क्षुराग्रैः** क्षुरस्याग्रमिवाग्रं येषां तैः **चक्रैः** आयुधविशेषैः **हृतानि** छिन्नानि **अपि** । श्येनानां पक्षिविशेषाणाम् । 'पक्षी श्येनः' इत्यमरः । नखाग्रकोटिषु व्यासक्ताः केशा येषां तानि [**श्येननखाग्रकोटिव्यासक्तकेशानि**] **आधोरणानां** हस्त्यारोहाणाम् । 'आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ।' इत्यमरः । **शिरांसि चिरेण पेतुः** पतितानि । शिरःपातात्प्रागेवारुह्य पश्चादुत्पततां पक्षिणां नखेषु केशसङ्गश्चिरपातहेतुरिति भावः ॥

पूर्वं प्रहर्ता न जघान भूयः प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ।
तुरङ्गमस्कन्धनिषण्णदेहं प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥ ४७ ॥

पूर्वं प्रथमं **प्रहर्ता अश्वसादी** तौरङ्गिकः प्रतिप्रहारेऽक्षममशक्तं [**प्रतिप्रहाराक्षमं**] तुरङ्गमस्कन्धे निषण्णदेहं [**तुरङ्गमस्कन्धनिषण्णदेहं**] मूर्छितमित्यर्थः । **रिपुं भूयः न**

---

१ 'निवर्तिताश्वान्' इति वल्लभसम्मतः पाठः । तस्य व्याख्या यथा–'रथस्था रथिनः प्रहारेण या मूर्च्छा तस्या अपगमे सति । मूर्छितानामन्यत्र नीत्वा संरक्षणं सारथिधर्म इति कृत्वा निवर्तिताश्वान् यतॄन्सारथीनुपालभ्यासाधु कृतमित्यधिक्षिप्य पूर्वं यैः स्वयं सादिता हताः लक्षितपूर्वकेतून् । पूर्वदृष्टैः केतुभिः प्रत्यभिज्ञातानित्यर्थः । तानेव सामर्षतया सकोपत्वेन हेतुना निजघ्नुः प्रजह्रुः, २ पूर्वं प्रहारसमये लक्षिता लक्षितपूर्वाः केतवो येषां तान्. ३ अनुरूपः श्लोकः शिशुपालवधे-'कश्चिच्छस्त्रापातमूढोऽपवोढुर्लब्ध्वा भूयश्चेतनामाहवाय । व्यावर्तिष्ट क्रोशतः सख्युरुच्चैस्त्यक्तश्चात्मा का च लोकानुवृत्तिः'॥ इति । ४ मुक्तैः, क्षुराग्रः–क्षुरप्रैः इ. क्वचित्पाठः । ५ 'कृत्तानि मस्तकानि यावद्भूमौ निपतन्ति तावत्प्रथमत एव श्येनैर्गृहीतानीत्यर्थः ।' इ. चा० । अनुरूपवर्णनं शिशुपालवधे–'लूनग्रीवात् सायकेनापरस्य द्यामत्युच्चैराननादुत्पतिष्णोः । त्रेसुर्मुग्धैः सैंहिकेयानुकारात्रौद्राकारादप्सरोवक्त्रचन्द्रैः ॥' इति ॥

जघान पुनर्न प्रजहार । किं तु **प्रत्याश्वसन्तं** पुनरुज्जीवन्तम् **आचकाङ्क्ष**[1]
' नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम् । ' इति निषेधादिति भावः ॥

तनुत्यजां वर्मभृतां विकोशैर्बृहत्सु दन्तेष्वसिभिः पतद्भिः ।
उद्यन्तमग्निं शमयांबभूवुर्गजा विविग्नाः करशीकरेण ॥ ४८ ॥

तनुत्यजां तनुषु निस्पृहाणामित्यर्थः । **वर्मभृतां** कवचिनां संबन्धिभिः **बृहत्सु दन्तेषु पतद्भिः** अत एव **विकोशैः** पिधानादुद्धृतैः । 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधाने ' इत्यमरः । **असिभिः** खड्गैः **उद्यन्तम्** उत्थितम् **अग्निं विविग्नाः** भीताः **गजाः करशीकरेण** । **शमयांबभूवुः** शान्तं चक्रुः ॥

शिलीमुखोत्कृत्तशिरःफलाढ्या च्युतैः शिरस्त्रैश्चषकोत्तरेव ।
रणक्षितिः शोणितमद्यकुल्या रराज मृत्योरिव पानभूमिः ॥ ४९ ॥

शिलीमुखैर्बाणैरुत्कृत्तानि शिरांस्येव फलानि तैराढ्या संपन्ना [**शिलीमुखोत्कृत्तशिरःफलाढ्या**] । **च्युतैः** भ्रष्टैः [**शिरस्त्रैः**] शिरांसि त्रायन्त इति शिरस्त्राणि शीर्षण्यानि । ' शीर्षण्यं च शिरस्त्रे च' इत्यमरः । तैः । चषकः पानपात्रमुत्तरं यस्यां सा [**चषकोत्तरा**] इव । ' चषकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । शोणितान्येव मद्यं तस्य कुल्याः प्रवाहाः यस्यां सा **शोणितमद्यकुल्या** । ' कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित्' इत्यमरः । **रणक्षितिः** युद्धभूमिः **मृत्योः पानभूमिः इव रराज** ॥

उपान्तयोर्निष्कुषितं विहङ्गैराक्षिप्य तेभ्यः पिशितप्रियापि ।
केयूरकोटिक्षततालुदेशा शिवा भुजच्छेदमपाचकार ॥ ५० ॥

उपान्तयोः प्रान्तयोः **विहङ्गैः** पक्षिभिः **निष्कुषितं** खण्डितम् । ' इण्निष्ठायाम्' इतीडागमः । **भुजच्छेदं** भुजखण्डं **तेभ्यः** विहङ्गेभ्यः **आक्षिप्य** आच्छिद्य **पिशितप्रिया** मांसप्रिया **अपि शिवा** क्रोष्ट्री । ' शिवः कीलः शिवा कोष्ट्री' इति विश्वः । केयूरकोट्याङ्गदाग्रेण क्षतस्तालुदेशो यस्याः सा [**केयूरकोटिक्षततालुदेशा**] सती । **अपाचकार** अपसारयामास । किरतेः करोतेर्वा लिट् ॥

कश्चिद्द्विषत्खड्गहृतोत्तमाङ्गः सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य ।
वामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः स्वं नृत्यत्कबन्धं समरे ददर्श ॥ ५१ ॥

द्विषतः खड्गेन हृतोत्तमाङ्गश्छिन्नशिराः [**द्विषत्खड्गहृतोत्तमाङ्गः**] **कश्चिद्** वीरः **सद्यः विमानप्रभुतां** विमानाधिपत्यम् । देवत्वमित्यर्थः । **उपेत्य** प्राप्य । [**वामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः**] वामाङ्गसंसक्ता सव्योत्सङ्गसङ्गिनी सुराङ्गना यस्य स तथोक्तः

---

१ न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ इति उत्तरार्धम् । म. स्मृ. अ० ७ श्लो० ९३. २ ' वर्मवताम् ' इ. पा०. गजैः सह योद्धृणामिति शेषः. ३ शुण्डादणजलकणैः. ४ उत्प्रेक्षालङ्कारः । ५ निःसारीकृतम् । इ. हे० चा०दि०. ६ प्रियं पिशितं यस्याः सा । पूर्वनिपातः । ७ पुरुषस्य वामभागे स्त्रीणां स्थितिरिति वृद्धाचारः । यस्मिन्युद्धे भटानां सहस्रं हन्यते तत्रैव कबन्धस्य नृत्यतीत्यागमः । एतेनात्र तादृशं युद्धं जातमिति द्योत्यते । इ. चा० दि० ।

सन् । **समरे नृत्यत् स्वं** निजं **कबन्धं** विशिरस्कं कलेवरं **ददर्श** । 'कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ।' इत्यमरः ॥

अन्योन्यसूतोन्मथनादभूतां तावेव सूतौ रथिनौ च कौचित् ।
व्यश्वौ गदाव्यायतसंप्रहारौ भग्नायुधौ बाहुविमर्दनिष्ठौ ॥ ५२ ॥

कौचिद् वीरावन्योन्यस्य सूतयोः सारथ्योरुन्मथनान्निधनात् [**अन्योन्यसूतोन्मथनात्**] **तौ एव सूतौ रथिनौ** योद्धारौ **च अभूताम्** । तावेव **व्यश्वौ** नष्टाश्वौ सन्तौ गदाभ्यां व्यायतो दीर्घः संप्रहारो युद्धं ययोस्तौ [**गदाव्यायतसंप्रहारौ**] अभूताम् । ततः **भग्नायुधौ** भग्नगदौ सन्तौ (बाहुविमर्दे निष्ठा नाशो ययोस्तौ) **बाहुविमर्दनिष्ठौ** बाहुयुद्धसक्तावभूताम् । 'निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः' इत्यमरः ॥

परस्परेण क्षतयोः प्रहर्त्रोरुत्क्रान्तवाय्वोः समकालमेव ।
अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीदेकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः ॥ ५३ ॥

परस्परेण अन्योन्यं **क्षतयोः** क्षततन्वोः **समकालम्** एककालं यथा तथा **एव उत्क्रान्तवाय्वोः** युगपदुद्गतप्राणयोः । एकैवाप्सराः प्रार्थिता याभ्यां तयोः **एकाप्सरःप्रार्थितयोः** । प्रार्थितैकाप्सरसोरित्यर्थः । 'वाहिताग्न्यादिषु' इति परनिपातः । अथ वा । एकस्यामप्सरसि प्रार्थितं प्रार्थना ययोरिति विग्रहः । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः' इति बहुत्वाभिधानं प्रायिकम् । **कयोश्चित्प्रहर्त्रोः** योधयोः **अमर्त्यभावेऽपि** देवत्वेऽपि **विवादः** कलहः **आसीत्** । एकामिषाभिलाषो हि महद्वैरबीजमिति भावः ॥

व्यूहावुभौ तावितरेतरस्माद्भङ्गं जयं चापतुरव्यवस्थम् ।
पश्चात्पुरोमारुतयोः प्रवृद्धौ पर्यायवृत्त्येव महार्णवोर्मी ॥ ५४ ॥

तौ उभौ व्यूहौ सेनासंघातौ । 'व्यूहस्तु बलविन्यासः' इत्यमरः । पश्चात्पुरश्च यौ मारुतौ तयोः [**पश्चात्पुरोमारुतयोः**] **पर्यायवृत्त्या** क्रमवृत्त्या **प्रवृद्धौ महार्णवोर्मी इव**

---

१ नष्टौ इ. पा. २ अत्राखिलयुद्धवेदित्वमुक्तम् । व०. ३ एकस्यामपि बहुवचनमस्तीति ज्ञापयितुं बहुष्वित्युक्तम् । न नियमार्थमप्सरा इत्येकवचनान्तस्यापि प्रयोगदर्शनात् । इति सुबोधिनीकारः । 'एकवचनान्तोऽप्यस्ति इति' क्षीरस्वामी । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा अपि' इति शब्दार्णवः । 'अनचि च' इति सूत्रे 'अप्सराः' इति भाष्यप्रयोगाच्च । ४ यस्तु संग्रामे ['रणे' इ. दि०] हन्येत स्वर्गगामिनं देवत्वमुपगतं तमनुग्रहीतुमप्सरसः समायान्तीत्यागमः । इ. चा० दि० । इह तु समकालं मरणमुपगतयोरेकस्यामेव समायातायां देवाङ्गनायां कामुकयोरनयोर्दिवि रणमभूदित्यर्थः । चा० । युगपत्परासुतामुपगतयोरेकस्यामेवागतायां दिव्याङ्गनायां कामुकयोः स्वर्गेऽपि युद्धमासीदिति भावः । इ. दि० । 'वराप्सरःसहस्राणि शूरमायोधने हतं । त्वरितान्यभिधावन्ति मम भर्ता ममेति च ॥' इति वह्निपुराणम् । ५ द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यत इति न्यायान्मारुतशब्दस्योभयत्र प्रवृत्तिः । इ. चा०.

इतरेतरस्माद् अन्योन्यस्माद् **अव्यवस्थं** व्यवस्थारहितमनियतं **जयं भङ्गं** पराजयं **च आपतुः** प्राप्तवन्तौ ॥

परेण भग्नेऽपि बले महौजा ययावजः प्रत्यरिसैन्यमेव ।
धूमो निवर्त्येत समीरणेन यतस्तु कक्षस्तत एव वह्निः ॥ ५५ ॥

बले स्वसैन्ये **परेण** परबलेन **भग्नेऽपि महौजाः** महाबलः **अजः अरिसैन्यं प्रत्येव ययौ** । तथा हि । **समीरणेन** वायुना **धूमो निवर्त्येत** कक्षादपसार्येत । वर्तते-र्ण्यन्तात्कर्मणि संभावनायां लिङ् । **वह्निः तु यतः** यत्र **कक्षः** तृणम् । ' कक्षौ तु तृणवीरुधौ' इत्यमरः । **तत एव** तत्रैव । प्रवर्तत इति शेषः । सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥

रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्दृप्तः स राजन्यकमेकवीरः ।
निवारयामास महावराहः कल्पक्षयोद्वृत्तमिवार्णवाम्भः ॥ ५६ ॥

रथी रथारूढः **निषङ्गी** तूणीरवान् । 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः ।' इत्यमरः । **कवची** वर्मधरः **धनुष्मान्** धनुर्धरः **दृप्तः** रणदृप्तः **एकवीरः** असहायशूरः **सः** अजः **राजन्यकं** राजसमूहम् । 'गोत्रोक्ष–' इत्यादिना वुञ्प्रत्ययः । **महावराहः** वराहावतारो विष्णुः कल्पक्षये कल्पान्तकाल उद्वृत्तमुद्वेलं [**कल्पक्षयोद्वृत्तम्**] **अर्णवाम्भः इव** । **निवारयामास** ॥

स दक्षिणं तूणमुखेन वामं व्यापारयन्हस्तमलक्ष्यताजौ ।
आकर्णकृष्टा सकृदस्य योद्धुर्मौर्वीव बाणान्सुषुवे रिपुघ्नान् ॥ ५७ ॥

सः अजः आजौ संग्रामे **दक्षिणं हस्तं तूणमुखेन वामम्** अतिसुन्दरम् । ' वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे ।' इति विश्वः । **व्यापारयन् अलक्ष्यत** । शरसंधानादयस्तु दुर्लक्ष्या इत्यर्थः । **सकृदाकर्णकृष्टा योद्धुः अस्य** अजस्य **मौर्वी** ज्या । रिपून्घ्नन्तीति रिपुघ्नाः तान् [**रिपुघ्नान्**] । ' अमनुष्यकर्तृके च ' इति टक्प्रत्ययः । **बाणान्सुषुवे इव** सुषुवे किमु । इत्युत्प्रेक्षा ॥

---

१ यदा प्रतीच्यो वायुर्वर्धते तदा वीचिकल्लोलाः प्रेर्यन्ते यदा च पौरस्त्यो वायुर्वर्धते तदा प्रतीच्या भङ्गं प्राप्नुवन्तीति भावः । सु० २ तृणकाष्ठादिसमूहः । चा० ३ सैन्यस्य तृणसाम्येनाजस्य महाशक्तिश्चोक्ता । हे० । यथाग्नेः कक्षज्वालने निरालस्यता तथा कुमारस्य वैरिसेनाया-मित्यर्थः चा० । वह्निसदृशोऽजः शत्रुकक्षं त्यक्त्वा न क्वापि यातीति भावः । सु० । अत्रायमभिप्रायः–वायुर्हि धूमराशिमेवेतस्ततश्चालयितुं समर्थो वह्निस्तु यत्र स्थितस्तत्रैव तृणकाष्ठादि-दाहक्षमो न हि प्रबलोपि वायुस्तं चालयितुं प्रभवति । एवं परसैन्येन चालितेपि स्वसैन्ये अजोऽविचलितपद एव तस्थौ । अनेनाजस्यापि सेना परिच्छदमात्रं न तु कार्यसहकारिणीति ध्वनितम् । ४ 'आ-वि-लोडयामास ' इ. दि० व०दयः पठन्ति । ५ सोज आजौ रणे दक्षिणं वामं च हस्तं तूणमुखे निषङ्गवक्त्रे व्यापारयन्नालक्ष्यत । चा० दि० वल्लभादयोपि प्राय एवम् । एतद्व्याख्यानमसंशयं समीचीनतरम् । एवं व्याख्याने चास्य सव्यसाचित्वमपि सूच्यते । अनुरूपवर्णनं किरा ते–दिवः पृथिव्याः ककुभां नु मण्डलात्पतन्ति बिम्बादुत तिग्मतेजसः । सकृद्विकृष्टादथ कार्मुकान्मुनेः शराः शरीरादिति तेभिमेनिरे ॥। [१४. ५३] इति । धनुः प्रबन्धध्वनितं रुषेव रुक्-द्विकृष्टा विततेव मौर्वी । संधानमुत्कर्षमिव व्युदस्य मुष्टेरसंभेद इवापवर्गे ॥ (१६.२०)॥ इति च ।

स रोषदष्टाधिकलोहितोष्ठैर्व्यक्तोर्ध्वरेखा भ्रुकुटीर्वहद्भिः ।
तस्तार गां भल्लनिकृत्तकण्ठैर्हुङ्कारगर्भैर्द्विषतां शिरोभिः ॥ ५८ ॥

सः अजः । रोषेण दष्टा अत एवाधिकलोहिता ओष्ठा येषां तानि तैः [**रोषदष्टाधिकलोहितोष्ठैः**] । व्यक्ता ऊर्ध्वा रेखा यासां ताः [**व्यक्तोर्ध्वरेखाः**] **भ्रुकुटीः** भ्रूभङ्गान् **वहद्भिः** । भल्लनिकृत्ता बाणविशेषच्छिन्नाः कण्ठा येषां तैः [**भल्लनिकृत्तकण्ठैः**] । **हुङ्कारगर्भैः** सहुङ्कारैः । हुङ्कुर्वद्भिरित्यर्थः । **द्विषतां शिरोभिः गां** भूमिं **तस्तार** छादयामास ॥

सर्वैर्बलाङ्गैर्द्विरदप्रधानैः सर्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च ।
सर्वप्रयत्नेन च भूमिपालास्तस्मिन्प्रजह्रुर्युधि सर्व एव ॥ ५९ ॥

द्विरदप्रधानैः गजमुख्यैः **सर्वैः बलाङ्गैः** सेनाङ्गैः । ' हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् । ' इत्यमरः । **कङ्कटभेदिभिः** कवचभेदिभिः । ' उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् । ' इत्यमरः । **सर्वायुधैः च** । बाह्यं बलमुक्त्वाऽऽन्तरमाह—**सर्वप्रयत्नेन च सर्वे एव भूमिपालाः युधि तस्मिन्** अजे **प्रजह्रुः** । तं प्रजह्रुरित्यर्थः । सर्वत्र सर्वकारकशक्तिसंभवात्कर्मणोऽप्यधिकरणविवक्षायां सप्तमी । तदुक्तम्—' अनेकशक्तियुक्तस्य विश्वस्यानेककर्मणः । सर्वदा सर्वथाभावात्किंचित्किंचिद्विवक्ष्यते ॥ ' इति ॥

सोऽस्त्रव्रजैश्छन्नरथः परेषां ध्वजाग्रमात्रेण बभूव लक्ष्यः ।
नीहारमग्नो दिनपूर्वभागः किंचित्प्रकाशेन विवस्वतेव ॥ ६० ॥

परेषां द्विषाम् **अस्त्रव्रजैः छन्नरथः सः** अजः । नीहारैर्हिमैर्मग्नः [**नीहारमग्नः**] **दिनपूर्वभागः** प्रातःकालः **किंचित्प्रकाशेन** ईषल्लक्ष्येण **विवस्वता इव** । **ध्वजाग्रमात्रेण लक्ष्यः बभूव** । ध्वजाग्रादन्यन्न किंचिल्लक्ष्यते स्मेत्यर्थः ॥

प्रियंवदात्प्राप्तमसौ कुमारः प्रायुङ्क्त राजस्वधिराजसूनुः ।
गान्धर्वमस्त्रं कुसुमास्त्रकान्तः प्रस्वापनं स्वप्ननिवृत्तलौल्यः ॥ ६१ ॥

अधिराजसूनुः महाराजपुत्रः **कुसुमास्त्रकान्तः** मदनसुन्दरः **स्वप्ननिवृत्तलौल्यः** स्वप्नवितृष्णः । जागरूक इत्यर्थः । **असौ कुमारः** अजः **प्रियंवदात्** पूर्वोक्ताद्गन्धर्वात् **प्राप्तं गान्धर्वं** गन्धर्वदेवताकम् । ' सास्य देवता ' इत्यण् । प्रस्वापयतीति **प्रस्वापनं** निद्राजनकम् **अस्त्रं राजसु प्रायुङ्क्त** प्रयुक्तवान् ॥

ततो धनुष्कर्षणमूढहस्तमेकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालम् ।
तस्थौ ध्वजस्तम्भनिषण्णदेहं निद्राविधेयं नरदेवसैन्यम् ॥ ६२ ॥

ततः धनुष्कर्षणे चापकर्षणे मूढहस्तमव्यापृतहस्तम् [**धनुष्कर्षणमूढहस्तम्**] । एकस्मिन्नंसे पर्यस्तं स्रस्तं शिरस्त्राणां शीर्षण्यानां जालं समूहो यस्य तत् [**एकांस-**

१ दष्टाधर, धरलोहिताक्षैः इ. पा. २ अनेन छिन्नशिरसो रेखात्रयं जायत इत्युक्तम् । दि० ३ अथो, अथ प्रियार्हैः. ४ जातम्.

पर्यस्तशिरस्त्रजालम्]। ध्वजस्तम्भेषु निषण्णा अवष्टब्धा देहा यस्य तत् [**ध्वजस्तम्भनिषण्णदेहम्**]। नरदेवानां राज्ञां सेनैव सैन्यम् [**नरदेवसैन्यम्**]। चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । **निद्राविधेयं** निद्रापरतन्त्रं **तस्थौ** ॥

ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ठे निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः ।
तेन स्वहस्तार्जितमेकवीरः पिबन्यशो मूर्तमिवाबभासे ॥ ६३ ॥

ततः कुमारः अजः [**प्रियोपात्तरसे**] प्रिययेन्दुमत्योपात्तरस आस्वादितमाधुर्ये । अतिश्लाघ्य इति भावः । **अधरोष्ठे जलजं** शङ्खं **निवेश्य** । 'जलजं शङ्खपद्मयोः' इति विश्वः । **दध्मौ** मुखमारुतेन पूरयामास । **तेन** ओष्ठनिविष्टेन शङ्खेन **एकवीरः स स्वहस्तार्जितं मूर्तं** मूर्तिमद् **यशः पिबन्निव आबभासे** । यशसः शुभ्रत्वादिति भावः ॥

शङ्खस्वनाभिज्ञतया निवृत्तास्तं सन्नशत्रुं ददृशुः स्वयोधाः ।
निमीलितानामिव पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाशशाङ्कम् ॥ ६४ ॥

[**शङ्खस्वनाभिज्ञतया**] शङ्खस्वनस्याजशङ्खध्वनेरभिज्ञतया प्रत्यभिज्ञातत्वाद् **निवृत्ताः** प्राक्पलाय्य संप्रति प्रत्यागताः **स्वयोधाः सन्नशत्रुं** निद्राणशत्रुं **तम्** अजम् । **निमीलितानां** मुकुलितानां **पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं** प्रतिमा चासौ शशाङ्कश्च तं **प्रतिमाशशाङ्कं** प्रतिबिम्बचन्द्रम् **इव** । **ददृशुः** ॥

सशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रैर्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम् ।
यशो हृतं संप्रति राघवेण न जीवितं वः कृपयेति वर्णाः ॥ ६५ ॥

संप्रति राघवेण रघुपुत्रेण । पूर्वं रघुणेति भावः । हे राजानः । **वः** युष्माकं **यशः हृतम्** । **जीवितं तु कृपया न** हृतम् । न त्वशक्त्येति भावः । **इति** एवंरूपाः **वर्णाः** । एतदर्थप्रतिपादकं वाक्यमित्यर्थः । **सशोणितैः** शोणितदिग्धैः **शिलीमुखाग्रैः** बाणाग्रैः साधनैः **तेन** अजेन प्रयोजककर्त्रा । **पार्थिवानां** राज्ञां **केतुषु** ध्वजस्तम्भेषु **निक्षेपिताः** प्रयोज्यैरन्यैर्निवेशिताः । लेखिता इत्यर्थः । क्षिपतेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः ॥

---

१ इति शृङ्गारिकत्वोक्तिः । 'ऊर्ध्वं त्रिरात्रमथ वा द्वादशाहं भवेद् व्रती इति' ब्रह्मचर्यविधानाद्विशेषतोऽप्रगल्भया नवोढया कुतोधरपानम् । अत्राभूतमप्यधरपानं भूतत्वेन विवक्षितम् । यथा 'वृष्टश्चेद्देवः संपन्नाः शालयः' इति । यद्वा अन्या भूतपूर्वत्वात्प्रिया ज्ञेया । हे० । एतेनानुरागातिशयः सूचितः । 'विवाहानन्तरं द्वादशरात्रमन्ततः' इति वचनम् । त्रिरात्रानन्तरमपि रतसंभवात्प्रियोपात्तरसेति युक्तायते । ननु नूतनपरिणीतायाः कथं स्वयमधरदानं संभवेत् । उच्यते । चिरकालाभिकांक्षितकान्तनवसंमोहनरसनिमग्नतया विगतलज्जत्वात्स्वयंवरेण प्राप्तप्रौढित्वाच्च ...नवपरिणीताया अपि युक्तम् । चा. । वल्लभदिनकरावप्येवम् । २ शङ्खधमने श्वेतत्वाद्यशःपानोत्प्रेक्षा युक्ता । चा. ३ 'निवृत्तः स सन्नशत्रुर्ददृशे स्वयोधैः' इति पाठकल्पने स्वयोधा इत्यत्र स्वपदस्यान्वयः सम्यक्संगच्छेत ।.४ 'संयति' इ. पा. ।

स चापकोटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः ।
ललाटबद्धश्रमवारिबिन्दुर्भीतां प्रियामेत्य वचो बभाषे ॥ ६६ ॥

चापकोट्यां निहित एकबाहुर्येन स [**चापकोटीनिहितैकबाहुः**]। शिरस्त्रस्य निष्कर्षणेनापनयनेन भिन्नमौलिः श्लथकेशबन्धः [**शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः**] । 'चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः ।' इत्यमरः । ललाटे बद्धाः श्रमवारिबिन्दवो यस्य स [**ललाटबद्धश्रमवारिबिन्दुः**] । **सः** अजः **भीतां प्रियां** इन्दुमतीं **एत्य** आसाद्य **वचः बभाषे** ॥

इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान्वैदर्भि पश्यानुमता मयासि ।
एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिः ॥ ६७ ॥

हे **वैदर्भि** इन्दुमति **इतः** इदानीम् **अर्भकहार्यशस्त्रान्** बालकापहार्यायुधान् **परान्** शत्रून् **पश्य** । **मयानुमतासि** । द्रष्टुमिति शेषः । **एभिः** नृपैः **एवंविधेन** निद्रारूपेण **आहवचेष्टितेन** रणकर्मणा **मम हस्तगता** । हस्तगतवद्दुर्ग्रहेत्यर्थः । **त्वं प्रार्थ्यसे** । अपजिहीर्ष्यसे इत्यर्थः । एवंविधेनेत्यत्र स्वहस्तनिर्देशेन सोपहासमुवाचेति द्रष्टव्यम् ॥

तस्याः प्रतिद्वन्द्विभवाद्विषादात्सद्यो विमुक्तं मुखमाबभासे ।
निःश्वासबाष्पापगमात्प्रपन्नः प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः ॥ ६८ ॥

प्रतिद्वन्द्विभवाद् रिपूत्थाद् **विषादाद्** दैन्यात् **सद्यो विमुक्तं तस्याः मुखम्** । [**निःश्वासबाष्पापगमात्**] निःश्वासस्य यो बाष्प ऊष्मा । 'बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः' इति विश्वः । तस्यापगमाद्धेतोः । **आत्मीयं प्रसादं** नैर्मल्यं **प्रपन्नः** प्राप्तः । आत्मा स्वरूपं दृश्यतेऽनेनेति **आत्मदर्शः** दर्पणः **इव आबभासे** ॥

हृष्टापि सा ह्रीविजिता न साक्षाद्वाग्भिः सखीनां प्रियमभ्यनन्दत् ।
स्थली नवाम्भःपृषताभिवृष्टा मयूरकेकाभिरिवाभ्रवृन्दम् ॥ ६९ ॥

सा इन्दुमती **हृष्टापि** पत्युः पौरुषेण प्रमुदितापि ह्रिया विजिता [**ह्रीविजिता**] यतोऽतः **प्रियम्** अजं **साक्षात्** स्वयं **न अभ्यनन्दत्** न प्रशशंस । किं तु नवैरम्भःपृषतैः पयोबिन्दुभिरभिवृष्टाभिषिक्ता [**नवाम्भःपृषताभिवृष्टा**] **स्थली** अकृत्रिमा भूमिः । 'जानपदकुण्डगोणस्थल-' इत्यादिनाकृत्रिमार्थे ङीप् । **अभ्रवृन्दं** मेघसमूहं **मयूरकेकाभिः इव** । **सखीनां वाग्भिः अभ्यनन्दत्** ॥

---

१ यतान् इ. पा. २ परपुरुषान्कथं पश्यामीत्यत आह—मयानुमतासि मदनुज्ञया पश्येत्यर्थः । दि० ३ ०गमं. ४ स्वरूपं इ. पा.

इति शिरसि स वामं पादमाधाय राज्ञा-
मुदवहदनवद्यां तामवद्यादपेतः ।
रथतुरगरजोभिस्तस्य रूक्षालकाग्रा[1]
समरविजयलक्ष्मीः सैव मूर्ता बभूव ॥ ७० ॥

नोद्यते नोच्यत इत्यवद्यं गर्ह्यम् । ' अवद्यपण्य—' इत्यादिना निपातः । ' कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः । ' इत्यमरः । तस्माद् [**अवद्याद्**] **अपेतः** निर्दोष इत्यर्थः । **सः** अजः **इति राज्ञां शिरसि वामं पादमाधाय अनवद्याम्** अदोषां **ताम्** इन्दुमतीं **उदवहत्** उपानयत् । आत्मसाच्चकारेत्यर्थः । अयमर्थः 'तमुद्वहन्तं पथि भोजकन्याम्' (७ । ३५) इत्यत्र न श्लिष्टः । **तस्य** अजस्य रथतुरगाणां रजोभिः [**रथतुरगरजोभिः**] रूक्षाणि परुषाण्यलकाग्राणि यस्याः सा [**रूक्षालकाग्रा**] **सा** इन्दुमती **एव मूर्ता** मूर्तिमती **समरविजयलक्ष्मीः बभूव** । एतल्लाभादन्यः को विजयलक्ष्मीलाभ इत्यर्थः ॥

प्रथमपरिगतार्थस्तं रघुः संनिवृत्तं
विजयिनमभिनन्द्य श्लाघ्यजायासमेतम् ।
तदुपहितकुटुम्बः शान्तिमार्गोत्सुकोऽभू-
न्न हि सति कुलधुर्ये सूर्यवंश्या गृहाय ॥ ७१ ॥

प्रथममजागमनात्प्रागेव परिगतो ज्ञातोऽर्थो विवाहविजयरूपो येन स **प्रथमपरिगतार्थः रघुः विजयिनं** विजययुक्तं **श्लाघ्यजायासमेतं संनिवृत्तं** प्रत्यागतं **तम्** अजम् **अभिनन्द्य** । तस्मिन्नज उपहितकुटुम्बः [**तदुपहितकुटुम्बः**] सन् । 'सुतविन्यस्तपत्नीकः' इति याज्ञवल्क्यस्मरणादिति भावः । शान्तिमार्गे मोक्षमार्ग उत्सुकः [**शान्तिमार्गोत्सुकः**] **अभूत्** । तथा **हि** । **कुलधुर्ये** कुलधुरंधरे **सति सूर्यवंश्या गृहाय** गृहस्थाश्रमाय **न** भवन्ति ॥[2]

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये अजपाणिग्रहणं नाम सप्तमः सर्गः ।

---

१ ' रू—रु—क्षालकान्ता ' इ॰ पा॰ २ ननु विवाहस्य पूर्वमेव जातत्वात्कथमिदानीमुदवहदिति प्रयोगः । उच्यते । प्रबलतरवैरिनिवहविजयादिदानीमेवेन्दुमतीलाभाद्विवाहोऽभूत् । यदि तान्शत्रून्न व्यजेष्यत तर्हि तैरिन्दुमत्यपहारे कृते विवाहोऽप्यकृत एव स्यादिति भावः । इति दि॰ । चा॰ अपि प्राय एवम् ।

अष्टमः सर्गः ।

हेरम्बमवलम्ब्येऽहं यस्मिन्पातालकेलिषु ।
दन्तेनोदस्यति क्षोणीं विश्राम्यन्ति फणीश्वराः ॥

अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं बिभ्रत एव पार्थिवः ।
वसुधामपि हस्तगामिनीमकरोदिन्दुमतीमिवापराम् ॥ १ ॥

अथ **पार्थिवः** रघुः **ललितं** सुभगं **विवाहकौतुकं** विवाहमङ्गलं विवाहहस्तसूत्रं वा **बिभ्रत एव** । ' कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले ।' इति शाश्वतः । **तस्य** अजस्य । **अपरामिन्दुमतीमिव** । **वसुधामपि हस्तगामिनीमकरोत्** । अस्मिन्सर्गे वैतालीयं छन्दः ॥

दुरितैरपि कर्तुमात्मसात्प्रयतन्ते नृपसूनवो हि यत् ।
तदुपस्थितमग्रहीदजः पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया ॥ २ ॥

नृपसूनवः राजपुत्राः **यद्** राज्यं **दुरितैः अपि** विषप्रयोगादिनिषिद्धोपायैरपि **आत्मसात्** स्वाधीनम् । ' तदधीनवचने ' इति सातिप्रत्ययः । **कर्तुं प्रयतन्ते हि** । प्रवर्तन्त एवेत्यर्थः । हिशब्दोऽवधारणे । ' हि हेताववधारणे ' इत्यमरः । **उपस्थितं** स्वतः प्राप्तं **तद्** राज्यम् **अजः पितुराज्ञेति** हेतोः **अग्रहीत्** स्वीचकार । **भोगतृष्णया** तु **न** अग्रहीत ॥

अनुभूय वसिष्ठसंभृतैः सलिलैस्तेन सहाभिषेचनम् ।
विशदोच्छ्वसितेन मेदिनी कथयामास कृतार्थतामिव ॥ ३ ॥

मेदिनी भूमिः । महिषी च ध्वन्यते । वासिष्ठेन संभृतैः [**वसिष्ठसंभृतैः**] । **सलिलैः तेन** अजेन । **सह अभिषेचनमनुभूय विशदोच्छ्वसितेन** स्फुटमुद्बृंहणेन । आनन्दनिर्मलोच्छ्वसितेन चेति ध्वन्यते । **कृतार्थतां** गुणवद्भर्तृलाभकृतं साफल्यं **कथयामास इव** । न चैतावता पूर्वेषामपकर्षः प्रशंसापरत्वात् । ' सर्वत्र जयमान्विच्छेत्पुत्रादिच्छेत्पराजयम् ।' इत्यङ्गीकृतत्वाच्च ॥

स बभूव दुरासदः परैर्गुरुणाथर्वविदा कृतक्रियः ।
पवनाग्निसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदस्त्रतेजसा ॥ ४ ॥

---

१ हेरम्बम् गजाननं । पातालकेलिषु पातालक्रीडासु । क्षोणीं पृथ्वीमुदस्यत्युत्क्षिपति सति विश्राम्यन्ति तत्काले भुवो भारापनयादिति भावः । २ 'अत ऊर्ध्वमक्षारालवणाशिनौ ब्रह्मचारिणावलंकुर्वाणावधःशायिनौ स्यातां त्रिरात्रं संवत्सरं वा इत्याश्वलायनवचनात् निवर्तनक्षण एव हस्तसूत्रत्यागः । ३ एतदेव वियोगिनी सुन्दरीति वोच्यते । तल्लक्षणम्–'विषमे ससजा गुरुः समे सभरा लोऽथ गुरुर्वियोगिनी ।' इति ॥ ४ अत्र कामन्दकः—राजपुत्रा मदोन्मत्ता गजा इव निरंकुशाः । भ्रातरं पितरं वापि निघ्नन्त्येवाभिमानिनः ॥ ५ ' महाभिषेचनम् ' इ. पा०. ६ ' दुरासदोऽरिभिः ' इ. पा.

अथर्वविदा अथर्ववेदाभिज्ञेन **गुरुणा** वसिष्ठेन **कृतक्रियः** । अथर्वोक्तविधिना कृताभिषेकसंस्कार इत्यर्थः । **सः अजः परैः** शत्रुभिः **दुरासदः** दुर्धर्षः **बभूव** । तथा हि । **अस्त्रतेजसा** क्षत्रतेजसा **सहितं** युक्तं **यद्ब्रह्म** ब्रह्मतेजः । **अयं पवनाग्निसमागमो हि** । तत्कल्प इत्यर्थः । पवनाग्नीत्यत्र पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वात् ' द्वन्द्वे घि ' इति नाग्निशब्दस्य पूर्वनिपातः । तथा च काशिकायाम्–' अल्पमेकस्तु लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नम् ' इति । क्षात्रेणैवायं दुर्धर्षः किमयं पुनर्वसिष्ठमन्त्रप्रभावे सतीत्यर्थः । अत्र मनुः–' नाक्षत्रं ब्रह्म भवति क्षत्रं नाब्रह्म वर्धते । ब्रह्मक्षत्रे तु संयुक्ते इहामुत्र च वर्धते ॥ ' इति ॥

रघुमेव निवृत्तयौवनं तममन्यन्त नवेश्वरं[3] प्रजाः ।
स हि तस्य न केवलां श्रियं प्रतिपेदे सकलान्गुणानपि ॥ ५ ॥

प्रजाः नवेश्वरं तम् अजं **निवृत्तयौवनं** प्रत्यावृत्तयौवनं **रघुमेवामन्यन्त** । न किंचित्ततोऽत्र भेदोऽस्तीत्यर्थः । कुतः । **हि** यस्मात् **सः** अजः **तस्य** रघोः **केवलाम्** एकां **श्रियं न प्रतिपेदे** । किं तु **सकलान्गुणान्** शौर्यदाक्षिण्यादीन् **अपि** प्रतिपेदे । अतस्तद्गुणयोगात्तद्बुद्धिर्युक्तेत्यर्थः ॥

अधिकं शुशुभे शुभंयुना द्वितयेन द्वयमेव संगतम् ।
पदमृद्धमजेन पैतृकं विनयेनास्य नवं च यौवनम् ॥ ६ ॥

द्वयमेव शुभंयुना शुभवता । ' शुभंयुस्तु शुभान्वितः ' इत्यमरः । ' अहंशुभयोर्युस् ' इति युस्प्रत्ययः । **द्वितयेन संगतं** युतं सद् **अधिकं शुशुभे** । किं केनेत्याह–पदमिति । **पैतृकं** पितुरागतम् । ' ऋतष्ठञ् ' इति ठञ्प्रत्ययः । **ऋद्धं** समृद्धं **पदं** राज्यम् **अजेन** । **अस्य** अजस्य **नवं यौवनं विनयेन**[4] इन्द्रियजयेन **च** । ' विनयो हीन्द्रियजयस्तद्युक्तः शास्त्रमर्हति । ' इति कामन्दकः । राज्यस्थोऽपि प्राकृतवन्न दृप्तोऽभूदित्यर्थः ॥

सदयं बुभुजे महाभुजः सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति ।
अचिरोपनतां स मेदिनीं नवपाणिग्रहणां वधूमिव ॥ ७ ॥

महाभुजः सः अजः **अचिरोपनतां** नवोपगतां **मेदिनीं** भुवम् । नवं पाणिग्रहणं विवाहो यस्यास्तां [**नवपाणिग्रहणाम्**] नवोढां **वधूमिव** । **सहसा** बलात्कारेण चेत् ' सहो बलं सहा मार्गः ' इत्यमरः । **इयं** मेदिनी वधूर्वा **उद्वेगं** भयं **व्रजेदिति** हेतोः **सदयं** सकृपं **बुभुजे** भुक्तवान् । ' भुजोऽनवने ' इत्यात्मनेपदम् ॥

---

१ शताच्छिद्रेण पात्रेण सौवर्णेन यथाविधि । अभिषिञ्चेत धर्मज्ञः सम्यग्वेदविशारदः ॥ या ओषधारोषधिभिः श्रुताभिः सुसमाहिताः । रथे तिष्ठति गन्धश्च आब्रह्मन्ब्राह्मणोति च ॥ × × × आशुः शिशान इत्येवं सर्वरत्नैश्च भार्गव । ये देवाः पुरःसदेति कुशाद्भिः परिमार्जयेत् ॥ ऋग्वेदविस्तता राज्ञो रोचनया यथाविधि । मूर्धानं च तथा कण्ठे गन्धद्वारेति संस्पृशेत् ॥ × × × ध्रुवाद्योरिति मन्त्रेण सोपवेश्यः पुरोधसा । वृषस्य वृषदंशस्य द्वीपिनश्च भृगूद्वह ॥ तेषामुपरि सिंहस्य व्याघ्रस्य च ततः परम् । तत्रोपविष्टस्य तदा प्रतीहारः प्रदर्शयेत् ॥ इत्याद्याभिषेकप्रकारो देवीपुराणे द्रष्टव्यः । २ अनुरूपभावो महावीरच०–दुरासदं च तत्तेजः क्षात्रं यद् ब्रह्मसंयुतम् । इति । ३ ' नरेश्वरम् ' इ. पा०. ४ विनयेनास्यैव नवं यौवनं (विबभौ) यौवने विनयस्तु दुर्लभः । अयं तु प्राप्तैश्वर्यो यौवनेपि विनयवानासीदिति भावः । दि०. ५ 'मुग्धामजयत्येष मृदूपायेन सान्त्वयन् ' इति रुद्रटः । रतिरहस्येपि–" सौम्यैरालिङ्गनैर्वाक्यैश्चुम्बनैश्चापि सान्त्वयेत् , इ. हे० चा०

अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।
उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित् ॥ ८ ॥

प्रकृतिषु प्रजासु मध्ये **सर्वः** अपि जनः । अथ वा प्रकृतिष्वित्यस्याहमित्यनेनान्वयः । व्यवधानं तु सह्यम् । सर्वोऽपि जनः प्रकृतिषु **अहमेव महीपतेर्मतः** महीपतिना मन्यमानः । ' मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ' इति वर्तमाने क्तः । ' क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी । **इति अचिन्तयद्** अमन्यत । **उदधेः निम्नगाशतेषु इव अस्य** नृपस्य कर्तुः । ' कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्तरि षष्ठी । **क्वचिद्** अपि जनविषये **विमानना** अवगणना तिरस्कारः **न अभवत्** । यतो न कंचिदवमन्यतेऽतः सर्वोऽप्यहमेवास्य मत इत्यमन्यतेत्यर्थः ॥

न खरो न च भूयसा मृदुः पवमानः पृथिवीरुहानिव ।
स पुरस्कृतमध्यमक्रमो नमयामास नृपाननुद्धरन् ॥ ९ ॥

स नृपः **भूयसा** बाहुल्येन **खरः** तीक्ष्णः **न** । भूयसा **च मृदुः** अतिमृदुरपि **न** । किं तु **पुरस्कृतमध्यमक्रमः** सन् । मध्यमपरिपाटीमवलम्ब्येत्यर्थः । **पवमानः** वायुः **पृथिवीरुहान्** तरून् **इव** । **नृपान् अनुद्धरन्** अनुत्पाटयन्नेव **नमयामास** । अत्र कामन्दकः—' मृदुश्चेदवमन्येत तीक्ष्णादुद्विजते जनः । तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव प्रजानां स च संमतः (सरसो मतः—इ० पा०) ॥' इति ॥

अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया ।
विषयेषु विनाशधर्मसु त्रिदिवस्थेष्वपि निःस्पृहोऽभवत् ॥ १० ॥

अथ रघुरात्मजं पुत्रं **आत्मवत्तया** सत्त्ववत्तया । निर्विकारमनस्कतयेत्यर्थः । ' उदयादिष्वविकृतिर्मनसः सत्त्वमुच्यते । आत्मवान्सत्त्ववानुक्तः ' इत्युत्पलमालायाम् । **प्रकृतिषु** अमात्यादिषु **प्रतिष्ठितं** रूढमूलं **वीक्ष्य** ज्ञात्वा विनाशो धर्मो येषां तेषु **विनाशधर्मसु** । अनित्येष्वित्यर्थः । ' धर्मादनिच्केवलात् ' इत्यनिच्प्रत्ययः समासान्तः । **त्रिदिवस्थेषु** स्वर्गस्थेषु **अपि विषयेषु** शब्दादिषु **निःस्पृहः** निर्गतेच्छः **अभवत्** ॥

कुलधर्मश्चायमेवेत्याह—

गुणवत्सुतरोपितश्रियः परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।
पदवीं तरुवल्कवाससां प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥ ११ ॥

---

१ 'अस्य भूपतेः' इ. पा० २ 'क्रियः' इ. पा० ३ महाभारतेपि—तीक्ष्णादुद्विजते लोको मृदुः सर्वत्र बाध्यते । एवं बुद्ध्वा महाराज मा तीक्ष्णो मा मृदुर्भव ॥ अनुरूपभावः किराता०—समवृत्तिरुपैति मार्दवं समये यश्च तनोति तिग्मताम् । अधितिष्ठति लोकमोजसा स विवस्वानिव मेदिनीपतिः ॥इति । भङ्ग्यन्तरेणोक्तपूर्वोयं भावः—'आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ।' इत्यत्र । ४अयं श्लोकोऽन्यथा पठ्यते कश्चिद्यथा—अथ वीक्ष्य गुणैः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्वात्मजमाभिगामिकैः । पदवीं परिणामदेशिनीं रघुरादत्त वनान्तगामिनाम् ॥ ५अयं चा० व दि० रादीनामपि संमतः पा० । दि० व्याचष्टे च । आत्मना तुल्यं वर्तत इत्यात्मवान् । तस्य भावस्तत्तया । इति । मल्लि० तु 'आत्मवित्तया ' इति मुख्यं पाठं गृहीत्वा 'आत्मज्ञत्वेन निःस्पृहोऽभवदिति ' व्याख्यातवान् । ६ ' विनाशधर्मिषु ' इ. पा०

दिलीपवंशजाः परिणामे वार्द्धके गुणवत्सुतेषु रोपितश्रियः स्थापितलक्ष्मीकाः [**गुणवत्सुतरोपितश्रियः**] **प्रयताः** च सन्तः । तरुवल्कान्येव वासांसि येषां तेषां [**तरुवल्कवाससां**] **संयमिनां** यतीनां **पदवीं प्रपेदिरे हि** । यस्मात्तस्मादस्यापीदमुचितमित्यर्थः ॥

तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।
पितरं प्रणिपत्य पादयोरपरित्यागमयाचतात्मनः ॥ १२ ॥

अरण्यसमाश्रयोन्मुखं वनवासोद्युक्तं **पितरं तं** रघुं **सुतः** अजः । **वेष्टनशोभिना** उष्णीषमनोहरेण **शिरसा पादयोः प्रणिपत्य** । **आत्मनः अपरित्यागम् अयाचत** । मां परित्यज्य न गन्तव्यमिति प्रार्थितवानित्यर्थः ॥

रघुरश्रुमुखस्य तस्य तत्कृतवानीप्सितमात्मजप्रियः ।
न तु सर्प इव त्वचं पुनः प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम् ॥ १३ ॥

आत्मजप्रियः पुत्रवत्सलः **रघुः** । अश्रूणि मुखे यस्य तस्य **अश्रुमुखस्य तस्य** अजस्य **तद्** अपरित्यागरूपम् **ईप्सितम्** अभिलषितं **कृतवान्** । किं तु **सर्पः त्वचमिव व्यपवर्जितां** त्यक्तां **श्रियं पुनः न प्रतिपेदे** न प्राप ॥

स[3] किलाश्रममन्त्यमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराद्बहिः ।
समुपास्यत पुत्रभोग्यया स्नुषयेवाविकृतेन्द्रियः श्रिया ॥ १४ ॥

स रघुः **किल अन्त्यमाश्रमं** प्रव्रज्यां चतुर्थाश्रममित्यर्थः । **आश्रितः पुराद्** नगराद् **बहिः आवसथे** स्थाने **निवसन् अविकृतेन्द्रियः** । जितेन्द्रियः सन्नित्यर्थः । अत एव **स्नुषया इव** वध्वेव **पुत्रभोग्यया** । न स्वभोग्यया । **श्रिया समुपास्यत** शुश्रूषितः । जितेन्द्रियस्य तस्य स्नुषयेव श्रियापि पुष्पफलोदकाहरणादिशुश्रूषाव्यतिरेकेण न किंचिदपेक्षितमासीदित्यर्थः । अत्र यद्यपि 'ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति' इति श्रुतेः । 'आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात् ।' इति मनुस्मरणात् । 'मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानामयं धर्मो न विद्यते ॥' इति निषेधाच्च ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्या न क्षत्रियादेरित्याहुस्तथापि 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ।' इत्यादिश्रुतेस्त्रैवर्णिकसाधारण्यात् । 'त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः' इति सूत्रकारवचनात् । 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात् ।' इति स्मरणात् 'मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानां त्रिदण्डं न विधीयते ॥' इति निषेधस्य त्रिदण्डविषयत्वदर्शनाच्च । कुत्रचि[4]द्ब्राह्मणपदस्योपलक्षणमाचक्षाणाः केचित्त्रै-

---

१ 'ककुत्स्थ०' इ. चा० दि०व०दि० संमतः पा० २ 'गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः । सापत्यो निरपत्यो वा (अपत्यस्यैव चापत्यं—इ. पा०) तदारण्यं समाश्रयेत् ॥' इति भावः । ३ 'स किल क्षितिपालवेश्मनो निवसन्नावसथे यतिप्रियः ।' इ. का० ४ 'क्वापि कस्यचिद्ब्राह्मणग्रहणस्य' इ० पा० ।

वर्णिकाधिकारं प्रतिपेदिरे । तथा सति ' स किलाश्रममन्त्यमाश्रितः (८।१४) इत्यत्रापि कविनाप्ययमेव पक्षो विवक्षित इति प्रतीमः । अन्यथा वानप्रस्थाश्रमतया व्याख्याने ' विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धमनग्निमग्निचित् । ' (८।२५) इति वक्ष्यमाणेनानग्निसंस्कारेण विरोधः स्यात् । अग्निसंस्काररहितस्य वानप्रस्थस्यैवाभावात् । इत्यलं प्रासङ्गिकेन ॥

प्रशमस्थितपूर्वपार्थिवं कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम् ।
नभसा निभृतेन्दुना तुलामुदितार्केण समारुरोह तत् ॥ १५ ॥

प्रशमे स्थितः पूर्वपार्थिवो रघुर्यस्य तत् [**प्रशमस्थितपूर्वपार्थिवम्**]। अभ्युद्यतोऽभ्युदितो नूतनेश्वरोऽजो यस्य तत् [**अभ्युद्यतनूतनेश्वरम्**]। तत् प्रसिद्धं **कुलं निभृतेन्दुना** अस्तमयासन्नचन्द्रेण **उदितार्केण** प्रकटितसूर्येण च **नभसा तुलां** सादृश्यं **समारुरोह** प्राप । न च नभसा तुलामित्यत्र ' तुल्यार्थैः–' इत्यादिना प्रतिषेधस्तृतीयायाः । तस्य सदृशवाचितुलाशब्दविषयत्वात् । ' कृष्णस्य तुला नास्ति ' इति प्रयोगात् अस्य च सादृश्यवाचित्वात् ॥

यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ ददृशाते रघुराघवौ जनैः ।
अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्मयोर्गतौ ॥ १६ ॥

यतिः भिक्षुः । पार्थिवो राजा । तयोर्लिङ्गधारिणौ [**यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ**] **रघुराघवौ** रघुतत्सुतौ । **अपवर्गमहोदयार्थयोः** मोक्षाभ्युदयफलयोः **धर्मयोः** निवर्तकप्रवर्तकरूपयोरित्यर्थः । **भुवं गतौ** भूलोकमवतीर्णौ **अंशौ इव । जनैः ददृशाते** दृष्टौ ॥

अजिताधिगमाय मन्त्रिभिर्युयुजे नीतिविशारदैरजः ।
अनपायिपदोपलब्धये रघुराप्तैः समियाय योगिभिः ॥ १७ ॥

अजः अजिताधिगमाय अजितपदलाभाय **नीतिविशारदैः** नीतिज्ञैः **मन्त्रिभिः युयुजे** संगतः । **रघुः** अप्यनपायिपदस्योपलब्धये मोक्षस्य प्राप्तये [**अनपायिपदोपलब्धये**] यथार्थदर्शिनो यथार्थवादिनश्चाप्ताः । तैः **आप्तैः योगिभिः समियाय** संगतः । उभयत्राप्युपायाचिन्तार्थमिति शेषः ॥

नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुं व्यवहारासनमाददे युवा ।
परिचेतुमुपांशु धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥ १८ ॥

---

१ ' ऊर्जस्वल० ' इ० हे० चा० दि० रादयः पठन्ति । २ ' अपवर्ग '–अपवृत्ति, ' अर्थयोः'–अर्थिनो । इ. पा. ३ जितेन्द्रियत्वेनात्र यतिशब्दप्रयोगः । ४ यतो धर्मादेव मोक्षोऽर्थश्च संभवति । ' यतोऽभ्युदयो निःश्रेयसंहेतुः स धर्मः ' इति कात्यायनः । यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः इति कणभुक् । ५ ' ०विचक्षणैः ' इ. पा. । ६ 'अनपाय' इ. पा०; अयं श्लोकोऽन्यथा पठ्यते कैश्चित्–समगच्छत भूपतिर्युवा सचिवैः प्रत्यहमर्थसिद्धये । अपुनर्जननोपपत्तये प्रवयाः संयमिभिर्मनीषिभिः ॥ इति । ७ अजितानां शत्रूणामधिगमाय जयाय ज्ञानाय वा अजितानां राज्यानां सम्पादनाय वा । ८ अनुरञ्जयितुं प्रजाः प्रभुर्व्यवहारासनमाददे नवः । अपरः शुचिविष्टरस्थितः–राश्रयः–परिचेतुं यतते स्म धारणाम् ॥ इ. पा.

युवा नृपतिः अजः **प्रकृतीः** प्रजाः कार्यार्थिनीः **अवेक्षितुम्** । दुष्टादुष्टपरिज्ञानार्थमित्यर्थः । **व्यवहारासनं** धर्मासनं **आददे** स्वीचकार । **प्रवयाः** स्थविरो नृपती रघुः **तु** । 'प्रवयाः स्थविरो वृद्धः' इत्यमरः । **धारणां** चित्तस्यैकाग्रतां **परिचेतुम्** अभ्यसितुम् **उपांशु** विजने । 'उपांशु विजने प्रोक्तम्' इति हलायुधः । कुशैः पूतं [**कुशपूतं**] **विष्टरं** आसनमाददे । 'यमादिगुणसंयुक्ते मनसः स्थितिरात्मनि । धारणा प्रोच्यते सद्भिर्योगशास्त्रविशारदैः ॥' इति वसिष्ठः ॥

अनयत्प्रभुशक्तिसंपदा वशमेको नृपतीननन्तरान् ।
अपरः प्रणिधानयोग्यया मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥ १९ ॥

एकः अन्यतरः । अज इत्यर्थः । **अनन्तरान्** स्वभूम्यनन्तरान् **नृपतीन्** यातव्यपार्ष्णिग्राहादीन् **प्रभुशक्तिसंपदा** कोशदण्डमहिम्ना **वशं** स्वायत्तताम् **अनयत्** । 'कोशो दण्डो बलं चैव प्रभुशक्तिः प्रकीर्तिता ।' इति मिताक्षरायाम् । **अपरः** रघुः **प्रणिधानयोग्यया** समाध्यभ्यासेन । 'योग्याऽभ्यासार्कयोषितोः' इति विश्वः । **शरीरगोचरान्** देहाश्रयान् **पञ्च मरुतः** प्राणादीन्वशमनयत् । 'प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः । शरीरस्थाः' इत्यमरः ॥

अकरोदचिरेश्वरः क्षितौ द्विषदारम्भफलानि भस्मसात् ।
इतरो दहने स्वकर्मणां ववृते ज्ञानमयेन वह्निना ॥ २० ॥

अचिरेश्वरः अजः **क्षितौ** द्विषतामारम्भाः कर्माणि तेषां फलानि [**द्विषदारम्भफलानि**] **भस्मसादकरोत्** कार्त्स्न्येन भस्मीकृतवान् । 'विभाषा साति कार्त्स्न्ये' इति सातिप्रत्ययः । **इतरः** रघुः **ज्ञानमयेन** आत्मतत्त्वज्ञानरूपेण **वह्निना** पावकेन । करणेन । **स्वकर्मणां** भवबीजभूतानां **दहने** भस्मीकरणे **ववृते** । स्वकर्माणि दग्धुं प्रवृत्त इत्यर्थः । 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।' इति गीतावचनात् ॥

---

१ अस्मान्मरमातिरिक्तं श्लोकमेकं पठन्ति हे० चा० दिनकरादयः । यथा–नयचक्षुरजो दिदृक्षया पररन्ध्रस्य ततान मण्डले । हृदये समरोपयन्मनः परमं ज्योतिरवेक्षितुं रघुः ॥ इति । २ 'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा' इ. पातञ्जलं सूत्रम् । 'नाभिचक्रे हृदयपुण्डरीके मूर्ध्नि ज्योतिषि नासिकाग्रे जिह्वाग्रे इत्येवमादिषु देशेषु बाह्ये वा विषये चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बन्ध इति बन्धो धारणा' इ. भाष्यम् । 'संभ्रम्य छोटिकां दद्यात्कराग्रं जानुमण्डले । मात्राभिः पञ्चदशभिः प्राणायामोऽधमः स्मृतः ॥ मध्यमो द्विगुणः श्रेष्ठस्त्रिगुणो धारणा तथा । त्रिभिस्त्रिभिः स्मृतैकैका ताभिर्योगस्तथैव च ॥' इ. विज्ञानेश्वरः । ३ उक्तं च योगवासिष्ठे— मारुतान्मरुतां स्थाने मनसैव समन्विते । धारयेत्पञ्च घटिका ह्यवश्यास्तेन्तरानिलाः ॥ इति । हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशे स्याद्व्यानः सर्वशरीरगः ॥ अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नादिपाचनम् । भाषणादिनिमेषादितद्व्यापाराः क्रमादमी ॥ इ. तेषां स्थानानि व्यापाराश्च । ४ 'अपरः' इ. पा. । ५ 'ध्यानमयेन वह्निना'–तेजसा–चक्षुषा' इ. पा. । ६ पुण्यपापानामित्यर्थः ।

पणबन्धमुखान्गुणानजः षडुपायुङ्क्त समीक्ष्य तत्फलम् ।
रघुरप्यजयद्गुणत्रयं प्रकृतिस्थं समलोष्टकाञ्चनः ॥ २१ ॥

'पणबन्धः संधः' इति कौटिल्यः । **अजः पणबन्धमुखान्** संध्यादीन् **षड् गुणान्** । ' संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः । षड्गुणाः ' इत्यमरः । **तत्फलं** तेषां गुणाना फलं **समीक्ष्य** आलोच्य **उपायुङ्क्त** । फलिष्यन्तमेव गुणं प्रायुङ्क्तेत्यर्थः । ' प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ' इत्यात्मनेपदम् । समं तुल्यतया भावितं लोष्टं मृत्पिण्डः काञ्चनं सुवर्णं च येन स **समलोष्टकाञ्चनः** । निःस्पृह इत्यर्थः । ' लोष्टानि लेष्टवः पुंसि ' इत्यमरः । **रघुरपि गुणत्रयं** सत्त्वादिकम् । गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ' इत्यमरः । प्रकृतौ साम्यावस्थायामेव तिष्ठतीति **प्रकृतिस्थं** पुनर्विकारशून्यं यथा तथा **अजयत्** ॥

न नवः प्रभुरा फलोदयात्स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः ।
न च योगविधेर्नवेतरः स्थिरधीरा परमात्मदर्शनात् ॥ २२ ॥

स्थिरकर्मा फलोदयकर्मकारी **नवः प्रभुः** अजः **आ फलोदयात्** फलसिद्धिपर्यन्तं **कर्मणः** आरम्भाद् **न विरराम** न निवृत्तः । ' जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ' इत्यपादानात्पञ्चमी । ' व्याङ्परिभ्यो रमः ' इति परस्मैपदम् । **स्थिरधीः** निश्चलचित्तो **नवेतरः** रघुः **च आ परमात्मदर्शनात्** परमात्मसाक्षात्कारपर्यन्तं **योगविधेः** ऐक्यानुसंधानात् **न** विरराम ॥

इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च प्रतिषिद्धप्रसरेषु जाग्रतौ ।
प्रसितावुदयापवर्गयोरुभयीं सिद्धिमुभाववापतुः ॥ २३ ॥

इति एवं प्रतिषिद्धः प्रसरः स्वार्थप्रवृत्तिर्येषां तेषु [**प्रतिषिद्धप्रसरेषु**] **शत्रुषु चेन्द्रियेषु च जाग्रतौ** अप्रमत्तौ **उदयापवर्गयोः** अभ्युदयमोक्षयोः **प्रसितौ** आसक्तौ । ' तत्परे प्रसितासक्तौ ' इत्यमरः । **उभौ** अजरघू **उभयीं** द्विविधामभ्युदयमोक्षरूपाम् । ' उभादुदात्तो नित्यम् ' इति तयप्प्रत्ययस्यायजादेशः । ' टिड्ढा–इति ङीप् । **सिद्धिम्** फलं **अवापतुः** । उभावुभे सिद्धी यथासंख्यमवापतुरित्यर्थः ॥

अथ काश्चिदजव्यपेक्षया गमयित्वा समदर्शनः समाः ।
तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥ २४ ॥

---

१ 'अगमत्' इति पाठे गुणत्रयमार्गं क्रान्तवान् । यदुक्तं–गुणानेतानतीत्य त्रीन् । इ. हे०.
२ सुवर्णादिदानेन शत्रूणां प्रीत्युत्पादनेनात्मिमित्रीकरणं सन्धिः । परमण्डले दाहलुण्ठनच्छेदादि विग्रहः । उपचितशक्तेः कृतमूलराष्ट्ररक्षकस्य शत्रोरवस्कन्दनाय यात्रा यानम् । कालप्रतीक्षया विजिगीषोर्दुर्गादौ न्यवस्थितः स्थितिरासनम् । बलिना सह सन्धिरबलेन सह विग्रहः इत्यादि प्रकारकं द्वैधम् । अरिणा बाध्यमानस्य बलवद्भूपालाद्याश्रयणमाश्रयः । विशेषस्तु कामन्दकादौ द्रष्टव्यः । ३ 'स्थिरबुद्धिः' इ. ४ 'परमात्म–' 'परमार्थ०' इ. च. पा० ४ अत्र भगवद्गीता– दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ इति । स्थिता प्रतिष्ठिता अहमस्मि परं ब्रह्मेति धीर्यस्य इति गीताभाष्ये । ५ शत्रुपक्षे स्वार्थान्यनृपाक्रमणादिसाधनम् । इन्द्रियपक्षे विषयाः ।

अथ **रघुः समदर्शनः** सर्वभूतेषु समदृष्टिः सन् **अजव्यपेक्षया** अजकाङ्क्षानुरोधेन **काश्चित्समाः** कतिचिद्वर्षाणि । 'समा वर्षे समं तुल्यम्' इति विश्वः । **गमयित्वा** नीत्वा **योगसमाधिना** ऐक्यानुसंधानेन । 'संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः ।' इति वसिष्ठः । **अव्ययम्** अविनाशिनं **तमसः** परमविद्यायाः **परम्** । मायातीतमित्यर्थः । **पुरुषं** परमात्मानम् **आपत** प्राप । सायुज्यं प्राप्त इत्यर्थः ॥

श्रुतदेहविसर्जनः पितुश्चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः ।
विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धमनग्निमग्निचित् ॥ २५ ॥

अग्निचिद् अग्निं चितवानाहितवान् । 'अग्नौ चेः' इति क्विप्प्रत्ययः । स्वयमग्निचिदिति भावः । **राघवः** अजः **पितुः श्रुतदेहविसर्जनः** आकर्णितपितृतनुत्यागः सन् **चिरमश्रूणि** बाष्पान् **विमुच्य** विसृज्य **अस्य** पितुः **अनग्निम्** । अग्निसंस्काररहितमित्यर्थः । **नैष्ठिकं** निष्ठायामन्ते भवं **विधिम्** आचारमन्त्येष्टिं **यतिभिः** संन्यासिभिः **सार्धं** सह **विदधे** चक्रे । अनग्निं विधिमित्यत्र शौनकः—'सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहनं कार्यं नैव पिण्डोदकक्रिया ॥ निदध्यात्प्रणवेनैव बिले भिक्षोः कलेवरम् । प्रोक्षणं खननं चैव सर्वं तेनैव कारयेत् ॥ इति ॥

अकरोच्च तदौर्ध्वदैहिकं पितृभक्त्या पितृकार्यकल्पवित् ।
न हि तेन पथा तनुत्यजस्तनयावर्जितपिण्डकाङ्क्षिणः ॥ २६ ॥

पितृकार्यस्य तातश्राद्धस्य कल्पविद्विधानज्ञः [**पितृकार्यकल्पवित्**] सः अजः **पितृभक्त्या** पितरि प्रेम्णा करणेन । न पितुः परलोकसुखापेक्षया । मुक्तत्वादिति भावः । तस्य रघोः और्ध्वदैहिकं [**तदौर्ध्वदैहिकम्**] । देहादूर्ध्वं भवतीति तत्तिलोदकपिण्डदानादिकम् । **अकरोत् च** । ननु कथं भक्तिरेव श्राद्धादिफलप्रेप्सापि कस्मान्नाभूदित्याशङ्क्याह न हीति । **तेन पथा** योगरूपेण मार्गेण **तनुत्यजः** शरीरत्यागिनः पुरुषाः [**तनयावर्जितपिण्डकाङ्क्षिणः**] तनयावर्जितं दत्तं पिण्डं काङ्क्षन्तीति तथोक्ताः । **न हि** भवन्ति ॥

स परार्ध्यगतेरशोच्यतां पितुरुद्दिश्य सदर्थवेदिभिः ।
शमिताधिरधिज्यकार्मुकः कृतवानप्रतिशासनं जगत् ॥ २७ ॥

परार्ध्यगतेः प्रशस्तगतेः प्राप्तमोक्षस्य **पितुः अशोच्यताम्** अशोचनीयत्वम् **उद्दिश्य** अभिसंधाय । शोको न कर्तव्य इत्युपदिश्येत्यर्थः । **सदर्थवेदिभिः** परमार्थज्ञैर्विद्वद्भिः **शमिताधिः** निवारितमनोव्यथः । 'पुंस्याधिर्मानसी व्यथा' इत्यमरः । **सः** अजः **अधिज्यकार्मुकः** । अधिज्यमारोपितमौर्वीकं कार्मुकं यस्य स तथोक्तः सन् । **जगत्**

---

१ मानापमानसुखदुःखादिद्वंद्वेषु वा । सर्वत्र ब्रह्मैव पश्यन्निति वा । २ मृतार्थं तदहे दानं (तदहर्दानं–इ. पा.) त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम् । इत्यमरः । देहादूर्ध्वम् ऊर्ध्वदेहः । राजदन्तादिः । ऊर्ध्वदेहे भवम् । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । ३ परिव्राजि वियत्ने तु पतिते चात्मवेश्मनि । कार्यो न शोको ज्ञातीनामन्यथा दोषभागिनः ॥ इति सुमन्तुः ।

कर्मभूतम् **अप्रतिशासनं** द्वितीयाज्ञारहितम् । आत्माज्ञाविधेयमित्यर्थः । **कृतवान** चकार ।

क्षितिरिन्दुमती च भामिनी पतिमासाद्य तमग्र्यपौरुषम् ।
प्रथमा बहुरत्नसूरभूदपरा वीरमजीजनत्सुतम् ॥ २८ ॥

क्षितिः मही **भामिनी** कामिनी **इन्दुमती च** । 'भामिनी कामिनी च' इति हलायुधः । **अग्र्यपौरुषं** महापराक्रममुत्कृष्टभोगराशिं च **तम्** अजं **पतिमासाद्य** प्राप्य । तत्र **प्रथमा** क्षितिः बहूनि रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि सूत इति **बहुरत्नसूः अभूत्** । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः । **अपरा** इन्दुमती **वीरं सुतम् अजीजनत्** जनयति स्म । जायतेर्णौ लुङि रूपम् । सहोक्त्या सादृश्यमुच्यते ॥

स सुतः क इत्याशङ्क्याह—

दशरश्मिशतोपमद्युतिं यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।
दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः ॥ २९ ॥

दश रश्मिशतानि यस्य स दशरश्मिशतः सूर्यः । तेनोपमीयते इति तदुपमा ['स उपमा यस्याः सा दशरश्मिशतोपमा' इ. पा.] द्युतिर्यस्य स तथा तं [**दशरश्मिशतोपमद्युतिम्**] **यशसा** करणेन **दशस्वपि दिक्षु** आशासु **श्रुतं** प्रसिद्धम् । दशकण्ठस्य रावणस्यारेः रामचन्द्रस्य गुरुं पितरं [**दशकण्ठारिगुरुम्**] **यं** सुतम् । **आख्यया** नाम्ना **दशपूर्वरथं** । दशरथमित्यर्थः । **बुधाः** विद्वांसः **विदुः** जानन्ति । 'विदो लटो वा' इति झेर्जुसादेशः । दशेति पूर्वं पदं यस्य रथपदस्य स दशपूर्वः । स चासौ रथश्च दशरथश्चेति विग्रहः । बहुव्रीहिरत्र नेष्टः । तदर्थानुपपत्तेः । अनेककोटिरथत्वाच्च दशरथस्य । इत्याशयेन नामैव पूर्वपदं व्यवहितं प्रयुक्तम् । एतदनुसारान्माघेऽपि 'हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते' इति प्रयुक्तम् ॥

ऋषिदेवगणस्वधाभुजां श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।
अनृणत्वमुपेयिवान्बभौ परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः ॥ ३० ॥

श्रुतयागप्रसवैः स्वाध्याययजनसंतानैः । करणैः । यथासंख्यमृषीणां देवगणानामिन्द्रादीनां स्वधाभुजां पितॄणाम् [**ऋषिदेवगणस्वधाभुजाम्**] **अनृणत्वम्** ऋणविमुक्तत्वम् **उपेयिवान** प्राप्तवान् । 'एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी च' इति श्रुतेः । **स पार्थिवः** अजः **परिधेः** परिवेशात् । 'परिवेशस्तु परिधिः' इत्यमरः । **मुक्तः** निर्गतः । कर्मकर्ता । **उष्णदीधितिः** सूर्य इव । **बभौ** दिदीपे इत्युपमा ॥

---

१ 'मुग्र' इ. ग्र. २ 'धीरम्' इ. पा०. विशेषेण शत्रून् ईरयति कम्पयतीति वीरस्तम् । 'भामिनी शब्देन भुवः सापत्न्यात्स्पर्धयेव पुत्रमसूतेति भावः' इ. हे० । ३ यमाख्यया इति ग्राम्यं यमप्रतीतिः इ. हे० । अनुप्रासाल०, ४ 'धनुरुपपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश' इति किरात. ५ जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवाञ्जायते । ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः । एष वा— इति सकला श्रुतिः । अस्य समानार्थः श्लोकः बुद्धचरिते—नरः पितॄणामनृणः प्रजाभिर्वेदैॠषीणां क्रतुभिः सुराणाम् । उत्पद्यते सार्धमृणैस्त्रिभिस्तैर्यस्यास्ति मोक्षः किल तस्य मोक्षः ॥ इति ।

बलमार्तभयोपशान्तये विदुषां सत्कृतये बहु श्रुतम् ।
वसु तस्य विभोर्न केवलं गुणवत्तापि परप्रयोजना ॥ ३१ ॥

तस्य विभोः अजस्य **केवलं वसु** धनमेव परप्रयोजनं परोपकारकं **न** अभूत् । किं तु **गुणवत्तापि** गुणित्वमपि **परप्रयोजना** परेषामन्येषां प्रयोजनं यस्यां सा । विधेयांशत्वेन प्राधान्याद्गुणवत्ताया विशेषणं वस्त्वित्यत्र तूहनीयम् । तथा हि । **बलं** पौरुषमार्तानामापन्नानां भयस्योपशान्तये निषेधाय [**आर्तभयोपशान्तये**] । न तु स्वार्थं परपीडनाय वा । **बहु** भूरि **श्रुतं** विद्या **विदुषां सत्कृतये** सत्काराय । न तूत्सेकाय । बभूव । तस्य धनं परोपयोगीति किं वक्तव्यम् । बलश्रुतादयोऽपि गुणाः परोपयोगिन इत्यर्थः ॥

स कदाचिदवेक्षितप्रजः सह देव्या विजहार सुप्रजाः ।
नगरोपवने शचीसखो मरुतां पालयितेव नन्दने ॥ ३२ ॥

अवेक्षितप्रजः पालितप्रजः [अकुतोभयत्वेनानुसंहितप्रजः । न केवलं स्त्रैण इति भावः । शोभना प्रजा यस्यासौ] **सुप्रजाः** सुसंतानः । [सुपुत्रवान् ।] ' नित्यमसिच्प्रजामेधयोः ' इत्यसिच्प्रत्ययः । पुत्रन्यस्तभार इति भावः । **सः** अजः **कदाचिद्देव्या** महिष्येन्दुमत्या **सह** नगरस्य पुरस्य उपवने [**नगरोपवने**] **विजहार** चिक्रीड । किंभूतः कस्मिन्निव । **शचीसखः** सन् । शच्या सहेत्यर्थः । **मरुतां** देवानां **पालयिता** इन्द्रः **नन्दने** नन्दनाख्येऽमरावत्युपकण्ठवने **इव** ॥

अथ रोधसि दक्षिणोदधेः श्रितगोकर्णनिकेतमीश्वरम् ।
उपवीणयितुं ययौ रवेरुदगावृत्तिपथेन नारदः ॥ ३३ ॥

अथ दक्षिणस्योदधेः समुद्रस्य [**दक्षिणोदधेः**] **रोधसि** तीरे **श्रितगोकर्णनिकेतम्** अधिष्ठितगोकर्णाख्यस्थानम् **ईश्वरं** शिवम् **उपवीणयितुं** वीणयोप समीपे गातुम् । 'सत्यापपाश–' इत्यादिना वीणाशब्दादुपगानार्थे णिच्प्रत्ययः । ततस्तुमुन् । **नारदः** मुनिः (देवर्षिः) **रवेः** सूर्यस्योदीच उत्तरस्या दिश आकाश आवृत्तिर्निवर्तनम् । तस्याः पन्था गतिप्रकारस्तेन [**उदगावृत्तिपथेन**] । यथा रविरुत्तरस्या दिशो व्यावृत्य दक्षिणायनमागच्छति तद्वदित्यर्थः । ' उदयावृत्तिपथेन ' इति पाठे सूर्यस्य सन्निधिन उदयावृत्तिपथेन आकाशमार्गेण । **ययौ** जगाम । सूर्योपमानेनास्यातितेजस्त्वमुच्यते ॥

---

१ ' सन्नतये '–' नमस्काराय ' इ. मूलटीकापा० । २ उपवनादिलक्षणानि वृक्षोदये–उद्यानोपवनारामा वनं प्रमदपूर्वकम् । पञ्चधा निष्कुटं चेति वृक्षवाटी प्रशस्यते ॥ राज्ञामेवोपभोग्यं यदुद्यानं तदुदाहृतम् । पुरबाह्ये तु सामान्यं भवेदुपवनं नृणाम् ॥ आरामस्त्वेकभोग्योथ वनं प्रमदपूर्वकम् । अन्तःपुरैकभोग्यं स्यान्निष्कुटं तु गृहे कृतम् ॥ अमात्यगणिकादीनां सर्वं नानातरूज्ज्वलम् । आरामं त्रिविधं द्रौमं शाकं पौष्पं विदुर्बुधाः ॥ इति । ३ ' उपवीणयितुं मुनिः पथा पवमानस्य जगाम नारदः । ' इ. पा०. ४ नराणां समूहो नारं तद्द्यति खण्डयति कलिदानादिति नारदः । नारं पानीयमित्युक्तं तत्पितृभ्यः सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति ॥ इत्यागमः । नृणिदं नारमज्ञानम् । तत् द्यति खण्डयति ज्ञानोपदेशेनेति वा ।

कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः स्रजमातोद्यशिरोनिवेशिताम् ।
अहरत्किल तस्य वेगवानधिवासस्पृहयेव मारुतः ॥ ३४ ॥

अपार्थिवैः अभौमैः । दिव्यैरित्यर्थः । **कुसुमैः ग्रथितां** गुम्फितां **तस्य** नारदस्यातोद्यस्य वीणावाद्यस्य शिरस्यग्रे निवेशिताम् [**आतोद्यशिरोनिवेशिताम्**] । 'चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम्' इत्यमरः । **स्रजं** मालां **वेगवान्मारुतः** अधिवासे संस्कारे स्पृहयेव वासनयेव [**अधिवासस्पृहयेव**] । स्रजा स्वाङ्गं संस्कर्तुमित्यर्थः । 'संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम्' इत्यमरः । **अहरात्किल** । किलेत्यैतिह्ये ॥

भ्रमरैः कुसुमानुसारिभिः परिकीर्णा परिवादिनी मुनेः ।
ददृशे पवनावलेपजं सृजती बाष्पमिवाञ्जनाविलम् ॥ ३५ ॥

कुसुमानुसारिभिः पुष्पानुयायिभिः **भ्रमरैः** अलिभिः **परिकीर्णा** व्याप्ता **मुनेः** नारदस्य **परिवादिनी** वीणा । 'वीणा तु वल्लकी । विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥' इत्यमरः । पवनस्य वायोरवलेपोऽधिक्षेपस्तज्जम् [**पवनावलेपजं**] अञ्जनेन कज्जलेनाविलं कलुषं [**अञ्जनाविलं**] **बाष्पम्** अश्रु **सृजती** मुञ्चती **इव** । **ददृशे** दृष्टा । भ्रमराणां साञ्जनबाष्पबिन्दुसादृश्यं विवक्षितम् । 'वा नपुंसकस्य' इति वर्तमाने 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति नुम्विकल्पः ॥

अभिभूय विभूतिमार्तवीं मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ।
नृपतेरमरस्रगाप सा दयितोरुस्तनकोटिसुस्थितिम् ॥ ३६ ॥

सा अमरस्रग् दिव्यमाला । मधुगन्धयोर्मकरन्दसौरभ्ययोरतिशयेनाधिक्येन [**मधुगन्धातिशयेन**] करणेन । **वीरुधां** लतानां नगरोपवनवर्तिनीनाम् । 'लता प्रतानिनी वीरुत्' इत्यमरः । ऋतुरस्या प्राप्तस्ताम् **आर्तवीम्** । वसन्तर्तुसंभवामित्यर्थः । **विभूतिं** समृद्धिं पुष्पाणाम् **अभिभूय** तिरस्कृत्य **नृपतेः** अजस्य [**दयितोरुस्तनकोटिसुस्थितिम्**] दयिताया इन्दुमत्या उर्वोर्विशालयोः स्तनयोर्ये कोटी चूचुकौ तयोः सुस्थितिं गोप्यस्थाने पतितत्वात्प्रशस्तां स्थितिम् **आप** प्राप्ता ॥

क्षणमात्रसखीं सुजातयोः स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला ।
निमिमील नरोत्तमप्रिया हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥३७ ॥

---

१ यद्यप्यातोद्यशब्दो वाद्यचतुष्टयस्य वाचकः 'ततं चैवानुविद्धं च घनं शुषिरमेव च । चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितम् ॥' इति भरतेनोक्तत्वात्तथाप्यत्र प्रकरणाद्वीणामभिधत्ते । शब्दात्प्रकरणाल्लिङ्गादौचित्याद्देशकालयोः । शब्दस्यार्थं विजानीयान्न शब्दादेव केवलम् ॥ इति च्या०. २ 'महती' इत्याख्या । 'विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बरोस्तु कलावती । महती नारदस्याथ सरस्वत्यास्तु कच्छपी' इति हेमचन्द्रः । 'महती शततन्त्री' इति क्षीरस्वामी । ३ 'स्रगसज्जत सा महीपतेः' इ.–'दयितोरः स्थलरत्नकोटिषु' इ. 'दयितोरःस्थलकोटिषु स्थितिम्' इति च पा० ४ 'नरेश्वर' इ. पा० ।

सुजातयोः सुजन्मनोः । सुन्दरयोरित्यर्थः । **स्तनयोः** क्षणमात्रं सखीं सखीमिव स्थितां [**क्षणमात्रसखीम्**]। सुजातत्वसाधर्म्यात्स्रजः स्तनसखीत्वमिति भावः । **तां** स्रजम् **अवलोक्य** ईषद्दृष्ट्वा **विह्वला** विवशा **नरोत्तमप्रिया** अजदयिता इन्दुमती । **तमसा** राहुणा । 'तमस्तु राहुः स्वर्भानुः' इत्यमरः । **हृतचन्द्रा कौमुदी** चन्द्रिका **इव** । **निमिमील** मुमोह । ममारेत्यर्थः । 'निमीलो दीर्घनिद्रा च' इति हलायुधः । कौमुद्या निमीलनं प्रतिसंहारः ॥

वपुषा करणोज्झितेन सा निपतन्ती पतिमप्यपातयत् ।
ननु तैलनिषेकबिन्दुना सह दीपार्चिरुपैति मेदिनीम् ॥ ३८ ॥

करणमिन्द्रियोपलक्षितं चैतन्यम् । तेनोज्झितेन मुक्तेन [**करणोज्झितेन**] 'करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ।' इत्यमरः । **वपुषा निपतन्ती सा** इन्दुमती **पतिम्** अजम् **अपि अपातयत्** पातयति स्म । तथा हि । निषिच्यत इति निषेकः । तैलस्य निषेकस्तैलनिषेकः । क्षरत्तैलमित्यर्थः । तस्य बिन्दुना **तैलनिषेकबिन्दुना सह दीपार्चिः** दीपज्वाला **मेदिनीं** भुवम् **उपैति ननु** उपैत्येव । 'नन्वत्रावधारणे । 'प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ।' इत्यमरः । इन्दुमत्या दीपार्चिरुपमानम् । अजस्य तैलबिन्दुः । तत एव तस्या जीवितसमाप्तिस्तस्य जीवितशेषश्च सूच्यते ॥

उभयोरपि पार्श्ववर्तिनां तुमुलेनार्तरवेण वेजिताः ।
विहगाः कमलाकरालयाः समदुःखा इव तत्र चुक्रुशुः ॥ ३९ ॥

उभयोः द्वयोः **अपि पार्श्ववर्तिनां** परिजनानां **तुमुलेन** संकुलेन **आर्तरवेण** करुणस्वनेन **वेजिताः** भीताः कमलाकर आलयो येषां ते [**कमलाकरालयाः**] सरःस्थिताः **विहगाः** हंसादयः **तत्र** उपवने **समदुःखा इव** तत्पार्श्ववर्तिनां समानशोका इव **चुक्रुशुः** क्रोशन्ति स्म ॥

नृपतेर्व्यजनादिभिस्तमो नुनुदे सा तु तथैव संस्थिता ।
प्रतिकारविधानमायुषः सति शेषे हि फलाय कल्पते ॥ ४० ॥

नृपतेः अजस्य **तमः** मूर्च्छेत्यर्थः । **व्यजनादिभिः** साधनैः **नुनुदे** अपसारितम् । आदिशब्देन जलसेककर्पूरक्षोदादयो गृह्यन्ते । **सा तु** इन्दुमती **तथैव संस्थिता** मृता । तथा हि । प्रतिकारस्य चिकित्साया विधानं करणं [**प्रतिकारविधानं**] **आयुषः** जीवितकालस्य **शेषे सति** विद्यमाने । 'आयुर्जीवितकालो ना' इत्यमरः । **फलाय** सिद्ध्यै **कल्पते** समर्थं भवति नान्यथा । नृपतेरायुःशेषसद्भावात्प्रतीकारस्य साफल्यम् । तस्यास्तु तदभावाद्वैफल्यमित्यर्थः ॥

प्रतियोजयितव्यवल्लकीसमवस्थामथ सत्त्वविप्लवात् ।
स निनाय नितान्तवत्सलः परिगृह्योचितमङ्कमङ्गनाम् ॥ ४१ ॥

---

१ अयं श्लोकोऽन्यथा पठ्यते कैश्चिद्यथा—सममेव नराधिपेन सा गुरुसंमोहविलुप्तचेतना । अगमत्सह तैलबिन्दुना नवदीपार्चिरिव क्षितेस्तलम् ॥ २ 'विह्वलां पुनः' इ. पा.

अथ सत्त्वस्य चैतन्यस्य विप्लवाद्विनाशात् [**सत्त्वविप्लवात्**] हेतोः । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वम्' इत्यमरः । प्रतियोजयितव्या अवस्त्रंसनानन्तरं पुनः सज्जीकरणयोग्या ['तन्त्रिभिर्योजनीया । न तु योजिततन्त्रीत्यर्थः' इ. पा.] या वल्लकी वीणा तस्याः समावस्था दशा यस्यास्ताम् [**प्रतियोजयितव्यवल्लकीसमवस्थाम्**] **अङ्गनां** वनितां **नितान्तवत्सलः** अतिप्रेमवान् **सः** अजः **परिगृह्य** हस्ताभ्यां गृहीत्वा **उचितं** परिचितम् **अङ्कम्** उत्सङ्गं **निनाय** नीतवान् । वल्लकीपक्षे तु सत्त्वं तन्त्रीणामवष्टम्भकः शलाकाविशेषः ॥

पतिरङ्कनिषण्णया तया करणापायविभिन्नवर्णया ।
समलक्ष्यत बिभ्रदाविलां मृगलेखामुषसीव चन्द्रमाः ॥ ४२ ॥

पतिः अजः **अङ्कनिषण्णया** उत्सङ्गस्थितया करणानामिन्द्रियाणाम् । तदुपलक्षितस्य चैतन्यस्य वा अपायेनापगमेन हेतुना विभिन्नवर्णया विच्छायया [**करणापायविभिन्नवर्णया**] **तया** प्रिययोपलक्षितः । **उषसि** प्रातःकाले **आविलां** मलिनां **मृगलेखां** लाञ्छनं मृगरेखारूपं **बिभ्रद्** धारयन् **चन्द्रमाः इव** । **समलक्ष्यत** अदृश्यत । इत्युपमा ॥

विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ ४३ ॥

सः अजः **सहजां** स्वाभाविकीम् **अपि धीरतां** धैर्यं **अपहाय** विप्रकीर्य बाष्पेण कण्ठगतेन गद्गदं विशीर्णाक्षरं यथा तथा [**बाष्पगद्गदं**] ध्वनिमात्रानुकारिगद्गदशब्दैः **विललाप** परिदेवितवान् । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः । धैर्यापहारे दुःखातिशयः कारणमित्याशयेनाह—**अभितप्तम्** अग्निना संतप्तम् **अयः** लोहमचेतनम् **अपि मार्दवं** मृदुत्वमेवं च **भजते** प्राप्नोति । **शरीरिषु** देहिषु चेतनेषु । अभितप्तेष्विति शेषः । विषये **कथा एव** वाद एव संदिग्धार्थनिर्णयरूपा **का** किंरूपा इत्याक्षेपः । संदिग्धे न्यायः प्रवर्तते हि । प्रतप्तेष्वधैर्यप्राप्तिसंदेहो नास्त्येवेत्यर्थः ॥

कुसुमान्यपि गात्रसंगमात्प्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि ।
न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत्प्रहरिष्यतो विधेः ॥ ४४ ॥

कुसुमानि पुष्पाणि **अपि** । अपिशब्दो नितान्तमार्दवद्योतनार्थः । **गात्रसंगमाद्** देहसंसर्गाद् । न तीव्राभिघातादिति भावः । **आयुः अपोहितुम्** अपहर्तुं **प्रभवन्ति** समर्थानि भवन्ति **यदि** । **हन्त** विषादे । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ।' इत्यमरः । **प्रहरिष्यतः** हन्तुमिच्छतः **विधेः** दैवस्य **अन्यत्** कुसुमातिरिक्तं **किमिव** वस्तु । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । कीदृशमित्यर्थः । **साधनं** प्रहरणं **न भविष्यति** न भवेत् । सर्वमपि साधनं भविष्यत्येवेत्यर्थः ॥

---

१ अयमप्यन्यथा पठ्यते यथा—स निनाय नितान्तवत्सलः परिगृह्योचितमङ्कमङ्गनाम्... क्षणात् । नलिनीं ... दयितामङ्कमुदश्रुलोचनः ॥

अथ वा मृदु वस्तु हिंसितुं मृदुनैवारभते प्रजान्तकः ।
हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता ॥ ४५ ॥

अथ वा पक्षान्तरे । **प्रजान्तकः** कालः **मृदु** कोमलं **वस्तु मृदुनैव** वस्तुना **हिंसितु** हन्तुम् **आरभते** उपक्रमते । **अत्र** अर्थे [**हिमसेकविपत्तिः**] हिमसेकेन तुषारनिष्यन्देन विपत्तिर्मृत्युर्यस्याः सा तथा । **नलिनी** पद्मिनी पूर्वं प्रथमं निदर्शनमुदाहरणं **पूर्वनिदर्शनं मे मता** संमता । द्वितीयं निदर्शनं पुष्पमृत्युरिन्दुमतीति भावः ॥

स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।
विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ ४६ ॥

इयं स्रग् जीवितमपहन्तीति **जीवितापहा यदि । हृदये** वक्षसि । ' हृदयं वक्षसि स्वान्ते ' इत्यमरः । **निहिता** अर्पिता सती **मां किं न हन्ति । ईश्वरेच्छया क्वचित्** प्रदेशे **विषमपि अमृतं भवेत्** कचित् **अमृतं वा विषं** भवेत् । दैवमेवात्र कारणमित्यर्थः ॥

अथ वा मम भाग्यविप्लवादशनिः कल्पित एष वेधसा ।
यदनेन तरुर्न पातितः क्षपिता तद्विटपाश्रया लता ॥ ४७ ॥

अथ वा मम भाग्यस्य विप्लवाद्विपर्ययाद् [**भाग्यविप्लवाद्**] निमित्तात् । **एष** स्रगित्यर्थः । विधेयप्राधान्यात्पुंलिङ्गनिर्देशः । **वेधसा** विधात्रा कर्त्रा । **अशनिः** वैद्युतोऽग्निः **कल्पितः** अपूर्वः कृतः । इत्यभिसंधिः । ' दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ' इत्यमरः । अपूर्वत्वमेव स्पष्टयति—**यद्** यस्मात्कारणाद् **अनेन** पुरोवर्तिना पुष्पाशनिना [प्रसिद्धाशनिनेव] **तरुः** आश्रयभूतो लतायाः **न पातितः** न प्रध्वंसितः । किं तु **तद्विटपाश्रया** तस्य तरोः शाखाधारा **लता** वल्ली **क्षपिता** प्रध्वंसिता । तच्छब्देनात्मा ध्वन्यते । लताशब्देनेन्दुमती । लोके प्रसिद्धोऽशनिस्तरुं लतां च क्षपयति । अयं च लतामेव न तरुमित्यनेन प्रकारेणास्यापूर्वत्वमित्यभिप्रायः ॥

कृतवत्यसि नावधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि ।
कथमेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे ॥ ४८ ॥

मयि चिरं भूरिशः **अपराद्धेपि** अपराद्धं कृतवत्यपि । राधेः कर्तरि क्तः । **यदा** यस्माद्धेतोः । यदेति हेत्वर्थः । ' स्वरादौ पठ्यते यदेति हेतौ' इति गणव्याख्यानात् । **अवधीरणाम्** अवज्ञां **न कृतवत्यसि** नाकार्षीः । तत **कथमेकपदे** तत्क्षणे । ' स्यात्तत्क्षण एकपदम् ' इति विश्वः । **निरागसं** नितरामनपराधम् **इमं जनम्** । इममिति स्वात्मनिर्देशः । मामित्यर्थः । **आभाष्यं** संभाष्यं [' आमन्त्रणार्हं ' इ. पा.] **न मन्यसे** न चिन्तयसि ॥

---

१ गता इ. पा० २ तमेशब्दौ निपातेषु द्रष्टव्यौ त्वयामयेत्यस्मिन्नर्थे । इति वामनः । ३ अत्र हेमाद्रिः-अयं शब्दाश्चिन्त्यः । अपे क्लेशतमसोः इति डस्य विधानात् । क्लेशरागतमोदर्पदुःखरोगज्वरादिषु । डः कर्मस्वपहन्तेः स्याद्घ्नातः पापापहः शिवः ॥ इति गणदर्पणोक्तेर्घटते । यथात्र सप्तदशसर्गे परकर्मापहः सोऽभूत (६१) इत्या० । ४ सुरमाल्यरूपभाक् इ.पा०; कल्पितः-निर्मितः ' इति, वेधसा-' कर्मणा ' इति, तद्विटपाश्रया—०श्रिता इति च पा० ।

ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते विदितः कैतववत्सलस्तव ।
परलोकमसंनिवृत्तये यदनापृच्छ्य गतासि मामितः ॥ ४९ ॥

हे **शुचिस्मिते** धवलहसिते । कैतवेन कपटेन वत्सलः स्निग्धः [**कैतववत्सलः**] **शठः** गूढविप्रियकारी[1] । इति **ध्रुवं** सत्यं **तव विदितः** त्वया विज्ञातः **अस्मि** । 'मति-बुद्धि-' इत्यादिना कर्तरि क्तः । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी । कुतः । **यद्** यस्मात् **माम्अनापृच्छ्य** अनामन्त्र्य **इतः** अस्माल्लोकात् **परलोकम् असंनिवृत्तये** अपुनरावृत्तये **गतासि** ॥

दयितां यदि तावदन्वगाद्विनिवृत्तं किमिदं तया विना ।
सहतां हतजीवितं मम प्रबलामात्मकृतेन वेदनाम् ॥ ५० ॥

इदं मम हतजीवितं कुत्सितं जीवितं **तावद्** आदौ **दयिताम्** इन्दुमतीम् **अन्वगाद्** अन्वधावद् **यदि** । पूर्वं मूर्छितत्वादिति भावः । तर्हि **तया** दयितया **विना किं** किमर्थं **विनिवृत्तं** प्रत्यागतम् । प्रत्यागमनं न युक्तमित्यर्थः । यदि प्रत्यागतं तर्हि **आत्मकृतेन**[2] स्वदुश्चेष्टितेन निवृत्तिरूपेण **प्रबलाम्** अधिकां **वेदनां** दुःखं **सहतां** क्षमताम् । स्वयंकृतापराधेषु साहिष्णुतैव शरणमिति भावः ॥

सुरतश्रमसंभृतो[3] मुखे ध्रियते स्वेदलवोद्गमोऽपि ते ।
अथ चास्तमिता त्वमात्मना धिगिमां देहभृतामसारताम् ॥ ५१ ॥

सुरतेन निमित्तेन श्रमस्तेन सुरतश्रमेण संभृतो जनितः [**सुरतश्रमसंभृतः**] **स्वेदलवोद्गमोऽपि ते** तव **मुखे ध्रियते** वर्तते । **अथ च त्वमात्मना** स्वरूपेण **अस्तं** नाशम् **इता** प्राप्ता । अतः कारणाद् **देहभृतां** प्राणिनाम् **इमां** प्रत्यक्षाम् **असारताम्** अस्थिरतां **धिक्** ॥

मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।
ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः ॥ ५२ ॥

आत्मनि कैतववत्सलत्वं शठत्वं चेन्दुमत्यभिप्रायेणैव यदारोपितं तदधुना निषेधयति । **मया** कर्त्रा **मनसा** करणेन **अपि तव विप्रियं न कृतपूर्वम्** । पूर्वं न कृतमित्यर्थः । सुप्सुपेति समासः । **किं** केन निमित्तेन **मां जहासि** त्यजसि । ननु मेदिनीपतिस्त्वं नातो विप्रियमस्तीत्याशङ्क्याह । **ननु** प्रिये **अहं क्षितेः शब्दपतिः** शब्दत एव पतिः । न त्वर्थत इत्यर्थः । पालयिता प्रियश्च पतिः । अतः शब्दशक्त्या पतित्वं नार्थशक्त्येत्याशयः । तर्हि कुतस्तवार्थतः पतित्वमित्याकाङ्क्षायामाह । **भावनिबन्धना** [अभिप्रायनिबन्धना] स्वभावहेतुका । न तु बाह्यकरणाश्रया । **मे रतिः** प्रेम तु **त्वयि** एव । अस्तीति शेषः । अत एव मनसापि विप्रियकरणमकारणमित्यभिसंधिः ॥

---

१ 'गूढविप्रियकृच्छठः' इति दशरूपकम् । 'प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम्' । इ० रुद्रटश्च । २ 'आत्मकृतां तु' इ. पा० ३ अयं श्लोकोऽन्यथा पठ्यते कैश्चिद्यथा—सुरतश्रमवारिबिन्दवो न तु तावद्विरमन्ति ते मुखे । स्वयमस्तमितास्यहो बत क्षयिणां देहवतामसारता ॥

कुसुमोत्खचितान्वलीभृतश्चलयन्भृङ्गरुचस्तवालकान् ।
करभोरु करोति मारुतस्त्वदुपावर्तनशाङ्कि मे मनः ॥ ५३ ॥

हे **करभोरु** करभसदृशोरु । 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ।' इत्यमरः । कुसुमैरुत्खचितानुत्कर्षेण रचितान् [**कुसुमोत्खचितान्**] पुष्पानुविद्धान् **वलीभृतः** [तरङ्गितान्] भङ्गीयुक्तान् । कुटिलानित्यर्थः । **भृङ्गरुचः** भ्रमरवर्णान् **तवालकांश्चलयन्** कम्पयन् **मारुतः** । **मे मनः** । कर्म । **त्वदुपावर्तनशङ्कि** तवोपावर्तनं प्रत्याश्वसनं शङ्कत इति तत् **करोति** । अलकचलनाद्यादृच्छिकात्प्रत्याश्वसनमनुमीयत इत्यर्थः । उपावर्तनं परिवर्तनं वा ॥

तदपोहितुमर्हसि प्रिये प्रतिबोधेन विषादमाशु मे ।
ज्वलितेन गुहागतं तमस्तुहिनाद्रेरिव नक्तमोषधिः ॥ ५४ ॥

हे **प्रिये** । **तत्** तस्मात्कारणाद् **आशु मे विषादं** दुःखम् । **नक्तं** रात्रौ **ओषधिः** तृणज्योतिराख्या लता **ज्वलितेन** प्रकाशेन **तुहिनाद्रेः** हिमाचलस्य **गुहागतं तमः** अन्धकारम् **इव** । **प्रतिबोधेन** ज्ञानेन **अपोहितुं** निरसितुम् **अर्हसि** ॥

इदमुच्छ्वसितालकं मुखं तव विश्रान्तकथं दुनोति माम् ।
निशि सुप्तमिवैकपङ्कजं विरताभ्यन्तरषट्पदस्वनम् ॥ ५५ ॥

इदम् उच्छ्वसितालकं चलित(विकीर्ण)चूर्णकुन्तलं **विश्रान्तकथं** निवृत्तसंलापं **तव मुखं मां दुनोति** परितापयति । किमिव । **निशि** रात्रौ **सुप्तं** निमीलितं विरतोऽभ्यन्तराणामन्तर्वर्तिनां षट्पदानां स्वनो यत्र तत् [**विरताभ्यन्तरषट्पदस्वनम्**] । निःशब्दभृङ्गमित्यर्थः । **एकपङ्कजम्** अद्वितीयं पद्मम् **इव** । निशीत्यनेनान्धकारं लक्ष्यते । तदेवोच्छ्वसितानुमानमित्यूहनीयम् ॥

शशिनं पुनरेति शर्वरी दयिता द्वन्द्वचरं पतत्रिणम् ।
इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥ ५६ ॥

शर्वरी रात्रिः **शशिनं** चन्द्रं **पुनः एति** प्राप्नोति । द्वन्द्वेन द्वन्द्वीभूय चरतीति द्वन्द्वचरः तं **द्वन्द्वचरं पतत्रिणं** चक्रवाकं **दयिता** चक्रवाकी पुनरेति । **इति** हेतोः **तौ** चन्द्रचक्रवाकौ विरहान्तराणि विरहभेदान्क्षमेते सहेते इति **विरहान्तरक्षमौ** । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' । इत्यमरः । **अत्यन्तगता** अपुनरागमनाय गता त्वं तु **कथं न मां दहेः** न संतापयेः । अपि तु दहेरेवेत्यर्थः ॥

नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।
तदिदं विषहिष्यते कथं वद वामोरु चिताधिरोहणम् ॥ ५७ ॥

---

१ 'कुसुमोत्कलितान्;' वल्लिमतः इ. पा० । २ 'विरहस्य वियोगस्यान्तरमवधिं क्षमेते सहेते तादृशौ विरहावधिसहौ' इति दिनकरव्याख्या समीचीनतरा । विरहलक्षणं रसाकरे–विप्रलम्भस्तु सामान्ये वियोगे विरहोऽन्यथा । यावज्जीववियोगः स्यादाद्ययोरहर्निशं भवेत् ॥ इति । 'मृतप्रियाणामत्यन्तं यावज्जीवार्तिदायिनम् । वियोगं विरहं प्राहुर्दुःसहं पूर्वसूरयः ॥' इ. शब्दार्णवे ।

नवपल्लवसंस्तरे नूतनप्रवालास्तरणे **अपि अर्पितं** स्थापितं **मृदु ते** तव **यद् अङ्गं** शरीरं **दूयेत** परितप्तं भवेत् । वामौ सुन्दरावूरू यस्याः सा । हे **वामोरु** । 'वामं स्यात्सुन्दरे सव्ये' इति केशवः । 'संहितशफलक्षण–' इत्यादिनोङ्प्रत्ययः । **तदिदम्** अङ्गं चितायाः काष्ठसंचयस्याधिरोहणं [**चिताधिरोहणम्**] **कथं विषहिष्यते वद** ॥

इयमप्रतिबोधशायिनीं रशना त्वां प्रथमा रहःसखी ।
गतिविभ्रमसादनीरवा न शुचा नानुमृतेव लक्ष्यते ॥ ५८ ॥

इयं प्रथमा आद्या **रहःसखी** । सुरतसमयेऽप्यनुयानादिति भावः । गतिविभ्रमसादेन नीरवा चंक्रमणविलासोपरमेण निःशब्दा [**गतिविभ्रमसादनीरवा**] **रशना** मेखला । अप्रतिबोधमपुनरुद्बोधं यथा तथा शायिनीम् [**अप्रतिबोधशायिनीम्**] । मृतामित्यर्थः । **त्वामनु** त्वया सह । 'तृतीयार्थे' इत्यनुशब्दस्य कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । **शुचा** शोकेन **मृतेव न लक्ष्यते** इति **न** । लक्ष्यत एवेत्यर्थः । संभाव्यनिषेधननिवर्तनाय द्वौ प्रतिषेधौ ॥

कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु मदालसं गतम् ।
पृषतीषु विलोलमीक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥ ५९ ॥
त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया ।
विरहे तव मे गुरुव्यथं हृदयं न त्ववलम्बितुं क्षमाः ॥ ६० ॥

युग्मम् । उभयोरेकान्वयः । **अन्यभृतासु** कोकिलासु **कलं** मधुरं **भाषितं** भाषणम् । **कलहंसीषु** विशिष्टहंसीषु मदेन अलसं मन्थरं [**मदालसं**] **गतं** गमनम् । **पृषतीषु** हरिणीषु **विलोलमीक्षितं** चञ्चला दृष्टिः । पवनेन वायुनाधूतलतास्वीषत्कम्पितलतासु [**पवनाधूतलतासु**] **विभ्रमाः** विलासाः । इति **अमी** पूर्वोक्ताः कलभाषणादयः **गुणाः** एषु कोकिलादिस्थानेष्विति शेषः । **त्रिदिवोत्सुकयापि** स्वर्गं प्रति प्रस्थितयापि **त्वया** इह जीवन्त्यैव **मामवेक्ष्य** विरहासहं विचार्य **सत्यं निहिताः** । मत्प्राणधारणोपायतया स्थापिता इत्यर्थः । **तव विरहे गुरुव्यथम्** अतिदुःखं **मे हृदयं** मनः **अवलम्बितुं** धारयितुं **तु न क्षमाः** न शक्ताः । ते तु त्वत्संगम एव सुखकारिणः । नान्यथा । प्रत्युत प्राणानपहरन्तीति भावः ॥

मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्विमौ ।
अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोर्गम्यत इत्यसांप्रतम् ॥ ६१ ॥

ननु हे प्रिये **सहकारः** चूतविशेषः **फलिनी** प्रियङ्गुलता **च इमौ त्वया मिथुनं**

---

१ 'गतं मनोहरम्' इति पा. 'हरिणीषु' इ. पा. । ३ चपलमीक्षितं दर्शनम् इ. पा. । ४ श्यामेत्यपरनामधेया । ५ अनुरूपवर्णनं शाकुन्तले–सङ्कल्पितं प्रथममेव मया तवार्थे भर्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम् । चूतेन संश्रितवती नवमालिकेयमस्यामहं त्वयि च संप्रति वीतचिन्तः ॥ तदुक्तम्–विवाहमङ्गलाचारगीतनेपथ्यसंयुता । वृक्षेणोद्वाहिता श्यामा जायते कुसुमाकुला ॥ इति ।

परिकल्पितं मिथुनत्वेनाभ्यमानि [समर्थितम् इ. पा.] । **अनयोः** फलिनीसहकारयोः **विवाहसत्क्रियां** विवाहमङ्गलम् ['विवाहाख्यां सत्क्रियां संभावनां' इ. पा.] **अविधाय** अकृत्वा **गम्यत इति असांप्रतम्** अयुक्तम् । मातृहीनानां न किंचित्सुखमस्तीति भावः ॥

कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।
अलकाभरणं कथं नु तत्तव नेष्यामि निवापमाल्यताम् ॥ ६२ ॥

वृक्षादिपोषकं दोहदम् । **त्वया** कृतं दोहदं पादताडनरूपं यस्य स [**कृतदोहदः**] **अयम् अशोकः यत्कुसुममुदीरयिष्यति** प्रसविष्यते । **तत् तव** अलकानामाभरणमाभरणभूतं [**अलकाभरणं**] कुसुमं **कथं नु** केन प्रकारेण **निवापमाल्यतां** दाहाञ्जलेरर्ध्यतां **नेष्यामि** । 'निवापः पितृदानं स्यात्' इत्यमरः ॥

स्मरतेव सशब्दनूपुरं चरणानुग्रहमन्यदुर्लभम् ।
अमुना कुसुमाश्रुवर्षिणा त्वमशोकेन सुगात्रि शोच्यसे ॥ ६३ ॥

अन्यदुर्लभम् । किं तु स्मर्तव्यमेवेत्यर्थः । सशब्दं ध्वनियुक्तं नूपुरं मञ्जीरं यस्य तं [**सशब्दनूपुरं**] चरणेन पादेनानुग्रहं ताडनरूपं [**चरणानुग्रहम्**] । त्वदीयमिति भावस्थम् । **स्मरतेव** चिन्तयतेव । कुसूमान्येवाश्रूणि तद्वर्षिणा [**कुसुमाश्रुवर्षिणा**] पुष्पबाष्पमुचा **अमुना** पुरोवर्तिना पूर्वोक्तादन्येन **अशोकेन** । हे **सुगात्रि** । 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्च' इति वक्तव्यान्ङीप् । **त्वं शोच्यसे** ॥

तव निःश्वसितानुकारिभिर्बकुलैरर्धचितां समं मया ।
असमाप्य विलासमेखलां किमिदं किंनरकण्ठि सुप्यते ॥ ६४ ॥

तव निःश्वासितानुकारिभिः सौरभ्यादिभिरिति भावगतम् । **बकुलैः** बकुलकुसुमैः करणैः **मया समं** सार्धम् **अर्धचिताम्** अर्धं यथा तथा चितां स्यूतां विलासाय मेखलां [**विलासमेखलाम्**] **असमाप्य** अपूरयित्वा । हे **किंनरकण्ठि** । किंनरस्य देवयोनिविशेषस्य कण्ठ इव कण्ठो यस्याः । कण्ठशब्देनात्र तज्जः स्वरो लक्ष्यते । तत्संबुद्धिः । 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्च' इति ङीप् । **इदं** पूर्ववर्ति यथा तथा **किं** कस्मै प्रयोजनाय **सुप्यते** निद्रा क्रियते । 'वचिस्वपि–' इत्यादिना संप्रसारणम् । अनुचितमिदं स्वपनमित्यर्थः ॥

समदुःखसुखः सखीजनः प्रतिपच्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः ।
अहमेकरसस्तथापि ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥ ६५ ॥

अयं सखीजनः समदुःखसुखः । त्वद्दुःखेन दुःखी त्वत्सुखेन सुखीत्यर्थः ॥ अयम्

---

१ 'कृतदोहदः' इ. पा०. २ तदुक्तं प्रयोगरत्नावल्याम् । नूपुरान्वितपादेन तरुण्या ताडितो भृशम् । अशोकः केसरो वक्त्रसीधुसिक्तश्च फुल्लति ॥ दोहदलक्षणं शब्दार्णवे–' तरुगुल्मलतादीनामकाले कुशलैः कृतम् । पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दोहदः स्यात्तु तत्क्रिया' ॥ इति । ३ 'अनुवादिभिः' इ. पा०

आत्मजः बालः **प्रतिपच्चन्द्रनिभः** प्रतिपदि शुक्लपक्षे क्षीणचन्द्रस्तन्निभस्तत्सदृशः । दर्शनीयो वर्धिष्णुश्चेत्यर्थः । प्रतिपच्छब्देन द्वितीया लक्ष्यते । प्रतिपदि चन्द्रस्यादर्शनात् । **अहमेकरसः** अभिन्नरागः । समानप्रेमेत्यर्थः। 'शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः।' इत्यमरः। **तथापि** । जीवितसामग्रीसत्त्वेऽपीत्यर्थः । **ते** तव **व्यवसायः** अस्मत्परित्यागरूपो व्यापारः [**प्रतिपत्तिनिष्ठुरः**] । प्रतिपत्त्या निश्चयेन निष्ठुरः क्रूरः । ' प्रतिपत्तिः पदप्राप्तौ प्रवृत्तौ गौरवेऽपि च । प्रागल्भ्ये च प्रबोधे च ' इति विश्वः । स्मर्तुं न शक्यः किमुताधिकर्तुमिति भावः ॥

धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः ।
गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे ॥ ६६ ॥

अद्य मे धृतिः धैर्यं प्रीतिर्वा **अस्तम्** नाशम् **इता** । **रतिः** क्रीडा **च्युता** गता । **गेयं** गानं **विरतम्** । **ऋतुः** वसन्तादिः **निरुत्सवः** । आभरणानां प्रयोजनं [**आभरणप्रयोजनम्**] **गतम्** अपगतम् । शेतेऽस्मिन्निति **शयनीयं** तल्पम् । ' कृत्यल्युटो बहुलम् ' इत्यधिकरणार्थेऽनीयर्प्रत्ययः । परितः शून्यं **परिशून्यं** जातम् । त्वां विना सर्वमपि निष्फलमिति भावः ॥

- तत्र हेतुं प्रकाशयति—

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ ६७ ॥

त्वमेव **गृहिणी** दाराः । अनेन सर्वं कुटुम्बं त्वदाश्रयमिति भावः । **सचिवः** बुद्धिसहायो मन्त्री । सर्वो हितोपदेशस्त्वदायत्त इत्यनेनोच्यते । **मिथः** रहसि **सखी** नर्मसचिवः । सर्वोपभोगस्त्वदाश्रयं इत्यमुना प्रकटितम् । **ललिते** मनोहरे **कलाविधौ** वादित्रादिचतुःषष्टिकलाप्रयोगे **प्रियशिष्या** । प्रियत्वं प्राज्ञत्वादित्यभिसन्धिः। सर्वानन्दोऽनेन त्वन्निबन्धन इत्युद्घाटितम् । अतः **त्वां** समष्टिरूपां **हरता** अत एव **करुणाविमुखेन** कृपाशून्येन **मृत्युना मे** मत्संबन्धि **किं** वस्तु **न हृतं वद** । सर्वमपि हृतमित्यर्थ ॥

मदिराक्षि मदाननार्पितं मधु पीत्वा रसवत्कथं नु मे ।
अनुपास्यसि बाष्पदूषितं परलोकोपनतं जलाञ्जलिम् ॥ ६८ ॥

हे **मदिराक्षि** मत्तलोचने । प्रसङ्गोचितेयं संबुद्धिः प्रसङ्गश्च मधुपानोल्लेखः । **मदाननार्पितं** मन्मुखे संभृतं **रसवत्** सुगन्धमाधुर्यं **मधु** मद्यं **पीत्वा** इदानीं परलोके उपनतं प्राप्तं [**परलोकोपनतं**] मे [**बाष्पदूषितं**] बाष्पैरश्रुभिर्दूषितं कलुषितं **जलाञ्जलिं**

---

१ × × × 'अयमात्मजश्च प्रतिपच्चन्द्रनिभो वर्धिष्णुत्वात्सर्वलोकरौत्सुक्येन दृश्यमानत्वाच्च दर्शनीयः। प्रतिपच्चन्द्र इत्यत्र प्रतिपत्सामीप्यलक्षणया द्वितीयाचन्द्रो विवक्षितः। यद्यपि प्रतिपादि चन्द्रकलास्ति तथाप्यदृश्यमानत्वान्न युज्यते। अतो द्वितीयाचन्द्रसदृश इत्यर्थः। अहमेकरसस्त्वयि दृढप्रेमा। तथाप्येतत्त्रितयं यद्यपि जीवितालम्बनं वर्तते तथापि ते व्यवसायो मरणोद्योगः प्रतिपत्तौ प्रीतौ निष्ठुरः पराङ्मुख इत्यर्थः। ' इति. दिनकरव्याख्या। २ स्वभावनिर्दय इति व०। ३ 'चिरशून्यम्' इ. पा.

तिलोदकाञ्जलिं **कथं नु अनुपास्यसि** ॥ मदाननार्पितस्य परलोकोपनतस्य च रसवतो बाष्पबिन्दुदूषितस्य मधुनो जलाञ्जलेश्च महदन्तरमिति विवक्षा ॥

अस्यापरा व्याख्यापि दृश्यते यथा—माद्यत्यनयेति मदिरा लोकप्रसिद्धा । तथापि 'नार्यो मदिरलोचनाः' इत्यादिप्रयोगदर्शनान्माद्यत्याभ्यामिति मदिरे अक्षिणी यस्यास्तत्संबुद्धिर्हे मदिराक्षि । मदाननेनार्पितं रसवत्स्वादुतरं मधु मद्यं पीत्वा बाष्पदूषितमश्रुतप्तं परलोकोपनतं परलोकप्राप्तं मे जलाञ्जलिं तिलोदकाञ्जलिं कथं नु अनन्तरं पास्यसि । तदनन्तरमिदमनर्हमित्यर्थः । यथाह भट्टमल्लः—'अनुपानं हिमजलं यवगोधूमनिर्मिते । दध्नि मद्ये विषे द्राक्षे पिष्टे पिष्टमयेऽपि च ॥' इति । तच्चेहैव युज्यते । इदं तूष्णं लोकान्तरोपयोगि चेत्यायुर्वेदविरोधात्कथमनुपास्यसीति भावः ॥

विभवेऽपि सति त्वया विना सुखमेतावदजस्य गण्यताम् ।
अहृतस्य विलोभनान्तरैर्मम सर्वे विषयास्त्वदाश्रयाः ॥ ६९ ॥

विभवे ऐश्वर्ये **सत्यपि त्वया विना अजस्य सुखम् एतावद्** इयदवधिकं **गण्यताम्** । यावत्त्वया सह भुक्तं ततोऽन्यन्न किंचिद्भविष्यतीत्यर्थः । कुतः । **विलोभनान्तरैः** अन्यैर्विशेषेण लोभजनकवस्तुभिरैश्वर्यादिभिः **अहृतस्य** अनाकृष्टस्य **मम सर्वे विषयाः** भोगादयः **त्वदाश्रयाः** त्वमेवाश्रयोऽधिकरणं येषां ते तथा त्वदधीनाः । त्वां विना मे न किंचिद्रोचत इत्यर्थः ॥

विलपन्निति कोसलाधिपः करुणार्थग्रथितं प्रियां प्रति ।
अकरोत्पृथिवीरुहानपि स्रुतशाखारसबाष्पदुर्दिनान् ॥ ७० ॥

कोसलाधिपः अजः **इति** करुणः शोकरसः स एवार्थस्तेन ग्रथितं संबद्धं यथा तथा [**करुणार्थग्रथितं**] **प्रियां प्रति** इन्दुमतीमुद्दिश्य **विलपन्पृथिवीरुहानपि** वृक्षानपि [**स्रुतशाखारसबाष्पदुर्दिनान्**] स्रुतो गलितः शाखानां विटपानां रसो निर्यासः स एव बाष्पः स दुर्दिनं दुर्वर्षो येषां ते । तथाभूतान् **अकरोत्** । किमुत मनुष्यानिति भावगतम् । स्रुतशाखारसबाष्पदूषितानित्यपि पाठो दृश्यते । स्रुताः शाखारसा मकरन्दा एव बाष्पास्तैर्दूषितान् अकरोत् । अचेतनानप्यरोदयादित्यर्थः ॥

अथ तस्य कथंचिदङ्कतः स्वजनस्तामपनीय सुन्दरीम् ।
विससर्ज कृतान्त्यमण्डनामनलायागुरुचन्दनैधसे ॥ ७१ ॥

अथ स्वजनः । स्वश्चासौ जनश्चेति विग्रहः । बन्धुवर्गः । **तस्य** अजस्य **अङ्कतः** उत्सङ्गात् **कथंचिदपनीय** कृतमन्त्यं मण्डनं यस्यास्ताम् **कृतान्त्यमण्डनाम्** । तदन्त्यमण्डनामिति पाठे तद्दिव्यकुसुममेवान्त्यं मण्डनमलङ्कारो यस्यास्ताम् । **तां सुन्दरीम्** अगुरुः कालागुरुश्चन्दनः श्रीखण्ड एवैधांसीन्धनानि यस्मिन् । इति मन्त्रसं-

१ मदिराख्या दृष्टिर्वा । तथा संगीतकलिकायाम्–स्निग्धार्धमुकुला कान्ता लंघिता मदिरा तथा । पञ्चवात्र परिज्ञाताः शौरादित्येन दृष्टयः ॥ सौष्ठवेनापरित्यक्ता स्मेरापाङ्गमनोहरा । वेपमानान्तरा दृष्टिर्मदिरा परिकीर्तिता ॥ इति ।

स्कारोपि सूचितः। तस्मै [**अगुरुचन्दनैधसे**] **अनलाय** अग्नये **विससर्ज** विसृष्टवान्। 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति क्रियामात्रप्रयोगे संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

प्रमदामनु संस्थितः शुचा नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात्।
न चकार शरीरमग्निसात्सह देव्या न तु जीविताशया ॥ ७२ ॥

नृपतिः अजः **सन्** अपि विद्वानपि **शुचा** शोकेन **प्रमदामनु** प्रमदया सह **संस्थितः** मृतः **इति वाच्यदर्शनात्** निन्दादर्शनाद् **देव्या** इन्दुमत्या **सह शरीरमग्निसाद्** अग्न्यधीनं **न चकार**। 'तदधीनवचने' इति सातिप्रत्ययः। **जीविताशया** प्राणेच्छया **तु न** इति न ॥

अथ तेन दशाहतः परे गुणशेषामुपदिश्य भामिनीम्।
विदुषा विधयो महर्द्धयः पुर एवोपवने समापिताः ॥ ७३ ॥

अथ विदुषा शास्त्रज्ञेन। साग्निकेनेत्यभिसंधिः। **तेन** अजेन। गुणा रूपादय एव शेषा यस्यास्तां **गुणशेषां भामिनीम्** इन्दुमतीम् **उपदिश्य** उद्दिश्य। दशानामह्नां समाहारो दशाहः। 'तद्धितार्थ–' इत्यादिना समासः। समाहारस्यैकत्वादेकवचनम्। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्। 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति पुंलिङ्गता। 'अह्नोह्न एतेभ्यः' इत्यकारादेशो न। 'न संख्यादेः समाहारे' इति निषेधात्। ततस्तसिल्। तस्माद् **दशाहतः परे** ऊर्ध्वं कर्तव्याः **महर्द्धयः** महासमृद्धयः **विधयः** क्रियाः **पुरः** पुर्याः **उपवने** उद्याने **एव समापिताः** संपूर्णमनुष्ठिताः। 'दशाहतः' इत्यत्र 'विप्रः शुद्ध्येद्दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः' इति मनुवचनविरोधो नाशङ्कनीयः। तस्य निर्गुणक्षत्रियविषयत्वात्। गुणवत्क्षत्रियस्य तु दशाहेन शुद्धिमाह पराशरः–'क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वधर्मनिरतः शुचिः।' इति। सूच्यतेऽस्यापि गुणवत्त्वं विदुषेत्यनेन ॥

स विवेश पुरीं तया विना क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः।
परिवाहमिवावलोकयन्स्वशुचः पौरवधूमुखाश्रुषु ॥ ७४ ॥

तया इन्दुमत्या **विना**। क्षणदाया रात्रेरपायेऽपगमे यः शशाङ्कश्चन्द्रः स इव दृश्यत इति **क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः**। प्रातःकालिकचन्द्र इव दृश्यमान इत्यर्थः। दृश्यत इति कर्मार्थे ल्युट्। **सः** अजः **पौरवधूमुखाश्रुषु स्वशुचः** स्वशोकस्य **परिवाहं** जलोच्छ्वासम् **इव** [अ]**वलोकयन्**। 'जलोच्छ्वासाः परीवाहाः' इत्यमरः। स्वदुःखपूरातिशयमिव पश्यन् **पुरीं विवेश**। वधूग्रहणात्तस्यामिन्दुमत्यां सख्याभिमानादजसमानदुःखसूचनात्परीवाहोक्तिर्निर्वहति ॥

---

१ 'जीवितेच्छया' इ. पा॰ २ परम्; उपादिश्य–अपदिश्य; भामिनीं–गेहिनीं, सुन्दरीम्; इ. पा. ३ भूरिदक्षिणाविषया एकादशाहादिश्राद्धादयः। इ. चा॰; ४ अत्रार्थतोनुरूपाः श्लोकांशाः–'स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते' इ. कुमारसंभवे। 'संतानवाहीन्यपि मानुषाणां दुःखानि सद्बन्धुवियोगजानि। दृष्टे जने प्रेयसि दुःसहानि स्रोतःसहस्रैरिव संप्लवन्ते॥' इ. उत्तररामचरिते च।

अथ तं सवनाय दीक्षितः प्रणिधानाद्गुरुराश्रमस्थितः ।
अभिषङ्गजडं विजज्ञिवानिति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥ ७५ ॥

अथ सवनाय यागाय **दीक्षितः गुरुः** वसिष्ठ आश्रमे स्वकीयाश्रमे स्थितः [**आश्रमस्थितः**] सन् । **तम्** अजम् **अभिषङ्गजडं** दुःखमोहितं **प्रणिधानाद्** चित्तैकाग्र्याद् **विजज्ञिवान्** ज्ञातवान् । 'क्वसुश्च' इति क्वसुप्रत्ययः । **इति** वक्ष्यमाण-प्रकारेण **शिष्येणान्वबोधयत्किल** । बुधेर्ण्यन्ताण्णिचि लङ् ॥

वसिष्ठशिष्य आह—

असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तव विद्वानपि तापकारणम् ।
न भवन्तमुपस्थितः स्वयं प्रकृतौ स्थापयितुं पथश्च्युतम् ॥ ७६ ॥

यतः हेतोः **मुनिः असमाप्तविधिः** असमाप्तक्रतुः ततः **तव तापकारणं** दुःखहेतुं कलत्रनाशरूपं **विद्वान्** जानन् **अपि** । 'विदेः शतुर्वसुः' इति वस्वादेशः । 'न लोक–' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । **ततः च्युतं** स्वभावाद्भ्रष्टं **भवन्तं प्रकृतौ** स्वभावे **स्थापयितुम्** । समाश्वासयितुमित्यर्थः । **स्वयं नोपस्थितः** नागतः ॥

मयि तस्य सुवृत्त वर्तते लघुसंदेशपदा सरस्वती ।
शृणु विश्रुतसत्त्वसार तां हृदि चैनामुपधातुमर्हसि ॥ ७७ ॥

हे **सुवृत्त** सदाचार । संदिश्यत इति संदेशः संदेष्टव्यार्थः । तस्य पदानि वाचकानि संदेशपदानि लघूनि संक्षिप्तानि यस्यां सा **लघुसंदेशपदा तस्य** मुनेः **सरस्वती** वाङ् **मयि वर्तते** । हे **विश्रुतसत्त्वसार** प्रख्यातधैर्यातिशय । **तां** सरस्वतीं **शृणु** । **एनां** वाचं **हृदि उपधातुं** धर्तुं **च अर्हसि** ॥

वक्ष्यमाणार्थानुगुणं मुनेः सर्वज्ञत्वं तावदाह—

पुरुषस्य पदेष्वजन्मनः समतीतं च भवच्च भावि च ।
स हि निष्प्रतिघेन चक्षुषा त्रितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥ ७८ ॥

अजन्मनः पुरुषस्य पुराणपुरुषस्य भगवतस्त्रिविक्रमस्य **पदेषु** विक्रमेषु । त्रिभुवनेष्वपीत्यर्थः । **समतीतं** भूतं **च भवद्** वर्तमानं **च भावि** भविष्यत् **च** इति **त्रितयं स** मुनिः **निष्प्रतिघेन** अप्रतिबन्धेन **ज्ञानमयेन चक्षुषा** ज्ञानदृष्ट्या **पश्यति हि** । अतस्तदुक्तिषु न संशयितव्यमित्यर्थः ॥

चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणबिन्दोः परिशङ्कितः पुरा ।
प्रजिघाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥ ७९ ॥

---

१ 'तमवेक्ष्य मखाय' इ०, आश्रमस्थितः-आश्रमाश्रितः,-श्रयः । इ. पा. २ 'अभिषङ्गिणमीश्वरं विशाम्' इ. पा० । ३ वामदेवेन इ. हे० । ४ पथश्च्युतमिति भरतसंमतः पाठः । पथः स्वभावाद्भ्रष्टमित्यर्थः । 'कृतास्थितिः' इ. दि० व० पठतः । ५ '०हरा' इ, 'उपधातुम्–अवधातुम्' इ. च पा०. ६ 'त्रिषु धामसु शार्ङ्गधन्वनः' । इ. पा० ७ अवितथम् इ. पा०

पुरा किल दुश्चरं तीव्रं **तपश्चरतस्तृणबिन्दोः** तृणबिन्दुनामकात्कस्माचिदृषेः **परिशङ्कितः** भीतः । कर्तरि क्तः । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानात्पञ्चमी । **हरिः** इन्द्रः **समाधिभेदिनीं** तपोविघातिनीं **हरिणीं** नाम **सुराङ्गनाम् अस्मै** तृणबिन्दवे **प्रणिधाय** प्रेरितवान् ॥

स तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।
अशपद्भव मानुषीति तां शमवेलाप्रलयोर्मिणा भुवि ॥ ८० ॥

स मुनिः । शमः शान्तिरेव वेला मर्यादा । तस्याः प्रलयोर्मिणा [**शमवेलाप्रलयोर्मिणा**] प्रलयकालतरङ्गेण । शमविघातकेनेत्यर्थः । 'अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ।' इत्यमरयादवौ । तपसः प्रतिबन्धेन विघ्नेन यो मन्युः क्रोधस्तेन [**तपःप्रतिबन्धमन्युना**] हेतुना । प्रमुखेन आविष्कृतचारुविभ्रमां प्रकाशितमनोहरविलासां [**प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम्**] **तां** हरिणीं **भुवि** भूलोके **मानुषी** मनुष्यस्त्री **भव इति अशपत्** शशाप ॥

भगवन्परवानयं जनः प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे ।
इति चोपनतां क्षितिस्पृशं कृतवाना सुरपुष्पदर्शनात् ॥ ८१ ॥

हे **भगवन्** महर्षे **अयं जनः** । परोऽस्यास्तीति स्वामित्वेन **परवान्** पराधीनः । अयमित्यात्मनिर्देशः । अहं पराधीनेत्यर्थः । **मे** मम **प्रतिकूलाचरितम्** अपराधं **क्षमस्व** । **इति** अनेन प्रकारेण **उपनतां** शरणागतां **च** हरिणीम् **आ सुरपुष्पदर्शनात्** सुरपुष्पदर्शनपर्यन्तम् । क्षितिं स्पृशतीति क्षितिस्पृक्तां **क्षितिस्पृशं** मानुषीं **कृतवान्** अकरोत् । दिव्यपुष्पदर्शनं शापावधिरित्यनुगृहीतवानित्यर्थः ॥

क्रथकैशिकवंशसंभवा तव भूत्वा महिषी चिराय सा ।
उपलब्धवती दिवश्च्युतं विवशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ ८२ ॥

क्रथकैशिकानां राज्ञां वंशे संभवो यस्याः सा [**क्रथकैशिकवंशसंभवा**] **सा** हरिणी **तव महिषी** अभिषिक्ता स्त्री । 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमरः । **भूत्वा चिराय दिवः** स्वर्गात् **च्युतं** पतितं **शापनिवृत्तिकारणं** सुरपुष्परूपम् **उपलब्धवती विवशा** । अभूदिति शेषः । मृतेत्यर्थः ॥

तदलं तदपायचिन्तया विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।
वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥ ८३ ॥

तत् तस्मात्तस्या अपायचिन्तया [**तदपायचिन्तया**] **अलम्** तस्या मरणं न चिन्त्यमित्यर्थः । निषेधक्रियां प्रति करणत्वाच्चिन्तयेति तृतीया । कुतो न चिन्त्यमत आह—

---

१ 'प्रतिघात इ० पा०. २ प्रलयोर्मिवान्; भुवि–मुनिः, इ० पा०. ३ यद्वा प्रकृष्टेन चारुणा मुखेन इ०. ४ 'चरितं–चरणम्,' क्षमस्व-सहस्व, सुरपुष्प०-सुरमाल्य०, इ. पा. ५ 'उपलब्धवती तनुं जहौ सुखतः शापनिवृत्तिकारणम्' इति हे० दि० पठतः। 'मुनिशापनिवृत्तिकारणं ध्रुवमापाशु यतस्तनुं जहौ' इ० पा०. ६ 'अवस्थिता' इ० पा०. सर्वमुत्पादि भङ्गुरम्' इति हितोपदेशे ।

उत्पत्तिमतां जन्मवतां **विपद्** विपत्तिः **उपस्थिता** सिद्धा। 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः' इत्यर्थः। तथापि कलत्ररहितस्य किं जीवितेन। तत्राह **त्वया इयं वसुधा** भूमिः **अवेक्ष्यतां** पाल्यताम्। **हि** यस्माद् **नृपाः वसुमत्या** पृथिव्या **कलत्रिणः** कलत्रवन्तः। अतो न शोचितव्यमित्यर्थः॥

उदये मदवाच्यमुज्झता श्रुतमाविष्कृतमात्मवत्तया।
मनसः समुपस्थिते[1] ज्वरे पुनरक्लीबतया प्रकाश्यताम्॥ ८४॥

उदये अभ्युदये सति मदेन यद्वाच्यं निन्दादुःखं तद् [**मदवाच्यम्**] **उज्झता** परिहरता। सत्यपि मदहेतावमाद्यता। त्वयेति शेषः। **आत्मवत्तया** अविकृतचित्ततया लिङ्गेन **श्रुतं** शास्त्रजनितं ज्ञानम्।['आविष्कृतमात्मवत्त्वया'इति पाठोऽपि दृश्यते। तथात्व इत्थं व्याख्या–**त्वया** यद् **आत्मवद्** अध्यात्मप्रचुरं **श्रुतं** शास्त्रम् तज्जनितं ज्ञानमिति यावत्।] **आविष्कृतं** प्रकाशितम्। तच्छ्रुतं **मनसः ज्वरे** संतापे **समुपस्थिते** प्राप्ते **अक्लीबतया** धैर्येण लिङ्गेन **पुनः प्रकाश्यताम्**। विदुषा सर्वास्ववस्थास्वपि धीरेण भवितव्यमित्यर्थः[2]।

इतोऽपि न रोदितव्यमित्याह—

रुदता कुत एव सा पुनर्भवता नानुमृतापि[3] लभ्यते।
परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम्[4]॥ ८५॥

रुदता भवता सा कुत एव लभ्यते। न लभ्यत एव। अनुम्रियत इति अनुमृत्। क्विप्। तेन **अनुमृता** अनुमृतवता **अपि** भवता **पुनर्न** लभ्यत इति। नन्वनुमृतेन परत्र लभ्यते। तदपि नेत्याह। **परलोकजुषां** लोकान्तरभाजामपि **देहिनाम्**। गम्यन्त इति **गतयः** गम्यस्थानानि **स्वकर्मभिः** पूर्वाचरितपुण्यपापैः **भिन्नपथाः** पृथक्कृतमार्गाः **हि**। परत्रापि स्वस्वधर्मानुरूपफलभोगाय भिन्नदेशगमनान्न मृतेनापि लभ्यत इत्यर्थः।

अपशोकमनाः कुटुम्बिनीमनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः।
स्वजनाश्रु किलातिसंततं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते॥ ८६॥

किं तु **अपशोकमनाः** निर्दुःखचित्तः सन् **कुटुम्बिनीं** पत्नीं **निवापदत्तिभिः** पिण्डोदकादिदानैः **अनुगृह्णीष्व** तर्पयेत्यर्थः। अन्यथा दोषमाह–**अतिसंततम्** अविच्छिन्नं **स्वजनानां** बन्धूनाम्। 'बन्धुस्वस्वजनाः समाः' इत्यमरः। अश्रु

---

१ 'तदुपस्थिते' इ० पा० २ 'संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता' इति भावः। ३ 'नानुमृतेन' इति, लभ्यते–'अवाप्यते' इ०; हि देहिनां–शरीरिणाम्' इ. च पा०। सर्वोप्ययं श्लोकोन्यथा पठ्यते कैश्चिद्यथा–रुदितेन न सा निवर्तते नृप तत्तावदन[पा.]र्थकं तव। न भवाननुसंस्थितोपि तां लभते कर्मवशा हि देहिनः॥ ४ अनुरूपभावः कादम्बर्याम्–'अन्यामेव स्वकर्मफलपरिपाकोपचितामसाववशो नीयते भूमिम्'इति।

[**स्वजनाश्रु**] कर्तृ **प्रेतं** मृतं **दहति इति प्रचक्षते** मन्वादयः **किल**। अत्र याज्ञवल्क्यः—' श्लेष्माश्रु बन्धुभिर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः। अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥ " इति ॥

मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः।
क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥ ८७ ॥

शरीरिणां मरणं प्रकृतिः स्वभावः। ध्रुवमित्यर्थः। **जीवितं विकृतिः** यादृच्छिकं **बुधैः उच्यते**। एवं स्थिते **जन्तुः** प्राणी **क्षणमपि**। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। **श्वसन्** जीवन् **अवतिष्ठते यदि असौ** क्षणजीवी **लाभवान्ननु**। जीवने यथालाभं संतोष्टव्यम्। अलभ्यलाभात्। मरणे तु न शोचितव्यम्। अस्य स्वाभाव्यादिति भावः ॥

अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम्।
स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ॥ ८८ ॥

मूढचेतनः भ्रान्तबुद्धिः **प्रियनाशम्** इष्टनाशं **हृदि अर्पितं** निखातं **शल्यं** शङ्कम् **अवगच्छति** मन्यते। **स्थिरधीः** विद्वान् **तु तदेव** शल्यं **समुद्धृतम्** उत्खातं **मन्यते**। प्रियनाशे सतीति शेषः। कुतः। **कुशलद्वारतया**। प्रियनाशस्य मोक्षोपायतयेत्यर्थः। विषयलाभविनाशयोर्यथाक्रमं हिताहितसाधनत्वाभिमानः पामराणाम्। विपरीतं तु विपश्चितामिति भावः ॥

स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतसंयोगविपर्ययौ यदा।
विरहः किमिवानुतापयेद्वद बाह्यैर्विषयैर्विपश्चितम् ॥ ८९ ॥

स्वस्य शरीरशरीरिणौ [**स्वशरीरशरीरिणौ**] देहात्मानौ **अपि यदा** यतः [**श्रुतसंयोगविपर्ययौ**]। श्रुतौ श्रुत्यवगतौ संयोगविपर्ययौ संयोगवियोगौ ययोस्तौ तथोक्तौ। तदा **बाह्यैः विषयैः** पुत्रमित्रकलत्रादिभिः **विरहः विपश्चितं** विद्वांसं **किमिव अनुतापयेत्** त्वं **वद**। न किंचिदित्यर्थः। अथ वा स्वशब्दस्य शरीरेणैव संबन्धः ॥

न पृथग्जनवच्छुचो वशं वशिनामुत्तम गन्तुमर्हसि।
द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ॥ ९० ॥

---

१ अत्र मरणशब्देन स्थूलशरीरत्यागोऽवगन्तव्यः। 'अद्य वर्षशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः' इति भावः। २ 'इतरः' इ०पा०. ३ 'स्मृत' इ०पा०. ४ सहजीवितयोर्नास्ति सम्बन्धः कायजीवयोः। पुत्रमित्रकलत्रेषु संबन्धः केन हेतुना ॥ इ०, 'यस्यास्ति नक्यं वपुषापि साध तस्यास्ति किं पुत्रकलत्रमित्रैः। पृथक् च ते चर्मणि रोमकूपाः कुतो हि तिष्ठन्ति शरीरमध्ये ॥' इ. च समानार्थौ श्लोकौ।

हे **वशिनामुत्तम** जितेन्द्रियवर्य **पृथग्जनवत्** पामरजनवत् **शुचः** शोकस्य **वशं गन्तुं नार्हसि** । तथा हि । **द्रुमसानुमतां** तरुशिखरिणां **किमन्तरं** को विशेषः ? **वायौ** सति **द्वितये अपि** द्विप्रकारा अपि । 'प्रथमचरम—' इत्यादिना जसि विभाषया सर्वनामसंज्ञा । **ते** द्रुमसानुमन्तः **चलाः** चञ्चलाः **यदि** । सानुमतामपि चलने द्रुमवत्तेषामप्यचलसंज्ञा न स्यादित्यर्थः ॥

स तथेति विनेतुरुदारमतेः प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम् ।
तदलब्धपदं हृदि शोकघने प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः॥ ९१ ॥

सः अजः **उदारमतेः विनेतुः** गुरोः वसिष्ठस्य **वचः** तच्छिष्यमुखेरितं **तथेति प्रतिगृह्य** अङ्गीकृत्य **मुनिं** वसिष्ठशिष्यं **विससर्ज** प्रेषयामास । किं तु **तद्** वचः **शोकघने** दुःखसान्द्रे **अस्य** अजस्य **हृदि अलब्धपदम्** अप्राप्तावकाशं **सद् गुरोः** वसिष्ठस्य **अन्तिकं प्रतियातमिव** प्रतिनिवृत्तं किमु इत्युत्प्रेक्षा । तोटकवृत्तमेतत्—' इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितम् ' इति तल्लक्षणम् ॥

तेनाष्टौ परिगमिताः समाः कथंचिद्बालत्वादवितथसूनृतेन सूनोः ।
सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च ९२

अवितथं यथार्थं सूनृतं प्रियवचनं यस्य [**अवितथसूनृतेन**] **तेन** अजेन । **सूनोः** पुत्रस्य **बालत्वात्** । राज्याक्षमत्वादित्यर्थः । **प्रियायाः** इन्दुमत्याः । [**सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः**] सादृश्यं वस्त्वन्तरगतमाकारसाम्यम् । प्रतिकृतिश्चित्रम् । तयोर्दर्शनैः **स्वप्नेषु** क्षणिकाः क्षणभङ्गुरा ये समागमोत्सवास्तैः [**क्षणिकसमागमोत्सवैः**] **च** । **कथंचित्** कृच्छ्रेण । **अष्टौ समाः** वत्सराः । 'संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः । ' इत्यमरः । **परिगमिताः** अतिवाहिताः । उक्तं च—' वियोगावस्थासु प्रियजनसदृक्षानुभवनं ततश्चित्रं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि । तदङ्गस्पृष्टानामुपगतवतां स्पर्शनमपि प्रतीकारः कामव्यथितमनसां कोऽपि कथितः ॥ ' इति । प्रकृते सादृश्यादित्रितयाभिधानं तदङ्गस्पृष्टपदार्थस्पृष्टेरप्युपलक्षणम् । प्रहर्षिणीवृत्तमेतत् ॥

तस्य प्रसह्य हृदयं किल शोकशङ्कुः
प्लक्षप्ररोह इव सौधतलं बिभेद ।
प्राणान्तहेतुमपि तं भिषजामसाध्यं
लाभं प्रियानुगमनत्वरया स मेने ॥ ९३ ॥

शोक एव शङ्कुः कीलः [**शोकशङ्कुः**] । ' शङ्कुः कीले शिवेऽस्त्रे च ' इति विश्वः । **तस्य** अजस्य **हृदयम्** । **प्लक्षप्ररोहः सौधतलमिव** । **प्रसह्य** बलात् **किल बिभेद** । **सः** अजः **प्राणान्तहेतुं** मरणकारणम् **अपि भिषजाम् असाध्यम्** अप्रतिसमाधेयं

---

१ 'प्रविश्य' इ० पा०. २ ' गमने त्वरया ' इ० पा०.

तं शोकशङ्कुं रोगपर्यवसितं [प्रियानुगमनत्वरया] प्रियायाअनुगमनेत्कण्ठया लाभं मेने । तद्विरहस्था दुःसहत्वात्तत्प्राप्तिकारणं मरणमेव वरमित्यमन्यतेत्यर्थः ॥

सम्यग्विनीतमथ वर्महरं[1] कुमार-
मादिश्य रक्षणविधौ विधिवत्प्रजानाम् ।
रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं मुमुक्षुः
प्रायोपवेशनमतिर्नृपतिर्बभूव ॥ ९४ ॥

अथ नृपतिः अजः **सम्यग्विनीतं** निसर्गसंस्काराभ्यां विनयवन्तम् । वर्म हरतीति वर्महरः कवचधारणार्हवयस्कः । 'वयसि च' इत्यच्प्रत्ययः । तं [**वर्महरं**] **कुमारं** दशरथं **प्रजानां रक्षणविधौ** राज्ये **विधिवद्** विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । 'तदर्हम्' इति वतिप्रत्ययः । **आदिश्य** नियुज्य रोगेणोपसृष्टाया व्याप्तायास्तनोः शरीरस्य दुर्वसतिं दुःखावस्थितिं [**रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं**] **मुमुक्षुः** जिहासुः सन् । प्रायोपवेशनेऽनशनावस्थाने मतिर्यस्य सः [**प्रायोपवेशनमतिः**] **बभूव** । 'प्रायं[2] श्चानशने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपि ।' इति विश्वः । अत्र पुराणवचनम्—'समासक्तो भवेद्यस्तु पातकैर्महदादिभिः । दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितो वा भवेत्तु यः ॥ स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः । आब्रह्माणं वा स्वर्गादिमहाफलजिगीषया । प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं कुर्यादनशनं तथा । एतेषामाधिकारोऽस्ति नान्येषां सर्वजन्तुषु ॥ नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥' इति । अनयोर्वसन्ततिलकाच्छन्दः । तल्लक्षणम्—'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः' इति ॥

तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्यासरय्वो-
र्देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ॥
पूर्वाकाराधिकतररुचा संगतः कान्तयासौ
लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥ ९५ ॥

असौ अजः **जह्नुकन्यासरय्वोः** तोयानां जलानां व्यतिकरेण संभेदेन भवे [**तोयव्यतिकरभवे**] **तीर्थे** गङ्गासरयूसङ्गमे **देहत्यागात् सद्यः** एवामरगणनायां लेख्यं लेखनं [**अमरगणनालेख्यम्**] । 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति भावार्थे ण्यप्रत्ययः । **आसाद्य** प्राप्य । पूर्वस्मादाकारादधिकतरा रुक् कान्तिर्यस्यास्तया [**पूर्वाकाराधिकतररुचा**] **कान्तया** रमण्या **संगतः** सन् । [**नन्दनाभ्यन्तरेषु**] नन्दनस्येन्द्रोद्यानस्याभ्यन्तरेष्वन्तर्वर्तिषु **लीलागारेषु** क्रीडाभवनेषु **पुनररमत** । 'यथाकथंचित्तीर्थेऽस्मिन्देहत्यागं करोति यः । तस्यात्मघातदोषो न प्राप्नुयादीप्सिता-

१ 'वर्मधरम्' इ० पा०. २ संन्यासवत्यनशने पुमान् प्रायः इत्यमरः । संन्यसनं सर्वत्यागो मरणाध्यवसायः । इति क्षीरस्वामी. ।

न्यपि ॥ ' इति स्कान्दे । ' पूर्वाकाराधिकचतुरया ' इति पाठे पूर्वस्मादाकारादधिकं चतुरया सुभगया कान्त्येति व्याख्येयम् । मन्दाक्रान्ताच्छन्दः तल्लक्षणम्—' मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेत् ।' इति ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये अजविलापः नामाष्टमः सर्गः ।

नवमः सर्गः ।

एकलोचनमेकार्धे सार्धलोचनमन्यतः ।
नीलार्धं नीलकण्ठार्धं महः किमपि मन्महे ॥[1]

**पितुरनन्तरमुत्तरकोसलान्समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः ।
दशरथः प्रशशास महारथो यमवतामवतां च धुरि स्थितः ॥ १ ॥**

समाधिना संयमेन जितेन्द्रियः **समाधिजितेन्द्रियः** । ' समाधिर्नियमे ध्याने ' इति कोषः । **यमवतां** संयमिनाम् **अवतां** रक्षतां राज्ञां **च धुरि** अग्रे **स्थितः महारथः** । ' एको दश सहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स महारथ उच्यते ॥' इति । **दशरथः पितुः अनन्तरम् उत्तरकोसलान्** जनपदान् **समधिगम्य प्रशशास** । अत्र मनुः—' क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानां परिपालनम् । इति । द्रुतविलम्बितमेतद्वृत्तम् । तल्लक्षणम्–' द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ' इति ॥

**अधिगतं विधिवद्यदपालयत्प्रकृतिमण्डलमात्मकुलोचितम् ।
अभवदस्य ततो गुणवत्तरं सनगरं नगरन्ध्रकरौजसः ॥ २ ॥**

अधिगतं प्राप्तम् **आत्मकुलोचितं** स्वकुलागतं **सनगरं** नगरजनसहितं **प्रकृतिमण्डलं** जानपदमण्डलम् । अत्र प्रकृतिशब्देन प्रजामात्रवाचिना नगरशब्दयोगाद्गोबलीवर्दन्यायेन जानपदमात्रमुच्यते । **यद्** यस्माद् **विधिवद्** यथाशास्त्रम् **अपालयत्** । **ततः** हेतोः । रन्ध्रं करोतीति रन्ध्रकरः । रन्ध्रहेतुरित्यर्थः । ' कृञो ' हेतुता-

---

१ शिवमुपास्महे इत्यर्थः । सार्धलोचनं–प्रियार्धस्थितिभाजः पार्वत्या एकं लोचनं शिवभालस्थतृतीयनेत्रार्धमिलितं यस्य । नीलार्धम्–गजचर्मावृतत्वात् । २ चित्तैकाग्र्येण इति वा । ३ ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता । अहिंसाऽस्तेयमाधुर्ये दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥ इति याज्ञवल्क्यः । अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता । अस्तेयमिति पंचैते यमाख्यानि व्रतानि च, इति वा यमाः । ४ धनुर्वेदस्य तत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः । सहस्रं योधयत्येकः स महारथ उच्यते ॥ इति वा । अस्मिन्सर्गे चतुर्थपादे यमकाख्यं चित्रं कविनोपनिबद्धम् । तदुक्तं वाग्भटेन–स्यात्पादपदवर्णानामावृत्तिः संयुतायुता । यमकं भिन्नवाच्यानामादिमध्यान्तगोचरम् ॥ इति । ५ ' गुणतत्परम् ' इति पा०. ६ स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि च । सप्ताङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥ इति कामन्दकः ।

च्छौल्यानुलोम्येषु' इति टप्रत्ययः । नगस्य रन्ध्रकरो नगरन्ध्रकरः कुमारः । 'कुमारः क्रौञ्चदारणः' इत्यमरः । तदोजसः [**नगरन्ध्रकरौजसः**] तत्तुल्यबलस्य **अस्य** दशरथस्य **गुणवत्तरमभवत्** । तत्पौरजानपदमण्डलं तस्मिन्नतीवासक्तमभूदित्यर्थः ॥

उभयमेव वदन्ति मनीषिणः समयवर्षितया कृतकर्मणाम् ।
बलनिषूदनमर्थपतिं च तं श्रमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥ ३ ॥

मनस ईषिणः **मनीषिणः** विद्वांसः । पृषोदरादित्वात्साधुः । **बलनिषूदनम्** इन्द्रम् । दण्डस्य धरो राजा मनुरिति यो दण्डधरः स एवान्वयः कूटस्थो यस्य तम् [**मनुदण्डधरान्वयम्**] **तं अर्थपतिं** दशरथं **च** इति **उभयमेव** । समयेऽवसरे जलं धनं च वर्षतीति समयवर्षी । तस्य भावः समयवर्षिता तया [**समयवर्षितया**] हेतुना **कृतकर्मणां** स्वकर्मकारिणाम् । नुदतीति नुदम् । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कप्रत्ययः । श्रमस्य नुदं **श्रमनुदम्** । क्विबन्तत्वे नपुंसकलिङ्गेनोभयशब्देन सामानाधिकरण्यं न स्यात इति । **वदन्ति** ॥

जनपदे न गदः पदमादधावभिभवः कुत एव सपत्नजः ।
क्षितिरभूत्फलवत्यजनन्दने शमरतेऽमरतेजसि पार्थिवे ॥ ४ ॥

शमरते शान्तिपरे **अमरतेजसि अजनन्दने** दशरथे **पार्थिवे** पृथिव्या ईश्वरे सति । 'तस्येश्वरः' इत्यण्प्रत्ययः । **जनपदे** देशे **गदः** व्याधिः । 'उपतापरोगव्याधिगदामयाः' इत्यमरः । **पदं न आदधौ** । न चक्रामेत्यर्थः । **सपत्नजः** शत्रुजन्यः **अभिभवः कुत एव** । असंभावित एवेत्यर्थः । **क्षितिः फलवती अभूत्** च ॥

दशदिगन्तजिता रघुणा यथा श्रियमपुष्यदजेन ततः परम् ।
तमधिगम्य तथैव पुनर्बभौ न न महीनमहीनपराक्रमम् ॥ ५ ॥

मही । दशदिगन्ताञ्जितवानिति दशदिगन्तजित् तेन **दशदिगन्तजिता रघुणा यथा श्रियं** कान्तिम् **अपुष्यत्** । **ततः परं** रघोरनन्तरम् **अजेन** च यथा श्रियमपुष्यत् । **तथैव अहीनपराक्रमं** न हीनः पराक्रमो यस्य तमन्यूनपराक्रमं **तं** दशरथम् **इनं** स्वामिनम् **अधिगम्य पुनर्न बभौ** इति **न** । बभावेवेत्यर्थः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः ॥

समतया वसुवृष्टिविसर्जनैर्नियमनादसतां च नराधिपः ।
अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ॥ ६॥

नराधिपः दशरथः **समतया** समवर्तित्वेन । वसुवृष्टेर्धनवृष्टेर्विसर्जनैः [**वसुवृ-**

१ 'परिभवः' इ., 'क्षितिः—कृषिः' इ० पा०. २ अहीनः शेषः शम्भुर्वा तद्भूषणधारित्वात् तस्यैव पराक्रमो यस्य । अः गरुडः हिः सर्पः तयोरिनः स्वामी विष्णुस्तस्यैव पराक्रमो यस्य । 'अः कृष्णे विनतासूनौ ओ विधातरि मन्मथे' इति अनेकार्थः । अहीनान्महासर्पान्पिबतीत्यहीनपो गरुडस्तस्यैव रस्नीःश्य आक्रमो यस्येति वा । इ. हे० । एतत्सर्वं पाण्डित्यपल्लवितमेव ।

शिविसर्जनैः] **असतां** दुष्टानां **नियमनात्** निग्रहात् **च** । **सवरुणौ** वरुणसहितौ **यमपुण्यजनेश्वरौ** यमकुबेरौ यमकुबेरवरुणान्यथासंख्यम् **अनुययौ** अनुचकार । **रुचा** तेजसा **अरुणाग्रसरम्** अरुणसारथिं सूर्यमनुययौ ॥

तस्य व्यसनासक्तिर्नासीदित्याह—

न मृगयाभिरतिर्न दुरोदरं न च शशिप्रतिमाभरणं मधु ।
तमुदयाय न वा नवयौवना प्रियतमा यतमानमपाहरत् ॥ ७ ॥

उदयाय यतमानम् अभ्युदयार्थं व्याप्रियमाणं **तं** दशरथं **मृगयाभिरतिः** आखेटव्यसनं **न अपारहत्** नाचकर्ष । 'आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् ।' इत्यमरः। दुष्टमासमन्तादुदरमस्येति **दुरोदरं** द्यूतं **च न** अपाहरत । ' दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम्' इत्यमरः । [**शशिप्रतिमाभरणं**] शशिनः प्रतिमा प्रतिबिम्बमाभरणं यस्य तत **मधु न** अपाहरत् । न वेति पदच्छेदः । वाशब्दः समुच्चये । **नवयौवना** नवं नूतनं यौवनं तारुण्यं यस्यास्तादृशी नूतनवयस्का **प्रियतमा वा** स्त्री **न** अपाहरत् । जातावेकवचनम् । अत्र मनुः—'पानमक्षाः स्त्रियश्चेति मृगया च यथाक्रमम् । एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥' इति ॥

न कृपणा प्रभवत्यपि वासवे न वितथा परिहासकथास्वपि ।
न[3] च सपत्नजनेष्वपि तेन वागपरुषा परुषाक्षरमीरिता ॥ ८ ॥

तेन राज्ञा **प्रभवति** प्रभौ सति **वासवे अपि कृपणा** दीना **वाङ् न ईरिता** नोक्ता। **परिहासकथासु अपि वितथा** अनृता वाङ् **न** ईरिता । किं **च अपरुषा** रोषशून्येन तेन **सपत्नजनेषु अपि** शत्रुजनेष्वपि **परुषाक्षरं** निष्ठुराक्षरं यथा तथा वाङ् **न** ईरिता । किमुतान्यत्रेति । सर्वत्रापिशब्दार्थः । किंत्वदीना सत्या मधुरैव वागुक्तेति फलितार्थः ॥

उदयमस्तमयं च रघूद्वहादुभयमानशिरे वसुधाधिपाः ।
स हि निदेशमलङ्घयतामभूत्सुहृदयोहृदयः प्रतिगर्जताम् ॥ ९ ॥

वसुधाधिपाः राजानः । उद्वहतीत्युद्वहो नायकः । पचाद्यच् । रघूणामुद्वहो रघुनायकः । तस्माद् [**रघूद्वहाद्**] रघुनायकाद् **उदयं** वृद्धिम् । **अस्तमयं** नाशं **च** । इति **उभयमानशिरे** लेभिरे । कुतः । **हि** यस्मात् **स** दशरथो **निदेशम्** आज्ञाम् **अलङ्घयताम्** । शोभनं हृदयमस्येति **सुहृद्** मित्रम् **अभूत्** ।

---

१ मद्यस्य प्रायश्चन्द्रिकायां सेवनात् शशिप्रतिमत्वम् । २ दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणं । क्रोधजेपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥ इति च । एवमेतानि चत्वारि कामजानि त्रीणि क्रोधजान्येकत्र संहतानि सप्त कष्टतमानि मनुप्रोक्तेष्वष्टादशसु व्यसनेषु । अष्टादशव्यसनानि यथा—मृगयाक्षा दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथाघातः कामजो दशमो गुणः ॥ पैशून्यं साहसं द्रोहमीर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोपि गुणोष्टकः । तत्र क्रोधजानामभावमग्रे वक्ष्यति । ३ ' अपि सपत्नजनेन च ' इ० पा० ।

'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोरिति निपातः । **प्रतिगर्जतां** प्रतिस्पर्धिनाम् । अय इव हृदयं यस्येति **अयोहृदयः** कठिनचित्तोऽभूत् । आज्ञाकारिणो रक्षति अन्यान्मारयतीत्यर्थः ॥

अजयदेकरथेन स मेदिनीमुदधिनेमिमधिज्यशरासनः ।
जयमघोषयदस्य तु केवलं गजवती जवतीव्रहया चमूः ॥ १० ॥

अधिज्यशरासनः स दशरथः **उदधिनेमिं** समुद्रवेष्टनां **मेदिनीम् एकरथेन अजयत्** । स्वयमेवैकरथेनाजैषीदित्यर्थः । **गजवती** गजयुक्ता । [**जवतीव्रहया**] जवेन तीव्रा जवाधिका हया यस्यां सा तथा । **चमूः तु अस्य** नृपस्य **केवलं जयम् अघोषयत्** अप्रथयत् । स्वयमेकवीरस्य चमूरुपकरणमात्रमिति भावः ॥

[3]**अवनिमेकरथेन वरूथिना जितवतः किल तस्य धनुर्भृतः ।**
विजयदुन्दुभितां ययुरर्णवा घनरवा नरवाहनसंपदः ॥ ११ ॥

वरूथिना गुप्तिमता । 'वरूथो रथगुप्तिर्या तिरोधत्ते रथस्थितिम् ।' इति सज्जनः । **एकरथेन** अद्वितीयरथेन **अवनिं जितवतः धनुर्भृतः नरवाहनसंपदः** कुबेरतुल्यश्रीकस्य **तस्य** दशरथस्य **घनरवाः** मेघसमघोषाः **अर्णवाः विजयदुन्दुभितां किल ययुः** । अर्णवान्तविजयीत्यर्थः ॥

शमितपक्षबलः शतकोटिना शिखरिणां कुलिशेन पुरंदरः ।
स शरवृष्टिमुचा धनुषा द्विषां स्वनवता नवतामरसाननः ॥ १२ ॥

पुरंदरः इन्द्रः **शतकोटिना** शताश्रिणा **कुलिशेन** वज्रेण **शिखरिणां** पर्वतानां **शमितपक्षबलः** विनाशितपक्षसारः । **नवतामरसाननः** नवपङ्कजाननः । 'पङ्केरुहं तामरसम्' इत्यमरः । **स** दशरथः **शरवृष्टिमुचा स्वनवता धनुषा द्विषां** शमितो नाशितः पक्षः सहायो बलं च येन स तथोक्तः । 'पक्षः सहायेऽपि' इत्यमरः ॥

चरणयोर्नखरागसमृद्धिभिर्मुकुटरत्नमरीचिभिरस्पृशन् ।
नृपतयः शतशो मरुतो यथा शतमखं तमखण्डितपौरुषम् ॥ १३ ॥

शतशः नृपतयः अखण्डितपौरुषं तं दशरथम् । **मरुतः** देवाः **शतमखं**

---

१ अनेनार्थदूषणपारुष्यताभाव उक्तः । अत्र कामन्दकः—महत्स्वप्यपराधेषु दण्डं प्राणान्तिकं त्यजेत् । कृते राज्यापहाराच्चु युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥ दूष्यस्यादूषणार्थं च परित्यागो महीयसः । अर्थस्य नीतितत्त्वज्ञैरर्थदूषणमुच्यते ॥ तदकस्मात्समाविष्टः कोपेनातिबलीयसा । नित्यमात्महिताकाङ्क्षी न कुर्यादर्थदूषणम् ॥ स. १४, १६–१८. २ उक्तपूर्वोयं भावः 'सेनापरिच्छदस्तस्य' इत्यत्र । ३ १०–११योर्मध्येऽयं श्लोकः पठ्यते कैश्चित्—जघननिर्विषयीकृतमेखलानुचिताश्रुविलुप्तविशेषकान् । स रिपुदारगणानकरोद्बलादनलकानलकाधिपविक्रमः ॥ ४ 'स्फुरितकोटिसहस्रमरीचिना' इ. 'शत-शत' इ. पा० । सर्व एवायं श्लोकोऽन्यथा पठ्यते कैश्चित्—स्फुरितकोटिसहस्रमरीचिना समचिनोत्कुलिशेन हरियंशः । स धनुषा युधि सायकवर्षिणा (शरवृष्टिमुचा धनुषा युधि) स्वनवता इ० ॥

यथा शतक्रतुमिव नखरागेण चरणनखकान्त्या समृद्धिभिः संपादितर्द्धिभिः [**नखरागसमृद्धिभिः**] **मुकुटरत्नमरीचिभिः चरणयोः अस्पृशन्** । तं प्रणेमुरित्यर्थः ॥

निववृते स महार्णवरोधसः सचिवकारितबालसुताञ्जलीन् ।
समनुकम्प्य सपत्नपरिग्रहाननलकानलकानवमां पुरीम् ॥ १४ ॥

स दशरथः सचिवैः संप्रयोजितैः कारिता बालसुतानामञ्जलयो यैस्तान् [**सचिवकारितबालसुताञ्जलीन्**] । स्वयमसंमुखगतानित्यर्थः । **अनलकान्** हतभर्तृकतयालकसंस्कारशून्यान् **सपत्नपरिग्रहान्** शत्रुपत्नीः । 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ।' इत्यमरः । **समनुकम्प्य** अनुगृह्य । **अलकानवमाम्** अलकानगरादन्यूनां **पुरीम्** अयोध्यां प्रति [**महार्णवरोधसः**] महार्णवानां रोधसः पर्यन्तात् **निववृते** । शरणागतवत्सल इति भावः ॥

उपगतोऽपि च मण्डलनाभितामनुदितान्यसितातपवारणः ।
श्रियमवेक्ष्य स रन्ध्रचलामभूदनलसोऽनलसोमसमद्युतिः ॥ १५ ॥

अनुदितमनुच्छ्रितमन्यत्स्वच्छत्रातिरिक्तं सितातपवारणं श्वेतच्छत्रं यस्य सः [**अनुदितान्यसितातपवारणः**] । [**अनलसोमसमद्युतिः**] अनलसोमयोरग्निचन्द्रयोः समे द्युती तेजःकान्ती यस्य स तथोक्तः । **श्रियं** लक्ष्मीं रन्ध्रेऽन्यायालस्यादिरूपे छले चलां चञ्चलां [**रन्ध्रचलाम्**] **अवेक्ष्य** अवलोक्य । श्रीर्हि केनचिन्निमिषेण पुमांसं परिहरति । **स** दशरथो मण्डलस्य नाभितां [**मण्डलनाभिताम्**] द्वादशराजमण्डलस्य प्रधानमहीपतित्वम् **उपगतः अपि च** । चक्रवर्ती सन्नपीत्यर्थः । 'अथ नाभिस्तु जन्त्वङ्गे यस्य संज्ञा प्रतारिका । रथचक्रस्य मध्यस्थपिण्डिकायां च ना पुनः ॥ आद्यक्षत्रियभेदे तु मतो मुख्यमहीपतौ ॥' इति केशवः । **अनलसः** अप्रमत्तः **अभूत्** । 'अजितमस्ति नृपास्पदमिति' इति पाठान्तरेऽजितं नृपास्पदमस्तीति बुद्ध्यानलसोऽप्रमत्तोऽभूत् । विजितनिखिलजेतव्योऽपि पुनर्जेतव्यान्तरवानिव जागरूक एवावर्तिष्ट इत्यर्थः । द्वादशराजमण्डलं तु कामन्दकेनोक्तम्'––अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतः परम् । तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरःसराः ॥ पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥ अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे संहतयोः समर्थो व्यस्तयोर्वधे ॥ मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः । अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः ॥' इति । 'अरिमित्रादयः पञ्च विजिगीषोः पुरःसराः । पार्ष्णिग्राहाक्रन्दपार्ष्णिग्राहासाराक्रन्दासाराः ॥' इति पृष्ठतश्चत्वारः । मध्यमोदासीनौ द्वौ विजिगीषुरेक इत्येवं द्वादशराजमण्डलम् । तत्रोदासीनमध्यमोत्तरश्चक्रवर्ती । दशरथश्चैतादृगिति तात्पर्यार्थः ॥

---

१ अलति भूषयति स्वस्थानमित्यलका । अलकाया अवमा निकृष्टा न भवतीत्यलकाऽनवमा ताम् । २ अयं चा० हे० दिनकरादीनां संमतः पा० ।

तमपहाय ककुत्स्थकुलोद्भवं पुरुषमात्मभवं च पतिव्रता ।
नृपतिमन्यमसेवत देवता सकमला कमलाघवमर्थिषु ॥ १६ ॥

पत्यौ व्रतं नियमो यस्याः सा **पतिव्रता सकमला** कमलहस्ता **देवता** लक्ष्मीः **अर्थिषु** विषये **अलाघवं** लघुत्वरहितम् । अपराङ्मुखमित्यर्थः । **ककुत्स्थकुलोद्भवं तं** दशरथम् **आत्मभवं पुरुषं** विष्णुं **च अपहाय** त्यक्त्वा **अन्यं कं नृपतिम् असेवत** कमपि नासेवतेत्यर्थः । विष्णाविव विष्णुतुल्ये तस्मिन्नपि श्रीः स्थिराभूदित्यर्थः ॥

तमलभन्त पतिं पतिदेवताः शिखरिणामिव सागरमापगाः ।
मगधकोसलकेकयशासिनां दुहितरोऽहितरोपितमार्गणम् ॥ १७ ॥

पतिरेव देवता यासां ताः **पतिदेवताः** पतिव्रताः । मगधाश्च कोसलाश्च केकयाश्च ताञ्जनपदाञ्छासतीति तच्छासिनः । तेषां [**मगधकोसलकेकयशासिनां**] **दुहितरः** पुत्र्यः । सुमित्राकौसल्याकैकेय्य इत्यर्थः । अत्र क्रमो न विवक्षितः । **अहितरोपितमार्गणं** शत्रुनिखातशरम् । 'कदम्बमार्गणशराः' इत्यमरः । **तं** दशरथं **शिखरिणां** क्ष्माभृतां दुहितरः । आ समन्तादपगच्छन्तीति [**आपगाः**] । अथ वा । 'आपेन संबन्धिना वेगेन गच्छन्तीत्यापगाः' इति क्षीरस्वामी । नद्यः **सागरमिव** । भर्तारम् **अलभन्त** प्रापुः ॥

प्रियतमाभिरसौ तिसृभिर्बभौ तिसृभिरेव भुवं सह शक्तिभिः ।
उपगतो विनिनीषुरिव प्रजा हरिहयोऽरिहयोगविचक्षणः ॥ १८ ॥

अरीन्घ्नन्तीत्यरिहणो रिपुघ्नाः । हन्तेः क्विप् । 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' इति नियमस्य प्रायिकत्वात् । यथाह न्यासकारः—'प्रायिकश्चायं नियमः । क्वचिदन्यस्मिन्नप्युपपदे दृश्यते । मधुहा । प्रायिकत्वं च वक्ष्यमाणस्य बहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षाल्लभ्यते' इति । तेषु योगेषूपायेषु विचक्षणो दक्षः [**अरिहयोगविचक्षणः**] । 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' । इत्यमरः । इन्द्रेऽपि योज्यमेतत् । **असौ** दशरथः **तिसृभिः प्रियतमाभिः सह** । **प्रजाः विनिनीषुः** विनेतुमिच्छुः **तिसृभिः शक्तिभिः** प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तिभिः एव सह **भुवमुपगतो हरिहयः** इन्द्रः **इव बभौ** ॥

स किल संयुगमूर्ध्नि सहायतां मघवतः प्रतिपद्य महारथः ।
स्वभुजवीर्यमगापयदुच्छ्रितं सुरवधूरवधूतभयाः शरैः ॥ १९ ॥

महारथः स दशरथः **संयुगमूर्ध्नि** रणाङ्गणे **मघवतः** इन्द्रस्य **सहायतां प्रतिपद्य** प्राप्य **शरैः अवधूतभयाः** निवर्तितत्रासाः **सुरवधूः उच्छ्रितं स्वभुजवीर्यम् अगापयत् किल** खलु । गायतेः शब्दकर्मत्वात् 'गतिबुद्धि—' इत्यादिना सुरवधूनामपि कर्मत्वम् ॥

---

१ 'कुलाद्वरम्' इ पा० । २ पृथ्वीपतेर्विष्णवंशत्वाद् व्रतभङ्गाभावः । ३ अपां समूहः आपं तेन गच्छन्तीति वा । ड० । ४ 'महायशाः' इ. पा०

असकृदेकरथेन तरस्विना हरिहयाग्रसरेण धनुर्भृता ।
दिनकराभिमुखा रणरेणवो रुरुधिरे रुधिरेण सुरद्विषाम् ॥ २० ॥

एकरथेन अद्वितीयरथेन **तरस्विना** बलवता हरिहयस्येन्द्रस्याग्रसरेण [**हरिहयाग्रसरेण**] **धनुर्भृता** दशरथेन **असकृद्** बहुशो दिनकरस्याभिमुखाः [**दिनकराभिमुखाः**] । अभिमुखास्थिता इत्यर्थः । **रणरेणवः सुरद्विषां** दैत्यानां **रुधिरेण रुरुधिरे** निवारिताः ॥

क्रतुषु तेन विसर्जितमौलिना भुजसमाहृतदिग्वसुना कृताः ।
कनकयूपसमुच्छ्रयशोभिनो वितमसा तमसासरयूतटाः ॥ २१ ॥

क्रतुषु अश्वमेधेषु **विसर्जितमौलिना** अवरोपितकिरीटेन । 'यावद्यज्ञमध्वर्युरेव राजा भवति' इति राजचिह्नत्यागविधानादित्यभिप्रायः । 'मौलिः किरीटे धम्मिल्ले' इति विश्वः । **भुजसमाहृतदिग्वसुना** भुजार्जितदिगन्तसंपदा । अनेन क्षत्रियस्य विजितत्वमुक्तम् । नियमार्जितधनत्वं सद्विनियोगकारित्वं च सूच्यते । **वितमसा** तमोगुणरहितेन **तेन** दशरथेन तमसा च सरयूश्च नद्यौ तयोस्तटाः [**तमसासरयूतटाः**] कनकयूपानां समुच्छ्रयेण समुन्नमनेन शोभिनः [**कनकयूपसमुच्छ्रयशोभिनः**] **कृताः** । कनकमयत्वं च यूपानां शोभार्थं विध्यभावात् । 'हेमयूपस्तु शोभिकः' इति यादवः ॥

अजिनदण्डभृतं कुशमेखलां यतगिरं मृगशृङ्गपरिग्रहाम् ।
अधिवसंस्तनुमध्वरदीक्षितामसमभासमभासयदीश्वरः ॥ २२ ॥

ईश्वरः भगवानष्टमूर्तिरजिनं कृष्णाजिनं दण्डमौदुम्बरं बिभर्तीति ताम् **अजिनदण्डभृतम्** । 'कृष्णाजिनं दीक्षयति । औदुम्बरं दीक्षितदण्डं यजमानाय प्रयच्छति' इति वचनात् । कुशमयी मेखला यस्यास्तां **कुशमेखलाम्** । शरमयी मौञ्जी वा मेखला । तया यजमानं दीक्षयतीति विधानात् । प्रकृते कुशग्रहणं क्वचित्प्रतिनिधिदर्शनात्कृतम् । **यतगिरं** वाचंयमाम् । 'वाचं यच्छति' इति श्रुतेः । मृगशृङ्गं परिग्रहः कण्डूयनसाधनं यस्यास्ताम् [**मृगशृङ्गपरिग्रहाम्**] । 'कृष्णविषाणया कण्डूयते' इति श्रुतेः । **अध्वरदीक्षितां** संस्कारविशेषयुक्तां **तनुं** दाशरथीम् **अधिवसन्** अधितिष्ठन्सन् । असमा भासा दीप्तयो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा [**असमभासम्**] **अभासयद्** भासयति स्म ॥

अवभृथप्रयतो नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितः ।
नमयति स्म स केवलमुन्नतं वनमुचे नमुचेररये शिरः ॥ २३ ॥

---

१ त्यक्तकेशेन वा । दीक्षितेन मुण्डितेन भाव्यम् । इ. हे० चा० । २ 'जित' इ. पा० ३ दीक्षितं हाश्वरोनुप्रविशति इत्यागमः । ४ 'अपि–वि–जितेन्द्रियः' इ. पा० ।

अवभृथेन प्रयतः [**अवभृथप्रयतः**] नियतेन्द्रियः **सुरसमाजसमाक्रमणोचितः** देवसभाधिष्ठानार्हः **स** दशरथः **उन्नतं शिरः वनमुचे** जलवर्षिणे । 'जलं नीरं वनं सत्त्वम्' इति शाश्वतः । **नमुचेः अरये केवलम्** इन्द्रायैव **नमयति स्म** । न कस्मैचिदन्यस्मै मानुषायेत्यर्थः ॥

अथ समावतृते कुसुमैर्नवैस्तमिव सेवितुमेकनराधिपम् ।
यमकुवेरजलेश्वरवज्रिणां समधुरं मधुरञ्चितविक्रमम् ॥ २४ ॥

अथ यमकुवेरजलेश्वरवज्रिणां धर्मराजधनदवरुणामरेन्द्राणां समा धूर्भारो यस्य स समधुरः । माध्यस्थवितरणसंनियमनैश्वर्यैस्तुल्यकक्ष इत्यर्थः । 'ऋक्पूरब्धूः—' इत्यादिना समासान्तोऽच्प्रत्ययः । तं **समधुरम् अञ्चितविक्रमं** पूजितपराक्रमम् **एकनराधिपं तं** दशरथं **सेवितुमिव** । **मधुः** वसन्तः । 'अथ पुष्परसे मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च मधुः' इति विश्वः । **नवैः कुसुमैः** उपलक्षितः सन् **समावतृते** समागतः । 'रिक्तहस्तेन नोपेयाद्राजानं देवतां गुरुम् ।' इति वचनात्पुष्पसमेतो राजानं सेवितुमागत इत्यर्थः ॥

जिगमिषुर्धनदाध्युषितां दिशं रथयुजा परिवर्तितवाहनः ।
दिनमुखानि रविर्हिमनिग्रहैर्विमलयन्मलयं नगमत्यजत् ॥ २५ ॥

धनदाध्युषितां कुबेराधिष्ठितां **दिशं जिगमिषुः** गन्तुमिच्छुः । **रथयुजा** सारथिनारुणेन [अनूरुणा इ. पा.] **परिवर्तितवाहनः** निवर्तिताश्वः **रविः** । हिमस्य निग्रहैर्निराकरणैः [**हिमनिग्रहैः**] **दिनमुखानि** प्रभातानि **विमलयन्** विशदयन् । **मलयं नगं** मलयाचलम् **अत्यजत्** । दक्षिणां दिशमत्याक्षीदित्यर्थः ॥

कुसुमजन्म ततो नवपल्लवास्तदनु षट्पदकोकिलकूजितम् ।
इति यथाक्रममाविरभून्मधुर्द्रुमवतीमवतीर्य वनस्थलीम् ॥ २६ ॥

आदौ **कुसुमजन्म** । **ततः नवपल्लवाः** । **तदनु** । 'अनुर्लक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया । यथासंख्यं तदुभयानन्तरं षट्पदानां कोकिलानां च कूजितम् **षट्पदकोकिलकूजितम्** । **इति** एवंप्रकारेण **यथाक्रमं** क्रममनतिक्रम्य **द्रुमवतीं** द्रुमभूयिष्ठां **वनस्थलीमवतीर्य मधुः** वसन्तः **आविरभूत्** । केषांचिद्द्रुमाणां पल्लवप्राथम्यात्केषांचित्कुसुमप्राथम्यान्नोक्तक्रमस्य दृष्टविरोधः ॥

नयगुणोपचितामिव भूपतेः सदुपकारफलां श्रियमर्थिनः ।
अभियुयुः सरसो मधुसंभृतां कमलिनीमलिनीरपतत्रिणः ॥ २७ ॥

नयो नीतिरेव गुणः तेन । अथ वा नयेन गुणैः शौर्यादिभिश्चोपचितां [**नयगुणोपचिताम्**] । सतामुपकारः फलं यस्यास्तां **सदुपकारफलां भूपतेः** दशरथस्य **श्रियम्**

---

१ लोकरक्षार्थं वृष्टेरपेक्षितत्वादिन्द्रमेवानमयच्छिरः । इ. चा० । २–२४–२५ योर्मध्ये क्षेपकोऽयं दृश्यते–हिमविवर्जितचन्दनपल्लवं विरहयन्मलयाद्रिमुदङ्मुखः । विहगयोः कृपयेव शनैर्ययौ रविरहर्विरहध्रुवभेदयोः ॥ हिमेन विवर्जिताः पाण्डूकृताश्चन्दनपल्लवा यस्मिंस्तं मलयाद्रिं विरहयन्दूरीकुर्वन्नुदङ्मुखो रविः शनैर्ययौ । तत्र हेतुमाह–अह्नो विरहे दिनान्ते ध्रुवो निश्चितो भेदो विरहो ययोर्विहगयोश्चक्रवाकयोः कृपयेव इति हे०।

अर्थिन इव । मधुना वसन्तेन संभृतां सम्यक्पुष्टां **मधुसंभृतां सरसः** संबन्धिनीं **कमलिनीं** पद्मिनीम् **अलिनीरपतत्रिणः** । अलयो भृङ्गाः नीरपतत्रिणो हंसादयश्च । **अभिययुः** ॥

कुसुममेव न केवलमार्तवं नवमशोकतरोः स्मरदीपनम्[१] ।
किसलयप्रसवोऽपि विलासिनां मदयिता दयिताश्रवणार्पितः ॥ २८ ॥

ऋतुरस्य प्राप्तः **आर्तवम्** । 'ऋतोरण्' इत्यण् । **नवं** प्रत्यग्रम् **अशोकतरोः केवलं कुसुममेव स्मरदीपनम्** उद्दीपनं **न** । किं तु **विलासिनां मदयिता** मदजनकः **दयिताश्रवणार्पितः किसलयप्रसवोऽपि** पल्लवसंतानोऽपि स्मरदीपनोऽभवत् ॥

विरचिता मधुनोपवनश्रियामभिनवा इव पत्रविशेषकाः ।
मधुलिहां[२] मधुदानविशारदाः कुरवका रवकारणतां ययुः ॥ २९ ॥

मधुना वसन्तेन **विरचिता उपवनश्रियाम् अभिनवाः पत्रविशेषकाः** पत्ररचनाः **इव** स्थिता मधूनां मकरन्दानां दाने विशारदाश्चतुराः [**मधुदानविशारदाः**] **कुरवकाः** तरवः **मधुलिहां** मधुपानां **रवकारणतां ययुः** । भृङ्गाः कुरवकाणां मधूनि पीत्वा जगुरित्यर्थः । दानशौण्डानर्थिजनाः स्तुवन्तीति भावः ॥

सुवदनावदनासवसंभृतस्तदनुवादिगुणः कुसुमोद्गमः ।
मधुकरैरकरोन्मधुलोलुपैर्बकुलमाकुलमायतपङ्क्तिभिः ॥ ३० ॥

[**सुवदनावदनासवसंभृतः**] सुवदनावदनासवेन कान्तामुखमद्येन संभृतो जनितः । तत्तस्य दोहदमिति प्रसिद्धिः । तस्यासवस्यानुवादी सदृशो गुणो यस्य **तदनुवादिगुणः कुसुमोद्गमः** कर्ता **मधुलोलुपैः आयतपङ्क्तिभिः** दीर्घपङ्क्तिभिः **मधुकरैः** मधुपैः करणैः **बकुलं** बकुलवृक्षम् **आकुलम् अकरोत्** ॥

उपहितं शिशिरापगमश्रिया मुकुलजालमशोभत[३] किंशुके ।
प्रणयिनीव नखक्षतमण्डनं प्रमदया मदयापितलज्जया ॥ ३१ ॥

---

१ अशोकस्योद्दीपकत्वमुक्तं शिशुपालवधेपि--स्फुटमिवोज्ज्वलकाञ्चनकान्तिभिर्युतमशोकमशोभत चम्पकैः । विरहिणां हृदयस्य भिदाभृतः कपिशितं पिशितं मदनाग्निना ॥ २ 'मधुकृताम्' इ. पा० । अस्मात्परमतिरिक्तं श्लोकमेकं पठन्ति हे० चा० दिनकरादयः--दशनचन्द्रिकया व्यवभासितं हसितमासवगन्धि मधोरिव । तिलकपुष्पमसेव्यत षट्पदैः शुचिरसं चिरसंचितमीप्सुभिः ॥ ३०—३१ श्लोकयोर्मध्ये इमं प्रक्षिप्तं श्लोकं पठन्ति केचित्–गमयितुं प्रभुरेष सुखेन मां न महतीं बत पान्थवधूजनः । इति दयात इवाभवदायता न रजनी रजनीशवती मधौ ॥ ३ 'अरोचत' इ० पाठः । सर्वोप्ययं श्लोकोन्यथा पठ्यते कैश्चियथा—सुरभिसंगमजं वनमालया नवपलाशमधार्यत भङ्गुरम् । रमणदत्तमिवार्धनखक्षतं–इ० ॥ अनुरूपवर्णनं कुमारसंभवे—बालेन्दुवक्राण्यविकाशभावाद्बभुः पलाशान्यतिलोहितानि । सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥

शिशिरापगमश्रिया वसन्तलक्ष्म्या **किंशुके** पलाशवृक्षे । 'पलाशः किंशुकः पर्णः' इत्यमरः । **उपहितं** दत्तं **मुकुलजालं** कुड्मलसंहतिः । मदेन यापितलज्जया अपसारितत्रपया **मदयापितलज्जया प्रमदया प्रणयिनि** प्रियतमे उपहितं नखक्षतमेव मण्डनं तद् [**नखक्षतमण्डनम्**] **इव अशोभत** ॥

व्रणगुरुप्रमदाधरदुःसहं जघननिर्विषयीकृतमेखलम् ।
न खलु तावदशेषमपोहितुं रविरलं विरलं कृतवान्हिमम् ॥ ३२ ॥

व्रणैर्दन्तक्षतैर्गुरुभिर्दुर्धरैः प्रमदानामधरैरधरोष्ठैर्दुःसहं [**व्रणगुरुप्रमदाधरदुःसहं**] हिमस्य व्यथाकरत्वादसह्यम् । जघनेषु निर्विषयीकृता निरवकाशीकृता मेखला येन तत् [**जघननिर्विषयीकृतमेखलम्**] । शैत्यात्त्याजितमेखलमित्यर्थः । एवंभूतं **हिमं रविः तावद्** आ वसन्ताद् **अशेषं** निःशेषं यथा तथा **अपोहितुं** निरसितुं **नालं खलु** न शक्तो हि । किं तु **विरलं कृतवान्** तनूचकार ॥

अभिनयान्परिचेतुमिवोद्यता मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।
अमदयत्सहकारलता मनः सकलिका कलिकामजितामपि ॥३३॥

अत्र चूतलताया नर्तकीसमाधिरभिधीयते । **अभिनयान्** अर्थव्यञ्जकान्व्यापारान् । 'व्यञ्जकाभिनयौ समौ' इत्यमरः । **परिचेतुम्** अभ्यसितुम् **उद्यता इव** स्थिता । कुतः । मलयमारुतेन कम्पितपल्लवा **मलयमारुतकम्पितपल्लवा** । पल्लवशब्देन हस्तौ गम्यते । **सकलिका** सकोरका । 'कलिका कोरकः पुमान्' इत्यमरः । **सहकारलता** । [**कलिकामजितामपि**] कलिः कलहो द्वेष उच्यते । 'कलिः स्यात्कलहे शूरे कलिरन्त्ययुगे युधि ।' इति विश्वः । कामो रागः । तज्जितामपि । जितरागद्वेषाणामपीत्यर्थः । **मनः अमदयत्** ॥

प्रथममन्यभृताभिरुदीरिताः प्रविरला इव मुग्धवधूकथाः ।
सुरभिगन्धिषु शुश्रुविरे गिरः कुसुमितासु मिता वनराजिषु ॥३४॥

सुरभिर्गन्धो यासां तासु **सुरभिगन्धिषु** । 'गन्धस्य–' इत्यादिनेकारः । कुसुमान्यासां संजातानि कुसुमितास्तासु [**कुसुमितासु**] **वनराजिषु** वनपङ्क्तिषु । **अन्यभृताभिः** कोकिलाभिः **प्रथमं** प्रारम्भेषु **उदीरिताः** उक्ता अत एव **मिताः** परिमिताः **गिरः** आलापाः । **प्रविरलाः** मौग्ध्यात्स्तोकोक्ताः । मुग्धवधूनां कथा वाचः [**मुग्धवधूकथाः**] **इव शुश्रुविरे** श्रुताः ॥

श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः ।
उपवनान्तलताः पवनाहतैः किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः॥३५॥

---

१ अस्मात्परमतिरिक्तं श्लोकं पठन्ति हे० चा० दिनकरादयः–परभृता मदनक्षतचेतसां प्रियसखी लघुवागिव योषिताम् । प्रियतमानकरोद्विरहान्तरे [कलहान्तरे] मृदुरवा दुरवाप [प्र]-समागमान् ॥ २ अन्यापि सुन्दरी हस्ताद्यभिनयेनाभिप्रायं प्रकटयन्ती यतिचित्तमुन्मादयतीति छायार्थः ।

श्रुतिसुखाः कर्णमधुरा भ्रमरस्वना एव गीतयो यासां ताः [**श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः**]। कुसुमान्येव कोमला दन्तरुचो दन्तकान्तयो यासां ताः [**कुसुमकोमलदन्तरुचः**] । अनेन सस्मितत्वं विवक्षितम् । **उपवनान्तलताः** पवनेनाहतैः कम्पितैः [**पवनाहतैः**] **किसलयैः सलयैः** साभिनयैः। लयशब्देन लयानुगतोऽभिनयो लक्ष्यते । उपवनान्ते पवनाहतैरिति सक्रियत्वाभिधानात् । **पाणिभिः इव बभुः** । अनेन लतानां नर्तकीसाम्यं गम्यते ॥

ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं सुरभिगन्धपराजितकेसरम् ।
पतिषु निर्विविशुर्मधुमङ्गनाः स्मरसखं रसखण्डनवर्जितम्॥ ३६ ॥

अङ्गनाः ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं मधुरविलासघटनापटुतरम् । सुरभिणा मनोहरेण गन्धेन पराजितकेसरं निर्जितबकुलपुष्पम् [**सुरभिगन्धपराजितकेसरम्**] । 'अथ केसरे । बकुलः' इत्यमरः । स्मरस्य सखायं **स्मरसखम्** । स्मरोद्दीपकमित्यर्थः । **मधुं** मद्यम् । 'अर्धर्चाः पुंसि च ' इति पुंलिङ्गता । उक्तं च—'मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिकस्यापि वाचकः । अर्धर्चादिगणे पाठात्पुन्नपुंसकयोर्मधुः ॥' इति । **पतिषु** विषये **रसखण्डनवर्जितम्** अनुरागभङ्गरहितं यथा तथा **निर्विविशुः** । परस्परानुरागपूर्वकं पतिभिः सह पपुरित्यर्थः ॥

शुशुभिरे स्मितचारुतराननाः स्त्रिय इव श्लथशिञ्जितमेखलाः ।
विकचतामरसा गृहदीर्घिका मदकलोदकलोलविहंगमाः ॥ ३७ ॥

विकचतामरसाः विकसितकमलाः । मदेन कला अव्यक्तमधुरं ध्वनन्त उदके लोलविहंगमा जलप्रियपक्षिणो हंसादयो यासु ताः [**मदकलोदकलोलविहंगमाः**] गृहेषु दीर्घिका वाप्यः [**गृहदीर्घिकाः**] स्मितेन चारुतराण्याननानि यासां ताः [**स्मितचारुतराननाः**] श्लथाः शिञ्जिता मुखरा मेखला यासां ताः [**श्लथशिञ्जितमेखलाः**] शिञ्जितेति कर्तरि क्तः । **स्त्रिय इव** । **शुशुभिरे** ॥

---

१ 'लयस्तूर्यत्रयीसाम्ये संश्लेषणविलासयोः' । इ० हैमः । २ अस्मात्परामिमे श्लोकाः पठ्यन्ते चा०दिभिः–अनलसान्यभृतानलसान्मनः कमलधूलि (रेणु)भृता मरुतेरिताः । कुसुमभारनतोऽध्वगयोषितामसमशोकमशोकलताकरोत् ॥ लघयति स्म न पत्यपराधजं (जां) न सहकारतरुस्तरुणा भ्रुत (र्ता) म् । कुसुमितो न मितोऽलिभिरुन्मदः स्मरसमाधिकरोऽधिकरोषित(षता)म् ॥ विशदचन्द्रकरं सुखमारुतं कुसुमितद्रुममुन्मदकोकिलम् । तदुपभोगरसं हिमवर्षिणः परभृतोरमृतोपमतां ययौ ॥ ३ 'हास' इ० मधुं–'मदम्' इ. च पा० । ४ यद्वा ललितं भावविशेषः । तदुक्तम्–अनाचार्योपदिष्टं स्याल्ललितं रतिचेष्टितम् । प्रियं प्रति भावाविष्करणं ललितमिति केचित् । सुकुमारतयाङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत् । इ० विश्वनाथः । विभ्रमः—चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो मतः । 'त्वरया हर्षरागादेर्दयितागमनादिषु । अस्थाने भूषणादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः ॥' इ. विश्वनाथः । ५ '०चारुविलोचनाः' इ० पा०. ६ उदके लोलाः चञ्चला इति वा । 'लोलश्चलसतृष्णयोः' इत्यमरः । ७ स्मितलक्षणं नाट्यलोचने–ईषद्विकसितैर्दन्तैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितम् । अलक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥

**उपययौ तनुतां मधुखण्डिता हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छविः ।
सदृशमिष्टसमागमनिर्वृतिं वनितयानितया रजनीवधूः ॥ ३८ ॥**

मधुना मधुसमयेन खण्डिता ह्रासं गमिता [**मधुखण्डिता**]। क्षीयन्ते खलूत्तरायणे रात्रयः । खण्डिताख्या च नायिका ध्वन्यते। हिमकरोदयेन पाण्डुः मुखस्य प्रदोषस्य वक्त्रस्य च छविर्यस्याः सा [**हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छविः**] रजन्येव वधूः [**रजनीवधूः**]। **इष्टसमागमनिर्वृतिं** प्रियसंगमसुखम् **अनितया** अप्राप्तया । ' इण्गतौ ' इति धातोः कर्तरि क्तः । **वनितया सदृशं** तुल्यं **तनुतां** न्यूनतां कार्श्यं च **उपययौ** ॥

**अपतुषारतया विशदप्रभैः सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः ।
कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरो मकरोर्जितकेतनम् ॥ ३९ ॥**

हिमकरः चन्द्रः । **अपतुषारतया** अपगतनीहारतया **विशदप्रभैः** निर्मलकान्तिभिः **सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः** सुरतसङ्गखेदहारिभिः **अंशुभिः** किरणैः । **मकरोर्जितकेतनम्** । मकरेणोर्जितं केतनं ध्वजो यस्य तम् । लब्धावकाशत्वादुच्छ्रितध्वजमित्यर्थः । **कुसुमचापं** कामम् **अतेजयद्** अशातयत् । ' तिज निशाने ' इति धातोर्ण्यन्ताल्लङ् । सहकारिलाभात्कामोऽपि तीक्ष्णोऽभूदित्यर्थः ॥

**हुतहुताशनदीप्ति वनश्रियः प्रतिनिधिः कनकाभरणस्य यत् ।
युवतयः कुसुमं दधुराहितं तदलके दलकेसरपेशलम् ॥ ४० ॥**

हुतहुताशनदीप्ति आज्यादिप्रज्वलिताग्निप्रभं **यत् कुसुमम्** । कर्णिकारमित्यर्थः । **वनश्रियः** उपवनलक्ष्म्याः **कनकाभरणस्य प्रतिनिधिः** । अभूदिति शेषः । दलेषु केसरेषु च पेशलम् [**दलकेसरपेशलम्**]। सुकुमारपत्रकिञ्जल्कमित्यर्थः । **आहितम्** । प्रियैरिति शेषः । **तत्** कुसुमं **युवतयः अलके** कुन्तले **दधुः** ॥

**अलिभिरञ्जनबिन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।
न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥४१॥**

अञ्जनबिन्दुमनोहरैः कज्जलकणसुन्दरैः । कुसुमपङ्क्तिषु निपतन्ति ये तैः [**कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिः**] **अलिभिः अङ्कितः** चिह्नितः **तिलकः** श्रीमान्नाम वृक्षः । ' तिलकः क्षुरकः श्रीमान् ' इत्यमरः । **वनस्थलीम्** । **तिलकः** विशेषकः । 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् । द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्' इत्यमरः । **प्रमदामिव** । **न शोभयति स्म** इति **न खलु** । अपि त्वशोभयदेवेत्यर्थः । 'लट् स्मे ' इति स्मशब्दयोगाद्भूतार्थे लट् ॥

---

१ ' ग(श)मयितुं प्रियसंजनितां व्यथा(शुच)मसह्या सह यामवती स्त्रिया ' । इ. पा०. २ ' राग' इ. पा०. ३ अनुरूपवर्णनं कुमारसंभवे-'लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं मुखे मधुश्रीस्तिलकं प्रकाश्य' इति ।

अमदयन्मधुगन्धसनाथया किसलयाधरसंगतया मनः ।
कुसुमसंभृतया नवमल्लिका स्मितरुचा तरुचारुविलासिनी ॥ ४२ ॥

तरुचारुविलासिनी तरोः पुंसः चारुविलासिनी **नवमल्लिका** सप्तलाख्या लता । 'सप्तला नवमाल्लिका' इत्यमरः । मधुनो मकरन्दस्य मद्यस्य च गन्धेन सनाथया [**मधुगन्धसनाथया**]। गन्धप्रधानयेत्यर्थः । किसलयमेवाधरस्तत्र संगतया [**किसलयाधरसंगतया**]। प्रसक्तरागयेत्यर्थः । कुसुमैः संभृतया संपादितया [**कुसुमसंभृतया**]। कुसुमरूपयेत्यर्थः । **स्मितरुचा** हासकान्त्या **मनः** । पश्यतामिति शेषः । **अमदयत्** ॥

अरुणरागनिषेधिभिरंशुकैः श्रवणलब्धपदैश्च यवाङ्कुरैः ।
परभृताविरुतैश्च विलासिनः स्मरबलैरबलैकरसाः कृताः ॥ ४३ ॥

विलासिनः विलसनशीलाः पुरुषाः । 'वौकषलस–' इत्यादिना घिनुण्प्रत्ययः । अरुणस्यानूरो रागमारुण्यं निषेधन्ति तिरस्कुर्वन्तीत्यरुणरागनिषेधिनः । तैः [**अरुणरागनिषेधिभिः**]। कुसुम्भादिरञ्जनात्तत्सदृशैरित्यर्थः । 'तमन्वेत्यनुबध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति । तस्यैवानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यवाचकाः ॥' इति दण्डी । **अंशुकैः** अम्बरैः । श्रवणेषु कर्णेषु लब्धपदैः [**श्रवणलब्धपदैः**]। निवेशितैरित्यर्थः । **यवाङ्कुरैः च** । **परभृताविरुतैः** कोकिलाकूजितैः **च** । इत्येतैः **स्मरबलैः** कामसैन्यैः । अबलास्वेक एव रसो रागो येषां ते **अबलैकरसाः** स्त्रीपरतन्त्राः **कृताः** ॥

उपचितावयवा शुचिभिः कणैरलिकदम्बकयोगमुपेयुषी ।
सदृशकान्तिरलक्ष्यत मञ्जरी तिलकजालकजालकमौक्तिकैः ॥ ४४ ॥

शुचिभिः शुभ्रैः **कणैः** रजोभिः **उपचितावयवा** पुष्टावयवा । **अलिकदम्बकयोगम् उपेयुषी** प्राप्ता । **तिलकजा** तिलकवृक्षोत्था **मञ्जरी** । अलकेषु यज्जालकमाभरणविशेषस्तस्मिन्मौक्तिकैः [**अलकजालकमौक्तिकैः**] **सदृशकान्तिः अलक्ष्यत** । भृङ्गसङ्गिनी शुभ्रा तिलकमञ्जरी नीलालकसक्तमुक्ताजालमिवालक्ष्यतेति वाक्यार्थः ॥

ध्वजपटं मदनस्य धनुर्भृतश्छविकरं मुखचूर्णमृतुश्रियः ।
कुसुमकेसररेणुमलिव्रजाः सपवनोपवनोत्थितमन्वयुः ॥ ४५ ॥

अलिव्रजाः षट्पदनिवहाः **धनुर्भृतः** धानुष्कस्य **मदनस्य** कामस्य **ध्वजपटं** पताकाभूतम् । **ऋतुश्रियः** वसन्तलक्ष्म्याः **छविकरं** शोभाकरं **मुखचूर्णं** मुखा-

---

१ संततया–संगतरागया इ० । नवमल्लिका ' नवमालिका ' इ., ०विलासिना–'विलासिनः ' इ. च पा० । २ कामिनीस्मितमपि मद्यगन्धसनाथं अधररागयुक्तं च भवति । ३ 'निषेविभिः' इ. पा० । ४ वसन्ते हि रक्तवस्त्रधारणं कविभिर्वर्ण्यते । तथा च कुमारसंभवे--' वासो वसाना तरुणार्करागम्' इति । (३. ५४). ५ रूपकालंकारः । उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य रूप्यते । गुणानां रूपतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः । इ. है० ।

लंकारस्तूर्णभूतं [**सपवनोपवनोत्थितं**] सपवनं पवनेन सहितं यदुपवनं तस्मिन्नुत्थितम् । कुसुमानां केसरेषु किञ्जल्केषु यो रेणुस्तम् [**कुसुमकेसररेणुम्**] । **अन्वयुः** अन्वगच्छन् । यातेर्लङ् ॥

अनुभवन्नवदोलमृतूत्सवं पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया ।
अनयदासनरज्जुपरिग्रहे भुजलतां जलतामबलाजनः ॥ ४६ ॥

नवा दोला प्रेङ्खा यस्मिंस्तं **नवदोलम् ऋतूत्सवं** वसन्तोत्सवम् **अनुभवन् अबलाजनः पटुरपि** निपुणोपि प्रियकण्ठस्य जिघृक्षया ग्रहीतुमालिङ्गितुमिच्छया [**प्रियकण्ठजिघृक्षया**] **आसनरज्जुपरिग्रहे** पीठरज्जुग्रहणे **भुजलतां** बाहुलतां **जलतां** शैथिल्यम् । डलयोरभेदः । **अनयत्** । दोलाक्रीडासु पतनभयनाटितकेन प्रियकण्ठमाश्लिष्यदित्यर्थः ॥

त्यजत मानमलं बत विग्रहैर्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ।
परभृताभिरितीव निवेदिते स्मरमते रमते स्म वधूजनः ॥ ४७ ॥

बत इत्यामन्त्रणे । 'खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणे बत ।' इत्यमरः । बत अङ्गनाः । **मानं** कोपं **त्यजत** । तदुक्तम्—' स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये ।' इति । **विग्रहैः** विरोधैः **अलम्** विग्रहो न कार्य इत्यर्थः । **गतम्** अतीतं **चतुरम्** उपभोगक्षमं **वयः** यौवनं **पुनः न एति** नागच्छति । **इति** एवंरूपे **स्मरमते** स्मराभिप्राये । ' नपुंसके भावे क्तः' । **परभृताभिः** कोकिलाभिः **निवेदिते** सति **इव वधूजनः रमते स्म** रेमे । कोकिलाकूजितोद्दीपितस्मरः स्त्रीजनः कामशासनभयादिवोच्छृङ्खलमखेलदित्यर्थः ॥

अथ यथासुखमार्तवमुत्सवं समनुभूय विलासवतीसखः ।
नरपतिश्चकमे मृगयारतिं स मधुमन्मधुमन्मथसंनिभः ॥ ४८ ॥

अथ अनन्तरम् । मधुं मथ्नातीति मधुमद्विष्णुः । संपदादित्वात्क्विप् । मधुर्वसन्तः । मथ्नातीति मथः । पचाद्यच् । मनसो मथो मन्मथः कामः । तेषां संनिभः सदृशः **मधुमन्मधुमन्मथसंनिभः स नरपतिः** दशरथः **विलासवतीसखः** स्त्रीसहचरः सन् । ऋतुः प्राप्तोऽस्यार्तवः । तम् **आर्तवमुत्सवं** वसन्तोत्सवं **यथासुखं समनुभूय मृगयारतिं** मृगयाविहारं **चकमे** आचकाङ्क्ष ॥

व्यसनाङ्गदोषं परिहरन्नाह—

परिचयं चललक्ष्यनिपातने भयरुषोश्च तदिङ्गितबोधनम् ।
श्रमजयात्प्रगुणां च करोत्यसौ तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ ॥ ४९ ॥

---

१ पटुमपि इ. पा. २ ' यमकश्लेषचित्रेषु बवयोर्डलयोर्न भित् ' इति वचनात् । ३ अयमेव भाव उक्तोऽन्यप्रकारेण कुमारे—चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज । मनस्विनीमानविघातदक्षं तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥ इति । ४ ' करोति स्म' इ. पा० ।

असौ मृगया। चललक्ष्याणि मृगगवयादीनि । तेषां निपातने [चललक्ष्यनिपातने] परिचयम् अभ्यासं करोति। भयरुषोः भयक्रोधयोः तदिङ्गितबोधनं तेषां चललक्ष्याणामिङ्गितस्य चेष्टितस्य भयादिलिङ्गभूतस्य बोधनं ज्ञानं च करोति। तनुं शरीरं [श्रमजयात्] श्रमस्य जयान्निरासात् प्रगुणां प्रकृष्टलाघवादिगुणवतीं च करोति। अतः हेतोः सचिवैः अनुमतः अनुमोदितः सन् ययौ । सर्वं चैतद्युद्धोपयोगीत्यतस्तदपेक्षया मृगयाप्रवृत्तिः । न तु व्यसनितयेति भावः ॥

मृगवनोपगमक्षमवेषभृद्विपुलकण्ठनिषक्तशरासनः ।
गगनमश्वखुरोद्धतरेणुभिर्नृसविता स वितानमिवाकरोत् ॥ ५० ॥

[मृगवनोपगमक्षमवेषभृत्] मृगाणां वनं तस्योपगमः प्राप्तिः । तस्य क्षममर्हं वेषं बिभर्तीति स तथोक्तः । मृगयाविहारानुगुणवेषधारीत्यर्थः । विपुलकण्ठे निषक्तशरासनो लग्नधन्वा [विपुलकण्ठनिषक्तशरासनः] । ना सवितेव नृसविता पुरुषश्रेष्ठः । उपमितसमासः । स राजा अश्वखुरोद्धतरेणुभिः गगनं वितानं तुच्छमसद् इव अकरोत् । गगनं नालक्ष्यतेत्यर्थः । ' वितानं तुच्छमन्दयोः ' इति विश्वः । अथ वा सवितानम् इत्येकं पदम् । सवितानमुल्लोचसहितमिवाकरोत् । ' अस्त्री वितानमुल्लोचः ' इत्यमरः ॥

ग्रथितमौलिरसौ वनमालया तरुपलाशसवर्णतनुच्छदः ।
तुरगवल्गनचञ्चलकुण्डलो विरुरुचे रुरुचेष्टितभूमिषु ॥ ५१ ॥

वनमालया वनपुष्पस्रजा ग्रथितमौलिः बद्धधम्मिल्लः [तरुपलाशसवर्णतनुच्छदः] तरूणां पलाशैः पत्रैः सवर्णः समानस्तनुच्छदो वर्म यस्य स तथोक्तः । इदं च वर्मणः पलाशसावर्ण्याभिधानं मृगादीनां विश्वासार्थम् । तुरगस्य वल्गनेन गतिविशेषेण चञ्चलकुण्डलः [तुरगवल्गनचञ्चलकुण्डलः] । असौ दशरथो रुरुभिर्मृगविशेषैश्चेष्टिताश्चरिता या भूमयस्तासु [रुरुचेष्टितभूमिषु] विरुरुचे विदिद्युते ॥

तनुलताविनिवेशितविग्रहा भ्रमरसंक्रमितेक्षणवृत्तयः ।
ददृशुरध्वनि तं वनदेवताः सुनयनं नयनन्दितकोसलम् ॥ ५२ ॥

तनुषु लतासु विनिवेशितविग्रहाः संक्रमितदेहाः [तनुलताविनिवेशितविग्रहाः] । भ्रमरेषु संक्रमिता ईक्षणवृत्तयो दृग्व्यापारा यासां ताः [भ्रमरसंक्रमितेक्षणवृत्तयः] वनदेवताः सुनयनं सुलोचनं [नयनन्दितकोसलम्]

---

१ ' जितश्रमत्वं व्यायाम आममेदःकफक्षयः । चलस्थिरेषु लक्ष्येषु बाणसिद्धिरनुत्तमा । मृगयायां गुणानेतान्वदन्ति नयवित्तमाः॥' का. नी १५-२६. अनुरूपवर्णनं शाकुन्तले—मेदच्छेदकृशोदरं लघुभवत्युत्थानयोग्यं वपुः सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः । उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥ इ. २ ' खुरोद्धत—द्धृत ' इ. पा० । ३ ' पत्रपुष्पमयीमाला वनमाला प्रकीर्तिता ' इ. चा० ४ ' तरुलता ' इ. पा०

नयेन नीत्या नन्दितास्तोषिताः कोसला येन तं दशरथम् । **अध्वनि ददृशुः** । प्रसन्नपावनतया तं देवता अपि गूढवृत्त्या ददृशुरित्यर्थः ॥

श्वगणिवागुरिकैः प्रथमास्थितं व्यपगतानलदस्यु विवेश सः ।
स्थिरतुरंगमभूमि निपानवन्मृगवयोगवयोपचितं वनम् ॥ ५३ ॥

स दशरथः । शुनां गणः स एषामस्तीति श्वगणिनः श्वग्राहिणः तैः । वागुरा मृगबन्धनरज्जुः । 'वागुरा मृगबन्धनी' इत्यमरः । तया चरन्तीति वागुरिका जालिकाः । 'चरति' इति ठक्प्रत्ययः । 'द्वौ वागुरिकजालिकौ' इत्यमरः । तैश्च [**श्वगणिवागुरिकैः**] प्रथममास्थितमधिष्ठितम् [**प्रथमास्थितम्**] । [**व्यपगतानलदस्यु**] व्यपगता अनला दावाग्नयो दस्यवस्तस्कराश्च यस्मात्तथोक्तम् । 'दस्युतस्करमोषकाः' इत्यमरः । 'कारयेद्वनविशोधनमादौ मातुरन्तिकमपि प्रविविक्षुः । आप्तशस्त्र्यनुगतः प्रविशेद्वा संकटे च गहने च न तिष्ठेत् ॥' इति कामन्दकः । स्थिरा दृढा पङ्कादिरहिता तुरंगमयोग्या भूमिर्यस्य तत् [**स्थिरतुरंगमभूमि**] । **निपानवद्** आहावयुक्तम् । 'आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ।' इत्यमरः । मृगैर्हरिणादिभिर्वयोभिः पक्षिभिर्गवयैर्गोसदृशैररण्यपशुविशेषैश्चोपचितं समृद्धं [**मृगवयोगवयोपचितम्**] **वनं विवेश** प्रविष्टवान् ॥

अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम् ।
धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे नरवरो रवरोषितकेसरी ॥ ५४ ॥

अथ अनाधिः मनोव्यथारहितः **नरवरः** नरश्रेष्ठः । [**रवरोषितकेसरी**] रवेण धनुष्टङ्कारेण रोषिताः केसरिणः सिंहा येन स राजा । कनकमिव पिङ्गः पिशङ्गो यस्तडिदेव गुणो मौर्वी तेन संयुतं [**कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतं**] **त्रिदशायुधम्** इन्द्रचापं **नभस्यः** भाद्रपदमासः **इव** । 'स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ।' इत्यमरः । **अधिज्यम्** अधिगतमौर्वीकं **धनुः उपाददे** जग्राह ॥

तस्य स्तनप्रणयिभिर्मुहुरेणशावै-
र्व्याहन्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात् ।
आविर्बभूव कुशगर्भमुखं मृगाणां
यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम् ॥ ५५ ॥

स्तनप्रणयिभिः स्तनपायिभिः **एणशावैः** हरिणशिशुभिः । 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । **मुहुः** [**व्याहन्यमानहरिणीगमनं**] व्याहन्यमानं तद्वत्सलतया तद्गमनानुसारेण मुहुः प्रतिषिध्यमानं हरिणीनां गमनं गतिर्यस्य तत् । कुशा गर्भे येषां तानि

१ 'श्वगुण०–गुणि०' इ. प्रथमास्थितं–'प्रथमाश्रितम्' इ. पा० । २ 'संगतम्' इ. पा० ३ अत्र समानार्थाः श्लोकांशाः शाकुन्तले–'शष्पैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा' इ० । 'अत्यन्तिकमायान्ती शिशुना स्तनपायिना मृगी रुद्धा । तामयमनन्यदृष्टिर्भग्नग्रीवां विलोकयति ॥ इ. च ।

मुखानि यस्य तत् **कुशगर्भमुखम्**। तस्य यूथस्याग्रेसरः पुरःसरो गर्वितो दृप्तश्च कृष्णसारो[1] यस्य तत् [**तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम्**] **मृगाणां यूथं** कुलम्। ' सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुंनपुंसकम्। ' इत्यमरः। **तस्य** दशरथस्य **पुरस्तात्** अग्रे **आविर्बभूव**। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥

तत्प्रार्थितं जवनवाजिगतेन राज्ञा
तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपङ्क्ति।
श्यामीचकार वनमाकुलदृष्टिपातै-
र्वातेरितोत्पलदलप्रकरैरिवार्द्रैः॥ ५६॥

जवनो जवशीलः। ' जुचंक्रम्य-' इत्यादिना युच्प्रत्ययः। ' तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः। ' इत्यमरः। तं वाजिनमश्वं गतेनारूढेन [**जवनवाजिगतेन**]। तूणीषुधिः। ' बह्वादिभ्यश्च ' इति स्त्रियां ङीष्। तस्या मुखाद्विवरादुद्धृतशरेण [**तूणीमुखोद्धृतशरेण**] **राज्ञा प्रार्थितम्** अभियातम्। ' याच्ञायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैः। ' इति केशवः। अत एव विशीर्णा पङ्क्तिः संघीभावो यस्य तत् [**विशीर्णपङ्क्ति**]। **तत्** मृगयूथं कर्तृ। **आर्द्रैः** भयादश्रुसिक्तैराकुला भयचकिता ये दृष्टिपातास्तैः [**आकुलदृष्टिपातैः**] **वातेरितोत्पलदलप्रकरैः** पवनकम्पितेन्दीवरदलवृन्दैः **इव**। **वनं श्यामीचकार**॥

लक्ष्यीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः
प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम्।
आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी
बाणं कृपामृदुमनाः प्रतिसंजहार॥ ५७॥

[**हरिप्रभावः**] हरिरिन्द्रो विष्णुर्वा। तस्येव प्रभावः सामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः। **धन्वी** धनुष्मान् **स** नृपः। **लक्ष्यीकृतस्य** वेद्धुमिष्टस्य **हरिणस्य** स्वप्रेयसः **देहं व्यवधाय** अनुरागादन्तर्धाय **स्थिताम्**। सह चरतीति सहचरी। पचादिषु चरेष्टित्करणान्ङीप्। यथाह वामनः—'अनुचरीति चरेष्टित्त्वात् ' इति। तां **सहचरीं** हरिणीं **प्रेक्ष्य कामितया** स्वयं कामुकत्वात् **कृपामृदुमनाः** करुणार्द्रचित्तः सन्। **आकर्णकृष्टमपि**। दुष्प्रतिसंहरमपीत्यर्थः। **बाणं प्रतिसंजहार**। नैपुण्यादित्यर्थः। नैपुण्यं तु धन्वीत्यनेन गम्यते॥

तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोः
कर्णान्तमेत्य बिभिदे निबिडोऽपि मुष्टिः।
त्रासातिमात्रचटुलैः स्मरयत्सु नेत्रैः[3]
प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि॥ ५८॥

१ कृष्णेन सारः शबलः। कृष्णशारं इति पाठे कृष्णश्चासौ शारश्च। २ ' अम्भः ' इ० चा० इ० दिनकरादयः पठन्ति। ३ 'स्मरतः सुनेत्रैः' इ. पा०

त्रासाद्भयादतिमात्रचटुलैरत्यन्तचञ्चलैः [**त्रासातिमात्रचटुलैः**] [**सु**] **नेत्रैः प्रौढ-प्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि** प्रगल्भकान्ताविलोचनविलासव्यापारान्सादृश्यात् **स्मरत्सु** [**स्मरतः**]। **अपरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोः** मोक्तुमिच्छोः **तस्य** नृपस्य **निबिडः** दृढः **अपि मुष्टिः कर्णान्तमेत्य** प्राप्य **विभिदे**। स्वयमेव भिद्यते स्म। भिदेः कर्मकर्तरि लिट् । कामिनस्तस्य प्रियाविभ्रमस्मृतिजनितकृपातिरेकान्मुष्टिभेदः । न त्वनैपुण्यादिति तात्पर्यार्थः ॥

उत्तस्थुषः शिशिरपल्वलपङ्कमध्या-
न्मुस्ताप्ररोहकवलावयवानुकीर्णम् ।
जग्राह स द्रुतवराहकुलस्य मार्गं
सुव्यक्तमार्द्रपदपङ्क्तिभिरायताभिः ॥ ५९ ॥

स नृपः [**मुस्ताप्ररोहकवलावयवानुकीर्णम्**] मुस्ताप्ररोहाणां मुस्ताङ्कुराणां कवला ग्रासाः। तेषामवयवैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः शकलैरनुकीर्णं व्याप्तम्। **आयताभिः** दीर्घाभिः **आर्द्रपदपङ्क्तिभिः सुव्यक्तम्** । **शिशिरपल्वलपङ्कमध्याद् उत्तस्थुषः** उत्थितस्य **द्रुतवराहकुलस्य** पलायितवराहयूथस्य **मार्गं जग्राह** अनुससार ॥

[3]तं वाहनादवनतोत्तरकायमीष-
द्विध्यन्तमुद्धतसटाः प्रतिहन्तुमीषुः ।
नात्मानमस्य विविदुः सहसा वराहा
वृक्षेषु विद्धमिषुभिर्जघनाश्रयेषु ॥ ६० ॥

वराहाः । **वाहनाद्** अश्वाद् **ईषद् अवनतोत्तरकायं** किंचिदानतपूर्वकायं **विध्यन्तं** प्रहरन्तं **तं** नृपम्। **उद्धतसटाः** ऊर्ध्वकेसराः सन्तः। 'सटा जटाकेसरयोः' इति केशवः। **प्रतिहन्तुम् ईषुः** प्रतिप्रहर्तुमैच्छन्। **अस्य** नृपस्य **इषुभिः सहसा** जघनानामाश्रयेष्ववष्टम्भेषु [**जघनाश्रयेषु**] **वृक्षेषु विद्धम् आत्मानं न विविदुः**। एतेन वराहाणां मनस्वित्वं नृपस्य हस्तलाघवं चोक्तम् ॥

तेनाभिघातरभसस्य विकृष्य पत्री
वन्यस्य नेत्रविवरे महिषस्य मुक्तः ।
निर्भिद्य विग्रहमशोणितलिप्तपुङ्ख-
स्तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् ॥ ६१ ॥

---

१ 'सपदि' इ०, मुस्ता०-'गुञ्जा, गुन्द्रा०' इ० च पा०। २ क्रोडानां मुस्ताप्रियत्वं हि प्रसिद्धम्। तथा च शाकु०—'विश्रब्धं क्रियतां वराहततिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले' इ०। ३ 'ते' इ. उद्धत०—'उद्धूत०' इ० पा०

अभिघाते रभस औत्सुक्यं यस्य तस्य [**अभिघातरभसस्य**]। अभिहन्तुमुद्यतस्येत्यर्थः । **वन्यस्य** वने भवस्य **महिषस्य नेत्रविवरे** नेत्रमध्ये **तेन** नृपेण **विकृष्य** आकृष्य **मुक्तः पत्री** शरः **विग्रहं** महिषदेहं **निर्भिद्य** विदार्य । [**अशोणितलिप्तपुङ्खः**] शोणितलिप्तो न भवतीत्यशोणितलिप्तः पुङ्खो यस्य स तथोक्तः सन् **तं** महिषं **प्रथमं पातयाम् आस** । स्वयं **पश्चात्पपात** । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यत्रानुशब्दस्य व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वात् 'पातयां प्रथममास' इत्यपप्रयोग इति पाणिनीयाः । यथाह वार्तिककारः—'विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च' इति ॥

> **प्रायो विषाणपरिमोषलघूत्तमाङ्गा-**
> **न्खड्गांश्चकार नृपतिर्निशितैः क्षुरप्रैः ।**
> **शृङ्गं स दृप्तविनयाधिकृतः परेषा-**
> **मत्युच्छ्रितं न ममृषे न तु दीर्घमायुः ॥ ६२ ॥**

नृपतिः निशितैः क्षुरप्रैः शरविशेषैः **खड्गान्** खड्गाख्यान्मृगान् । 'गण्डके खड्गखड्गिनौ' इत्यमरः । **प्रायः** बाहुल्येन विषाणपरिमोषेण शृङ्गभङ्गेन लघून्यगुरूण्युत्तमाङ्गानि शिरांसि येषां तान् [**विषाणपरिमोषलघूत्तमाङ्गान्**] **चकार** । न त्ववधीदित्यर्थः । कुतः । **दृप्तविनयाधिकृतः** दुष्टनिग्रहनियुक्तः **स** राजा **परेषां** प्रतिकूलानाम् **अत्युच्छ्रितम्** उन्नतं **शृङ्गं** विषाणं प्राधान्यं च । 'शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च' इत्यमरः । **न ममृषे** न सेहे । **दीर्घमायुः** जीवितकालम् । 'आयुर्जीवितकालो ना' इत्यमरः । **तु न** ममृष इति न । किं तु ममृष एवेत्यर्थः ॥

> **व्याघ्रानभीरभिमुखोत्पतितान्गुहाभ्यः**
> **फुल्लासनाग्रविटपानिव वायुरुग्णान् ।**
> **शिक्षाविशेषलघुहस्ततया निमेषा-**
> **त्तूणीचकार शरपूरितवक्त्ररन्ध्रान् ॥ ६३ ॥**

अभीः निर्भीकः स धन्वी **गुहाभ्यः** अभिमुखमुत्पतितान् [**अभिमुखोत्पतितान्**]। वायुना रुग्णान्भग्नान् [**वायुरुग्णान्**]। फुल्ला विकसिताः । 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाः' इति निष्ठातकारस्य लत्वनिपातः । येऽसनस्य सर्जवृक्षस्य । 'सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ।' इत्यमरः । अग्रविटपास्तान् [**फुल्लासनाग्रविटपान्**] **इव** स्थितान् । इषुधिभूतानित्यर्थः । व्याघ्राणां चित्ररूपत्वादुपमाने फुल्लविशेषणम् । **शरैः पूरितानि** वक्त्ररन्ध्राणि येषां तान् [**शरपूरितवक्त्ररन्ध्रान्**] **व्याघ्रान्** । शिक्षाविशेषेणाभ्यासातिशयेन लघुहस्ततया

---

१ पातयां प्रथममासेति व्यवहितोनुप्रयोगः कवेः प्रमादः । यद्वा पातं यातीति पातयाः । छान्दसो विच् । तं पातयां पातं गच्छन्तं महिषं शरः आस प्राप्तवान् । अस गतिदीप्त्यादानेषु । इ० चा० २ 'परिमोक्ष' इ., अत्युच्छ्रितं–अभ्युच्छ्रितं इ., तु—'च' इति च पा०. ३ भग्नान् इ.पा०

क्षिप्रहस्ततया [**शिक्षाविशेषलघुहस्ततया**] **निमेषात् तूणीचकार** । तूणं शरैः पूरितवानित्यर्थः ॥

निर्घातोग्रैः कुञ्जलीनाञ्जिघांसुर्ज्यानिर्घोषैः क्षोभयामास सिंहान् ।
नूनं तेषामभ्यसूयापरोऽभूद्वीर्योदग्रे राजशब्दे मृगेषु ॥ ६४ ॥

कुञ्जेषु लीनान् [**कुञ्जलीनान्**] । ' निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे । ' इत्यमरः । **सिंहान् जिघांसुः** हन्तुमिच्छुः । निर्घातो[१] व्योमोत्थित औत्पातिकः शब्दविशेषः । तद्वदुग्रैः रौद्रैः [**निर्घातोग्रैः**] **ज्यानिर्घोषैः** मौर्वीशब्दैः **क्षोभयामास** । अत्रोत्प्रेक्षते–**तेषां** सिंहानां संबन्धिभिः वीर्येणोदग्रे उन्नते [**वीर्योदग्रे**] **मृगेषु** विषये यो राजशब्दस्तस्मिन् [**राजशब्दे**[२]] **अभ्यसूयापरः अभूत् नूनम्** । अन्यथा कथमेतानन्विष्य हन्यादित्यर्थः । ' मृगाणाम् ' इति पाठे समासे गुणभूतत्वाद्राजशब्देन संबन्धो दुर्घटः । शालिनी वृत्तम्—' शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गोऽब्धिलोकैः ' इति लक्षणात् ॥

तान्हत्वा गजकुलबद्धतीव्रवैरान्काकुत्स्थः कुटिलनखाग्रलग्नमुक्तान् ।
आत्मानं रणकृतकर्मणां गजानामानृण्यं गतमिव मार्गणैरमंस्त ॥६५॥

काकुत्स्थः दशरथः । गजकुलेषु बद्धं तीव्रं वैरं येषां तान् [**गजकुलबद्धतीव्रवैरान्**] । कुटिलेषु नखाग्रेषु लग्ना मुक्ता गजकुम्भमौक्तिकानि[३] येषां तान् [**कुटिलनखाग्रलग्नमुक्तान्**] । **तान्** सिंहान् **हत्वा** । **आत्मानं** [**रणकृतकर्मणां**] रणेषु कृतकर्मणां कृतोपकाराणां **गजानाम् आनृण्यम्** अनृणत्वं **मार्गणैः** शरैः । ' मार्गणो याचके शरे ' इति विश्वः । **गतं** प्राप्तवन्तम् **इव अमंस्त** मेने ॥

चमरान्परितः प्रवर्तिताश्वः[४] **क्वचिदाकर्णविकृष्टभल्लवर्षी ।**
नृपतीनिव तान्वियोज्य सद्यः सितबालव्यजनैर्जगाम शान्तिम् ॥६६॥[५]

क्वचित् चमरान्परितः । ' अभितःपरितःसमया–' इत्यादिना द्वितीया । **प्रवर्तिताश्वः** प्रधाविताश्वः । [**आकर्णविकृष्टभल्लवर्षी**] आकर्णविकृष्टभल्लानिषुविशेषान्वर्षतीति तथोक्तः स नृपः **नृपतीनिव तान्** चमरान् **सितबालव्यजनैः** शुभ्रचामरैः **वियोज्य** विरहय्य **सद्यः शान्तिं जगाम** । शूराणां परकीयमैश्वर्यमेवासह्यम् । न तु जीवितमिति भावः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥

---

१ वायुनाभिहतो वायुर्गगनाच्च पतत्यधः । प्रचण्डघोरनिर्घोषो निर्घात इति कथ्यते ॥ यदा दीप्तः खगरुतः स निर्घातोऽतिदोषकृत् । इ० पा०]. २ नाभिषेको न संस्कारो सिंहस्य क्रियते मृगैः । विक्रमार्जितराज्यस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता ॥ इ. हितोपदेशः । ३ गजेन्द्रा हि मुक्ताकरा इति वर्ण्यते । तदुक्तं रत्नपरीक्षायाम्–करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि ॥ कुमारसंभवेऽप्येवं वर्णनं दृश्यते–पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तं यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विपानाम् । विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तैर्मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः ॥ ४ ' विवर्तिताश्वः ' इति, ' द्रुतमन्वयत बाजिना यूथं चमराणां शरलग्नबालधीनाम् । ' इ. च पा० ५ 'नृपतीनिव तान्निनाय शान्तिं सितबालव्यजनैर्वियोज्य सद्यः । ' इति च पा० ।

अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं
न स रुचिरकलापं बाणलक्ष्यीचकार ।
सपदि गतमनस्कश्चित्रमाल्यानुकीर्णे
रतिविगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥ ६७ ॥

स नृपः तुरगसमीपाद् उत्पतन्तमपि । सुप्रहारमपीत्यर्थः । रुचिरकलापं भासुरबर्हम् । मह्यामतिशयेन रौतीति मयूरो बर्ही । पृषोदरादित्वात्साधुः । तं [मयूरं] चित्रेण माल्येनानुकीर्णे [चित्रमाल्यानुकीर्णे] । रतौ विगलितबन्धे [रतिविगलितबन्धे] प्रियायाः केशपाशे सपदि गतमनस्कः प्रवृत्तचित्तः । 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' इति कप्प्रत्ययः । न बाणलक्ष्यीचकार । न प्रजहारेत्यर्थः ॥

तस्य कर्कशविहारसंभवं स्वेदमाननविलग्नजालकम् ।
आचचाम सतुषारशीकरो भिन्नपल्लवपुटो वनानिलः ॥ ६८ ॥

[कर्कशविहारसंभवं] कर्कशविहारादतिव्यायामात्संभवो यस्य तम् । आनने विलग्नजालकं बद्धकदम्बकं [आननविलग्नजालकं] तस्य नृपस्य स्वेदम् । सतुषारशीकरः शिशिराम्बुकणसहितः । भिन्ना निर्दलिताः पल्लवानां पुटाः कोशा येन स [भिन्नपल्लवपुटः] । वनानिलः आचचाम । जहारेत्यर्थः । रथोद्धता वृत्तमेतत् । तल्लक्षणम्–'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति ॥

इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः सचिवावलम्बितधुरं धराधिपम् ।
परिवृद्धरागमनुबन्धसेवया मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥ ६९ ॥

इति पूर्वोक्तप्रकारेण आत्मनः विस्मृतमन्यत्करणीयं कार्यं येन तं [विस्मृतान्यकरणीयम्] । विस्मृतात्मकार्यान्तरमित्यर्थः । सचिवैरवलम्बिता धृता धूर्यस्य तं [सचिवावलम्बितधुरम्] । 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । अनुबन्धसेवया संततसेवया परिवृद्धो रागो यस्य तं [परिवृद्धरागं] धराधिपम् । मृग्यन्ते यस्यां मृगा इति मृगया । 'परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यादीनामुपसंख्यानम्' इति शप्रत्ययान्तो निपातः । चतुरा विदग्धा कामिनी इव । जहार आचकर्ष । 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥' इति भावः ॥ सुमङ्गली वृत्तम् ॥

स[3] ललितकुसुमप्रवालशय्यां ज्वलितमहौषधिदीपिकासनाथाम् ।
नरपतिरतिवाहयांबभूव क्वचिदसमेतपरिच्छदस्त्रियामाम् ॥ ७० ॥

स नरपतिः । ललितानि कुसुमानि प्रवालानि पल्लवानि शय्या यस्यां तां [ललितकुसुमप्रवालशय्यां] । ज्वलिताभिर्महौषधीभिरेव दीपिकाभिः सनाथां

१ सुकेश्याः इ. पा०. कलापस्य केशपाशसादृश्यमुक्तं विक्रमोर्वशीयेपि–रतिविगलितबन्धे केशहस्ते सुकेश्याः सति कुसुमसनाथे किं करोत्येष बर्ही । इति । २ 'सतुषारशीतलः' इ० पा । ३ 'सुललित०' इ. पा. ।

[**ज्वलितमहौषधिदीपिकासनाथाम्**] । तत्प्रधानामित्यर्थः । **त्रियामा** रात्रि क्वचिद् **असमेतपरिच्छदः** । परिहृतपरिजनः सन्नित्यर्थः । **अतिवाहयांबभूव** गमयामास । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥

उषसि सं गजयूथकर्णतालैः पटुपटहध्वनिभिर्विनीतनिद्रः ।
अरमत मधुराणि तत्र शृण्वन्विहगविकूजितवन्दिमङ्गलानि ॥ ७१ ॥

उषसि प्रातः पटूनां पटहानामिव ध्वनिर्येषां तैः [**पटुपटहध्वनिभिः**] गजयूथानां कर्णैरेव तालैर्वाद्यप्रभेदैः [**गजयूथकर्णतालैः**] **विनीतनिद्रः** विगतनिद्रः **स** नृपः **तत्र** वने **मधुराणि** [**विहगविकूजितवन्दिमङ्गलानि**] विहगानां विहंगानां विकूजितान्येव बन्दिनां मङ्गलानि मङ्गलगीतानि **शृण्वन् अरमत** ॥

अथ जातु रुरोर्गृहीतवर्त्मा विपिने पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणः ।
श्रमफेनमुचा तपस्विगाढां तमसां प्राप नदीं तुरंगमेण ॥ ७२ ॥

अथ जातु कदाचिद् **रुरोः** मृगस्य **गृहीतवर्त्मा** स्वीकृतरुरुमार्गः **विपिने** वने **पार्श्वचरैः अलक्ष्यमाणः** । तुरगवेगादित्यर्थः । श्रमेण फेनमुचा [**श्रमफेनमुचा**] । सफेनं स्विद्यतेत्यर्थः । **तुरंगमेण** तपस्विभिर्गाढामवगाढां सेवितां [**तपस्विगाढां**] **तमसां** नाम **नदीं** सरितं **प्राप** ॥

कुम्भपूरणभवः पटुरुच्चैरुच्चचार निनदोऽम्भसि तस्याः ।
तत्र स द्विरदबृंहितशङ्की शब्दपातिनमिषुं विससर्ज ॥ ७३ ॥

तस्याः तमसायाः **अम्भसि** कुम्भपूरणेन भव उत्पन्नः [**कुम्भपूरणभवः**] । पचाद्यच् । **पटुः** मधुरः । **उच्चैः** गम्भीरः **निनदः** ध्वनिः **उच्चचार** उदियाय । **तत्र** निनदे **स** नृपः । द्विरदबृंहितं शङ्कत इति **द्विरदबृंहितशङ्की** सन् । शब्देन शब्दानुसारेण पततीति **शब्दपातिनम् इषुं विससर्ज** । स्वागता वृत्तम् ॥

नृपतेः प्रतिषिद्धमेव तत्कृतवान्पङ्क्तिरथो विलङ्घ्य यत् ।
अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः ॥ ७४ ॥

तत् कर्म **नृपतेः** क्षत्रियस्य **प्रतिषिद्धमेव** निषिद्धमेव । **यद्** एतत्कर्म गजवधरूपं **पङ्क्तिरथः** दशरथः **विलङ्घ्य** । 'लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यात् ।' इति शास्त्रमुल्लङ्घ्य **कृतवान्** । ननु विदुषस्तस्य कथमीदृग्विचेष्टितमत आह—अपथ इति । **श्रुतवन्तोऽपि** विद्वांसोऽपि **रजोनिमीलिताः** रजोगुणावृताः सन्तः । न पन्था इत्यपथम् । 'पथो विभाषा' इति वा समासान्तः । 'अपथं नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । 'अपन्थास्त्वपथं तुल्यम्' इत्यमरः । तस्मिन् **अपथे** अमार्गे **पदम् अर्पयन्ति हि** निक्षिपन्ति हि । प्रवर्तन्त इत्यर्थः । वैतालीयं वृत्तम् ॥

---

१ 'च' इ , विनीतनिद्रः–'विधूत०' इ०, मधुराणि तत्र–'मधुरस्वराणि' इ. रू पा० । २ 'अविमृश्य' इ. पा० । ३ उक्तमेवैतत्—तमापतन्तं नृपतेरवध्यो वन्यः करीति श्रुतवान्कुमारः । स० ५ श्लो. ५० इत्यत्र । ४ आपदेत्युभयलोकदूषणी वर्तमानमपथे हि दुर्मतिम् । इति किरा० १३. ६४.

हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्ण-
स्तस्यान्विष्यन्वेतसगूढं प्रभवं सः ।
शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं
तापादन्तःशल्य इवासीत्क्षितिपोऽपि ॥ ७५ ॥

हेत्यादौ । तातो जनकः । 'हा विषादशुगर्तिषु' इति, 'ततस्तु जनकः पिता' इति चामरः । **हा तात इति क्रन्दितं** क्रोशनम् **आकर्ण्य विषण्णः** भग्नोत्साहः सन् । **तस्य** क्रन्दितस्य [**वेतसगूढं**] वेतसैर्गूढं छन्नम् । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । तं [**प्रभवं**] **अन्विष्यन्** । शल्येन शरेण प्रोतं स्यूतम् [**शल्यप्रोतं**] । 'शल्यं शङ्कौ शरे वंशे' इति विश्वः । **सकुम्भं मुनिपुत्रं प्रेक्ष्य स क्षितिपोऽपि तापाद्** दुःखाद् अन्तःशल्यं यस्य स **अन्तःशल्य इव आसीत्** । मत्तमयूरं वृत्तम् ॥

तेनावतीर्य तुरगात्प्रथितान्वयेन
पृष्टान्वयः स जलकुम्भनिषण्णदेहः ।
तस्मै द्विजेतरतपस्विसुतं स्खलद्भि-
रात्मानमक्षरपदैः कथयांबभूव ॥ ७६ ॥

प्रथितान्वयेन प्रख्यातवंशेन । एतेन पापभीरुत्वं सूचितम् । **तेन** राज्ञा **तुरगाद् अवतीर्य पृष्टान्वयः** ब्रह्महत्याशङ्कया पृष्टकुलः । **जलकुम्भनिषण्णदेहः स** मुनिपुत्रः **तस्मै** राज्ञे **स्खलद्भिः** अशक्तिवशादर्धोच्चारितैरित्यर्थः । अक्षरप्रायैः पदैः **अक्षरपदैः आत्मानं** द्विजेतरश्चासौ तपस्विसुतश्च तं **द्विजेतरतपस्विसुतं कथयांबभूव** । न तावत्त्रैवर्णिक एवाहमस्मि किं तु करणः । 'वैश्यात्तु करणः शूद्रायाम्' इति याज्ञवल्क्यः । कुतो ब्रह्महत्येत्यर्थः । तथा च रामायणे—'ब्रह्महत्याकृतं पापं हृदयादपनीयताम् । न द्विजातिरहं राजन्मा भूत्ते मनसो व्यथा । शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जनपदाधिप ॥' इति ॥

तच्चोदितश्च तमनुद्धृतशल्यमेव
पित्रोः सकाशमवसन्नदृशोर्निनाय ।
ताभ्यां तथागतमुपेत्य तमेकपुत्र-
मज्ञानतः स्वचरितं नृपतिः शशंस ॥ ७७ ॥

तच्चोदितः तेन पुत्रेण चोदितः पितृसमीपं प्रापयेत्युक्तः स **नृपतिः अनुद्धृतशल्यम्** अनुत्पाटितशरम् **एव तं** मुनिपुत्रम् । **अवसन्नदृशोः** नष्टचक्षुषोः । अन्धयोरित्यर्थः । **पित्रोः** मातापित्रोः । 'पिता मात्रा' इत्येकशेषः । **सकाशं** समीपं

१ 'वेतसगूढप्रभवं' इति, प्रेक्ष्य—'वीक्ष्य' इ. पा० । २ 'नोदितः' इ०, च—'सः' इ० च पा० ।

निनाय [च]। इदं च रामायणविरुद्धम्। तत्र-'अथाहमेकस्तं देशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ। अस्पर्शयमहं पुत्रं तं मुनिं सह भार्यया ॥' इति नदीतीरे एव मृतं पुत्रं प्रति पित्रोरानयनाभिधानात्। **तथागतं** वेतसगूढम्। एकश्चासौ पुत्रश्चैकपुत्रस्तम् [**एकपुत्रम्**]। एकग्रहणं पित्रोरनन्यगतिकत्वसूचनार्थम्। **तं** मुनिपुत्रम् **उपेत्य** संनिकृष्टं गत्वा **अज्ञानतः** करिभ्रान्त्या **स्वचरितं** स्वकृतं **ताभ्यां** मातापितृभ्याम्। क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी। **शशंस** कथितवान् ॥

> **तौ दम्पती बहु विलप्य शिशोः प्रहर्त्रा**
> **शल्यं निखातमुदहारयतामुरस्तः।**
> **सोऽभूत्परासुरथ भूमिपतिं शशाप**
> **हस्तार्पितैर्नयनवारिभिरेव वृद्धः ॥ ७८ ॥**

तौ जाया च पतिश्च **दम्पती**। राजदन्तादिषु जायाशब्दस्य दम्भावो जम्भावश्च विकल्पेन निपातितः। 'दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ।' इत्यमरः। **बहु विलप्य** भूरि परिदेव्य। 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः। **शिशोः उरस्तः** वक्षसः। 'पञ्चम्यास्तसिल्'। **निखातं शल्यं** शरं **प्रहर्त्रा** राज्ञा **उदहारयताम्** उद्धारयामासतुः। **स** शिशुः **परासुः** गतप्राणः **अभूत्**। **अथ वृद्धः हस्तार्पितैः नयनवारिभिः एव** शापदानस्य जलपूर्वकत्वात्तैरेव **भूमिपतिं शशाप** ॥

> **दिष्टान्तमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोका-**
> **दन्त्ये वयस्यहमिवेति तमुक्तवन्तम्।**
> **आक्रान्तपूर्वमिव मुक्तविषं भुजङ्गं**
> **प्रोवाच कोसलपतिः प्रथमापराद्धः ॥ ७९ ॥**

हे राजन् **भवानपि अन्त्ये वयसि अहमिव पुत्रशोकाद् दिष्टान्तं** कालावसानम्। मरणमित्यर्थः। 'दिष्टः काले च दैवे स्याद्दिष्टम्' इति विश्वः। **आप्स्यति** प्राप्स्यति। **इत्युक्तवन्तम्**। आक्रान्तः पादाहतः पूर्वमाक्रान्तपूर्वः। सुप्सुपेति समासः। तम् [**आक्रान्तपूर्वम्**]। प्रथममपकृतमित्यर्थः। **मुक्तविषम्** अपकारिणि पश्चादुत्सृष्टविषं **भुजङ्गमिव** स्थितं तं वृद्धं प्रति **प्रथमापराद्धः** प्रथमापराधी। कर्तरि क्तः। इदं च सहने कारणमुक्तम्। **कोसलपतिः** दशरथः शापदानात्पश्चादप्येनं मुनिं **प्रोवाच** ॥

> **शापोऽप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे**
> **सानुग्रहो भगवता मयि पातितोऽयम्।**
> **कृष्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेद्धो**
> **बीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति ॥ ८० ॥**

अदृष्टा तनयाननपद्मशोभा येन तस्मिन् [**अदृष्टतनयाननपद्मशोभे**] अपुत्रके **मयि भगवता पातितः**। वज्रप्रायत्वात्पातित इत्युक्तम्। **अयं** पुत्रशोका-

---

१ उदहारयेति चा०। ज्ञापयित्वा (?) इ० व०। २ 'अन्त' इ०, प्रथमापराद्धः-'प्रथमापराधः' इ० पा०। ३ 'हि भवता' इ०, कृष्यां-'कक्षाम्' इ०, ज्वलनः-'दहनः' इ० पा०।

न्त्रियस्वेत्येवंरूपः **शापोऽपि सानुग्रहः** । वृद्धकुमारीवरन्यायेनेष्टावाप्तेरन्तरीयकत्वात्सोपकार एव । निग्राहकस्याप्यनुग्राहकत्वमर्थान्तरन्यासेनाह—कृष्यामिति । इन्धनैः काष्ठैरिद्धः प्रज्वलितः [**इन्धनेद्धः**] **ज्वलनः** अग्निः **कृष्यां** कर्षणार्हाम् । 'ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः' इति क्यप् । **क्षितिं दहन्नपि** [**बीजप्ररोहजननीम्**] बीजप्ररोहाणां बीजाङ्कुराणां जननीमुत्पादनक्षमां **करोति खलु** ॥

> इत्थंगते गतघृणः किमयं विधत्तां
> वध्यस्तवेत्यभिहितो वसुधाधिपेन ।
> एधान्हुताशनवतः स मुनिर्ययाचे
> पुत्रं परासुमनुगन्तुमनाः सदारः ॥ ८१ ॥

इत्थंगते प्रवृत्ते सति । **वसुधाधिपेन** राज्ञा **गतघृणः** निष्करुणः । हन्तृत्वान्निष्कृप इत्यर्थः । अत एव **तव वध्यः** वधार्हः **अयं** जनः । अयमिति राज्ञो निर्वेदादनादरेण स्वात्मनिर्देशः । **किं विधत्तामित्यभिहितः** उक्तः । मया किं विधेयमिति विज्ञापित इत्यर्थः । **स मुनिः सदारः** सभार्यः **परासुं** गतासुं **पुत्रम्** अनुगन्तुं मनो यस्य सः **अनुगन्तुमनाः** सन् । 'तुं काममनसोरपि' इति मकारलोपः । **हुताशनवतः** साग्नीन् **एधान्** काष्ठानि **ययाचे** । न चात्रात्मघातदोषः । 'अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्यतः । भृग्वग्निजलसंपातैर्मरणं प्रविधीयते ॥' इत्युक्तेः ॥

> प्राप्तानुगः सपदि शासनमस्य राजा
> संपाद्य पातकविलुप्तधृतिर्निवृत्तः ।
> अन्तर्निविष्टपदमात्मविनाशहेतुं
> शापं दधज्ज्वलनमौर्वमिवाम्बुराशिः ॥ ८२ ॥

प्राप्तानुगः प्राप्तानुचरः **राजा सपद्यस्य** मुनेः **शासनं** काष्ठसंभरणरूपं प्रागेकोऽपि संप्रति प्राप्तानुचरत्वात् **संपाद्य** पातकेन मुनिवधरूपेण विलुप्तधृतिर्नष्टोत्साहः [**पातकविलुप्तधृतिः**] सन् । **अन्तर्निविष्टपदम्** अन्तर्लब्धस्थानम् **आत्मविनाशहेतुं शापम्** । **अम्बुराशिः और्वं ज्वलनं** वडवानलम् **इव** । 'और्वस्तु वाडवो वडवानलः' इत्यमरः । **दधत्** धृतवान्सन् । **निवृत्तः** । वनादिति शेषः ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीवनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये मृगयावर्णनः नाम नवमः सर्गः ।

---

१ 'अभिहिते' इ. पा० । तदर्थमर्थज्ञगते गतत्रपः किमेष ते वध्यजनोऽनुतिष्ठतु । स वह्निसंस्कारमयाचतात्मनः सदारसूनोर्विदधे च तन्नृपः ॥ इति क्वचित्पाटः । २ समेयिवान्रघुवृषभः स्वसैनिकैः स्वमन्दिरं शिथिलधृतिर्निवर्तितः । मनोगतं गुरुमृषिशापमुद्वहन् क्षयानलं जलधिरिवान्तकास्पदम् ॥ इति पा० । ३ उर्वेण किल अयोनिजपुत्रार्थिना ऊरुर्मथितस्तत्र ज्वालामयः पुरुषो जातः । तस्य समुद्र आधार आसीत् । इति श्रुतिः ।

दशमः सर्गः ।

आशंसे नित्यमानन्दं रामनामकथामृतम् ।
सद्भिः स्वश्रवणैर्नित्यं पेयं पापं प्रणोदितुम् ॥

पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजसः ।
किंचिदूनमनूनर्द्धेः शरदामयुतं ययौ ॥ १ ॥

पृथिवीं शासतः पालयतः **पाकशासनतेजसः** इन्द्रवर्चसः । **अनूनर्द्धेः** महासमृद्धेः **तस्य** दशरथस्य **किंचिदूनम्** ईषन्न्यूनं **शरदां** वत्सराणाम् । 'स्यादृतौ वत्सरे शरत्' इत्यमरः । **अयुतं** दशसहस्रं **ययौ** । 'एकदशशतसहस्राण्ययुतं लक्षं (नियुतं इ. पा.) तथा प्रयुतम् । कोट्यर्बुदं च पद्मं स्थानात्स्थानं दशगुणं स्यात् ॥' इत्यार्यभटः । इदं च मुनिशापात्परं वेदितव्यं न तु जननात् । 'षष्टिवर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक । दुःखेनोत्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हसि ॥' इति रामायणविरोधात् । नाप्यभिषेकात्परं तस्यापि 'सम्यग्विनीतमथ वर्महरं कुमारमादिश्य रक्षणविधौ विधिवत्प्रजानाम्' (८।९४) इति कौमारानुष्ठितत्वाभिधानात्स एव विरोध इति ॥

न चोपलेभे पूर्वेषामृणनिर्मोक्षसाधनम् ।
सुताभिधानं स ज्योतिः सद्यः शोकतमोपहम् ॥ २ ॥

स दशरथः **पूर्वेषां** पितॄणाम् **ऋणनिर्मोक्षसाधनम्** । 'एष वा अनृणो यः पुत्री' इति श्रुतेः । पितॄणामृणविमुक्तिकारणम् । **सद्यः** शोक एव तमस्तदपहन्तीति **शोकतमोपहम्** । अत्राभयंकर इतिवदुपपदेऽपि तदन्तविधिमाश्रित्य 'अपे क्लेशतमसोः' इति डप्रत्ययः । **सुताभिधानं** सुताख्यं **ज्योतिर्नोपलेभे** न प्राप **च** ॥

अतिष्ठत्प्रत्ययापेक्षसंततिः स चिरं नृपः ।
प्राङ्मन्थादनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिरिवार्णवः ॥ ३ ॥

[**प्रत्ययापेक्षसंततिः**] । प्रत्ययं हेतुमपेक्षत इति प्रत्ययापेक्षा संततिर्यस्य स तथोक्तः । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ।' इत्यमरः । **स नृपः** । **मन्थात् प्राक्** मन्थनात्पूर्वम् अनभिव्यक्ताऽदृष्टा रत्नोत्पत्तिर्यस्य सः [**अनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिः**] **अर्णव इव** । **चिरमतिष्ठत्** । सामग्र्यभावाद्विलम्बो न तु वन्ध्यत्वादिति भावः ॥

---

१ नित्यानन्दपदाभ्यां रामस्य ब्रह्मरूपत्वमुक्तम् । तथा च श्रुतिः-'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । सच्चिदानन्दं ब्रह्म' इति । २ अमृतशब्दोऽत्र श्लिष्टः । अमृतं पीयूषममृतो मोक्षश्च । तेन च रामकथाया मोक्षदानसामर्थ्यं ध्वनितम् । ३ पाको नाम दैत्यविशेषस्तस्य शासनो हन्ता इन्द्रः । वस्तुतस्तु पाकानज्ञान् शास्ति उपदिशति ज्ञानसंपन्नान्करोतीति तथा । ४. १-३ योर्मध्ये क्षेपकोयं दृश्यते-मनोर्वंशश्चिरं तस्मिन्ननभिव्यक्तसंततिः । निमज्ज्य पुनरुत्थास्यन्नदः शोण इवाभवत् ॥

ऋष्यशृङ्गादयस्तस्य सन्तः संतानकाङ्क्षिणः ।
आरेभिरे जितात्मानः पुत्रीयामिष्टिमृत्विजः ॥ ४ ॥

ऋष्यशृङ्गादयः । ऋष्यशृङ्गो नाम कश्चिदृषिः । तदादयः । ऋतुमृतौ वा यजन्तीति **ऋत्विजः** याज्ञिकाः । 'ऋत्विग्दधृक्–' इत्यादिना क्विबन्तो निपातः । **जितात्मानः** जितान्तःकरणाः **सन्तः संतानकाङ्क्षिणः** पुत्रार्थिनः **तस्य** दशरथस्य **पुत्रीयां** पुत्रनिमित्ताम् । 'पुत्राच्छ च' इति छप्रत्ययः । **इष्टिं** यागम् **आरेभिरे** प्रचक्रमिरे ॥

तस्मिन्नवसरे देवाः पौलस्त्योपप्लुता हरिम् ।
अभिजग्मुर्निदाघार्ताश्छायावृक्षमिवाध्वगाः ॥ ५ ॥

तस्मिन्नवसरे पुत्रकामेष्टिप्रवृत्तिसमये **देवाः** । पुलस्त्यस्य गोत्रापत्यं पुमान्पौलस्त्यो रावणः । तेनोपप्लुताः पीडिताः [**पौलस्त्योपप्लुताः**] सन्तः । **निदाघार्ताः** घर्मातुराः । अध्वानं गच्छन्तीति **अध्वगाः** पान्थाः । 'अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः' इति डप्रत्ययः । छायाप्रधानं वृक्षं **छायावृक्षमिव** । शाकपार्थिवादित्वात्समासः । **हरिं** विष्णुं **अभिजग्मुः** ॥

ते च प्रापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुषः ।
अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् ॥ ६ ॥

ते देवाः **च उदन्वन्तं** समुद्रम् । 'उदन्वानुदधौ च' इति निपातः । **प्रापुः** । **आदिपूरुषः** विष्णुः **च बुबुधे** । योगनिद्रां जहावित्यर्थः । गमनप्रतिबोधयोरविलम्बार्थौ चकारौ । तथा हि । **अव्याक्षेपः** गम्यस्याव्यासङ्गः । अविलम्ब इति यावत् **भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्लक्षणं** लिङ्गं **हि** । उक्तं च–'अनन्यपरता चास्य कार्यसिद्धेस्तु लक्षणम् ।' इति ॥

भोगिभोगासनासीनं ददृशुस्तं दिवौकसः ।
तत्फणामण्डलोदर्चिर्मणिद्योतितविग्रहम् ॥ ७ ॥

द्यौरोको येषां ते **दिवौकसः** देवाः । पृषोदरादित्वात्साधुः । यद्वा दिवशब्दोऽदन्तोऽप्यस्ति । तथा च बुद्धचरिते–'न शोभते तेन हि नो विना पुरं मरुत्वता वृत्रवधे यथा दिवम् ।' इति । तत्र 'दिवु क्रीडादौ' इति धातोः 'इगुपध–' इति कः । दिवमोक एषामिति विग्रहः । भोगिनः शेषस्य भोगः शरीरम् । 'भोगः सुखे स्त्र्यादि-

---

१ ऋष्यस्य शृङ्गमिव शृङ्गं यस्य । २ इष्टिं तेऽहं करिष्यामि पुत्रीयां पुत्रकारणात् । अथर्वशिरसि प्रोक्तैर्मन्त्रैः सिद्धां विधानतः ॥ इत्या० रामा. बा. १५ अ० । उक्तं च तैत्तिरीयसंहितायाम्–अग्नये पुत्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाकामोऽग्निरेवास्मै प्रजां जनयति वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छति । का० २ प्र० २ अनु० ४. भट्टोक्तमिष्टिलक्षणम्–इष्टिस्तु चरुणा प्रोक्ता यागस्तु पशुना स्मृतः । एतच्छेषः क्रतुः प्रोक्तो होमोऽन्यत्तूजनं स्मृतम् ॥

भूतावहेश्च फणकाययोः' इत्यमरः । स एवासनं सिंहासनम् । तत्रासीनमुपविष्टम् [**भोगिभोगासनासीनं**]। आसेः शानच् । 'ईदासः' इतीकारादेशः । तस्य भोगिनः फणामण्डले ये उदर्चिष उद्गमयः मणयस्तैर्द्योतितविग्रहं [**तत्फणामण्डलोदर्चिर्मणिद्योतितविग्रहं**] तं विष्णुं **ददृशुः** ॥

श्रियः पद्मनिषण्णायाः क्षौमान्तरितमेखले ।
अङ्के निक्षिप्तचरणमास्तीर्णकरपल्लवे ॥ ८ ॥

कीदृशं विष्णुम् । पद्मे निषण्णाया उपविष्टायाः [**पद्मनिषण्णायाः**] **श्रियः** क्षौमान्तरिता दुकूलव्यवहिता मेखला यस्य तस्मिन् [**क्षौमान्तरितमेखले**]। आस्तीर्णौ करपल्लवौ पाणिपल्लवौ यस्मिन् [**आस्तीर्णकरपल्लवे**]। [**निक्षिप्तचरणम्**] विशेषणद्वयेनापि चरणयोः सौकुमार्यात्कटिमेखलास्पर्शासहत्वं सूच्यते । तस्मिन् **अङ्के** निक्षिप्तौ चरणौ येन तम् ॥

प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभांशुकम् ।
दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥ ९ ॥

पुनः कीदृशम् । प्रबुद्धे विकसिते पुण्डरीके इवाक्षिणी यस्य तं [**प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षम्**]। दिवसे तु पुण्डरीकमेवाक्षि यस्येति विग्रहः । बालातपेन निभं सदृशमंशुकं यस्य तं [**बालातपनिभांशुकम्**]। पीताम्बरधरमित्यर्थः । अन्यत्र बालातपव्याजांशुकमित्यर्थः । 'निभो व्याजसदृक्षयोः' इति विश्वः । प्रकृष्ट आरम्भो योगो येषां ते प्रारम्भा योगिनः । तेषां सुखदर्शनं [**प्रारम्भसुखदर्शनम्**]। अन्यत्र प्रारम्भे आदौ सुखदर्शनम् । **शारदं** शरत्संबन्धिनं **दिवसमिव** स्थितम् ॥

प्रभानुलिप्तश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदर्पणम् ।
कौस्तुभाख्यमपां सारं बिभ्राणं बृहतोरसा ॥ १० ॥

पुनः किंविधम् । प्रभयानुलिप्तमनुरञ्जितं श्रीवत्सं नाम लाञ्छनं येन तं [**प्रभानुलिप्तश्रीवत्सम्**] लक्ष्म्या विभ्रमदर्पणं [**लक्ष्मीविभ्रमदर्पणं**] कौस्तुभ इत्याख्या यस्य तं [**कौस्तुभाख्यम्**]। **अपां** समुद्राणां **सारं** स्थिरांशम् । अम्मयमणिमित्यर्थः । **बृहता उरसा बिभ्राणम्** ॥

बाहुभिर्विटपाकारैर्दिव्याभरणभूषितैः ।
आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥ ११ ॥

---

१ मेखलायाः कठिनस्पर्शेन चरणक्लेशो मा भूदिति हेतोरित्य० । २ 'प्रफुल्ल' इ० पा० ३ 'बिभ्रतम्' इ. पा० ४ श्रीयुक्तो वत्सः श्रीवत्सः । श्रीवत्सो नाम भगवतो वक्षःस्थलस्थ-महत्त्वलक्षणं श्वेतरोमावर्तविशेषः । भृगुपदाघातचिह्नमिति भागवते । कौस्तुभज्योतिरेव श्रीवत्स इत्यपि तत्रैवोक्तम् । यथा—कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्बिभर्त्यजः । तत्प्रभां व्यापिनीं साक्षाच्छ्रीवत्समुरसा विभुः ॥ इ० । ५ कुं भूमिं स्तोभतीति कुस्तुभः समुद्रस्तस्माज्जातम् । ६ 'अपां मध्यात्'; 'पयोमध्यात्' इ० पा०

विटपाकारैः शाखाकारैः **दिव्याभरणभूषितैः बाहुभिः** उपलक्षितम् । अत एव **अपां** सैन्धवीनां **मध्ये आविर्भूतमपरं** द्वितीयं **पारिजातमिव** स्थितम् ॥

दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः ।
हेतिभिश्चेतनावद्भिरुदीरितजयस्वनम् ॥ १२ ॥

दैत्यस्त्रीगण्डलेखानाम् असुराङ्गनागण्डस्थलीनां यो मदरागस्तं विलुम्पन्ति हरन्तीति मदरागविलोपिनः तैः [**मदरागविलोपिभिः**]। **चेतनावद्भिः** सजीवैः **हेतिभिः** सुदर्शनादिभिः शस्त्रैः । 'रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः।' इत्यमरः । **उदीरितजयस्वनम्** । जयशब्दमुद्धोषयन्तीभिर्मूर्तिमतीभिरस्त्रदेवताभिरुपास्यमानमित्यर्थः ॥

मुक्तशेषविरोधेन कुलिशव्रणलक्ष्मणा ।
उपस्थितं प्राञ्जलिना विनीतेन गरुत्मता ॥ १३ ॥

मुक्तो भगवत्संनिधानात्त्यक्तः शेषेणाहीश्वरेण सह विरोधः सहजमपि वैरं येन तेन [**मुक्तशेषविरोधेन**] । कुलिशव्रणा अमृताहरणकाल इन्द्रयुद्धे ये वज्रप्रहारास्त एव लक्ष्माणि यस्य स तेन [**कुलिशव्रणलक्ष्मणा**] । प्रबद्धोऽञ्जलिर्येन तेन **प्राञ्जलिना** । प्रबद्धाञ्जलिनेत्यर्थः । **विनीतेन** अनुद्धतेन **गरुत्मतोपस्थितम्** उपासितम् । पुरा किल मातलिप्रार्थितेन भगवता तद्दुहितुर्गुणकेश्याः पत्युः कस्यचित्सर्पस्य गरुडादभयदाने कृते स्वविपक्षरक्षणक्षुभितं पक्षिराजं त्वद्वोढाहं त्वत्तो बलाढ्य इति गर्वितं स्ववामतर्जनीभारेणैव भङ्क्त्वा भगवान्विनिनायेति महाभारतीयां कथां सूचयति विनीतेनेत्यनेन ॥

योगनिद्रान्तविशदैः पावनैरवलोकनैः ।
भृग्वादीननुगृह्णन्तं सौखशायनिकानृषीन् ॥ १४ ॥

योगो मनसो विषयान्तरव्यावृत्तिः । तद्रूपा या निद्रा तस्या अन्तेऽवसाने विशदैः प्रसन्नैः [**योगनिद्रान्तविशदैः**] **पावनैः** शोधनैः **अवलोकनैः** । सुखशयनं पृच्छन्तीति सौखशायनिकास्तान् [**सौखशायनिकान्**] । 'पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः' इत्युपसंख्यानाट्ठक्प्रत्ययः । **भृग्वादीनृषीननुगृह्णन्तम्** ॥

प्रणिपत्य सुरास्तस्मै शमयित्रे सुरद्विषाम् ।
अथैनं तुष्टुवुः स्तुत्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १५ ॥

---

१ पारिणः सागराज्जातः पारिजातः । २ 'मूर्तिमद्भिः प्रहरणैः' इ. पा० । ३ 'त्यक्तशेषाहिवैरेण' इ. वल्लभसंमतः पाठः । 'गरुडोरगयोः शाश्वतिको विरोधः । प्रभुसंनिधौ विरोधिनोऽपि विनीता न वैरायन्ते' इति तद्व्याख्या । ४ स्वात्मनिष्ठेति यावत् । उक्तं च कुमारे-'स्वात्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे । ' इ. । ५ एवं हरिवंशेऽपि वर्णनम्-तं शयानं महात्मानं भवाय जगतः प्रभुम् । उपासांचक्रिरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तथा ॥ + + विष्णुं निद्रामयं योगं प्रविष्टं तमसा वृतम् । ते तु ब्रह्मर्षयः सर्वे पितामहपुरोगमाः । विदुस्तं न क्वचित्सुप्तं क्वचिदासीनमासनं ॥ इ० ।

अथ दर्शनानन्तरं **सुराः सुरद्विषाम्** असुराणां **शमयित्रे** विनाशकाय **तस्मै** विष्णवे **प्रणिपत्य स्तुत्यं** स्तोत्रार्हम् । ‘एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्’ इति क्यप्प्रत्ययः । वाक्च मनश्च वाङ्मनसे । ‘अचतुर–’ इत्यच्प्रत्ययान्तो निपातः । तयोर्गोचरो विषयो न भवतीत्यवाङ्मनसगोचरः । तम् [**अवाङ्मनसगोचरम्**] **एनं** विष्णुं **तुष्टुवुः** अस्तुवन् ॥

नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु बिभ्रते ।
अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं त्रेधास्थितात्मने ॥ १६ ॥

पूर्वम् आदौ **विश्वसृजे** विश्वस्रष्ट्रे **तदनु** सर्गानन्तरं **विश्वं बिभ्रते** पुष्णते । **अथ विश्वस्य संहर्त्रे** । एवं त्रेधा सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वेन स्थित आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै [**त्रेधास्थितात्मने**] ब्रह्मविष्णुहरात्मने **तुभ्यं नमः** ॥

ननु कूटस्थस्य कथं त्रैरूप्यमित्याशङ्क्यौपाधिकमित्याह—

रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्नुते ।
देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥ १७ ॥

एकरसं मधुरैकरसं दिवि भवं **दिव्यं पयः** वर्षोदकं **देशे देशे** ऊषरादिदेशेऽन्यात्र सत् **रसान्तराणि** लवणादीनि **यथा अश्नुते** प्राप्नोति । **एवमविक्रियः** निर्विकारः । एकरूप इत्यर्थः । **त्वं गुणेषु** सत्त्वादिषु **अवस्थाः** स्रष्टृत्वादिरूपाः अश्नुषे ॥

अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थी प्रार्थनावहः ।
अजितो जिष्णुरत्यन्तमव्यक्तो व्यक्तकारणम् ॥ १८ ॥

हे देव **त्वममेयः** लोकैरियत्तया न परिच्छेद्यः । **मितलोकः** परिच्छिन्नलोकः । **अनर्थी** निःस्पृहः । आवहतीत्यावहः । पचाद्यच् । प्रार्थनानामावहः कामदः [**प्रार्थनावहः**] । **अजितः** अन्यैर्न जितः । **जिष्णुः** जयशीलः । **अत्यन्तमव्यक्तः** अतिसूक्ष्मरूपः । व्यक्तस्य स्थूलरूपस्य कारणम् [**व्यक्तकारणम्**] ॥

---

१ उक्तं च तैत्तिरीयोपनिषदि–‘यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह’ इति । २ तथा च श्रुतिः–‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म ।’ इति । स्मृतिश्च–‘ब्रह्मत्वे सृजते लोकान् विष्णुत्वे पालयत्यपि । रुद्रत्वे संहरत्येव तिस्रोऽवस्थाः स्वयंभुवः ॥’ ‘दर्शयन्महिमानं त्वं तिसृभिर्मूर्तिभिः प्रभुः । उत्पत्तिस्थितिनाशानामेकोऽभूः कारणं स्मृतम् ॥’ इति शिवपुराणम् । ३ तत्त्वतो निरुपाधिकस्वरूपोऽपि त्वयि स्रष्टृत्वादिव्यवहारो गुणोपाधिनिबन्धन इति भावः । ४ अत्र श्रुतिः–‘सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म’ इति । ‘यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम्’ इ० छान्दोग्यं च । ५ अखिलजगतो भगवतः अंशभूतत्वात् । ‘पादोऽस्य विश्वा भूतानि’ इति श्रुतेः । ६ अत्र गीतावचनम्–‘न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।’ इति । ७ उक्तं च महाभारते–‘विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते’ । इ० । ८ अव्यक्तमत्र सूक्ष्ममतीन्द्रियं लिङ्गग्राह्यं परं ब्रह्म । तदुक्तम्–‘अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम्’ । इ० । यद्वा सोपाधिकं समष्टिरूपं ब्रह्म–‘महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः’ इ० श्रुतेः । अव्यक्तस्य व्यक्तकारणत्वे ईश्वरगीतावचनम्–अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ इति ।

हृदयस्थमनासन्नमकामं त्वां तपस्विनम् ।
दयालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः ॥ १९ ॥

हे देव **त्वां हृदयस्थं** सर्वान्तर्यामितया नित्यसंनिहितं तथापि **अनासन्नम्** अगम्यरूपत्वाद्विप्रकृष्टं च **विदुः** । संनिकृष्टस्यापि विप्रकृष्टत्वमिति विरोधः । तथा **अकामम्** । न कामोऽभिलाषोऽस्य तं परिपूर्णत्वान्निःस्पृहत्वाच्च निष्कामम् । तथापि **तपस्विनं** प्रशस्ततपोयुक्तं विदुः । यो निष्कामः स कथं तपः कुरुत इति विरोधः । [परिहारस्तु ऋषिरूपेण दुस्तरं तपस्तप्यते ।] **दयालुं** परदुःखप्रहरणेच्छुं तथापि **अनघस्पृष्टं** नित्यानन्दस्वरूपत्वाददुःखिनं विदुः । 'अघं दुरितदुःखयोः' इति विश्वः । दयालुरदुःखी चेति विरोधः । 'ईर्ष्यी घृणी त्वसंतुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः । परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदुःखिताः ॥' इति महाभारते । **पुराणम्** अनादिम् **अजरं** निर्विकारत्वादक्षरं विदुः । चिरंतनं न जीर्यतीति विरोधालंकारः । उक्तं च— 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधालंकृतिर्मता ।' इति । विरोधेन चालौकिकमहिमत्वं व्यज्यते ॥

सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।
सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥ २० ॥

त्वं जानातीति ज्ञः । 'इगुपध–' इति कप्रत्ययः । सर्वस्य ज्ञः **सर्वज्ञः अविज्ञातः** । न केनापि विज्ञात इत्यर्थः । त्वं [**सर्वयोनिः**] सर्वस्य योनिः कारणम् । त्वमात्मन एव भवतीति **आत्मभूः** । न ते किंचित्कारणमस्तीत्यर्थः । त्वं सर्वस्य प्रभुः [**सर्वप्रभुः**] **त्वमनीशः । त्वमेकः सर्वरूपभाक्** । त्वमेक एव सर्वात्मना वर्तस इत्यर्थः ॥

सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम् ।
सप्तार्चिर्मुखमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥ २१ ॥

हे देव **त्वां** सप्तभिः सामभी रथंतरादिभिरुपगीतं [**सप्तसामोपगीतम्**] । 'ताद्धितार्थ–' इत्युत्तरपदसमासः । सप्तानामर्णवानां जलं सप्तार्णवजलम् । पूर्ववत्समासः । तत्र शेते यः स सप्तार्णवजलेशयः । तं [**सप्तार्णवजलेशयम्**] । 'शयवासवासिष्वकालात्'

---

१ मदया० इति । २ अत्र गीता–वहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ ३ परिपूर्णकामस्यापि भगवतो दयालुत्वात् लोकानुग्रहार्थं प्रवृत्तिः । तदुक्तं भगवद्गीतासु—न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन । नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ इ० । ४ अत्र माण्डूक्यश्रुतिः—'एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्' । इ०. ५ 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतेः । ६ 'रथन्तरबृहत्सामवामदेव्यवैरूप्यपावमानवैराजचान्द्रमसाभिधानानि तैः । इदं विष्णुरित्यादि विष्णोरराटमित्यन्तैर्वोपगीतम्' इ० दिनकरः । सप्तार्णवा वायुपुराणे यथा–क्षीरोदो लवणोदश्च दध्योदश्च घृतोदकः । स्वादूदकः सुरोदश्च तथैवेक्षुरसोदधिः ॥ अग्नेः सप्तजिह्वा यथा–काली कराली धूम्रा च लोहिता च मनोजवा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपा (रुचीति मुण्डकोपनिषदि) सप्त जिह्वाः प्रकीर्तिताः ॥ इ० गर्गः । भवति हिरण्या कनका रक्ता कृष्णा च सुप्रभा चान्या । अतिरक्ता बहुरूपेति सप्त सप्तार्चिषो जिह्वाः ॥ इ० हलायुधः । भूः भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यं चेति सप्तलोकाः ।

इत्यलुक् । सप्तार्चिर्मुखं यस्य तं **सप्तार्चिर्मुखम्**। 'अग्निमुखा वै देवाः' इति श्रुतेः । सप्तानां लोकानां भूर्भुवःस्वरादीनामेकसंश्रयम् [**सप्तलोकैकसंश्रयम्**] एवंभूतम् **आचख्युः** ॥

चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः ।
चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात् ॥ २२ ॥

[**चतुर्वर्गफलं**] चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गश्चतुर्वर्गः । 'त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः ।' इत्यमरः । तत्फलकं यत् **ज्ञानम्** । चत्वारि युगानि कृतत्रेतादीनि यासु ताः **चतुर्युगाः कालावस्थाः** कालपरिमाणम् । चत्वारो वर्णाः प्रकृता उच्यन्ते यस्मिन्निति **चतुर्वर्णमयः**। चातुर्वर्ण्यप्रचुर इत्यर्थः । तत्प्रकृतवचने मयट् । 'तद्धितार्थ–' इत्यादिना तद्धितार्थे विषये तत्पुरुषः । स **लोकः** । इत्येवंरूपं **सर्वं चतुर्मुखात्** चतुर्मुखरूपिणः **त्वत्तः**। जातमिति शेषः । 'इदं सर्वमसृजत यदिदं किंचित्' इति श्रुतेः ॥

अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।
ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥ २३ ॥

[**अभ्यासनिगृहीतेन**] अभ्यासेन निगृहीतं विषयान्तरेभ्यो निवर्तितम् । तेन । **मनसा योगिनः हृदयाश्रयं** हृत्पद्मस्थं **ज्योतिर्मयं त्वां विमुक्तये** मोक्षार्थं **विचिन्वन्ति** अन्विष्यन्ति । ध्यायन्तीत्यर्थः ॥

अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।
स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥ २४ ॥

न जायत इत्यजः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्ययः । तस्य **अजस्य** जन्मशून्यस्यापि **जन्म गृह्णतः**। मत्स्यादिरूपेण जायमानस्य । **निरीहस्य** चेष्टारहितस्यापि **हतद्विषः** शत्रून् हतवतः । **जागरूकस्य** सर्वसाक्षितया नित्यप्रबुद्धस्यापि **स्वपतः** योगनिद्रामनुभवतः । इत्थं विरुद्धचेष्टस्य **तव याथार्थ्यं कः वेद** वेत्ति । 'विदो लटो वा' इति णलादेशः ॥

---

१ 'कालावस्था चतुर्युगा,' सर्वं–'सर्गः' इ० पा० । २ 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।' इति भगवद्वचनात् । ब्राह्मणोस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत । इति श्रुतेश्च । ३ हृदयमनसोर्भेदे वसिष्ठः–यतो निर्याति विषयो यस्मिंश्चैव प्रलीयते । हृदयं तद्विजानीयान्मनसः स्थितिकारणम् ॥ तस्मिन्हृदये अनाहताख्यं द्वादशदलं पद्ममस्ति । तत्र स्थितमोंकाररूपमीश्वरं योगिनो ध्यायन्ति–हृदयेऽनाहतं चक्रं शिवस्य प्रणवाकृतेः । पूजास्थानं तदिच्छन्ति युतं द्वादशभिर्दलैः ॥ उक्तं चान्यत्र—अनाहताख्यं पद्मं तन्मुनिभिः परिकीर्तितम् । आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम् ॥ ब्रह्मणो ज्योतिःस्वरूपत्वे–'अयं पुरुषः स्वयंज्योतिः' 'यदर्चिमद्यदणु' 'तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः' इत्यादिश्रुतयः प्रमाणम् । अत्र विषये भगवद्गीतावचनम्–अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना । परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ इति । ४ 'याथात्म्यम्' इति पा० । ५ 'न हि जातो न जायेहं न जनिष्ये कदाचन । क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः' ॥ 'अजोपि सन्नव्ययात्मा–' 'अजो नित्यः शाश्वतोयम्' इत्यादि गीतावचनानि स्वयमेवानुसंधेयानि ।

शब्दादीन्विषयान्भोक्तुं चरितुं दुश्चरं तपः ।
पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्तितुम् ॥ २५ ॥

किं च । कृष्णादिरूपेण **शब्दादीन्विषयान्भोक्तुम्** । नरनारायणादिरूपेण **दुश्चरं तपश्चरितुम्** । तथा दैत्यमर्दनेन **प्रजाः पातुम्** । **औदासीन्येन** ताटस्थ्येन **वर्तितुं** च **पर्याप्तः** समर्थः **असि** । भोगतपसोः पालनौदासीन्ययोश्च परस्परविरुद्धयोराचरणे त्वदन्यः कः समर्थ इत्यर्थः ॥

बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।
त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्नवीया इवार्णवे ॥ २६ ॥

आगमैः त्रयीसांख्यादिभिर्दर्शनैः **बहुधा भिन्नाः अपि सिद्धिहेतवः** पुरुषार्थसाधकाः **पन्थानः** उपायाः । जाह्नव्या इमे **जाह्नवीयाः** गाङ्गाः । 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्ययः । **ओघाः** प्रवाहाः । तेऽप्यागमैरागतिभिर्बहुधा भिन्नाः सिद्धिहेतवश्च । **अर्णवे इव** । **त्वय्येव निपतन्ति** प्रविशन्ति । येन केनापि रूपेण त्वामेवोपयान्तीत्यर्थः । यथाहुराचार्याः–'किं बहुना कारवोऽपि विश्वकर्मेत्युपासते' इति ॥

त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।
गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयःसंनिवृत्तये ॥ २७ ॥

त्वयि आवेशितं निवेशितं चित्तं यैस्तेषां [**आवेशितचित्तानाम्**]। तुभ्यं समर्पितानि कर्माणि यैस्तेषां [**त्वत्समर्पितकर्मणाम्**] । 'मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि कौन्तेय प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥' इति भगवद्वचनात् । **वीतरागाणां** विरक्तानां **अभूयःसंनिवृत्तये** अपुनरावृत्तये । मोक्षायेत्यर्थः । **त्वम् एव गतिः** साधनम् । 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतेरित्यर्थः॥

प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो मह्यादिर्महिमा तव ।
आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ॥ २८ ॥

प्रत्यक्षः प्रत्यक्षप्रमाणगम्यः **अपि तव मह्यादिः** पृथिव्यादिः **महिमा** ऐश्वर्यम् । **अपरिच्छेद्यः** इयत्तया नावधार्यः । आप्तवाग्वेदः । 'यतो वा इमानि भूतानि जा-

---

१ 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामजो ह्येको जुषमाणोनुशेते' इत्यादयः श्रुतयोत्र प्रमाणम् । २ 'वेदा विभिन्ना स्मृतयो विभिन्ना नैको मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम्' इति विप्रतिपन्नेष्वपि शास्त्रकारेषु प्रतिपाद्यस्त्वमेक एव । एकमेव परमेश्वरं त्वां नामरूपादिभेदेन सर्वे उपासते इति भावः । अत्रानुरूपं वचनं पाद्मे–यथाद्रिप्रभवा नद्यः पर्जन्यापूरिताः प्रभो । विशन्ति सर्वतः सिन्धुमद्वानस्त्वां तथाखिलाः ॥ महिम्नस्तोत्रेपि–त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमदः पथ्यमिति च । रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषां नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥ ३ 'ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः । अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते । तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ॥' इति वचनाच । वायुपुराणे--देहिनां याः प्रवर्तन्ते प्रातरारभ्य स्वाः क्रियाः । ताश्च विष्ण्वर्पणं कुर्वन्कर्मपाशाद्विमुच्यते ॥ ४ श्वेताश्वतरो० ३. ८.

यन्त' इत्यादिश्रुतेः । अनुमानं क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदित्यादिकम् । ताभ्यां [**आप्तवागनुमानाभ्याम्**] **साध्यं** गम्यं **त्वां प्रति का कथा** । प्रत्यक्षमपि त्वत्कृतं जगदपरिच्छेद्यम् । तत्कारणप्रत्यक्षस्त्वमपरिच्छेद्य इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः ।
अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि ॥ २९ ॥

स्मरणेनैव केवलं कृत्स्नम् । ' केवलः कृत्स्न एकश्च ' इति शाश्वतः । **पुरुषं** स्मर्तारं जनं **पुनासि** । **यतः** यदित्यर्थः । **अनेन** स्मृतिकार्येणैव **त्वयि** त्वद्विषये याः **शेषाः** अवशिष्टाः **वृत्तयः** दर्शनस्पर्शनादयो व्यापारास्ताः **निवेदितफलाः** विज्ञापितकार्याः । तव स्मरणस्यैवैतत्फलम् । दर्शनादीनां तु कियदिति नावधारयाम इति भावः ॥

उदधेरिव रत्नानि[3] **तेजांसीव विवस्वतः ।**
स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते दूराणि चरितानि ते ॥ ३० ॥

उदधेः रत्नानीव । **विवस्वतस्तेजांसीव** । **दूराणि** अवाङ्मनसगोचराणि ते **चरितानि स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते** । निःशेषं स्तोतुं न शक्यन्त इत्यर्थः ॥

अनवाप्तमवाप्तव्यं न ते किंचन विद्यते ।
लोकानुग्रह एवैको हेतुस्ते जन्मकर्मणोः ॥ ३१ ॥

अनवाप्तम् अप्राप्तम् । **अवाप्तव्यं** प्राप्तव्यं **ते** तव **किंचन** किंचिदपि **न विद्यते** । नित्यपरिपूर्णत्वादिति भावः । तर्हि किंनिबन्धने जन्मकर्मणी । तत्राह— लोकेति । **एको लोकानुग्रह एव ते** तव **जन्मकर्मणोर्हेतुः** । परमकारुणिकस्य ते परार्थैव प्रवृत्तिः । न स्वार्थेत्यर्थः ॥

महिमानं यदुत्कीर्त्य तव संह्रियते वचः ।
श्रमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ॥ ३२ ॥

तव महिमानम् उत्कीर्त्य वचः संह्रियते इति **यत्** । **तत्** वचःसंहरणं **श्रमेण** वाग्व्यापारश्रान्त्या । **अशक्त्या** कार्त्स्न्येन वक्तुमशक्यत्वात् **वा** । **गुणानामियत्तया** एतावन्मात्रतया **न** । तेषामानन्त्यादिति भावः ॥

---

१ तैत्तिरीयो० ३-१; 'द्यावाभूमी जनयन्देव एक आस्ते विश्वस्य कर्ता भुवनस्य भोक्ता' इत्यादिश्रुतेश्च । २ कलिकल्मषमत्युग्रं नरकार्तिप्रदं नृणाम् । प्रयाति विलयं सद्यः सकृद्यत्रानुसंस्मृतेः ॥ इति विष्णुपुराणे । ३ 'तोयानि' इ०, दूराणि–'दूरेण' इ० च पाठः । ४ 'यतो वाचो निवर्तन्ते' 'यद्वाचानभ्युदितम्' इत्यादि श्रुतयोऽत्र प्रमाणम् । ५ क्लेशकर्मविपाकाशयादिभिरपरामृष्टोऽपि परमेश्वरः स्वेच्छया लौकिकवैदिकसंप्रदायप्रवृत्त्यर्थं जन्मकर्मणोः प्रवर्तते । यदाह परमेश्वर एव–"यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥" इति ।

इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमधोक्षजम् ।
भूतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ॥ ३३ ॥

इति ते सुरास्तम् अधोभूतमक्षजमिन्द्रियजं ज्ञानं यस्मिंस्तम् **अधोक्षजम्**[1] विष्णुं **प्रसादयामासुः** प्रसन्नं चक्रुः । **हि** यस्मात् **परमेष्ठिनः** सर्वोत्तमस्य तस्य देवस्य **सा** देवैः कृता **भूतार्थव्याहृतिः** भूतस्य सत्यस्यार्थस्य व्याहृतिरुक्तिः । 'युक्ते क्ष्मादावृते भूतम्' इत्यमरः । **न स्तुतिः** न प्रशंसामात्रम् । महान्तो हि यथार्थवचनसुलभा इति भावः । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । 'परमे कित्' इत्युणादिसूत्रेण तिष्ठतेरिनिः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । 'स्थास्थिन्स्थृणाम्' इति वक्तव्यात्षत्वम् ॥

तस्मै कुशलसंप्रश्नव्यञ्जितप्रीतये सुराः ।
भयमप्रलयोद्वेलादाचख्युर्नैर्ऋतोदधेः ॥ ३४ ॥

सुराः देवाः । कुशलस्य संप्रश्नेन व्यञ्जिता प्रकटिता प्रीतिर्यस्य तस्मै [**कुशलसंप्रश्नव्यञ्जितप्रीतये**] लक्षितप्रसादायेत्यर्थः[2] । अन्यथा अनवसरविज्ञप्तिर्मुखराणामिव निष्फला स्यादिति भावः । **तस्मै** विष्णवेऽप्रलये प्रलयाभावेऽप्युद्वेलादुन्मर्यादात् [**अप्रलयोद्वेलात्**] नैर्ऋतो राक्षसः । स एवोदधिः तस्माद् [**नैर्ऋतोदधेः**] **भयमाचख्युः** कथितवन्तः ॥

अथ वेलासमासन्नशैलरन्ध्रानुनादिना ।
स्वरेणोवाच भगवान्परिभूतार्णवध्वनिः ॥ ३५ ॥

अथ वेलायामब्धिकूले समासन्नानां संनिकृष्टानां शैलानां रन्ध्रेषु गह्वरेष्वनुनादिना प्रतिध्वनिमता [**वेलासमासन्नशैलरन्ध्रानुनादिना**] **स्वरेण परिभूतार्णवध्वनिः** तिरस्कृतसमुद्रघोषः **भगवान्**[3] **उवाच** ॥

पुराणस्य कवेस्तस्य वर्णस्थानसमीरिता ।
बभूव कृतसंस्कारा चरितार्थैव भारती ॥ ३६ ॥

---

१ अधः कृतानि जितानीन्द्रियाणि यैस्तेषामधोक्षाणां जायते प्रत्यक्षो भवतीति वा । 'अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः' इ. भारते उ० प० । यद्वा—अधःशब्देन ब्रह्माण्डस्याधरकपालम्, अक्षशब्देन चोपरितनकपालमुच्यते । तयोर्मध्ये वैराजरूपेण जायत इत्यधोक्षजः । हरिवंशे त्वन्यैवास्य व्युत्पत्तिरुक्ता यथा—प्रत्यक्षं शूरसेनानां श्रूयतां महदद्भुतम् । अधोऽनेन शयानेन शकटान्तरचारिणा ॥ राक्षसी निहता रौद्री शकुनीवेषधारिणी । पूतना नाम घोरा सा महाकाया महाबला ॥ विषदिग्धं स्तनं क्षुद्रा प्रयच्छन्ती जनार्दनं । ददृशुस्तां विनिहतां राक्षसीं ते वनौकसः ॥ बलेः सुतां महाघोरां भीषणां विकृताननाम् । पुनर्जातोयमित्याहुरुक्तस्तस्मादधोक्षजः ॥ इति ॥ अधः अक्षजमिन्द्रियजन्यं ज्ञानं यस्येति वा । २ युक्तैव प्रीतिचिह्नदर्शनानन्तरप्रार्थना । तदुक्तं कुमारसंभवे—'कालप्रयुक्ता खलु कार्यविद्भिर्विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति' । ३ भगं ऐश्वर्यषट्कमस्यास्तीति भगवान् । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना ॥

पुराणस्य चिरंतनस्य **कवेः तस्य** भगवतो वर्णस्थानेषूरःकण्ठादिषु समीरिता सम्यगुच्चारिता [**वर्णस्थानसमीरिता**]। अत एव कृतः संपादितः संस्कारः साधुत्वस्पष्टतादिप्रयत्नो यस्याः सा [**कृतसंस्कारा**] **भारती** वाणी **चरितार्था** कृतार्था **बभूवैव**। एवकारस्त्वसंभावनाविपरीतभावनाव्युदासार्थः ॥

बभौ सदशनज्योत्स्ना सा विभोर्वदनोद्गता।
निर्यातशेषा चरणाद्गङ्गेवोर्ध्वप्रवर्तिनी ॥ ३७ ॥

विभोः विष्णोः वदनादुद्गता निःसृता [**वदनोद्गता**]। **सदशनज्योत्स्ना** दन्तकान्तिसहिता। इदं च विशेषणं धावल्यातिशयार्थम्। अत एव **सा** भारती **चरणाद्** अङ्घ्रेर्निर्याता चासौ शेषा च **निर्यातशेषा**। निःसृतावशिष्टेत्यर्थः। 'स्त्रियाः पुंवत्–' इत्यनुवर्त्य 'पुंवत्कर्मधारय–' इति पुंवद्भावः। निर्यातशब्दस्य या निर्याता सावशेषा सा गङ्गेवेति सामानाधिकरण्यानिर्वाहः। निर्यातायाः शेषेति विग्रहे पुंवद्भावो दुर्घट एव। **ऊर्ध्वप्रवर्तिनी** ऊर्ध्ववाहिनी **गङ्गेव बभौ**। इत्युत्प्रेक्षा ॥

यदाह भगवांस्तदाह—

जाने वो रक्षसाक्रान्तावनुभावपराक्रमौ।
अङ्गिनां तमसेवोभौ गुणौ प्रथममध्यमौ ॥ ३८ ॥

हे देवाः **वः** युष्माकम् **अनुभावपराक्रमौ** महिमपुरुषकारौ **रक्षसा** रावणेन। **अङ्गिनां** शरीरिणां **प्रथममध्यमौ उभौ गुणौ** सत्त्वरजसी **तमसा इव** तमोगुणेनेव। **आक्रान्तौ जाने**। वाक्यार्थः कर्म ॥

विदितं तप्यमानं च तेन मे भुवनत्रयम्।
अकामोपनतेनेव साधोर्हृदयमेनसा ॥ ३९ ॥

किं च। [**अकामोपनतेन**] अकामेनानिच्छयोपनतेन प्रमादादागतेन **एनसा** पापेन **साधोः** सज्जनस्य **हृदयमिव**। **तेन** रक्षसा **तप्यमानं** संतप्यमानम्। तपेर्भौवादिकात्कर्मणि शानच्। **भुवनत्रयं च मे विदितम्**। मया ज्ञायत इत्यर्थः। 'मतिबुद्धि–' इत्यादिना वर्तमाने क्तः। 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी ॥

कार्येषु चैककार्यत्वादभ्यर्थ्योऽस्मि न वज्रिणा।
स्वयमेव हि वातोऽग्नेः सारथ्यं प्रतिपद्यते ॥ ४० ॥

---

१ आदौ वेदरूपस्य काव्यस्य स्रष्टृत्वाद्भगवतः पुराणकवित्वम्। तदुक्तम्–अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा। आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ २ वर्णस्थानानि शिक्षाकृदुक्तानि यथा—अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ ३ गङ्गाया हरिचरणोत्पत्तिः विष्णुपुराणे–एवमेतत्परं विष्णोस्तृतीयममलात्मकम्। आधारभूतं लोकानां त्रयाणां वृद्धिकारणम् ॥ ततः प्रवर्तते ब्रह्मन्सर्वपापहरा सरित्। वामपादाम्बुजाङ्गुष्ठनखस्रोतोविनिर्गता ॥ ४ उपमेयभूताया वाण्या उपमानभूताया गङ्गाया सहाभेदेन संभावनया उत्प्रेक्षालंकारः। स च इवप्रयोगाद्वाच्यः।

किं च । **एककार्यत्वाद्** आवयोरेककार्यकत्वाद्धेतोः । **कार्येषु** कर्तव्यार्थेषु विषयार्थेषु **वज्रिणा** इन्द्रेण **अभ्यर्थ्यः** इदं कुर्विति प्रार्थनीयः **नास्मि** । तथा हि । **वातः स्वयमेवाग्नेः सारथ्यं** साहाय्यं **प्रतिपद्यते** प्राप्नोति **हि** । न तु वह्निप्रार्थनया । इत्येवकारार्थः । प्रेक्षावतां हि स्वार्थेषु स्वत एव प्रवृत्तिः । न तु परप्रार्थनया । स्वार्थश्चायं ममापीत्यर्थः ॥

पुरा किल त्रिपुरारिप्रीणनाय स्वशिरांसि छिन्दता दशकंधरेण यद्दशमं शिरोऽवशेषितं तन्मच्चक्रार्थमित्याह—

स्वासिधारापरिहृतः कामं चक्रस्य तेन मे ।
स्थापितो दशमो मूर्धा लभ्यांश इव रक्षसा ॥ ४१ ॥

स्वासिधारया स्वखड्गधारया परिहृतः [**स्वासिधारापरिहृतः**] अच्छिन्न इत्यर्थः । **दशमो मूर्धा मे** मम **चक्रस्य कामं** पर्याप्तो **लभ्यांशः** प्राप्तव्यभागः **इव तेन रक्षसा स्थापितः** । तत्सर्वथा तमहं हनिष्यामीत्यर्थः ॥

तर्हि किं प्रागुपेक्षितमत आह—

स्रष्टुर्वरातिसर्गात्तु मया तस्य दुरात्मनः ।
अत्यारूढं रिपोः सोढं चन्दनेनेव भोगिनः ॥ ४२ ॥

किं **तु स्रष्टुः** ब्रह्मणः **वरातिसर्गाद्** वरदानाद्धेतोः । **मया तस्य दुरात्मनः रिपोः** रावणस्य **अत्यारूढम्** अत्यारोहणम् । अतिवृद्धिरित्यर्थः । 'नपुंसके भावे क्तः' । **भोगिनः** सर्पस्यात्यारूढं **चन्दनेन इव** । **सोढम्** । चन्दनद्रुमस्यापि तथा सहनं स्रष्टुर्नियतेरिति द्रष्टव्यम् ॥

संप्रति वरस्वरूपमाह—

धातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राक्षसः ।
दैवात्सर्गादवध्यत्वं मर्त्येष्वास्थापराङ्मुखः ॥ ४३ ॥

स राक्षसः तपसा प्रीतं संतुष्टं **धातारं** ब्रह्माणम् । **मर्त्येषु** विषये **आस्थापराङ्मुखः** आदरविमुखः सन् । मर्त्याननादृत्येत्यर्थः । **दैवाद्** अष्टविधात् **सर्गाद्** देवसृष्टेः **अवध्यत्वं ययाचे हि** ॥

तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य मनुष्यावतारेण हनिष्यामीत्याह—

---

१ विष्णोरिन्द्रसखित्वमृग्वेदेप्युक्तम्—' विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ।' इ० मं० १ सू० २२. ' समीरणो नोदयिता भवेति व्यादिश्यते केन हुताशनस्य ' इति समानार्थः श्लोकांशः कुमारसंभवे । २ 'लव्यांशः छेद्यभाग इव' इति मूलटीकयोः पा०. ३ अत्र भागवतम्—'देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुराः । गन्धर्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः ॥ भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याध्राः किन्नरादयः ॥' तत्र (१) विबुधाः, (२) पितरः, (३) असुराः, (४) गन्धर्वाप्सरसः, (५) यक्षरक्षांसि, (६) भूतप्रेतपिशाचाः, (७) सिद्धचारणविद्याधराः (८) किन्नरादयः इति श्रीधरः । भारतेपि—गन्धर्वदेवासुरतो यक्षराक्षसतस्तथा । सर्पकिन्नरभूतेभ्यो न भूयान्मे पराभवः ॥ इति ।

सोऽहं दाशरथिर्भूत्वा रणभूमेर्बलिक्षमम् ।
करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरःकमलोच्चयम् ॥ ४४ ॥

सोऽहम् दशरथस्यापत्यं पुमान् **दाशरथिः** । ' अत इञ् ' इति इञ्प्रत्ययः । रामः **भूत्वा तीक्ष्णैः शरैः** तस्य रावणस्य शिरांस्येव कमलानि तेषामुच्चयं राशिं [**तच्छिरःकमलोच्चयम्**] **रणभूमेर्बलिक्षमं** पूजार्हं **करिष्यामि** । पुष्पनिष्पाद्या हि पूजेति भावः ॥

अचिराद्यज्वभिर्भागं कल्पितं विधिवत्पुनः ।
मायाविभिरनालीढमादास्यध्वे निशाचरैः ॥ ४५ ॥

हे देवाः **यज्वभिः** याज्ञिकैः **विधिवत्कल्पितम्** उपहृतं **भागं** हविर्भागं **मायाविभिः** मायावद्भिः । ' अस्मायामेधास्रजो विनिः ' इति विनिप्रत्ययः । **निशाचरैः** रक्षोभिः **अनालीढम्** अनास्वादितं यथा तथा **अचिरात् पुनः आदास्यध्वे** ग्रहीष्यध्वे ॥

वैमानिकाः पुण्यकृतस्त्यजन्तु मरुतां पथि ।
पुष्पकालोकसंक्षोभं मेघावरणतत्पराः ॥ ४६ ॥

मरुतां देवानां **पथि** व्योम्नि **वैमानिकाः** विमानैश्चरन्तः । ' चरति ' इति ठक्प्रत्ययः । **मेघावरणतत्पराः** रावणभयान्मेघेष्वन्तर्धानतत्पराः **पुण्यकृतः** सुकृतिनः पुष्पकालोकेन यदृच्छया रावणविमानदर्शनेन यः संक्षोभो भयचकितं तं [**पुष्पकालोकसंक्षोभं**] **त्यजन्तु** । ' संक्षोभो भयचकितम् ' इति शब्दार्णवः ॥

मोक्ष्यध्वे स्वर्गबन्दीनां वेणीबन्धानदूषितान् ।
शापयन्त्रितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहैः ॥ ४७ ॥

हे देवाः यूयं शापेन नलकूबरशापेन यन्त्रिताः प्रतिबद्धाः पौलस्त्यस्य रावणस्य बलात्कारेण ये कचग्रहाः केशाकर्षास्तैः [**शापयन्त्रितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहैः**] **अदूषितान्** अनुपहतान् **स्वर्गबन्दीनां** हृतस्वर्गाङ्गनानां **वेणीबन्धान्मोक्ष्यध्वे** । पुरा किल नलकूबरेणात्मानमभिसरन्त्या रम्भाया बलात्कारेण संभोगात्क्रुद्धेन दुरात्मा रावणः शप्तः– ' स्त्रीणां बलाद् ग्रहणे मूर्धा ते शतधा भविष्यति ' इति भारतीया कथानुसंधेया ॥

रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः ।
अभिवृष्य मरुत्सस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे ॥ ४८ ॥

स कृष्णो विष्णुः स एव मेघो नीलमेघश्च [**कृष्णमेघः**] । विश्रवसोऽपत्यं पुमान् रावण इति विग्रहः । विश्रवःशब्दाच्छिवादित्वादणि ' विश्रवसः विश्रवणरवणौ ' इत्यन्तर्गणसूत्रेण विश्रवःशब्दस्य वृत्तिविषये रवणादेशे रावण इति सिद्धम् । स एवावग्रहो वर्षप्रति-

---

१ दिनकरोऽप्येवम् । ' अनुच्छिष्टम् ' इ. वल्ल० । २ ' देवानां वायूनां वा ' इ० हे० । 'वायूनाम् । देवानां पथीति व्याख्यायां मेघाच्छादनं न संभवति' इ० चा० दि० । ३ अत्र हारीतः–न प्रोषिते तु संस्कुर्यान्न वेणीं च प्रमोचयेत् । इ० । ४ ' यदि ह्यकामामासेवेत् स्त्रियमन्यामपि ध्रुवम् । शतधास्य फलन्मूर्धा इत्युक्तः सोऽभवत्पुरा ॥' इ० भारतीयः श्लोकः ।

बन्धः । तेन क्रान्तं म्लानं [**रावणावग्रहक्लान्तं**] मरुतो देवा एव सस्यं तत् [**मरुत्सस्यम्**] **इति** एवंरूपेण **वागमृतेन** वाक्सलिलेन । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिलेऽमृतम् ।' इति विश्वः । **अभिवृष्य** अभिषिच्य **तिरोदधे** अन्तर्दधे ॥

पुरुहूतप्रभृतयः सुरकार्योद्यतं सुराः ।
अंशैरनुययुर्विष्णुं पुष्पैर्वायुमिव द्रुमाः ॥ ४९ ॥

पुरुहूतप्रभृतयः इन्द्राद्याः **सुराः** सुरकार्ये रावणवधरूपे उद्यतं [**सुरकार्योद्यतं**] **विष्णुमंशैः** मात्राभिः । **द्रुमाः पुष्पैः** स्वांशैः **वायुमिव** । **अनुययुः** । सुग्रीवादिरूपेण वानरयोनिषु जाता इत्यभिप्रायः ॥

अथ तस्य विशां पत्युरन्ते काम्यस्य कर्मणः ।
पुरुषः प्रबभूवाग्नेर्विस्मयेन सहर्त्विजाम् ॥ ५० ॥

अथ **तस्य विशां पत्युः** दशरथस्य संबन्धिनः **काम्यस्य कर्मणः** पुत्रकामेष्टेः **अन्ते** अवसाने **अग्नेः** पावकात् **पुरुषः** कश्चिद्दिव्यः पुमान् **ऋत्विजां विस्मयेन सह प्रबभूव** प्रादुर्बभूव । तदाविर्भावात्तेषामपि विस्मयोऽभूदित्यर्थः ॥

तमेव पुरुषं विशिनष्टि—

हेमपात्रगतं दोर्भ्यामादधानः पयश्चरुम् ।
अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्वहम् ॥ ५१ ॥

आद्यस्य पुंसः विष्णोः **अनुप्रवेशाद्** अधिष्ठानाद्धेतोः **तेन** दिव्यपुरुषेण **अपि दुर्वहम्** । चतुर्दशभुवनोदरस्य भगवतो हरेरतिगरीयस्त्वाद्वोढुमशक्यम् । **हेमपात्रगतं** पयसि पक्वं चरुं **पयश्चरुं** पायसान्नं **दोर्भ्यामादधानः** वहन् । 'अनवस्रावितोऽन्तरूष्मपक्व ओदनश्चरुः' इति याज्ञिकाः ॥

प्राजापत्योपनीतं तदन्नं प्रत्यग्रहीन्नृपः ।
वृषेव पयसां सारमाविष्कृतमुदन्वता ॥ ५२ ॥

नृपः दशरथः प्राजापत्येन प्रजापतिसंबन्धिना पुरुषेणोपनीतं [**प्राजापत्योपनीतं**] न तु वसिष्ठेन । 'प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप ।' इति रामाय-

---

१ वेवेष्टि सर्वं जगत्तेजसा व्याप्नोतीति विष्णुः । केचित् विश प्रवेशने इत्यस्य ग्रहणमिच्छन्ति । यथा विष्णुपुराणे—यस्माद्विष्णुमयं सर्वं यच्चराचरमुच्यते । तस्मात्स गीयते विष्णुर्विशधातोः प्रवेशनात् ॥ २ पितामहस्ततस्तेषां संनिधौ शक्रमब्रवीत् । सर्वैर्देवगणैः सार्धं संभव त्वं महीतले ॥ विष्णोः सहायानृक्षीषु वानरीषु च सर्वशः । जनयध्वं सुतान्वीरान्कामरूपबलान्वितान् ॥ शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः । वानरर्क्षवरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान् ॥ महाभा० वनप. अ. २७५. ३ ततो वै यजमानस्य पावकादतुलप्रभम् । प्रादुर्भूतं महद्भूतं महावीर्यं महाबलम् ॥ इ० रामायणे । ४ 'आददानः' इ. पा०. ५ चा०.दि० दर्याणि एवं व्याख्यान्ति । ६ प्राजापत्यं प्रजापतिना प्रेषितम् । अथ वा प्रजापतेः प्रजापालकाद्विष्णोः संभूतं तद्रूपमित्यर्थः । इ० रामायणटीकायां रामः ।

णात् । **तद् अन्नं** पायसान्नम् । **उदन्वता** उदधिना **आविष्कृतं** प्रकाशितं **पयसां सारम्** अमृतं **वृषा** वासवः **इव** । 'वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः । **प्रत्यग्रहीत** स्वीचकार ॥

अनेन कथिता राज्ञो गुणास्तस्यान्यदुर्लभाः ।
प्रसूतिं चकमे तस्मिंस्त्रैलोक्यप्रभवोऽपि यत् ॥ ५३ ॥

तस्य राज्ञः दशरथस्य **अन्यदुर्लभाः** असाधारणाः **गुणाः अनेन कथिताः** व्याख्याताः । **यद्** यस्मात् त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् । तस्य प्रभवः कारणं [**त्रैलोक्यप्रभवः**] विष्णुः **अपि तस्मिन्** राज्ञि **प्रसूतिम्** उत्पत्तिं **चकमे** कामितवान् । त्रिभुवनकारणस्यापि कारणमिति परमावधिर्गुणसमाश्रय इत्यर्थः ॥

स तेजो वैष्णवं पत्न्योर्विभेजे चरुसंज्ञितम् ।
द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्पतिरिवातपम् ॥ ५४ ॥

स नृपः । चरुसंज्ञास्य संजाता **चरुसंज्ञितम्** । **वैष्णवं तेजः पत्न्योः** कौसल्या-कैकेय्योः । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ । 'दिवसश्च पृथिव्याम्' इति चकाराद्दिव्-शब्दस्य द्यावादेशः । तयोः **द्यावापृथिव्योः** । अह्नः पतिः **अहर्पतिः** । 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः' इत्युपसंख्यानाद्वैकल्पिको रेफादेशो विसर्गापवादः । **प्रत्यग्रम् आतपं** बालातपम् **इव विभेजे** । विभज्य ददावित्यर्थः ॥

पत्नीत्रये सति द्वयोरेव विभागे कारणमाह—

अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया केकयवंशजा ।
अतः संभाविताां ताभ्यां सुमित्रामैच्छदीश्वरः ॥ ५५ ॥

तस्य राज्ञः कौ पृथिव्यां सलति गच्छतीति कोसलः । 'सल गतौ' । पचाद्यच् । कुशब्दस्य पृषोदरादित्वाद्गुणः । कोसलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री **कौसल्या** । 'वृद्धेत्कोसलाजादा-ञ्ञ्यङ्' इति ञ्यङ् । 'यङश्चाप्' इति चाप् । अत एव सूत्रे निर्देशात्कोसलशब्दो दन्त्य-सकारमध्यमः । **अर्चिता** ज्येष्ठा मान्या । **केकयवंशजा** कैकयी । **प्रिया** इष्टा । **अतः** हेतोः **ईश्वरः** भर्ता नृपः **सुमित्रां ताभ्यां** कौसल्याकैकेयीभ्यां **संभावितां** भागदानेन मानिताम् **ऐच्छत्** इच्छति स्म । एवं च सामान्यं तिसृणां च भागप्रापणमिति राज्ञ्युचितज्ञता कौशलं च लभ्यते ॥

ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः ।
चरोरर्धार्धभागाभ्यां तामयोजयतामुभे ॥ ५६ ॥

बहुज्ञस्य सर्वज्ञस्य । उचितज्ञस्येत्यर्थः । **पत्युर्महीक्षितः** क्षितीश्वरस्य । विशे-षणत्रयेण राज्ञोऽनुसरणीयतामाह । **चित्तज्ञे** अभिप्रायज्ञे **ते उभे पत्न्यौ** कौसल्या-

---

१ गुणैर्वरं भुवनहितच्छलेन यं सनातनः पितरमुपागमत्स्वयम् । इ० भट्टिः । २ 'भागेन' इति पा० ।

कैकेय्यौ । **चरोः** यावदर्धभागौ समभागौ तयोर्यावर्धौ तौ च तौ भागौ चेत्यर्धभागावेकदेशौ । ताभ्याम् **अर्धार्धभागाभ्याम्** । 'पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके' इत्यमरः । **तां** सुमित्राम् **अयोजयतां** युक्तां चक्रतुः । अयं च विभागो न रामायणसंवादी । तत्र चरोरर्धं कौसल्याया अवशिष्टार्धं कैकेय्यै शिष्टं पुनः सुमित्राया इत्यभिधानात् । किं तु पुराणान्तरसंवादो द्रष्टव्यः । उक्तं च नारसिंहे–'ते पिण्डप्राशने काले सुमित्रायै महीपतेः । पिण्डाभ्यामल्पमल्पं तु स्वभगिन्यै प्रयच्छतः ॥' इति । एवमन्यत्रापि विरोधे पुराणान्तरात्समाधातव्यम् ॥

न चैवं सत्यपीर्ष्या स्यादित्याह—

सा हि प्रणयवत्यासीत्सपत्न्योरुभयोरपि ।
भ्रमरी वारणस्येव मदनिस्यन्दरेखयोः ॥ ५७ ॥

सा सुमित्रा **उभयोरपि** समान एकः पतिर्ययोस्तयोः **सपत्न्योः** । 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति ङीप् । नकारादेशश्च । **भ्रमरी** भृङ्गाङ्गना **वारणस्य** गजस्य **मदनिस्यन्दरेखयोरिव** गण्डद्वयगतयोरिति भावः । **प्रणयवती** प्रेमवती **आसीत्** [**हि**]। सपत्न्योरित्यत्र समासान्तर्गतस्य पत्युरुपमानं वारणस्येति ॥

ताभिर्गर्भः प्रजाभूत्यै दध्रे देवांशसंभवः ।
सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मयः ॥ ५८ ॥

ताभिः कौसल्यादिभिः प्रजानां भूत्या अभ्युदयाय [**प्रजाभूत्यै**] । देवस्य विष्णोरंशः संभवः कारणं यस्य सः [**देवांशसंभवः**] **गर्भः** । सूर्यस्येमाः सौर्यः ताभिः **सौरीभिः** । 'सूर्यतिष्य–' इत्युपधायकारस्य लोपः । अमृता इत्याख्या यासां ताभिः [**अमृताख्याभिः**] । जलवहनसाम्यान्नाडीभिरिव । **नाडीभिः** वृष्टिविसर्जनीभिर्दीधितिभिरपां विकारः **अम्मयः** जलमयो गर्भः इव । **दध्रे** धृतः । जातावेकवचनम् । गर्भा दधिर इत्यर्थः । अत्र यादवः–'तासां शतानि चत्वारि रश्मीनां वृष्टिसर्जने । शतत्रयं हिमोत्सर्गे तावद्गर्भस्य सर्जने ॥ आनन्दाश्च हि मेध्याश्च नूतनाः पूतना इति । चतुःशतं वृष्टिवाहास्ताः सर्वा अमृताः स्त्रियः ॥' इति ॥

सममापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापाण्डुरत्विषः ।
अन्तर्गतफलारम्भाः सस्यानामिव संपदः ॥ ५९ ॥

---

१ इदं मल्लिनाथोक्तं मुद्रितपुस्तकोपलब्धपाठविरुद्धमपि रामायणस्य पाठान्तरसंवादीति ज्ञायते । विद्यमानपाठानुरोधात्तु कौसल्या पायसार्धं सुमित्रा पादोनांशार्धं कैकेयी चाष्टमांशं प्रापेति प्राप्नोति । वस्तुतस्तु कौसल्या अर्धांशं कैकेयी चतुर्थांशं सुमित्रा च द्विधा विभक्तं चतुर्थांशं प्रापेत्येव वाल्मीकेरभिप्रायः । उक्तं च तेनान्यत्र–'कौसल्याऽजनयद्रामं दिव्यलक्षणसंयुतम् । विष्णोरर्धं महाभागं पुत्रमैक्ष्वाकुनन्दनम् ॥ भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः । साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः॥' इति । रामायणपाठान्तराच्च स्फुट एवायमर्थो यथा–'इत्युक्त्वा प्रददौ तस्यै हविषार्धं नराधिपः । स्वयमेव समं कृत्वा भागं भागवतां वरः ॥ अर्धादर्धं ददौ चापि कैकेय्यै स नराधिपः । चतुर्भागं द्विधा कृत्वा सुमित्रायै ददौ तदा ॥' इति ।

२ 'सापि' इति, निस्यन्द०–'निष्यन्दलेखयोः' इ. पा०

समं युगपदापन्ना गृहीताः सत्त्वाः प्राणिनो याभिस्ताः **आपन्नसत्त्वा** गर्भिण्यः । 'आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी ।' इत्यमरः । अत एव **आपाण्डुरत्विषः** ईषत्पाण्डुरवर्णाः **ताः** राजपत्न्यः । अन्तर्गता गुप्ताः फलारम्भाः फलप्रादुर्भावा यासां ताः [**अन्तर्गतफलारम्भाः**]। **सस्यानां संपद इव** । **रेजुः** बभुः ॥

गुप्तं ददृशुरात्मानं सर्वाः स्वप्नेषु वामनैः ।
जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रलाञ्छितमूर्तिभिः ॥ ६० ॥

सर्वाः ताः **स्वप्नेषु** । जलजः शङ्खः । जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रैर्लाञ्छिता मूर्तयो येषां तैः [**जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रलाञ्छितमूर्तिभिः**] **वामनैः** ह्रस्वैः पुरुषैः **गुप्तं** रक्षितम् **आत्मानं** स्वरूपं **ददृशुः** ॥

हेमपक्षप्रभाजालं गगने च वितन्वता ।
उह्यन्ते स्म सुपर्णेन वेगाकृष्टपयोमुचा ॥ ६१ ॥

किं चेति चार्थः । हेम्नः सुवर्णस्य पक्षाणां प्रभाजालं कान्तिपुञ्जं [**हेमपक्षप्रभाजालं**] **वितन्वता** विस्तारयता । वेगेनाकृष्टाः पयोमुचो मेघा येन तेन [**वेगाकृष्टपयोमुचा**]। **सुपर्णेन** गरुत्मता गरुडेन [**च**] **गगने** ताः **उह्यन्ते स्म** ऊढाः ॥

बिभ्रत्या कौस्तुभन्यासं स्तनान्तरविलम्बिनम् ।
पर्युपास्यन्त लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया ॥ ६२ ॥

किं च । स्तनयोरन्तरे मध्ये विलम्बिनं लम्बमानं [**स्तनान्तरविलम्बिनम्**] न्यस्यत इति न्यासः । कौस्तुभ एव न्यासस्तम् [**कौस्तुभन्यासं**] । पत्या कौतुकान्न्यस्तं कौस्तुभमित्यर्थः । **बिभ्रत्या** पद्ममेव व्यजनं हस्ते यस्यास्तया [**पद्मव्यजनहस्तया**] **लक्ष्म्या पर्युपास्यन्त** उपासिताः [**च**]॥

कृताभिषेकैर्दिव्यायां त्रिस्रोतसि च सप्तभिः ।
ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्भिरुपतस्थिरे ॥ ६३ ॥

किं **च** । दिवि भवायां **दिव्यायां त्रिस्रोतसि** आकाशगङ्गायां **कृताभिषेकैः** कृतावगाहैः । **परं ब्रह्म** वेदरहस्यं **गृणद्भिः** पठद्भिः **सप्तभिः ब्रह्मर्षिभिः** कश्यपप्रभृतिभिः **उपतस्थिरे** उपासांचक्रिरे ॥

ताभ्यस्तथाविधान्स्वप्नाञ्छ्रुत्वा प्रीतो हि पार्थिवः ।
मेने परार्ध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ॥ ६४ ॥

पार्थिवः दशरथः **ताभ्यः** पत्नीभ्यः । 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । **तथाविधान्** उक्तप्रकारान् **स्वप्नान् श्रुत्वा प्रीतः** सन् । **आत्मानं जगद्गुरोः** विष्णोरपि **गुरुत्वेन** पितृत्वेन हेतुना **परार्ध्यं** सर्वोत्कृष्टं **मेने हि** ॥

१ 'हेमपत्र' इ०, वितन्वता–'विचिन्वता,' उह्यन्ते स्म–'उह्यमानम्,' इ० पा० २ 'विलम्बितम्' इ० पा० ३ कौस्तुभमणेर्न्यासं विष्णोरालिङ्गनवशात्कौस्तुभमणिमुद्रां धारयन्त्या इति चारि० । ४ 'महर्षिभिः' इ० पा० ५ 'कृतार्थम्' इति पा०.

विभक्तात्मा विभुस्तासामेकः कुक्षिष्वनेकधा।
उवास प्रतिमाचन्द्रः प्रसन्नानामपामिव ॥ ६५ ॥

एकः एकरूपः **विभुः** विष्णुः **तासां** राजपत्नीनां **कुक्षिषु** गर्भेषु **प्रसन्नानां** निर्मलानाम् **अपां** कुक्षिषु **प्रतिमाचन्द्रः** प्रतिबिम्बचन्द्रः **इव। अनेकधा विभक्तात्मा** सन्। **उवास** ॥

अथाग्र्यमहिषी राज्ञः प्रसूतिसमये सती।
पुत्रं तमोपहं लेभे नक्तं ज्योतिरिवौषधिः ॥ ६६ ॥

अथ राज्ञः दशरथस्य **सती** पतिव्रता। अग्र्या चासौ महिषी च **अग्र्यमहिषी** कौसल्या। **प्रसूतिसमये** प्रसूतिकाले। **ओषधिर्नक्तं** रात्रिसमये तमोऽपहन्तीति **तमोपहम्**। 'अपे क्लेशतमसोः' इति डप्रत्ययः। **ज्योतिरिव**। तमोपहं तमोनाशकरं **पुत्रं लेभे** प्राप ॥

राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः।
नामधेयं गुरुश्चक्रे जगत्प्रथममङ्गलम् ॥ ६७ ॥

अभिरमतेऽत्रेत्यभिरामं मनोहरम्। अधिकरणार्थे घञ्प्रत्ययः। तेन [**अभिरामेण**] **वपुषा चोदितः** प्रेरितः **गुरुः** पिता दशरथः **तस्य** पुत्रस्य जगतां प्रथमं मङ्गलं सुलक्षणम् [**जगत्प्रथममङ्गलम्**] **राम इति नामधेयं चक्रे**। अभिरामत्वमेव रामशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥

रघुवंशप्रदीपेन तेनाप्रतिमतेजसा।
रक्षागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टा इवाभवन् ॥ ६८ ॥

रघुवंशस्य प्रदीपेन प्रकाशकेन [**रघुवंशप्रदीपेन**]। **अप्रतिमतेजसा तेन** रामेण **रक्षागृहगताः** सूतिकागृहगताः **दीपाः प्रत्यादिष्टाः** प्रतिबद्धाः **इव अभवन्**। महादीपसमीपे नाल्पाः स्फुरन्तीति भावः ॥

शय्यागतेन रामेण माता शातोदरी बभौ।
सैकताम्भोजबलिना जाह्नवीव शरत्कृशा ॥ ६९ ॥

शातोदरी गर्भमोचनात्कृशोदरी **माता शय्यागतेन रामेण**। सैकते पुलिने योऽम्भोजबलिः पद्मोपहारस्तेन [**सैकताम्भोजबलिना**] शरदि कृशा [**शरत्कृशा**] **जाह्नवी** गङ्गा **इव बभौ** ॥

---

१ तृणज्योतिराख्या लता। सा हि रात्रौ ज्वलतीति प्रसिद्धिः। २ 'नोदितः' इ. पा०। ३ अस्य निरुक्तिः पद्मपुराणे—श्रियः कमलवासिन्या रमणोऽयं यतो हरिः। तस्मात् श्रीराम इत्यस्य नाम सिद्धं पुरातनम् ॥ इति। अत्र हेमाद्रिः—अन्वर्था चेयं संज्ञा। तथा शृङ्गारप्रकाशे—कर्मव्यवहारहेतुः संज्ञा। सा चतुर्विधा। आन्वर्थिकी पारिभाषिकी नैमित्तिकी यादृच्छिकी चेति। अर्थमनुगता आन्वर्थिकी यथा—परंतपो नाम यथार्थनामा इति। अनपेक्षितसंज्ञा पारिभाषिकी यथा—प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी इति। निमित्तापेक्षा नैमित्तिकी यथा—तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना इति। अविद्यमानव्युत्पत्तिर्यादृच्छिकी यथा—लाङ्गलाल्लिख्यमानाया यज्ञभूमेः समुद्गता। सीतेयमूर्मिलेयं तु द्वितीया जनकात्मजा ॥ इति। ४ 'शय्यागृह' इति पा० ५ प्रदीपत्वेन दीपेभ्योऽस्य प्रकर्ष उक्तः।

केकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् ।
जनयित्रीमलंचक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥ ७० ॥

केकयस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कैकेयी । ' तस्यापत्यम् ' इत्यणि कृते ' केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ' इतीयादेशः । तस्याः [**कैकेय्याः**] **भरतो नाम शीलवान् तनयः जज्ञे** जातः । **यः** तनयः **प्रश्रयः** विनयः **श्रियमिव** । **जनयित्रीं** मातरं **अलंचक्रे** ॥

सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रा सुषुवे यमौ ।
सम्यगाराधिता विद्या प्रबोधविनयाविव ॥ ७१ ॥

सुमित्रा लक्ष्मणशत्रुघ्नौ नाम **यमौ** युग्मजातौ **सुतौ** पुत्रौ **सम्यग् आराधिता** स्वभ्यस्ता **विद्या प्रबोधविनयौ** तत्त्वज्ञानेन्द्रियजयौ **इव सुषुवे** ॥

निर्दोषमभवत्सर्वमाविष्कृतगुणं जगत् ।
अन्वगादिव हि स्वर्गो गां गतं पुरुषोत्तमम् ॥ ७२ ॥

सर्वं जगत् भूलोको **निर्दोषं** दुर्भिक्षादिदोषरहितम् । **आविष्कृतगुणं** प्रकटीकृतारोग्यादिगुणं च **अभवत्** । अत्रोत्प्रेक्ष्यते—**गां** भुवं **गतम्** अवतीर्णं **पुरुषोत्तमं** विष्णुं **स्वर्गः** अपि **अन्वगादिव हि** । स्वर्गः हि गुणवान्निर्दोषश्चेत्यागमः । स्वर्गतुल्यमभूदित्यर्थः ॥

तस्योदये चतुर्मूर्तेः पौलस्त्यचकितेश्वराः ।
विरजस्कैर्नभस्वद्भिर्दिश उच्छ्वसिता इव ॥ ७३ ॥

चतुर्मूर्तेः रामादिरूपेण चतूरूपस्य सतः **तस्य** हरेः **उदये** सति । पौलस्त्याद्रावणाच्चकिता भीता ईश्वरा नाथा इन्द्रादयो यासां ताः [**पौलस्त्यचकितेश्वराः**] **दिशः** चतस्रः **विरजस्कैः** अपधूलिभिः **नभस्वद्भिः** वायुभिः । मिषेण । **उच्छ्वसिता इव** । इत्युत्प्रेक्षा । श्वसेः कर्तरि क्तः । स्वनाथशरणलाभसंतुष्टानां दिशामुच्छ्वासवाता इव वाता ववुरित्यर्थः । चतुर्दिगीशरक्षणं मूर्तिचतुष्टयप्रयोजनमिति भावः ॥

कृशानुरपधूमत्वात्प्रसन्नत्वात्प्रभाकरः ।
रक्षोविप्रकृतावास्तामपविद्धशुचाविव ॥ ७४ ॥

रक्षसा रावणेन विप्रकृतावपकृतौ [**रक्षोविप्रकृतौ**] । पीडितावित्यर्थः । **कृशानुः** अग्निः **प्रभाकरः** सूर्यश्च यथासंख्यं **अपधूमत्वात्प्रसन्नत्वात्** च **अपविद्धशुचौ** निरस्तदुःखौ **इव आस्ताम्** अभवताम् ॥

---

१ ' आगमिता ' इ० पा० २ दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे । इ० नृ. स. १४ श्लो० । अत्र समानार्थाः श्लोकाः—वाता ववुः सौख्यकराः प्रसेदुराशा विधूमो हुतभुग् दिदीपे । जलान्यभूवन्विमलानि तत्रोत्सवेऽन्तरिक्षं प्रससाद सद्यः ॥ इति कुमारसं. (११.३७); वाता ववुः स्पर्शसुखा मनोज्ञा दिव्यानि वासांस्यवपातयन्तः । सूर्यः स एवाभ्यधिकं चकाशे जज्वाल सौम्यार्चिरनीरितोऽग्निः ॥ इति बुद्धचरिते (१. ४१) । ३ ' नैनं सूर्यः प्रतपति पार्श्वे वाति न मारुतः ' इति रामायणवचनात् ।

दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः ।
मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुबिन्दवः ॥ ७५ ॥

तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे रामोत्पत्तिसमये **राक्षसश्रियः अश्रुबिन्दवः दशानन-किरीटेभ्यः** मणीनां व्याजेन मिषेण [**मणिव्याजेन**] **पृथिव्यां पर्यस्ताः** पतिताः । रामोदये सति तद्वध्यस्य रावणस्य किरीटमणिभ्रंशलक्षणं दुर्निमित्तमभूदित्यर्थः ॥

पुत्रजन्मप्रवेश्यानां तूर्याणां तस्य पुत्रिणः ।
आरम्भं प्रथमं चक्रुर्देवदुन्दुभयो दिवि ॥ ७६ ॥

पुत्रिणः जातपुत्रस्य **तस्य** दशरथस्य [**पुत्रजन्मप्रवेश्यानां**] पुत्रजन्मनि प्रवेश्यानां प्रवेशयितव्यानां वादनीयानामित्यर्थः । **तूर्याणां** वाद्यानां **आरम्भं** उपक्रमं **प्रथमं दिवि देवदुन्दुभयः चक्रुः** । साक्षात्पितुर्दशरथादपि देवा अधिकं प्रहृष्टा इत्यर्थः ॥

संतानकमयी वृष्टिर्भवने चास्य पेतुषी ।
सन्मङ्गलोपचाराणां सैवादिरचनाऽभवत् ॥ ७७ ॥

अस्य राज्ञः **भवने** संतानकानां कल्पवृक्षकुसुमानां विकारः **संतानकमयी वृष्टिश्च पेतुषी** पपात । ' क्वसुश्च ' इति क्वसुप्रत्ययः । ' उगितश्च ' इति ङीप् । **सा** वृष्टिः **एव** सन्तः पुत्रजन्मन्यावश्यका ये मङ्गलोपचारास्तेषाम् [**सन्मङ्गलोपचाराणाम्**] **आदि-रचना** प्रथमक्रिया **अभवत्** ॥

कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तन्यपायिनः ।
आनन्देनाग्रजेनेव समं ववृधिरे पितुः ॥ ७८ ॥

कृताः संस्कारा जातकर्मादयो येषां ते [**कृतसंस्काराः**] । धात्रीणामुपमातॄणां स्त-न्यानि पयांसि पिबन्तीति तथोक्ताः [**धात्रीस्तन्यपायिनः**] **ते कुमाराः** अग्रे जातेन **अग्रजेन** ज्येष्ठेन **इव** स्थितेन **पितुः आनन्देन समं ववृधिरे** । कुमारवृद्ध्या पिता महान्तमानन्दमवापेत्यर्थः । कुमारजन्मनः प्रागेव जातत्वादग्रजत्वोक्तिरानन्दस्य ॥

स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां विनयकर्मणा ।
मुमूर्च्छ सहजं तेजो हविषेव हविर्भुजाम् ॥ ७९ ॥

तेषां कुमाराणां संबन्धि **स्वाभाविकं** सहजं **विनीतत्वं विनयकर्मणा** शिक्षया । **हविर्भुजाम्** अग्नीनां **सहजं तेजो हविषा** आज्यादिकेन **इव** । **मुमूर्च्छ** ववृधे । निसर्गसंस्काराभ्यां विनीता इत्यर्थः ॥

---

१ ' तस्य ' इ० २ ' शोभा द्वैगुण्यमादधे ' इ. पा० । ३ जगुः कलं च गन्धर्वा ननृतु-श्चाप्सरोगणाः । देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खात्पतत् ॥ इ. रामा० । ४ ' अमूर्च्छत् ' इ. पा०

परस्पराविरुद्धास्ते तद्रघोरनघं कुलम् ।
अलमुद्द्योतयामासुर्देवारण्यमिवर्तवः ॥ ८० ॥

परस्परमविरुद्धा अविद्विष्टाः [**परस्पराविरुद्धाः**]। सौभ्रात्रगुणवन्त इत्यर्थः । **ते** कुमाराः **तत्** प्रसिद्धम् **अनघं** निष्पापं **रघोः कुलम्** । **ऋतवः** वसन्तादयः **देवारण्यं** नन्दनम् **इव** । सहजविरोधानामप्यृतूनां सहावस्थानसंभावनार्थं देवविशेषणम् । **अलम्** अत्यन्तम् **उद्द्योतयामासुः** प्रकाशयामासुः । सौभ्रात्रवन्तः कुलभूषणायन्त इति भावः ॥

समानेऽपि हि सौभ्रात्रे यथोभौ रामलक्ष्मणौ ।
तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं बभूवतुः ॥ ८१ ॥

शोभनाः स्निग्धा भ्रातरो येषां ते सुभ्रातरः । ' नद्यृतश्च ' इति कप् न भवति ' वन्दिते भ्रातुः' इति निषेधात् । तेषां भावः सौभ्रात्रम् । युवादित्वादण् । तस्मिन् [**सौभ्रात्रे**] **समाने** चतुर्णां तुल्ये **अपि हि यथा उभौ रामलक्ष्मणौ प्रीत्या द्वन्द्वं बभूवतुः । तथा भरतशत्रुघ्नौ** प्रीत्या द्वन्द्वं द्वौ द्वौ साहचर्येणाभिव्यक्तौ बभूवतुः । ' द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रयोगाभिव्यक्तिषु ' इत्यभिव्यक्तार्थे निपातः । क्वचित्कस्यचित्स्नेहो नातिरिच्यत इति भावः ॥

तेषां द्वयोर्द्वयोरैक्यं बिभिदे न कदाचन ।
यथा वायुविभावस्वोर्यथा चन्द्रसमुद्रयोः ॥ ८२ ॥

तेषां चतुर्णां मध्ये **द्वयोर्द्वयोः** । रामलक्ष्मणयोर्भरतशत्रुघ्नयोश्चेत्यर्थः । **यथा वायुविभावस्वोः** वातवह्न्योरिव । [**यथा**] **चन्द्रसमुद्रयोः** इव च । **ऐक्यम्** ऐकमत्यं **कदाचन न बिभिदे** । एककार्यत्वं समानसुखदुःखत्वं च क्रमादुपमाद्वयाल्लभ्यते । सहजः सहकारी हि वह्नेर्वायुः । चन्द्रवृद्धौ हि वर्धते सिन्धुस्तत्क्षये च क्षीयत इति ॥

ते प्रजानां प्रजानाथास्तेजसा प्रश्रयेण च ।
मनो जह्रुर्निदाघान्ते श्यामाभ्रा दिवसा इव ॥ ८३ ॥

प्रजानाथाः ते कुमाराः **तेजसा** प्रभावेण **प्रश्रयेण** विनयेन **च** । **निदाघान्ते** ग्रीष्मान्ते । श्यामान्यभ्राणि मेघा येषां ते **श्यामाभ्राः** । नातिशीतोष्णा इत्यर्थः । **दिवसा इव प्रजानां मनो जह्रुः** ॥

---

१ केनाप्यान्तरेण प्रेम्णेति भावः । तथा चोत्तरचरिते–'व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोपि हेतुः' इति, अन्यत्र च–'भूयसा जीवधर्म एष यद्रसमयी कस्यचित्क्वचित्प्रवृत्तिः।' इ० । केचित् कौसल्यापायसांशेन लक्ष्मणस्य कैकेयीपायसांशेन च शत्रुघ्नस्य जातत्वाद्रामलक्ष्मणयोः भरतशत्रुघ्नयोः द्वंद्वचरत्वमाहुः । यथा पद्मपु०–युगं बभूवतुस्तत्र सुस्निग्धौ रामलक्ष्मणौ । तथा भरतशत्रुघ्नौ पायसांशवशात्स्वतः ॥ इति ।

स चतुर्धा बभौ व्यस्तः प्रसवः पृथिवीपतेः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणामवतार इवाङ्गवान् ॥ ८४ ॥

स चतुर्धा । 'संख्याया विधार्थे धा' इत्यनेन धाप्रत्ययः । **व्यस्तः** विभक्तः **पृथिवीपतेः** दशरथस्य **प्रसवः** संतानः । चतुर्धा **अङ्गवान्** मूर्तिमान् **धर्मार्थकाममोक्षाणाम् अवतार इव बभौ** ॥

गुणैराराधयामासुस्ते गुरुं गुरुवत्सलाः ।
तमेव चतुरन्तेशं रत्नैरिव महार्णवाः ॥ ८५ ॥

गुरुवत्सलाः पितृभक्ताः **ते** कुमाराः **गुणैः** विनयादिभिः **गुरुं** पितरम् । चतुर्णामन्तानां दिगन्तानामीशं **चतुरन्तेशम्** । 'तद्धितार्थ–' इत्यादिनोत्तरपदसमासः । **तं** दशरथम् **एव महार्णवाः** चत्वारः **रत्नैरिव** । **आराधयामासुः** आनन्दयामासुः ॥

सुरगज इव दन्तैर्भग्नदैत्यासिधारै-
र्नय इव पणबन्धव्यक्तयोगैरुपायैः ।
हरिरिव युगदीर्घैर्दोर्भिरंशैस्तदीयैः
पतिरवनिपतीना तैश्चकाशे चतुर्भिः ॥ ८६ ॥

भग्ना दैत्यानामसिधारा यैस्तैः [**भग्नदैत्यासिधारैः**] **चतुर्भिर्दन्तैः सुरगजः** ऐरावतः **इव** । पणबन्धेन फलसिद्धया व्यक्तयोगैः अनुमितप्रयोगैः [**पणबन्धव्यक्तयोगैः**] । **उपायैः** चतुर्भिः सामादिभिः **नय** नीतिः **इव** । युगवद्दीर्घैः [**युगदीर्घैः**] चतुर्भिः **दोर्भिः** भुजैः **हरिः** विष्णुः **इव तदीयैः** हरिसंबन्धिभिः **अंशैः** अंशभूतैः चतुर्भिः **तैः** पुत्रैः **अवनिपतीनां पतिः** राजराजो दशरथः **चकाशे** विदिद्युते ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये रामावतारः नाम दशमः सर्गः ।

---

१ 'अङ्गभाक्' इ० पा० । २ ऐरावतश्चतुर्दन्त इति प्रसिद्धिः । तथा च भारतम्–श्वेतर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महाकायस्ततः परम् । ऐरावतो महाभागोऽभवद्वज्रभृता धृतः ॥ इति । ३ आदावुपमानान्युक्त्वा पश्चाद्राज्ञां पतिरित्यादि वक्तव्यम् । नो चेत्तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात्तदीयैरिति न घटते । ऐरावतोपमया राज्ञो वक्तृत्वं दन्तोपमया तेषामभग्नत्वम् । इ. हे.

TRANSLATION.

—:o:—
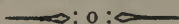
CANTO I.

1. For the right comprehension of words and their senses, I salute Pârvatî (the mountain's daughter) and Parames'vara (the supreme lord) the parents of the universe, who are (perpetually) united like words and their meanings.

2. The (exalted) race sprung from the sun, and my intellect of limited scope (to describe it),—how unequal the two! It is under a delusion that I am desirous of crossing, by means of a raft, the ocean, so difficult to be crossed.

3. Dull (of intellect) and yet aspiring after a poet's fame, I shall expose myself to ridicule, like a dwarf, who, through greed, uplifts his hands for a fruit accessible (only) to the tall.

4. Or rather, I shall find entrance into this race (I may enter upon the task of describing this line of kings), to which the door of description has already been opened by poets of yore, as does a thread into a gem previously perforated by a diamond-pin.

5-6. I, who am such, will describe the line of the Raghus, though my powers of expression are scanty, being impelled to this inconsiderate act by their (transcendental) virtues coming to my ears:—the Raghus, who were pure from birth, who persevered in works until they bore fruit, who were lords of the earth bounded by the ocean, and the track of whose cars lay as far as the celestial regions (9, 5); who offered oblations to the holy fires in accordance with the prescribed rules, who honoured supplicants (by gifts) according to their desires, who inflicted punishment in proportion to the crime, and who (woke up, or) were on the alert at the proper time (6); who amassed wealth for giving it away in charity, who spoke sparingly for the sake of truthfulness, who were desirous of conquest for fame (alone), and who consorted with their wives solely for the sake of offspring (7); who (again) spent their boyhood in the study of letters, who enjoyed pleasures in their youth, who led an anchorite's life in their old age, and who finally resigned their bodies by means of *yoga* (*i. e.* fixing their minds in meditation upon the supreme spirit). (8).

10. It behoves the learned who alone can discriminate what is good from what is bad (*lit.* who are the causes of the distinction

between good and bad) to listen to this (poem); for it is in fire alone that the purity or alloy of gold is tested.

11. There was a king, by name Manu, the son of Vivasvat, esteemed by the wise, who was the first of kings, as the sacred syllble *Om* is of the Vedas.

12. In this pure race was born a purer king, Dilîpa by name, a supremely eminent monarch, just as the purer moon arose from the pure milky ocean.

13. Broad-chested, stout-shouldered (*lit.* having shoulders like those of a bull), tall as the *s'a'la* tree, and massive-armed, he looked like the military virtue (heroism) appearing in a corporeal frame fitted for the discharge of its duties.

14. Like the mountain Meru, he stood occupying (dominating) the whole earth, with a frame that exceeded all in strength, outshone all in lustre and transcended all in majesty.

15. His intellect was commensurate with his bodily form, his knowledge with his intelligence, his undertakings with his knowledge, and his success with his undertakings.

16. By his kingly virtues which were both awe-inspiring and amiable he was to his subjects, at once unapproachable and inviting, just as the ocean is on account of its monsters and gems.

17. Acting like the rim of a wheel under a skilful driver, the subjects of him, their guide, swerved not even to the width of a line from the path that had been trodden from the days of Manu.

18. He received taxes from his subjects only for the promotion of their welfare: for the sun sucks up water simply to give it back a thousand-fold (in the shape of rain).

19. His army was but an appendage to him; his means of accomplishing his objects were only twofold–an intelligence that was unfoiled in (penetrated) the branches of learning, and the string stretched out on the bow.

20. His counsels being secret and his countenance and designs inscrutable, his measures, like the impressions (left on the mind by the good or evil deeds) of a prior existence, were to be inferred only from their results.

21. (Though) without fear, he protected his body; unafflicted with disease he performed religious rites; unavaricious he amassed wealth; and unaddicted he enjoyed pleasures.

22. His modest reserve, notwithstanding his knowledge; forbearance, in spite of power; and absence of boasting, in the presence of beneficence; thus virtues, from their association in him with others (of opposite nature), were, as it were, like brothers born of the same womb (linked in a tie of brotherhood),

23. He, who was not attracted by carnal pleasures, who had seen the very end of (mastered) the branches of knowledge, and who took delight in the discharge of his duty, had all the perfection of old age without being (actually) aged.

24. By reason of his educating, Protecting, and maintaining his subjects, he was (virtually) their father; their (real) fathers were merely the source of their birth.

25. He punished criminals for the preservation of order, and had married only for progeny, so that, even his pursuit of wealth and sensual pleasures was simply the (pursuit of) *Dharma* (the performance of duty).

26. He drained (collected tributes from) the earth for the performance of sacrifices, and Indra drained the heavens for (the growth of) crops; thus by an exchange of their wealth the two sustained the twin worlds.

27. Other kings, indeed, could not attain his fame for protecting people; for (the crime of) theft having turned away from men's property, survived only in the term (expressive of theft).

28. A good man, though unfriendly, was acceptable to him, just as (though distasteful) medicine is to the sick; and even a friend, if wicked, was to be discarded, like a finger bitten by a cobra.

29. Verily the Creator fashioned him with the ingredients of the five great elements; for all his qualities had solely the good of others (for their object).

30. He governed the earth as if it were a single city, having the shores of the seas for its line of ramparts, and the seas themselves for its moats, and owning no other rule.

31. He had a wife, like Dakshiṇâ of Yajña, a princess of the royal line of the Magadhas, by name Sudakshiṇâ, a name grown out of her amiability (or generosity, benignity).

32. He, the lord of the earth, though he had a large harem, regarded himself as having a wife by her, a high-minded lady, and by the goddess of royal fortune.

33. (Ever) longing for the birth of a son from her, his worthy consort, he passed his days in hopes, the realization of which was long delayed.

34. With a view to perform some religious rite that he might obtain a son, he took down from his arms the heavy yoke of the world (withdrew himself from the heavy task of governing the world) and entrusted it to his ministers.

35. Then being purified, the two, husband and wife, worshipped the Creator of the world with the desire of obtaining a son, and then started for the hermitage of Vasishṭha, their spiritual guide.

36. They drove in a single chariot which made a deep but agreeable sound, and (therefore) looked like lightning and Airàvata riding a cloud of the rainy season.

37. That there should be no disturbance to the hermritage, they took a limited retinue with them; but on account of their peculiar majesty they looked as if they were surrounded by an army.

38. They were fanned (as they passed on) by breezes of a pleasant touch, wafting the odour of the exudations of the *S'a'la* trees, scattering about the pollen of flowers, and gently shaking the rows of the forest trees.

39. They listened to the notes, delightful to the mind, of peacocks that raised their necks at (on hearing) the rumbling of the wheels of the chariot, notes of a double kind and corresponding (in pitch) to the *Shaḍja* air.

40. They observed the similarity of each other's eyes in those of the couples of deer, that moved a little out of the way and had their eyes riveted on the gliding car.

41. Occasionally they raised their heads (attracted) by the cranes uttering sweet notes, and forming, as it were, as they flew in a row, a gateway- garland unsupported by posts.

42. On account of the favourableness of the wind betokening the fulfilment of their wish, the tresses of the queen and the turban of the king were not touched by the dust raised by the horses.

43. They smelt the highly-pleasing fragrance of the lotuses in the tanks, cool by its coming in close contact with the ripples and imitating (the fragrance of) their breath.

44. In the villages granted by themselves and marked with the sacrificial posts, they accepted, after they had received the

offerings of honour, the unfailing benedictions of the sacrificers (Bráhmaṇas who properly performed the sacrificial rites.)

45. They inquired of the aged cowherds, that came to them with fresh butter, the names of the wild trees by the road-side.

46. As they journeyed on, clad in bright apparel, an indescribable beauty was visible in them, like that in the conjunction of the constellation *Chitrá* with the moon, when freed from the mists of winter.

47. Engaged in showing this thing and that thing (*i. e.* the various curiosities of the road) to his spouse, the lord of the earth, of amiable appearance and worthy to be compared with Budha, was not even aware of the whole distance travelled over.

48. He (the king,) of a fame unattainable (by any one else) and having the queen for his companion, reached, at dusk, with his steeds fatigued, the hermitage of the mighty sage who always practised self-control.

49. (The hermitage) which was (then) being filled by anchorites returning from other forests bringing with them sacrificial sticks, holy grass, and fruits, and welcomed back by the sacred fires advancing forward in an invisible form;

50.—which was being crowded with deer accustomed to receive a share of the *nívárange* corn (wild rice) and blocking up the doors of the huts, as if they were the children of the wives of the hermits;

51.—wherein the saplings were quitted by the hermits' daughters immediately after the watering was over, in order to inspire confidence in the birds accustomed to drink water from the basins round the roots of the trees;

52.—where the antelopes were chewing the cud, squatting in the courtyards of the huts in which wild rice had been collected into heaps, at the decline of the evening sunshine.

53.—which was purifying the casual visitors coming towards it by the columns of smoke, indicating the blazing of fires, shaken up by the wind and charged with the odour of the offerings.

54. Then having ordered the charioteer to give rest to the horses, the king assisted his wife to alight from the car and himself also got down.

55. The hospitable saints, with their senses perfectly controlled, gave an honourable welcome to him, their worthy protector,

who was guided by the principles of justice, and to his royal consort.

56. When the evening rites were over, the King saw the treasure of penance (Vasishṭha) with Arundhatî seated behind him, like the god of fire with the goddess *Sva'ha'* sitting behind.

57. The king and the queen, the princess of Magadha, seized (touched) their feet in adoration, and the spiritual guide and his wedded spouse greeted (blessed) them with affection in return.

58. The sage asked him, who was a hermit in the hermitage of a kingdom, and whose fatigue cansed by the jolting of the car had been removed by the act of hospitality, whether all was right with his kingdom.

59. Then, before the sage, the repository of the Atharva-lore, he, the lord of wealth, who had conquered the cities of the enemies, and was foremost among eloquent men, began (entered upon) a speech full of sense.

60. "Proper, indeed, it is that welfare should reign in all the seven elements of my state, of whose God-sent and man-caused calamities you are the averter.

61. My arrows which can hit only a visible mark, are, as it were, rendered futile by the spells, which discomfit enemies from a distance (even before they are seen), of you the author of incantations.

62. O sacrificer, the oblation duly offered by you to the holy fires turns itself into rain for nourishing the crops, which, else, would wither by drought.

63. That my subjects live the full period of human life, that they are free from fears, and are never visited by public calamities, is all due to (the virtue of) your spiritual power.

64. When I am thus taken care of by you, my preceptor, the son of Brahman, and so am free from calamities, why should not my prosperity be uninterrupted?

65. But, even the (sovereignty of the whole) earth, with all its islands, though the yielder of the precious products, does not please me, who have not seen a worthy offspring born of this your daughter-in-law.

66. Surely my departed ancestors, foreseeing the cessation of exequial offerings, after my death must not have been eating their fill at the S'ràddha ceremony, being intent upon storing up the obsequial offerings (for future use).

67. Verily the libation of water, offered by me, is drunk, rendered lukewarm with their sighs, by my forefathers, thinking that it would be difficult to be obtained after my death.

68. I, therefore, with my soul purified by the performance of sacrifices, but obscured by want of issue, am both shining and not shining like the mountain *Loka'loka* (which is lighted on one side and dark on the other).

69. Religious merit, resulting from the performance of penance and acts of charity, produces happiness in the next world ; but offspring, of pure extraction, leads to bliss in the next, as also in this world.

70. How is it, O mighty sage, that you are not grieved to see me destitute of the same, like a sapling of the hermitage, watered personally through affection, bearing no fruit?

71. Know then, O mighty one, that the last debt has been causing me unendurable pain, as the tie-post piercing the vitals, does to an elephant, deprived of the bath.

72. It behoves you, O father, to do that by which I may be released from it; for when an object is difficult of attainment to the descendants of Ikshváku, the success depends upon you."

73. Thus respectfully informed by the king, the saint remained for a moment, with his eyes fixed in meditation, like a tank, with its fish asleep.

74. He whose soul was purified by ascetic exercises, discovered by meditation the cause of the stoppoge of issue to the lord of the earth and then informed him thus:—

75. "On a former occasion, when you were returning to the earth, having waited upon Indra, *Surabhi* (the divine cow) was reposing under the shade of a *Kalpa*-(desire-granting) tree on your way.

76. Full of thoughts of this your queen, bathed after menstruation, being afraid to violate a sacred obligation (to her), you did not act properly towards her who deserved the honour (*lit.* act) of circumambulation.

77. (And) she cursed you thus :—'Since you have shown disrespect to me, no progeny shall be born to you unless you propitiate my daughter.'

78. Neither by you, nor by your charioteer, was the imprecation heard (being pronounced), as the stream of the Celestial

Ganges was then in tumultuous uproar on account of the elephants of the quarters sporting wantonly in it.

79. Know, then, that the attainment of your desire is barred by (that disrespect towards the cow); for omisssion of honour to those worthy of honour obstructs one's welfare.

80. That heavenly cow, however, is at present dwelling in the nether regions, the gates of which are blocked up (guarded) by serpents, for the supply of oblations in the prolonged sacrificial session which Varuṇa has instituted.

81. Do you then take the daughter of *Surabhi* as her representative, and with your wife, propitiate her in a state of purity; for she, when pleased, is a milker of (gratifies) desires."

82. Just as he was speaking thus there came back from the forest the cow, Nandinī by name, blameless and the source (provider) of oblations to that habitual sacrificer.

83. Of a soft pink colour, like a (new) leaf, and bearing a slightly-curved mark of white hair (appearing on her forehead), just as the evening-sky (pale-red like the young shoot), bears the crescent of the new moon.

84. With a large udder, and drenching the earth with a stream of tepid milk, which flowed at the sight of her calf and which was more sanctifying than even the ablution performed at the conclusion of a sacrifice.

85. Imparting to the king the sanctity that arises from ablutions in a holy stream, by means of the particles of dust raised by her hoofs and coming from near in contact with his body.

86. Seeing her of holy appearance, the receptacle of ascetism (the sage), versed in reading omens, again addressed him (the king), whose officiating priest he was, and whose desire to gain his object was not to be barren (was sure to be fulfilled).

87. "Know for certain, O king, that the fulfilment of your wish is not far distant, since this blessed one has turned up the very moment her name was mentioned.

88. It behoves you (therefore) to propitiate this cow by unceasing attendance upon her, and living npon the products of the forest, just as one does (gains) knowledge by close application.

89. You should move on when she moves on, stand when she stands, sit down when she does so, and drink water when she has done the same.

90. And let this our daughter-in-law too, being pure and full of devotion, follow her, after she is worshipped, in the morning, as far as the bounds of the penance-grove, and also advance thither in the evening to receive her.

91. Thus be devoted to her service, until she is propitiated ; may no obstruction overtake you ; may you stand, like your father, at the head of those who are blessed with worthy sons !"

92. The disciple (of the sage,) who knew the proper place and time, bowing accepted, in a pleased mood, with his queen, the command of his spiritual instructor, saying, "I will do so."

93. Then at night, the learned son of the Creator, who always spoke agreeable and truthful words, dismissed the king, of distinguished fortune (or of blazing radiance) to retire to bed.

94. Although possessed of the superhuman power due to ripe asceticism, the sage, learned in ritual, having regard for the vow (undertaken by the king), provided him with such accommodation as was suited to a forest life.

95. The king, accompanied by his wife free from pollution, occupied a hut pointed out by the *kulapati*, and (there) lying on a bed of *Kuśa* grass passed the night, the close of which was announced by the sage's disciples, chanting (aloud) the Veda.

CANTO II.

1. Then at dawn, the lord of men, to whom his fame was a treasure, set free for (going out to) the forest the cow of the sage whose calf had been tied up after it had its suck and who was made to accept sandal, garlands of flowers &c. (by him) through his wife.

2. The lawful wife of the lord of men, worthy of being named at the head of chaste ladies, followed the path of the cow, the dust whereof was consecrated by the plantings of her hoofs, as (closely as) Smṛiti (remembered law) follows the sense of S'ruti.

3. The kind-hearted monarch, lovely with glory, having asked his beloved spouse to return, (himself) began to guard the daughter of *Surabhi*, whose milk exceeded in quantity the waters of the four seas, as if he was protecting the earth itself, tranformed into a cow, with the four oceans turned into four teats.

4. By him following the cow as a vow, the rest of his retinue too was sent back; the protection of his body was not due to an

external source: for Manu's descendants were ever protected by their own valour.

5. By (giving her) savoury mouthfuls of grass, by scratchings, by keeping off flies, and by unobstructed rovings at will, thus did the supreme monarch become diligently engaged in her propitiation.

6. The lord of the earth followed her like a shadow—standing still whenever she stopped, proceeding on when she went on, patiently sitting down when she sat down, and drinking water when she drank it.

7. Possessing kingly fortune (or royalty) which, with its insignia cast aside, could be inferred from the super-eminence of majesty, he resembled a royal elephant, inwardly in condition of rut but without the lines of ichor manifested externally.

8. Marked with hair tied up with the tendrils of creepers, he, with his bow strung, wandered in the wood, as if wishing to discipline the ferocious beasts of the forest, under the pretext of guarding the sacrificial cow of the sage.

9. The trees on either side of the king, mighty like the god with the noose (Varuṇa), (as he passed on) unattended by servants, uttered, as it were, the exclamations of "Victory to the king; here he comes," by means of the notes of impassioned birds.

10. On him, bright as fire and worthy of adoration, the young creepers, agitated (urged) by the wind, showered their flowers, as he passed by their side, as the maidens of the city (*lit.* the daughters of citizens) would the customary *la'ja's* (fried paddy).

11. The female deer, gazing on his person declared to be full of feelings, tender with compassion, by their hearts remaining unaffected with fear though he wielded a bow, obtained the fruit of the great expanse of their eyes.

12. He heard (as he went on) his own lofty glory, loudly carolled from the bowers by the sylvan nymphs, in a manner in which the purpose of (the accompaniment of the music of) flutes was served by singing bamboos, having their holes filled with wind.

13. The wind charged with the spray of the mountain streams, and bearing the fragrance of the gently shaken flowers of the trees, served (refreshed) him, who, purified by his righteous conduct, was oppressed by heat as he had no umbrella with him.

14. As he, the protector, entered the wood, the forest-conflagration became extinguished even without a shower (of rain), exuberant was the growth of fruits and flowers, and among animals, the strong did not oppress the weak.

15. Having purified the spaces between the directions by their courses, at the close of the day the light of the sun, and the cow of the sage, both red like the tint of a (fresh) leaf, began each to return to their abode.

16. He, the protector of the middle world, followed her, who supplied to the sage the necessary articles for the rites due to gods, manes and guests; and attended by him, esteemed by the good, she, too, looked like (as graceful as) faith incarnate, when accompanied by observance (also embodied).

17. He passed (returned), beholding the woods which were darkening up, in which herds of wild boars were emerging from the pools, in which peacocks were flying towards their roosting trees and where antelopes were squatting on the swards.

18. The cow (that had calved but once) on account of her exertion to bear the burden of her full udder, and the king by reason of his massive body, both decorated with their charming gaits the way back to the penance-grove.

19. His wife drank him in, from the skirt of the forest, as he returned following the cow of Vasishṭha, with winkless eyes, that had fasted long, as it were.

20. Placed in front, on the way, by the lord of the earth, and received by the king's wife (his associate in religious rites) advancing towards her, the cow shone between them, like twilight situated between day and night.

21. Sudakshiṇâ, with a pot of whole rice in her hands went round that milch-cow, keeping her on the right side, and, bowing, worshipped the broad space between her horns (the forehead,) the very door as it were to the fulfilment of her wish.

22. They both (the king and queen) were delighted to see that the cow, though eager to meet her calf, patiently accepted the worship offered to her: for, verily the signs of pleasure of (venerable) beings of her type, manifested towards those full of (or, who approach them with) devotion, indicate the near fulfilment (of their wishes).

23. After having shampooed the feet of his preceptor and his wife and having finished his evening devotions, Dilípa, who had

uprooted his foes by (the might of) his arms, again waited upon the milch-cow, as she sat down after the milking was over.

24. He, the protector, accompained by his wife, sat close after the cow, near whom were placed a lighted lamp and offerings of worship ; and as gradually she slept he slept too, following her example, and rose in the morning when she awoke from sleep.

25. Three times seven days passed away, while he, of adorable fame and accustomed to deliver persons in distress, was thus engaged, with his royal consort, in keeping the vow for the birth of a son.

26. On the following day, the cow that supplied to the sage materials for sacrificial offerings, desirous of testing the devotion of her follower, entered a cave of the mountain Himâlaya (lit. Gaurî's father) where tender grass had grown in (or, owing to) the vicinity of the fall of the Ganges.

27. A lion, it appeared, unobserved in his attack by the king, who had directed his eyes to the beauty of the mountain, confident that the cow was not assailable even in thought, by the beasts of prey, forcibly pulled her.

28. Her cry, deepened (or, prolonged) by its reverberations in the cave, drew back, by catching as it were in a noose of ropes, the sight of the king, the protector of the distressed, that was riveted on the King of mountains.

29. That eminent archer saw a lion, seated upon the rosy cow, like a full-blossomed *lodhra* tree, situated on the table-land of a mountain full of red minerals.

30. Then the king, who walked as undauntedy (or, proudly) as a lion (lord of brutes), who was the protector of the distressed, and who had by force extirpated his enemies, being thus affronted, wished to take out an arrow from his quiver to slay the lion, who merited death.

31. As he wished to strike, his right hand, with its fingers stuck fast to the haft of the arrow, the heron's feathers whereof were beautifully tinted by the lustre of its nails, remained with its action committed, as it were, to a picture.

32. With his rage increased by the paralysis of his arm, the king burnt within himself by the fire of his own energy, which could not touch the offender though very near, like a cobra with its power restrained by charms and herbs.

33. (Then) the lion, who had seized the cow, spoke in human accents to him, who was ever a partisan of the good, who was the most illustrious of Manu's race, and whose strength was as great as that of a lion,—thus astonishing him (all the more) already astonished at his own plight.

34. "'Away, O astonished protector of the earth, with your effort; your weapon, though discharged against me, would prove of no avail; the fury of the storm, though (able) to uproot trees, has no effect upon a mountain.

35. Know me to be a servant of the eight-formed god (S'iva), Kumbhodara by name, the friend of Nikumbha, whose back is consecrated by the favour of his planting his foot upon it, when he wishes to mount his bull, white like the mountain Kailása.

36. You see the yonder Devadáru tree; it has been adopted as a son by S'iva (the bull-bannered god) ; and it has known the taste of the *payas* (water-milk) of Skanda's mother issuing out from her (maternal) breasts, in the form of gold pitchers.

37. On one occasion its bark was destroyed by a wild elephant scratching his temples against it; whereupon Pàrvatî (*lit*. the mountain's daughter) grieved for it, as if it was Skanda (*lit*. the general of the divine forces) himself, wounded by the missiles of the demons.

38. From that day forth, I have been placed in this cave of the mountain, by S'iva (the trident-holder) for scaring away the wild elephants, directing me to prey, as a lion, on (*lit*. making my condition as a lion depend for food on) animals coming within my reach,

39. For the gratification of me, thus situated and hungry, this feast of blood after fast, destined by the supreme lord for this time, and (therefore) coming to me, is enough; just as the nectar of the moon coming as a meal is to (the gratification of) the enemy of gods (Râhu).

40. Do you, therefore (*lit*. you who are thus made helpless), go back, casting off shame ; you have shown your devotion, as a disciple, to your preceptor; where it is impossible to protect a charge by means of arms, it (inability to protect) does not damage the reputation of those who wield arms."

41. On hearing this bold (or, significant) speech of the king of beasts, the king of men (knowing that) his missile was foiled by the power of S'iva slackened his disregard of himself.

42. And also (he) spoke in reply to him (the lion), being unsuccessful in his attempt to shoot an arrow, which for the first time knew what failure was, like the wielder of the thunderbolt (Indra) paralysed by the glance of S'iva, when about to discharge his weapon.

43. "O lord of beasts, laughable, indeed, is the speech, which I, whose actions are restrained, am going to utter; but you know the inward feelings of living beings, and therefore, I will say my say.

44. All adorable to me is that (S'iva), who is the cause of the creation, preservation and destruction of all things, animate and inanimate; I cannot also, on the other hand, allow this property of my preceptor to be destroyed before me (my eyes).

45. Be pleased, therefore, to make your subsistence on this my body, and let this cow of the great sage be liberated, whose young calf will be anxiously looking for her (return) at the close of the day."

46. On hearing these words, that attendant of S'iva (*lit.* the lord of beings) laughed a little and spoke once more to the king (*lit.* the lord of riches), rending into pieces the gloom of the mountain-caves by the gleam (rays) of his teeth.

47. "Sovereignty over the world marked by one imperial umbrella, prime youth, and this handsome form—you who wish to forego all these for the sake of a trifle, seem to me to be wanting in discernment.

48. If this be your compassion for living beings, this cow alone will be happy (saved) by your death. But if alive, O king of men, you, like a father, will ever protect your subjects from calamities.

49. Now if you dread your preceptor, who having an only cow, will be burning with anger at your offence, (like a blazing) fire, it is possible for you to pacify his wrath by presenting him with crores of cows with udders as big as pitchers.

50. Preserve, therefore, your mighty body, the enjoyer of blessings: for the wise say that a prosperous kingdom is identical with the heaven of Indra, only differing in that it is situated on the earth."

51. When the lord of beasts had ceased, having said this much, the mountain too, on account of the echo of his words resounding in the caves, seemed affectionately and loudly to say the very same thing to the king.

52. Having heard the words of the attendant of S'iva, the king of men spoke again, his compassion being excited all the more, being looked at with terror-smitten eyes by the cow in the grip of the lion.

53. "The noble name of *kshatra*, (the military caste) is verily known in the worlds as 'the one that protects from danger'; but to one who acts in opposition to this, of what use is a kingdom, or a life tarnished by infamy ?

54. And how is the pacification of (the anger of) the great sage possible by the gift of ordinary milch-cows ? Know that this cow is in no way inferior to *Surabhi* (the divine cow) ; that you have attacked her is only through the power of Rudra.

55. It is, therefore, proper that I should deliver this one from you by offering my own body as a ransom. Thus your meal-after-fast will not be obstructed, and the means of the sage's rites also will not be destroyed.

56. You, too, who are a servant, know this—for great is your care for the *Devadáru* tree—that it is not possible (for a servant) to stand before his employer, himself unhurt, after having allowed his charge to perish.

57. Or, if somehow you deem me not fit to be killed, be compassionate to my (other) body consisting of glory ; for in the case of people like me, there is utter want of regard for the necessarily perishable lumps of matter (the bodies).

58. They say that a friendly connexion has conversation for its cause ; and the same has been formed between us, (thus) met together in this forest tract ; hence, O follower of the lord of beings, it behoves you not to reject the request of me, your connexion."

59. To the lion, who said 'So let be,' Dilîpa, his hand released from restraint the very moment, offered, after laying down his weapons, his body, like (as if it were no better than) a lump of flesh.

60. At that moment upon the king (*lit.* the protector of the people) expecting, with his face downwards, the terrible leap of

the lion, there fell a shower of flowers discharged by the hands of the *Vidyâdharas.*

61. Hearing the words gladdening like nectar—'Rise, my child,' uttered there, the king rising, beheld the cow standing before him like his own mother, with milk dripping down (from her udder), and not the lion.

62. The cow thus addressed the astonished king,—'O benevolent one ! Creating an illusion, you have been tested by me ; by virtue of the sage's power, not even the god of death can strike me ; much less other destructive animals.

63. My son, by your devotion to your preceptor and your compassion for me I am pleased (with you) ; ask a boon (of me) ; know me to be not only the producer of milk, but also a fulfiller of wishes when pleased.'

64. Then he, who had honoured supplicants and earned the title of Hero by the might of his arms, joined his hands, and asked for a son by Sudakshiṇá, such as would be the founder of a dynasty and earn an undying reputation.

65. Having promised, by saying 'So be it,' the gift of the desire of the king who longed for progeny, the milch-cow commanded him thus—'My son, extract my milk in a vessel of leaves, and drink it.'

66. 'I wish to drink your milk, O mother, out of what will remain after the calf has sucked and after it has been used for the sacrificial rites, having received the sage's permission, just as I receive the sixth portion of the (produce of the) earth, protected by me.'

67. Thus addressed by the king, the cow of Vasishṭha became still more pleased, and followed by him, returned with an easy pace from the Himâlayan cave to the hermitage.

68. The lord of kings, with his face bright like the smiling moon (or his moonlike face smiling), informed his preceptor and then his beloved wife, of the favour of the cow, in words which seemed to be a repetition, as it was already inferred (by them) from the external signs of ecstatic joy.

69. He, of unblemished character, and kind to the virtuous, having been permitted by Vasishṭha, drank, with unslaked thirst, the milk of Nandiní, that remained after the calf had been gratified and the offerings made, as if it were his own spotless fame embodied.

70. The next morning, the repast at the conclusion of the aforesaid vow being over, the self-restrained Vasishṭha, dismissed the (royal) couple to return to their own capital, after having pronounced on them the benediction proper at the time of departure (or, having performed the ceremony that was to ensure them a happy journey).

71. Having circumambulated the holy fire to which the offerings were made, and Arundhatí just after her husband, and then the cow too, together with her calf, the king started on his journey, his prowess being rendered mightier by the auspicious rites (performed at his departure).

72. The patient king, accompanied by his lawfully wedded wife, traversed the road, driving in a chariot, the sound of which was agreeable to the ear and which was comfortable on account of the absence of jolting, as if it was his own desire now fulfilled.

73. His subjects, in whom a longing (to see him) was produced on account of his absence, drank him in, as it were, whose form was emaciated by the observance of the vow for progeny, with eyes ever unsatiated, just as they would the newly-risen moon (lit. the lord of plants), creating a longing (for his sight) and his body wasted (waned) by the vow (of being devoured from day to day,) for (in the interest of) the creation.

74. He, with the splendour of Indra (lit. the Splitter of the demons' towns), entered the city decorated with flying banners, greeted with acclamations by the citizens, and once again placed the yoke of the earth on his arm whose sustaining strength equalled that of the serpent-king (resumed the government).

75. Then (in course of time) for the well-being of the race of the king, the queen bore a fœtus, formed with the weighty essences of the guardians of regions, as the sky bore the luminary sprung from the tears of Atri, and as the divine river (Gaṅgâ) bore S'iva's energy deposited by Agni (the fire-god).

———

CANTO III.

1. After that (conception) Sudakshiṇâ bore the evidence (signs) of pregnancy, which was (as it were,) the very desire of her husband, with its fulfilment approached, which was (as gladdening) to the eyes of her female friends as the appearance of the moon-light, and which was again the cause of the perpetuation of Ikshváku's race.

2. Not wearing all her ornaments on account of the attenuation of her body and with her face pale like the *lodhra* flower, she looked like the night bordering on dawn, with but a few stars displayed (therein) and marked by the moon shining dimly.

3. The king smelling, in private, her mouth fragrant with clay (that she would eat), never felt satisfaction, like an elephant smelling a small pond in a forest tract, sprinkled over with drops from the clouds, at the close of summer.

4. Her (future) son was to enjoy (the sovereignty of) the earth with his (conquering) chariot stopping only at the extremities of the quarters, as the lord of the gods enjoys that of heaven ; hence it was that she (the queen) set her heart upon an object of that kind (clay) in preference to all other objects of taste.

5. "Through bashfulness the princess of Magadha does not tell me her wish; what are the things that she has a craving for ?—" thus did the lord of the North-Kosalas constantly ask his wife's companions in loving concern.

6. Having reached the state painful on account of hankerings of pregnancy, whatever she asked for, she saw brought to her ; for there was nothing, which being desired by him, was unattainable to him, who had his bow strung, even if it were in heaven.

7. Gradually getting over the painful state of pregnancy-cravings, she appeared beautiful, as her limbs grew plump, like a creeper, which after the fall of the old leaves, is dressed in lovely foliage.

8. As days rolled on, her two breasts, growing exceedingly plump, and with nipples black all round, far surpassed the loveliness of a couple of well-formed lotus-buds with black bees perched upon them.

9. The monarch regarded the queen with child, as if she were the sea-girt earth holding within a hiddden treasure, or the

S'amî tree with fire lying concealed inside, or the river Sarasvatî with its (stream of) water underground.

10. He performed, in due order, the ceremonies (attendant on pregnancy) beginning with *Puṃsavana*, in a style worthy of the love he bore to his beloved queen, of the loftiness of his mind, of the vast wealth he had acquired by the might of his arms from all quarters, and also of his great joy.

11. Whenever the king visited her apartment he was delighted to see how she, with tremulous glances, rose from her seat with difficulty on account of the heaviness of the fœtus with the portions of the mighty gods (infused therein), and also experienced languor even as she joined together her hands to make the customary bow.

12. Now, in due season, the development of the fœtus having been effected by trusty physicians, well versed in the treatment of infants, the husband saw, with a delighted mind, his beloved queen, about to be delivered, like the sky, over-hung with clouds, about to discharge a shower of rain at the close of summer.

13. Then she, comparable to S'achî, gave birth to a son, whose most exalted fortune was betokened by five planets in their (respective) ascendant high position, and not approaching the sun, just as regal power, arising from three agencies, produces inexhaustible wealth.

14. The very moment the quarters brightened; and the holy fire received the oblations with its flame turning to the right: (thus) everything indicated auspiciousness: for the birth of persons like him is for the good of the world.

15. Deprived of their lustre all of a sudden by the natural refulgence of the well-born babe, spreading around the bed in the lying-in-chamber, the midnight lamps became as if they were painted in a picture.

16. To the attendants of the inner apartments announcing the birth of a son, in words which rivalled nectar in sweetness, there were only three things which the king could not give, *viz*. his (imperial) umbrella bright as the moon, and the two *chauries* (being the insignia of royalty).

17. As the king was looking intently at (lit. drinking in) the lovely face of his son, with an eye as steady as a lotus in a breeze-

less spot, his intense joy could not be contained in himsef, like the flood of the great ocean at the appearance of the moon.

18. When the entire natal ceremony was performed by the ascetic-priest coming from the penance-forest, the son of Dilípa shone forth with additional brilliance (all the more), like a gem produced in a mine, after it has undergone the process of polishing.

19. The sounds of the auspicious musical instruments, pleasant to hear, accompanied by the delightful dances of the courtesans, went on, not only in the palace of him, the husband of the Magadha princess, but also in the regions of the denizens of heaven.

20. There was no prisoner—such a protector he was—whom, delighted at the birth of a son, he could release; only his own self was, on that occasion, liberated from the bond, called 'the ancestors' debt'.

21. Foreseeing that the boy would go to the end of all learning and also of his foes in battle (*i. e.* would extirpate them), the king, conversant with the meaning of words, named his son Raghu, taking into consideration the meaning 'to go' of the root.

22. Under the care of the father, who was endowed with fortune of every kind, the boy developed, day by day, the graceful limbs of his body, just as the young moon waxes in size by the infusion of the rays of the sun (lit. he who drives green horses).

23. As Umà and S'iva (lit. the bull-badged god) were delighted with Kártikeya (lit. one born in reeds), as S'achí and Indra (lit. the cleaver of the demons' cities) were delighted with Jayanta, so were the king and the Magadha princess, equal to them, pleased with their son, who was also like them (the two divine boys).

24. The love which existed mutually between the king and the queen and which had united together their hearts, like that of a pair of *Chakrava'ka* birds, increased (deepened) on the part of each towards the other, though now shared by their only son.

25. The boy lisped the words first uttered by the nurse, walked holding her finger, and bent low (bowed) by being taught to make obeisance; by these acts he added to the joy of his father.

26. Having placed on his lap the boy who seemed to be shedding ambrosia on his skin by means of the pleasurable sensation

generated by the contact of his body, the king, with his eyes closed at the corners, experienced the deliciousness of the touch of a son, after a long time (*i. e.* a long period of disappointment), or for a long time (or, came to the state of knowing-became conscious of—the pleasure of the touch of his son after a long time—so much benumbed with joy he was).

27. And he, no transgressor of the prescribed bounds, considered his line as well perpetuated by him (his son) of exalted birth, a different form of his own person and the possessor of the foremost of merits, just as Brahmá (lit. the lord of creation) considers his own creation well preserved by that other form of his own self (Vishnu) working in combination with Satva, the best of the three qualities (that govern the world.)

28. When his tonsure ceremony was performed, he, accompanied by the ministers' sons of the same age and with waving locks of hair, mastered properly the alphabet, and thereby entered the vast field of learning, as one enters the sea through the mouth of a river.

29. And, when he had been duly invested with the sacred thread, learned preceptors educated him, a favourite with preceptors (or, who loved his preceptors), and found their labours not wasted upon him; for labour bestowed on a proper object (or, instruction imparted to a worthy recipient) is productive of fruit.

30. Gifted with a noble understanding, he, by the force of all the excellences of intellect, got across (mastered), in succession, the four lores, comparable in vastness to the four oceans, as the lord of the directions (the sun) traverses the four quarters by means of his bay steeds, surpassing the wind in velocity.

31. Having put on the holy skin of the *ruru* (a kind of deer) he learnt the art of using missiles, together with their incantations, from his father himself; for not only was his sire the sole sovereign on earth, but the sole archer also.

32. Like a young calf reaching the state of a full-grown bull, and the young elephant attaining the condition of a huge elephant, Raghu, whose childhood was gradually supplanted by youth, developed a frame charming by its gravity (dignity).

33. Then after the ceremony of the cutting of the hair had been performed, his father performed the marriage rite, and the

daughters of kings having found an excellent husband in him, shone like the daughters of Daksha married to the moon (lit. the god who chases away darkness.)

34. Young, with arms long as the yoke of a car, a chest broad like a folding-door, and a neck well-turned, Raghu surpassed his father by his physical excellence and yet looked lowly before him through humility.

35. Then the king wishing to lighten the exceedingly heavy burden of governing his subjects long sustained by himself, invested Raghu with the title of 'young king', seeing that he was disciplined (fitted for it) both by nature and by education.

36. S'rí (the goddess of royal fortune) who always loves merits, went over partially from her original seat, the old king, to the new resting place called 'the young king', just as the goddess of beauty passes from a lotus to a fresh blown one,

37. Like the fire by its associate the wind, like the sun by its ally the autumnal season (lit. in which there is the disappearance of clouds), and like the elephant by its auxiliary, the bursting of his temples, the king (Dilîpa) became most irresistible by his help.

38. Having appointed him, a pre-eminent archer, followed by (other) princes, to guard the sacrificial horse, he, comparable to Indra (lit. the performer of a hundred sacrifices) performed a hundred sacrifices short by one, without obstruction.

39. The horse let loose (to wander) unrestrained, after that, for another sacrifice, by that sacrificer, Indra in an invisible form, it is said, took off, even before the eyes of the guards armed with bows.

40. Then, just as the prince's army stood amazed, not knowing what to do in their bewilderment, there was seen Nandinî, Vasishṭha's cow, of well-known power, coming accidentally.

41. The son of Dilîpa, honoured by the good, having cleansed his eyes with the holy water that flowed from her body (her urine), was endued with the power of seeing objects even beyond the ken of senses.

42. The prince (*lit.* the son of the king) descried, in the east, the cleaver of the wings of mountains (Indra), carrying away the horse, tethered by the traces of his car, with his restiveness repeatedly checked by the charioteer.

43. Recognizing him to be Indra, by his hundreds of winkless eyes, and also by his green steeds, Raghu addressed him in a deep voice that reached the vaults of heaven, forcing him to turn back, as it were, thereby.

44. "O lord of gods ! you alone are described by sages as the first of those who enjoy shares at sacrifices; how do you then proceed to obstruct the sacrifical rites of my sire, purified for (engaged in) the constant performance of sacrificial vow ?

45. The enemies of sacrifices ought, indeed, to be always checked (suppressed) by you, the lord of the three worlds, possessed of divine power of vision; but if you yourself stand in the way of the rites undertaken by the righteous, all pious work must be at an end !

46. Therefore, O Indra, it behoves you to set free the horse, the most essential part of the great sacrifice; great lords, who lead the paths pointed out by the Vedas, never adopt a sinful course."

47. On hearing these bold words spoken by Raghu, the lord of the denizens of heaven, astonished, turned back the chariot and began to return a reply.

48. "O son of a kshatriya, what you say is all true; but those who regard their fame as their wealth must protect it from their enemies; and your father, by his sacrifices, is bent upon eclipsing the same in its entirety of me, so well known in all the worlds.

49. As Hari alone is known by the name of Purushottama, as Tryambaka (the three-eyed god), and none else, is styled Mahes'vara, so do the sages know me as S'atakratu. This designation (respectively attached to us three) does not refer (belong) to a second.

50. Therefore has this horse of your father been carried away by me, imitating the sage Kapila; away with (nothing will be gained from) an effort in this matter; set not your foot upon the path pursued by Sagara's progeny (sons.)"

51. Then the dauntless protector of the sacrificial horse laughed and again addressed Purandara:—"Take up your weapon, if this be your determination; you will never gain your object without conquering Raghu."

52. Having thus addressed Indra, he, with his face turned upwards, and wishing to fix an arrow on his bow, stood with his majestic form appearing to advantage in the attitude of *A'li'ḍha*

(the right leg advanced and the left one drawn in), thus imitating the god S'iva.

53. The resentful splitter of mountains (Indra) too, struck at heart by Raghu's shaft consisting of his defiant posture, (or, spirit) placed an arrow, that never failed to hit its mark, on his bow, which shows itself as the momentary signal of the fresh clouds (*i. e.* the rainbow).

54. The arrow of Indra, accustomed to drink the blood of terrific demons, entered (penetrated) the broad chest of the son of Dilîpa, and drank, out of curiosity as it were, the blood of a human being, never tasted before.

55. The prince also, with the prowess of Kumâra (Kàrtikeya), planted an arrow, marked with his own name, into Indra's arm, whose fingers were roughened by patting Airàvata (the celestial elephant), and which bore the prints of S'achî's ornamental paintings.

56. And with another arrow, having peacock's feathers attached to it, he struck down Indra's great thunderbolt-banner; whereupon the god got mightily wroth with him, as if he had forcibly cropped off the hair of the deity presiding over the fortune of the celestials.

57. A fierce fight then ensued between the two, each intent on overcoming the other, by means of feathered shafts, as frightful as winged snakes, flying upwards and downwards, while the Siddhas on the one side and the soldiers on the other stood by (as silent spectators).

58. Even with showers of missiles poured in ceaseless succession Indra was not able to extinguish him, the receptacle of exceedingly unbearable (irresistible) energy (power), as the cloud cannot extinguish by its waters the fire (of lightning) emitted from itself.

59. Then Raghu, by means of an arrow with a head shaped like the crescent of the moon, cut off the string of Indra's bow, roaring deep, like an ocean that is being churned, on his fore-arm, besmeared with the sandal of heaven.

60. He, with his jealous anger intensified, threw aside the bow, and with a desire to slay his very powerful adversary, took up the thunderbolt, blazing with a circle of radiance and accustomed to clip off the wings of mountains.

61. Severely struck on the breast by that weapon, Raghu fell on the ground, along with the tears of his soldiers; shaking off in

an instant the pain caused thereby, he rose up, together with their acclamations of joy.

62. Even then, the slayer of Vṛitra (Indra) was pleased by the supreme valour of him who had long maintained a hostile position, cruel by the use of arms; for a foot is set (an impression is made) everywhere by merits.

63. "By none but you, was ever withstood (borne the stroke of) my weapon, unobstructed in its operation, by reason of its inherent strength, even on mountains; know me to be pleased; excepting the horse what else would you have (from me)?"—so said Vásava to him in clear (unmistakable) terms.

64. Then the son of the lord of kings, putting back an arrow which was not entirely drawn out from the quiver, and which tinged his fingers with the lustre of the gold on its feathered haft, replied (now) speaking sweetly to the lord of gods.

65. "If you think, O lord, that the horse is not to be released, then let my sire, purified by the constant performance of sacrifices be endowed with the entire fruit of the sacrifice, as if it had been completed in due form.

66. Moreover, O lord of the worlds, be it so arranged that the lord of the people, seated in the (sacred) chamber and inaccessible, being a part of the three-eyed god, may hear of this incident from your own messenger."

67. Having promised to grant the wish of Raghu, with the words 'so it shall be', Indra (lit. the god having Màtali for his charioteer) went his way; and the son of Sudakshiṇâ too, not much pleased at heart, returned to the council-hall of the king.

68. The lord of men, already informed by the messenger of Indra, warmly received him touching his body marked with the wound of the thunderbolt, with a hand benumbed with joy.

69. Thus did the lord of the earth, of laudable rule, wishing to ascend heaven, at the close of his life, accomplish nine-and-ninety great sacrifices, as if he constructed a flight of steps.

70. And now he, with his mind turned away from the objects of sense, made over in due form to his young son the white umbrella, the emblem of royalty, and betook himself in company with his celebrated queen to the shade of a tree in a forest inhabited by hermits: for this, indeed, was the family vow (practice,) of the princes of Ikshvàku's race, when in the decline of their life.

CANTO IV.

1. Having obtained the kingdom made over by his sire, Raghu shone yet more brilliantly (than before), as does fire (*lit.* the feeder on oblations) on receiving the effulgence deposited with it by the sun at the close of the day.

2. On hearing that he was established on the throne after Dilípa, the fire (of jealousy) which had long been thickly smoking in the hearts of (hostile) princes, now blazed forth, as it were.

3. His subjects with their children rejoiced to see with beamig rows of eyes his new rise (to the throne), as they would see, with uplifted rows of eyes, the flag hoisted in honour of Indra.

4. Two things were simultaneously brought under himself by him who walked with the gait of an elephant (or on elephant-back), *viz.* the paternal throne and the whole circle of his enemies.

5. Him, consecrated to the universal sovereignty, served Padmá (the goddess of regal fortune), as it seemed, herself invisible, by holding over him a lotus-umbrella, discernible from the halo of radiance (that encircled him).

6. And the goddess of learning too, being present in the panegyrizing bards at stated hours, served him, worthy of praise, with eulogies, full of sense.

7. The earth, though enjoyed by estimable monarchs, with Manu at their head, appeared in his case like one that had no previous master (was not enjoyed by any one else before).

8. He, by the justice of his punishments, won the heart of all the people, like the southern breeze, which is neither very cold nor excessively hot (and therefore delightful to every one).

9. By his possessing superior virtues the people were made to long less for his father by him just as they are by the fruit of the mango tree for its blossoming.

10. By men versed in the political art, two courses, the fair and the unfair, were pointed out to the new king; but the first alone was adopted by him and not the second.

11. Even the qualities of the five primary elements (now) attained a (fresh) excellence. Under his new regime everything became new, as it were.

12. As the moon by its power to delight is rightly called *Chandra*; and as the sun by its diffusing heat is correctly named *Tapana;* so he, by pleasing his subjects, was justly styled *Râjâ*.

13. Granted that his eyes were large, extending to the ears; but the function of (real) eyes was discharged in his case by (his knowledge of) the S'ástras, pointing out to him the minute details of his regal duties (or the subtle purposes to be accomplished).

I4. Now as he was at ease (happy) by the pacificatition of (establishment of order and peace in) his kingdom, there came to him, like a second goddess of wealth, autumn, marked by lotuses.

15. His exceedingly unbearable prowess and the intolerable heat of the sun simultaneously pervaded all the quarters of heaven, their path being cleared by the clouds, lightened by their contents being discharged.

16. Indra withdrew *his* pluvial bow and Raghu took up *his* victorious one; for they both took up their respective bows in turn for the good of the people.

17. The (autumnal) season, with its umbrella of white lotuses and with its *chauries* of the opening Kàsa flowers, imitated Raghu with his lotus-like umbrella and his *chauries* resembling the blooming Kás'a flowers, but could not attain his regal splendour.

18. At that time the delight of those who had eyes was of equal flavour (or, ardour) at the sight of him with a sweet smiling face, and of the moon of bright lustre.

19. The affluence of his fame seemed to be distributed among the rows of geese, among the starry spheres, and in waters abounding in (white) lillies.

20. Women keeping watch over the fields of paddy corn, seated in sugar-cane shades, sang the fame of him, the protector, springing from his merits, beginning from his heroic deeds as a boy (or whereof a beginning was made by even children).

21. At the rise of him sprung from a pitcher (the star of Agastya), of great splendour, water became clear (pure and pellucid); at that of Raghu, of great might, the heart of his enemies apprehensive of defeat, got muddled (roiled).

22. Huge bulls with massive humps, fierce with fury and rending up (battering down) the banks of rivers, imitated the prowess of Raghu, which had much the grace of sport.

23. Wounded (in their vanity, or excited) by the rut-scented flowers of the *saptaparṇa* trees, Raghu's elephants poured forth, as if in emulation, ichor in all the seven ways (*i. e.* from all the seven parts of their body).

24. Making the rivers fordable and the roads with their mud dried up, Autumn incited him to an expedition of conquest, before his personal energy (inspired him to do it).

25. At the lustration ceremony of his horses, the sacrificial fire, fed with oblations duly offered, gave him (the blessing of) victory with his own hand, as it were, in the form of the flame turning towards the right (and thus betokening victory).

26. Having his capital and the frontier forts well-guarded, and the rear cleared of his foes (or with his rear well protected), and attended with good luck, he marched out with a sixfold force for the conquest of the quarters.

27. The women of the city, advanced in age, scattered over him fried rice, as the waves of the milky ocean deluged Achyuta with the drops thrown up by Mandara.

28. He, Indra's peer (in valour), first marched towards the east, menacing, as it were, his foes with his flags waved by the wind.

29. And turning, as it were, the sky into the earth's surface and the earth's surface, into the sky by means (respectively) of the clouds of dust raised by his chariots and of his elephants resembling clouds.

30. His prowess in the van, then the uproar, thereafter the dust, and last of all the chariots and the rest; thus did the army (of Raghu) march forward, consisting of four divisions (corps) as it were.

31. By reason of his being possessed of power or (resources), he turned deserts into well-watered tracts, the navigable rivers into easily fordable ones, and the forests into open plains (spaces).

32. Leading his mighty army marching towards the eastern sea, he looked like Bhagîratha, leading the broad Gaṅgá fallen from the matted hair of S'iva and flowing towards the eastern sea.

33. His path was conspicuous by the (hostile) kings made to part with their acquisitions (wealth), dethroned and variously

routed, like that of a tusker, which is marked by trees, shorn of their fruits, uprooted and destroyed in various ways.

34. Thus overrunning the kingdoms in the east the victor came to the shore of the great ocean, dark with the forests of *táli* trees.

35. From him the uprooter of all that did not bend before him, as from the current of a river, the Suhmas saved themselves by following the course of cane-plants (adopting the policy of submission).

36. Having by his power uprooted the Vaṅga kings, who had resisted him by means of their ships, he, the leader, planted (memorial) pillars of victory in the intervals of (*i. e.* the islets between) the streams of the Ganges.

37. Like the *Kalama* plants which bend low to (or to the lotuses at) their roots and yield a rich harvest after having been first uprooted and then transplanted, they, first uprooted and then reinstated, bowed down to his lotus-like feet and honoured him by gifts of riches.

38. He crossed the river Kapis'â with his troops by means of a bridge formed of the elephants and marched towards Kaliṅga, the way being led by the Utkala (Orissa) princes.

39. He planted his mighty prowess (made it keenly felt) on the head (peak) of the mountain Mahendra, just as a driver does his sharp goad in the head of a *Gambhîravedi* (not easily senstive to pain) elephant.

40. The king of Kaliṅga, strong in his war elephants, received him with showers of missiles, as a mountain, showering stones, would (receive) Indra, prepared to cut its wings.

41. Having borne a heavy shower of the enemies' iron-arrows, the descendant of Kakutstha won the goddess of victory, as if after having taken an auspicious bath.

42. There, his soldiers, having prepared places for wassail, quaffed in (cups of) betel leaves coconut-wine, and also the glory of their enemies.

43. The king, a righteous conqueror, took away the wealth and not the territory of the lord of Mahendra, first made a captive but afterwards released.

44. Then marching along the sea-coast, lined with betel-nut-trees bearing fruit, he, to whom victory was not a thing to be

sought after, marched towards the quarter resorted to by Agastya (the south).

45. By reason of her enjoyment by his army, redolent of (marked by) the sweet scent of elephants' ichor, he made Kâverî (the river) suspectable (an object of suspicion), as it were, to the lord of the rivers (the Ocean).

46. By the forces of him bent on conquest after he had travelled the day's distance, were occupied the adjoining grounds of the mountain Malaya, where the Hârîta birds (parrots of a particular kind) were flying about in the forests of peppers.

47. The dust of the fruits of the cardamom plants pounded by (the hoofs of) his horses, flying up, clung to (settled on) the temples of the infuriated elephants, exhaling a similar smell.

48. The neck-chains of the elephants powerful enough to break down even the foot-chains, did not slip off, being tied round the lines of grooves (deppressions) made by the coilings of snakes into the sandal trees.

49. Even the splendour (heat) of the sun is dimmed (mitigated) when in the southern quarter; but in that very quarter the Pâṇḍya princes could not bear the burning prowess of Raghu.

50. Bowing down (at his feet) they presented to him the finest pearls found at the place where the Tàmraparṇî falls into the great ocean, their own accumulated glory, as it were.

51-52. Having enjoyed to the satisfaction of his wish the mountains Malaya and Dardura, with sandal trees covering their skirts, as if they were the breasts of the quarter with sandal paste applied to their sides, he, of irresistible prowess, crossed (or, reached) the Sahya mountain, far left off by the sea, the rump of the earth, as it were, with its vesture slipped off.

53. On account of his forces marching along, prepared to conquer the countries of the west, the sea, though far removed by the missile of Paras'urâma, seemed to be connected with the mountain Sahya.

54. The dust raised by the army was placed by him, as a substitute for the hair-powder, on the curls of the Kerala ladies who had given up personal decorations in terror.

55. The pollen of the Ketaka flowers, wafted by breezes from the Muralâ, served as a scented powder obtained without effort for the armours of his warriors.

56. The rustling of the large palm forests shaken by the wind was drowned by the clank of armours on the bodies of his war-horses moving about.

57. The black bees deserting the Punnâga trees fell upon the temples scented with the flow of the ichor of elephants tied to the trunks of the date trees.

58. History has it that the ocean gave space to Ráma on being requested by him; but to Raghu, it gave tribute under the disguise of the western kings.

59. There he turned the Trikûta itself into a lofty pillar of victory, bear as it did the distinct record of his military valour in the form of the incisions of the tusks of his infuriated elephants.

60. Thereafter he set out by a land-route to conquer the Persians, as a man possessed of self-control proceeds, with the help of the knowledge of truth, to subdue the foes known as the senses (passions.)

61. He did not bear the flush imparted by liquor to the lotus-like faces of the Yavana dames, just as an untimely rise of clouds does not (bear *i. e.* intercepts) the morning sunlight on (tinging) the lotuses.

62. A fierce battle took place between him and the Yavanas of the west, whose army consisted of cavalry, in the midst of dust (raised by the armies) so (dense) that the opposing warriors could know each other simply by the twang of their bows.

63. He strewed the earth with their bearded heads, severed by means of Bhallas (arrows having broad blades) as if with so many honey-combs covered with bees.

64. The rest (*i. e.* survivors) took off their helmets and sought his protection; for the wrath of the high-minded is appeased by humble submission (*lit.* has submission for its remedy).

65. His soldiers removed the fatigue of victory by means of wine, in vine-yards (lit. grounds covered with bowers of vine) with the finest deer-skins spread thereon.

66. Then Raghu marched towards the quarter of Kubera (the north) with the desire of uprooting, by means of his arrows, the northern kings, just as the great luminary (sun) passes northwards in order to suck up moisture with his rays.

67. His horses having the fatigue of their journey relieved by rolling on the bank of the Sindhu, shook their shoulders to which were adhering the filaments of saffron (or, the manes of which had safforn sticking to them).

68. There the exploits of Raghu, the prowess whereof was displayed on the husbands of the Hûṇa ladies, became a teacher of ruddiness in the cheeks to them (or came to have the redness of their cheeks for a record).

69. The Kâmboja princes, unable to stand his valour in battle, bent low (before him) together with the walnut trees strained (injured) all round by the fastening (or fastesing-chains.) of his elephants.

70. Lofty (stupendous) heaps of riches, abounding in noble steeds, reached the lord of the Kosalas every day; but not their boastful manners (or, 'but pride never touched him').

71. Then he ascended the mountain Himâlaya (Gaurí's father) with his cavalry, augmenting, in size, as it were, its peaks by the mineral dust raised up (by his horses).

72. The gaze, by turning back (their necks), of the lions lying in their dens and of equal might (with the army), indicated absence of agitation (or fear) on their part (their intrepidity) even in the midst of the din (tumult) of the army.

73. Breezes, rustling among the birch trees, the cause of the musical sounds of the singing bamboos, and charged with the spray of the Ganges, ministered to (fanned) him on the way.

74. His soldiers took rest under the shade of the Nameru trees, sitting on stone-slabs with their surfaces perfumed with the navel (musk) of the musk-deer squatting upon them.

75. The lustrous herbs with their light reflected from the iron neck-chains of the elephants tied to the Sarala trees, served, at night, as lamps (that burnt) without oil, to him, the leader of the forces.

76. In the halting places left by him, the *devada'ru* trees, the bark of which was rubbed off by the neck-ropes (with which the elephants were tied to them) indicated to the *Kira'tas* the height of his elephants.

77. There a fierce battle took place between him and the mountain tribes, in which fire flashed forth as the iron darts and the stones flung by means of slings clashed together.

78. Having made the Utsavasaṃketas destitute of their festivities by means of his arrows, he caused the Kiṃnaras to sing the songs descriptive of the victory of (won by) his arms.

79. When they approached (him), presents in hand, these came to be mutually known, Himavat's strength (wealth) by the king and the King's strength (prowess) by Himádri (the snowy mountain).

80. Having established there the unshakable (or irrefragable) mass of his glory, he descended (from the mountain), causing shame, as it were, to the mountain that was balanced (being uplifted) by Paulastya (Râvaṇa)—*i. e.* Kailása.

81. When he crossed the Lauhityá the lord of the Prágjyotishas quaked (with fear), as also did the black aloe-wood trees got to the condition of (used as) tie-posts for his elephants.

82. He could not bear even the dust raised from the track of his chariots, which hid the sun and which looked like a cloudy day (atmosphere) without a shower; how could he face his army ?

83. The king of the Kâmarúpas waited upon him whose valour exceeded that of Indra himself, with those very elephants, with ripped ichor-shedding temples, with which he had resisted (or repulsed) others.

84. The lord of Kâmarûpas adored the lustre of Raghu's feet, the presiding goddess of the golden foot-stool, with offerings of flowers in the form of gems.

85. Having thus conquered all the quarters, the conqueror turned back, making the dust raised by his chariots rest on the heads of the kings (now) stripped of the regal umbrellas.

86. He performed the *Vis'vajit* sacrifice in which one's entire wealth is given away as *Dakshiṇa'*; for of the good as of clouds, acquisition is for distribution.

87. At the end of the sacrifice, the descendant of Kakutstha (Raghu), assisted by his ministers of state, allayed the wounded feelings of the defeated kings by honouring them with marks of great respect, and permitted them to go back to their capitals, where their wives were longing (for their return) owing to their long absence.

88. They, at the time of their departure, bowed down to the emperor's pair of feet bearing linear marks of banners, swords, and

royal umbrellas, and accessible by his favour alone, and made them yellowish white at the toes, with the pollen and honey that dropped from the garlands on their heads.

CANTO V.

1. Then there came to the monarch (Raghu) who had given away, so as to leave no remainder, his wealth of every kind (or his whole treasure) in the *Vis'vajit* sacrifice, Kautsa, the disciple of Varatantu, who had acquired learning (finished his education) and whose purpose it was to get money to pay his teacher (as tuition fees; or, seeking to obtain money fo rremunerating his preceptor).

2. On account of the (stock of his) gold vessels being exhausted' he, of priceless (inestimable, noble) character, bright with glory, and hospitable, having placed the materials of worship in an earthen pot, went forth to receive the guest radiant (illustrious) with his Vedic knowledge.

3. The lord of men, adept (or versed) in duty and the rules of action (prescribed by the S'âstras) and foremost among those to whom honour is wealth, having worshipped, in the proper form, the guest, who regarded penance as his wealth and who was sitting on a seat, thus addressed him with joined palms, remaining close by.

4. O you of acute intellect (lit. whose intellect is as acute as the sharp end of a blade of Kus'a grass), is it all well with your preceptor, the foremost of the sages, the composers (or receipients) of the Vedic hymns, from whom you have acquired complete knowledge, as the world derives its animation (or vitality) from the sun ?

5. I hope the threefold penance of the great sage, which has long been treasured up (by him) by (the exercise of) his body, speech, and mind, and which disturbs (or shakes off) the stability of Indra's mind, suffers no diminution (is not spent up) by impediments (requiring its use).

6. I hope no calamity, such as a hurricane, visits (befalls) the trees of your hermitage, which beguile fatigue and which have been reared up without distinction with (just like) your sons with efforts, such as the construction of water-basins and others.

7. Are those offspings of the female deer all right, whose desire to eat the Kus'a grass, the hermits, from affection, do not foil (*i. e.* indulge) even though it is necessary for sacred rites and

whose umbilical cords drop down on their laps serving (the fawns) as beds?

8. I hope it is all right with your sacred waters wherein your daily ablutions are performed, from which handfuls of libations are presented to the manes, and whose sandy banks are marked with the sixth part of the gleanings (gleaned corn).

9. I hope the ripe *níva'ra* and other corn, the sylvan means of the sustenance of your bodies, out of which portions are allotted to the guests coming in time, is not eaten up by country cattle (accustomed to eat chaff).

10. Has the great sage, being pleased after he had well educated you, permitted you to lead the house-holder's life? For it is now time for you to enter on the second stage of life which is capable of benefiting all the other three (or which enables one to oblige every body).

11. My mind is not satisfied by the (mere) coming of you, adorable one, (but) it longs to execute some command (of yours); is it at your preceptor's bidding or of your own accord that you have come to honour me (do me the honour of a visit) from the forest?

12. Although he heard the noble words of Raghu, whose gift (or expenditure) of his whole wealth was inferred from the vessel containing the materials of worship, the disciple of Varatantu, having but a feeble hope of success in his object, thus addressed him.

13. Know, O king, it is all well with us in all respects. How can woe betide the subjects while you are king (or, their protector)? How can the dark night (or a dense mass of darkness) obstruct the sight of men while the sun is shining?

14. Reverence for (or attention to) those worthy of honour is customary with your race (or is the hereditary possession of your dynasty); but, O illustrious one (or O great monarch), you outdo your ancestors in that. I, however, have come to you as a suitor out of (the proper) time, and hence my regret.

15. O lord of men, having bestowed all your wealth on worthy recipients, you appear with your body only remaining to you, like a *ni'va'ra* plant having its corn appropriated by foresters (forest-living ascetics) and its stalk (or culm) only left to it.

16. It is but proper (or creditable to you, or becoming in you) that you, though a paramount king, should exhibit poverty (*lit.*

a state of having nothing) born of (the result) of a sacrifice; for the waning of the moon (whose nectar is) drunk in their turns by gods is more to her praise than her waxing.

17. I, therefore, who have no other business in view, will strive to obtain money for my preceptor from some other source; may you fare well. Even the *cha'taka* bird troubles not (with its petitioning) the autumnal cloud whose watery contents are all discharged.

18. Dissuading (from going) the disciple of the great sage, who was desirous of going away, after having said this much, the king asked him, "Learned sir! What thing and how much of it is to be presented by you to your preceptor?"

19. Then to the ruler of the (four) classes and the stages of life, who had duly performed a sacrifice and who was entirely free from the influence of vanity, the learned ascetic (thus) expressed his purpose (immediate business)—

20. "The great sage was requested by me, when I had completed my course of study, to accept from me preceptor's fee. He, however, counted (regarded) foremost (held more important than, or considered the best, fee) my long and unswerving devotion to him of that kind (so difficult to be performed).

21. Incensed at my importunities, my preceptor, without taking into consideration the scantiness of my means, said to me: "Bring me four-and-ten crores of money (gold coins) corresponding to the number of lores (studied) by you."

22. Thus circumstanced I, concluding from your vessel of offerings that you have only the title of sovereign remaining to you, have not the mind to constrain you at present, on account of the price of my learning being other than (far from) low (*i.e.*, very exorbitant or heavy)."

23. Thus informed by the twice-born (Bráhmaṇa), the best of Vedic scholars, the sole lord of the world, fair as the moon, and with the propensities of his senses restrained from sin, once more spoke to him.

24. "A certain suitor who asked money for his preceptor and who had seen the end (was master) of learning, went to another donor, not obtaining his object from Raghu"—let there not be this new (or for the first time) reproach on my name.

25. You, therefore (*lit.* thus circumstanced), O venerable one, be pleased to wait, like a fourth fire, in my well-known and revered

sanctuary of (holy) fires, for two or three days, in which time I will endeavour to fulfil your object.

26. With the words 'Be it so' the Bràhmaṇa, being delighted, accepted his unfailing promise. Raghu, on his part, seeing that the earth was drained of all its wealth, wished to wrench (thought of procuring by force) money from Kubera.

27. By virtue of the miraculous power accruing from Vasishṭha's sprinkling accompanied by holy incantations (at the time of his coronation), the course of his chariot, like that of a cloud assisted by the wind, was not obstructed, whether on the sea, or in the sky, or on the mountains.

28. Then in the evening Raghu, firm-minded and pious, slept in his chariot in the interior of which weapons were arranged, desirous of conquering the lord of Kailása (Kubera) by his prowess, looking upon him as (as if he were no better than) a mere feudatory prince.

29. At dawn, officers, employed in the treasury, full of wonder, reported to him, about to setfourth, a shower of gold fallen from the sky into the treasury-house.

30. The king gave to Kautsa the whole of that glittering heap of gold which was obtained from Kubera, who was about to be attacked, and which looked like an adjoining hill of the (mountain) Sumeru detached by Indra's thunder-bolt.

31. Both of them, the suitor who would not take (*lit.* who had no desire to accept) more than what was to be given to his preceptor, and the king who gave more than what was asked by the suitor, had the greatness of their mind (or their conduct) greatly praised by the people inhabiting Sâketa (Ayodhyà).

32. Then at his departure, the great sage Kautsa, delighted in the mind, touched by the hand the king who had caused his treasure to be transported (or conveyed) by hundreds of camels and mares, as he bent the forepart of his body before him, and addressed him (this) speech—

33. What wonder is there (*i. e.* it is no wonder) if the earth yields the desires of a monarch who abides by his duty? But incomprehensible is your power, since by you even heaven itself was milked (made to grant) your desired object.

34. Any other benediction (than that of issue) would be a repetition (superfluous) to you who have attained all blessings.

May you obtain a son worthy of your excellences, as your father obtained your praiseworthy self.

35. Having thus conferred a blessing upon the king, the Brâhmaṇa returned to his preceptor. The king, too, soon after, obtained a son from it (by virtue of it, *scil.* the blessing) as the world of the living receives light from the sun.

36. At the hour presided over by Brahmâ, history records (किल), his queen gave birth to a son like Kumâra. On that account the father made (called) his son Aja, after the name of Brahmâ himself.

37. His majestic (or resplendent) form was the same, the valour the same, and the natural sublimity (or nobleness of nature) also the same; the new-born prince did not differ from his (generating cause (father) as a lamp lighted from another (does not differ from it.)

38. The goddess of royalty, though she had a yearning after him when he had duly received his education from his preceptors and was looking all the more charming (or peculiarly charming) by reason of his blooming youth, waited for her master's (or his sire's) permission, as a discreet, noble-minded daughter does for her father's.

39. About this time, a trusty messenger was sent to Raghu by Bhoja, lord of the Krathakais'ikas, who was ardently desirous of bringing the prince (Aja) for (to be present at) the ceremony of the self-election-marriage of his sister Indumatî.

40. Considering him to be one with whom a connexion was desirable and (further) that his son had arrived at a marriageable age, he sent him with an army to the flourishing (or wealthy) capital of the king of the Vidarbhas.

41. The halting stations on the way of him, a king's son, in which accommodations of all kinds were provided in tents of royal state, and which, on account of the presents brought by the villagers, appeared other than (the reverse of) sylvan, were almost like places of amusement in gardens.

42. When he had gone over some way (certain distance) he encamped his wearied army, with its banners sullied with dust, on the bank of the Narmadâ, the *naktama'la* trees on which were made to dance a little (gently shaken) by the breezes charged with spray (or moist with the drops of water).

43. Just then there emerged from the river a wild elephant, whose plunge (*lit.* entrance) into the water had already been indicated by black bees hovering above (over the surface of the water) and whose expansive cheeks were clean, as the ichor had been entirely washed off.

44. Who betrayed his butting-sports on the skirts of the Ṛikshavat mountain by means of his two rock-blunted tusks, which were checkered with blue lines running upwards, although completely washed of all mineral dust.

45. As he faced the bank and cut (his way) with (loud) noise (through) the large waves with his trunk quick in its contractions and protrusions, he looked as if engaged in breaking asunder the bolts of his stall.

46. The mountain-like elephant dragging with him by his breast the meshes of moss (*s'aivala*) reached the bank afterwards, the current of waters violenty agitated by him having reached it first.

47. The darkish splendour of the ichor flowing from the broad cheeks of that one (single of its kind, chief &c.) elephant, which had been stopped for a moment by his plunge into water, shone forth afresh at the sight of tame (lit. other than wild) elephants.

48. On smelling his unbearable rut whose flow was as strong-smelling (or fragrant) as the milky exudation of the *saptachchhada* (seven-leaved) tree, the huge elephants in the army turned back (shied), notwithstanding (or defying) the strenuous efforts of their drivers.

49. In a moment he threw the encampment into utter confusion, cleared of horses which tore their bonds and fled, with the chariots fallen to the ground, their axles being broken and with the warriors perplexed in protecting the ladies.

50. The prince, who knew (from the S'âstras) that a king ought not to kill a wild elephant, not drawing his horn-made-bow to any great length , struck the rushing elephant on the forehead with an arrow, (merely) wishing to make him turn back.

51. The moment he was wounded, as history tells us, he quitted the from of an elephant, and assumed the lovely figure of a heavenly being, encircled with a flashing halo of light, and looked at by the army astonished at the (curious) occurrence.

52. Then having showered on the prince the flowers of the heavenly trees that came to him through his superhuman power,

the eloquent one (thus) spoke, enhancing with the lustre of his teeth the (brightness of the) necklace of large pearls pendant on his bosom.

53. I was reduced to the state of an elephant by the curse of Mataṃga, incurred by my own arrogance. Know me to be Priyaṃvada, the son of Priyadarśana, king of the Gandharvas.

54. The great sage, however, being supplicated by me falling at his feet, relented afterwards ; for the hotness of water is due to its contact with fire or solar heat; what is coldness is but the nature (natural property) of water.

55. "When Aja, sprung from the family of Ikshvàku, will split thy frontal globe with his iron-pointed shaft, then shalt thou be united with (restored to) thy magnificent form"—so spoke that repository of penance (the great sage) to me.

56. I have been liberated from the curse by you endowed with might, whose sight had long been earnestly wished for by me. If I do you no good in return, my restoration to my proper position is all to no purpose.

57. Accept, therefore, O friend, this missile of mine, 'Saṃmohana (the stupifier)' by name, which has a Gandharva for its presiding deity, and has separate incantations for its discharge and withdrawal whereby the discharger has victory in his hand (sure in his possession) and yet has not to kill enemies.

58. You should not be ashamed; for, though striking me, you were moved (for a moment) with compassion; let not the rudeness of a refusal be shown to me who am beseeching you.

59. With the words 'Be it so' the eminent (lit. the moon among men) prince, skilled in the use of weapons, having sipped the holy water of the river sprung from Soma (Narmadâ) and turned his face towards the north, received (learned) the incantations of (connected with) the missile from him who was freed from the curse.

60. Of them two, who, by a strange chance, had thus formed on the way, a friendship (originating) from some unknown cause, one went to the regions of Chaitraratha and the other to the country of Vidarbha delightful on account of the good government (it enjoyed).

61. The lord of the Krathakaiśikas filled with ecstatic joy went forth to receive him who had halted in the vicinity of the

city, as the ocean with its swelling waves goes forth to receive the moon.

62. Walking in the front he led him into the city, and having presented to him his wealth, waited upon (ministered to) him with humility. in such a way that the people assembled there considered Aja to be the host (lit. the lord of the palace) and the king of the Vidarbhas to be the guest.

63. He, the representative of Raghu, occupied the delightful new pavilion into which he was shown by the officers of king Bhoja, bending low (before him), and in which vessels filled with water were placed on a dais near its eastern entrance, as Madana (Cupid) occupies the state (age) next to childhood.

64. There, like a loved spouse unable to read (understand) the feelings (of her husband), (or, clouded—displeased by her divination of the mental attitude-affection for a rival), Sleep came late at night towards the eyes of Aja, longing to win the captivating gem of a damsel, by whom a host of kings was caused to be assembled at her self-choice-marriage.

65. At dawn, the sons of bards, of equal age (with Aja), and eloquent in speech, awakened, with their panegyrical songs, him, of reputed scholarship, whose stout shoulders were pressed by his ear-ornaments and the sweet unguents applied to whose body were almost effaced by his rollings on the bed-sheet.

66. " O you, best of talented men, the night is gone; quit your bed; surely the burden of the world has been divided into two parts only, by the Creator: your vigilant father bears it at one end and your honour is the supporter of the other (lit. that borne by the other bearer).

67. The moon by (looking at) whom the goddess of beauty (Lakshmî) was diverting herself at night, like a woman offended by her husband, (somehow) disregarding even her longing for you under the influence of sleep ;—he, too, now resting on the extremity of the western horizon, is giving up (losing) the splendour of your face.

[Or, with the reading अनवेक्ष्यमाणा, (see notes):—The moon by (looking at) whom the goddess of beauty, though neglected by you under the influence of sleep, was, like a woman offended by her husband, beguiling her love-longing, even he &c.]

68. Let, therefore, the two, by their beautiful simultaneous unfolding, obtain mutual similitude: *viz.* your eye with the

lively (lit. other than rough) pupil rolling about within and the lotus with a black bee moving inside.

69. The morning breeze, as if desirous of obtaining, by means of borrowed properties, the natural fragrance of the breath of your mouth, bears away the loosened flowers of trees from their stalks and comes in contact with lotuses opened by the rays of the morning sun (Aruṇa).

70. The dew-drops, white like the well-cleansed pearls of a necklace, fallen on the tender leaves of trees with their interiors red, resemble, on account of the position of advantage thus gained by them (or their increased excellence), your sportive smile fallen on your lip, brightened by the splendour of your teeth.

71. While the sun, the store of radiant heat, does not rise, even before that, darkness has been, all at once, dispelled by Aruṇa; when, O hero, you have taken the lead in battles, will (why should) your sire himself extirpate the foes ?

72. Your elephants, with their sleep shaken off from both sides, are leaving their beds, pulling at their clanking chains: the elephants whose bud-like tusks seem as if they had pierced the red-mineral-skirts of a mountain, on account of their having come in contact with the rosy tints of the morning sun.

73. O lotus-eyed one, the horses of the breed of the Vanâyu country (Persian horses), tied in spacious tents, having given up their sleep, are soiling with the warm breath (vapour) of their mouth the pieces of rock-salt placed before them for being licked.

74. The flower-offering, being withered, has become loose in texture; the lamps are void of the throbbing circles (halo) of their light; and this your sweet-speaking parrot resting in its cage, imitates our speech employed to rouse you.

75. The prince, his sleep dispelled by the young bards singing their songs in this strain, instantly left his bed, just as the heavenly elephant, Supratîka, awakened from sleep by the royal swans cackling sweetly under excitement, leaves the sandy beach of the Ganges ".

76. Then, having finished the rites proper for day-break, as prescribed in the S'a'stras, the prince, with beautiful eyelashes, after his toitet was finished in a fitting style by experts (in that art), repaired to the assembly of kings gathered in the hall of the self-election-marriage.

CANTO VI.

1. There he saw the protectors of the human world (kings), seated on thrones placed on richly furnished platforms, and attired in fascinating dresses, (thereby) imitating the majesty of the gods moving in celestial cars.

2. The mind of kings seeing Aja (lit. the scion of Kakutstha's race), who looked like Kâma with his corporeal frame restored to him by S'iva, at (lit. accepting) the entreaties of Rati, lost all hope of winning Indumatí.

3. The prince ascended the dais pointed out by the Vidarbha king, by means of a well-constructed flight of steps, as the young cub of the lord of beasts (lion) climbs the lofty peak of a mountain by means of (step-like) projecting rocks.

4. Seated on a throne covered with tapestry of the richest colour and set with jewels, his majestic appearance was most comparable with Guha (Kàrttikeya) when riding his peacock.

5. Her own self, portioned out in a thousand ways into those rows of kings by Lakshmî, and dazzling to the eyes on account of the appearance of a peculiar effulgence, shone pre-eminently like the flash of lightning which distributes itself into so many rows of clouds.

6. In the midst of those kings, all seated on magnificent thrones, and dressed in splendid costumes, the son of Raghu alone shone (looked pre-eminent) by his majestic lustre, like the tree Pârijáta in the midst of other heavenly trees.

7. The rows of the eyes of citizens leaving all (other) princes fell (rested) on him, just as the black bees vacating the flower-trees fall upon a wild scent-elephant, infuriated under the influence of ichor.

8. Now, while the whole assembly of monarchs, sprung from the solar and lunar races, was being glorified by bards acquainted with the pedigrees of kings, and the fume of the burnt pith of the fragrant aloe wood was ascending (curling up) to the flags on high,

9. while the sound of auspicious musical instruments swelled by the blasts of conch-shells was waxing loud and spreading all round in the quarters of heaven, making the peacocks roosting in the suburban gardens dance in a frantic manner,

10. the princess, who was about to elect her husband, and who had put on apparel suited to the nuptial rite, entered

the high road between the rows of platforms, seated in a quadrangular conveyance carried by men, and beautiful by her train of attendants.

11. The kings fell down by their hearts on (had their hearts at once drawn to) that supremely exquisite creation of the Creator, in the form of the damsel, the cynosure of hundreds of eyes ; their bodies alone remained on their seats.

12. Various were the amatory gestures, the first messengers of their love, exhibited by the kings who had betrayed their passion for her, as are the beautiful tender sprouts by trees.

13. A certain king began to whirl round a sportive lotus, holding its stock with both his hands, its restless petals striking black bees and its pollen forming a circle within it.

14. Another gallant, with his handsome face obliquely turned round, drew up and put in its proper place the garland that had slipped from his shoulder and was sticking to the points of his armlet inlaid with gems.

15. A third again, with beautiful eyes slightly turned downwards, drew lines on the gold foot-stool with his foot, the top-toes of which were a little contracted and the lustre of whose nails was spread obliquely.

16. One king, resting his left arm on a part of his seat, his shoulder being raised a little by that act, became intent upon talking to a friend, his pearl-necklace rolling over (or lying divided on) the lower part of his spine as it was slightly turned.

17. Another young prince tore off, with the points of his nails, fit to be set on the hips of his beloved, a *ketaka* leaf, of a yellowish white colour, which serves as a sportive ear-ornament to coquettish women.

18. Some one sportively cast up the dice, illumined with the glow of his jewelled ring, with his hand, the palm of which was as red as a lotus, and bore linear marks of banners.

19. Some one put one of his hands, the lustre of the diamonds shooting through the finger chinks, on his crown, as if the latter had slipped from its proper place, although it was in its right position.

20. Then Sunandâ, the door-keeper of the harem, bold (clever in speech like a man, and well acquainted with the lives and pedi-

grees of kings, took the princess, first of all, to the presence of the king of the Magadhas, and thus spoke—

21. This is the king who rules over the Magadha land—the refuge of those who look up to him for protection, of spirit unfathomable, and renowned for governing his people well—Paramtapa by name, true to the sense.

22. Granted that there are other kings by thousands; but the earth is said to have a pious ruler in him alone. True that the night is crowded with constellations, stars and planets; but it is by reason of the moon alone that it has light (is illumined).

23. This king having to invite Indra (lit. the god with a thousand eyes) incessantly (to the earth), on account of the uninterrupted course of his sacrificial rites, caused (thereby) the tresses of S'achî to be long flowing about her pallid cheeks and undecked with the flowers of the *Mandára* tree.

24. If you wish that your hand should be accepted in marriage by this (prince), worthy to be chosen, then (by accepting him) give delight to the eyes of the ladies of Pushpapura, as they will be looking at you, at the time of your entering the city, from the windows of the mansions.

25. When she had said this, the thin princess looked at him, and without saying anything rejected him, with a cold salutation, while her garland of Madhûka flowers interspersed with *dûrvâ* grass was slightly displaced.

26. The very same maid, whose office it was to bear the cane staff, conducted the princess to a second king, just as a wave raised by the wind carries a female swan of the *ma'nasa* lake from one lotus to another;

27. and spoke to her—this is the lord of the Añgas, whose youthful beauty had been coveted by (enamoured) the damsels of heaven, and who, having his elephants trained by the founders of the elephantine science, enjoys Indra's position though on earth.

28. He, causing drops of tears as big as pearls to roll about on the bosoms of the wives of his enemies, gave them back, as it were, their pearl necklaces without threads that had been first taken off.

29. The two goddesses, S'rî (of wealth) and Sarasvatî (of learning), who by nature occupy two different stations, live in harmony in him; and you, O blessed princess, by reason of your

charming loveliness and your truthful and pleasing speech, are fit to be the third of them two.

30. When Sunandá had done, the princess took off her eyes from the king of Añga, and said to the maid, "Pass onward"; not that he was not amiable, nor was she unable to appreciate personal charms ; but people differ in their tastes.

31. Then the maid (lit. she who was appointed to keep guard at the door of the harem), showed to Indumatí, as people show the newly-risen moon, an exceedingly handsome prince, who was not to be withstood by his enemies.

32. This is the king of Avanti, having stout and large arms, an expansive chest, and a slim, rounded waist, who (therefore) looks like the bright luminary (the sun) carefully trimmed by Tvashtṛi by being placed on a turning lathe.

33. In the expeditions of this king who commands all the three regal powers, the dust, raised by the horses marching in advance, obscures the streaming effulgence of the gems on the crests of the tributary princes.

34. He, residing at no great distance from the moon-crested god (S'iva), whose abode is Mahákàla, enjoys, in company with his beloveds, moonlight-nights, even during the dark half of a month.

35. O you, having full round thighs (lit. thighs like the stem of a plantain tree), do you wish to sport with this youthful prince, in those rows of gardens which are fanned by the breezes blowing from the rippling water of the Siprâ ?

36. That supremely delicate princess did not fix her heart upon him who had caused the lotuses in the form of his relatives to bloom, and dried up the mire in the shape of his foes by his valour, just as the exceedingly soft white lily feels no attachment for the sun, who makes other lotuses bloom and dries up the mud by his heat.

37. Then Suuandá led that lovely creation of the Creator (the princess) in front of the king of Anûpa—she whose complexion was like that of the inner part of a lotus, who was perfect in all accomplishments and who had a beautiful set of teeth—and again spoke to her.

38. In days of yore, there was a king, given to ascetic exercises, named Kàrtavîrya, who could put forth a thousand arms in battle,

who erected sacrificial posts in all the 18 continents of the globe, and to whom belonged pre-eminently the title of ' king ' (lit. not shared in common by any one else).

39. He, the governor, appearing before his subjects, bow in hand, the very moment they thought of committing a crime, prevented them from doing an immoral deed even in thought.

40. In his prison-house dwelt the lord of Lanká, the conqueror even of Indra, whose arms were rendered motionless by being bound with the bow-string, and whose row of mouths was gasping for breath, until the captor's pleasure (set him free).

41. In his line is born this prince, Pratîpa by name, who reverentially honours those versed in sacred lore, and by whom has been wiped off the reproach that S'rî is fickle by nature, a reproach which attaches to her name owing to the faults of those with whom she resides.

42. He, having obtained the god of fire as an ally in battles, considers the sharp edge of Paras'uráma's axe, the destructive night to the military class, as no better than a lotus leaf in strength.

43. Be you the lovely occupant of the lap of this king with long arms, if you have the desire to look, through the latticed windows of his palace, at the (river) Revà, delightful with its rippling stream, and encircling, like a waist-band, the rampart of the city of Màhishmatì.

44. That lord of the earth, though of an exceedingly lovely mien, did not seem amiable to her, just as the moon is not agreeable to the day-lotus, though complete in all his digits and freed from the screen of clouds by autumn.

45. The princess was then addressed by the maid keeping guard over the harem, with reference to Sushena, the lord of S'ûrasena, whose fame was sung in other worlds, and who was the most illustrious prince of both the (paternal and maternal) families pure by their dutiful conduct.

46. This is a descendant of Nîpa's race, a constant offerer of sacrifices in due form, in whom virtues (of opposite nature) meet together, setting aside their natural antagonism, as do wild animals on coming to the hermitage of a great saint where tranquillity ever reigns.

47. In his own house is spread his lovely splendour, delightful to the eyes, like that of the moon ; while there is always present his unendurable fiery energy on the mansions of his enemies the terrace-tops of which are overgrown with grass.

48. At the time of his sports in the water, when the sandal unguent is washed away from the bosoms of the ladies of his harem, the daughter of Kalinda (the river Yamuná) though as yet flowing by Mathurâ, appears as if her waters were mingled with Gaṇgá's waves.

49. Wearing the gem, the lustre of which covers the surface of his chest. and which was presented to him, it is said, by Káliya who took shelter in the river Yamuná, through terror of Garuḍa, he puts to shame, as it were, Kṛishṇa with his Kaustubha.

50. Do this youthful prince the honour of accepting him as your husband, O fair princess, and enjoy (the wealth, *i.e.*, pleasures of) your youthful age, on a flower-bed, having tender leaves for its counterpane, in Vṛindávana, not inferior to Chaitraratha (the garden of Kubera).

51. And in the rainy season, seated on stone slabs, moistened with particles of water, and scented with S'aileya, you may look at the dance of peacocks in the lovely caves of the Govardhana mountain.

52. She, with a navel beautiful like a watery eddy, destined to be the wife of another, passed by that king; just as a river, proceeding to the sea, passes by a mountain it meets with in its course.

53. Thereafter, when the young damsel, with a face like the full moon, had approached the King of Kaliṅga, Hemâṅgada by name, whose arms were clapsed by armlets, and who had destroyed his foes, the maid thus addressed her—

54. This king, equal to the mountain Mahendra in strength, is alike the lord of Mahendra and the sea; in his hostile expeditions Mahendra himself seems to march in the van under the disguise of his ichor-dripping war-elephants.

55. He, with beautiful arms, and the foremost of archers, bears on his forearms two scars made by the bow-string, as if they are the two pathways, besprinkled with tears mixed with collyrium of the Fortunes of his foes made captives by him.

56. Him sleeping in his palace the sea itself, being near, awakens from sleep,—the sea whose waves are visible from the windows of his palace, and which, by its deep roar, has rendered the morning trumpets unnecessary.

57. (You should) Sport with him on the shores of the sea, full of the rustling sound of the forests of palms ; while the drops of perspiration (on your body) will be removed by breezes wafting clove-flowers from other islands.

58. Though thus tempted by her, the younger sister of the Vidarbha king, who was capable of being attracted by (real) beauty, turned away from him, as the goddess of wealth turns away from an unlucky man, howsoever far she may be drawn towards him by his politic measures.

59. Now coming to the lord of the city known by a serpent's name (Nágapattana), who was like a god in beauty, the female door-keeper (Sunandâ) having previously addressed the princess of Bhoja with the words 'Look this way, O you with eyes like those of a *chakora* ', spoke to her as follows—

60. This is the king of the Páṇḍus, who, wîth a long pearl-necklace hanging down from his shoulders, and his body besmeared with powdered saffron (or red sandal), looks like the lord of mountains (Himàlaya) with its peaks steeped in the morning sunlight and with rills flowing down its slopes.

61. The saint Agastya, who checked the upward growth of the great mountain Vindhya and who drank to a drop and then ejected the whole ocean, asks him, from affection, when his body is wet with the concluding bath at an *As'vamedha* sacrifice, if the ceremony of ablution has been properly performed.

62. In days gone by, the haughty lord of Lankà, fearing lest Janasthâna might be destroyed (in his absence) by this king who had obtained from S'iva a missile unattainable by any one else, made peace with him and then set out for the conquest of Indra's world.

63. When your hand will have been duly accepted by this prince, born of an illustrious race, you like the great earth will be the co-wife of the southern region, encircled, as by a waist-band, by the sea abounding in gems.

64. Be pleased ever to amuse yourself in the sites of the Malaya mountain, where the areca-palms have the betel-nut creepers twining round them, where the sandal trees are encircled by the cardamom creepers, and where the ground is overspread with Tamâla leaves.

65. This prince has a bodily frame as dark as the blue lotus, while your slender form rivals in fairness the *gorochana* (a yellow pigment); let there be a union between you two that it may enhance each other's beauty, like that of lightning with a cloud.

66. Her advice found no entrance into the heart of the sister of the Vidarbha king; just as a beam of the lord of stars (the moon) finds no room in the (day–) lotus with its petals closed into a bud on the disappearance of the sun.

67. Whatsoever king the maiden intent on choosing her husband passed by, like the flame of a moving lamp at night, that same king turned pale, just as a mansion situate on the highway is shrouded in darkness when left behind (by a moving light).

68. When she approached the son of Raghu, he became uneasy at heart, as to whether she would choose him or not; but his arm, other than the left, (*i.e.*, the right one) dispelled all his misgivings by its throbbings at the place where the armlet is worn.

69. On coming up to him faultless in every part of the body, the princess desisted from going to any other prince; for, verily, a row of black bees never has the desire to go to any other tree when it has once reached the Sahakára (mango) tree in full blossom.

70. Having observed that Indumatî, bright as the moon, had her heart riveted upon him, Sunandá, who was versed in the art of giving a well-arranged account, delivered the following speech in detail.

71. There lived a monarch, of the I'kshvâku race, the most eminent of kings, who was distinguished by the title of Kakutshta (or, after Malli, Kakutsta by name and renowned for his virtues). It is from him that the lords of the Northern Kosalas, of high aspirations, bear the proud patronymic of Kákutshta.

72. He, riding in battle the great Indra in the form of a huge bull, and imitating the grace of S'iva, made, by means

of his arrows, the large (beautiful) cheeks of the *asura* females destitute of ornamental paintings.

73. It was he who shared with the Cleaver of the mountains (Indra) half of his seat, even when he had re-assumed his own noble form, rubbing his own armlet against that of the god, loosened on account of his stroking Airávata (the celestial elephant).

74. In his race was born, we are told, the widely renowned Dilîpa, the light of the race, who stopped short of performing a hundred sacrifices by one, in order to avert the jealousy of Indra.

75. When he was reigning over the earth, even the wind dared not displace the garments of drunken women fallen asleep on the road when on their way to the house of merriment ; who could then stretch forth his hand for theft ?

76. His son, Raghu, now rules over his dominions ; he, who performed the great sacrifice *Vis'vajit* and thereby reduced his wealth amassed from the four quarters to the residue of a few earthen pots.

77. His fame has gone up to the mountains, descended to the seas, entered the nether world, the dwelling-place of the serpents, and has found its way to heaven ; thus spreading without cessation it is quite incapable of being exactly gauged.

78. This prince, Aja by name, is born of him, as Jayanta is born of the lord of the three worlds (Indra); he, the heir-apparent, sustains the heavy yoke of the earth, along with his father accustomed to the task, like a young bull with one broken to the yoke.

79. Do you choose him who is your equal in birth, beauty and youth, and in those various virtues of which modesty is the chief; let the jewel be matched with gold.

80. Then at the conclusion of Sunandà's speech, the princess, lessening her bashfulness, accepted the prince, by casting at him a bright glance of joy, as if with the marriage-garland.

81. Through her maidenly bashfulness the princess could not give expression to the love she felt for the young prince; but the love of that curly-haired damsel, piercing through her slender frame, manifested itself in the guise of her hair standing on end.

82. The cane-staff-bearer (Sunandá), her companion, finding her friend in that state, said in jest: "Noble lady, let us go to

another;" thereupon the bride looked at her with a frown of dis-pleasure.

83. She with beautiful thighs (*lit.* whose thighs were comparable to the forearm), caused the bridal garland, red with the auspicious powder, to be properly placed round the neck of Raghu's son, which looked like the very embodiment of her love, by the hands of her nurse.

84. By that garland, strung with auspicious flowers, and hanging on his expansive chest, the eligible prince almost felt that the younger sister of the Vidarbha king had thown her delicate arms round his neck.

85. "Here is moon-light united with the moon freed from clouds; here is the Ganges descended to the sea, the worthy recipient of its water;" these were the unanimous words, so harsh to the ears of the kings, which the citizens, delighted at the union of the two of equal merit, uttered there.

86. That assemblage of kings, having on one side the party of the bride-groom transported with joy, and on the other looking sad (with disappointment and despair) was like a lake, at day-break, having full-blown lotuses at one place, and the night lilies gone to sleep (closed) at the other.

CANTO VII.

1. Thereafter the lord of the Vidarbha country took with him his sister united with a worthy bridegroom, like Devasenâ hersel united with Skanda, as it were, and bent his steps towards the entrance of his city.

2. The (other) lords of the earth too, with their brightness dimmed like that of the morning stars, went to their respective camps, reproaching both their personal beauty and dress, having been disappointed in their hopes with respect to the princess of Bhoja.

3. Verily owing to the presence of S'achî at the spot there was an absence of those who would disturb the ceremony of self-election-marriage ; it was on account of this that the host of kings, though full of jealousy towards the descendant of Kakutsha, remained quiet.

4. In the meantime, the bridegroom accompanied by the bride reached the royal road, which was decked all over with fresh decorations, which was marked by ornamental archways radiant like rainbows, and which had the sunlight kept off from it by the shade of banners.

5. Then the fair women of the city, setting aside all other occupations in their eagerness to have a look at the bridegroom, acted in the following manner, in mansions having lattice-windows of gold.

6. One lady walking with haste to the window did not at all think of tying up again her mass of hair, the wreath of flowers from which had dropped down on account of its knot having got loosened though she held it with her hand, until she reached the window.

7. A certain lady, snatching her forefoot held by her dressing maid, while the red paint on it was yet wet, and giving up her graceful gait, stretched out a line of foot-prints marked with red lac as far as the window.

8. Another lady, having adorned her right eye with collyrium while her left eye was yet without it, went, in that very state, to the vicinity of the window, holding (in her hand) the painting stick.

9. Another of the fair sex, who was looking through the lattices of the window, did not tie up the knot of her wearing garment, loosened by her (hasty) movement; but stood, holding up her garment with her hand, the lustre of the ornaments put upon it entering her navel.

10. The half-strung waist-band of another lady who rose in haste, the jewels of which dropped at every ill-placed step, had at last only the bare thread left of it, fastened round the big toe, at the time.

11. The windows, having their holes filled up with the faces of those ladies full of intense curiosity, having the smell of wine within and the rolling eyes for black bees hovering about, seemed to be decorated with so many lotuses.

12. Those ladies drinking, as it were, with their eyes the son of Raghu, did not attend to any other object (at all); thus the functions of their other organs of sense seemed to be transferred to their eyes.

13. "It was right that the princess of Bhoja's house, though sought in marriage by princes whom she had never seen, thought self-election to be well for her; how, else, could she have obtained a husband worthy of her, as Lakshmî obtained Nârâyaṇa (for her lord)?

14. If the lord of creation had not united together the couple possessed of mutually enviable beauty, all in vain would have been the trouble taken by him in bestowing such exquisite beauty upon these two.

15. Certainly these two are Rati and her consort, the god of love incarnated in a mortal form; this is why the maiden has selected one who is a counterpart of her own self, from among thousands of kings; for the mind is aware of union formed in a previous birth (life)."

16. Hearing these words pleasing to the ears, uttered from the mouths of the ladies of the city, the prince (Aja) arrived at the house of his relative, adorned with auspicious decorations.

17. Then having quickly alighted from the she-elephant seizing the hand stretched out by the lord of the Kàmarûpas, he entered the inner qradrangular courtyard, shown by the Vidarbha king, as if he entered the heart of the ladies (assembled there).

18. Seated on a costly throne, he accepted the offerings of worship with jewels and mixed with the Madhuparka (an oblation consisting of curds, milk, honey &c.) and a pair of silk garments presented by Bhoja, as also the glances of the beautiful ladies.

19. He, dressed in silken garments, was led near the bride by the well-behaved keepers of the harem, as the (water of the) sea with its clear lines of foam is carried on to the shore by the new rays of the moon.

20. There the revered priest of the Bhoja king, almost equal to fire in effulgence, presented offerings of clarified butter and other things to the sacred fire, and having made it a witness to the marriage rite, united together the bride and the bridegroom.

21. That prince, holding the bride's hand with his own, looked still more beautiful, like the mango-tree, after it has reached the tender leaf of a neighbouring *as'oka* tree by means of a corresponding leaf of its own.

22. The hair on the wrist of the bridegroom stood on end while the fingers of the bride became moist with perspiration ; so it seemed that by the joining of their hands, the action of love was, at that moment, equally divided between them.

23. Their eyes eagerly longing to see each other, which were casting sidelong glances but were withdrawn the moment they met, experienced a charming constraint of bashfulness.

24. By going round the blazing fire keeping it on their right side, that couple, now united to each other, glowed like day and night revolving round Meru, and following each close upon the other.

25. The bashful bride, with heavy (fully developed) hips and eyes like those of an impassioned *chakora* bird, being directed by that spiritual guide (of the royal family), the very image of Brahmá, made an offering of fried grain to the (sacred) fire.

26. There issued from the fire the holy smoke charged with the smell of oblations, S'amí leaves and fried grain ; which, as its spire passed by her cheeks, served for a moment the purpose of blue lotuses worn (as ornaments) on the ears.

27. By the inhalation of the smoke as required by religious custom, the face of the bride had her eyes troubled with the moistened collyrium, the barley sprouts worn as ear ornaments withered, and the lovely cheeks rendered reddish white.

28. Then the bride and the prince, seated on a golden seat, had wet whole rice applied to their foreheads, in order, by the holy Bràhmaṇas (particular householders, according to Malli.), by king Bhoja with his kindred, and by the matronly ladies having their husbands and sons living.

29. Having thus finished the connubial rite of his sister, the opulent monarch, the light of the race of Bhoja, ordered the officers to honour every one of the (other) kings separately.

30. Those (kings) concealing their malice by external signs of joy, and resembling (thereby) clear lakes with alligators hidden from view, bade adieu to the king of Vidarbha and departed, having requited the honour done to them by him under the guise of (wedding) presents.

31. That multitude of kings, who had preconcerted a plan for the accomplishment of their object, remained barring the path of

Aja, desirous of seizing that bait of a damsel (the coveted object of all) to be secured at the right time.

32. The lord of the Krathakais'hikas too, in the meantime, having completed his younger sister's marriage-ceremony, and having made a dowry of wealth such as befitted the magnanimity of his heart, permitted the son of Raghu (to return home) and himself also followed him.

33. The lord of Kuṇdina, having passed three nights on the way with Aja, renowned in the three worlds, turned back from him, as the moon recedes from the sun at the end of the conjunction.

34. The kings, one and all, had already been mightily incensed against the lord of the Kosala country, having been despoiled of their wealth by him; and hence they, now united, could not bear the acquisition of that jewel of a maiden by his son.

35. That haughty host of kings obstructed him on the way, as he was taking with him the princess of Bhoja's house, as the enemy of Indra (Prahláda) had intercepted the step of Trivikrama, when accepting the wealth presented to him by Bali.

36. The prince ordered his father's minister, assisted by not a small (*i. e.* sufficient) number of troops (or, who was no ordinary warrior) to protect her (his bride) and himself received that army of kings, as the river S'oṇa, tossing high its waves, meets the river that takes its name after Bhagíratha (the Ganges).

37. The foot-soldier fell on the foot-soldier (of the hostile party), the chariot-warrior on the chariot-warrior, the horseman on the fighter seated on a horse, and the elephant driver on the combatant mounted on an elephant; thus a fight ensued in which the antagonists were of equal rank.

38. As the trumpets sounded, the warriors fighting with bows, whose voices could not be understood, did not declare the designations of their families; but they made known their noble name by means of the characters inscribed on their arrows.

39. The dust, that was raised on the field of battle by the horses, thickened by the wheels of the array of chariots, and spread about by the flappings of the ears of the elephants, screened the sun in the manner of an awning.

40. The fish-shaped flags with their mouths opened by the force of the wind, and taking in the thickened dust of the army, looked like real fishes drinking the new muddy rain-water.

41. The cloud of dust growing dense, the chariot was known by the rattling of the wheels, and the elephant by the tinkling of his moving bells; while the distinction of friend or foe was made by the declaration of the master's name.

42. As on the battle-field there spread the darkness in the form of dust obstructing the sight, the stream of blood, gushing forth from the bodies of horses, elephants and warriors, (who were) wounded with the weapons of war, arose like the morning sun dispelling the darkness.

43. The column of dust, having its base cut off by the blood, and tossed about by the wind above it, looked like the previously arisen smoke of a fire now reduced to (a few) burning embers.

44. At the end of the swoon caused by a blow, the chariot-warriors protected in the chariots (being removed from the battle-field) took their charioteers severely to task, and making them turn back the horses (towards the field of battle), furiously attacked those very (antagonists) by whom they had been wounded and whose flags they had previously marked.

45. The arrows discharged by dexterous archers, though cut down in the course of their flight by the arrows of their adversaries, reached the mark aimed at with their first halves tipped with iron, by reason of the continuation of their original velocity.

46. In the elephant fight, the heads of the drivers though severed by quoits having razor-like edges, fell down after a long time, the hair on them being entangled in the pointed extremities of the talons of the hawks (hovering above).

47. The horseman who was the first to strike did not again strike at his adversary unable to return the blow, but waited, until the latter, with his body reclining on the neck of his horse, came back to his senses.

48. The terrified elephants quenched with the spray from their trunks the fire that was struck out, as the unsheathed swords of the armoured warriors fighting desperately fell on their huge tusks.

49. The battle-field looked like the very wassail-ground of Death, rich in fruits in the form of the heads of warriors severed

by arrows, having the helmets scattered about for so many drinking cups, and with a stream of blood for wine.

50. A female jackal snatched from the birds a severed arm, from the extremities of which flesh was pecked up by them; but though fond of flesh, she flung it away, the roof of her palate being wounded by the armlet worn on it.

51. A certain warrior having his head severed off by his adversary's sword instantly became the master of a celestial car, and with a heavenly nymph clung to his left side beheld his own headless trunk dancing about on the battle-field.

52. Two other chariot-warriors, by their each killing the charioteer of the other, themselves became the charioteers and the car-fighters; their steeds being slain, they engaged in a prolonged combat with their clubs; and these weapons also being broken, they fell to fighting hand to hand.

53. Two heroes, who, being struck by each other, breathed their last at one and the same moment, maintained a quarrel even in their immortal state, both having set their heart upon the same celestial nymph (or rather, both being courted by the same heavenly nymph).

54. The two arrays of forces obtained from each other fluctuating defeat and victory; just like two waves of the mighty main, swelling up as a backward and forward gale blows alternately.

55. The mighty Aja, though his army was worsted by the enemy, charged the hostile force nevertheless; smoke may be turned back by the wind, but the fire proceeds in that very direction where the straw is.

56. That peerless warrior, seated in a chariot, with a quiver behind, clad in mail, holding a bow in his hand, and high-spirited, repelled the foe; just as the great boar (Vishṇu's incarnation) drove back the oceanic waters overflowing their bounds at the final destruction of the universe.

57. When engaged in battle he was seen putting the right nor the left hand into (or, after Malli,—beautifully moving his right hand about) the mouth of the quiver; it seemed as if the bow-string of the warrior, once drawn to his ear, produced arrows that could kill his foes.

58. He strewed the ground with the heads of his foes which were severed from the throats by broad-bladed arrows, which

had their lips excessively red being bit in rage, which bore frowns upon them with lines prominently visible, and which had still the sound of defiance within.

59. Now in the fight, all the kings with all efforts (or all their might) attacked him with all the constituent parts of their armies, the war elephants being the chief among them, and using all weapons, powerful enough to pierce through the coat of mail.

60. His chariot being covered with volleys of missiles, he could be distinguished only by the top of his flagstaff, just as the forepart of the day, obscured by the mist, is known only by the faintly shining sun.

61. The prince, the son of the universal monarch, handsome like the flower-shafted god and always wide awake (on the alert), employed against the kings the sleep-inducing missile, presidedd over by a *Gandharva*, which he had obtained from Priyamvada.

62. Then the army of the lords of men stood (including themselves) overpowered by sleep, their hands not able to draw the bow, their helmets slipping disorderly on one shoulder and their bodies reclining against the flagstaffs.

63. Then the prince put the conch to his lips, the flavour of which was the property of his beloved, and blew it by which (act) he, a matchless warrior, seemed to be drinking his own embodied fame, as it were, earned by the might of his arms.

64. His own warriors, who now returned on recognising the sound of the conch (blown by Aja), saw him in the midst of his slumbering foes, like the shining image of the moon in the midst of closed lotuses.

65. He caused to be impressed on the banners of the kings, by means of the points of the arrows dipped in blood, the following words: 'Your glory has now been taken away by the son of Raghu, but not your lives, through mercy.'

66. He, with one arm placed on the extremity of his bow, the tie of his hair loosened by the removal of the helmet, and his brow covered with perspiration brought on by fatigue, came to his terrified spouse and spoke to her—

67. Look, O princess of Vidarbha, I give you permission to do so, at our enemies, who can now be despoiled of their weapons even by a child; it is by warlike acts like these that you, come into my possession, are sought to be snatched away by them!

68. Her face, at once freed from the sadness arising from the enemy, glowed with joy, like a mirror with its natural brightness restored to it by the disappearance of the moisture caused by breath.

69. Though delighted yet overcome by bashfulness, she congratulated her beloved lord not herself, but by the words of her female friends, just as a natural site, sprinkled over with the drops of fresh rain water, hails the train of clouds by the notes of the peacocks.

70. Thus he, free from blemish, having placed his left foot on the heads of the kings (*i. e.* having inflicted upon them a shameful defeat) conducted (home) his faultless bride; and she herself became the goddess of his martial victory, embodied in a corporeal frame, with the ends of her hair rendered rough by the dust raised by the chariots and horses.

71. Raghu, who knew every thing beforehand, greeted his son as he came back victorious, accompanied by his laudable bride; and then having made over to his son's care the household became eager to pursue the path of tranquillity; for the descendants of the solar dynasty are never for (never wish to cling to) the household, when there is one able to bear the yoke (burden) of the family.

CANTO VIII.

1. Now, while the prince yet wore the graceful marriage-string, the king made over to him the earth also, like another Indumatí.

2. Verily other princes strive to gain possession of a kingdom even by foul means; but the same, Aja accepted, when it came to him, simply in obedience to his father's command, and not out of thirst for enjoyment.

3. Having undergone the ceremony of sprinking along with him (*i. e.* the prince Aja, at the time of his coronation) with the water consecrated by Vasishtha, the Earth expressed as it were the gratification (of her wishes) by her clear (white) exhalations.

4. All the rites (connected with his coronation ceremony) being performed by (Vasishtha) his spiritual guide, he became unassailable to his enemies; for it is a union of fire with wind that

the Brâhmanical power should be combined with the martial spirit of the Kshatriya class.

5. The subjects looked upon their new sovereign as Raghu himself restored to youth; for he not only inherited his regal fortune but also all his virtues.

6. Two things only, being united with two other blessed things respectively, looked peculiarily beautiful; *viz.* the prosperous ancestral kingdom by its union with Aja, and his youthful age with his modest conduct.

7. He, though powerful, enjoyed (governed) the Earth, that had recently come under his sway, with a tender heart, like a newly wedded spouse; lest by his violence she might take fright.

8. 'I alone am the king's favourite' so thought every one of his subjects; for no contempt was ever shown by him to any one, as there is none shown by the sea to any one of hundreds of rivers.

9. Neither too severe nor yet too mild, but pursuing a middle course of policy, he made the kings bend before him without dethroning them; just as a moderately strong gale bends down the trees but uproots them not.

10. Now the king Raghu, finding that his son was firmly established among his (ministers) and subjects, became indifferent to the objects of pleasure, even though situated in heaven, which are perishable by nature.

11. For verily the descendants of Dilípa's race, when they grew old, transferred the royal fortune to their accomplished sons, and curbing their passions, betook themselves to the life of anchorites, wearing garments of the bark of trees.

12. The son (Aja) with his head adorned with the royal turban, prostrated at the feet of his father who was about to repair to the forest, and begged that he should not be abandoned.

13. Raghu, who tenderly loved his son, granted that desire of him whose face was covered with tears, but did not resume his kingly fortune, once abandoned, just as a serpent does not put on the slough it has once cast off.

14. He, having entered the last stage of life, lived, it is said, in a convent outside the city, where he was served, his senses not being affected, by the goddess of the royal fortune, as by a daughter-in-law, enjoyable only by his son.

15. That illustrious (royal) family, with the old king leading a life of spiritual tranquility, and the new king just entered upon his kingly career, was comparable to the sky with the moon almost set and the sun newly risen.

16. Raghu and his son, bearing (respectively) the emblems of the ascetic and the king, seemed to the people like the portions of the two *dharmas* (duties), come down to the earth, whose rewards are final emancipation and earthly glory.

17. For the acquisition of what was (yet) unconquered, Aja took for his companions ministers well-versed in politics; while Raghu, in order to reach the state which is not subject to decay (salvation), associated himself with contemplative ascetics who had got true insight into Yoga and who ever spoke the truth.

18. The youthful king took his judgment seat in order to look into (the affairs of) his subjects; while the aged monarch seated himself, in solitude, on the holy seat of the Kus'a grass in order to practise the abstract concentration of the mind.

19. The one (Aja) by the super-eminence of his sovereign power reduced to submission the neighbouring princes; while the other (Raghu) by virtue of his constant metaphysical exercises brought under his control the five vital airs existing in the body.

20. The new king completely foiled the efforts (lit. reduced to ashes the fruits of the undertakings) of his enemies; while the old one engaged himself in burning down (*i. e.* completely annihilating), by means of the fire of knowledge, the fruits of his own actions.

21. Aja employed the six expedients beginning with peace, with a due regard to their results; Raghu, on his part, who regarded gold and a clod of earth as equal, established his mastery over the three primary principles, the constituents of Prakrti.

22. The new lord, steady in action, did never desist from his undertakings until they bore fruit; nor did the lord other than the new one, firm in mind, desist from the practice of holy meditation, until he obtained a vision of the Supreme Spirit.

23. Thus the two (Aja and Raghu), who were watchful of the enemies and senses (respectively) whose course was checked, and who were bent on (attaining) prosperity and absolution, obtained their (respective) desired objects (lit. obtained the complete attainment of their desired objects).

24. Then Raghu who regarded all beings with an equal eye passed some years out of regard for (the desire of) Aja and then obtained, by means of profound contemplation, the Supreme Spirit that is imperishable and that is beyond mental darkness (illusion).

25. The son of Raghu, who had kept the sacred fire, hearing of his father's abandonment of the body, shed tears for a long time and (then) performed, in company of ascetics, his funeral rites without (the use of) fire.

26. He who knew the procedure in obsequial rites performed the funeral rites of his father through devotion to him: for those who resign the body in that way have no desire for (do not stand in need of) the oblations offered by their sons.

27. He, whose mental affliction was assuaged by men knowing the highest truth by pointing out to him that one who had gone to the highest (obtained salvation) should not be grieved for, and whose bow was strung, brought the world completely under the sway of one rule (lit. made the world destitute of a rival authority).

28. The Earth and Indumatî having obtained for their husband him whose manly powers were of the highest kind, the first produced various jewels while the second gave birth to a warlike son.

29. (A son) whose lustre was comparable to that of the thousand-rayed one (the sun), who was known over (all) the ten quarters on account of his fame, and whom the wise knew by the name of 'Ratha' with 'Das'a' prefixed to it and as one who was the father of the enemy of the ten-necked Râvaṇa (*i.e.*, Râma).

30. That king, who had absolved himself from the debt due to the sages, the gods and the manes, by learning, (performance of) sacrifices and issue (respectively), shone like the sun released from the misty halo.

31. His power was for allaying the fears of the distressed and his great learning for showing reverence to the learned; thus, not only the wealth of that king but even his possession of good qualities was (meant) for the benefit (good) of others.

32. Once upon a time that king, who protected his subjects and who had a noble son, sported with his queen in the garden of the city, just as the protector of the gods (*i.e.* Indra) does in company of S'achî in the Nandana garden.

33. Now (at this time), Nárada was passing along the path of the sun's return from the north to wait upon, with the music of his lute, the God S'iva who had taken up his residence in the temple at Gokarṇa on the shores of the southern ocean.

34. It is said that an impetuous blast took away, as if through the desire for its fragrance, the garland made of celestial flowers which was placed (hanging) on the top of his lute.

35. The lute of the sage, which was surrounded by bees following the flowers, appeared, as it were, to be shedding tears caused by the violence done by the wind and mixed (lit. soiled) with collyrium.

36. The heavenly garland, which surpassed the vernal splendour of the creepers by means of its excessive honey and fragrance, obtained a good place (or, a firm footing) on the nipples of the large breasts of the king's beloved.

37. The beloved wife of the king, agitated at the sight of the garland, the momentary companion of her well-formed breasts, closed her eyes in death (died) like moonlight when the moon is taken away (*i. e.* totally eclipsed) by Ràhu.

38. While falling herself with her body forsaken by the senses, she made her lord (husband) also drop down. Verily, the flame of a lamp comes to the earth along with a drop of dripping oil.

39. Frightened at the confused cries of distress of the servants of them (both), the birds which had taken their abode in the (collection of) lotuses began to cry, as if they were their fellow-sufferers (in sympathy, as it were).

40. The swoon of the king was removed by means of fanning, and the like, but *she* remained in that very state (of lifelessness) The application of a remedy is successful only when there is a residue of life.

41. The king, who was very fond of his wife, having held her up, whose condition, on account of the loss of life, resembled that of a lute which is to be stringed, placed her on his lap to which she was familiar.

42. Her husband appeared, on account of her who was lying on his lap and whose complexion had faded owing to the loss of the senses, like the moon at dawn bearing the dim deer-like mark.

43. Having given up even his natural firmness he began to cry in accents choked by tears (in a tone faltering through the flow of

tears). Even iron (when) heated becomes soft; what need we (then) say of those possessing bodies?

44. Alas! If even flowers can take away life by (coming in) contact with the body, what else will not be the weapon of Fate wishing to strike (kill)?

45. Or, the God of death (lit. destroyer of the people) undertakes to destroy tender things by means of tender things alone. The lotus plant which is destroyed by frost I consider as the first instance of this.

46. If this wreath has the power to take away life, why does it not kill me, (when) placed on my breast? By the will of the Almighty even poison sometimes becomes (is changed into) nectar, and nectar poison.

47. Or perhaps, through the adverseness of my fate, the Creator has created this (strange) thunderbolt, since the tree was not felled down by it while it cut off the creeper twining round its branches.

48. When you did not long show disregard towards me even when I had given offence, how (is it) (that) all at once you do not consider this person (*i. e.* myself) who is quite innocent as worthy of being spoken to?

49. O lady of pleasant smiles, you really think me to be a rogue falsely making love, since you have gone to the other world, never to return, without bidding me farewell.

50. If this wretched life of mine followed my beloved first, why has it returned without her? Let it (then) suffer the grief, intense on account of its own action.

51. Even the drops of perspiration brought on by the fatigue of enjoyment (still) remain on your face; whereas you yourself are gone (dead); fie upon this transitory state of living beings!

52. Never before have I done, even in thought, anything disagreeable to you; why do you then abandon me? Really I am lord (husband) of earth in name only; my love springing from (or deepened by) real internal feeling is centred in you.

53. O lady with thighs (tapering) like the fore-arm, the wind, shaking your curly hair, dark like the bees and set (adorned) with flowers, makes my mind hopeful of your return (to life).

54. Therefore, O my beloved, be you pleased to remove my brief quickly by awaking, just as the herb at night dispels the darkness in the caves of the Himálaya by its light.

55. This face of yours with the hair waving and with the speech completely stopped pains me (causes distress) like a single lotus closed at night and having the humming of the bees in the interior suspended.

56. The night comes back again to the moon, and its mate to the bird that moves about in pair (the Chakraváka); they are therefore able to endure the period (duration) of separation. But how will you, who have gone never to return, not burn (pain) me ?

57. O lady with beautiful thighs, tell (me), how that delicate body of yours, which would be pained even when placed on a bed of tender sprouts, will bear ascending the funeral pyre.

58. This girdle, your first companion in private, which is (now) noiseless on account of the cessation of your sporting gait, does not appear not to have followed, through grief, you who are sleeping not to awake again.

59-60. It is true that although you were desirous of (going to) heaven, you kept here, out of regard for me, sweet voice in the cuckoos, the gait slow through intoxication in the female swans, tremulous (sprightly) glances in the deer, and amorous sports in the creepers shaken by the wind; but they are not able to support (*i.e.* soothe) my heart which is heavily grieved (lit. whose torment is great) at your separation.

61. The mango-tree and the Priyangu creeper were, O dear one, fixed upon by you for (or intended as) a couple. It is then improper for you to go without having celebrated their marriage-ceremony.

62. How shall I use for the funeral offering the flowers (lit. make a garland of the flowers to be used at the funeral) which this As'oka tree, whose longing was gratified by you, would put forth and which would have been (were you living) an ornament for your hair ?

63. O lady of fair form, you are mourned by this As'oka tree shedding tears in the form of flowers as if remembering the favour of (the touch) of your foot (no more to be got), in which the anklet was jingling and which was difficult to be obtained by any one else.

64. Oh lady of Kinnara-like voice, why have you slept without finishing the pleasure-girdle half wreathed (by you) in my company with *Bakula* flowers imitating your breath (in point of fragrance)?

65. Your (female) friends are your companions in joy as well as in sorrow; this son (of yours) resembles the moon of the first day (of the month) : my love is centred wholly in you: still your behaviour (action) is cruel owing to your resolution.

66. To-day all my self-command has vanished; my sports (joys) are at an end; music is stopped; the season is without gaiety; ornaments are without their purpose and my bed is quite empty.

67. (You were) my wife, my counsellor, my confidential friend, and my favourite pupil in the charming arts; tell me, what I am not deprived of by the God of Death who being averse to pity has taken you away from me.

68. O lady with bewitching eyes, having (first) drunk sweet wine from my mouth, how, indeed, will you drink just after that the libation of water, (reaching you in the other world) sullied by my tears ? .

69. Although there is abundance of wealth, the happiness of Aja, bereaved of you, should be considered (to be) of this extent, (ending here) only. All the pleasures of me who was not attracted by other temptations depended on you.

70. The lord of the Kosalas, bemoaning (the loss of) his wife in this pathetic strain, made even the trees pour down a heavy shower of tears in the form of the exudations of the branches.

71. Afterwards, his relatives, having removed with great difficulty the (body of) that fair lady from his lap, consigned her, who was adorned with funeral decorations, to fire having the aloe wood and sandal wood for its fuel.

72. The king did not consign his body to flames along with (that of) the queen, seeing that there would be the scandal that he, a wise (or, being a) king, died after his wife through grief, and not because he desired to live (any longer).

73. Afterwards, the rites which were to be performed after the expiry of ten days, in connexion with his wife, whose virtues only remained, were finished in great affluence (magnificence) by that wise king in the very garden of the city.

74. He (the king), who without her appeared like the moon at the close of night, entered the city, seeing, as it were, the outflow of his sorrow in the tears on the face of the women of the city.

75. It is said that the (royal) preceptor (family priest), who was initiated for a sacrifice and who was staying at his hermitage,

learnt (came to know) by means of abstract contemplation that he (Aja) had been stunned by the great shock, exhorted him through his pupil (disciple, who spoke) thus:—

76. Although the sage knows the cause of your grief, he has not come personally to restore you to your natural state from which you have fallen, since he has not (yet) finished the sacrifice.

77. O righteous (virtuous) king, his few words of advice (lit. his speech containing a brief message) are entrusted to me (for communication to you); hear them, O king, whose great mental strength is well-known; you should please treasure them in your heart.

78. The sage sees by his unobstructed eye of knowledge the triad—the past, the present and the future—in the three worlds (lit. steps of the God who is without birth).

79. It is said that, in former times, Indra, afraid of Triṇabindu practising hard penance, sent (against) him the celestial woman (Apsaras), named Hariṇî, (able) to disturb his contemplation.

80. The sage, through rage which was caused by the obstacle to his penance and which was a destructive wave to the shore of his mental tranquillity, cursed her, who exhibited before him her lovely amorous flirtations, in this (following) way:—"Be you a woman on the earth."

81. "Revered sir, this person is entirely dependent on another; (be pleased to) forgive my offensive conduct": when (she) humbled (herself) in this way, he made her a denizen of the earth until she saw heavenly flowers.

82. That (nymph), born in the family of the Krathakais'ikas, became your queen, and having after a long time got the means of the end of the curse, dropped down from the sky, died.

83. Enough then of thinking of her loss. Death falls to the lot of all who are born. This earth should be protected by you; for the Earth is the real wife of kings.

84. Avoiding the censure of being called arrogant when good fortune smiled upon you, you showed by your self-possession (the good effects of) your knowledge: now that mental pain has be-fallen you, you should boldly show it again.

85. How can she be obtained by you (by) crying? She cannot be obtained by you even by dying after her. The paths of persons going to the other world are different (lit. in different directions) according to their actions.

86. With your mind relieved of its anguish, (you should) favour your wife by offering libations of water, &c. Indeed, they (the sages) say that the continual flow of the tears of relatives burns the deceased.

87. Death is said by the wise (to be) the nature of those who are endowed with a body, and life an accident. If a creature lives breathing even for a moment, he is really a gainer (blessed).

88. An ignorant person looks upon the loss of a dear person as a dart fixed (implanted) in his heart; while a wise man regards the same as a dart extracted (from the heart) on account of its being a way leading to (*i.e.* means of obtaining) absolution (lit. happiness).

89. Since even the body and soul of a person are known to be joined and disjoined, say (tell me), how, indeed, separation from external objects should pain a wise man.

90. O you, (who are) the best of those who have subdued their passions (the best of the self-possessed), you ought not to become subject to grief like an ignorant (ordinary) person. What is (or would be) the distinction between a tree and a mountain if both of them were (equally) to shake when a gale blows ?

91. Accepting the message of the noble-minded preceptor with the words "Be it so" he dismissed the sage (bade him farewell); but the message, not having found a place in his heart full of grief, returned, as it were, to the preceptor.

92. Considering the childhood (tender age) of his son, that king, of agreeable but true speech, somehow (with great difficulty) passed eight years by means of (the consolation derived from) looking at the pictures of his beloved and at objects having a likeness to her, and also by means of the pleasure derived from her momentary company in dreams.

93. The dart of grief, it is said, pierced his heart with force just as the shoot of a fig-tree rends asunder the terrace of a palace. However, on account of his impatience to follow his beloved, he looked upon it as a gain, although it was the cause of the destruction of his life and was incurabie by physicians.

94. Afterwards, having entrusted, according to the rules, his son who was properly educated and who was old enough to wear armour, with the protection of the subjects (*i.e.*, with the duty of protecting the subjects), the king, wishing to leave the wretched

residence in the body affected by diseases, became intent on starving himself to death.

95. Having secured a place (lit. reckoning) amongst the immortals, immediately after abandoning his body at the confluence of the Ganges and the Sarayû, and being reunited with his wife (now) possessing a loveliness surpassing that of her former form, he sported again in the pleasure-houses in the Nandana garden.

CANTO IX.

1. After (the death of) his father, Das'aratha, who was a mighty warrior, who stood at the head of the self-controlled as well as the protectors (of the people, *i. e.* kings) and who had conquered (subdued) his senses by abstract contemplation, ruled over the North Kosala after he had acquired its possession.

2. Since he, whose might (valour) was like that of Kárttikeya, (lit. the piercer of the mountain) protected the whole kingdom (lit. the circle of his subjects together with the citizens) now obtained by him being the hereditary possession of his race, according to the laws, it (*i. e.* the kingdom along with the subjects) became the more attached to him (or attained a greater standard of virtue).

3. Wise men speak of only two (persons) as the removers of the fatigue of those who have done their duty by timely gifts (of rain and wealth respectively), *viz.* of Indra (lit. killer of Bala) and of the king Das'aratha, a descendant of the king Manu.

4. While the son of Aja, whose prowess (lustre) was like that of a god and who (yet) delighted in the tranquillity of mind was the king (lord) of the Earth, no disease set its foot in the country; whence can there be, indeed, an insult at the hands of an enemy? The earth yielded an abundance of crops (lit. became fruit-bearing).

5. Just as the Earth maintained prosperity (or splendour) by means of (the prowess of) Raghu who had conquered the ten quarters and after him by means of Aja, so also did she shine again, having obtained for her lord him whose valour (prowess) was nothing short (of theirs).

6. By his impartiality, by sending down the shower of riches (*i. e.* gifts of wealth) and by punishing (restraining) the wicked, he equalled respectively Yama (the God of Death), Kubera (lit. lord of the Yakshas) and Varuṇa; and by his splendour (lustre) he resembled the Sun.

7. Neither love for hunting, nor gambling, nor wine having the reflection of the moon for its ornament, nor a beloved (mistress) of fresh youth (*i. e.* in the prime of youth), diverted (the mind of) him who was striving for rise (prosperity).

8. He did not address a supplicating speech even to Indra although he (Indra) was his (Das'aratha's) lord, nor did he tell a lie even in jest. Being free from (the influence of) anger he did not use (lit. speak) abusive (or harsh) language even towards his enemies.

9. The (subordinate) kings obtained both rise and fall from (*i. e.* at the hands of) the descendant of Raghu. He was friendlly towards those who did not transgress his commands but had a stern heart towards those who defied him.

10. He, whose bow was strung, conquered the Earth girt by the ocean (lit. whose circumference is the ocean) by means of one chariot only (*i. e.* without the aid of any body else). While his army abounding in elephants and steeds, impetuous through speed, simply proclaimed his victory.

11. Verily the oceans, thundering like the clouds, served as drums proclaiming the victory of him, who, being an eminent bowman, conquered the Earth by means of a matchless (or single) chariot furnished with a protecting apparatus, and whose wealth equalled that of Kubera.

12. Indra destroyed the force of the wings of mountains by means of (his) hundred-edged adamant; while he (Das'aratha), whose face resembled a fresh lotus, routed the army and the allies of his enemies by his twanging bow, that poured forth a shower of arrows.

13. Hundreds of kings touched the feet of him (lit. touched him at his feet) whose prowess knew no repulse, with the rays of the jewels in their crowns having their splendour enhanced by the redness (lustre) of the nails, just as the gods bow down to Indra.

14. Having taken compassion on the wives of his enemies, whose hairs were undecorated and who had caused their infant sons to fold (join) their hands (as a token of submission) to him, he returned from the shore of the great ocean to his capital not (in any way) inferior to Alaká.

15. Seeing that the Goddess of Wealth would escape whenever there was a loop-hole he whose lustre resembled that of fire and

the Moon, and besides whose white umbrella none other was raised (on the Earth), became vigilant, although he had attained the position of a paramount sovereign of the circle (of twelve princes).

16. Abandoning him (Das'aratha) sprung from the race of Kakutstha, and the Self-born Supreme Spirit (Vishṇu), (both) liberal towards beggars (supplicants), to what other lord of men would the chaste Goddess of Wealth, with a lotus-flower in her hand, attach (or devote) herself ?

17. The daughters of the kings of Magadha, Kosala and Kekaya, who regarded their husband as their deity, obtained for their husband him—a mighty warrior (lit. who drove his arrows deep into the persons of his enemies), just as the rivers, the daughters of the mountains, obtain the (mighty) main.

18. He, who was expert in (employing) the means of destroying (his) enemies, appeared, in company of his three wives, like Indra, come down to earth accompanied by the three regal powers, as if through the desire of ruling over the world (lit. the mortals).

19. Having assisted Indra in the van of fight, that mighty warrior, it is said, made the wives of the gods, whose fears had been removed (by him) by (means of) his arrows, praise the great valour of his arms.

20. Many a time was the dust on the battle-field, going upwards in the direction of the sun, suppressed with the blood of the enemies of the gods (*i. e.* demons) by that powerful warrior, of a matchless chariot, who took the lead of Indra.

21. Laying aside his crown during the (performance of) sacrifices, he, who had collected the wealth of all the quarters and who was free from the quality of darkness (ignorance), made the banks of the Tamasâ and the Sarayú look beautiful by erecting sacrificial posts of gold.

22. The Lord, abiding in the body (of Das'aratha), which was consecrated for the sacrifice, which held the skin of an antelope and a staff, which wore a girdle of *Kus'a* grass, which had its speech restrained and which was furnished with the horn of a deer, made it shine with unsurpassed brightness.

23. He who was purified by the ablutions performed at the end of the sacrifices, who had curbed his senses and who was

qualified to take a seat in the assembly of the gods, bent his high head before the enemy of Namuchi (*i. e.* Indra), alone.

24. Now the Spring, accompanied by fresh flowers, returned, as it were, to wait upon that sole sovereign of the people whose responsibility (burden) was equal to that of Yama, Kubera, Varuṇa, and Indra, and whose prowess was estimable.

25. Being desirous of going to the direction presided over by Kubera (the North), the Sun, whose horses were turned aside by his charioteer, left the Malaya mountain, brightening the dawns by melting away the mist.

26. First there was the bursting forth of flowers; then there were fresh sprouts, and after that the humming of bees and the cooing of cuckoos:—thus did Spring descending (incarnate) to the forest-site abounding in trees manifest himself in the proper order.

27. The bees and the water-fowls (or, swans) repaired to the lotus-plant in the lake replenished (*i. e.* endowed with the wealth of flowers) by the spring, just as supplicants resort to the wealth of the king amassed by the excellence of his state policy (or by his statesmanship and other qualities) and whose purpose is to benefit the good.

28. Not only did the fresh vernal flowers of the As'okā tree excite the passion of amorous persons, but even the bunch of its sprouts placed on the ears of their beloveds became an exhilarant.

29. The Kuravaka flowers, which appeared like fresh lines of painting (on the persons) of the Garden-beauties drawn by Spring and which were clever (liberal) in giving nectar (to the bees), became the cause of their humming.

30. The appearance of flowers, caused by the wine from the mouths of ladies with beautiful faces, and possesssing the like quality, made the Bakula tree thick-set with bees in long rows ardently longing for honey.

31. The cluster of buds on the Kiṃs'uka tree produced by the Vernal beauty (lit. beauty of the close of the cold season) shone like the ornaments (in the form) of nail-marks impressed by a young woman, deprived of her bashfulness by intoxication, on (the body of) her lover.

32. The sun could not, indeed, at that stage, completely dissipate the frost, which was unbearable to the lower lips of young

women, sore with wounds (from the teeth) and which expelled the girdle from its place (the loins); he rarefied it only.

33. The young mango-tree (smiling) with buds, and with its sprouts shaken by the breeze from the Malaya mountain, and appearing (thereby) as if intent on practising pantomimic movements (acting), delighted (or, inflamed with passion) the minds even of those who had subdued hatred and passion.

34. The measured notes, first uttered by the cuckoos in the rows of forests in full blossom sweet with odour, were heard like the very rare (moderate) talk of young bashful females.

35. The creepers at the borders of the gardens (or, groves) which had the humming of the bees pleasant to the ear for their songs and the flowers for the melow splendour of the teeth, appeared, by means of the sprouts shaken by the wind, to be as it were, possessed of hands keeping time in music.

36. The fair ladies merrily drank wine, the friend of love, which excelled the Bakula flowers in sweet smell and which was clever (or able) in giving rise to graceful amorous actions, in such a manner as not to mar (come in the way of the pleasure of) their love sports with their husbands.

37. The pleasure-ponds attached to the houses, with lotuses full blown and with birds-fond-of-water uttering sweet but indistinct notes under the influence of passion, appeared beautiful like women with countenances rendered more lovely by smiles and with their girdles jingling by being loosened.

38. The Night-lady, wronged (cut-short) by the spring and with the colour of her face palish owing to the rise of the cool-rayed (wanting in ardent love) moon grew thin (*i. e.* short) like a youthful damsel that does not obtain the happiness of the coveted company (of her lover).

39. The moon enlivened (excited) the God of Love whose flag is distinguished by the shark, by means of his rays which removed the fatigue caused by sexual enjoyment and whose light was bright on account of the disappearance of (the intervening) mist.

40. The young women wore in their hair the flower (implanted by their lovers), whose brightness resembled that of the sacrificial fire (blazing with oblations), which was in place of (served as) a golden ornament to Sylvan-beauty, and which was tender in the (*i. e.* which had tender) petals and filaments.

41. Verily the Tilaka plant, which was variegated with bees, charming like marks of collyrium, alighting on rows (or collections) of flowers, did but grace (adorn) the forest site just as the '*tilaka*' mark decorates a young woman.

42. The Jasmine creeper, the charming beloved of the trees, fascinated the mind (of the lookers-on) by the beauty of the smiles, brought about by flowers, possessing the smell of honey (wine) and spreading over the lower lip in the form of the sprouts.

43. By garments surpassing (lit. throwing into the background) the brilliance of the morning sun, by shoots of barley which had obtained a place on the ears and by the cooings of the female cuckoos,—by these agents (lit. troops) of the God of Love amorous persons were placed wholly in the power of women (lit. made solely devoted to women).

44. The bunch of blossoms of the Tilaka tree, fully developed in its parts by means of white pollen and coming in contact with swarms of bees, appeared of a like beauty with the pearls in the net-like ornament worn in the hair.

45. Swarms of bees followed the dust of the filaments of flowers rising from the garden agitated by the wind, which was the banner of the God of Love armed with his bow and the beautifying cosmetic for the face of the Vernal Beauty.

46. Enjoying the festival of the season in which there were new swings, the women though clever (in the sports) relaxed (the grip of) their tender (lit. creeper-like) arms in holding the ropes of their seats (*i. e.* the swings) through the desire of embracing their lovers.

47. "Give up (ye fair ones) your anger excited by jealousy; enough of your quarrels; the age so favourable to love-sports, (youth), when once gone, will never return"—the wish (or advice) of the God of Love, as it were, being thus communicated by the cuckoos, the women devoted themselves to sport.

48. Now, after having enjoyed at his pleasure (to his satisfaction) the festival of the season in company with sportive women (his attendants), the king, resembling the God Vishṇu, (lit. Destroyer of Madhu), Vasanta, and the God of Love (lit. tormentor of the mind), longed for the pleasure of chase.

49. It (*i. e.* chase) makes one intimate (lit. produces familiarity) with (the art of) shooting down a moving mark (game); it gives the knowledge of their gestures in (moment) of fear and rage;

and it makes the body acquire excellent qualities owing to the conquest over fatigue; being, for these reasons, permitted by his ministers, he went out (for hunting).

50. That mighty monarch, putting on a dress suitable (fitted) for going to the forest abounding in game and having the bow resting on his broad neck, furnished the sky with a canopy as it were by means of the dust raised by the hoofs of horses (or made it a mere void, *i. e.* non-existent).

51. That king, with his hair tied up with a garland of wild flowers and leaves, and being covered with an armour of a like colour with the leaves of trees, and with his ear-rings agitated owing to the gallopping of the horse, shone forth on the grounds or in the places) frequented (or, trodden) by the *Ruru* deer.

52. The sylvan deities, with their bodies incorporated into slender creepers, and with the function of their eyes transferred to the bees, saw him on the way who had beautiful eyes and who pleased (made happy) the people of Kosala by his righteous conduct (or just rule).

53. He then entered the forest which was first occupied by the keepers of hounds and deer-catchers (lit. persons who carried about with them nets for catching deer) which was cleared of fire and thieves, the ground in which was firm and (hence) suitable for (the trottings of) horses, which had reservoirs of water and which abounded in deer, birds and the Gayals.

54. Thereupon, he, the best of men, who had no mental pain and who had provoked the lions by the twanging (of his bow), took up his strong bow, just as the month of Bhâdrapada holds up the weapon of the thrice-ten (gods, *i. e.* the rainbow) furnished with the string (in the form) of lightning as yellow as gold.

55. In front of him appeared a herd of deer led by a proud spotted antelope, the motion of the hinds in which was often obstructed by the fawns eager to suck their teats and whose mouths were full of (lit. filled with) *Kuśa* grass.

56. That (herd), pursued by the king riding a fleet horse, blackened the forest with their distracted glances wet with tears as if with the clusters of the juicy (fresh) petals of (blue) lotuses scattered about by the wind.

57. That (eminent) archer, equal in prowess to Indra (or, the god Vishṇu) seeing the mate of the deer aimed at (by himself) stand interposing her body, and being softened with pity through

his being himself a lover, withdrew his arrow though drawn to the ear.

58. The fist of that king, intent on levelling his darts against other deer also, though firmly clenched, became loose (loosened) after having come to the ear, as they (*i. e.* the deer) reminded him of the sportive movements of the eyes of his youthful beloveds by means of their eyes excessively tremulous through fear.

59. He then followed the track of a herd of wild boars that had run away having previously got up from the mud of damp pools, (the track) which was strewed along with bits of mouthfuls of the *Musta'* grass and which was clearly indicated by the long line of wet foot-prints.

60. With their bristles standing erect the boars wished to attack him in return as he pierced them, with the forepart of his body slightly bent downwards from the horse; but they did not know themselves (to be) suddenly fixed by his arrows to the trees, against which they had rested their loins.

61. The arrow drawn and shot by him into the socket of the eye of the wild buffalo, that was preparing for an impetuous onset, pierced through its body with its feathered part not stained with blood, threw him down first and then dropped down itself.

62. By means of his well-whetted steel-pointed arrows the king made the rhinoceroses (possessed) of light heads on account of the removal (*i. e.* breaking) of their horns. He whose duty it was to humble the proud, did not bear only the lofty horn (*i.e.* exalted supremacy) of others; but it is not that he did not bear also their long life.

63. On account of the dexterity acquired by excellent training (or, long practice), the king, who knew no fear, in a moment turned into so many arrow-cases as it were, the tigers that rushed against him from their caves, by filling the hollows of their maws with arrows, (tigers) that looked like full-blossomed fore-branches of the A'sana trees smashed by a gale.

64. Wishing to smite the lions lurking in their bowery dens, he provoked them by the twang of his bow-string. fierce like the thunder clap (or the howl of contending winds in the sky); and in this he was surely actuated by jealousy of their title of 'king of the beasts, noble (conspicuous) by their valour.'

65. Having killed them, ever on a footing of great animosity with the elephant race, with pearls stuck to the points of their

curved claws, the descendant of Kakutstha thought himself to have, as it were, discharged, by means of his arrows, the debt he owed to the elephants that had done him a service on the battle-field.

66. In some places urging his horse in pursuit of the 'Chamara' deer and sending forth a shower of crescent-shaped arrows (भल्ल) drawn to the ear, he felt immediately at ease after having deprived them, like kings, of their white chowries (*i. e.* their bushy tails).

67. He did not aim his arrow at (lit. make him the mark of his arrow) the peacock having a beautiful plumage although skipping about near his horse, being instantly put in mind of the luxuriant tresses of his beloved interwoven with variegated flowers and with their band loosened in amatory sports.

68. The sylvan breeze, which was saturated with cold dew-drops and which had opened the folds of the tender leaves, drank (dried) up the sweat caused by his hard exercise and collected into clusters of drops on his face,

69. Thus did Hunting, like a clever damsel, attract away that Lord of the Earth, who, forgetful of his other kingly duties, had entrusted to his ministers the responsible task of governing the kingdom, and whose love (passion) for it was increased by its continuous practice.

70. The king, unattended by any followers, passed, in some place, one night, in which tender flowers and leaves served as his bedding, and which was furnished with lights (in the form) of blazing powerful herbs.

71. There the king, whose slumber was dispelled at day-break by the musical flappings of the ears of the elephand-herd, resembling the sound of deep-sounding drums, amused himself by listening to the sweet auspicious songs of bards in the form of the warblings of birds.

72. Then on one occasion the king, who had taken (*i. e.* was following) the path of a deer, unnoticed in the forest by his attendants, came with his horse foaming through exhaustion to the river Tamasâ much frequented by ascetics.

73. From its waters arose (or was heard) a clear, loud sound produced by the filling up of a jar; mistaking it for the grunt of an elephant, he discharged in that direction an arrow tracking (its mark) by the sound.

74. What Das'aratha did, transgressing the bounds of law, was surely forbidden to a king. Indeed, even men conversant

with the rules (of conduct, when) blinded by passion, set foot on (*i.e.* follow) a wrong road.

75. Dejected on hearing the cry of distress—'O father', he, searching for its source concealed in the reeds, and discovering (lit. seeing) the son of a sage with a jar, pierced with his arrow, felt, through grief, though a king, as if he had a dart implanted in his heart.

76. Being questioned about his family by him (the king) of a renowned lineage, who had got down from his horse, he (the son of the sage), with his body resting on (his) water-jar, declared himself, in faltering syllables to be the son of an ascetic of a class other than that of the twice-born.

77. Requested by him, the king took him, even with the arrow unextracted, to his parents who had lost their sight, and approaching them informed them of the condition their only son was in, and also of his own act (done) through ignorance.

78. Having lamented bitterly, the couple got the infixed arrow extracted from their son's bosom by his assailant; he (then) became lifeless (died); and then the old man cursed the king with the very waters from his eyes, dropped (and collected) in his hands.

79. The Lord of the Kosalas, who was the first to offend, thus addressed him who had said to him (pronounced the imprecation) "You, like myself, shall, in your old age, die through grief for your son," and who was (therefore) like a snake, that, being first trodden upon, had emitted poison.

80. "Even the curse, inflicted by your Reverence on me who have not yet seen the loveliness of the lotus-like face of a son (or, of the lotus of a son's face), is accompained with a blessing. Verily, the fire which is lighted from (or, blazing with) fuel, though burning the soil requiring tillage, makes it productive of sprouts from seeds (*i. e.* yield a rich harvest).

81. When things have taken such a turn what shall this cruel man, who deserves death at your hands, do (for you)?"—thus addressed by the lord of the earth, the ascetic, who, with his wife, wished to follow his deceased son, begged for burning fuel (a funeral pyre to be lighted by him).

82. Joined by his attendants, the king immediately executed his order and returned (from the forest) being depressed in spirits (lit. with his energy impaired) on account of the sinful act and carrying (with him) the curse, the cause of his destruction, that had found a place inside (*i. e.* in his heart), just like the ocean bearing the submarine fire.

CANTO X.

1. While he (Das'aratha), equal in majesty to Indra and in wealth none the less, was ruling over the Earth, a little less than a myriad of years passed away.

2. And yet he did not obtain that light called 'a Son' which instantaneously dispels the gloom of sorrow and is the means of obtaining freedom from the debt due to ancestors.

3. For a long time did the king, whose progeny was awaiting (the appearance of) an efficient cause, remain like the ocean with its production of the jewels not manifested before the churning (*i. e.* before its being churned).

4. The venerable priests, Ṛishyas'ṛiṅga and others, who were self-subdued, commenced the sacrifice conferring the blessing of a son, for him who was desirous of issue.

5. At about the same time the gods, harassed by Rávaṇa, went to Hari, just as travellers, oppressed with heat, repair to an umbrageous tree.

6. Just as they reached the ocean, the Primeval Being awoke. Absence of delay is, indeed, the sign of future success in an undertaking.

7. The gods beheld him, reclined on the seat of the body of the serpent, with His person illuminated by the ascending rays of the jewels in the circle of the hoods of that serpent—

8. Him, who had placed His feet on the lap of Lakshmí, seated on a lotus, from which the girdle was separated by the (intervening) silken garment and on which were spread her tender palms—

9. Him, whose eyes were like full-blown lotuses, whose garment resembled the morning sunshine, who was easily seen (lit. whose sight was easily obtainable) by ascetics and who was (therefore) like the autumnal day, which has blooming lotuses for the eyes and morning sunshine for the garment and which is delightful to look at in the beginning (*i. e.* at its commencement)—

10. Him, who wore on his broad breast the essence of the (oceanic) waters called 'Kaustubha', which served as a toilet-mirror to Lakshmí and which covered with its lustre the mark S'rívatsa—

11. Him, who on account of his branch-like arms decorated with heavenly ornaments, appeared like another Párijáta manifesting itself in the midst of waters—

12. Him, for whom the word 'Victory' was proclaimed by the sentient weapons which destroy the flush of wine on the cheeks of the wives of the demons—

13. Him, who was waited upon by the humbled Garuḍa who had folded his hands, who had given up his enmity with S'esha and who bore the scars of the wounds (inflicted) by the thunder-bolt—

14. Him, who by his sanctifying glances that looked bright at the end of his sleep of meditation was favouring Bhṛigu and the other sages, the inquirers about his balmy sleep.

15. Then the gods, having made their obeisance to that destroyer of the demons, hymned with praises Him who is worthy of praise and who stands beyond the reach of speech and mind.

16. "A bow to Thee whose self exists (appears) in three forms—first as the 'Creator,' next as the 'Protector,' and afterwards as the 'Destroyer' of the universe.

17. Just as water from the sky which is originally of one (uniform) taste gains a diversity of flavours in different regions, so Thou, being immutable, assumest (different) conditions in (as identified with) different qualities.

18. Thyself immeasurable, Thou measurest the worlds; desireless Thou grantest all desires; unconquered (yet) Thou art victorious (over all); and Imperceptible, (yet) Thou art the cause of the manifested worlds.

19. They (the sages) know Thee to be present in the heart and yet not to be near (*i. e.* incomprehensible); an ascetic though without desire; compassionate though untouched (unaffected) by woe; old (primeval), yet not subject to decay.

20. Though omniscient, Thou art unknowable; though the source of all, Thou art self-existent; the Lord of all, Thou art without a master (a controller), though one, Thou assumest all forms.

21. They (*i. e.* the sages) speak of Thee as glorified by (means of) seven (metrical) hymns, as lying on the waters of the seven oceans, as having the seven-flamed fire for Thy mouth, and as being the sole support of the seven worlds.

22. Knowledge resulting in (the attainment of) the four ends of human life, the periods of Time, *viz.* the four ages, and the people consisting of the four castes—all these emanate from Thee, the four-faced.

23. With their minds restrained by constant practice (of contemplation), ascetics seek Thee whose form consists of light and who abidest in their hearts, for absolution.

24. Who knows the real nature of Thee who art unborn and yet enterest upon corporeal existence, who destroyest Thy enemies though without desire, and who art ever awake though sleeping ?

25. Thou art able to enjoy the objects of senses, *viz.* sound and others, to practise arduous penance, to protect the people and to be (at the same time) indifferent.

26. The ways which are the means of the attainment (of the object of life or eternal bliss), though different (*i. e.* laid down differently) in the different *S'astras*, meet in Thee alone, just as the streams of the Ganges, which flow in different directions and which are the cause of purification, (ultimately) fall into the ocean.

27. Thou art the resort for the obtainment of freedom from birth and re-birth (lit. not returning again to this world) of those dispassionate (ascetics) that have concentrated their minds on, and consigned (all) their actions to, Thee.

28. Thy glory (or greatnass), *viz*., Earth and the other things, though visible, is not definable ; what need we then say of Thee who are knowable (only) through authoritative testimony (the Vedas) and (processes of) inference ?

29. Since Thou purifiest a man when he simply remembers Thee, the remaining actions (of men) towards (*i.e.* with respect to) Thee have their effects (already) declared.

30. Thy actions which are far beyond the reach of words and comprehension transcend (or, lie beyond) all praise, like the jewels of the ocean or the rays of the sun.

31. There is nothing, which, being unattained, is yet to be obtained by Thee ; the only object of Thy birth and action is to favour (do good to) the creation.

32. That our speech is stopped after having glorified Thy greatness is due either to fatigue or to (our) inability (to praise Thee further), and not to (there being) any limitation to Thy merits ".

33. Thus did the gods propitiate Him who is outside the ken of senses (Vishṇu). It was really a statement of facts and not flattery (or, mere praise) of that Supreme God.

34. To him, whose good pleasure was clearly indicated by his inquiries after their welfare, did the gods mention the danger from the ocean (in the form) of the demons which had overflowed its shores though it was not the time of universal destruction.

35. Then the Lord, drowning the roar of the ocean, spoke in a voice resounding in the caves of the mountains near the shore (or, the adjoining mountains on the shore, according to Malli.).

36. Speech being properly pronounced (articulated) from the organs of speech of (by) that Primeval Poet (or Scholar) and (hence) purified, certainly had its end accomplished (or its existence glorified).

37. Issued forth from the mouth of the Almighty, and possessed of the lustre of His teeth, it appeared like the residue of Gaṅgá, after she had flown out from his foot, flowing upwards.

38. "I know that your greatness and prowess are superseded by the demon (Râvaṇa), just as the first and the middle qualities of embodied beings are overpowered by (the quality of) darkness.

39. I further know that the three worlds are oppressed by him just as the mind of a virtuous man is tormented (afflicted) by a sinful act unconsciously committed.

40. On account of our having a common cause, I need not be requested by Indra in matters to be accomplished. For Wind, of his own accord, undertakes the charioteership of (the office of a helper to) Agni.

41. The tenth head, not cut off by the edge of his own sword, has been reserved by that demon as a fit portion (share), as it were, for my disc.

42. But on account of the boon granted to him by the Creator, I put up with (connived at) the excessive rise of that wicked enemy, just as a sandal tree bears the forcible ascending of a serpent.

43. That demon, averse to have any regard for (quite regardless of) mortals, begged of the Creator, propitiated by his penance, exemption from death at the hands of (from) divine beings.

44. I, therefore, being born as the son of Daśaratha, will make the heap of the lotuses of his heads become a fit oblation to the battle-field with my sharp arrows.

45. Before long you will again receive the share offered in due form by the sacrificers and untasted (undefiled) by the illusory night-rangers (demons).

46. Let the meritorious persons moving about in heavenly cars give up their agitation (or, fear) at the sight of Pushpaka (Râvaṇa's balloon) in the sky, intent thereupon to hide themselves behind the clouds.

47. You shall loosen the braids of hair of the captive damsels of heaven undefiled by the forcible seizure of their hair by Râvaṇa restrained (from such an act) by the curse."

48. Having, in this way, drenched with the water (in the form) of speeh the crop-like gods withered (dried) by the drought of Rávaṇa, the cloud-like Kṛishṇa (Vishṇu) disappeared.

49. The gods, Indra and others, followed Vishṇu, bent on doing (or, engaged in) the work of the gods, with their portions, as trees follow the wind with (their) flowers.

50. Then, at the conclusion of the sacrifice performed with an object in view (*viz.* the attainment of a son) by the king, a Being arose out of the fire along with (to) the astonishment of the officiating priests.

51. He held in his hands rice boiled with milk placed in a vessel of gold, which was difficult to be borne even by him on account of the entrace of the Primeval Being (Vishṇu) into it.

52. The king accepted the food which was offered by that Being of (connected with) Prajâpati, just as Indra did the essence of the waters (Amṛita), laid bare (manifested) by the ocean.

53. That the merits of that king were such as were unattainable by others was declared by the fact that even He, the source of the three worlds, desired to be his progeny.

54. He divided the energy of Vishṇu designated as (in the form of) the sacrifical food between his two wives, just as the lord of day (the Sun) divides the morning sunshine between the Sky and the Earth.

55. Kausalyâ was respected by him and Kaikeyî was his beloved (or favourite). He, therefore, wished that Sumitrâ should be honoured by them (by giving her a portion thereof).

56. The two wives of the king, knowing the mind (divining the wish) of their husband, who was possessed of great knowledge, gave (each) a half of their share of the *Charu* to her.

57. She (Sumitrâ) too had (equal) affection for both co-wives jnst as the female bee is (equally) fond of both the streaks (*i. e.* on both the sides) of the exuding rut of an elephant.

58. A fœtus, grown out of Supreme Being, was borne by them for the prosperity of the people, as is a watery embryo by solar rays, called Amṛitás.

59. They (the queens), who became big with child at one and the same time and whose complexion had grown a little pale, appeared like the luxuriant crops with the appearance of the fruits hidden within.

60. They all saw in dreams that they were guarded by dwarfs whose bodies were marked with conches, swords, maces, S'árṅga bows and discs.

61. (They saw that) they were borne (in the sky) by Garuda spreading the mass of the lustre of his golden wings aloft and drawing the clouds (after him) by his velocity—

62. That they were waited upon by Lakshmî, with the Kaustubha jewel deposited with her pendent between the breasts and having in her hand a fan (in the form) of a lotus—

63. That they were worshipped by the seven Bráhmanical sages, who had performed their ablutions in the (waters of the) heavenly Ganges and who were reciting in soft tones hymns of the Supreme Spirit.

64. The king, delighted on hearing from them dreams of that sort, thought himself (to be) most exalted (or supreme) on account of being the father of the Father of the universe.

65. The all-pervading Lord (Vishṇu), though one, resided in their wombs with his self variously divided (into four forms) just as the reflected moon (or the reflection of the moon) abides in the interior of clear waters (in many forms).

66. Then (*i. e.* at the proper time), the king's principal queen, a chaste (or virtuous) lady, obtained at the time of delivery a son, the dispeller of ignorance (or grief), just as an herb obtains at night light that dispels darkness.

67. Prompted by his lovely appearance (or charming form) the father bestowed upon him the name of Râma, the first (most) auspicious thing in the world.

68. The lamps in the lying-in chamber were, as it were repelled (outshone) by that powerful light of Raghu's race, of matchless splendour.

69. With Ráma lying in her bed, the thin-bellied mother appeared like the Ganges reduced in autumn and having an oblation of lotuses on its sandy bank.

70. To Kaikeyî was born a virtuous son, named Bharata, who adorned his mother as modesty does wealth (or prosperity).

71. Sumitrá gave birth to two twin-sons (named) Lakshmaṇa and S'atrughna, just as learning properly acquired produces real knowledge and modesty (or, according to Mallinâtha, self-control).

72. The whole world manifested good qualities and became free from calamities: as if heaven itself had followed Vishṇu come down to the Earth.

73. At the appearance of him of four forms (or of the fourfold incarnation), the (four) quarters, whose presiding deities quailed before the son of Pulastya (Râvaṇa), breathed, as it were, a sigh of relief by means of the breezes which were free from dust.

74. Fire and the Sun, who had been oppressed (persecuted) by the demon (*viz.*, Râvaṇa), became, as it were, freed from grief— the one on account of his being smokeless and the other on account of his brightness.

75. At the very moment, the tear-drops of the goddess of Royalty of the demons were scattered on ground in the form of jewels from the crowns of Ràvaṇa.

76. The drums of the gods first made in heaven the beginning of the play of musical instruments to be caused at the birth of sons in the case of him who now got excellent sons.

77. And a shower of the Saṃtánaka flowers fell on his palace, and that itself became the first arrangement of the auspicious decorarions necessary on that joyful occasion.

78. The princes whose purificatory rites were performed and who drank the milk of the nurses, grew up along with their father's joy, which was, as it were, the first-born.

79. Their natural modesty increased on account of education (discipline), just as the native brightness of fire increases (is intensified) by offerings.

80. (Being) friendly (lit. not adversely disposed) towards each other, they greatly adorned the unblemished family of the Rsghus, just as the seasons (by their conjoint influence) adorn the Nandana garden.

81. Although fraternal affection (among those brothers) was equal, still, as Râma and Lakshmaṇa gladly formed a pair, so did Bharata and S'atrughna.

82. The unity (or harmony) between (the members of) those pairs was never interrupted, like that between fire and wind or the moon and the ocean.

83. The princes attracted the minds of the people by their prowess and modesty, like the days with dark clouds at the close of the summer.

84. The progeny of that king, divided fourfold, appeared like an embodied incarnation of (the four ends of human life *viz.*) righteousness (performance of religious duties), attainment of riches (or, worldly prosperity), gratification of desires, and final emancipation.

85. Devoted to their father, they pleased him, the lord of the four quarters to their ends, by their merits, just as the great oceans propitiated him by (their) jewels.

86. The Lord of the kings (*i. e.* the Supreme King) looked pre-eminent (or shone) by those four (sons) who were the portions of the God Vishṇu, like the celestial elephant with his four tusks that had blunted the edges of the swords of the demons, like statesmanship with the four expedients whose employment is clearly indicated by the final object attained (or, the conclusion of peace), and like the god Vishṇu with his four arms as long as a yoke.

NOTES.

CANTO I.

रघुवंशः—रघूणां वंशो रघुवंशः the race of the Raghus, the solar dynasty of kings; and then by उपचार (transference of an epithet) तदाख्यः प्रबन्धः the composition which describes रघुवंशः; and since the word प्रबन्ध is in the *mas.* gender we get the form रघुवंश. That the poet intended to designate his work by some *mas.* title appears from his line 'तं सन्तः श्रोतुम्' &c. where Malli. supplies the word 'प्रबन्धम्' as referred to by the demonstrative pronoun तम्.

The authority for forming the titles of literary works is the Sútra 'तदधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (Páṇ. IV. 3. 87) and the Vârt. on it, *viz.*, लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम्. But the Sûtra and the Vártika do not apply in the present case. Nor can we add अण् by कृते ग्रन्थे (IV. 3. 116); for then we shall get राघुवंशः. The title, therefore, ought to be explained like 'शारीरकम्' the name of the venerable Śaṅkaráchârya's *Bhâshya* on the Vedánta-Sûtra of Bâdaráyaṇa. In trying to explain this, Bhaṭṭoji Dîkshita remarks—शारीरकं भाष्यमिति त्वभेदोपचारात् "the word शारीरक which means 'the soul' signifies the *Bháshya* by transference of an epithet." 'कुमारसंभव,' 'रत्नावली' and other similar names ought to be explained similarly.

Agreeably to the canon of poetics which lays down that "Every poetic composition should open with (a verse or verses expressive of) a blessing pronounced on its readers or a salutation by the author to his favourite deity, or the hinting of the subject-matter"* the Raghuvaṃśa opens with a salutation by the poet to S'iva and Párvatî, who, according to the verse quoted in his introduction by Malli. from the Váyupurâṇa, ought to be invoked by those desirous of poetic fame.

S'l. 1. †वागर्थाविव is a compound word and not, as some might be led to think, two words. 'वागर्थौ' by itself cannot be syntactically connected either with वन्दे or with पितरौ, and Malli. rightly considers the two words वागर्थौ and इव as forming an adverbial compound (अव्ययसमास) modifying the sense of संपृक्तौ (कथं संपृक्तौ वागर्थाविव).

---

* आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्। Daṇḍin.

† वाक् चार्थश्च वागर्थौ। According to the general rule the word अर्थ ought to precede वाक्. But since the word is classed under the राजदन्तादि group we have वागर्थौ. According to the Vṛittikâra अर्थवाचौ is also correct.

The text of Malli.'s com. on this word wherein we find इवेन सह नित्यसमास: &c. seems to be corrupt; for Malli., in explaining the com. quotes the Bhâshya of Pátañjali. Now Pâtañjali says 'इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्' and not नित्यस० as appears in Malli.'s com. in the existing editions of the Raghu. Secondly, there are numerous instances in the Raghuvaṃśa itself which show that the comp. with इव is optional and not *Nitya* (obligatory); *e. g.*, उद्बाहुरिव वामनः (वामन इव); प्रणवश्छन्दसामिव &c. The text of Malli., therefore, has been corrected accordingly. संपृक्तौ—*Cf.* तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि । Kum. VI. 79.

वागर्थप्रतिपत्तये—अर्थ is of three kinds. वाच्य or expressed, लक्ष्य or indicated, and व्यङ्ग्य or suggested. Vide K.-P. II. पार्वतीपरमेश्वरौ—Note the formation of the comp. explained by Malli. The Com. Vijayagaṇi has—परा उत्कृष्टा मा शक्तिर्यस्यासौ परमः । ईष्टे असौ ईश्वरः । परमश्चासौ ईश्वरश्च परमेश्वरः । *Cf.* also ईशे एवाहमत्यर्थं न च मामीशते परे । ददामि च सदैश्वर्यमीश्वरस्तेन कीर्तितः ॥ Some commentators give fanciful renderings of this—*e. g.* पार्वतीं पाति रक्षतीति पार्वतीपो रुद्रः । रमाया लक्ष्म्या ईश्वरः रमेश्वरः । पार्वतीपश्च रमेश्वरश्च पार्वतीपरमेश्वरौ तौ हरिहरौ । यद्वा पार्वतीं पिपर्ति पालयति इति पार्वतीपरः । पॄपालनपूरणयोरिति धातुत्वात् । मायाः पद्मायाः ईश्वरः मेश्वरो विष्णुः । तौ वन्दे । इत्यस्मिन्पक्षे वागर्थाविवेत्युपमाया भिन्नलिङ्गत्वं न दोषाय । न लिंगवचने भिन्ने इत्या° । *Cf.* प्रभार्काविव संपृक्तौ भवभीतिनिवृत्तये । रक्षितारौ त्रिजगतां लक्ष्मीनारायणौ भजे ॥ fr. दिव्यसूरिचरित, as quoted by Nand.

Kâlidâsa has opened almost all his works with a verse or verses either invoking a blessing of the God S'iva, or containing a salutation to him—a fact which might point to the conclusion that he was a devotee of the God. It is not, however, to be inferred from this that he was a bigoted Śaiva. For in the tenth canto of the present work, and in Kum. II., he assigns to Vishṇu and Brahman respectively the highest attributes, which properly apply to Brahman (*neu.*); while in one place (Kum. VII. 44) he speaks of all these three as one. All this shows that he regarded Brahman, Vishṇu and S'iva, as each identical with the supreme Brahman viewed in its different capacities of creating, protecting, and finally resolving into itself, the universe.

Śl. 2. अल्पविषया—विषय proper province, range. दुस्तरम्—difficult to be crossed (even in a ship). Malli. who says 'तरितुमशक्यम्' seems to connect it with उडुपेन (उडुपेन दुस्तरमपि सागरमुडुपेनेव तितीर्षुरस्मि). मोहात्—through a wrong conception of my true powers; through inability to judge of my true powers. उडुप lit. what protects (प)

on water (उडु); a boat, a raft. सागरम्—सागरः (गरेण विषेण सह जातः सगरः। सगरस्यायं सगरेण कृतो वा)—from Sagara, a king of the solar race, whose 60,000 sons, while in search of the sacrificial horse of their father, enlarged the bounds of the sea, which thenceforth came to be called 'Sâgara' For further particulars see XIII. 3 and the note thereon; also Râmâyaṇa I. 40. Nanda. quotes क दिव्यसूरिचरितं क च मे मन्दशेमुषी । नियन्तुकामोस्मि गजं साहसाब्दिसतन्तुना ॥ दिव्यसूरिचरित I. 2. (which is undoubtedly based on this).

"It is curious to note that there is still to the south of the delta in the Bay of Bengal a spot which has not yet been sounded and is supposed to be unfathomable. That mysterious phenomenon known as the 'Burrisaul Guns,' is supposed by some to emanate from the hollow of this unfathomable cavern". Prof. Ray's note.

The figure of speech here is निदर्शना; see foot-note.

Śl. 3. कवियशःप्रार्थी—कवियशःप्रार्थनाशीलः (Malli.), persistingly striving after a poet's fame. Or the compound may be expounded thus: प्रकृष्टोर्थः प्रार्थः, कवियश एव प्रार्थोऽसंनिहितोऽस्य by the Vártikas 'अर्थाचासंनिहिते' and 'तदन्ताच.' यशस्–fr. अश् to pervade अश्नुते व्याप्नोतीति यशः, the अ of अश् is changed to य before the Uṇádi aff. असुन् (अस्).

With these two s'lokas wherein the poet modestly speaks of his inability to complete the task he has set to himself, may be compared the last of Báṇa's introductory verses to his Kád. and the passage in the Har.-Cha. बाणस्तु विहस्याब्रवीत् * * * क परिमाणुपरिमाणबटुहृदयम् &c. which, it is quite likely, Báṇa might have modelled on these verses of Kálidása.

Śl. 4. अथवा—or rather; I need not be discouraged. अस्मिन्—The pron. इदम् refers to what is near, तत् to what is not perceived owing to its distance. See Gr. § 72. Here the poet refers to the race by इदम् since it is present to his mind. On such points Bhaṭṭoji Dîkshita remarks–'विप्रकृष्टस्यापि बुद्ध्या सन्निधापितस्य बहुशः सम्बोधनदर्शनात्' what is far removed is often pictured to the mind as near and so addressed.

पूर्वसूरिभिः—by Vâlmîki and other Pauraṇic writers. सूरिः—सूते सूयते वा he who gives birth to new ideas &c.; hence a poet; it also means a 'philosopher' as in the S'ruti 'सदा पश्यन्ति सूरयः' The sage Chyavana is said to have described the solar race before Vâlmîki—*cf.* वाल्मीकिनादश्च ससर्ज पद्यं जगाद यन्न च्यवनो महर्षिः। चिकित्सितं यच्च चकार नात्रिः पश्चात्तदात्रेय ऋषिर्जगाद ॥ Budd. I. 48. वज्रसमुत्कीर्णे–वज्र is a steel instrument with a diamond pin for perforating precious stones. वंशे मे

गति:—this ought to be understood only metaphorically, the race being represented as a house.

Śl. 5. S'lokas 5–9 are to be construed together and form what is technically called a *Kulaka*; see ft.-note. सोऽहम्—that I, I as described above, *i. e.*, पूर्वसूरिभिः कृतेन वाग्द्वारेण लब्धप्रवेशः who have obtained entrance through the door opened by ancient poets. When we are speaking of something already described the correlative may be omitted, as in the present case.

आजन्म &c.—in all these attributes the particle आ implies limit both inceptive as well as conclusive (see Malli.). आसमुद्रम्—Vis'vanâth remarks that for the sake of emphasis this should not have been compounded. आनाक &c.—see note on s'l. 75, and *cf.* V. 27. नाकः–कं happiness न कं अकं; न अकं यत्र स नाकः स्वर्गः। Here न is not changed to अन्; *cf.* नाको नवेदा नकुलश्च नक्रो नासत्यनक्षत्रनपाच्च नभ्राट्। नपुंसकं वै नमुचिर्नखं च नादेशमेतेषु वदन्ति धीराः॥ See Pâṇ. VI. 3. 75.

Sl. 6. यथाविधिहुताग्नीनाम्—This refers to the three sacred fires दाक्षिण, गार्हपत्य and आहवनीय (see Manu. II. 321) which a *Dvija* (twice-born, *i. e.*, a Bráhmaṇa, a Kshatriya and a Vaiśya) is enjoined to consecrate and keep up. *Cf.* अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा। दर्शेन चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि॥ Manu. VI. 25; for the विधि see Manu. IV. 21–32. Chár. and Vijay. also dissolve as यथाविधि हुतमग्निषु यैः इति वा; remarking वैयधिकरण्येपि, गमकत्वाद्वा समासः। The kings of the solar race had a special house built for the purpose; see *infra* V. 25. The three fires are collectively called त्रेता; in Manu. III. 100, 185, five holy fires are mentioned, two more सभ्य and आवसथ being added to the list.

यथाकालप्रबोधिनाम्—The term इन् shows habit. This may mean who were in the habit of (1) waking up at the proper time, *i. e.*, ब्राह्मे मुहूर्ते (see Manu. IV. 92); or (2) knowing in detail (प्र) and taking action. The latter is better. Who knew everything in time, such as the secret movements of their enemies &c. and provided for emergencies, who woke, in time, to the proper sense of danger whenever it threatened their subjects and protected them from it. See Malli. (प्रजापालनसमय &c.).

S'l. 7. त्यागाय, सत्याय &c. See Malli. and Gr. § 687. गृहमेधिनाम्—Mallinâtha's explanation of this seems to be quite correct and S. P. Pandit's remarks on it quite out of place. Mr. Pandit would derive the word fr. गृहमेध a kind of sacrifice to be performed in a house, and गृहमेधिन् according to him is simply a householder. But this

does not seem to be intended by the poet at least here. See s'l. 25, where the poet clearly says परिणेतुः प्रसूतये. The गृहमेध of Mr. Pandit has nothing to do with प्रजा or 'progeny.' Manu's statement 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः &c.' applies to the welfare of the people in general, resulting from the performance of sacrifices. Châr., Din. and Sumat. have गृहमेधो विवाहः सोऽस्त्येषां, and Valla. says गृहं कलत्रं मेधन्ते सेवन्ते इति.

S'l. 8. विषयैषिणाम्—विषज्यन्ते इन्द्रियाणि येषु इति विषयाः those on which the senses are set, *i.e*,. the objects of pleasure; विषयान् इच्छन्तीति विषयैषिणः. *Cf.* 'रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी' Amar. मुनिवृत्तीनाम्–मुनि fr. मन् to think+इन् before which the अ of मन् is changed to उ. ०वृत्तीनां—A Vyadhikaraṇa Bah. Comp.; मुनीनामिव वृत्तिर्येषाम्.

According to the Mahâbhâshya the comp. ought to be dissolved thus:—मुनीनां वृत्तिर्मुनिवृत्तिः, मुनिवृत्तिरिव वृत्तिर्येषाम् , in accordance with the rule 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः'. If dissolved otherwise there would be no उपमानपद. Malli. when he says मुनीनां वृत्तिः इव means मुनिवृत्तिरिव; see his com. on वृषस्कन्धः s'l. 13 further on. But Vâmana and many other later grammarians do not seem to like to stick to the verbal rigour of the Bhâshya in such cases. Thus Vâmana, in his Kâs'iká says उष्ट्रस्य मुखमिव मुखं यस्य स उष्ट्रमुखः and not उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्य as in the Bhâshya. Malli. evidently follows the Bháshya.

योगेन—*i. e.* they practised *yoga* or contemplations (see VIII. 19, 20) and when they became adepts in that they caused their soul to merge into the supreme soul by contemplation. The four epithets in this s'l. imply the four stages of life of a twice-born; see com.

S'l. 9. रघूणाम्—Here by लक्षणा Raghus means 'the kings of the race of Raghu;' रघूणामन्वयम्......इति तु तदपत्ये लक्षणया. For the def. of लक्षणा see K.-P. II. 'लक्षणा शक्यसंबन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः'। Bhâ. Pari.

अन्वयम्—अन्वियन्ति परस्परं सम्बन्धं गच्छन्ति अस्मिन्नित्यन्वयः a connected line, geneology. तनुवाग्विभवोऽपि–though my powers of expression are scanty or very poor; though possessed of a limited power of description. चापलाय see note on वनाय II. 1.

N. B. All these attributes of the Raghus will be found illustrated in the present work; see ft.-note.

S'l. 10. सन्तः—सत् properly 'what exists' (pres. p. of अस्); and as goodness alone endures for a long time, it secondarily means–good, a good man. सदसद्व्यक्तिहेतवः—see Malli. Here असत् does not imply negation of good, but has a positive sense; 'what is opposed to good.' *Cf.* Mâl. II. 10, quoted in the foot-note, where the idea nearly recurs.

S'l. 11. वैवस्वतो मनुः—There are 14 Manus in a Kalpa. For their names see foot-note. विवस्वत—the sun, is variously derived; विविधं वस्ते आच्छादयति इति; or विवो रश्मिः (fr. विवस्+क्विप्), अस्यास्तीति. It is also derived from वस् with वि Ved 6. P. to shine forth, to dawn (व्युच्छति); the brilliant one.

The Manu referred to here is the 7th of the 14 Manus, sometimes called सत्यव्रत from his purity. He is considered to be the son of विवस्वत् 'the sun', and is regarded as the progenitor of the present race of living beings. He is also described as the brother of Yama, who, as son of Vivasvat, is also called *Vaivasvata*. This Manu is regarded as the founder and first king of Ayodhyâ. His daughter Ilâ married Budha, son of the moon, the two great solar and lunar races being thus united. This Manu was preserved from a great flood, according to another account by Vishṇu in the form of a fish, and has been compared in this respect to Noah of the Old Testament.

मनीषिणाम्—Malli. takes this as a comp. of the पृषोदरादि class; मनस् ईषिन्=मन्+ईषिन् like पृषत्+उदरः=पृषउदर, the अस् of मनस् being irregularly dropped; in this he follows the Bhâshya and Kaiyaṭa. Bhaṭṭoji Dîkshita includes this under the शकन्ध्वादि गण; मनस्+ईषिन् like शक+अन्धु=शकन्धु; there being पररूपसन्धि, see Gr. § 15. मनीषिन्—one who goes to everything by his mind *i.e.* intellect; wise.

महीक्षितां—Read in the com. महीं क्षयन्तीति as क्षि in the sense of 'to rule' is of the भ्वादि class. *Cf.* ईष्टे वा गच्छतीत्यर्थे क्षयतीत्यादिकं भवेत् । पृथिव्यां क्षियतीत्यादौ निवासार्थः प्रकीर्तितः ॥ See note on महीक्षितः I. 85. प्रणवः-is the sacred syllable ओम्, so called from its being repeated in the beginning of Vedic verses (fr. प्र+नु 'to praise'). "According to some accounts the mystic प्रणव was the source of all the Vedas. A passage in the Aitareya Bráhmaṇa, however, makes the प्रणव arise from the Vedas. See Ai.—Br. V. 31." S. P. Pandit's note.

A Brâhmaṇa must repeat the holy syllable ओम् at the beginning and end of the recital of a Vedic passage; for unless the syll. ओम् precedes, his learning will slip away from him; unless it follows nothing will be long retained by him. (Vide Manu quoted in the foot-note). It appears for the first time in the Upanishads (vide the Mâṇdúkya and the Chhândogya Upanishad) as a mystic monosyllable, and is there set forth as the object of profound religious meditation, the highest spiritual efficacy being attributed to it. "All rites ordained in the Vedas, solemn sacrifices and others," says Manu "pass away; but that which passeth not away is the imperishable Om." Om is also regarded as a mystic name for the Trinity of the Godhead, the three sounds अ, उ and म् representing Vishṇu, S'iva and Brahman respectively:—अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः । मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवस्तु त्रयो मताः ॥ Vide Manu. II. 74-84. Also Gough's Upanishads pp. 69-73.

Śl. 12. प्रसूत:—Malli. translates this by जात:, meaning thereby that the root सू should be taken here as used intransitively. Unless we suppose so it is difficult to justify the use of the word with दिलीप. A transitive root may be used intransitively, when the कर्म is अविवक्षित, *i. e.*, not meant to be expressed; so we may say देवी कुमारं सुषुवे or देवी सूता or प्रसूता (*cf.* सद्यः प्रसूता प्रिया Bhav.) the कर्म in the latter case being suppressed and the affix क्त used कर्तरि वाच्ये। But it is not easy to understand an expression like पुत्र: प्रसूत: unless we supply तन्मात्रा. राजेन्दु:—By उपमितं व्याघ्रादिभि: सामान्याप्रयोगे Pâṇ. II. 1. 56. *i. e.*, a noun expressing the *object* of comparison is compounded in a Tat. (कर्मधारय) with a noun expressive of the *standard* of comparison, such as व्याघ्र, when the common attribute is not mentioned; here इन्दु implies excellence.

इन्दु: क्षीरनिधाविव—This refers to the churning of the milky ocean by the gods and demons. The moon was one of the fourteen gems rescued from the churned ocean. For further particulars see Mb. Âdip. 14. इन्दु:—उनत्ति अमृतेन चन्द्रिकया वा भुवनमिति; from उन्द् to wet, to bathe, and the Uṇâdi affix उ; the उ being irregularly changed to इ.

The word इन्दु is frequently found in the Ṛîgveda and is said to mean either (1) a bright drop of the Soma juice or (2) the Soma juice itself. *Cf.* सुतास इन्दवः Ṛv. I. 16. 6. The word then came to signify a 'globule or a round little body' and finally became a name of the moon. See note on ओषधीनाथम् II. 73.

S'l. 13. व्यूढोरस्क:—क is necessarily added to a Bah. ending in उरस्; see com. शालप्रांशु:–has also a technical meaning, for which see ft. note. महाभुज:—Some understand by महत् 'reaching as far as the knees.' From Dilîpa's hugeness of form which enabled him to discharge the noble functions of heroism, such as the protection of the weak &c. the poet infers that he was, as it were, heroism incarnate. आत्मकर्मक्षमं &c. *Cf.* क्षात्रो धर्मः श्रित इव तनुं ब्रह्मकोषस्य गुप्त्यै। Uttar. VI. 2.

S'l. 14. सर्वातिरिक्तसारेण—Malli. does not expound this but simply gives the meaning. Dissolve सर्वेषामतिरिक्ततर: सर्वातिरिक्त: (Gr. § 135. 3) सारो यस्य; or अतिरिक्त: सारो यस्य सोतिरिक्तसार:; सर्वेभ्योतिरिक्त-सारतर: सर्वातिरिक्तसार: । सर्वतेजोभिभाविना–see Malli.; or better dissolve सर्वं च तत्तेजः सर्वतेज:, तदभिभूतवान्; Up. com.; or तस्याभिभावी. According to Vámana the root भू with अभि takes इन् in the sense of the p. tense.

सर्वोन्नतेन—सर्वेभ्य उन्नततरस्तेन । मेरुरिव—According to the geography of the Purâṇas, the mountain Meru forms the central point of the worlds, all the planets revolving round it, and is in shape like the

cup or seed-vessel of a lotus, all the *Dvîpas* spreading round it like petals. It is formed of gold, and is 84,000 *Yojanas* in height, 16,000 of which are below the surface of the earth. The Ganges falls from heaven on its peak and thence flows to the sea. Its summit is the residence of Brahman, and the meeting-place of the gods, *Rishis*, Gandharvas &c. *Cf.* Kal.-P. मेरुर्मध्ये भुवनानां च भर्ता &c.; also Mat.-P. मेरुस्तु शुशुभे दिव्यो राजवत्समधिष्ठितः । आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावकः । योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिरुच्छ्रितः । प्रविष्टः षोडशाधस्तादष्टाविंशतिविंशतिः । विस्तारात्त्रिगुणस्तस्य परिणाहः समन्ततः ।* * * स तु मेरुः परिवृतो भुवनैर्भूतभावनैः । &c. &c.

The words of Manu अष्टाभिश्च &c. quoted by Malli. apply to all kings in the true sense of the term. But here they apply to Dilîpa alone, since he was pre-eminently the king who ruled over the other kings, as if they were no better than mere subjects when compared with him. See s'l. 30.

S'l. 15. प्रज्ञया सदृशागमः—This is grammatically inaccurate, if not wrong. The word प्रज्ञा cannot be in the instrumental case, unless it be connected with सदृश. Consequently all the three words ought to have been compounded together (प्रज्ञासदृशागमः) or सदृश and आगम should not have been compounded in a Bah., such a compound not being allowed except in the case of a संबन्धिपद. The poet, however, may be defended by supposing the तृतीया to be used हेतौ; and the clause, consequently, to mean 'his study of the S'âstras was such as would do credit to him by reason of his (acute) intellect.' The same may be said of आगमैः सदृशारम्भः ।

आगम—According to Malli. आगम in सदृशागम means the study or the acquisition of the knowledge of the S'âstra (*cf.* बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः *infra* 26) while in आगमैः it means the knowledge so acquired. For this latter sense, *cf.* आगमवृद्धसेवी *infra* VI. 41; and Kir. II. 28. सुकृतः परिशुद्ध आगमः कुरुते दीप इवार्थदर्शनम् ॥; *cf.* also for the curious derivation of the word.—आगतं शिववक्त्रेभ्यो गतं च गिरिजाश्रुतौ । मतं च वासुदेवस्य तस्मादागममुच्यते ॥

S'l. 16. भीमकान्तैः—may also be dissolved as a Dv. Comp. अनुजीविनाम्—The Gen. is used by the rule 'कृत्यानां कर्तरि वा' । उपजीविनो न धर्षयन्त इति उपजीविनामधृष्यः । पक्षे तृतीया । For the two epithets अधृष्य and अभिगम्य, *cf.* the quotations given in the foot-note. अधृष्यः not to be approached or slighted. *Cf.* S'âk. अहो दीप्तिमतोपि विश्वसनीयतास्य (राज्ञो) वपुषः ।

S'l. 17. In this s'l. the poet very happily compares Dilîpa to a skilful charioteer driving the car of social and state affairs, the

subjects to the circumference of the wheels and the line of conduct laid down by Manu to the track of the wheels.

क्षुण्णात्—(*a*) practised; (*b*) beaten. नियन्तुः—(*a*) restrainer, guide; (*b*) charioteer. नेमिवृत्तयः—see note on मुनिवृत्तीनाम् s'l. 8.

S'l. 18. भूत्यर्थम्—भूतये इति; 'भूत्या अर्थाय' given by Malli. is the explanation and not the dissolution of the comp.; for the Mâhâbhâshya remarks 'नित्यः समासो नित्यसमासो यस्य विग्रहो (*i. e.* in terms of its own members) नास्ति ।' बलिम्—षष्ठांशरूपं करम् । Malli. Vide Manu. VII. 128–132. आदत्ते—The root दा to give (3 cl.) takes either pada; but when preceded by आ it is Âtm. in any other sense than that of 'opening the mouth', by 'आङो दोऽनास्यविहरणे' Pâṇ. I. 3. 20. For other particulars, see Gr. p. 406. हि रसं रविः—रूयते स्तूयते रवते गच्छतीति वा रविः; fr. रु and उणादि aff. इ (added to roots ending in a vowel); *cf.* पवि, कवि, अरि, अलि &c. *Cf.* canto X. 58. For the repetition of the thought, see IV. 86.

S'l. 19. सेना—सह इनेन प्रभुणा a leader, वर्तते इति. परिच्छदः—Here परिच्छद is related as विधेय to सेना. सेनापरिच्छदः may as well be taken as one comp. word (सेना परिच्छद् यस्य) in the Gen. case qualifying तस्य. परिच्छद (द्) is what covers or surrounds a person, external appendage, paraphernalia-something more for show than for use. So great was the personal vigour of the king combined with his thorough knowledge of the political and military tactics, that his enemies dared not oppose him and his army remained merely hanging upon him like his paraphernalia, scarcely having occasion to go to war. द्वयम्—द्वाववयवावस्य । fr. द्वि+तय optionally changed to अय by the Sútra 'द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ।' Hence we have the two forms द्वय and द्वितय; similarly त्रय and त्रितय.

S'l. 20. संवृतमन्त्रस्य *cf.* XII. 50. गूढाकारेङ्गितस्य–आकार external features or the expression of the face, as giving a clue to one's inward thoughts or mental disposition. इङ्गित—inward thoughts, secret aims or purposes. *Cf.* अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया &c. Kumar. V. 62. For other particulars see Samjîvanî and foot-notes.

संस्काराः प्राक्तना इव—The word संस्कार is used in different senses in different places by Káli., *e.g.*, III. 18 where it means polishing; XV. 76 and Kum. I. 28, where it means grammatical purity; III. 35 and Kum. VII. 74, where it means education, mental culture &c. Here it is used in the sense of the impressions produced by the good or bad works performed by an individual in a previous life. Such impressions are called Samskâras because they remain clinging to

2

the soul of the individual who performed the works like the smell (वासना) of a thing, like musk; which, though itself separated, yet remains in cloth. The new-born infant proceeding, untaught, to suck the mother's breast, is a case in point. According to the Nyáya philosophy the moral merit and demerit are qualities of the immortal soul, imperceptible but inferred from reasoning According to the Vedanta philosophy, the soul has nothing to do with them but it is the astral body (लिङ्गदेह) which passes from one corporeal existence to another accompanied by the fruits of the good or evil actions a man performs in a life which influence his actions in a future life. Vide Sâr.-Bhás. on Br.-Sút. III. 1. 8. Vide. also Su. Nî. I. 45-52. Nearly the same thought is repeated in 'मनोहि जन्मान्तरसंगतिज्ञम्'' VII. 15.

Note :—It will be seen that the etymological sense of the word Saṃskâra underlies the various senses given above. The word is formed fr. सम्...कृ...घञ् (अ)· स् is prefixed to the root कृ by the rules संपरिभ्यां करोतौ भूषणे । समवाये च (Pâṇ. VI. 1, 137-8) *i. e.* after the prepositions सम् and परि, when it means to ornament or to collect together. The Saṃskára may in one sense be said to adorn a man inasmuch as all that he does depends upon them, and which therefore are of prime importance. Or संस्कार may mean a collection. And since no other collection is more important than that of good or bad deeds done by a man in a previous life as affecting his present life, it may pre-eminently and of all other collections be said to be his *Saṃskâra.*

S'l. 21. जुगोप &c.-He took care of his body, as required by the s'âstra; see foot-note. He did it, however, without employing body-guards like other kings (see Kir. I. 14 विधाय रक्षान् परितः परेतरान्); for he did not require these (see *infra* II. 4). अनातुरः—For, while in the enjoyment of good health, a man does not generally think of God and his religious duties, but when attacked by a disease he turns his eyes to these; cf. रोगी च देवताभक्तः. अगृध्नुः &c.,—see foot-note. *Cf.* Bg. XVIII. 26:—मुक्तसंगोनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ 'That agent is called good, who has cast off attachment, who is free from egotistic talk, who is possessed of courage and energy, and unaffected by success or ill-success.' *K. T. Telang's Translation.*

अत्रस्तः, अनातुरः &c.—The negative particle अञ् (अ) in these is emphatic, being meant to distinguish Dilîpa from other princes. He protected his body not because he was in fear like other kings, but because it was his religious duty to do so. See Saṃ., and food-notes.

This S'l. is quoted in the K.-P. VII. 3 to show that though the नञ् in अत्रस्त &c. is compounded there is no अविमृष्टविधेयांशदोष (*i. e.*, a fault of composition which consists in not expressing the predicate at all or in assigning to it a subordinate or wrong position) here. 'अत्रात्रस्ततायत्नुवादेनात्मगोपनादिर्विधेयत्वात्पर्युदासोपि नाविमृष्टविधेयांशत्वदोषः' remarks the *UdáharaṇachandriKá.*

Writers on rhetoric explain two kinds of negation (नञ्) *viz.* प्रसज्यप्रतिषेध and पर्युदास. 'अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥' The नञ् is called प्रसज्यप्रतिषेध (emphatic) when the negation instead of the affirmation is prominent, and the नञ् is expressed with the verb. Again, 'प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥' The नञ् is called पर्युदास (unemphatic) when the affirmation is more prominent than the negation, the नञ् being compounded.

The author of the K.-P. and his commentators seem to take the negation in अत्रस्त &c. as पर्युदास or unemphatic, by the general principle, that if a word enters into a compound it is subordinated and cannot, therefore, be emphasized (समासे गुणीभूतत्वादप्राधान्यम्). But this takes largely from the beauty of the s'loka. The नञ् here must be taken as emphatic, since in the negation of these attributes lies the superiority of Dilîpa over other princes. The general principle explained above does not hold good in every case. Páṇ. himself is often found compounding an emphatic नञ् and Vâmana while commenting on Páṇ. III. 3. 19, remarks प्रसज्यप्रतिषेधेपि समासोस्ति । The नञ् here, therefore, ought to be taken as प्रसज्यप्रतिषेध and not as पर्युदास.

S'l. 22. ज्ञाने—Knowledge of the secret doings of others (Malli.) What is meant is this: Even though the king knew of the actions of men done in a spirit hostile to him, he did not give utterance to words calculated to give them pain, but silently adopted measures to thwart their object &c. In connexion with this the following s'l. from Kám. may be quoted: हृदि विद्ध इवात्यर्थं यया सन्तप्यते जनः । पीडितोपि हि मेधावी न तां वाचमुदीरयेत् ॥ ज्ञान may also be taken to mean knowledge in general. ज्ञाने, शक्तौ &c.—the Loc. here is अनादरे; 'notwithstanding knowledge,' *i. e.* he attached greater importance to observing silence than to displaying his knowledge, &c. त्यागे &c.—Because of the precept न दत्वा परिकीर्तयेत् ।

सप्रसवाः—A difficulty arises in solving compounds like these. Malli. says सह प्रसवो येषां ते सप्रसवाः; but it is very difficult to see what autho-

rity he has for this. This comp. is of the nature of सपक्ष, साधर्म्य, सजातीय &c. But there is no Su'tra of Páṇ. satisfactorily explaining these. Vâmana in his Káśiká gives a very simple solution of the difficulty. While commenting on the Su'tra ' समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु ' he observes that the portion ' समानस्य ' should be detached from this and considered as separate Sútra by itself, so that it may explain the above-mentioned cases. Bhaṭṭoji Dîkshita conforms to this opinion of Vâmana, but following Haradatta, suggests that the स in compounds like सपक्ष may not be substituted for समान but for सह meaning 'like to,' as in the case of ससखि (अथवा सहशब्दः सदृशवचनोऽस्ति। सदृशः सख्या ससखीति यथा।), and that the comp. may be called Bah., the word सह not occurring in the विग्रहवाक्य (तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः।). We must therefore dissolve either as समानः प्रसव एषाम् , or following the Sid.-Kau., as सदृशः प्रसवो येषां सप्रसवाः, or सहप्रसवाः, सह being optionally changed to स by the rule वोपसर्जनस्य; and not as Malli. has it (सह प्रसवो येषाम्). It will thus be seen that it is difficult to find a defence for Malli. unless we suppose (not without warrant; see notes on I. 1) सह to be wrongly put in for सदृश by some meddlesome copyist.

S'l. 23. विषयैः—for der. see notes to sl. 8. विद्यानां पारदृश्वनः—पारं दृष्टवान्पारदृश्वा (दृश्+क्वनिप् Páṇ. III. 2. 94) one who has seen the other side. दृश्वन् is used at the end of a comp. (see V. 24). Words of similar derivation are राजयुध्वन्, राजकृत्वन्, &c. विद्यानाम्—According to some there are four *Vidy'as* (see the s'l. quoted in foot-note), *viz*. (1) आन्वीक्षिकी logic and metaphysics; (2) त्रयी the three Vedas ऋक्, यजुस्, and सामन्; (3) वार्ता the practical arts such as agriculture, commerce &c. (see XVI. 2); and (4) दण्डनीति the science of government or politics (see XVIII. 46). To these Manu adds a fifth, *viz*. आत्मविद्या the philosophy of the soul (vide Manu VII. 43). According to others the *Vidyás* are fourteen (vide Saṃ. on V. 21 and Manu. quoted therein); while there are others still who add four more *Vidyás* to the above list, making up the number eighteen: आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः। अर्थशास्त्रं चतुर्थं च विद्या ह्यष्टादशैव तुः ॥ Pr. Tat.

Śl. 24. विनयाधानात्—विनय good morals, discipline; here, education in general; cf III. 29 (विनिन्युः); आधान—infusing, inculcating; रक्षणात्, भरणात् all these are ablatives showing the हेतु of Dilîpa's being the father of his subjects. A noun denoting हेतु may take the Abl. or the Inst. See Sid.-Kau. on Páṇ.

II. 3. 26. स पिता &c.—for the repetition of the same thought see II 48; XIV. 23. *Cf* also त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुकृत्यं प्रजानाम् । S'âk. V. 8 केवलं जन्महेतव:—a peculiar construction, though not rare in the writ- ings of Kâlidâsa. केवलं is an *adv.* qualifying the verb जन् in जन्म. *Cf.* न केवलं यो महतोपभाषते &c. Kum. V. 83.

S'l. 25. स्थित्यै—the Dat. here is तादर्थ्ये; 'for the purpose of' pre- serving social order. दण्डयत:—Malli. renders this by शिक्षयत: chastis- ing. The root दण्ड् also means 'to fine' *e. g.* गर्गान् शतं दण्डयति । This seems to be the meaning intended by the poet here. *Cf.* ' जज्वाल लोकस्थितये स राजा ' Bk. I. 4; Kir. I. 13. परिणेतु:—परि+नी 'to take round,' hence to marry; the root has this meaning probably because the husband takes the bride *round* the sacrificial fire at marriage. प्रसूतये—This strengthens the statement प्रजायै गृहमेधिनाम् । I. 7.

अप्यर्थकामौ &c.—even the attainment of the two objects अर्थ (wealth) and काम (sensual pleasure) was to him the attainment of the third, *viz.* धर्म, *i. e.*, he attained the two objects as a part of the third. His sense of his religious and temporal duties was so great that he attached special importance to धर्म and subordinated to it the consi- deration of अर्थ and काम. See the gist of the line given by Malli. अर्थकामसाधनयो: &c. S. P. Pandit's note to this passage which purports to say that the king did not employ separate means to attain धर्म but attained this as the result of the attainment of the other two, does not seem to be correct; for we are already told in the 23rd śl. that the king took care to do his religious duties (धर्मरते:). The poet simply means to say that the king did not extort money from his subjects to swell his treasury, nor did he give himself up to sensual pleasures, in such a way as to infringe scriptural law. For the recurrence of the same thought, see XVII. 57.

Note :—Since words falling under the धर्मादि group may be compounded in any order (धर्मादिष्वनियम:) we may have either अर्थकामौ or कामार्थौ; similarly धर्मार्थौ or अर्थधर्मौ, शब्दार्थौ or अर्थशब्दौ &c.

S l. 26. दुदोह—Mark the use of दुह् which means 'to milk' in the first instance and then to drain or empty of the best part; and the pun on गो which means a cow and also earth. For this sense of दुह्, *cf.* दुदुहुर्धरित्रीं Kum. I. 2. गां दुदोह—This does not mean that he deprived the people of their money, but simply this, that he spent the greater part of the state-revenue in the performance of sacrifices as there were no wars to be carried on. मघवन्—मह्यते पूज्यते असौ मघवा; irregularly derived from मह् to adore and Uṇâdi affix

कनिन् (अन्) and augment वुक् (व्). There are twelve other words similarly derived: श्वन्, उक्षन्, पूषन्, प्लीहन्, क्लेदन्, स्नेहन्, मूर्धन्, मज्जन्, अर्यमन्, विश्वप्सन्, परिज्मन्, and मातरिश्वन् (by the Su'tra श्वन्नुक्षन् &c. Uṇâ. I. 159).

दुधतुः—Properly this should be in Âtm. by the rule 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' 'the Âtm. should be used to express exchange of action' (see Gr. § 662); but since the poet does not wish to convey the idea of 'exchange of action (क्रिया),' but expressly that of 'exchange of wealth (सम्पद्विनिमय)' the Sûtra does not apply and we have the Par. भुवनद्वयम्—*Cf.* Bg. III. 10–12 and S'âk. VII. 34 quoted in the foot-note.

S'l. 27. किल—indeed, verily; or it may be used ऐतिह्ये in the sense of 'history informs us &c.' अनुययुः—other kings of course could not attain his fame of protection; for had they imitated him, that would have been a kind of theft; but theft did not exist in his kingdom. परस्व is a noun and not a pronoun here. See Gr. § 150. तस्करता–तस्कर derived fr. तत्+कर (तत्करोतीति); by the Gaṇa-Su'tra VI. 1. 157. 'तद्बृहतोः करपत्योः,' [चौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च] तत् and बृहत् when followed by कर and पति drop the final त् and insert स् instead, provided the words mean चौर and देवता respectively; तस्कर, बृहस्पति. श्रुतौ—*i. e.* in the term expressive of theft (वाचकशब्दे); *i. e.* the word theft only remained; it did not exist in practice. See Malli. Or theft exerted itself (operated on) श्रुति, *i. e.*, the word theft was forgotten. This is more poetical.

S'l. 28. द्वेष्यः—one deserving to be hated; here used as equivalent to द्विषत् a foe. शिष्टः—Malli. seems to take it as an *adj.*; it may as well be taken as a substantive. शिष्टः द्वेष्योऽपि &c.; this better harmonizes with औषध. उरगः—उरसा गच्छतीति । The स् of उरस् is dropped by 'उरसो लोपश्च' Vârt. on Pâṇ. III. 2. 48.

S'l. 29. वेधाः—According to the Sid.-Kau. this word is derived fr. धा with वि, and the affix असु; विदधाति इति वेधाः he who creates; वेध being substituted for विधा by विधाञो वेध च Uṇâ. IV. 224. Some derive it fr. विध् 6 P. to rule, to govern, विधतीति. महाभूतसमाधिना—समाधि is 'what is collected together,' materials. The five great or primary elements are—earth (पृथ्वी), water (अप्), fire (तेजस्), air (वायु), and ether (आकाश). For a similar idea see Kum. 1. 49. तथाहि—and hence, owing to which. परार्थैकफलाः—*Cf.* 'गुणवत्तापि परप्रयोजना' *infra* VIII. 31.

S'l. 30. अनन्यशासनाम्—अन्यस्य शासनमन्यशासनम्, अविद्यमानमन्यशासनं यस्यास्ताम्। By the Vârt. नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपो वक्तव्यः

" the negative particle नञ् in combination with a word having the sense of 'there is' may enter in a Bah. comp. and the word following it be dropped optionally," विद्यमान may optionally be dropped, and thus we may get the two forms अविद्यमानान्यशासनां, and अनन्यशासनाम्. उर्वीम्—lit. 'the wide one,' the earth; *fem.* fr. उरु irregularly derived fr. ऊर्णु-ऊर्णोति ऊर्णूयते वा (Uṇá. I. 31.).

The presence of the word वलय which usually means 'a bracelet,' in वेलावप्रवलयाम् suggests a side-meaning. The earth is the spouse of the king who wears a bracelet in the shape of the वेला, a waist-zone in the form of the sea, and who is solely obedient to her husband's will. See Malli. on I. 32.

S'l. 31. दाक्षिण्यरूढेन—दक्षिणस्य भावो दाक्षिण्यं gentleness, winning manners, attention to the wants of others; (see Malli.). Some derive it fr. दक्षिण (right-hand) right-handed, skilful, knowing how to please everybody; तस्माद्रूढेन sprung from, celebrated, grown familiar with everybody. मगधवंशजा—born in the family of the Magadha kings.

" Magadha was the ancient name of Southern Behar, or that part of Behar which is to the South of the Ganges, between Bengal and the Karmanâs'â, and watered by the lower S'oṇa and the numerous little streams flowing towards the east in a parallel direction. Magadha was once the seat of several most celebrated dynasties of ancient Indian kings. It was also here that Buddhism first took its origin. Pâṭaliputra, the capital of Magadha, was situated near the confluence of the S'oṇa with the Ganges." S. P. Pandit's note. Its ancient capital was गिरिव्रज or राजगृह (identified with Râjgir, which is about seven miles to the south of Nalanda or Baragaon). Magadha was Kîkaṭa in later literature.

पत्नी—Fem. of पति; by the rule पत्युर्नो यज्ञसंयोगे, पति takes the augment न before the fem. aff. ई (ङीप्) when participation in a sacrifice is implied. The use of this word shows that of all wives of Dilîpa she alone was धर्म्या *i. e.* had the right of joining him in religious rites.

अध्वरस्येव दक्षिणा—अध्वरः–The word is variously derived. (1) न ध्वरा हिंसा यस्मिन् that in which there is no sinful killing (that being the belief of the Mîmâṃsakas. Vide Manu. V. 44). Sâyaṇa in his com. on the Ṛigv. derives it as (2) न ध्वरतीत्यध्वरः हिंसारहितः free from molestation by the Râkshasas. See Sâyaṇa and Yáska quoted in the ft. note. Later writers derive it thus: (3) अध्वानं राति ददातीत्यध्वरः that which opens up a good path (*i. e.*, the path which leads to bliss or heaven) for its performer; and lastly (4) न ध्वरः कुटिलः, न ध्वरति कुटिलो भवतीति

वा that which never proves crooked, never fails to give its reward. The poet evidently uses it in the last two etymological senses.

दक्षिणा—(See Malli.). The donation to Brâhmaṇas at a sacrifice is personified as a goddess. She is said to be the author of *Rg*. X. 107. She is sometimes regarded as a daughter of *Prajápati*, रुचि by name, or as the wife of Yajña or Sacrifice. She ought to be highly adored, else the sacrifice would be fruitless. Vide Bhâg.-P. IX. 1. The Br.-V.-P. thus accounts for the name:—कार्तिकीपूर्णिमायां तु रासे राधामहोत्सवे। आविर्भूता दक्षिणांशात्कृष्णस्य तेन दक्षिणा ॥

Note:—The points of similarity on which the simile is based are these—the king was very munificent and granted the desires of every one and so was like *Adhvara* which does the same. The *Dakshinâ* gladdens the Brâhmaṇas at a sacrifice and so *Sudakshiṇá* pleased everybody by her conduct. The appropriateness of the simile might have been better understood in times when the sacrifices were in vogue than now. The particle सु, which indicates excellence, perhaps shows that Dilîpa's wife was even superior to the wife of *Adhvara*, as the latter is only *Dakshiṇâ*, while the former was *Su-dakshiṇá*.

S'l. 32. अवरोधे—अवरुध्यत इत्यवरोधः the wives of a king taken collectively. See IV. 68, 87; VI. 48; XVI. 58 &c. The Loc. here is अनादरे (Pâṇ. II. 3. 38) *i. e.* conveying the idea of disregard. मनस्विन्या—प्रशस्तं noble मनोऽस्या अस्तीति, high-minded. Here the aff. विन् shows प्राशस्त्य or excellence. For the various additional senses in which affixes showing possession are used, see Gr. p. 209, *ft.-note*.*

लक्ष्म्या च वसुधाधिपः—Malli., who remarks 'वसुधाधिप इत्यनेन वसुधया चेति गम्यते' 'the epithet lord of the earth,' indicates that he considered himself कलत्रवान्, by the earth also,' takes लक्ष्मी as a distinct wife of the king. But लक्ष्मी is not generally spoken of by poets as wife of kings. It is वसुधा (the earth) that is mentioned in numerous passages as the only *Kalatra* (wife) of kings except the wedded Queen and not Lakshmî. *Cf.* वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः VIII. 83; परिग्रहबहुत्वेपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे। समुद्ररशना चोर्वी सखी च युवयोरियम्। S'âk. III. 17. Lakshmî can, therefore, be spoken of as 'wife' of kings only through वसुधा, (*cf.* III. 36; 38) and we think the epithet 'वसुधाधिपः' is used by the poet with that intention. In support of Mallinâtha's remark, however, we may quote VI. 20, where the words of the poet त्वमेव कल्याणि तयोस्तृतीया show that the poet speaks of the lord of the Aṅgas as the *Náyaka* of *S'rî* and *Sarasvatî*; also XIV. 86, and Kir. I. 44.

S'l. 33. तस्याम्—of course refers to Sudakshiṇâ, as she is principally mentioned in the previous s'l. आत्मानुरूपायाम्—अनुगतं रूपमस्या

अनुरूपा, आत्मनोनुरूपात्मानुरूपा तस्याम् । आत्मजन्मसमुत्सुकः—*Cf.* Malli. on the etymology of the word जाया (II. 1) and the Smṛiti quoted by him there. मनोरथैः—करणे तृतीया 'by means of;' मनोरथ lit. 'the car of the mind,' hence a desire &c.

S'l. 34. संतानार्थाय—संतन्यत इति संतानः (संतन्+घञ् *i. e.* अ). संतान may have the sense of (1) progeny, and (2) continuation; as the affix घञ् is added in the sense of करण or भाव. Both the senses (though principally the first) seem to have been intended by the poet. See II. 64, and XVIII. 52.

धूः—(derived fr. धुर्व् I. P.) धुर्वति हिनस्ति वाहानिति धूः । 'that which injures the animals yoked,' hence a yoke. But as the weight of the carriage or plough (as the case may be) presses heavily upon the animals at the yoke, it is sometimes used in the secondary sense of 'weight, a heavy task &c.,' in which sense it is used here. See notes to I. 91. निक्षेप is what one deposits with another in trust, and with the object of taking it back; *cf.* Kum. V. 13 (निक्षेप इवार्पितं द्वयम्).

S'l. 35. अभ्यर्च्य विधातारम्—Brahmá, as the lord of creation, is worshipped by those desirous of progeny. The poet could have as well said 'अथ ब्रह्माणमभ्यर्च्य' but he purposely uses the word विधातृ. It means he who ordains everything (विदधातीति); he upon whose will the birth of a child depends, and is very appropriate here. The use of the word Brahman would have destroyed the beauty of the s'loka. पुत्रकाम्या—पुत्रकाम्या is derived fr. the nomi. verb पुत्रकाम्यति 'he wishes for a son' fr. पुत्र+काम्य (काम्यच्) added in the sense of 'wishing for that which is denoted by the base.' Similar verbs are यशस्काम्यति, सर्पिष्काम्यति &c.

दम्पती—This word may be properly derived fr. दम् (दम) 'a house' and पति 'the lord of,' the dual दम्पती meaning 'the two masters of the house,' the husband and the wife. The word दम in the Veda means 'a house' and the word दम्पति is often used in the sing. in the Veda; *e. g.* 'समानं दम्पतिं भुजे' Ṛgv. I. 127. 8; 'तं त्वा सुशिप्र दंपते स्तोमैर्वर्धन्ति अत्रयः ।' V. 22. 4 &c. The word, however, is never found used in the sing. in classical Sanskrit; and grammarians, Páṇ. included, derive it fr. दम् irregularly substituted for जाया, and पति; जाया च पतिश्च जायापती, जम्पती, दम्पती.

This word is classed as one of the group राजदन्तादि; and as reference is made to this group several times in the com. or in the foot-notes we explain it here. राजदन्तादि is a class of words, in which what ought to appear first in a comp. appears last. By the rule 'अभ्यर्हितं पूर्वम्' the compound should have been पतिजाये, the word पति preceding जाया inasmuch as the husband has

preference over the wife, when we are speaking of them with reference to the relation existing between them. But since the form जायापती occurs in language, it is classed under राजदन्तादि.

N. B.—When the relation of husband and wife that exists between a man and woman is not directly and prominently meant to be expressed, it is the woman that generally precedes; इन्दुमत्यजयोः &c.

Note :—The king goes accompanied by his wife, because the wife ought to join her husband, as enjoined by the S'âstra, in the performance of every religious rite.

S'l. 36. स्यन्दनम्—स्यन्दते इति that which moves on quickly; hence a chariot. It also means 'that which pours down', a cloud. प्रावृषेण्यं—this epithet is used to account for स्निग्ध &c.; for an autumnal cloud is not so. पयोवाहम्—this epithet is used to keep up the pun implied in स्यन्दन; for a cloud is that which contains and also pours water. विद्युदैरावतौ इव—an instance where इव is not compounded (see our note on वागर्थाविव); for, if it were compounded, the comp. would qualify आस्थितौ and प्रावृषेण्यं पयोवाहम् would be disconnected and thereby rendered meaningless. ऐरावतः—In Paurâṇic literature, the elephant of Indra produced at the churning of the milky ocean, and the prototype of the elephant race; (see Bg. X. 27); also considered as the elephant of the eastern quarter.

The earliest conception of Indra regards him as the lord of the atmosphere, the dispenser of rain and the governor of the weather. The elephant he rides can, therefore, be no other than a kind of cloud. *Cf.* the etymology of the word given by Malli. and Dakshiṇâvarta quoted in the ft.-note; for other particulars see *ft.-notes.*

एकं स्यन्दनं &c.—According to the ancient custom of India, kings and queens did not drive in one and the same carriage. See Mallinâtha's consequent remarks on this.

S'l. 37. मा भूदाश्रमपीडेति—*Cf.* तपोवनवासिनामुपरोधो मा भूत्। अत्रैव रथं स्थापय यावदवतरामि। विनीतवेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम। S'âk. I. परिमेय—lit. 'what can be measured,' hence a small number of. अनुभावः—अनुगतो भावोऽनुभावः। a *Prâdi Samâsa.* अनु is not an *Upasarga* here; for in that case भू will not take the affix घञ् (अ) by the rule श्रीनीभुवोऽनुपसर्गे (Páṇ. III. 3. 21). 'the roots श्री, नी and भू take घञ् only when not preceded by a preposition'. Or it may be derived as अनुभावयतीति। पचाद्यच् (Páṇ. III. 1. 134). The majesty or awe-inspiring splendour of their mien or general bearing.

S'l. 38. सुखस्पर्शैः—सुख is an *adj.* here, and means 'pleasant.' This implies that the breezes were cool. शालनिर्याससगन्धिभिः—शालानां निर्या-

सस्तस्य गन्धो विद्यते एषामिति ०गन्धिनस्तैः । ०रेणूत्किरैः—Wafting, bearing away. *Cf.* निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः Kum. V. 26. ०त्करैः *v. l.* where उत्कर means 'a collection; a cluster.'

An over-scrupulous critic may find fault with the epithet सुखस्पर्शैः. For, that is considered excellent poetry which is suggestive—it must suggest ideas which are striking and capable of pleasing and impressing the mind. Here the idea of सुख or pleasantness is the फलितार्थ or the meaning intended to be conveyed by the poet, and should not, therefore, have been actually expressed, but left to be inferred from something like 'भागीरथीनिर्झरशीकराणां वोढा' which leads to the inference that the breeze was cool and therefore pleasing (in Kum. I. 15 where the description of the wind is certainly more poetical than here). Also, the idea of fragrance suggested by पुष्परेणूत्किरैः is repeated in 'शालनिर्यासगन्धिभिः' which again spoils the beauty of the s'l. Perhaps the object of the poet is not so much to give us poetry as to describe the natural state of things by a स्वभावोक्ति. The epithet शाल &c. seems to show that the strong smell of the exudations of the *S'ála* trees overpowered that of other flowers; while पुष्परेणूत्किरैः is intended to suggest an exuberance of flowers peculiar to the forest.

Sl. 39. मनोभिरामाः—अभिरमते जन आसु इति अभिरामाः । मनसोभिरामा मनोभिरामाः ravishing, delightful, to the mind.

षड्जसंवादिनीः—संवादो विद्यत आसामिति संवादिन्यः; now see Sañj. षड्ज—The first of the seven primary notes of the Indian gamut. The seven notes in order of pitch are षड्ज, ऋषभ, गान्धार, मध्यम, पञ्चम, धैवत and निषाद abbreviated into स, रि, ग, म, प, ध, and नि. For deriv. see Malli. According to Nárada it is called षड्ज because the other six notes proceed from it, *i.e.* are based on it; यमाश्रित्य प्रजायन्ते ऋषभाद्याः षडेव तु । तस्मात्षड्ज इति प्रोक्तः । इ०.

द्विधा भिन्नाः—Distinguished in two ways; *i. e.* peculiar to each sex स्त्रीपुंसभेदेन Din.; स्त्रीपुंसभेदात् Chá.; Chá. also observes—महाजनदर्शनजनितविस्मयभयाभ्यां द्विधा भिन्नाः । विस्मयाद्भवति स्निग्धो भयाद्दीप्त उदाहृतः । इति दन्तिलः । Mallinátha's explanation is perhaps more scientific. Shadja is of two kinds, शुद्ध and विकृत. It is called S'uddha when it consists of the four श्रुतिs (tones or vibrations तन्त्रीजातो नादः) *viz,* तीव्रा, कुमुद्वती मन्दा and छन्दोवती (तीव्रा कुमुद्वती मंदा छंदोवत्यस्तु षड्जगाः ।); otherwise it is called विकृत. It is further subdivided into two kinds, च्युत and अच्युत. च्युतोऽच्युतो द्विधा षड्जो द्विश्रुतिर्विकृतो भवेत् । The sound which appears in its last component part (छंदोवती) is called अच्युत; when otherwise च्युत. केकाः—For deriv. see Malli. The Loc. in के is retained by the

rule 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' 'In a Tatpurusha the Loc. term. is often retained when a कृत् affix is added.'

S'l. 40. परस्पराक्षिसादृश्यम्—अक्ष्णोः सादृश्यमक्षिसादृश्यम्। By 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये' 'समासवच्चबहुलम्' (Va'rtikas on Páṇ. VIII. 1. 12), a pronoun is always doubled and in many cases compounded (*i. e.* the case-termination of the first member may be dropped and the two words joined together as in a comp.) to express interchange of action. To express the interchange of action here we must have परस्य परस्य अक्षिसादृश्यम्। But comp. is not allowed in the case of पर and अन्य, as remarked by Bhaṭṭoji Dîkshita (बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत्). Then by the Vârt. 'असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः' when uncompounded, the case-term. of the first word is changed to स्, the term. of the nom. sing.; so we have परः परस्य and by the rule 'कस्कादिषु च' (see Gr. § 43 *d*) we have परस्परस्य. Now compounding this with अक्षिसादृश्यम् we get परस्पराक्षिसादृश्यम्। But here another difficulty arises. Since परस्परस्य becomes the first member of the new comp. स् of the first पर must be dropped by the general rule: Bhaṭṭoji Dîk. therefore, regards this as an irregularity (बाहुलकबलेन समाधेयम्). See Sid.-Kau. on Páṇ. VIII. 1. 12.

अदूरोज्झित &c.—*Cf.* विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगाः &c. S'âk. I. This shows that the benign appearance of the king and his queen easily inspired confidence in the herds of the deer. Vide II. 11.

S'l. 41. तोरणस्रजम्—सृज्यते इति सृजन्तीति वा स्रक् lit. 'that which is made or that which people make easily;' and as nothing is made more easily, and charms more when made, than a garland, it means a garland. तोरणम्—तुरन्त्यत्रेति, स्तुवन्ति रणन्त्यत्रेति वा where people gather with exclamations of joy; or तुतुरति मङ्गलार्थं त्वरन्तेऽत्र where people go in haste for auspicious purposes. तोरण usually means the outer gate of a palace or city, or an arched doorway. It also means 'a temporary ornamental arch,' which is the meaning here. When kings and other great personages go out on a tour it is customary for people to exhibit their joy by raising ornamental arches with garlands suspended over them and the cranes here, as it were, did the same.

As for Mallinâtha's remark 'उत्प्रेक्षाव्यञ्जक' &c. see Sâh.-Dar. quoted in the *ft.-note* to the 13th s'l. When words like इव, मन्ये &c. are omitted, the उत्प्रेक्षा is called गम्या, व्यङ्ग्या or प्रतीयमाना.

S'l. 42. अनुकूलत्वात्—अनुगतः कूलमनुकूलः 'running along the current,' and not in a contrary direction; hence, favourable; *cf.* शान्तानुकूल-

पवनः, Śâk. IV. 11. रजोभिरस्पृष्टालक &c.—The नञ् in अस्पृष्ट is emphatic (प्रसज्यप्रतिषेध). See note to s'l. 21. As अस्पृष्ट is connected with रजोभिः the whole should either be अरजःस्पृष्टालकवेष्टनौ or अस्पृष्ट should not be compounded. See note on प्रज्ञया सदृशागमः s'l. 15.

S'l. 43. अरविन्दानाम्—Lit. 'those which have petals resembling the spokes of a carriage-wheel' (see *ft.-note*). अरविन्द has an exceedingly pleasing fragrance and is considered as one of the arrows of the God of love (see *ft.-note*). It is a day-lotus. *Cf.* ' सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ' Kum. I. 32. आमोदं—fragrance exceedingly gratifying; आ समन्तात् मोदयति इत्यामोदः; मुद् cau. with आ+अ (अच्); or आमोदन्ते जना अनेन; with घञ् (अ) करणे.

S'l. 44. यूपचिह्नेषु—Having the sacrificial posts for their distinguishing marks. This shows that the pious Brâhmaṇas constantly performed sacrifices and thus used the revenue of the villages for the legitimate purpose for which they were granted to them. यज्वनां—Mark the meaning of यज्वन्; वन् is similarly added to सु, सुत्वन्. अर्घ्यानुपदम् &c.—पदस्य पश्चात् (see com.); here पश्चात् is the meaning of the preposition अनु.

S'l. 45. हैयंगवीनम्—दुह्यते इति दोहः, गवां दोहः गोदोहः, ह्यः yesterday; ह्योगोदोहस्य विकारो हैयंगवीनं नवनीतम् (Sid.–Kau.), हियङ्गु being irregularly substituted for ह्योगोदोह and the affix अ added. Vide Pâṇ. V. 2. 23; III. 1. 134. The Mb. has घृतम्, but on this the Manoramâ remarks—यद्यपि भाष्ये वृत्तौ च घृतमित्युक्तममरेणापि ' तत्तु हैयंगवीनं यद् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम् ' इत्युक्तं तथापि नवनीतमेव तत्र विवक्षितमिति हरदत्तादयः। It means 'fresh butter.' आदाय—The cow-herds brought butter with them, because one should never approach a king empty-handed. घोषवृद्धान्–घोषन्ति गावोऽत्रेति घोषः a place inhabited by cow-herds; घोषे वृद्धाः घोषवृद्धाः comp. सह सुपा; old men of the villages of cow-herds. Or the word घोष may mean a cow-herd (घोषन्ति गवामाह्वानाय शब्दायन्ते इति घोषाः) in which case the comp. will have to be dissolved as वृद्धा घोषा घोषवृद्धाः; the word घोष, being one of the कडारादि class, optionally takes पूर्वनिपात. नामधेयानि—By the rule भागरूपनामभ्यो धेयः (Vârt. on Pâṇ. V. 4. 25) the affix धेय is added to रूप, नाम and भाग without change of meaning.

Note:—This S'l. bears testimony to the magnanimity of the royal pair. They condescend to enter into conversation with the herdsmen on topics quite familiar to them.

S'l. 46. क्वापि—The pron. किम् in conjunction with अपि expresses the idea of indescribability. व्रजतोः—applies to चित्रा and चन्द्रमस् also, they too being in their diurnal motion. शुद्धवेषयोः—when applied to चित्राचन्द्रमस् means 'of pure or bright (शुद्ध) appearance'

i.e. light. आसीत्—According to Viśvanâtha the simile here is vitiated by the fault कालक्रमभङ्ग. The beauty of Chitrâ and the moon, when in conjunction, being always visible, the past tense (आसीत्) is inapplicable. See *ft.-notes*.

S'l. 47. तत्तत्—'that and that,' 'this thing and that thing', *i. e.*, everything, all that struck him as beautiful. By the rule नित्यवीप्सयोः a *pada* may be repeated to denote frequency or universality; *e. g.* वृक्षं वृक्षं सिञ्चति *i. e.* all trees. प्रियदर्शनः—Malli. says प्रियं दर्शनं स्वकर्मकं यस्य, whose sight was agreeable. We may rather say स्वकर्तृकं and explain प्रियं (an agreeable task) दर्शनं showing things यस्य. बुधोपमः—may also be dissolved as बुधेन सदृशः as a nitya-samâsa, उपमा having the sense of सदृश when used as the latter part of a comp.; *cf.* स्युरुत्तरपदे त्वमी । निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः । Amara. This epithet is used in order to indicate that the king was a lover of natural scenery and was able to see beauty in everything. बुध is thus described in the Matsya-P.:—ततः संवत्सरस्यान्ते द्वादशादित्यसन्निभः । दिव्यपीताम्बरधरः पीताभरणभूषितः ॥ सर्वास्त्रशास्त्रविद्विद्वान्हस्तिशास्त्रप्रवर्तकः । राज्ञः सोमस्य पुत्रत्वात्सौम्यो राजसुतः स्मृतः ॥

S'l. 48. दुष्प्रापयशाः—*cf. supra* 27. संयमिनः—Of pre-eminent asceticism or self-control (प्रशस्तः संयमोऽस्य); the affix इन् shows 'excellence'. Vasishṭha's self-control and patience are well known. He is described by poets as the receptacle of all knowledge and the greatest of self-restrainers. *Cf.* Bhaṭṭi. यतिर्वसिष्ठो यमिनां वरिष्ठः &c. I. 15. महिषीसखः—Note this comp. which must be dissolved as a Gen. Tat. according to Pâṇ. V. 4. 91. Were it not for this technical necessity of grammar it would be more natural to dissolve it as a Bah. and understand by it 'who had the queen for his companion.' The poet does not intend to imply सखित्व but merely साहचर्य. *Cf.* सचिवसखः IV. 87; सीतालक्ष्मणसखः XII. 9; besides, all other compounds of a similar import are rendered as Bah. *Cf.* 'प्रयतपरिग्रहद्वितीयः' I. 95; गृहिणीसहायः II. 24.

N. B.—Mark the alliterative recurrence of identical syllables of which there are numerous instances in this canto. See the preceding s'l.

S'l. 49. वनान्तरात्—अन्यद्वनं वनान्तरं तस्मात् । This is a Karm. of the मयूरव्यंसकादि class. See Gr. §228. As the comp. is नित्य (obligatory) it can have no dissolution (नित्यः समासो नित्यसमासो यस्य विग्रहो नास्ति Mb.), but only its meaning, which is here expressed by the words अन्यस्माद्वनात्. अन्तरशब्दोऽत्र भिन्नवाची Manoramâ. Here अन्तर is used to show that the place the sages lived in was also a forest. पूर्यमाणं—Pres. p. pass. of पुर् or पृ. अदृश्याग्नि &c.—According to the S'ruti quoted

by Malli. the holy fires go forth, in invisible forms, to meet their worshippers as they return from the forest in the evening laden with sacrificial sticks &c. See note on यथाविधिहुताग्नीनाम् S'l. 6.

S'l. 50. उटजद्वाररोधिभिः—द्वारं रोद्धुं शीलं येषाम्; now see Sañj. They gathered there in numbers to get their share of the Nîvâra corn. अपत्यैः—न पतन्ति पितरोऽनेन that by which the manes do not go to hell; hence, a child, a son; *cf.* 'शश्वत्पुत्रेण पितरोऽत्यायन्बहुलं तमः' Ait. Brâh. Pañch. VII. It may also be derived fr. अप and त्य 'that which springs from the stock.' Both these etymologies are countenanced by Yâska. See *ft.-note*.

S'l. 51. सेकान्ते मुनिकन्याभिः—So in S'âk. I. also we find the daughters of the hermits watering the trees of the hermitage. तत्क्षणोज्झित &c.—स क्षणस्तत्क्षणः Karm. comp.; ह्रस्वा वृक्षा वृक्षकाः; now see Sañj. मुनिकन्याभिः takes तृतीया in connexion with उज्झित which therefore ought better not to have been compounded. वृक्षकं—The young trees were watered; so in the S'âk. त्वत्तोऽपि तातकाश्यपस्याश्रमवृक्षकाः प्रियतराः &c. p. 19. विहङ्गनाम्—विहायसा गच्छन्तीति विहङ्गाः or –ङ्गमाः Pâṇ. III. 2. 47; and Vârtikas on III. 2. 38. विश्वासाय—विश्वासमुत्पादयितुम् । see Gr. § 828.

S'l. 52. मृगैर्वर्तितरोमन्थम्—मथ्नातीति मन्थः, रोगाणां मन्थः रोमन्थः or रोगान्मथ्नातीति रोमन्थः । पृषोदरादित्वात्साधुः; rumination, this habit being indispensable to digestion and health in the case of certain quadrupeds. मृगैः may either be अनुक्ते कर्तरि तृतीया by poetical license, or इत्थंभूतलक्षणे तृतीया, *i.e.*, indicating a particular state of the hermitage (वर्तितरोमन्थ) वर्तित is appropriate with रोमन्थ as Pâṇ. has used it in the Sûtra 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः ।' रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते.

S'l. 53. अतिथीन्—अतिथि lit. he who always goes; or he who does not stay for a second day at a place. See *ft.–notes*. *Cf.* तिथिपर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना। सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः ॥ आश्रमोन्मुखान्–उद्गतं मुखं यस्यासौ उन्मुखः one with his face uplifted; and since a person, who anxiously expects another, often raises his head to see if he is coming, raising up the head is a sign of anxiety, or eagerness, and hence the word has often the secondary sense of 'anxious' or 'eager for.' *Cf.* VIII. 12; XII. 26; Kum. 34. Here it simply means 'coming or advancing towards'. *Cf.* II. 17.

आहुतिगन्धिभिः—आहुतीनां गन्ध एषां विद्यत इत्याहुतिगन्धिनः (आहुतिगन्ध+इन्). See Sañj. *Cf.* VII. 26 and XIII. 37 where the purifying power of the sacrificial smoke is again referred to.

S'l. 54. यन्तारम्—He who checks the horses *i. e.* guides their motion; hence, a charioteer. विश्रामय—Properly विश्रमय; श्रम् being one of the roots designated as मित्. See Sañj.; but such forms as विश्रामयति, संक्रामयति occur and the वृत्तिकार says that such forms are to be explained by supposing optionality to exist in the rule मितां ह्रस्वः (*i. e.* these roots may not lengthen their penultimate) in certain fixed cases (मितां ह्रस्व इति सूत्रे वा चित्तविकारे इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्).

S'l. 55. तस्मै—The dat. may be by कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्; the कर्म(अर्हणा) is done with reference to the king and so तस्मै. सभ्याः–'those who know how to act well in an assembly;' hence, courteous, polite. This shows that the hermits were acquainted with the ways and manners of the world and knew how to welcome high personages like Dilîpa and his queen.

गुप्ततमेन्द्रियाः—अतिशयेन गुप्तानि गुप्ततमानीन्द्रियाणि येषाम्; who had perfect mastery over the senses. This is an additional reason why they were allowed to appear before the queen. The word इन्द्रिय is curiously derived. इन्द्रस्य आत्मनो लिङ्गमिन्द्रियम्—that which is a sign (*i. e.* which leads to the inference) of the soul. Pâṇ. has इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा (V. 2. 93); on which Vàmana thus comments :—(1) इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा । स चक्षुरादिना करणेनानुमीयते । नाकर्तृकं करणमस्ति । (2) इन्द्रेण दृष्टम् । तृतीयासमर्थात्प्रत्ययः। आत्मना दृष्टमित्यर्थः । (3) इन्द्रेण सृष्टम् । आत्मना सृष्टम् । तत्कृतेन शुभाशुभकर्मणोत्पन्नमिति कृत्वा । (4) इन्द्रेण जुष्टम् । आत्मना जुष्टं सेवितम् । तद्द्वारेण विज्ञानोत्पादनात् । (5) इन्द्रेण दत्तम् । आत्मना विषयेभ्यो दत्तं यथायथं ग्रहणाय । Also इन्द्रेणात्मना दुर्जयम् (Sid.-Kau.). नयचक्षुषे—नयति तत्त्वमिति नयः शास्त्रम् । *Cf.* IV. 13. The rhetorical figure here is अनुप्रास (वर्णसाम्यमनुप्रासः ' recurrence of similar sounds.' Kav.-Pra.).

S'l. 56. सायंतनस्य—Pertaining to the evening time; the Tad. affix तन is added to सायं and other *adverbs* of time, such as ह्यः, श्वः, दिवा, दोषा, चिरं &c. in the sense of 'pertaining to'; ह्यस्तन &c. अन्ते—Because a Bráhmaṇa ought not to be saluted, while engaged in religious service. तपोनिधिम्—this epithet is used to signify that the sage had the power to grant the king's wishes. *Cf.* I. 94. अन्वासितम्—'attended upon.' आस् becomes a trans. verb by virtue of the preposition अनु. *Cf.* II. 24; also सखीभ्यामन्वास्यते S'âk. III. स्वाहया—स्वाहा is the exclamation used at the time of throwing an offering into the fire, afterwards personified into a wife of Agni.

It is very difficult to know what the original meaning of स्वाहा was, whether it was an oblation that could be well relished by the gods

(स्वादृतेऽनेन), or whether it was an exclamation used to attract the deities (सुष्ठु आहूयतेऽनेन), or something else. The loss of its true etymology soon associated it with several other mystical exclamations connected with the sacrifices. *Cf.* 'स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषड् वौषट् वषट् स्वधा' Ak. The utterance of the exclamation so invariably attended the throwing in of every offering into the sacred fire, that in aftertimes it came to be personified into a wife of Agni (the fire-god) and goddess presiding over burnt offerings. Her body is said to consist of the four Vedas and her limbs are the six *aṅgas* (minor works of) the Vedas. The Brah.-Vai.-P. has this on Svâhâ—प्रकृतेः कलया चैव सर्वशक्तिस्वरूपिणी। बभूव दाहिका शक्तिरग्नेः स्वाहा स्वकामिनी ॥ ऋषयो मुनयश्चैव ब्राह्मणा दक्षिणादयः। स्वाहान्तं मन्त्रमुच्चार्य हविर्ददति नित्यशः ॥ अपि च ब्रह्मोवाच—त्वमग्नेर्दाहिका शक्तिर्भव पत्नी च सुन्दरी । दग्धुं न शक्तस्त्वकृती हुताशश्च त्वया विना ॥ त्वन्नामोच्चार्य मन्त्रान्ते यो दास्यति हविर्नरः। सुरेभ्यस्तत्प्राप्नुवन्ति सुराः स्वानन्दपूर्वकम् ॥ अग्नेः सम्पत्स्वरूपा च श्रीरूपा सा गृहेश्वरी। देवानां पूजिता शश्वन्नरादीनां भवाम्बिके ॥ From this it appears that स्वाहा was originally an offering of clarified butter which made the fire burn more briskly and look cheerful, as it were, like a man in the company of his wife.

इव हविर्भुजम्—This simile is suggested by the mention of the सायंतनविधि and is very appropriate here both in time and place, as the evening sacrifice was then just performed and Agni and Svâhâ were brought together.

S'l. 57. तयोः &c.—जगृहतुः—The use of the dual shows that the king and queen performed the salutation jointly. When an action is done by several agents jointly the verb is plural, and when separately, it is sing. *Cf. infra* XIII. 27 and note thereon.

प्रीत्या प्रतिननन्दतुः—greeted or welcomed them with pleasure in return. प्रीत्या is added here to show that their joy at the sight of the royal pair was genuine and not feigned. Châri. quotes दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः। Manu. II 54, in support of this; in Manus., however, this is said in connexion with food (अशनं).

S'l. 58. आतिथ्य &c.—This *adj.* is used to show that the king was able, now that his exhaustion was removed, to enter into conversation with the sage who was also now free, his evening prayers being done. राज्याश्रममुनिम्—राज्याश्रमः a रूपककर्मधा०, तस्य तस्मिन्वा मुनिम् a comp. सह सुपा. The epithet is used to account for the form of question put to the king (see Malli.). The following s'loka fr. the S'âk. is a good commentary on the word राज्याश्रममुनि-अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति। अस्यापि द्यां स्पृशति वशिनश्चारणद्वंद्वगीतः पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥ See Malli.'s remarks on कुशलं and राज्ये.

S'l. 59. अथर्वनिधे:—The treasure of the knowledge of Atharva (*i. e.* the magical spells and rites contained therein, which is necessary for averting coming evils, rendering innocuous evil omens, &c.)

अथर्व—अथर्वणा (See अथर्वन् Apte's Dic.) प्रोक्त आम्नाय: अथर्व: आथर्वणो वा. It is also derived fr. अथ a particle expressing auspiciousness, ऋ to go and aff. वन्, 'that which leads to good or bliss.' Vasishṭha is himself the author of a number of incantations and spells contained in the Atharva Veda. *Cf.* Mitâ. quoted in the *ft.-note*, which says that the Purohita of a king ought to be well-versed in the Atharva Veda; see also VIII. 4. अर्थपति:—The lord of riches or master of polity, *i. e.* the king. We have in this s'l. *Anuprása* again.

S'l. 60. उपपन्नं—Proper, as it should be; *cf.* नैतत्त्वय्युपपद्यते Bg. II. 3. It is used in various senses; *cf.* II. 16, 22, III. 41 &c. सप्तस्वङ्गेषु—The seven essential constituents of government, according to Indian writers on politics, are:—(1) sovereign; (2) ministry; (3) allies; (4) treasury; (5) kingdom; (6) fortresses; and (7) army. All these contribute to the prosperity of government, and the loss of any one of these renders the whole imperfect. Vide Kám. IV. 1, 2; and Manu. IX. 294. यस्य—The correlative तस्य may be omitted when यस्य occurs in the second part of a sentence (see V. 4), 'यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेनोपादाने सामर्थ्यात्पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्यार्थत्वम्' Sâh.-Dar. दैवीनां &c.—See Kâm. quoted in the Sañj., आयुक्तकेभ्य: in the com. means–ministers, royal officers.

S'l. 61. मन्त्रकृत्—One who *has* made *mantras*, and not one who makes or will make them (Sid.–Kau.); see note on अथर्व above. दूरात्प्रशमित:—a comp. word. See Gr. §209. *c.* ०रिभि: a Bah. प्रत्यादिश्यन्ते —'are ordered back' (as superfluous and useless), rendered futile. See Malli.; or 'are excelled;' for the *mantras* are अदृष्टलक्ष्यभिद:, while the arrows are only दृष्टलक्ष्यभिद:. प्रति has here the sense of 'opposition or contrariety,' and not of 'repetition.' *Cf.* VI. 39; X. 68.

S'l. 62. विधिवत्–विधिमर्हतीति 'according to rules,' by the rule तदर्हम्. सस्यानाम्—The Gen. for the Dat., which is allowed in the Vedas. अवग्रहविशोषिणाम्—which (else) would dry up in a drought. The words अवग्रह and अवग्राह mean the same thing, one is derived by the affix अप्, the other by घञ्. The king means that Vasishṭha constantly performed sacrifices and prevented his territories from being smitten by famines.

S'l. 63. पुरुषायुष &c.—पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं the full period of human life. अ is added to आयुस् at the end of a Tat. by Páṇ. V. 4. 77. Other instances are निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम्, द्व्यायुषम्, वाङ्मनसे &c. निरातङ्काः—निरस्त आतङ्को यासाम् free from fear or distress. आतङ्क is derived fr. तञ्च् to contract, with आ, which gives it the special significance of coagulating. Hence आतङ्क properly means bodily distress, torment; and then that which causes distress, mental disquietude &c. आतञ्चन which means 'butter-milk' is derived fr. the same root. निरीतयः—for the six scourges see Sañj. त्वद्ब्रह्मवर्चसम्—ते ब्रह्म° would have been more forcible. For the अ at the end of the comp. see note on पुरुषायुषम्.

S'l. 64. चिन्त्यमानस्य-taken care of, looked after. Cf. मातृभिश्चिन्त्यमानानां Uttar. I. 19. ब्रह्मयोनिना,-Vasishṭha is regarded as one of the ten mind-born sons of Brahman. See the Sans. note. सानुबन्धाः—अनुबध्यत इत्यनुबन्धः (अनु+बन्ध्+घञ्) that which is fastened on in succession, hence an uninterrupted succession, continuous flow &c. अनुबन्धेन सह वर्तमानाः सानुबन्धाः Bah. comp. (irregular, as there is no तुल्ययोग here). निरापदः may also be construed with सम्पदः.

S'l- 65. वध्वाम्—since Vasishṭha was in the place of father to Dilîpa, being his *Guru*, Sudakshiṇá was his daughter-in-law. अवति—'अव् (Latin *avere*) means originally *to be gratified, to rejoice*; it then acquires the force of a transitive verb, and means *to gratify, to please*. *Cf. infra* XI. 75. The more frequent signification of the root met with in classical Sanskrit, *viz*. that of protecting, is only a derived one from that of pleasing or favouring.' S. P. Pandit. More than twenty other meanings are assigned to this root in the Dhá.-P. See Malli.

सद्वीपा—द्विर्गता आपः अत्रेति द्वीपम् (द्वि+अप्, by Páṇ. VI. 3. 97, 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योप ईत्' 'the अ of अप् becomes ई when following द्वि, अन्तर्, or a prep.' so द्वि+ईप् and द्वीप by Pâṇ. V. 4. 14) द्वीपैः सह वर्तते सद्वीपा. For the number of *dvîpas*, see Sans. note on VI. 38. रत्नसूः—रत्नानि (रत्न means the best thing of every class; जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते ।) सूतेऽसौ, according to modern grammarians. See Malli. मेदिनी—मेदोस्त्यस्यामिति मेदिनी. According to the Purâṇas, when the demons मधु and कैटभ were slain, their fat and flesh covered the whole earth which was thenceforth called *medinî*; मधुकैटभयोस्त्वासीन्मेदमांसपरिप्लुता । तेनेयं मेदिनी देवी प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः ॥

S'l. 66. पिण्डविच्छेद°—पिण्डस्य विच्छेदं पुनः पुनः पश्यन्तीति again and again seeing &c.; इन् shows repetition. See I. 42. श्राद्धे—श्रद्धा अत्रास्तीति

श्राद्धं; श्रद्धा + अ (णः). स्वधा &c.—As स्वाहा means an oblation offered to the gods so स्वधा means food offered to the spirits of the departed ancestors. This is irregularly derived fr. स्वद्, स्वद्यतेऽनेन and is, like स्वाहा, an exclamation uttered at the time of offering food to the manes. तत्परं प्रधानं येषां ते तत्पराः; now see Sañj.

S'l. 67. *Cf.* Śâk. VI. 24; see also *ft.-notes.*

S'l. 68. सोहम्-see note on I. 5. इज्या &c.—Dissolve विशुद्ध आत्मा यस्य स विशुद्धात्मा, इज्यया विशुद्धात्मा इज्याविशुद्धात्मा, and not as इज्यया विशुद्धः आत्मा यस्य in which case इज्यया cannot be compounded with विशुद्ध. This attribute shows that Dilîpa is internally bright (pure), his soul being purified by sacrifices. प्रजालोप &c.—but gloomy externally, because he has no son to continue his race—a thing external, as noticed by others. And so प्रकाशः (internally bright) and अप्रकाशः externally gloomy.

लोकालोकः—See Malli. The लोकालोक, according to the Paurâṇic geography, is a belt or chain of mountains surrounding the outermost of the seven seas, (the sea of fresh water which itself surrounds *Pushkara*, the last of the seven continents) and dividing the visible world from the region of darkness. Since the sun and the whole firmament of stars roll within this circle, these mountains are lit up on one side and shrouded in perpetual darkness on the other. ' परेण पुष्करस्याथ आवृत्त्यावस्थितो महान् । स्वादूदकसमुद्रस्तु स समन्तादवेष्टयत् ॥ स्वादूदकस्य परितः शैलस्तु परिमण्डलः । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोकः स उच्यते ॥ आलोकस्तत्र चार्वाक्च निरालोकस्ततः परम् ।' Mât.-P. Ch. CXXII. स्वादूदकस्य पुरतो दृश्यते लोकसंस्थितिः । द्विगुणा काञ्चनी भूमिः सर्वजन्तुविवर्जिता ॥ लोकालोकस्ततः शैलो योजनायुतविस्तृतः । उच्छ्रायेणापि तावन्ति सहस्राण्यचलो हि सः ॥ Vish.-P. II. 4. *Cf.* also Pad.-P. लोकालोको गिरिर्यस्तु लोकान्ते वर्तते महान् । आवृणोति स तेजांसि सूर्यादीनामपि द्विज ॥ तमतिक्रम्य तेजांसि क्षमन्ते न प्रवर्तितुम् । इ० । According to the Bhâg.-P. it is so called because it is situated in the middle of the enlightened and unenlightened, or inhabited and uninhabited, regions.

The Lokâloka is really the wall of clouds that bound our horizon all round, conceived by the ancients to be a chain of mountains. As the sun and the other heavenly bodies were seen dipping into the sea within this wall of clouds, it was naturally supposed that the world of living beings was within it, its outer side being exposed to perpetual darkness. To this misconception are also due all the legends about Indra's clipping the wings of mountains.

S'l. 69. सुखं—सुखयतीति सुखं (पचाद्यच्). सन्ततिः—सन्तन्यते वंशोऽनया । शुद्ध०—This shows how anxious the Hidu Aryans were to keep their blood pure.

S'l. 70. विधात:—This epithet is very significant. It implies neglect (unintentional though it be) on the part of Vasishṭha, since he has the power to bless the king with progeny. See Malli. and notes on I. 35. सिक्तं स्वयमिव &c.—वृक्षकं, अनुकम्पितो वृक्षः वृक्षकः. The simile is very appropriate here as being drawn from the daily scenes of life and therefore perfectly familiar to sages. The Ṛishis considered the trees of the hermitage as their children (see V. 6) and so the king could very well rouse the mercy of Vasishṭha by comparing himself to a tree reared up by the sage but bearing no fruit.

S'l. 71. भगवन्—properly an epithet of the Supreme Being. It means 'one who possesses all kinds of excellences.' ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीरणा ॥ (भगो विद्यते अस्य भगवान् ।) उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामगतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ।'. अन्त्यमृणम्–'the last debt', *i.e.* the debt due to the ancestors. According to the Hindu S'âstras, everyone that is born has three debts to pay off, *viz.* to sages, to gods and to the departed forefathers. He frees himself from these respectively by studying the Vedas, offering the daily and other sacrificies, and by having a son. *Cf.* VIII. 30 and the S'ruti quoted by Malli. in his com. *ad loc.*

अरुन्तुदम्—fr. अरुस्+तुद्; for the change of स् to म् see Pâṇ. VI. 3. 67. आलानम्—Here Malli. is quite right in understanding by आलान the post to which an elephant is tied and not a chain or rope, as some would have it. That the simile should be quite appropriate, आलान must mean something that inflicts mental, and not actual bodily pain. The elephant would be as glad to enjoy a cool bath with a chain round his neck as without one. *Cf.* 'सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः' XIV. 38. That the force of the simile should be fully understood, construe: (1) अरुन्तुदं मे अन्त्यम् ऋणमनिर्वाणस्य दन्तिनः अरुन्तुदमालानमिव असह्यपीडम् अवेहि, or (2) असह्यपीडं मे अन्त्यम् ऋणम् अनिर्वाणस्य दन्तिनः अरुन्तुदम् आलानमिव अवेहि ।

S'l. 72. इक्ष्वाकूणाम्—इक्ष्वाकोः राज्ञः अपत्यानि पुमांस इक्ष्वाकवः, *pl.* of ऐक्ष्वाकः the aff. अञ् (अण् in the com. is probably an (oversight) being dropped when the word is used in the plural and not in the fem.; see Pâṇ. II. 4. 62. Ikshvâku was the son of Vaivasvata Manu and father of Vikukshi. He was the first king of the solar dynasty in Ayodhyâ. He was born from the nostril of Manu, as he happened to sneeze. *Cf.* Bhág.-P. 'क्षुवतस्तु मनोर्जज्ञे इक्ष्वाकुर्घ्राणतः सुतः ।' इक्ष्वाकूणां may also be construed with सिद्धयः.

त्वदधीनाः—त्वयि अधि त्वदधीनाः । The comp. being optional, the uncompounded form will be त्वयि अधि सिद्धयः; अधि necessarily takes the form. ख (ईन) when it is the latter member of a comp.: '-अष्युत्तरपदात्खः' Pâṇ. V. 4. 7. For a similar idea, *cf.* सिद्ध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः &c. S'âk. VII. 4.

S'l. 73. इति-thus. विज्ञापितः—respectfully addressed or informed. *N. B.*—The verbs आज्ञापय् and विज्ञापय् are technical terms of addressing a person, without any idea of actual command or request. Thus when a person addresses one who is his superior in rank or dignity, the verb विज्ञापय् is used, while in the case of one addressing another who is inferior in rank or dignity to him, आज्ञापय् is the verb used.

ध्यानास्तिमितलोचनः—This indicates that the functions of all the external senses were suspended. *Cf.* the description of the contemplation of S'iva, in Kum. III. 48, 'अवृष्टिसंरम्भमिवाम्बुवाहम्' &c. क्षणमात्रम्—Here मात्र is used to emphasize क्षण; a moment only. This shows that Vasishṭha was a master of *yoga*, who could put himself in a comtemplative mood (समाधि) in a moment, and set in operation the inner apparatus for discovering unknown things.

सुप्तमीन इव ह्रदः—Mark the use of the word मीन which is deliberate. This shows how scrupulous the poet is in selecting proper words to express his similes. Vasishṭha, who is the repository of harmless thoughts and actions, can with propriety be compared to a ह्रद having nothing in it but such harmless creatures as fish. With this *cf.* VII. 30 where the princes looking pleased when really angry are described as ह्रदाः प्रसन्ना इव गूढनक्राः, where गूढमीनः would not have suited.

S'l. 74. प्रणिधानेन—Malli. takes this with भावितात्मा; it should rather be construed with अपश्यत्. प्रणिधान 'close application', concentration of the mind upon one thing. भावितात्मा—भावय् properly means to steep, as a medicine, into a liquid that it should imbibe its properties and be free from the inherent impurities it is desired to be cleared. Hence भावित means completely pervaded or imbued by. भावितात्मन् therefore means one whose mind is purged of all impurities forming its rust by its being imbued with spiritual knowledge by constant meditation. See Pāt. Yog. I. 30; Ved. Sār. 32 (Nir. Ed.)

एनं प्रत्यबोधयत्—The optional forms एनम् &c. of the pronouns इदम् and एतद् are used when there is अन्वादेश or a subsequent assertion; see Gr. § 137. The first assertion here is भावितात्मा सः अस्य भुवो भर्तुः &c.; and then the second is introduced by अथ, अथैनं प्रत्यबोधयत्. For the acc. एनं. see Sanj. and Gr. § 808.

S'l. 75. शक्रम्—शक्नोतीति शक्रः he who is able to do everything. Indra is regarded in the Vedas as the mightiest of all gods, though in the Purâṇas he occupies a position subordinate to Vishṇu, Brahmana and S'iva. उपस्थाय—स्था with उप is trans.; *cf.* IV. 6, X. 13. The kings of the solar race are represented as often visiting *Svarga* to assist Indra in his wars with the demons. See VI. 71, 72, S'âk. VI. &c. This supports the assertion आनाकरथवर्त्मनाम्, *supra* s'l. 5.

कल्पतरुच्छायाम्—कल्पः संकल्पितोर्थः what is desired; तत्फलकः तरुः, or कल्पस्य तरुः। जन्यजनकभावसम्बन्धे षष्ठी। In either case the comp. is शाकपार्थिवादिः *i. e.* उत्तरपदलोपी. See Gr. § 229. Dissolve कल्पतरोश्छाया कल्पतरुच्छाया ताम् and not कल्पतरूणां as the comp. will be neu. in that case. See Gr. § 245 (*e*).

S'l. 76. इमां स्मरन्—According to the M.-Bh. the root स्मृ governs the gen. only when there is शेषविवक्षा of the *karma i. e.* when a person or thing is not directly brought to the mind, but is remembered through the instrumentality of something else; *e. g.* मातुः स्मरति गुणैः: here the good qualities of the mother are principally brought to the mind and then (through them) the mother. But when the मातृ is directly remembered the acc. should be used (यदा कर्म विवक्षितं भवति तदा षष्ठी न भवति Mah.-Bhâ.), as in the present instance; मातरं स्मरति. प्रदक्षिणक्रियार्हायाम्—प्रगता दक्षिणं प्रदक्षिणं Páṇ. II. 1. 17; प्रदक्षिणस्य क्रिया प्रदक्षिणक्रिया तस्या अर्हा योग्या ताम्। तस्यां—सा as the आधार of the आचरणक्रिया takes the loc. *Cf.* अयमाचरत्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यासु S'âk. I. 25; उपकारिणि विश्रब्धे शुद्धमतौ यः समाचरति पापम् H. 1.

S'l. 77. प्रसूतिम्-प्रसूयत इति प्रसूतिः offspring, issue. अनाराध्य-indec. p. p. of राध् with आ; by the rules of syntax the subject of the absolutive and of the main verb must be the same; here प्रजा is not the subject of the आराधनक्रिया; Malli. therefore takes आराध्य in the causative sense, since he renders it by असेवयित्वा-प्रजा (त्वया) मत्प्रसूतिमनाराध्य न भविष्यति (*i. e.* मत्प्रसूत्याराधनसापेक्षा भविष्यति।) without having my child propitiated by you. Or we may explain मत्प्रसूतिमनाराध्य स्थितस्य तव प्रजा &c.

S'l. 78. सारथिना—सारयति अश्वानिति सारथिः; fr. सृ cau. and Uṇâdi अथि (अथिन्; सर्तेर्णिच्च); or रथेन सह सरथः (Bah.) तस्यापत्यं (सरथ+इञ्). आकाशगङ्गा—This is really the galaxy or the milky way. दिग्गजे—There are eight elephants belonging to the eight regents of the cardinal points who assist them in the defence and protection of the directions. (1) Indra's elephant at the East is ऐरावत; (2) Agni's at the S.-East is पुण्डरीक; (3) Yama's at the South is वामन; (4) Sûrya's

at the S.-West is कुमुद; (5) Varuṇa's at the West is अञ्जन; 6) Vâyu's at the N.-West is पुष्पदन्त; (7) Kubera's at the North is सार्वभौम; and (8) Soma's at the N.-East is सुप्रतीक. See ft.-note.

S'l. 79. ईप्सितं—P. p.p. of the desid. of आप्; see. com. सार्गलम्—अर्गलेन सह वर्तमानम्; here अर्गल means (metaphorically) obstruction. Sumati. quotes—अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यापूज्यव्यतिक्रमः। दुर्भिक्षं मारिरोगाश्च भवन्त्येव न संशयः ॥

S'l. 80. हविषे—Malli. seems to take this as तादर्थ्ये चतुर्थी; see Gr. § 827. दीर्घसत्रस्य—सीदन्त्यत्र इति सत्रम् that in which priests sit down, a sacrificial session. The period of time required for a *Satra* varies between one year and a thousand years. See Bhâg-P. I. 1. 4. The distinction between an ordinary sacrifice and a *dîrgha satra* is this; in the former the merit arising from the sacrifice belongs wholly to the Yajamâna, the priests getting only the *dakshiṇâ*, while in the latter the merit is shared by the Yajamâna and the sixteen priests. Vide Âs'v. Sû. Adh. XII. सा च—Here च is पक्षान्तरे—but she; she again. भुजङ्गपिहितद्वारम्—भुजेन कुटिलगत्या गच्छतीति भुजङ्गः, भुज + गम् + अ (खच् before which a nasal is added to the word); also भुजङ्गम and भुजग with ड (अ) added. पिहित=अपिहित that on which any thing is placed; hence hidden, concealed. The word is generally used with reference to the closing or concealing the mouth of a pit or hole. According to the grammarian Bhâguri, अव and अपि used as उपसर्गs drop their अ optionally; अवगाहः, वगाहः, अपिधानं, पिधानम् &c.

S'l. 81. सुरभेः—Abl. case, though the meaning is that of the gen., by the deduction fr. the rule ' प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्, ' on which Nâges'abhaṭṭa remarks 'अस्मादेव निपातनात्षष्ठ्यर्थे पञ्चमी।.' प्रतिनिधि-always *mas.*

S'l. 82. S'lokas 82—85 form what is called a *kalápaka*, being syntanctically connected; see ft.-note p. 3. इति वादिनः एवास्य—एव is used in the sense of अवधारणा, 'just as he uttered the words and before he could utter any more.' वादिनः is a gram. inaccuracy, it being used in the sense of वदतः. For the root वद् takes इन् either when it denotes habit or when it implies impropriety, neither of which is possible here.

होतुराहुतिसाधनम्--होतुः ought to be construed with आहुतिसाधनम्, as Malli. does, and not with वादिनः as suggested by S. P. Pandit. The तृ in होतृ implies habit. See Malli. Vasishṭha was habitually a

sacrificer (अग्निहोत्रिन्), and therefore, habitually in need of घृत, necessary for sacrifice. आहुतिसा०--This is emphatic and as such retains its gender. The cow was kept by Vasishṭha not because he cared to have milk for luxury, but because he wanted घृत for sacrificial purposes. The cow was thus आहुतिसाधनम् and not पयःसाधनम्. The two words, therefore, ought to be construed together, otherwise they will lose their force. Strangely enough, Mr. Nandargikar also, following S. P. Pandit, says—'अस्य होतुः may also be taken and perhaps more correctly with वाग्निनः, and be construed as its subject, rather than with the phrase आहुतिसाधनम्'.

S'l. 83. The simile here is one of the most beautiful and perfect similes for which our poet is famous. It is appropriate both in point of time and place. It was evening time and the cow visited the hermitage in the evening like सन्ध्या with the moon on her forehead. ललाटोदयम्—ललाट means the forehead, and also by implication the western sky, where the new moon is seen at the evening time. उदय means (1) appearance; and (2) rise. आभुग्नम्–both were a little curved. पल्लवस्निग्धपाटला--The cow was of a स्निग्ध *i. e.* pleasing (mild) pink colour. The *Sandhyá* is also of this colour owing to the slanting rays of the sun falling upon the evening clouds. नवम्--This attribute is used to account for the crescent shape of the moon and also to leave out of sight the stain, that the resemblance with the curve white tuft of hair on the forehead of the cow should be complete.

Śl. 84. कोष्णेन—कु as the first member of a Karm. Comp. substitutes for itself का, कव and कत्, when meaning ईषत् or little. See Gr. § 224, (b). कुण्डोध्नी—derived fr. कुण्ड a pitcher and ऊधस् (changed to ऊधन् in a Bah. Comp. before ई) an udder; Gr. §328; 'having a pitcher-like, *i. e.* full udder.' "ऊधन् has originally, like अहन्, two crude forms, *viz.* ऊधन् and ऊधर् (sometimes ऊधस्). The न in कुण्डोध्नी is, therefore, radical, and not extraneous, as the grammarians have it. *Cf.* also ऊधन्य 'milk'." S. P. P. मेध्येनावभृथादपि—मेध्य lit. 'that which is fit to be killed or sacrificed;' hence holy, sacred. अवभृथ a purificatory bath taken at the end of a great sacrifice. Vide Tait. Br. II. 6. 6. Also a minor sacrifice performed at the close of a principal sacrifice. 'दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः' Amar. Here the former sense, of course, is intended. मेध्येन and अपि—as the excess of holiness is expressed by अपि the purpose of the term. तर is served and we have मेध्येन, instead of मेध्यतरेण, which also means द्वयोरातिशयेन मेध्येन.

Śl. 85. अन्तिकात्—from their vicinity (being raised from the ground near the king). महीक्षितः—See Sanj.; according to Bopadeva

मही क्षयति; see also note on महीक्षितां I. 11. Here reference is made to a kind of bath technically known as Váyavya. In the Kûr.-P. six kinds of baths are mentioned; ब्राह्ममाग्नेयमुद्दिष्टं वारुणं दिव्यमेव च। वायव्यं यौगिकं तद्वत्षोढा स्नानं प्रकीर्तितम् ॥

Śl. 86. पुण्य—is an adj. here and means 'sanctifying.' It is also a noun; see s'l. 69. निमित्तज्ञः—'Versed in omens,' *i.e.* who knew what were good omens and what were bad. Here the opportune appearance of the cow is an auspicious omen indicating the near fulfilment of the King's wishes. याज्यम्—See Sanj. The king is the *Yajamána*; Vasishṭha is the *Yájaka*. राजा यजति, वसिष्ठस्तं याजयति, इति राज्ञो याज्यत्वम्। आशंसिता०—may also be explained as आशंसिता (indicated) अवन्ध्या प्रार्थना यस्य whose desire was thus indicated as sure to be fulfilled. Some take आशंसिता separately, as the Nom. sing. of आशंसितृ qualifying तपोनिधि, but without propriety. *Cf.* for a similar idea हरत्यघं सम्प्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः। शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥ S'is'. I. 26, where Nârada's appearance is similarly described as santifying at the time, and indicating future good fortune.

Śl. 87. अदूरवर्तिनीम्—Here the नञ् has the sense of opposition. For the various senses in which नञ् is used, see Gr. § 375. सिद्धिम्—according to Malli. is used for कार्यस्य सिद्धिम्. *Cf.* तद्गच्छ सिद्धये Kum. III. 18; and आवेदयन्ति हि प्रत्यासन्नमानन्दमग्रपातीनि शुभानि निमित्तानि। Kâd. विगणय—*Cf.* Eng. 'count upon.'

Śl. 88. वन्यवृत्तिः—may also be interpreted as वने भवा वन्या मुनयस्तेषां वृत्तिः मुनिवृत्तिः सा इव वृत्तिर्यस्य। 'leading the life of an anchorite or hermit.' शश्वत् *Indec.* qualifies आत्मानुगमनेन. आत्मानुगमनेन—by personal attendance, by following her in person. प्रसादयितुमर्हसि—अर्ह् used with the inf. in the second person (and sometimes in the third) expresses a mild command, or a courteous request, and should be translated by 'pray' 'be pleased to,' &c.; see V. 25.

Śl. 89. प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः &c.—By these injunctions the sage implies that the king is to be absolutely guided in all his actions by those of the cow; *i. e.* he is not to move until she has moved, he is not to cease moving before the cow has done so, and so on.

Śl. 90. वधूः–Sudakshiṇâ is previously spoken of as the daughter-in-law of the sage by the king (I. 65), and so Vasishṭha calls her here वधू. But she is to worship the cow as the wife of the king and therefore Malli. translates it by जाया.

अर्चितामन्वेतु—Let her follow the cow worshipped (already by her) *i. e.* let her worship the cow and then follow her (see II 1). This is one of those constructions so common in synthetical languages. प्रयता—This means नियमवती सती leading an ascetic's life (like the king). सायं प्रत्युद्व्रजेदपि—अपि shows that Sudakshiṇâ is to go forth to meet the cow and worship her also in the evening (See II. 21).

Śl. 91. इति—in this manner. परिचर्यापरः—परिचर्या formed irregularly fr. चर् with परि + अ (श) fem.; similarly derived words are परिसर्या, मृगया and अटाट्या. See Vârt. on Pâṇ. III. 3. 101. पर—Solely. परिचर्या एव परं केवलं यस्य । अविघ्नम्—Absence of impediment. This is a नित्यसमास and therefore Malli. does not expound it but simply gives the meaning. धुरि—See note on II. 2. पुत्रिणाम्—इन् is used प्राशस्त्ये; See Sanj.; 'those having noble sons.'

Śl. 92. प्रीतिमान्—shows that the King undertook to carry out the instructions of the sage willingly and not under compulsion. सपरिग्रहः-परि साकल्येन गृह्यते इति परिग्रहः fr. परिग्रह्+अप् (अ); wife; see S'âkl III. 20. परिग्रहेण सह वर्तते इति । तुल्ययोगे बहुव्रीहिः । there being equa. participation in acting up to the injunctions of the sage. देशकालज्ञः—See Mallinâtha's remarks on this. See also Châr. quoted in the ft.-note.

Śl. 93. अथ—a particle frequently used to introduce a change of subject. See notes on II. 1. प्रदोषे—प्रारब्धा दोषा यस्मिन् lit. that in which the night has its beginning. See also ft. note. दोषा adv. meaning 'at night' is a different word. दोषज्ञः—दोषं जानातीति one able to know mistakes or faults; hence a learned man. This epithet is very significant here. Vasishṭha knew that it would be a दोष on his part to keep the king long engaged in conversation with him after the fatigues of a day's journey and so asked him to go to bed, just in the first part of the night. This attribute also supports the use of the epithet सूनृतवाक्. संवेशाय—The dat. here ought to be explained as used तादर्थ्ये । We cannot explain it as संवेष्टुं विससर्ज; for this will mean 'the sage dismissed the king in order that he, and not the king, may go to bed', the inf. being used when both the verbs have the same subject (समानकर्तृकेषु तुमुन्); the rules, क्रियार्थोपपदस्य &c. and तुमर्थाच्च भाववचनात् are, therefore inapplicable. विशाम्पतिम्--This word is generally understood to be अलुक् षष्ठीसमास, and seems to be used as a संज्ञा like राजा in many places. *Cf.* III. 66, V. 33 &c. And Malli. who translates it by मनुजेश्वरं seems to take it as such.

But there is nothing in Pâṇ. or his commentators countenancing such a supposition; while the passage further on अथ तस्य विशां पत्युः प्रायुः &c. (X. 50) seems to go straight against it; for had विशांपति been an *aluk* comp. we should have expected विशाम्पतेः and not विशां पत्युः।

सूनृतवाक्—सूनृतं-सुष्ठु नृत्यत्यनेन what is true and agreeable. We know that Vasiṣṭha had just addressed a speech to Dilîpa which was at once pleasing and true. उदितश्रियम्—Some editions read ऊर्जितश्रियम्; ऊर्जिता अधिका great, excellent श्रीः fortune यस्य. But the reading उदितश्रियम् seems to be preferable, as reference is made here to the king's fortune which consists in his being soon blessed with a son and which is therefore उदित now. श्री may also mean 'brightness.' The king's countenance which was depressed so long now looked bright with joy. 'ऊर्जित०' has no special propriety here. स्रष्टुः सूनुः—implies that the sage had the power to overcome all the obstacles to the king's successful performance of the vow of propitiating the cow and to the consequent birth of a son to him. Mark the alliterations in this and in the following s'lokas.

S'l. 94. सत्यामपि &c.—The loc. is अनादरे. The phrase means सतीमपि तपःसिद्धिमनादृत्य deliberately not bringing into operation his power of asceticism. This he did 'नियमापेक्षया' having regard to the vow, *i. e.* that he should perform the vow properly. For an illustration of the power of penance to call into being the desired things, *cf.* वस्त्रान्नपानं शयनं च नाना कृत्वावकाशे रुचिसंप्रकॢप्तम्। तान्प्रीतिमानाह मुनिस्ततः स्म निवध्वमाध्वं पिबतात्त शेध्वम्॥ Bhaṭṭi. III. 44; also 42, 43. कल्पवित् &c.—who knew the proper ritualistic procedure or mode of performing a religious rite; on this Châr. remarks: यद्यपि तपोमाहात्म्यान्नानाविधानि भक्ष्यभोज्यानि सुकराणि तथापि शास्त्रप्रतिपादितप्रयोगाभिज्ञो मुनिर्भूपस्य व्रतविषयनियमार्थं वन्यामेव वृत्तिं कृतवानिति तात्पर्यम्।

S'l. 95. कुलपतिना—See ft.-note. Kulapati is a sage who feeds and instructs ten thousand *Munis.* पर्णशाला-पर्णनिर्मिता शाला. The comp. is of the शाकपार्थिवादि class. प्रयत—self-restrained, (and also pure in body). तच्छिष्याध्ययन &c.—Sans. poets always represent kings as awakened in the morning by the songs of bards accompanied by music; and even when the usual appendages of royalty are not present, they imagine something as serving that purpose. Thus the noise of the pupils of the sage reading early in the morning is made here to serve the purpose of the morning songs of bards to rouse the king from his slumber.

CANTO II.

S'. 1. अथ—has here the sense of आनन्तर्य 'then,' 'afterwards'; see Malli. It has also here the additional sense of 'auspiciousness' which it does not express directly, but conveys by its very utterance. *Cf.* 'अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति' S'á. Bhá.; also 'ओंकारश्चाथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ' ॥ Tait. Prát. The particle is here used to indicate the future blessing of the cow.

जाया &c.—See Mallinátha's remarks on the word जाया. Expound–गन्धा गन्धद्रव्याणि धूपचन्दनादीनि । The word is mas. and in the pl. num. according to the Manoramâ which remarks—"अस्ति च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः । 'वहति जलमियं पिनष्टि गन्धानियमियमुद्ग्रथते स्रजो विचित्राः' इति दर्शनात् । 'गन्धस्तु सौरभे नृत्ये गन्धके गर्वलेशयोः । स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः' ॥ इति कोशाच्च ।" गन्धाश्च माल्यं च गन्धमाल्ये । Now see Sanj. By whom perfumes and garlands were caused to be accepted by (through) his queen. Some grammaraius, who differ from Pâṇ., class the root ग्रह् among verbs which govern two accusatives. But it will be difficult to expound this comp. according to them. For, in this case we get जायया धेनुर्गन्धमाल्ये प्रतिग्राहिता which is not compoundable. Remarks the Manoramá —"ग्राहेर्द्विकर्मकत्वं यद्यपि सुधाकरादीनां संमतं तथापि बहूनामसंमतम् । * * * ग्राहेर्द्विकर्मकत्वे हि जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यामित्यत्र क्तेन प्रयोज्याया धेनोरभिधानं स्यात् । ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इत्युक्तेः । ततश्च जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहितामिति स्यात् । सिद्धान्ते तु प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये ययेति विग्रहः । जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमित्यर्थः ।" माला एव माल्यं चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् (य).

वनाय—Malli. explains datives like 'चापलाय' I. 9 'वनाय,' 'गृहाय,' V. 10 &c. by the rule 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' Pâṇ. II. 3. 14, which means 'when an action is done with a view to a second' the कर्म of the second takes चतुर्थी, if the second act be not explicitly expressed; *e. g.* in फलान्याहर्तुं याति the गमनक्रिया is accomplished with a view to आहरणक्रिया; hence when the आहरणक्रिया is not expressly mentioned, we may say फलेभ्यो याति । so चापलाय प्रचोदितः means चापलं कर्तुं प्रचोदितः । वनाय मुमोच means वनं गन्तुं मुमोच । Here the rule 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' may not be insisted upon, since the inf. is not directly used. See Sid.-Kau. on the same (Pāṇ. III. 3. 158). If it be insisted upon it will be necessary to explain the first as तादर्थ्ये चतुर्थी and the 2nd by the general rule कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् । Páṇ. I. 4. 32, where according to the Mb. it is not necessary to understand the कर्म of the root दा alone, as Vâmana and Dîkshita do. Kaiyaṭa com

menting on the passage in Mb., remarks:—केश्चिदन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्ददातिविषय एव संप्रदानसंज्ञेत्यभ्युपगतम्। दानं च स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापत्तिपर्यन्ता इति प्रत्यज्ञायि। तदुभयमप्ययुक्तमन्यत्रापि भाष्यकारेण संज्ञाया अभ्युपगमात्।

पीतप्रतिबद्धवत्साम्—पीत is made up of पीत 'drink' and the possessive affix अ, meaning 'that had its fill of drink.' See Sanj. on this. For further discussion on the subject, see Mallinátha's remarks on 'विदित' Kir. I. 1. आदौ पीतः पश्चात्प्रतिबद्धः पीतप्रतिबद्धः Kar. Comp.; 'the calf that had first its fill of milk and then was tied.' यशोधनः—For the force of this epithet see Sanj. More probably this is intended by the poet to foreshadow the King's chivalrous resue of the cow from the grip of the lion to be subsequently described.

S'l. 2. पांसु—mark the different meanings of this word in this śl. Note that the affix ल (लच्) denotes 'possession'; *cf*. अंसल, वत्सल &c. See Gr. p. 213. धुरि 'at the head of.' धुर् properly means the yoke of a carriage; and as it is the yoke of an approaching carriage that prominently attracts attention, being in the front, it sometimes has the secondary sense of 'the first place or the front.'

धर्मपत्नी—Gen. Tat., see Sanj. and ft.-notes; wife for ceremonials or the performance of religious rites.

श्रुतेरिवार्थम् &c.—This refers to the doctrine that the Smṛitis, in laying down their injunctions, absolutely follow the S'rutis from which they derive their authority. And when a precept is found in the Smṛitis, for which there is no express authority in the Veda, the difficulty is obviated by supposing that the Vedic passage which once authorized the Smṛiti in question is now lost. *Cf*. Manu. II. 10. Smṛiti is defined as 'अनुमेयश्रुतिमूलं मन्वादिशास्त्रम्'. The simile is appropriate as it suggests that Sudakshiṇá not only followed the cow close upon her heels physically, but mentally also, *i. e.* with a devout mind. S. P. Pandit (followed by Mr. Nandargikar) is unable to see the appropriateness of the simile and hazards the remark 'now and then he (Kâlidâsa) uses similes which seem to be objectionable on this ground that the object to which any thing is compared is less intelligible or vivid than the thing itself,' forgetting that Kálidâsa wrote at a time when S'ruti and Smṛiti were everything to the Hindus and the relation between the two was more vivid and better understood than now. Even now the simile is perfectly intelligible to those Hindus, who have not yet lost their regard for the authority of the Vedas, and the Smṛitis based on them. For the rhetorical figure, see Sanj. and the ft.-notes.

S'l'. 3. दयालुः—from दय्+आलु (आलुच्) which indicates habit; *cf.* स्पृहयालु, शयालु, निद्रालु &c. सौरभेयीं सुरभिः—'the use of the epithet सुरभि for the king and सौरभेयी for the cow suggests maternal care in the king.' मातेव ररक्षेति ध्वनिः—Prof. Ray.

पयोधरीभूत &c.—This is called a च्विकरण *chvi*-formation. Such formations are classed as prepositional Tat. compounds. Vide Gr. §§ 234, 343 (sec. III.). Mark the play on the word पयस् which means both water as well as milk. गोरूपधराम्—Possibly there is an allusion here to the Earth's having assumed the form of a cow and her being milked by gods, sages, mountains &c., as directed by Pṛithu, the son of Vena. See notes to Kâd. p. 11; Kum. I. 2 and Malli. thereon. इवोर्वीम्—The simile here serves a double purpose. It refers to the huge form of the cow (seen s'l. 29. where the cow is again compared to the table-land of a mountain), and also suggests that the king though engaged in tending the cow seemed nevertheless to exercise the functions of a ruler of the earth.

S'l. 4. व्रताय न्यषेधि—This gives the reason why Dilîpa ordered his servants not to accompany him. He followed the cow for the performance of a vow, which he was desired by Vasishṭha to do all alone. Vide I. 81. ०रक्षा-रक्षणं fr. रक्ष्+अ भावे by the rule गुरो च हलः (a root ending in a consonant and having a long syll. takes अ; so, ईहा.)

S'l. 5. स्वैरगतैः—स्व ईरः प्रेरणमस्मिन्स्वैरम्। The Vṛiddhi vowel is substituted here by the Vârt. स्वादीरेरिणोः' । See G. § 20 Exc. (*c*) स्वैराणि गतानि स्वैरगतानि तैः. सम्राट्—सम्यग्राजतेऽसौ। See Sanj. and G. § 36. The epithet brings out the high sense of duty of Dilîpa. Himself a great king-served by other kings-he became devoted to the service of the cow. समाराधनम्—सम्यगाराधनम्. Gati Samása.

Sl'. 6. निषेदुषीम्—निषेदिवस् Perf. par. fr. सद् with नि. The perf. participles are generally used in the sense of the Aorist, *i. e.*, in the sense of 'who or what has or has been done.' See. G. §§ 875, 677. आसनबन्धधीरः—आस्यतेऽनेनेत्यासनं तस्य बन्धस्तस्मिन् धीरः । Patiently seating himself down, sticking fast to his seat. The word धीर primarily means one who is considerate (धियं thought राति possesses इति) one who bestows proper thought upon a thing; hence sticking fast to a purpose. And as a considerate man always acts wisely, *i. e.*, by taking into account all possible difficulties &c., it has also acquired the secondary sense of 'wise, learned.'

छायेव—an appropriate simile. Since the word छाया is *fem.* the Upamá is faulty according to श्रीभोज and some other later rhetoricians, but not so according to Vâmana, Daṇḍin and other ancient writers. See ft.-note.

S'l. 7. अन्तर्मदावस्थः—Here अन्त has the sense of अन्तर्गता. According to a s'l. quoted by Vallabha, there are four species of elephants of which the one referred to here is of the Bhadra kind.

द्विपेन्द्रः—द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः। One who drinks with two, *scil.* first with the proboscis and then with the mouth; an elephant. इन्द्र in compounds like मनुजेन्द्र, नरेन्द्र &c. means a king and is added here to द्विप that it should better compare with Dilîpa, who was himself a *Manuja-indra.* See ft.-note. द्विपानामिन्द्र उपचाराद्राजा द्विपेन्द्रः। द्विप इन्द्र इव द्विपेन्द्रः। उपमितसमासः। Pâṇ. II. 1. 56; or द्विपेषु इन्द्रः।

S'l. 8. लताप्रतान &c.—This is a characteristic of the forester. When one intends to enter a forest for hunting &c., he is described as tying up his hair by means of tendrils or the like so that they may not be entangled in thorns and brambles. *Cf.* IX. 51. Thus the tying up of the hair being a sign (लक्षण) of one about to enter a forest (इत्थंभूत) the Sûtra quoted by Malli. applies. अधिज्यधन्वा—अधिगता ज्यानेन, अधिकृता ज्यास्य, ज्यामधिगतं वाधिज्यम्; मुनिहोमधेनुः—होमस्य धेनुः होमधेनुः। अश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः। See Sid.—Kau. on Páṇ. II. 1. 36. मुनेः होमधेनुः मुनिहोमधेनुः।

Now the poet describes, in a poetical way of course, in s'lokas 9-13 (see Mallinâtha's introductory remark to these) how the king was received with usual formalities in the forest. When a monarch enters a town, his servants run on both sides shouting ' Prosperity to the king; here comes he,' &c.; this is done here by the trees (mark the *mas.* gender of द्रुम that represents males). As on such occasions the town-damsels throw fried rice on the king and elderly ladies hurry to have a look at him, so the young creepers strew flowers upon the king and the female deer stand gazing upon him (10-11). Again songs in praise of the visitor are sung everywhere in the town, and so the glory of the king is here sung by the forest Dryads (12). Chauries are waved over him to remove perspiration, and that is done here by the gentle breezes (13). And lastly, as the royal visit is marked by some gracious act on the part of the monarch, so is described in s'l. 14. the good done to the forest by the presence of the king.

S'l. 9. विसृष्टपार्श्वानुचरस्य—*Cf.* above (s'l. 4.); पार्श्वयोरनुचराः पार्श्वानुचराः। पर्शूनां समूहः पार्श्वम्। The word पार्श्व is derived from पर्शु (a contracted form of परशु) which means a rib-bone. पर्शु or परशु also means an axe, which sense it probably acquired from a sharp crooked rib-

bone having been originally used as an axe. पाशभृता समस्य--The king, as chastiser of the wicked, is comparable to Varuṇa, the god armed with the noose, who also discharges a similar function. (नियमनादुभयोः साम्यम्); *cf.* IX. 6—समतया वसुवृष्टिविसर्जनैर्नियमनादसतां च नराधिपः । अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ॥ See note to this s'l.

आलोकशब्दम्–See Vallabha quoted in the ft.–note. आलोकशब्द is the set formula of words which one must utter on seeing a king. It also means the panegyric cry of attendants which they utter when a king moves about, in order to clear the way, &c. उदीरयामासुः—A happy idea. Varuṇa, as the lord of water, is the sustainer of the vegetable kingdom. *Cf.* Ṛig. VII. 49. 3. 'यासां (अपां) राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृतेऽवपश्यञ्जनानाम्'। The king resembled Varuṇa in every respect even in that he had with him the noose in the shape of his bow-string. Hence, naturally enough, the poet fancies, the trees expressed their reverence for the king, whom they mistook for Varuṇa (by means of the loud carollings of the birds living threon.

S'l. 10. मरुत्सखाभम्—For dissolution and the force of the epithet, see Sanj. The king, by his resplendent body, resembled fire, the friend of the wind. This gives the reason why the creepers were मरुत्प्रयुक्ताः. आरादभिवर्तमानम्—passing by, approaching near. बाललताः–here बाल is used to preserve similarity with कन्या. प्रसून—fr. सू 4th cl. with प्र. Here प्र indicates ' excellence, ' and as flowers are the most lovely production of nature, the term is restricted to *flowers* only. आचारलाजैः—see ft.–note.

S'l. 11. धनुर्भृतः—धनतीति धनुः that which kills; a bow. This shows that the female deer had cause for fear. अपि has here the sense of गर्हा or contempt; notwithstanding the king's having a bow, the weapon of destruction, in his hand. दयार्द्रभावम्—Malli. takes भाव in the sense of ' feeling, intention; ' it may also be taken in the sense of चेष्टा or action. See Amar. quoted in the Sanj. अन्तःकरणैः–अन्तःकरणं the internal sense, the mind. There are eleven senses, called करणs or the instruments of communication with the external world of the inner man. Of these the five ज्ञानेंद्रियs and the five कर्मेन्द्रियs are external, while the mind, which is उभयात्मक is internal; pl. is used with reference to the number of the female deer. आख्यातम्–p. p. p. of चक्ष् and not of ख्या. According to Dîkshita who refers to the Mb. for support, the root ख्या cannot take an A'rdhadhátuka term. (अयं सार्वधातुकमात्रविषयः), and hence cannot take क्त. *Cf.* for a nearly similar idea न मृगः खलु कोऽप्ययं जिघांसुः स्खलति ह्यत्र तथा भृशं मनो मे । विमलं कलुषीभवच्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुं वा ॥ Kir. XIII. 6.

वपुः—उप्यन्ते देहान्तरभोगसाधनबीजीभूतानि कर्माण्यत्र । अक्ष्णाम्—अश्नुते व्याप्नोति (अनेन वा) इत्यक्षि, derived from अश् 5th Âtm. or अश् 1. P. and इ (Uṇádi). हरिण्यः—mark the use of the fem Gen.; the exclusion of हरिण m. is intentional. See introductory note to s'l. 9.

S'l. 12. कीचकैः—चीकति चीकयते वा that which produces a sound; a singing *bamboo*; der. fr. चीक् the letters being interchanged by the rule चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च । Uṇádi V. 36. मारुत &c.—मारुत the wind. The Râmâyaṇa thus accounts for the name:—When all the sons of Diti were killed in a fierce battle by Aditi's sons, the former implored her husband, Kas'yapa, to bless her with a son that could kill Indra in a fight. To this Kashyapa consented and ordered her to observe strict purity for two thousand years. While वायु was thus in the womb, Indra, the step-son of Diti, got jealous of the superior prowess of the forthcoming child, and watching his opportunity, entered the womb when his mother was asleep (with her head towards the wrong end of the bed and thus in an impure state) and began dissecting the fœtus. The child cried with pain, when Indra, fearing lest its cries should rouse his mother, whispered out 'मा रुद्' 'do not cry'. Diti was roused and requested Indra to spare the child that was already hewn into seven pieces. Bâlakâṇḍa. Chap. 46. The child was saved and was called मारुत from मा रुद्. *Cf.* त्वत्कृतेनैव नाम्ना वै मारुता इति विश्रुताः । &c. Chap. 47. See also Bhag. P. VI. 18. आपादित &c.—*Cf.* Kum. 1. 8. उद्गीयमानम्—see ft.-note.

S'l. 13. पृक्तः &c.—This shows that the breeze was cool and therefore gladdening. अनोकह &c.—This epithet is used to show that the breeze was gentle and fragrant. अनोकह—अनसः शकटस्याकं वेगं हन्तीत्यनोकहः an Upapada Tat.; that which impedes the motion of a carriage, hence a tree. The direct mention of गन्ध is not very poetical. See note on I. 38. अनातपत्रं—आतपात् त्रायते इति आतपत्रं; fr. त्रै + क (अ); अविद्यमानमातपत्रं यस्य तम्. आतपक्लान्तमनातपत्रम्—These two epithets show how much the king was in need of some refreshing agencies, while the third आचार० supplies the reason why he was served even by the wind (the purifying element; mark the significance of पवन). See Sanj. आचारपूतम्—Pure by his conduct, which was in strict accordance with scriptural rules and established custom.

S'l. 14. विशेषा—See Sanj.; also विगतः शेषोऽस्याः that which is complete, perfect. फलेति—फलानि च पुष्पाणि च फलपुष्पं Sam. Dv. तस्य वृद्धिः । With the description here compare that of the hermitage of Vis'wâmitra: क्षुद्रान्न जक्षुर्हरिणान्मृगेन्द्रा विशश्वसे पक्षिगणैः समन्तात् । नंनम्यमानाः फलदि-

त्सयेव चकाशिरे तत्र लता विलोलाः ॥ Bhaṭṭi. II. 25. गोप्तरि—He was the protecter of all; and he proved to be so here also; for the trees and creepers were protected from fire and the weaker animals from the stronger ones, and the unusual growth of fruits and flowers kept the foresters out of want.

S'l. 15. दिगन्तराणि—*i. e.* all the space between the quarters traversed by the sun and the cow respectively. The sun's purifying power is well known. The cow being a celestial being had also such power; *cf.* खुरन्यासपवित्रपांसुं *supra* II. 2. निलयाय—Dat. or the Acc. by गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि (Pâṇ. II. 3. 12) when a root having the sense of motion implies effort on the part of the agent, its कर्म, if it does not mean a road, takes the Acc. or the Dat. But in मनसा हरिं व्रजति where there is no effort implied or in अध्वानं गच्छति the Acc. is imperative. पल्लव &c.—ताम्रो गुणोऽस्या अस्तीति ताम्रा । the मतुप् affix is dropped by the Várt. गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः । now see Sanj.; *cf.* पल्लवस्निग्धपाटला I. 38. च—here means *also, as well,* and not *and*; hence the verb is in the *sing.*

S'l. 16. देवता &c.—This applies to both धेनु and श्रद्धा; in one case अर्थ means प्रयोजन or purpose, in the other, विषय or province. अन्वक्—अनु अञ्चति गच्छतीति an *ind.* or अव्यय used in the sense of अनुसरन्. [This line is important inasmuch as it settles the meaning of the ambiguous words of Amar. quoted by Malli. Had अन्वक् not been an अव्यय we should have expected here अन्वङ् instead of अन्वक् and तस्याः instead of ताम् । See Pâṇ. II. 3. 65; 3. 69; 4. 82]. मध्यम—मध्ये भवः मध्यमः । The earth is called मध्यमलोक as it stands midway between the heaven above and the nether regions below.

सतां मतेन—(*a*) esteemed by; (*b*) approved of or practised by. For construction see Sanj. मतिबुद्धि &c. श्रद्धा—श्रद् is a prep. meaning 'faith'. It gets the उपसर्गसंज्ञा by the Várt. 'श्रच्छब्दस्योपसंख्यानम् ।' *Cf.* श्रदस्मै धत्त Ṛig. II. 22. 5. विधि—is properly a scriptural injunction; it secondarily means 'the performance of a religious rite in obedience to such an injunction'. The simile here is very significant. It first suggests that Dilîpa had implicit faith in the cow and so he minutely followed out the details of worship as enjoined by Vasishṭha; and secondly that as such faith when accompanied by such practice is sure to be rewarded with its proper fruit, the king was sure to be blessed with the fulfilment of his desire soon.

S l. 17. आवास &c—आवासाय वृक्षाः । सह सुपेति समासः । आवासस्य वृक्षा वा; see Sanj. श्यामायमानानि—Malli. supposes that the epithets पल्वला-

र्णीर्ण &c. are intended to describe how the forest was becoming dark all over; and he is perfectly happy in this. When the king began to return, it was just the approach of evening. The light of the sun was a little dimmed, but the shades of night had not yet begun to close upon the forest; but within the forest the gloom caused by the approach of the eve and the spreading branches of the trees was deepened by the dark-skinned boars that now left the puddles and were spreading in all directions, by the expanded plumages of the peacocks that were now winging their way to their roosting trees, and by the agitated glances of the antelopes that were now gathering on the grass plots. In connexion with the last, *cf.* तत्प्रार्थितं जवनवाजिगतेन राज्ञा तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपंक्ति । श्यामीचकार वनमाकुलदृष्टिपातैर्वातेरितोत्पलदलप्रकरैरिवाद्रैः ॥ *infra* IX. 56. पश्यन्—This is emphatic. Though armed with a bow, and though he had such attractive games all round, he went on only *looking* at them, without the least idea of shooting at them. How much kings are fond of shooting at good game like the boars, the deer and the peacocks, will appear from IX. 55, 59, 67. This corroborates the statement धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावम् &c. II. 11.

S'l. 18. आपीन—That which is distended on all sides; hence, an udder. ०प्रयत्नात्—सुप्सुपेति समासः. गृष्टिः—A cow that calves but once, and whose milk, therefore, never fails. अश्चित—That which is worshipped or respected; and as things of a charming appearance only can be conceived as deserving respect or worship, it means secondarily what is charming. तपोवनावृत्तिपथम्—Malli. who expounds तपोवनादावृत्तेः पन्थाः seems to take आवृत्तिपथ in the sense of 'the way which led from and back to the penance-grove'. The cow was an unfailing source of milk and her udder was always full, unlike that of ordinary cows, which is full in the evening only; also the king's massive frame had nothing particular added to it in the evening; so that there is no reason why we should not suppose that the way was graced as the cow and the king walked from and back to the penance-grove in the morning and evening. But if it be insisted upon that आवृत्ति must mean 'return' (see next s'loka) then dissolve तपोवन आवृत्तिः । सह सुपेति समासः । तस्याः पन्थाः the way back to the penance forest. S. P. Pandit and Mr. Nandargikar following him, both seem not to have grasped the correct meaning of Malli. and hence their difficulty to give तपोवन a meaning.

S'l. 19. अनुयायिनम्—अनुयानं व्रतमस्य तम् । वनिता—a woman is not a वनिता unless she has excessive love for her husband. *Cf.* Amar.:

'वनिता जनितात्यन्तानुरागायां च योषिति'। वनान्तात्—from the skirt of the forest. This may also be construed with पपौ. Sudakshiṇá stood intently looking at her husband at the border of the penance-grove whither she had gone to receive the cow in the evening, following the precept of the saint 'सायं प्रत्युद्व्रजेदपि.' Notice the use of पा with नयन or कर्ण to look at or listen to intently; *cf.* further on II. 79, III. 17, XI. 36 &c.

S'l. 20. पार्थिव and धर्मपत्नी—For derivation see Sanj. दिनक्षपा &c. —क्षपयति चेष्टामिति क्षपा। The simile is appropriate here in point of time. The poet compares here the bright splendour of the king to the brightness of the day, the soft beauty of the queen to the moonlit night, and the tawny colour of the cow to the rosy appearance of the twilight. The cow has already been compared to सन्ध्या at I. 82. See ft.-note.

S'l. 21. प्रदक्षिणीकृत्य—प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम्। अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य Gati Samása. This seems to be irregular. प्रदक्षिणं being a word of the तिष्ठद्गु class cannot enter into a compound with other words. पयस्विनीम्—Here the affix विन् is used प्राशस्त्ये *i. e.* to indicate goodness both as regards quantity and quality. साक्षतपात्रहस्ता—अक्षतानां अक्षतायुक्तं वा पात्रमक्षतपात्रं तेन सह वर्तते इति साक्षतपात्रौ: now see Sanj. The comp. may also be expounded as अक्षतैः सह वर्तमानं साक्षतमेवंविधं पात्रं हस्तयोर्यस्याः। this would clearly indicate the presence of अक्षता in the vessel; but Malli. prefers the other way as the compound, in this latter case, will be हस्तसाक्षतपात्रा by the rule 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' an attributive and a noun in the Loc. should be placed first in a Bah. Comp. अक्षता—न क्षतं येषां ते lit. those that are not injured or bruised; whole grains of unhusked and well cleansed rice, which are offered after being washed and sometimes mixed with red powder, to images and other objects of worship.

The word does not mean *fried rice* generally, nor *barley*, both of which senses are give in the St. Petersburg Dict.; nor is the word understood in these senses at least in India at present. The word is always *mas.* and pl.

शृङ्गान्तरं द्वारम्—The expansive horns of the cow looking like pillars and bending towards each other at the top looked very much like an arched gateway and easily suggested the idea of a door.

S'l. 22. वत्सोत्सुका–वदति स्नेहसामर्थ्यमिति वत्सः। fr. वद्+स Uṇ. III. 62. वत्से उत्सुका वत्सोत्सुका। सपर्या—der. from सपर् a word of the कण्ड्वादि class meaning worship, and the affix. यक्; सपर्य+अ; स्त्रियां भावे सपर्या। उपपन्नेषु

युङ्क्ते Mall. *Cf. supra* II. 16. तद्विधानां प्रसार्यचिह्नानि—The Comp. is to be defended like देवदत्तस्य गुरुकुलम् । पुरःफलानि—पुरः फलं येषाम् । which have their reward before them, *i. e.* at hand. Bah. Comp. by the Vârt. अव्ययानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः; *e. g.* उच्चैर्मुखः &c.

S'l. 23. सदारस्य—The der. of दार is very amusing. दारयन्ति पतिं भ्रातृभ्य इति दाराः । A wife is called दाराः because she *estranges* her husband from his brothers. एव—is better construed with दोग्ध्रीं and not with पुनः as Mr. S. P. Pandit does. दोग्ध्रीमिव भेजे—attended upon the cow; did not attend to anything else. The use of the word दोग्ध्री suggests that she might milk the king's desire. भुजोच्छिन्नरिपुः—see below, notes to s'l. 25.

S'l. 24. गोप्ता—This keeps up the idea suggested by भुजोच्छिन्नरिपुः । Also see note to s'l. 25. गृहिणीसहायः—a Bah. both logically and grammatically. क्रमेण—Here the Inst. is हेतौ, क्रम being the cause of the succession of the actions. Here क्रमेण indicates the succession of the actions of the cow herself, and अनु shows the king's following them so that there is no tautology. See Sanj. अनु—is a कर्मप्रवचनीय and governs the acc. by अनुर्लक्षणे *i. e.* when अनु denotes a sign (an attendent circumstance &c.), it has the force of 'after, in consequence of' &c. He slept *after*, *i. e.*, slept because she had slept. उदतिष्ठत्—awoke and rose up. Here the idea of rising up must also be included; otherwise we shall get the form उदतिष्ठत instead of उदतिष्ठत् as स्था when preceded by उत् takes the Âtm. if it does not mean an upward action (उदोऽनूर्ध्वकर्मणि Páṇ. I. 3. 24.).

Sl. 25. धारयतः—practising with ease. To defend the Par. the idea of ease must be included. A Causal verb takes the A'tm. when the action benefits the agent. Here the व्रतधारण is for Dilîpa's benefit and so we should expect the A'tm. But by the rule 'इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि' Pán. III. 2. 130, (on which Nâges'abhaṭṭa remarks, 'अकृच्छ्रिणीत्यनायासेन क्रियानिवर्तके),' the roots इ and धृ can take शतृ (अत्) when they imply absence of difficulty in the agent. See Gr. § 667 (*d*). *Cf.* धारयन्मस्करिव्रतम् Bhaṭṭi. V. 63. महिष्या—महिषः derived fr. मह् to worship, to honour (मह्यते पूज्यते इति) with the aff. इष (टिषच्) and means a crowned king, and महिषी the queen coronated with him. त्रिगुणानि–गुण properly means a string, then that part of a string which forms its fold when doubled; hence त्रिगुण means having three folds, threefold.

In s'lokas 23-25 the poet has used the four epithets (1) भुजोच्छिन्नरिपुः; (2) गोप्ता; (3) महनीयकीर्तिः; and दीनोद्धरणोचितस्य; and they

have their peculiar significance here. For the poet is now about to describe an event which will call into requisition and tax to their utmost these respective attributes of the king. A शत्रु of Nandinî will presently appear whom the गोप्ता will try to destroy (उच्छिद्) with the power of his arm (भुज); but failing to do this the king will set a higher value upon his fame (कीर्ति) than upon his body and will finally achieve the उद्धरण of the cow in distress (दीना).

S'l. 26. अन्येद्युः—अन्यस्मिन्नहनि. On the next, *i. e.* the 22nd day; एद्युः is substituted for अहन् by Páṇ. V. 3. 22. जिज्ञासमाना—Pre. p. of the desid. of ज्ञा, 'wishing to know.' गङ्गा &c.–This may also be explained as अन्ते प्रान्ते विरूढानि शष्पाणि यस्य तदन्तविरूढशष्पम् । गङ्गाप्रपातेनान्तविरूढशष्पं गङ्गा० near which tender grass had grown owing to the fall of the Ganges. This epithet is intended to show that the act of the cow looked quite natural and aroused not the least suspicion in the mind of the king.

S'l. 27. दुष्प्रधर्षा—दुःखेन प्रधृष्यत इति । अपि expresses a hyperbole. She was unassailable *even* mentally. हिंस्रैः—The word दुष्प्रधर्षा is formed from दुस्+प्र+धृष्+the affix खल्; so the Gen. हिंस्राणां cannot be used owing to the prohibition 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्'—but not in connexion with the affixes ल, उ, उक, an अव्यय, a खलर्थ affix and the affixes निष्ठा (त of the p. p.) and तृन्. सिंहः–from हिंस् to kill, the consonants being interchanged; see ft.—note. किल—According to Malli. this is used here अलीके *i. e.* showing that this was a fiction; 'as it appeared'.

S'l. 28. आर्तसाधुः—Kind or doing good to the distressed. रश्मिष्विव &c.—The idea is that the cry of distress of the cow drew back the glance of the king with that suddenness and certainty with which one pulls away a thing by catching it in a noose of ropes. For the Loc. see ft.–note. Châr. who remarks 'यथा प्रग्रहैः कश्चित् पुरुषो घोटकाद्यन्यतो यान्तमाकृष्य निवारयति तथा गोक्रन्दितं राज्ञो दृष्टिं निवारितवदिति भावः' seems to take इव as a sign of उपमा; but in this case there is nothing in the sight corresponding to reins by which to catch it. रश्मि is derived fr. अश् 5 cl. Âtm. with the affix मि; अश्नुते अनेन वा । The अ is changed to र by अश्नोते रश्च, Uṇâdi IV. 46. नगेन्द्रसक्ताम्—न गच्छन्तीति नगाः or अगाः । Nañ.–Tat. नगानां or नगेषु इन्द्रः or नग इन्द्र इव । See द्विपेन्द्र II. 7. Himálaya was the actual crowned king of mountains. Kum. I. 17.

S'l. 29. तस्थिवांसम्—form used in the Veda, formed fr. स्था+क्वसु (वस्). See Sid.–Kau. on Páṇ. III. 2. 107. 'तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे' इत्यादि

छान्दसा अपि भाषायां भवन्ति । Manoramâ. धनुर्धरः—Gen. Tat. Comp.; this implies that he had a bow ready in his hand for use and was thus able to punish the offender. केसरिणम्—This word is used here in preference to other words for a lion with the intention that the lion *with the mane* should better resemble the *loddhra* tree *with the flowers.* केसरिपदेन प्रफुल्लत्वात्साम्यम् Châr. and Din. अधित्यका—seems to be used here merely in the sense of an upland. धातुमत्याम्—is added to complete the resemblance with the cow who is described as पल्लवरागताम्रा । See also ft.-note. लोध्रद्रुमम्—द्रुम is derived as follows; द्रवति ऊर्ध्वं गच्छतीति द्रुः a tree and by the maxim 'समुदाये वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते' it secondarily means a branch; द्रवोऽस्य सन्तीति द्रुमः (द्रु+म) by the rule द्युद्रुभ्यां मः Páṇ. V. 2. 108. सानुमतः—सानु 'a peak or a level plot of ground on a mountain'+मत्.

S'l. 30. मृगेन्द्रगामी—Who walked (habitually) with the majesty or fearlessness of a lion (under such circumstances). Prof. Ray thinks that the rapidity with which the King turned caused his movement to resemble that of the lion and and takes the इन् (णिनि) कर्तरि उपमाने. But the poet does not seem to use the epithet with reference to the present act of the King. Again the poet does not describe a lion as turning round rapidly when disturbed, but only calmly; *cf. infra.* IV. 72. The epithet is meant to imply that he faced the lion like a lion. वधाय-the Dat. by 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' Pâṇ. II. 3. 15. Gr. § 828 (*a*). 'वध्यस्य'—The epithets शरण्य and जाताभिषङ्ग explain why the lion deserved death. जाताभिषङ्गः--who felt himself insulted. The King was the protector of the distressed and yet in his very presence the lion ventured to attack the cow, the same on whom he had rested his hopes of issue, and thus gravely insulted the king, forfeiting his life thereby. अभिषङ्ग lit. that which sticks to the heart, and is not easily discarded; hence an insult that is keenly felt. निषङ्गात्-नितरां सज्जन्त्यस्मिन् शरा इति । प्रसभोद्धृतारिः—see Malli. This indicates power in the king to punish the offender. If प्रसभ be taken to mean 'an act done without giving thought to it,' 'unhesitatingly' (प्रगता सभा विचारो यस्मात्), then this will mean-'who readily uprooted his foes.'

S'l. 31. वामेतरः—The use of the word here seems to be intentional, a pun being intended on the word वाम which means left as well as perverse, inimical. The right hand got stuck and refused to strike because it was also intuitively friendly (the lion being unreal). प्रहर्तुः—of him who was about to strike. The Pre. used

in the sense of immediate futurity. ०कङ्कपत्रे—Ancient warriors used to furnish the hafts of their arrows with heron's feathers to regulate their motion. सक्ताङ्गुलिः—this goes with पुंखे; the hand remained stuck to the haft of the arrow; but then the two words should have been compounded ०पुंखसक्ताङ्गुलिः; since they are not, it is a case of सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः. Some propose the construction करः सक्ताङ्गुलिः सन् सायकपुंखे एव अवतस्थे. But in this case the आकांक्षा of सक्त still remains :—where was it stuck ? चित्रार्पित &c.–Here आरम्भ means an action (क्रिया); *cf.* I. 15; Megh. I. 55. The hand of Dilîpa, involuntarily stuck to the root of the arrow, looked like a painted hand in the act of drawing out an arrow. अवतस्थे—स्था is A'tm. when preceded by सम्, अव, प्र and वि (समवप्रविभ्यः स्थः Pâṇ. I. 3. 23).

S'l. 32. अभ्यर्णम्—P. p. p. of अर्द् with अभि; the other form is अभ्यर्दित (distressed). Malli. takes it as an indec. (अव्यय); it may be taken as an *adj.* meaning 'standing near,' qualifying आगस्कृतं. आगस्कृत–आगः कृतवानित्यागस्कृत् ; सहसा एति इति आगः crime, sin, fr. इ to go and the Uṇâdi aff. अस्. स्वतेजोभिः—तेजस् is that inborn spirit or sense of self-respect which does not allow one to put up with an insult at any cost; see ft.–note. भोगिन्—भोग the hood (or, body) of a serpent, +इन् ' one having. ' मन्त्रौषधि &c.—It is a well-known fact, at least in India, that the cobra is reduced to a helpless condition, being made a prisoner within a charmed circle, by serpent-charmers by means of spells and the roots of herbs. *Cf.* तवाभिधानाद्व्यथते नताननः सुदुःसहान्मन्त्रपदादिवोरगः । Kir. 1. 24.

S'l. 33. आर्यगृह्य—a partisan of the good, *i. e.* one who always stands by the good, (such as Vasishṭha's cow in the present instance). See Sanj. and ft.–note. *Cf.* अर्जुनगृह्य. मनुवंशकेतुम्—केतु is properly a flag, and since a flag prominently attracts attention and is the most important factor in an army, it means 'the most prominent or chief thing in a class.'

विस्माययन्—Pre. p. of the Cau. of स्मि. On the reading विस्मापयन् Malli. remarks as follows:—With the reading विस्मापयन् we have only the प coming in; but this may be questioned. For when we change स्मि to स्मा by the rule नित्यं स्मयतेः, Pâṇ. VI. 1. 57, the wonder is understood to be due to the हेतु (causative agent) and not to a करण or instrument. But by the rule 'भीस्म्योर्हेतुभये' Pâṇ. 1. 3. 68, we must have the A'tm. and the reading becomes विस्मापयमानः । Therefore, taking मनुष्यवाक् as the करण of the विस्मय we get विस्माययन्. See Sanj. and ft.–notes. Bhaṭṭoji Dîkshita also thinks that विस्माययन् is the poet's

reading. He, however, finds out a defence for the reading विस्मापयन्— 'यद्वा मनुष्यवाक् प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते । तया सिंहो विस्मापयन्निति ण्यन्ताण्णी (*i. e.* taking the cau. of विस्मापयते) शतेति व्याख्येयम् ।' Sid.-Kau. on Pâṇ. VI. 1. 57. सिंहोरुसत्त्वम्—This epithet is used to show that Dilîpa was not at all unnerved in his helpless condition. The epithets आर्यगृह्य &c. show why the celestial lion condescended to speak to the mortal king.

S'l. 34. महीपाल—महीं पालयतीति, यद्वा पालयतीति पालः, मह्याः पालो महीपालः । श्रमेण—on the Instr. here Malli. observes—Here श्रम is the करण of the साधनक्रिया which is understood, and therefore takes तृतीया. For it is remarked in Nyâsoddyota—a क्रिया which is understood, implies instrumentality just as well as one actually mentioned; so श्रमेण अलं is equivalent to श्रमेण साध्यं नास्ति; साध्याभावात् श्रमो न कर्तव्यः—you are not to make an effort, for you cannot achieve your object. रंहः—*neu.* velocity, force. मूर्च्छति—prevails or has power against. *Cf.* VI. 9; IX. 79; XII. 57; also VIII. 89.

S'l. 35. कैलास—a mountain in the vicinity of Himâlaya, formed of crystals, the site of Kubera's capital and the favourite abode of S'iva. *Cf.* Meg. II. 52; उत्तरतः कैलासो हिमवान्गिरिर्धनुष्मांश्च । Bṛ.-Saṃ. अलका समया चैव कैलासः शंकरालयः । Kâs'. K. *XIII.* For its description see H. V. 217. वृषम्—वर्षति फलमिति वृषः । अष्टमूर्तेः—For the eight forms of S'iva see Sanj. and the invocatory stanzas of the S'âk. and Mâl. Here by referring to the pre-eminence of S'iva, the lion indirectly suggests his own greatness, as the follower of such a mighty master. निकुम्भमित्रम्—It is not clear whether this Nikumbha is one of celestial beings (गणs) attending on S'iva, or Pârvatî's lion, as Vallabha has it. This latter, however, is probable as कुम्भोदर is a lion.

S'l. 36. पश्यसि—'इति काकुः'—By this Malli. means that the word पश्यसि ought to be uttered in such a tone as to emphasize it. *Cf.* S.-D. quoted in the com. पुत्रीकृतः—न पुत्रोऽपुत्रः । अपुत्रः पुत्रः कृतः । वृषभध्वजः—ध्वज means a standard; and since it is the marks on and the shape of a flag that distinguish one king from another, it means a distinguishing mark; hence वृषभध्वज means the God who has the bull for his distinguishing mark; S'iva; *cf.* मकरध्वज, धूमध्वज, मीनकेतन &c.

हेमकुम्भ &c.—The remark on this in the Sanj. 'स्कन्धपक्षे हेम कुम्भ इव स्तनः' seems to be an interpolation. For in that case the Comp. will be स्तनहेमकुम्भ and not हेमकुम्भ &c. For by the rule 'उपमितं व्याघ्रादिभिः'—Pâṇ. II. 1. 56, the उपमित ought to precede. It is also not

necessary to take it with स्कन्द. स्कन्दस्य &c.—This is used to show that the *devadáru* tree was in every way Gaurî's child, like Skanda. Mark the play on the word पयस् in this respect, which means water as well as milk. The Mah.-Bhár. thus accounts for the name 'Skanda':—'स्कन्नत्वात्स्कन्दतां प्राप्तो गुहावासाद्गुहोऽभवत्' इति ।

S'l. 37. वन्यः—वने भवः । अथ—आनन्तर्ये 'then;' this implies that what preceded was the cause of what followed. सेनान्यम्—Skanda was called सेनानी because, just as he was born, he was appointed the general of the divine army that was to march against Târaka. See Kum. III. 15. आलीढम्—licked from all sides; hence, wounded. *Cf.* अग्रज्वालावलीढ &c. Veṇî. III. 7. असुरास्त्रैः—असुर is variously derived:—(1) न सुरा असुराः, Nañ Tat., the नञ् indicating विरोध. (2) According to the Râmá. those who partook of the heavenly drink (सुरा, otherwise called अमृत) were called 'सुराः' while those who obtained no share of it were designated 'असुराः' । 'सुरापरिग्रहाद्देवाः सुरा इत्यभिविश्रुताः । अप्रतिग्रहणात्तस्या दैतेयाश्चासुरास्तथा ॥' (3) The Nirukta derives the word thus—अस्ताः प्रच्याविता देवैः स्थानेभ्यः । असुरताः स्थानेषु न सुष्ठु रताः स्थानेषु चपला इत्यर्थः । or असुः प्राणस्तेन तद्वन्ता भवन्ति । रो मत्वर्थे । सोः (प्रशस्तादात्मनः प्रदेशात्) देवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वम्, असोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वम् ।

In the oldest parts of the Ṛigveda, the term *Asura* is used in the sense of 'a god' or 'divine'; (lit. one full of spirit, life, or created from the breath of Prajâpati; see Nir. quoted above); and is several times applied to Indra, Varuṇa and Agni; and sometimes it is used even for the Supreme Spirit. Now after the Persians, who had borrowed from their neighbours, the Hindu Aryans, the term *Asura* to designate their Supreme Deity (Ahura), quarrelled with the Hindus, they called their *devas* devils and the latter in retaliation said 'Your *Ahura* (asura) is a demon.' Thus the word *asura* which had so long signified 'a god,' came to signify 'a demon' with the Aryans; and their fertile genius easily led them to coin a word '*sura*' for 'a god,' from the very term *asura* (which now meant 'not a god') by eliminating अ from it, as if it were a negative particle. *Cf.* सित derived from असित meaning 'black' which was an original word and not a compound of अ and सित.

S'l. 38. वनद्विपानाम्—वनभवा द्विपाः, वनद्विपाः, a Comp. of the शाकपार्थिवादि class. त्रासार्थम्-is a Nitya Samása and as such has no विग्रहवाक्य. कुक्षि—properly means 'a cavity,' 'a hollow'; hence, here, a cavern. शूलभृता—The reference to शूल is probably intended to strike terror into the heart of the king who was going to meddle in the matter. अङ्कागत &c.—here वृत्ति means food; *cf.* *supra* 88. This implies

that S'iva had so ordained it that the lion should get animals supplied to him for his subsistence, without his having to go in search of them. See next S'l. and 44.

S'l. 39. तृप्त्यै—See A. G. § 67. Valla. takes अलं with क्षुधितस्य and उपस्थिता as the predi.; see ft.—note. प्रदिष्टकाला—This implies that the king ought not to attempt her rescue. शोणितपारणा—by the mention of शोणित the lion seems to keep out of sight the गोत्व of नन्दिनी. पारणा is a dinner, generally a sumptuous one, at the end (on the second day) of a fast; *e. g.* on the 12th day of each half of a lunar month. *Cf.* पारणं पावनं पुंसां सर्वपापप्रणाशनम् । उपवासाङ्गभूतं च फलदं शुद्धिकारणम् ॥ Bra. V. P. सुरद्विषः—of Ráhu, who is populary supposed to devour the moon at an eclipse. राहु and केतु are properly the names given in Hindu astronomy to the points of intersection of the ecliptic and the moon's orbit, *i. e.* the nodes, or rather to the shadows of the earth and the moon respectively. For the Pauranic account of Râhu, see Apte's Dic. चान्द्रमसी सुधेव—This shows that the lion was to get his meals at stated times, just as the enemy of the gods gets them. There is an allusion here to the extraction of nectar from the milky ocean and Râhu's betrayal by the sun and the moon. See note to Kád. Intro. S'l. 7. On this S'l. Prof. Ray remarks :—

" This Sloka shows good knowledge of astronomy on the part of the poet. This will be obvious if we examine the simile. Here the lion constantly watching the देवदारु *without moving from his place*, is compared to सुरद्विट् *i. e.* राहु, which we have seen is the name given to the *nodes* of the path of the moon. Hence the poet implies that राहु is fixed, and *does not hunt after the moon* to devour her. Indeed this is evident from the epithets प्रदिष्टकाला and उपस्थिता. The cow had her time to become a meal of the lion ordained beforehand, and she appeared at the appointed hour, just as the moon has her time, and appears before राहु accordingly. There is a limited area (अङ्क) within which the animal must be, in order to be seized upon by the lion, just as there is a limit, on both sides near the node, within which the moon must be for the eclipse to be possible. This is the astronomical theory of eclipse (ग्रहण). The cow was copper-coloured (पल्लवरागताम्रा) and the moon also becomes copper-coloured after entering the penumbra, just before actual eclipse akes place. "

S'l. 40. स त्वम्—'that you' *i.e.* who are made powerless by S'iva. This is the reason why he should not be ashamed of his inability to save the cow. रक्ष्यम्—यस्य रक्षा कर्तव्या तत् that which ought to be protected, being committed to one's care; object of protection.

S'l. 41. प्रगल्भम्—intelligent, full of sense; and not 'proud' as some take it. *Cf.* 'प्रगल्भः प्रतिभान्विते' Amar.; 'प्रगल्भवाक्' Kum. V. 30. पुरुषाधिराज—अधिराज is a Prádi Samása. मृगाधिराजस्य—The word अधिराज though used for alliteration further shows that there was a sort of equality between the two. प्रत्याहतास्त्रः—प्रत्याहत is what is struck back or repelled by being hit, as a missile by an enemy's missile, or some other force operating upon it. Hence, here, what is rendered futile and useless (although not actually struck back). गिरिशः—Svâmî derives it as गिरौ शेते इति । This is a Vaidic form. In ordinary language the form will be गिरिशयः by 'अधिकरणे शेतेः' Páṇ. III. 2. 15. Bhaṭṭoji Dîkshita includes गिरि under the लोमादि class and consequently it may take the possessive affix श; so we may explain गिरिराश्रयत्वेनास्यास्तीति गिरिशः. Chár. also derives it in this way.

S'l. 42. तत्पूर्वभङ्गे—'of which that was the first failure or repulse.' भङ्ग does not necessarily mean 'defeat,' but has often the sense of 'a mere failure in doing a thing.' Some read सङ्ग (which is found in some MS. copies of Malli.'s com. also) but it is difficult to see how सङ्ग means a 'hindrance' here. The Sans. Dictionaries, Vâch. included, do not give this meaning to सङ्ग. True that this sense of the word is given in Apte's Dic. But there it is probably based on the variant here and on III. 63, where the word has this meaning by लक्षणा. वितथप्रयत्नः—विगतं तथा सत्यं यस्मादिति वितथमनृतम्. *Cf.* Amar. 'वितथं त्वनृतं वचः' । And since words which have no truth in them often fail to bear their fruit, the word has the secondary sense of 'what is fruitless.' जडीकृतः—अजडो जडः कृतः ।

त्र्यम्बकवीक्षणेन—त्र्यम्बक is a name of S'iva. Kâli. sometimes uses the Vaidic form त्रियम्बक. See Kum. III. 44. The word is variously derived: see Sanj. and ft.-note; तिस्रोऽम्बा अस्य having three mothers. *Cf.* Kâli. P.—देवास्तिसृणामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः । अतस्त्र्यम्बकनामासौ देवलोके च गीयते ॥ In the Veda the term is applied to the father of the three deities, Brahmá, Vishṇu and S'iva. त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां पितरं यजामहे &c. Sây. on Ṛig. VII. 29. 12.

The allusion here refers to the story given in the Mah.-Bhâr. See ft.-note. Once upon a time the gods being harassed by the demons, secure within their three cities, applied to Mahâdeva for deliverance, who, in

compliance with their request, began to burn the three cities of the demons. To witness the scene of destruction there came the goddess Durgâ, bearing in her arms a child of wondrous effulgence. Indra, getting jealous of the child, raised his thunderbolt for its destruction, when strangely enough the arm of Indra became motionless, being paralysed by the glance of the child. In this plight Indra saw Brahmâ, who told him to propitiate the child, which was no other than S'iva himself, who had assumed that form to please Durgâ. Thereupon Indra, accompanied by all the gods, went to the child and propitiated it with prayers and had his arm released from the paralysis.

S'l. 43. कामम्--an *indecl.* meaning an 'assent given with reluctance.' 'अकामानुमतौ कामम्' Amar.; granted that, admitting for the sake of argument that. अन्तर्गतम्—Acc. Tat. Comp. हि is used here हेतौ; because; for this reason. भवान्वेद—And so you will see that I do not mean to overreach or mislead you. वेद pres. 3rd per. sing. of विद्, optional form, वेत्ति being the other. अत: &c.—What the king means is that now, powerless as he was, any proposal that he might make to the lion would simply seem ridiculous to him after he had expressed his desire to eat up the cow. But since the lion knew the inward thoughts of men, he (the king) could freely speak them out. See, however, Sanj.

S'l. 44. स्थावरज॰—See ft.-note. स्थावर fr. स्था+वर means 'what always remains fixed by habit.' जङ्गम means the opposite of this; that which is constantly in motion. The यङ् (य of the Frequentative) here must be taken as भृशार्थे *i. e.* denoting frequency of action. सर्ग &c.—Here S'iva is identified with the Supreme Brahman, though the part usually assigned to him is the last of the three mentioned here, *viz.* the destruction of the world. आहिताग्ने:—This epithet is used to show that Vasishṭha is constantly in need of offerings supplied by the cow, and consequently he cannot afford to lose the cow. See Sanj. On the other hand the order of S'iva is inviolable. So the king finds himself in a dilemma. The solution of the difficulty is proposed in the next s'l.

S'l. 45. स त्वम्—See Sanj., and s'l. 40 above; you who are such, *i.e.* ordered by S'iva to feed upon the animals coming within your reach. शरीर—lit. that which is subject to decay; शीर्यते इति from शॄ+ईरन् Uṇá. प्रसीद—What the king means is this : since the cow and he entered the cave together it was left to the option of the lion to make his meal either upon the cow or on himself. In either case his act would be within the meaning of S'iva's command. So he

should be pleased to release the cow and seize him, instead. दिनावसान &c.—Here the word बाल is used to excite pity in the lion; since the calf would be helpless if its mother were not to return in the evening. According to Châr. the loss of the cow would also mean the destruction of the calf (and so the lion would incur the sin of killing the calf for nothing).

S'l. 46. अन्धकारं शकलानि कुर्वन्—A very pregnant construction. शकलानि being the विधेय of अन्धकार is not required to be necessarily in the sing. This is more forcible than शकलीकुर्वन्. The meaning is this :—Each cave of the mountain was enveloped in a mass of darkness. Now the rays of the lion's teeth, as they shot forth, dispelled the darkness from the places where they fell and thus split up the mass in each cave into a number of pieces, as it were. दंष्ट्रा—दश्यते अनया इति; fr. दंश् and the aff. ष्ट्र (ष्ट्रन् करणे). विहस्य—The lion laughed at the absurd proposal of the king. अर्थपतिम्—This epithet is very appropriate here. The king was the master of अर्थ or sense, *i. e.* a speech full of sense; and we shall see him finally succeeding in persuading the lion to accept his proposal.

S'l. 47. एकातपत्रम् &c.—Now the lion points out the advantages which the king is about to forego. For आतपत्र, see *supra* II. 13. An imperial king alone could wear a white silken umbrella; see *infra* III. 16. वयः—वयत इति fr. वी to go. अल्पस्य हेतोः—When the word हेतु is actually mentioned, the Genitive ought to be used instead of the usual Abl. or Inst.; see Saṃj. However, by the Vârt. ' निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनात् ' a pronoun takes all cases, and words other than a pronoun take all except the Nom. and the Acc. when used with the words निमित्त, कारण, हेतु &c.; so अल्पेन हेतुना, अल्पाय हेतवे, अल्पात् हेतोः are also correct.

S'l. 48. चेत्—'If', 'on the other hand'. ' पक्षान्तरे चेद्यदि च' Amar. This shows a shifting of the point from which the question is viewed. स्वस्तिमती—happy by being saved. स्वस्ति is often found used like a substantive in the Veda. उपप्लवेभ्यः—उपप्लव der. fr. उप+प्लु+ अप्; lit. that which passes over, and since nothing which passes over a man is felt more heavily than a calamity, it means 'a calamity or misfortune.' So the root उपप्लु means to cause affliction or calamity. *Cf.* X. 5; Kum. II. 32. प्रजाः—The pl. is used for the sake of contrast. Dying you save a single cow; but living you save numerous individuals. पितेव—The word पितृ is derived by some fr. पा to protect and the Uṇâ. affix तृ (डितृच्); by others irregularly fr. पा

and तृ (तृच्); lit. one who protects. Here the literal sense is meant to be prominent. The lion points out that it is emphatically the duty of the king to protect his subjects, not so much to save the cow.

S'l. 49. अपराधचण्डात्—अपराधे अपराधाद्वा चण्डात्। बिभेषि—see Sanj. If on the other hand you fear, then your fear is out of place; for &c. शक्यः &c.—This is pass.; the active cons. will be भवानस्य मन्युं विनेतुं शक्नुयात्. As the idea of मन्यु is intended to be prominent here, the pass con. is used. See Apte's G. §§ 178-9. कृशानुः—कृश्यति तनूकरोति इति; fr. कृश्+आनु (क्). प्रतिमात्—see Malli.; or प्रतिमाति imitates इति प्रतिमः fr. मा+क (अ); कृशानोः प्रतिमः कृशा०. कोटिशः—Here the affix शस् shows repetition वीप्सायां. 'A Koṭi at a time, in Kóṭis.'

S'l. 50. कल्याणपरम्पराणां—the word परम्परा appears to be formed om पर repeated, and Wilson indeed derives it as such. But it seems to be wrong. According to Bhaṭṭoji Díkshita this word has no derivation (परम्पराशब्दस्त्वव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गम्). ऊर्जस्वल—ऊर्जस् takes वल and also विन्; so ऊर्जस्वि also. महीतल &c.—Expound महीतलस्पर्शनं प्रमाणमस्यासौ महीतलस्पर्शनमात्रो भेदः । तेन भिन्नम् । We must not say महीतलस्पर्शनमेव महीतलस्पर्शनमात्रम्; for in that case the Comp. becomes one of the मयूरव्यंसकादि class, and further compounding is precluded. ऋद्धं—p. p. p. of ऋध् 4. 5 P. to prosper, to flourish; see V. 40. राज्यम् —राज्ञो भावः कर्म वा।

S'l. 51. प्रतिस्वनेन—प्रतिनिधिः स्वनः प्रतिस्वनः a Prâdi. Comp. We must not dissolve it as an Upa. Comp., as we shall get प्रतिस्वान and not प्रतिस्वन as it cannot take अप्. अभाषत—भाष् is a root governing two objects, being a synonym of ब्रू. In explaining this Malli. quotes a Káriká from the Mah.-Bhâsh. which means:—That which is the निमित्त (cause or origin) of उपयोग (what is desired *e. g.* पयः) with respect to the roots दुह्, याच् &c. and also that for whom is intended the subject-matter of the roots ब्रू and शास्, is, unless directed otherwise by special rules, called अकीर्तित *i. e.* अकथित 'what is not defined by the Sûtrakâra.' In the present case, अर्थ is the subject-matter of अभाषत and is intended for क्षितिपाल; wherefore क्षितिपाल is अकथित. And by the rule 'अकथितं च'. Páṇ. I. 4. 51, क्षितिपाल is कर्म of अभाषत.

S'l. 52. मनुष्यदेवः—The king of men: मनुष्याणां देवः राजा. *Cf.* Amar. राजा भट्टारको देवः । or मनुष्यो देव इव. There is a pun on the word देव which means a king and also a god, intended to show the excellence of Dilîpa over the lion who is only a देवानुचर. तदध्यासित &c.—we may also dissolve तेनाध्यासिता तदध्यासिता। तदध्यासिता चासौ

कातराक्षी च तया। Malli. says तेन instead of तस्य as here the कर्तृता is emphasized. See Patañjali's remarks on the the Vârt. 'नपुंसके भावे उपसंख्यानम्'। सुतराम्—from सु, an *indecl.*, meaning 'what is exceedingly proper, much' &c.; and as the excess expressed here by the Tad. affix तर belongs to दयालुता (the दयनक्रिया) and not to the king, we have सुतराम्. The king was fitly all the more moved.

S'l. 53. This is a reply to s'lokas 47, 48, 50. क्षतात्—from destruction, peril, &c.; see ft.-note. किल—is used here वार्तायाम्। किलशब्दस्तु वार्तायाम्—इति विश्वः. 'Such is the traditional history of the word.' त्रायते &c.—What the poet gives is the meaning and not the derivation of the term क्षत्त्र, for which see Sanj. उदग्रः—उद्गतमग्रं यस्य lit. whose point is raised above the general level or over the surface; hence prominently attracting attention; and finally what is renowned, noble. *Cf.* IV. 22, VI. 32. रूढः—On this Malli. remarks (see Sanj.):—"The word does not mean 'the Kshatriya race' by mere convention, like the word अश्वकर्ण which means 'a S'âla tree', but is योगरूढ *i. e.* has its etymological sense restricted to a particular class, just as the term पङ्कज means a lotus to the exclusion of every other thing growing in mud." *Cf.* the word आतपत्र and the English word *parasol*. Words have three kinds of meanings—यौगिक or etymological, as पाचक &c.; रूढ or established by convention, as गो, अश्वकर्ण &c.; and योगरूढ or etymological as well as conventional, as पङ्कज. The Naiyâyikas recognize a fourth meaning, यौगिकरूढ; as उद्भिद्. See Muktâvalî on Bhâ. Par. 87. उपक्रोश—Ignominy, reproach; fr. क्रुश् with उप and aff. घञ् (अ). मलीमस—मल एषामस्तीति मलीमसाः; fr. मल + ईमस a possessive affix; tarnished; foul. वा—used in the sense of च *'and.'* *Cf.* Kir. quoted in the ft.-notes.

S'l. 54. This is a reply to s'l. 49. नु—is interrogative, involving some doubt or uncertainty; *cf.* Kir. V. 1; कथं नु—How possibly; by no means. शक्यः—शक्य is not generally used independently as here but with the *inf.*; see *infra* 56. अनुनयः—Lit. leading one after; hence propitiation, pacification of anger. It has a slightly different sense in VI. 2. सुरनेः—may also be taken as षष्ठी and explained by the Sûtra 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्'। Pâṇ. II. 3. 72; Apte's G. § 117. रुद्रौजसा—The name रुद्र is variously explained:—रोदयत्यसुरान् इति रुद्रः। *Cf.* the S'ruti—सो रोदीयद्रोदीत्तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम्। Also रोदनात्तव रुद्रेति नामधेयं भविष्यति। Kûrm. P.; and रुजः सर्वगता यस्मात् द्रावयामि जगत्त्रये। रोदनं हन्मि यस्माच्च रुद्रस्तस्मादहं प्रिये॥ Skan. P. प्रहृतम्—see Malli.; or त्वया अस्यां रुद्रौजसा प्रहृतं प्रहारः कृतः (न तु स्वबलेन).

S'l. 55. निष्क्रय—Here means निष्क्रयदान as अर्पण is a क्रिया, the body being the ransom paid in exchange; for the meaning 'ransom' *cf. infra* XV. 55. For the meaning 'price' *cf.* V. 22. विहता—obstructed. The root हन् with वि is generally used to express the violation of a sacred duty. The पारणा is as much enjoined as a fast itself by the S'âstras.

S'l. 56. अपि—is used here समुच्चये indicating equal participation in the knowledge by both *i. e.* the king and the lion. परवान्-पर: (a master) अस्त्यस्य. स्वयमक्षतेन—स्वयं is used in the sense of the Inst. and is equivalent to आत्मना (with one's body). अक्षतेन is emphatic. Want of a wound on the body indicates neglect on the part of the रक्षितृ and supplies the reason why it is impossible for a servant to stand &c.

S'l. 57. किमपि—is used here पक्षान्तरे; see com.; 'if, on the other hand.' The king finding the lion averse to cruelty seeks to move him from another stand-point. किमपि may also be construed with अहिंस्य: as suggested by S. P. Pandit though not with equal propriety, and be translated as 'for some reason (best known to you, after what I have said to you),' 'owing to some indefinable cause.' एकान्त &c.—एकमेवान्तं स्वरूपं यस्य तदेकान्तम् । 'of one form,' 'never changing,' *i. e.* sure to perish; or एक: अन्त: निश्चय: यस्मिन्कर्मणि; एकान्तं यथा तथा विध्वंसितुं शीलं येषां तेषु । *Cf.* Hit. यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवाहिना । यश: कायेन लभ्येत तन्न लब्धं भवेन्नु किम् ॥; also Kir. II. 19; Ven. III. 6 last two lines; and Bhag. II. 34—संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते । पिण्डेषु—The use of the word पिण्ड shows the extreme insignificance of the body when compared with यशस्. अनास्था—The नञ् here, though compounded, is emphatic. भौतिकेषु—formed of the elements; fr. भूत+ठक् (इक). See com.

S'l. 58. आभाषणपूर्वम्—पूर्व lit. 'what precedes,' and since it is the cause that precedes the effect, it may be taken here to mean 'cause'. Good men are said to become friends very easily, even if they take seven steps together or exchange seven words in conversation. *Cf.* Hit. and Kum. V. 39 quoted in the ft.-note. वनान्ते—in this tract of the forest; or simply वने; *cf. supra* s'l. 19.

S'l. 59. गाम्—गो speech; see V. 12. Chár. seems to have read गां (धेनुं) मुक्तवते who released. सद्य:—The very moment; irregularly formed from समान+अहन् (समानेऽहनीति). पिण्ड a lump. *Cf.* the meaning of the same word in s'l. 57. आमिषस्य—This shows the indifference with which the king offered his body to the lion. For a different meaning, see VII. 31.

S'l. 60. पालयितुः प्रजानाम्—The use of this paraphrastic epithet without any reference to the king's proper name is intentional, and is very appropriate here. This shows that the king amply merited the title as was shown by his present act. उत्पश्यतः—Lit. looking upwards; hence expecting, looking for; mark how the sense of उत् is quite lost; he was अवाङ्मुखः. अवाङ्मुखस्य—अव निम्नमञ्चतीत्यवाक् अवाक् (*neu.*) मुखं यस्य. विद्याधर &c.—विद्यायाः of secret arts (गुटिकाञ्जनादिकायाः) धरः विद्याधरः. The Vidyádharas are a class of demigods. The mountain Himálaya is supposed to be their favourite haunt. They are described as wandering in the air and showering down heavenly flowers whenever they notice any act of extraordinary merit performed by mortals. See also ft.-note.

S'l. 61. अमृतायमानम्—Pres. p. of the denom. from अमृत; नास्ति मृतमनेनेत्यमृतम् । अमृतमिवाचरत्यमृतायते । Formed with the aff. क्यङ्; see ft.-note. अग्रतः—here the affix तस् is used in the sense of the Loc. प्रस्नविणीम्—प्रकृष्टः स्नवः प्रस्नवः । a Prádi Comp. सोऽस्या अस्तीति ताम् । The flowing of milk generally takes place at the sight of the offspring. *Cf.* I. 84. This shows that the cow looked upon Dilîpa as her own offspring, and hence the poet says 'जननीमिव.' सिंहम्—See ft.-note p. 34. This word is used here to make the contrast more glaring. Instead of a cruel monster, the king saw before him a loving mother.

S'l. 62. साधो—साध्नोति साध्यति वा धर्मं परकार्यं वेति । साधुः—lit. one who is always devoted to his duty or to the work of another; hence this is the fittest epithet that the cow could have used after witnessing the self-sacrifice of the king. मायाम्—माया is illusion, a delusive fantom. According to some the word is derived fr. मय the originator of the magical art. उद्भाव्य—Like the *inf.*, the absolutive also can sometimes be used passively. परीक्षितः—well put to test. परीक्ष् properly means to look at a thing all round, hence to carefully examine, &c. ऋषिप्रभावात्—प्रकृष्टो भावः प्रभावः Prádi Comp. अन्तकः—अन्तति बध्नाति प्राणिन इति । अन्तयति नाशयतीति वा अन्तकः । किमुत—much less. See Apte's G. § 267 (*a*).

S'l. 63. प्रीतास्मि—प्रसन्नास्मि । ते-तुभ्यम् 'with you.' The dat. by the Várt. (see com.) 'the person for whom an action is done is also the सम्प्रदान of that action;' but this is unnecessary according to the भाष्यकार as the case is covered by कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्. पुत्र वरम्—Some commentators take this as one word, not with good taste, however, and explain पुत्ररूपं वरम् । न केवलानाम् &c.—See ft.-note.

S'l. 64. मार्गितार्थी—This epithet is used for the sake of effect. The king who always granted the wishes of suitors was now a suitor himself. स्वहस्तार्जित &c.—Dilîpa had earned for himself the title of 'hero' in all its aspects by the power of his arms. That he was a युद्धवीर, दानवीर and धर्मवीर is described in the first Canto. And here he proves himself to be a दयावीर also like जीमूतवाहन. सुदक्षिणा-याम्—Su. being the आधार of the जन्मक्रिया of the child is put in the Loc. case. तनयम्—तनोति वंशमिति तनयः ।

S'l. 65. सन्तानकामाय—Upa. Tat. Comp.; see Sanj. राज्ञे—The Dat. by the rule प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता । In the case of श्रु with प्रति or आ meaning to 'promise,' the person to whom some thing is promised, after request, is put in the Dat. case. दुग्ध्वा &c.—The cow wished to impart a peculiar efficacy to her milk which would undo the effect of the curse of her mother and remove the childlessness of the king. The king was वन्यवृत्ति and had not tasted her milk as yet.

S'l. 66. वत्सस्य—This means by लक्षणा, वत्सपीतस्य । अनुज्ञामधिगम्य—This is necessary as the sage had desired him to live on the products of the forest alone. औधस्यं—milk; lit. that produced in the udder (ऊधस्). षष्ठांशम् &c.—According to Manu, a sixth of the produce of the earth was due to the king from his subjects. See ft.-note; and *cf.* V. 8. The cow is here again compared to the earth; see II. 3. Here Châr. notices a different reading, *viz.* वत्साग्निकार्यव्यतिरिक्तमन्यद्... । स्तन्यं रसं वश्मि तवोपभोक्तुं षष्ठांशं &c. and remarks—रसस्य नपुंसकत्वाभावान्मत्वर्थीयकल्पनं वा । Nandargikar.

S'l. 67. क्षितीशेन—क्षियन्ति निवसन्ति प्राणिनोऽस्यामिति क्षितिस्तस्या ईशः । The force of the epithet is this:—Dilîpa was a king and so could have done any thing he liked. Yet he awaited the order of the sage to drink the cow's milk. This humility in the king pleased the cow. वसिष्ठधेनुः—The reference to Vasishtha here is not out of place. Though the king was ordered to drink the milk there and then, he declined to do so. And yet the cow was not offended. This was because Dilîpa wished to take the permission of Vasishtha, her revered master. च—shows that the two actions expressed by प्रीततरा बभूव and प्रत्याययौ took place simultaneously. अश्रमेण—because both of them were in a pleased mood, and so did not feel the fatigue of the journey.

S'l. 68. प्रसन्नेन्दुमुखः—Ere this Dilîpa's face was overspread with a sort of gloom caused by his childless state. It now wore away

and his face shone bright like the autumnal moon freed from the clouds. प्रहर्ष &c.—We might dissolve प्रकृष्टो हर्षः प्रहर्षः स एव चिह्नमनुमापकं तस्य वा चिह्नानि तेन तैर्वानुमितम्। पुनरुक्तया—पुनरुक्त must be taken here in the sense of 'repeated' and not 'superfluous' (which meaning also it has; see V. 34) as the word इव is used. If we take the latter meaning, the figure will be faulty, whether we take इव as the sign of an उपमा or उत्प्रेक्षा, in both of which the two things compared ought to be distinct, since Dilîpa's words were actually superfluous and not *like to* or *as if* superfluous.

S'l. 69. अनिन्दितात्मा, सद्वत्सलः—These two epithets, though apparently they seem to be used for the sake of alliteration, have a meaning here. The king's recent self-sacrifice had now proved that he was pre-eminently सद्वत्सल or kind to the good and being blessed by the cow, he was free from the ban of sonlessness. Thus he was peculiarly सद्वत्सल and अनिन्दितात्मा now. For the meaning and der. of वत्सल, see Sanj. and notes on V. 7. पपौ—drank, received in. To drink fame seems to be a queer expression; but it is the Sanskrit idiom, meaning 'to receive in a fresh accession or addition of fame.' *Cf.* VII. 63 where the idea is repeated. शुभ्रं यशो मूर्तमिव—मूर्तम्—p. p. p. of मूर्च्छ्, incarnate, having a bodily existence.

On this S. P. Pandit observes:—"That renown or good fame should be conceived to be as white, *i. e.* clear or bright, as the shine of the full moon, free from all approach of obscuring clouds, or as any other perfectly white substance, as pure milk, is intelligible enough. But when things of actual existence and of established whiteness like milk, snow, &c., are compared to renown, we leave the region of metaphor or simile as such, and step into the region of what may perhaps be called unreal similes."

But this criticism seems to be based either on a misunderstanding of the force of इव, or on an ignorance of the distinction between an उपमा, and an उत्प्रेक्षा. The fig. of speech here is उत्प्रेक्षा and not उपमा, the इव indicating सम्भावना and not साधर्म्य, as is clear from the presence of the word मूर्त in the line. The उत्प्रेक्षा requires that the उपमान should be unreal. What is a fault in an उपमा is the essential condition of, and constitutes the beauty in, an उत्प्रेक्षा. See K. P. X. All that the poet means here is, that Dilîpa's sonlessness, which had so long hung like a dark cloud obscuring his otherwise spotless fame, was now removed, so that it seemed he was drinking in not a quantity of milk, but was receiving in, as it were, a new fund of spotless fame (of having a child).

S'l. 70. यथोक्त &c.—उक्तस्यानतिक्रमो यथोक्तं Avya. Comp. यथोक्तमस्यास्तीति यथोक्तम्; यथोक्त+अ (अच्), an affix showing possession and added to the words of the अर्शआदि class by the rule 'अर्शआदिभ्योऽच्', now see Sanj.; यथोक्तं व्रतं यथोक्तव्रतं तस्य पारणाया अन्ते. प्रास्थानिकम्—from प्रस्थान+इक (ठञ्); see com.; customary at the time of setting out. According to the words of the Vrittikâra, quoted by Malli., words expressing time, even by लक्षणा, may take the affixes added to words expressive of time. Here the word प्रस्थान means by लक्षणा the प्रस्थानकाल and hence it takes ठञ्. स्वस्त्य°—स्वस्ति कल्याणं, an indec.; स्वस्ति अयनं स्वस्त्ययनं. राजधानीम्—धीयतेऽस्यामिति धानी। राज्ञो धानी राजधानी। वशी—Self-controlled. Here the word is peculiarly happy. Vasishṭha would certainly have liked to keep the king for a day or two with him and to entertain him sumptuously; but he knew that an immediate return to his capital would please the king more than a feast, now that his object was gained and so checking his desire sent him away.

S'l. 71. प्रदक्षि° हुतं हुताशम्—Such was the custom; *cf.* वत्से इतः सद्योहुतानग्नीन्प्रदक्षिणीकुरुष्व S'âk. IV. p. 100. Mark the difference between the meanings of हुत in हुतम् and हुताशम्. In one case it means 'propitiated with offerings', from हु to please; in the other 'what is offered' fr. हु to offer. सन्मङ्गल &c.—सन्ति मङ्गलानि सन्मङ्गलानि; तैः अतिशयेनोदग्र उदग्रतरः (more mighty or pre-eminent) प्रभावो यस्य. Here प्रभाव rather means (though we have translated it by 'prowess') dignity, majestic appearance, as in प्रभाववान् इव लक्ष्यते S'âk. I. p. 28; उदग्र means prominent, bright. He was no longer प्रजालोपनिमीलित. His face had its usual majestic splendour; the *mangalas* made it brighter. Dinakara explains this as सतां मङ्गलेन प्रीतवह्निगोब्राह्मणप्रदक्षिणीकरणेनोदग्रतरो महीयान् प्रभावो यस्य। See ft.-note. *Cf.*—धेनूर्वत्सप्रयुक्ता वृषगजतुरगान्दक्षिणावर्तवह्निं दिव्यस्त्रीपूर्णकुम्भद्विजनृपगणिकापुष्पमालापताकाः। सद्योमांसं घृतं वा दधि मधु रजतं काञ्चनं शुक्लधान्यं दृष्ट्वा श्रुत्वा पठित्वा फलमिह लभते मानवो गन्तुकामः॥ According to Vallabha सन्मङ्गल refers to the auspicious appearance of birds and the manifestation of other signs at Dilîpa's departure.

S'l. 72. श्रोत्राभिराम &c.—अभिरमत इत्यभिरामः श्रोत्रयोरभिरामस्तेन। सहिष्णुः—सोढुं शीलमस्य; fr. सह्+इष्णु (च्); similarly अलंकरिष्णु, वर्धिष्णु; see Pâṇ. III. 2. 136. This is said with reference to his successful performance of the गोसेवाव्रत he had undertaken. अनुद्घातसुखेन—अविद्यमान उद्घातोऽस्मिन्नित्यनुद्घातः; not tossed up and down; free from jolting. Now see Sanj. मनोरथेन—मनसो रथो मनोरथः। The desire carries the

mind from one object to another just as a car does a man; so the desire is called the car of the mind. The epithets श्रोत्राभिरामध्वनिना and अनुद्धातसुखेन apply to मनोरथ as well. In this case ध्वनि means 'the sound of the desire being pronounced aloud' which was pleasing now that its fulfilment was certain; and अनुद्धात means 'the removal of obstacles'; see Sanj.

Śl. 73. आहित—lit. placed in the heart; produced; उत्सुकस्य भाव: औत्सुक्यं eager longing, yearning. प्रजार्थं &c.—When referring to the moon प्रजा means 'the people, the world.' The moon also observes a sort of vow, *viz.*, of allowing the gods to drink of him for the good of the world, and gets emaciated. See ft.-note. नेत्रैः पपुः—*cf.* मद्विभ्रमासकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा । S'is'. XIII. 40; and *supra* II. 19. नाथमिवौषधीनाम्—See ft.-note. The moon is called the lord of plants, as moonlight is essential to their growth. *Cf.* Ṛig. X. 85. 2–'सोमेनादित्या बलिनः सोमेन पृथिवी मही । अथो नक्षत्राणामेषामुपस्थे सोम आहितः'। Where Sáyaṇa explains 'अमृतसेकेनौषध्यभिवृद्ध्या पृथिव्या बलवत्त्वम्'। Hv. XXV—ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । बीजौषधीनां विप्राणामपां च जनमेजय ॥ &c.; and Kás'. K. XIV—तस्य यत्प्लावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत । तेनौषध्यः समुत्पन्ना याभिः संधार्यते जगत् ॥ * * * बीजौषधीनां तोयानां राजाभूदग्रजन्मनाम्। &c. See also Vâyu P. XXVIII. 12.16. S. P. Pandit has the following note on the history of the word.

"Properly speaking ओषधीनां नाथः or 'the king of plants,' is the Soma plant, which being largely used in sacrifices, naturally came to be regarded as the highest plant, and be styled 'the king of plants.' The key to the fact of ओषधीपतिः meaning both the Soma plant and the Moon seems to lie in the word इन्दु. This word is frequently found in the Ṛigveda, but always in the sense of (1) a drop of the Soma juice, and (2) the Soma juice itself. It appears that the word इन्दु, coming then to signify a globule, or a round little body, very naturally became a name of the full Moon. Now according to a very common principle that has had such a prominent influence on the development of the Sanskrit vocabulary,—*viz.* that whenever a vocable that signifies two things, has other synonyms, those other synonyms also become each expressive of the same two things,—the word Soma acquired the additional sense of the Moon. Then, as is very common in the growth of mythology, the conceptions, attributes &c. connected with the original personified or rather deified concept, Soma, *viz.* that of the plant, became attached to the new concept, *viz.* that of the Moon. Thus the whole derivation may be put in the following pseudo-logical form. 'The word इन्दु meant both a drop of the juice of the sacrificial plant, (or the juice itself) and the Moon; a synonym of इन्दु in the first sense is the word सोम; therefore सोम meant both the plant and the

Moon. Now because Soma, '*the plant*', was developed into a personifica - tion by certain attributes, therefore, Soma, the Moon, acquired also the same attributes.' And thus it is that the Moon, also came to be described as 'the King or Lord of the plants."

S'l. 74. पुरन्दरश्रीः—Purandara or 'the destroyer of the enemies' cities,' is a name of Indra, because he is described in the hymns of the Ṛigveda as having destroyed the cities of his enemies, *i. e.* the clouds. In the Purâṇas, however, he is described as often being driven out of his heaven by the demons, but as always re-entering his capital on all such occasions, after having finally overcome his foes, and restoring order to the universe. Here the poet probably refers to this when he says that Dilîpa, entering his capital and once more resuming the government of the earth, had the grace of Indra. भुजङ्गेन्द्र &c.—The lord of serpents is S'esha regarded as the emblem of eternity, whence he is also called Ananta. He is represented as supporting the entire world on his head. *Cf.* Vish. Purâṇa 'पातालानामधश्चास्ते विष्णोर्या तामसी तनुः । शेषाख्या यद्गुणान्वक्तुं न शक्ता देवदानवाः ॥ योऽनन्तः पठ्यते सिद्धैर्देव-देवर्षिपूजितः । तस्यैषा सकला पृथ्वी फणामणिशिखारुणा । आस्ते कुसुममालेव कस्तद्वीर्यं वदिष्यति ॥' &c.; and Kumâr. III. 13. Hence the comparison. भाससञ्ज—Here सञ्ज् must be taken as used in the cau., as it is intransitive by itself (अन्तर्भावितण्यर्थः).

S'l. 75. अत्रेर्नयनसमुत्थं &c.—Atri is a celebrated sage and author of many Vedic hymns. He is one of the sons of Brahmá. According to the Váyu P., the essence of Soma or moon dropped down in ten streams from the eyes of Atri, while he was absorbed in meditation. The presiding goddesses of the ten quarters, at the command of Brahmâ, bore the fœtus and the moon was born. For a fuller account, see Hv. quoted by Malli. Wilson's Vishṇu P. p. 392, and Padma P. Svargakhaṇḍa. सुरसरिदिव &c.—for the allusion see Sanj.; also Mah. Bhár. Anu. Parva, 84, 85, Vâmana P. 54, Kum. IX. and X. Wilson's Meg., note 79.

लोकपालानुभावैः—The Lokapálas are the guardian deities presiding over the eight quarters. For their names see note on दिग्गज I. 78. *Cf.* Amar. इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् । कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥ अनुभाव seems to be used here in the sense of मात्रा or अंश 'a portion of.' *Cf.* III. 11. Vallabha quotes the following s'l. on this; इन्द्रात्प्रभुत्वं तपनात्प्रतापं क्रोधं हराद्वैश्रवणाच्च वित्तम् । आह्लादकत्वं च निशाधिना-थादादाय राज्ञः क्रियते शरीरम् ॥ *Cf.* Manu. V. 96, quoted by Malli. and ft.-note. आधत्त—On this Malli. remarks—the queen simply bore

the fœtus, meaning thereby, that she took no part in its development (as it was formed of divine energies). In support of this he quotes A's'valâyana. The word आधान is used in various senses by Kâlidāsa. See I. 24, 85; VII. 20; Meg. I. 3, 10, &c.

The two similes here contain in them the promise of tender and warlike virtues in the future child, besides being complimentary to the magnanimity and the sanctity of the king and the queen.

CANTO III.

S'l. 1. उपस्थितोदयं भर्तुरीप्सितम्—This is in apposition with दौर्हृद-लक्षणं 'outward marks of being with child', which were the very wish of her husband with its fulfilment at hand. आप्तुमिष्टमीप्सितं–here used substantively. Pandit thinks that Vallabha has explained it better by taking it as an *adj.* qualifying दौर्हृदलक्षणं, and meaning अभिमतं, 'wished for;' but दौर्हृद॰ was not the ईप्सित of the king, but the birth of a son. सखीजन &c.—सखीनां जनः सखीजनः। In such cases जन means, 'a collection or multitude'; *cf.* पौरजनस्य VI. 7; बन्धुजनः Kum. I. 26. उद्वीक्ष्यत एभिरित्युद्वीक्षणानि, eyes; now see Sañj. कौमुदी॰–The first gleam of moonlight, to be soon followed by the moon. ॰महं—*v. l.* refers to the festival celebrated on the full-moon-night of A's'vina; *cf.* बन्धुताहृदयकौमुदीमहः &c., Mâl.–Mâd. IX. 21.

निदानम्—The root, chief cause. दौर्हृदलक्षणम्—दौर्हृदस्य गर्भस्य लक्षणम्। On this Malli. has the following remark:—A pregnant woman is said to be द्विहृदया or one who has two hearts, her own, and that of the fœtus. And the fœtus, in connexion with that, is called दौर्हृद, while the woman in relation to it is called दौर्हृदिनी। See Sanj. *Cf.* तस्माच्चतुर्थे गर्भस्तु नाना वस्तूनि वाञ्छति। तत्र द्विहृदया यत्स्यान्नारी दौर्हृदिनी मता॥ Sus'ruta. दौर्हृद, therefore, is irregularly derived from द्वि+हृद् to be explained like पृषोदर; or it may be derived from दुर्+हृद्, also irregularly (the regular form being दौहार्द); दुष्टं हृद् हृदयमस्या इति दुर्हृद् गर्भिणी तस्याः सम्बन्धीदम्। हृच्छब्दोपि प्रकृत्यन्तरमस्तीति वृत्तिकारः। Some read दौहृद, which, though irregular, may be explained like सौहृद, for which see Uttar. I. 45 and our note *ad. loc.* The best way to avoid all these irregularities is to adopt the reading 'दोहदलक्षणम्' which appears to be the reading of the poet also; see s'lokas 6, 7.

S'l. 2. ॰सादः—fr. सद्+अ (घञ्); wasting away, emaciation, of the body (and the consequent weakness). For a different sense

see VIII. 58. असमग्र०—सङ्गतमग्रमस्येति समग्रं lit. having the end attached, hence, complete; न समग्रमसमग्रं भूषणं यस्याः । मुखेन—Malli. takes this as उपलक्षणे तृतीया; Prof. Ray thinks that it will be better to take this and शशिना as हेतौ तृतीया. See his note. लोध्रपाण्डुना—From this it seems that the Lodhra has flowers of a palish white colour; *cf.* the simile in II. 29. In literature we often find the *lodhra* flower mentioned to convey the idea of paleness. See S'is'. VI. 64. विचेयतारका—विचेयाः which are to be searched for, hence, few. प्रभातकल्पा—प्रारब्धं भातमस्यां प्रारब्धा वा भातुमिति प्रभाता । See Sanj. कल्प added to nouns and adjectives means 'a little less than, nearly equal to' &c. शर्वरी—शृणाति चेष्टा इति । Uṇâ. II. 121. For the external signs of pregnancy see Vâgbhaṭa quoted by Malli. *Cf.* also Bhâvaprakâs'a:—अवसादः पिपासा च ग्लानिः...... । स्तनयोर्मुखकाष्र्ण्यं स्याद्रोमराज्युद्गमस्तथा । अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः ॥ अकामतश्छर्दयति गन्धादुद्विजतेऽशुभात् । प्रसेकः सदनं चैव गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥ &c.

S'l. 3. मृत्सुरभि—Having an earthy fragrance, smelling of earth; applies to both आनन and पल्लव. Some pregnant women eat baked earth; Sudakshiṇâ also did it and had an earthy fragrance about her lips. The king welcomed it for its significance. See next s'loka. रहसि (*a*) in private; (*b*) in a sequestered spot. पयोमुचां &c.--The poet in several places refers to the earthy fragrance issuing forth from a dry ground during the first showers of rain after summer.

S'l. 4. मरुत्वान्—मरुतो देवाः सन्त्यस्यानुचरत्वेनेति मरुत्वान् । He who is followed by the gods; Indra. In the Veda the Maruts are described as the gods of the air. दिगन्त०—Dissolve दिशामन्तः दिगन्तः । दिगन्ते विश्रान्तः दिगन्तविश्रान्तः ; दिगन्तविश्रान्तः रथः यस्य । विश्रान्त—The root श्रम् with वि means generally to rest or to relieve fatigue; see I. 54, IV. 74; and also, though less often, to stop moving, to cease, in which sense it is used here; *cf.* for this sense विश्रान्तविग्रहकथः Rat. I. 8; विरोधो विश्रान्तः Uttar. VI. 11.

S'l. 5. अनुवेलम्—वेलायां वेलायामनुवेलम् । Here अनु has the sense of 'वीप्सा' or repetition. उत्तरकोसलेश्वरः—उत्तरकोसलानामीश्वरः । उत्तरकोसल being a संज्ञा has no विग्रहवाक्य. The country of Kosala, according to the Râmâyaṇa, was situated along the banks of the Sarayû, the river Gogra of modern times. Its capital Ayodhyâ is described in the fifth chapter of the A'dikâṇḍa and said to have been twelve *Yojanas* in length and three in breadth. It was also called Sâketa; one of its principal suburbs was नन्दिग्राम staying where Bharata ruled the kingdom during the absence of Râma. Kosala was divided into 'Uttara

Kosala' and 'Dakshiṇa Kosala.' In the Matsya Purâṇa, the former is called Ganda, a district still known by the same name, and occurring in the Mah. Bhâr. after Pañchâla among the conquests of Bhîma. See Mah. Bhâr. Sab. Parva Chap. XXX. It is certain, therefore, that the country north of Ayodhyá comprising Ganda and Baraitch was known as Uttara-kosala. Aja, Das'aratha &c. are said to have ruled over this province. At the time of Râma's death, his two sons Kus'a and Lava reigned respectively at Kus'âvatî in Southern Kosala in the defiles of the Vindhyas, and at S'rávasti in Northern Kosala. For fuller information see Anandoram Borooah's Ancient Geography of India pp. 86–90, paras 93–96.

Śl. 6. दोहद &c.—दुःखयतीति दुःखम् । दुःखं शीलं स्वभावो यस्य तस्य भावः दुःखशीलता (the pain-causing condition); now see Sanj. दोहनं दोहः । दोहमाकर्षं ददातीति दोहदः the qualms or hankerings of pregnancy; दोहद also means the fœtus. On this Sus'ruta has the following :— तस्माच्चतुर्थे गर्भस्तु &c., quoted before; *supra* sl. 1. दौर्हृदावज्ञया कुब्जं कुणिषण्ढं च वामनम् । विकृताक्षमनक्षं वा पुत्रं नारी प्रसूयते ॥ यतः स्त्री दौहृदं प्राप्य वीर्यवन्तं चिरायुषम् । पुत्रं प्रसूयते तस्मात्तस्यै वाञ्छितमर्पयेत् ॥ इन्द्रियार्थानसौ यान्यान्भोक्तुमिच्छति गर्भिणी ॥ गर्भबाधाभयात्तांस्तान्भिषगाहृत्य दापयेत् ॥ &c. शारीरस्थान तृ०

त्रिदिवः—is curiously derived; त्रि three *i. e.* the gods ब्रह्मा, विष्णु and शिव, and दिव् to sport; *lit.* the place where the three gods take divine pleasure. त्रिसृष्वप्यवस्थासु त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा वा दीव्यन्त्यत्रेति । हलश्चेति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । or ब्राह्मवैष्णवरौद्रभेदेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन वा त्रिविधो दीव्यति व्यवहरति प्रकाशते वेति । This is free from any grammatical irregularity. Or त्रितीया द्यौः । त्रिदिवं *neu.* is also correct.

अधिज्यधन्वनः—इति हेतुगर्भं विशेषणं (*i. e.* which explains why nothing was अनासाद्य to him.).

S'l. 7. निस्तीर्य—Having got over or passed through. च—is used here पक्षान्तरे.—'But when she had got over' &c. दोहदव्यथां—*i. e.* the painful period of. प्रचीयमाना॰—Pres. p. of चि with प्र, pass; *cf.* for this sense चीयते बालिशस्यापि सत्क्षेत्रपतिता कृषिः । Mud. I. 3; क्षीणोऽप्युपचीयते चन्द्रः । Bh. पुराण—पुराभवं पुरातनं or पुराणं formed irregularly. अनन्तरम्—here indicates nearness in point of time.

S'l. 8. दिनेषु—The period of gestation; 'as days passed' *i. e.* as she advanced in pregnancy. तिरश्चकार—तिरस्कृत properly means, what is hidden from view and therefore not noticed; hence, secondarily, what is not noticed even though not hidden. Thus when one of two things by its superior excellence prominently draws attention to itself diverting it from the other, the second thing is said to be तिरस्कृत

i. e. excelled by the other. अभिलीनयोः—ली is here transitive, though it is generally used intransitively. सुजातयोः—well-formed or developed; corresponds to नितान्तपीवर. See VIII. 37. श्रियं—see IV. 17.

S'l. 9. निधान &c.—निधीयतेऽनेनेति निधानं निधिः, a treasure. This epithet indicates the mighty fortune of the forthcoming babe. सागराम्बराम्—सागरः अम्बरं (a garment) यस्याः the sea is more often spoken of as the waist-band of the earth; *cf.* XV. 1 (रत्नाकरमेखला). Malli. takes this as a संज्ञा. *Cf.* 'भूतधात्री रत्नगर्भा विपुला सागराम्बरा' इति कोषः । Vâmana, however, cites this as an instance of an attribute alone being used for the corresponding substantive when the meaning is plain; विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ......यथा—'निधानगर्भामिव सागराम्बराम्'। अत्र हि पृथिव्या विशेषणमात्रमेव प्रयुक्तम्। एतेन 'कुद्धस्य तस्याथ पुरामरातेर्ललाटपट्टादुदगादुदर्चिः'। 'गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चैर्जवेन पीठादुदातिष्ठदच्युतः'। इत्यादयः प्रयोगा व्याख्याताः । शमीम्—fire is believed to reside in the S'amî tree, a rod of which is used to produce fire by friction for holy purposes. See ft.-note. By this epithet प्रताप or prowess in the child is indicated. नदीमिव &c.—This indicates purity in the child to be born. अन्तःसलिलां—अन्तर्गतं सलिलं यस्याः सा अन्तःसलिला ताम्. सरस्वतीम्—The river Sarasvatî flows near Thâṇeshvara (स्थाण्वीश्वर). Its modern name is Sarasvatî or Caggar. Anandoram Borooah says—'Two other junctions are mentioned which are borne out by the map, *viz.* of the Kaus'ikî and the Dṛishadvatî on the west and of the Aruṇa with the Sarasvatî below Thâṇeshvara. Near the first is Vyâsasthalî, the modern Basthali. Not far from the junctions of the two combined streams (Sarasvatî and Dṛishadvatî) is the modern Kaithal, which is probably Kapisthala of the Vanaparvan. The Sarasvatî which loses itself in the sandy desert is supposed by the poets to flow under the surface of the earth, and join ultimately the ocean.' The Ṛigveda represents it as flowing into the sea. But later legends make it disappear under ground and join the Gaṅgá and Yamunâ at Prayâga. Pilgrims yet speak of a river in Bihar having a dry bed but giving water within a few inches of its sandy surface, which they call Falgu-Gaṅgá and consider almost as sacred as Gaṅgâ itself. The Mah.-Bhâr. thus accounts for its disappearance:—Varuṇa once carried off Bhadrâ, the beautiful spouse of a Brâhmaṇa named उतथ्य, and would not yield her up. The Brâhmaṇa then addressed himself to the countries and the river Sarasvatí, saying, 'O goddess Sarasvatî, vanish into the deserts and let this land, deserted by trees, become impure.' When the country had been thus turned into a desert, Varuṇa restored his wife to उतथ्य.

ससत्त्वाम्—सत्त्वेन गर्भरूपेण सह वर्तत इति। The fig. of speech here according to Chár. is मालोपमा; see K.-D. II. 42.

S'l. 10. मनःसमु०—The loftiness, magnanimity of the mind; *cf.* मनसः शिखराणां च सदृशी ते समुन्नतिः। Kum. VI. 66. पुंसवनादिकाः—पुंसवन is the first ceremony performed on a woman's showing distinct signs of conception with a view to the birth of a male child. This is performed in the 2nd or 3rd month when the moon is in conjunction with some male star. *Cf.* Gobhila:—तृतीयस्य गर्भमासस्यादिमदेशे पुंसवनस्य कालः। S'aunaka-व्यक्ते गर्भे तृतीये तु मासे पुंसवनं भवेत्। गर्भेऽव्यक्ते तृतीये चेच्चतुर्थे मासि वा भवेत्॥ and Vasishṭha-कुर्यात्पुंसवनं प्रसिद्धविषये गर्भे तृतीयेऽथवा मासि स्फीततनौ तुषारकिरणे पुष्येऽथवा वैष्णवे। हित्वा कर्कटकं नृयुग्ममबलामन्येष्वरिक्ते तिथौ शुद्धे नैधनधाम्नि शुक्रशशभृद्दिग्मन्त्रिणां वासरे॥ See Sanj. धीरः—Wise, patient (and not agitated by the loss of money); hence he did all that; *cf.* स तुल्यपुष्पाभरणो हि धीरः। *infra* XVI. 74. सदृशी—समान इव पश्यतीति सदृशः सदृक् वा; though thus derived, the idea of 'seeing' is not present in these words; they have a meaning established by usage.

S'l. 11. सुरेन्द्र &c.—सुरेषु इन्द्रा लक्षणया श्रेष्ठाः सुरेन्द्रास्तेषां &c; *cf.* II. 75. उपचाराञ्जलि &c.—उपचर्यते इति उपचारः। (act of honouring or worshipping, homage) भावे घञ्; or उपचर्यते अनेन। करणे घञ् by which respect is shown; *cf.* न तेऽङ्गानि उपचारमर्हन्ति। S'âk. III. 18; now see Sañj. This shows how feeble सुदक्षिणा had grown when advanced in pregnancy. It is a duty enjoined on every Hindu woman to rise and join hands to show respect when her husband approaches her. *Cf.* अभ्युत्थानमुपागते गृहपतौ तद्भाषणे नम्रता तत्पादार्पितदृष्टिरासनविधिस्तस्योपचर्या स्वयम्। सुप्ते तत्र शयीत तत्प्रथमतो जह्याच्च शय्यामिति प्राच्यैः पुत्रि निवेदितः कुलवधूसिद्धान्तधर्मागमः॥ पारिप्लव &c.—परिप्लवते इति परिप्लवम्। 'That which moves all round,' hence, unsteady; परिप्लवमेव पारिप्लवम्। पारिप्लवनेत्रत्व has nothing to do with pregnancy in particular. It is a sign of natural timidity which is a characteristic of women in general. *Cf.* त्रस्तैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टेः &c Uttar. III. 28; चकितहरिणीप्रेक्षणा Meg. II 22.

S'l. 12. कुमारभृत्याकुशलैः—Kumárabhṛityâ is the name given by Sus'ruta to one of the eight branches of medical science which deals with the proper development of the fœtus, taking care of the mother during the latter days of her pregnancy, and of the babe when born, &c. कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानां च व्याधीनामुपशमार्थम्। Sus'ruta. कुमारभृत्या गर्भिण्याः परिचर्योच्यते। Hárâvalî. कुशलैः-कुशान् लातीति कुशलः lit. one who plucks the blades of Kus'a grass; but as it requires great skill to pluck the sharp blades of Kus'a grass

without hurting one's fingers, it has come to mean 'one who is skilful'. गर्भभर्मणि—The development of the fœtus. According to the Sid.-Kau. the affix is मनिन् and not मनिच्. प्रतीत:—हृष्ट: Malli. *Cf.* V. 26. It may also mean 'confident.' काले—has a double sense—(1) in the tenth month; (2) at the advent of the rains.

S'l. 13. ग्रहैः—गृह्णन्ति भाविशुभाशुभफलयोजनया स्वायत्तीकुर्वन्तीति ग्रहाः। गृह्यन्ते रविरश्मिभिरावृत्य तिरस्क्रियन्त इति वा। उच्चसंश्रयैः...उच्चः संश्रयोऽवस्थानं येषां occupying a high position; in the ascendant. Malli. seems to have read उच्चसंस्थितैः. This and the other *adj.* असूर्यगैः have been fully explained in the Sanj. and the foot-notes. The s'l. 'अजवृषभ' &c. quoted by Malli. means:—तुङ्ग is the technical term for 'high, in the ascendant.' If a राशि be divided into 30 equal parts, then the seven planets रवि, सोम, मङ्गल, बुध, बृहस्पति, शुक्र and शनि are said to be in the ascendant when they are each in the following zodiacal signs respectively: मेष (aries), वृषभ (taurus), मृग (cervus), अङ्गना (virgo), कर्क (cancer), मीन (pisces), and तुला (libra); and particularly so when in the 10th, 3rd, 28th, 15th, 11th, 27th, and 20th division respectively of each. A low position is at the end of the diameter through a high position, *i. e.* the 7th sign from the high position. असूर्यगैः—The नञ् here, though compounded, is emphatic. Close proximity with the sun forms the setting (अस्तमय) of the planets, and their separation from the sun is their rise. (See Sanj.) This indicates that the glory of the child to be born would be ever in the ascendant. सूचित &c.—सम्पत् excellence, exuberance. One planet in the ascendant at the time of one's birth foretells happiness, two great achievements, three a king-like position, four a throne and five a divine position. Raghu was foreshown by five such planets to be a divine being. Only a divine incarnation is said to be favoured by five planets. *Cf.* the account of Ráma's birth:—उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्यां तिथौ लग्ने कर्कटके पुनर्वसुदिने मेषं गते पूषणि। निर्दग्धुं निखिलाः पलाशसमिधो मेध्यादयोध्यारणेराविर्भूतमभूदपूर्वविभवं यत्किंचिदेकं महः॥ त्रिसाधना शक्तिः—the efficiency which combines in itself the three agencies or powers, *viz.* (1) प्रभुशक्ति or the power arising from the resources at the command of and the pre-eminent position of the king; (2) उत्साहशक्ति or that arising from the king's personal energy or enthusiasm; and (3) मन्त्रशक्ति or that arising from good counsel.

S'l. 14. दिशः &c.—These are the signs that attend the birth of a great benefactor of the world. *Cf.* with this Kum. I. 23 quoted

in the ft.-note; and परं प्रसादं ककुभः प्रपेदिरे गुणैः कुमारस्य सहोत्थितैरिव । Vikra.-Ch. II. 86.

S'l. 15. अरिष्टशय्याम्—A comp. सह सुपा; see com.; नास्ति रिष्टमत्र, न रिष्यते स्म हिंस्रैः (by evil doers) इति वा अरिष्टम्, (from रिष् I. IV. P. to hurt, to harm). Mr. S. P. Pandit says that अरिष्ट is one of those many words in Sanskrit which bear senses quite opposed to each other. अरिष्ट originally meant *unhurt, safe, certain.* And then it means, in classical Sanskrit, *unhappy, unfortunate, dangerous. Cf.* आरात् near, at a distance; यु to join, to disjoin; असती a chaste, and an unchaste woman. It is quite possible that this should arise from a later generation misunderstanding the language of their ancestors, especially in regard to words which, though once clear as daylight, have become somehow obscure to them. हतत्विषः— &c. *Cf. infra* X. 68; and स हि स्वगात्रप्रभयोज्ज्वलन्त्या दीपप्रभां भास्करवन्मुमोष । Bud.-Ch. I. 35.

S'l. 16. शुद्धान्त--शुद्धा उपधाशुद्धाः (of tried continence जितेन्द्रियाः) रक्षका अन्ते समीपेऽस्येति शुद्धान्तः । or शुद्धः अन्तः the border, surrounding part, यस्य, no objectionable person being allowed to enter it. अमृत &c.--न म्रियन्ते अनेन इति अमृतं; fr. न+मृ with त (तन् Uṇâdi); अमृतस्य सम्मितानि अक्षराणि यस्य तत् । अदेयम्--दानस्य योग्यं देयं न देयमदेयम् । त्रयं-- त्रयोऽवयवा अस्य; see note on द्वय, *supra* 1. 19.

शशिप्रभं &c. For this was the emblem of universal sovereignty: see IV. 17.

S'l. 17. निवात &c.--निरुद्धो निवृत्तो वा वातोऽस्मात्प्रदेशादिति निवातः । See Sanj. *Cf.* यथा दीपो निवातस्थो &c. Bg. VI. 19. सुताननम्—Here the compounded form is better than सुतस्य आननम् as it brings prominently the idea of सुत before the mind, the idea of आनन being subordinate in the compound and consequently makes the joy due to the face being that of his child. In the other case कान्तं would qualify आनन directly, so the joy would be due to the loveliness of the face, which is not so good as the first. आत्मनि प्रबभूव—See Sanj. *Cf.* युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत । तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः ॥ S'is'. I. 23; also Kum. VI. 59.

S'l. 18. जातकर्मन्—A ceremony performed at the birth of a child before the scission of the navel string. It is thus summarized by S. P. Pandit from Nârâyaṇabhaṭṭa's Prayogaratna :—

" The moment the birth of a son is announced the father shall see his face, and shall bathe in a river with his face turned towards

the east, or if that is not possible, shall bathe at home in cold water mixed with hot water, brought (from a river) during day-time, and purified by a bit of gold being thrown in it. Then having sipped water, he shall besmear himself with sandal and wear garlands of flowers, and before the scission of the navel-stalk, and before the baby is touched by any one except the midwife, he shall cause it to be placed on the lap of its mother, with its face turned to the east, and say ममास्य कुमारस्य गर्भाम्बुपानजनितसकलदोषनिर्हरणायुर्मेधाभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्म करिष्ये. He then shall perform a *S'ráddha* to the nine ancestors, and shall throw oblations of clarified butter in the sacred fire, kindled for the purpose, in honour of Agni, Indra, Prajâpati, the Vis'vedevas, and Brahma. He shall then mix a little honey and clarified butter together, in unequal proportions, and put up the compound on a flat piece of stone, and shall rub a bit of gold on it till some portion of it shall have been mixed with honey and clarified butter and with the same bit of gold he shall take the mixed honey and put it in the baby's mouth, with this *Mantra:* ॐ प्र ते ददामि मधुनो घृतस्य वेदं सवित्रा प्रसूतं मघोनाम् । आयुष्मान्गुप्तो देवताभिः शतं जीव शरदो लोके अस्मिन् । He shall then wash clean the bit of gold and putting it on the right ear of the baby, he shall bring his own mouth close to the baby's and shall say : ॐ मेधां ते देवः सविता मेधां देवी सरस्वती । मेधां ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ । Putting again the piece of gold on the left ear of the baby he shall repeat the same verse. He shall then lightly touch with the span of his right hand both the shoulders of the baby at the same moment, and repeat thus : अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव । वेदो वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् । ॐ इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे । पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनां स्वाद्मानं वाचः सुदिनत्वमह्नाम् । ॐ अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्निन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरेः । अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छश्वत इन्द्र शिप्रिन् ॥ Then, to secure well-being and long life for the new-born, he shall say : अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधि जायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् । And with this he shall thrice smell the head of the baby. And having returned to the sacrifice, he shall complete it. Then with cold water, he shall wash the right breast of the mother, and shall make her suckle the babe with this *Matra* : ॐ इमं कुमारो जरां धयतु दीर्घमायुः प्रजीवसे । अस्मै स्तनौ प्रयुञ्जाना आयुर्वर्चो यशो बलम् । He shall then give cows, lands, *tila* corn, and gold to Bráhmaṇas as presents".

पुरोधस्—पुरो धीयत इति पुरोधाः । आकरोद्भवः--आकुर्वन्त्यत्र, आकीर्यन्ते धातवोऽत्र इति वा आकरः a mine. आकर उद्भवः अस्य; in its original or

uncut state. प्रयुक्तसंस्कारः—(1) With the purificatory ceremonies performed; (2) subjected to grinding or the polishing process. *Cf. infra* VI. 32; संस्कारोल्लिखितो महामणिः S'âk. VI. 5.

S'l. 19. वारयोषिताम्—वार a multitude, वारस्य योषितः। दिवौकसाम्—Malli. takes this as a comp. of दिव् and ओकस् and so has to justify it by referring it to the पृषोदरादि class. The comp., however, will be regular if we analyse it as दिवमोको येषां ते; दिव*n eu.*; 'मन्दरः सैरिभः शक्रभवनं खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषः। Malli. himself seems to take it thus elsewhere. See s'l. 47 *infra.* मागधीपतेः—The reference to मागधी is significant; the poet does not say तस्य भूपतेः; the king's joy was all the greater as the son was born of सुदक्षिणा as desired by him; see I. 65.

S'l. 20. न संयतः &c.—On the custom of liberating prisoners on the birth of a son and heir to the throne, and other joyous occasions, *cf.* Hem. quoted in the ft.-note. रक्षितुः—This explains why there were no prisoners whom he might set free. पितॄणाम्—According to the Hindu *S'ástras,* a man remains indebted to his ancestors as long as he gets no son. Hence the compulsory character of the marriage rite among the Hindus. See note to I. 71.

S'l. 21. श्रुतस्य—श्रूयते इति श्रुतं-knowledge gained by means of the ear; hence the various S'âstras; see V. 2. युधि &c.—It will be seen from the 4th Canto that this expectation of the king was also fulfilled. अर्भकः—ऋध्यते वृद्धिं प्राप्यत इति। परेषाम्—पूर्व, पर &c. are pronouns when they imply व्यवस्था *i. e.,* denote mere relation in time, space or person, and are not class names. See Pâṇ. I. 1. 43. Thus पर properly means 'one who stands in a specified relative order to another, hence is different from him.' It is through this meaning of 'different' that the meaning 'enemy or adversary' is obtained by उपचार. *Cf.* Manoramá—देशाद्युचितया व्यवस्थाविषययोरेव परापरशब्दयोरुपचारात्प्रतिवादिनि च प्रयोगः &c. अवेक्ष्य धातोः &c.—This der. is of course poetical. See, however, Sanj.

S'l. 22. शरीरावयवैः—अवयव (*a*) limbs; (*b*) digits. हरिदश्वः—The sun has seven horses, all of green colour, harnessed to his chariot, also called by the name हरित्. दीधितेः—The ray referred to here is called सुषुम्न. It is one of the principal rays of the sun which causes the moon to wax; *cf.* सूर्यरश्मिः सुषुम्णो यस्तर्पितस्तेन चन्द्रमाः। कृष्णपक्षेऽमरैः शश्वत्पीयते वै सुधामयः॥ Vishṇu-Purâṇa. चन्द्रमाः—चन्द्रं कर्पूरं सादृश्येन माति तुलयतीति चन्द्रमाः Uṇâ. IV. 228; or चन्द्र माह्लादं मिमीते निर्मिमीते इति। or कालं मिमीते इति माः। the maker of time; माश्चासौ चन्द्रश्च

राजदन्तादिः । or चन्द्रश्चासौ माः । The pleasant maker of time. The sun and the moon are both the keepers of time; *cf.* ये द्वे कालं विधत्तः S'âk. I. 1; but the moon is called the pleasant time-maker as her rays do not hurt the eye. *Cf.* Kum. I. 25 quoted in the ft.-note.

S'l. 23. उमा—For a poetic account of the name, *cf.* उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम Kum. I. 26; ओर्महेशस्य मा लक्ष्मीरिति वा । शरजन्मना—Kârtikeya, so called because he was born in the *S'ara* grass and reared there by the six divine Kṛittikâs. See foot-note and Malli. on II. 75.

S'l. 24. रथाङ्ग &c.-रथस्याङ्गं चक्रं नाम यस्यासौ रथाङ्गनामा । Now see Sanj. भावबन्धनम्—Malli. takes भाव in the sense of हृदय and he is supported in this by Bhavabhūti's lines 'अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयम् । आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति बध्यते ॥' अन्तःकरण is given as one of the senses of भाव in the Vâchaspatya where it is derived fr. भू चिन्तायाम् + करणे अच् । Châr. Vall. and others understand by भाव, चेतोविकार a particular feeling or emotion produced by affection or love; in this case भावबन्धन may mean 'that which strengthens or steadies affection;' or which is founded on love. For this sense of भाव *cf.* VI. 36; Kum. III. 35. Either of these meanings would suit the context. परस्पराश्रयम्—which had each of them for its आश्रय or support. रथाङ्गनाम्नोरिव-Poets suppose that the very separation of the Chakravâka birds creates longing in each for the other and thus it ever increases their love for each other. See *infra* VIII. 56.

पर्यचीयत—Imperf. 3rd pers. sing of the passive of चि 5th conj. with परि.

S'l. 25. नम्रः—See note on अजस्र below s'l. 44. तेन—The sing. shows that the king's joy was due to each of his son's actions separately, and not necessarily to all these taking place simultaneously. अर्भक—See VII. 67. This s'l. is cited in the Sâh.-Dar. as an instance of वत्सलरस. See ft.-note.

S'l. 26. शरीरयो॰—शरीरस्य (नृपशरीरेण) योगः शरीरयोगस्तस्माज्जायन्ते तैः. उपान्त &c.—उपस्थितोन्तो ययोः or उपगतावन्तमुपान्तौ &c.; see Sanj.; 'with eyes closed at the extremities.' This is the sign of extreme pleasure, a spontaneous action of the body, being the result of a thrill of joy, rather than a wilful action, as S. P. Pandit's note seems to suggest. *Cf.* शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः । Kum. III. 36. चिरात् &c.-after or for a long time. जानातीति ज्ञः सुतस्पर्शरसस्य ज्ञः सुतस्पर्शरसज्ञस्तस्य भावस्तत्ता ताम् । Knew (experienced) after a long time (*i. e.* a period of unrealized longing) the deliciousness of the touch of a son;

knew that he was enjoying the touch of a son after a long time, so benumbed was he with joy; or it may mean 'attained, for a long time, to the condition of enjoying &c.'; see ft.-note. Also *cf.* S'âk. VII. 17.

S'l. 27. परार्ध्य &c.—परस्मिन्नर्धे भवं परार्ध्यम् । and as it is the upper half of any thing that is high up and more important, परार्ध्य means 'the best' (उत्कृष्ट). See ft.-note, and *infra* VI. 4. स्थितेरभेत्ता—not the transgressor, *i. e.* the preserver, of proper conduct (the social order). This he did by keeping himself within the limits of his own duties and not allowing each individual to violate his. *Cf. supra* I. 17. स्वमूर्तिभेदेन—applies both to Raghu and Vishṇu; see ft.-note. गुणाग्र्य० &c.—अग्रे भवमग्र्यं गुणेषु अग्र्यं गुणाग्र्यं तेन &c.: see Sanj. पतिः प्रजानाम्—This is purposely left uncompounded that it may apply to the king as well.

S'l. 28. वृत्तचूडः—वृत्ता चूडा यस्य । चूडा is the ceremony of cutting of the hair on the head of a child, leaving only one lock on the crown of Bráhmaṇa boys and five in the case of Kshatriyas; see Uttar. V. 2 (चञ्चत्पञ्चचूडः &c.). The ड here is changed to ल for the sake of alliteration; for a similar change *cf.* IX. 46. See Manu quoted in the Sanj. For this ceremony see Nârâyaṇabhaṭṭa's Prayogaratna, under that heading. काकपक्षकैः--काकपक्ष इवेति काकपक्षकः (looking like a crow's wing), locks of hair left on either side of the head after tonsure, so called. अमात्य—अमा समीपे भवः । " means originally a companion at home, a follower ". S. P. Pandit. सवयोभिः--समानं वयो येषां तैः । समान becomes स when followed by वयस्; see Pâṇ. VI. 3. 85; lit. 'one of the same age'; it however means technically 'a friend of the same age'; see the quotation in Sanj. यथावद्ग्रहणेन—यथा यादृशमर्हतीति यथावत् । Here वत् has the sense of 'as is proper for one'; see Pâṇ. V. I. 117. वाङ्मयं—वाचः विकारः; the science of words, literature. समुद्रम्—समुनत्तीति समीचीना उद्रा जलचरविशेषा यस्मिन्निति, सह मुद्रया मर्यादया वर्तत इति वा ।

S'l. 29. उपनीतम्—उपनयन lit. 'leading near' *i e.* either to the Guru for instruction in the Veda, or to the Veda, which is done after investiture with the sacred thread; hence the thread-ceremony. विपश्चितः-वि प्रकृष्टं निश्चिनोति चिन्तयति चेतति वा विपश्चित्, पृषोदरादिः । विनिन्युः—विनी means to train, to instruct; and is Par. in this sense. *Cf.* II. 8, V. 10, X. 79; for its A'tm. use *cf.* IV. 65. गुरुप्रियं—may also be taken as a Bah. (see ft.-note)-"to whom his preceptors were dear" *i. e.* who loved them. क्रिया &c.—an action directed to or an effort bestowed upon; here, instruction. For various senses

cf. I. 58,76, 10,44; V. 7. 11, 45 &c. For parallel passages see ft.-note. हि—may also be taken in the sense of अवधारण, प्रसीदत्येव. वस्तु—the proper material; a fit object.

S'l. 30. धियः गुणैः—The following qualities of the intellect are enumerated in the s'l. quoted by Malli. from Kâm.—(1) Desire to hear, hence earnest desire for knowledge; (2) Attention; (3) Comprehension or proper understanding; (4) Retention; (5) Ratiocination or consideration of the pros and cons; (6) Grasping the correct sense and (7) Knowledge of truth or correct knowledge. Or ऊह (inference) and अपोह (rejection), may be taken separately. उदारधीः—उदारा excellent, of the first class धीः यस्य; explains how he had all the qualities of धी. चतस्रः विद्याः—see Sanj. and note to I. 23. चतुरर्णवोपमाः—an instance of त्रिपदबहुव्रीहि. This indicates the immensity of the four lores. पवनातिपातिभिः—पवनमतिलङ्घ्य पतितुं शीलमेषामिति तथोक्तास्तैः, qualifies हरिद्भिः and गुणैः. The qualities of Raghu's intellect penetrating the various regions of thought, with a rapidity unknown to the wind, and the horses of the sun journeying through the sky with an enormous velocity, are fitly compared with each other. It should also be noted that the sun has seven horses and the qualities are also seven. The sun's horses bear him through the four regions of space; and the qualities of Raghu's intellect carried him through the four lores. The ध्वनि here is this:—As the sun moves lighting up places where his rays penetrate, so Raghu by virtue of his keen intellect threw light on many an obscure passage in the *S'ástras*.

S'l. 31. रौरवीं—*Cf.* कार्ष्णरौरवबास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः। Manu. II. 41. अस्त्रं—अस्यते what is thrown इति fr. अस् 4 P., or अस् 1 P. to shine and त्र (ष्ट्रन् Uṇâdi); a missile, distinguished from शस्त्र which is taken in the hand (as a sword). मन्त्रवत्—*Mantras* are the magical spells which endow the arrows with peculiar virtue; see V. 57. धनुर्धरः—धरतीति धरः, धनुषो धरः.

S'l. 32. वत्सतरः—तनुः वत्सः वत्सतरः। The तर is added by 'वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे' Pâṇ. V. 3. 91; lit. a calf in which there is very little (तनु) of वत्सत्व or the first stage of development, *i e.* which has just entered the second stage of development. प्रथमवया वत्सस्तस्य तनुत्वं द्वितीयवयःप्राप्तिः। &c. Vámana. Here the 3rd stage उक्षता is left out, यौवन &c.—यौवनेन भिन्नं 'broken off, obscured', (*i. e.* left behind) शैशवं (शिशोर्भावः) यस्य; who has just ceased to be a boy and arrived at the stage of youth. See ft.-notes. गाम्भीर्यमनोहर—गाम्भीर्य depth or steadi-

ness of character; it is defined as भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यं निर्विकारता ॥ S.-Dar. III. 52 (the being unaffected by fear, grief, anger, joy &c.)

S'l. 33. गोदानविधेः—गोदान is the ceremony of cutting the hair performed in the 16th or 18th year, when a youth is shaved for the first time shortly before marriage. See ft.-note, and Nârâyaṇa-bhaṭṭa's Prayogaratna. Some derive it from गो having its usual sense of 'a cow', cows being given to Brâhmaṇas as presents on such occasions. विवाहदीक्षाम्—the vow of marriage. "दीक्षा is the assumption of a particular observance or observances during the performance of a ceremony. A sacrificer is said to take the यज्ञदीक्षा i. e. the vow to observe particular rules of conduct till the end of the sacrifice. So the young prince taking up the विवाहदीक्षा, binds himself to live in the condition of a married man until he should enter the Vánaprasthâs'rama". (Pandit's note). तमोनुदं—तमः नुदति dispels इति तमोनुद् (fr. नुद्+क्विप्). दक्षसुताः—दक्ष is one of the *Prajâpatis*, and a son of Brahmâ, being born from his right thumb, as his wife was from the left. Daksha had 28 daughters of whom 27 were married to Chandra and the youngest (सती) to S'iva; see Kum. I. 21. The 27 daughters are the 27 constellations of stars in the 12 lunar mansions. According to other accounts he had 50, 60, or 44 daughters, out of whom thirteen, or according to some seventeen, or even eight according to others, became the wives of Kas'yapa, and became by him the mothers of Gods, demons, men &c.

S'l. 34. अंसलः—having muscular shoulders. The affix ल (लच्) here denotes strength. It will be more grammatical to expound the Comp. as अंसो बलमस्य विद्यते इत्यंसलः । According to the Vrittikára, अंस in its proper sense cannot take ल; अंसौ अस्य स्तः will be अंसवान्. कपाटवक्षाः—कं वातं शिरो वा पाटयति इति कपाटः । कर्मण्यण् । the leaf or panel of a door, or a door; कपाटमिव वक्षः यस्य सः । परिणद्ध°—परिणद्धा (full-developed, well-rounded) कन्धरा neck यस्य; कं शिरो धारयति । खच् । or कं शिरो धरतीति । अच् । कन्धरा. वपुःप्रकर्षात्—प्रकर्ष excellence, due to muscular development. Prof. Ray is right in thinking that this s'loka ought naturally to precede s'l. 33.

S'l. 35. नितान्तगुर्वी—Heavy because of the responsibilities of government long sustained (Châr.). लघयिष्यता—This he would do by delegating to his son some of his regal functions. धुरं—*Cf.* V. 66. निसर्ग &c.—S. P. Pandit thinks that by a zeugma the word 'विनीत' means 'modest' when taken with *Nisarga,* and 'disciplined' when with *Saṃskára.* इति—expresses हेतु (reason) here. युवराजशब्दभाक्—

युवा चासौ राजा च युवराजः । युवराज इति युवराजस्य वा शब्दः युवराजशब्दः ; now see com.

It appears to have been an ancient custom in Asiatic monarchies, for the heir-apparent to be solemnly recognized as such in the life-time of his father by being formally installed in the regal dignity, and admitted to a share in the administration. The object of this custom appears to have been three-fold. In the first place, it settled the succession, and prevented any civil war between rival claimants for throne, which might arise at the death of the sovereign. Secondly, it furnished an aged or infirm ruler with a youthful coadjutor, who might relieve him of all the more active duties of Government, military as well as civil. Finally, it familiarized the young Prince with the administration of Justice and other branches of Government, and enabled him on the death of the father to fulfil with efficiency all the duties of sovereignty. Under such circumstances an heir-apparent on attaining his majority would be solemnly installed as Râjâ, and henceforth he would receive the title of Yuvarâja, or 'Young Râjâ', and would be presumed to act in subordination to his father, who would still retain the title of Mahârâja, or Great Râjâ. The installation of a Yuvarâja would naturally be regarded throughout the Râj as an important political event, Since the accession of a young and promising Prince would be expected to result in such an infusion of new blood into the administration as would materially affect the interests of both chieftains and the people. The oldest son, properly educated, naturally occupied the position of a Yuvarâja. (See Wheeler's History of India, Vol. II. Chap. VI.').

S'l. 36. अनन्तरम्—अविद्यमानमन्तरं दूरता यस्य तत् ; सन्निहितम् ; for this sense *cf.* VII. 21. अनन्तरम् may also be taken as an *adv.* (after Rag. was installed as युवराज). आस्पदम्—आत्मनः पदं given by Malli. is the meaning and not the विग्रहवाक्य of आस्पदम् ; आपद्यते अस्मिन्नित्यास्पदम् । 'आस्पदं प्रतिष्ठायामिति साधुः' । Pâṇ. VI. 1. 146. तत्—may also be taken as not compounded. गुणाभिलाषिणी—Malli. seems to add here णिनि in the sense of the agent (कर्तरि) by the rule 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' Pâṇ. III. 1. 134. But the root लष् is not to be found among the roots of the ग्रहादि class. It may be derived as गुणानभिलषितुं शीलमस्याः । by the general rule 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये,' Páṇ. III. 2. 78. But according to some the root लष् ought to take उक (उकञ्) in this sense by Pâṇ. III. 2. 154. The best way to avoid all difficulties of grammar will be to derive it as गुणेषु अभिलाषोऽस्या अस्तीति गुणाभिलाषिणी । नवावतारम्—अवतरति आविर्भवत्यनेनेत्यवतारः an incarnation. The poet here supposes the old lotus to reappear in the shape of the bud. This also applies to Raghu; for according to the Hindu notion, the father takes a new birth in the form of his son.

S'l. 37. विभावसु—विभा वसु धनं यस्य whose wealth is light; refers to the sun and fire; here, the latter. It sometimes means 'the moon' also. सारथिना—here सारथि has the secondary meaning of 'a helper.' घनव्यपायेन—घनानां व्यपाय (the passing away or disappearance of) यस्मिन् स: the autumnal season; तेन। गभस्तिमान्—ग: ज्ञेयवर्गः (knowable things) तं बभस्ति दीपयति इति गभस्तिः a ray fr. भस् 3. Par.; गभस्तय: अस्य सन्ति इति।

S'l. 38. होमतुरङ्गः—तुरेण त्वरया गच्छतीति तुरगः or तुरङ्गः or तुरङ्गमः। होमस्य तुरङ्गः। तादर्थ्ये षष्ठीसमासः। There is a reference here to the अश्वमेध, for which see note on VI. 61. शतक्रतूपमः—शतं क्रतवो यागा अस्येति शतक्रतुः। Strictly speaking the comp. शतक्रतुः should not be expounded, as it is a संज्ञा. According to western scholars क्रतुः in the Ṛigveda invariably means power, either mental or physical, *i. e.* wisdom or strength; and Indra is the god of hundred wisdoms or powers, *i. e.* whose wisdom and power are infinite. It has never in the Veda the sense of 'a sacrifice' which was attributed to it in post-Vedic times. 'It is quite possible' remarks S. P. Pandit, 'that the Vedic epithet शतक्रतु may have been misunderstood by the prosaic minds of the post-Vedic ages, and may have given rise to the current myth of Indra having performed one hundred sacrifices before he became the leader of the gods.' See note to the next s'l. क्रतूनाम्—करोति क्रियते वा इति क्रतुः;fr. कृ+अतु (कतु Uṇâdi 1. 77). *Cf.* Greek *Krates*; Zend *Khratu*.

S'l. 39. यज्वना—See I. 74. अनर्गलम्—अविद्यमानमर्गलं यस्य। अर्गल or अर्गला properly the bar or wooden bolt thrown across a door when closed; hence restraint, obstruction. The custom was to allow the sacrificial horse to go unchecked wherever it liked. The duty of the guards was simply to see that it was not captured by any one. जहार—According to the Paurâṇic accounts Indra is always alarmed whenever any mortal performs unusual religious austerities or tries to complete a hundred sacrifices, fearing lest he should lose his own position being superseded by his mortal rival; and his jealousy being excited interposes various obstacles in the way of his supposed rival in order to thwart his object. शक्रः—शक्नोतीति lit. the powerful one. किल—as the story goes, as we hear. *Cf.* I. 27; II. 27; IV. 5 &c.

S'l. 40. विषाद॰—विषाद् dejection or disappointment; प्रतिपत्ति the adoption of proper measures, course of action; for a different sense see VIII. 65. च—च. The repetition of च indicates that the two actions,—the guards remaining paralysed with wonder, and

Nandinî's appearance—were simultaneous. श्रुतप्रभावा—whose (superhuman) power was well known.

S'l. 41. निस्यन्द—Chár., followed by Vall. and Din., understands by निस्यन्द, स्वेद. पुरस्कृतः सताम्—If पुरस्कृत means पूजित, as Malli. takes it, then सतां is subjective Gen. by 'क्तस्य च वर्तमाने' Páṇ. II. 3. 67, but if it means अग्रतः कृतः *i. e.* 'chief of, foremost among,' then the Gen. is specific, by the rule 'यतश्च निर्धारणम् ।' The latter meaning seems preferable. अतीन्द्रिय–*Prádi* Comp.; see Sanj. भावेषु—things, objects of perception. Châr. translates भाव by प्रमेय and Vall. by पदार्थ, which means the same as वस्तु. For other meanings *cf.* infra V. 64, VI. 36, VIII. 52 &c. उपपन्न॰—come to have, produced. See notes on II. 16. This conferring on Raghu of the power of perception of the imperceptible is an exhibition of Nandinî's divine power (प्रभाव).

S'l. 42. पूर्वतः—Here तस् has the sense of the Loc. पर्वतपक्ष-शातनम्—शातयति इति शातनः, now see Sanj.; or पर्वतपक्षाणां शातनं यस्मात् । The mountains had wings in ancient times, with which they flew about and grew very troublesome and refractory. On seeing this Indra cut off their wings with his thunderbolt, when hundreds of them flew to the sea for shelter; see XIII. 7. Only Maināka is said to have escaped the fate which overtook others. See Kum. I. 20. It is said that the demon Hiraṇyáksha, by virtue of his magical power, endowed the mountains with wings. See Harivaṃs'a quoted in the ft.-note. For the real nature of these mountains with wings, see note on लोकालोक I. 68. ददर्श देवम्—On this Prof. Ray thus remarks:—

"This sudden introduction of Nandinî may appear at first sight rather childish on the part of the poet. But it should be remembered that Indra was here trying his best to remain concealed, and it would not have been well for the prestige of the Lord of Gods if a mortal could discover him by mortal means alone. So the intervention of supernatural agency was necessary. If so, it was better that help should come from one whose gift Raghu was, and who was in a manner already interested in the cause of Raghu."

S'l. 43. अक्ष्णां शतैः—*i. e.* ten; hence. Indra is called सहस्राक्ष. The reference here is to Indra's amours with Ahalyá, the wife of the sage Gautama. On one occasion Indra, enamoured of her beauty, assumed the form of her husband and ravished her in his absence. According to one account Ahalyâ knew the god in disguise, but in the wantonness of her

heart yielded to his desire. Gautama returning from ablution saw the god running away in disguise, and understanding at once what had happened, cursed him to be covered with a thousand sores which he afterwards changed into eyes; and also cursed his spouse to be petrified.

अनिमेष &c.—निमेषरूपा वृत्तिः निमेषवृत्तिः। अविद्यमाना निमेषवृत्तिर्येषां तैः। It is a characteristic of gods that they do not wink. हरिभिः—See Sanj. But according to the Śálihotra, this word has a technical meaning: त्वकेशबाललोमानि सुवर्णाभानि यस्य तु। हरिः स वर्णतोऽश्वस्तु पीतकौषेयसुप्रभः॥ एनम्—To justify the use of the form here, we must have अन्वादेश which it is difficult to get here. Probably 'एवम्' is the poet's reading. धीरेण—धीर as applied to voice means 'deep and powerful', stentorian; *cf.* नवनीलनीरधरधीरगर्जित Uttar. VI. 17. This shows that Raghu was not at all daunted, but addressed Indra in a steady voice actually stopping him.

S'l. 44. मनीषिभिः—See note on मनीषिन् I. 11. अजस्र &c.—न कदापि जस्यति (allows no break) इति अजस्रं सन्ततम्। By नमिकम्पि &c. Pán. III. 2. 167, र is added to the roots नम्, कम्प् &c., to indicate habit, (कर्तरि ताच्छील्ये) जसिर्नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते; Sid. Kau.; so we have नम्र कम्प्र, स्मेर, अजस्र, कम्र, हिंस्र and दीप्र. अजस्रेण दीक्षा अजस्रदीक्षा; now see Sanj. क्रियाविघाताय-क्रिया here means the sacrifices and other ceremonies connected therewith.

S'l. 45. त्रिलोकनाथेन--Malli. expounds this as a त्रिपदतत्पुरुष which is objectionable according to Pán. The Manoramá has this observation on this-"कथं "तर्हि त्रिलोकनाथेन सता मखद्विषः" इति कालिदासः। त्रिलोकशब्दस्यासंज्ञात्वात्। न च समाहारे द्विगुः। द्विगोरिति ङीप्प्रसङ्गात्। न च पात्रादित्वं कल्प्यम् (It should not be considered as one of the पात्रादि class) 'यदि त्रिलोकीगणनापरः स्यात्' इति प्रयोगविरोधात्। न चोत्तरपदसमासः त्रिपदतत्पुरुषस्येह दुर्लभत्वात्। उच्यते-लोकशब्दोऽत्र लोकसमुदायपरः। त्र्यवयवो लोकस्त्रिलोकः शाकपार्थिवादिः। एतच्च 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति सूत्रे भाष्य एव स्पष्टम्।" त्रिलोकस्य नाथस्त्रिलोकनाथस्तेन। *Cf.* त्रिलोकरक्षी महिमा हि वज्रिणः। Vik. 1. 5. नियम्याः—On this Din. has the following discussion:-Though by the general rule 'पोरदुपधात्' a root ending in a letter of the labial class and having अ for its penultimate can take यत्, yet by the exception 'गदमदचरयमश्चानुपसर्गे' the root यम् cannot take it when preceded by an उपसर्ग. How do you defend the form then ? We reply-We first add the affix and then prefix the उप०. Or we defend it by ज्ञापकप्रमाण; for Kátyâyana says '[यस्य हि शो नियमः सुटि नैतत्तेन] न तत्र भवेद्विनियम्यम्'। and he cannot use a wrong form. Or we may explain as नियमे साधवो नियम्याः by Pâṇ. IV. 4. 98. Or नियमनमर्हतीति यत्। धर्मचारिणाम्—धर्मं चरितुं शीलं येषां तेषाम्।

S'l. 46. अङ्गं—a requisite or implement of. महाक्रतोः—A horse-sacrifice which could be performed only by a universal sovereign, also called क्रतुराट्. See VI. 61. पथः—is Acc. pl. श्रुतेः दर्शयितारः—those whose duty it is to point out the ways of, *i. e.* the rites and ceremonies enjoined by, the Vedas. This is said in conformity with the belief that the Vedas are eternal and therefore older than Indra. Some read शुचेः for श्रुतेः । ईश्वराः—Malli. means by महान्तः 'mighty,' 'powerful' (*cf.* महान्महत्येव करोति विक्रमं) as it makes the remark more sarcastic. पद्धतिम्—पादाभ्यां हन्यत इति पद्धतिः । fr. पाद्+हन्+क्ति (ति) what is trodden over; hence a foot-path; a course of behaviour. पाद् becomes पद् when followed by हिम, काषिन् and हति by the rule हिमकाषिहतिषु च । Pâṇ. VI. 3. 54.

S'l. 47. प्रगल्भम्—bold and intelligent. It is generally applied to a speech addressed to a person superior in rank by one inferior to him when it is uttered with confidence and without any feeling of nervousness, which he is not expected to do. *Cf.* II. 41; VI. 20. उत्तरम्—उत्तीर्यतेऽनेन । That by which one gets over. When one urges forward an argument it is a sort of barrier to his adversary and since the reply he makes in order to refute the argument takes him, as it were, over this barrier, it is termed as उत्तर.

S'l. 48. राजन्य—राज्ञो अपत्यं राजन्यः क्षत्रियः. —कुमार—By thus addressing the prince Indra shows that he treats him like an ordinary Kshatriya. तथा—just so, true. तु—But, on the other hand (पक्षान्तरे). रक्ष्यं—See II. 40. जगत्प्रकाशम्—जगत्सु प्रकाशम् ।

S'l. 49. पुरुषोत्तमः—Mallinâtha's expoundinng of this seems to be objectionable. 'वाक्येन संज्ञानवगमान्नित्यसमासोयम् । अत एव पुरुषेषु उत्तम इति स्वपदविग्रहोऽसंगत इत्यवोचाम' । Tb. Better to expound as पुरुषा आत्मानः । आत्मनात्मभ्यो वा उत्तम इत्यर्थे समासः (अस्वपदविग्रहः) नित्यसमासः । As Indra wishes here to emphasize the संज्ञात्व of the three words पुरुषोत्तम, महेश्वर and शतक्रतु we must take them as Nitya Compounds having no स्वपदविग्रह; so महेश्वर :—श्रेष्ठः स्वामीत्यर्थेऽस्वपदविग्रहे नित्यसमासः; also मखानां शतं विद्यते कर्तृत्वेनास्येति 'शतक्रतुः' नित्यसमासः । द्वितीयगामी—गमिष्यतीति गामी द्वितीयं गामी द्वितीयगामी । See Sanj.; or द्वितीयं गन्तुं शीलमस्य । ०गामी न–'will not refer to or indicate'.

Here the ridiculousness of Indra's argument is quite clear. He puts forth this argument as he has no better defence to give. For if शतक्रतु is a संज्ञा it could have denoted him in spite of Dilîpa's performing a hundred sacrifices, as the term हिमालय still denotes the mount Himâlaya though there are other mountains which are the abodes of snow. If it be admitted for

argument that शतक्रतु is not a संज्ञा, then the best course for Indra to adopt, in order to defeat Dilîpa's object, would have been to perform two hundred sacrifices, or more if necessary, a thing quite within the competence of the Lord of gods.

S'l. 50. अत:—*i. e.* in order to prevent another man from becoming S'atakratu. कपिलानुकारिणा—कपिलस्यानुकारोस्यास्तीति कपिलानुकारी तेन । Kapila is an ancient sage, of whom mention is made in the S'rutis, and who is often spoken of as an incarnation of Vishṇu. According to the Sárîrakabhâshya, the Vaidic sage Kapila ought not to be confounded with Kapila the author of the Sâṃkhya Sútras. Here it should be remembered that it was Indra himself who had stolen the horse of सगर and left it by the side of Kapila. But Indra purposely conceals the fact and makes mention of Kapila in order to strike terror into Raghu's heart by implying that he will destroy him as Kapila had done the sons of Sagara. सगरस्य संतते:—Sagara—a king of the solar race, son of Bâhu, who was driven out of his kingdom by the Haihayas. Poison was given to his mother by a rival wife of his father, by virtue of which the fœtus remained in the womb for seven years. After this Báhu died; and his wife was delivered of a prince who was named Sagara (born with poison–गरेण सहित:) by the sage और्व. He vanquished the Yavanas and made them shave their heads entirely. See Vâyu P. Vol. II. Chap. 26. For an account of Kapila's taking away the sacrificial horse of Sagara and reducing to ashes his sixty thousand sons, see ft.–note and note on भगीरथ IV. 32. See also Vish.–Puráṇa Vol. II. XXVI. 146–147.

S'l. 51. पुरन्दरम्—see *supra* note on पुरन्दरश्री: II. 74. सर्ग:—means here 'determination.' रघुम्—the mention of the name indicates Raghu's self-confidence and chivalrous spirit. कृतिन्—may also be derived as कृतमस्यास्तीति । प्राशस्त्यार्थे इन् ।

S'l. 52. उन्मुख:—Raghu stood with his face turned up in order to observe the movements of his adversary. शरासनम्—शरा अस्यन्ते अनेन । आलीढ &c.—विशेषेण शोभितुं शीलमस्येति विशेषशोभी । now see Sanj. आलीढ—see ft.–note and comp. Kum. III. 70, quoted therein. According to the lexicon quoted by Malli., there are five postures which archers assume when fighting. They are:—(1) वैशाख in which the feet are separated sideways by three Vitastis (about 24 inches); (2) मण्डल when the feet are so stretched that the part of the body from the waist appears like a gateway; (3) समपद when both the feet are placed evenly; (4) आलीढ in which the right foot

is advanced and the left bent back; and (5) प्रत्यालीढ which is the reverse of आलीढ. Vallabha mentions eight postures, substituting कूर्म for मण्डल and adding पद्मासन, दुराकार and गरुडक्रम. वपुःप्रकर्षण—see 34, *supra*. विडम्बितेश्वरः—the root विडम्ब् is used when the imitation is not exact, though much like the original. *Cf.* IV. 17. The allusion here is to the destruction of Tripura (the three cities of gold, copper and iron, each built by Maya for the *asuras* in the sky, in mid-space, and on earth) by S'iva, who had to wait for thousand years in the आलीढ posture with his face upturned to watch for the moment when the three cities would meet, which was the right time for shooting the arrow, the cities being at other times invulnerable. See ft.-note.

S'l. 53. अवष्टम्भमयेन—S. P. Pandit translates this by 'with an arrow consisting of a post' *i. e.* 'as big as a post'; but this does not seem to be the meaning here. Not because there is anything impossible about it; for the Mâh.-Bhár. tells us that Bhîshma's bow was as long as a tâla tree (तालध्वजं धनुर्धुन्वन्), while the arrows discharged by many of the warriors of those times were as big as a yoke or a pole; see Bh. P. 49, 35; but because the context does not justify it. It is decidedly better, as remarked by the late Prof. Apte in his Dic., to translate this by 'with an arrow consisting of his defiance' *i. e.* the challenge thrown out, and the bold front presented, by him to Indra. Châr. and Vall. give this sense of the word, and Mallinâtha's rendering 'स्तम्भरूपेण' though somewhat ambiguous, seems to favour this meaning. It certainly brings out more forcibly the heroic conduct of Raghu if we suppose that he contented himself with a mere challenge and waited for his enemy to commence fighting. हृदि—मर्मणि struck at his heart. This clearly shows that अवष्टम्भ means 'defiance'. Raghu's defiance wounded Indra's pride. A real arrow would have struck him on the chest (वक्षसि and not हृदि). गोत्रभिद्—गां पृथिवीं त्रायन्त इति गोत्रास्तान् भिनत्तीति । Indra so called on account of his having lopped off the wings of mountains. नवाम्बुदानीक &c.—The standard of new clouds *i. e.* the rainbow (इन्द्रधनुः). अनीक—properly an army; hence a multitude of. समधत्त बाणम्—This shows that Indra did not wait to be struck first, but fitted an arrow and even discharged it. The reason for this overhastiness is supplied by the epithet 'अमर्षणः'.

S'l. 54. भुजान्तरं—the chest; *cf.* शृङ्गान्तरम् II. 26, *supra*. भीमासुर०—For असुर see note on असुरास्त्रैः II. 37; भीमासुराणां शोणिते उचितः

(accustomed to drink). अनास्वादित०—न आस्वादितमनास्वादितम्, पूर्वमनास्वादितमनास्वादितपूर्वम्; a comp. सह सुपा. पूर्व takes परनिपात (comes latter in the comp.) as suggested by Pâṇ.'s *Sútra* भूतपूर्वे चरट्. आशुगः—आशु quickly गच्छति इति; an arrow. It also means 'the wind;' 'आशुगौ वायुविशिखौ' इत्यमरः।

S'l. 55. कुमारविक्रमः—विशेषेण क्रामत्यनेनेति विक्रमोऽतिशक्तिता excessive prowess; कुमारस्येव विक्रमो यस्य। See, however, note on 'मुनिवृत्तीनाम्' I. 8. कुत्सितः मारः मदनः अस्य; or कौ on earth मारयति दुष्टान् (fr. कु + मृ cau) पचाद्यच्। इति कुमारः. According to Svámî he is so called because of his perpetual celibacy. The Váyu P., however refers to देवसेना as the wife of Kârtikeya. सुरद्विपास्फालन &c.—*Cf.* Kum. III. 22. This shows that Indra was no carpet warrior with whom Raghu had to deal. *Cf.* Din. सुरद्विपेत्यादिविशेषणद्वयेन शक्रस्य वीरत्वं सुकुमारत्वं चोक्तम्। भुजे—*i. e.* the left arm, which served Śachî as her pillow. *Cf.* रामबाहुरुपधानमेष ते। Uttar. I.37. शचीपत्र &c.—पत्राकारं विशेषकं पत्रविशेषकं a Karm. of the शाकपार्थिवादि class; शच्याः पत्रविशेषकं शचीपत्रविशेषकम्। ०षकैरङ्किते, which was marked with a print of the ornamental leaflike figures traced by Śachî on her forehead, or cheeks. Raghu planted his arrow exactly in the place where Śachî much liked to rest her forehead. This gives the reason why the insult was unbearable to Indra. स्वनामचिह्नम्—It was customary with ancient warriors to engrave their names on their arrows. *Cf.* VII. 38; Vik. V. 7.

S'l. 56. मयूर—मयते मह्यामतिशयेन रौतीति वा मयूरः। जहार &c.—This was the greatest offence that Raghu could have given to Indra. Even to this day the loss of the standard is considered the greatest disgrace that an enemy can inflict upon the other. See Sanj.

S'l. 57. उपान्तस्थित &c.—अन्तस्य समीपमुपान्तम्। Avy. Comp; उपान्ते स्थिता उपान्तस्थिताः। Now see Sanj. सिद्धः—The Siddhas are semi-divine beings characterized by eight superhuman powers called *Siddhis*: (अणिमादिसिद्धाः Malli. on Kum. I. 5). They are eighty-eight thousand in number, of subdued passions, continent and pure, not subject to death, and free from all worldly desires. See Wilson's Vish. P. p. 227. गरुत्मदाशीविष &c.—गरुतः पक्षा विद्यन्त एषामिति गरुत्मन्तः winged; the addition of this is necessary to make the serpents resemble the feathered arrows. आशिषि विषं येषामित्याशीविषाः। पृषोदरादित्वात्साधुः। So the commentators on Amar. According to some it is a regular form; आश्यां विषं येषां ते। आशी being a word by itself. तुमुलं—See note on तुमुल *infra* IV. 62; or ताम्यन्ति अत्र; पृषोदरादिः wherein the warriors shout vehemently.

Śl. 58. अतिप्रबन्ध &c.—अतिशयितः प्रबन्धोतिप्रबन्धः । Uninterrupted succession, close continuity. वासवः-The commentators on Amara. derive this word in three ways: (1) वसवो देवा वसूनि धनान्यस्य वा सन्तीति; (2) वसोरपत्यमिति वा; (3) वासं दैत्यानां वातीति वा । Of these the second is not supported by the Purāṇas. Indra is the son of कश्यप who is not a Vasu. Of the other two, the third seems better, being in accordance with Indra's character. स्वतदच्युतम्—This applies to Raghu also. Raghu who was formed out of the energies of the *Lokapálas* of whom Indra was the greatest, may be said to have sprung from Indra. See II. 75; III. 11.

Śl. 59. प्रकोष्ठे—प्रकोष्ठ is the part between the elbow and the wrist. हरिचन्दन—हरेरिन्द्रस्य चन्दनम् । The celestial sandal tree; it is one of the five trees of heaven—पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् । Ak.; here its paste. प्रमथ्य &c.—धीरं नदितुं, शीलमस्या धीरनादिनी । प्रमथ्यमानार्णव इव धीरनादिनी ताम् । or प्रमथ्यमानार्णवस्य धीरनादः प्रमथ्यमानार्णवधीरनादः सोऽस्त्यस्या इति ताम् । The story of the churning of the milky ocean for *Amrita* by the gods and the demons under the guidance of Vishṇu is well known; see B. P. VIII. 7, 8. शशाङ्का०—शशाङ्कस्य अर्धः a part शशाङ्कार्धः; here अर्ध does not mean 'a half'; for in that case अर्ध is neu. and the comp. will be अर्धशशाङ्क by the rule अर्धं नपुंसकम् ; स इव मुखमस्य. बिडौजसः—According to Bhânuji Dîkshit बिडति भिनत्तीति विडं भेदकम् । विडमोजो यस्य । This leaves no irregularity in the Comp. Châr. also derives it thus.

S'l. 60. विवृद्धमत्सरः—मत्सर vehement anger; it was increased because Raghu a mortal kept him at bay. विद्विषः—विशेषेण द्वेष्टि इति विद्विट् तस्य. महीध्र &c.—महीं धरन्तीति महीध्राः । Malli: has धारयन्ति which is probably a slip. The allusion has been already explained. See Râm. Sun. Kâṇḍa. I. 115.-119. स्फुरत्प्रभा०—स्फुरन्ति प्रभामण्डलानि यस्य तत्. अस्त्रम्—This is the thunderbolt, the peculiar weapon of Indra. It is said to have been fashioned out of the bones of the sage दधीच (or ०चि) by *Vis'vakarman*, for the destruction of Vṛitra. It is sometimes described as circular, like Vishṇu's *chakra*, or shaped like a quoit, but with a broader circumference and a smaller central hole, and when hurled against an enemy, the fire of lightning is said to issue forth in destructive flames from its perifery.

S'l. 61. सैनिक—सेनायां समवेताः सैनिकाः । सह &c.—Raghu's fall was the cause; the tears shed by his soldiers the effect. But so imperceptible was the interval between the two that they might be said to have taken place simultaneously. निमेषमात्रात्—निमेषणं निमेषः

the act of winking once; निमेष एव निमेषमात्रम् । By the rule 'सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये' the Abl. or the Loc. may be used to express the time or space between two actions. Hence, निमेषमात्रात्, or मात्रे will do. सैनिक°—हर्षजा निस्वना हर्षनिस्वनाः, a comp. of the शाकपार्थिवादि class.

S'l. 62. शस्त्रव्यवहार &c.—व्यवहारः—वि नानार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद्व्यवहार इति स्मृतः ॥ इति कात्यायनः । So व्यवहार primarily means 'what removes all doubts'; and since *all* doubts are not removed unless we put into practice or use the knowledge we aquire, it secondarily means '*use*'. This is the meaning here. विपक्षः—विरुद्ध पक्षोऽस्येति विपक्षः । वृत्रहा—The killer of Vṛitra; Indra. Vṛitra was the chief of certain tribes of the demons known as the Kâlakeyas. Endowed with terrible prowess he discomfited the gods with Indra and drove them out of heaven. Whereupon the gods applied to Brahmâ for redress. The deity said—"Ye gods, go to sage Dadhîcha and solicit from him his bones. With them prepare a mighty weapon called *Vajra* endowed with six sides and of terrible roar. With that weapon Indra would be able to kill Vṛitra." See above, note on अस्त्रं s'l. 60." The gods accordingly repaired to the sage who, for the good of the three worlds, renounced his body. Vis'vakarmâ fabricated the thunderbolt and with it Indra killed Vṛitra and routed the *Asuras*.

In the Veda, Vṛitra is the personification of an imaginary malignant influence, the demon of darkness and drought, supposed to take possession of the clouds, making them obscure the sky and keep back the waters. He is variously designated as Vṛitra, Ahi, S'ambara, Namuchi, Bala &c. Indra is represented as battling successfully with this influence and letting loose the pent-up waters to the delight of the world. The clouds are also poetically pictured as the castles or towns of the demons which he shatters with his thunderbolt.

पदं हि &c.—See ft.-note. Virtues set foot-step in, *i. e.* prevail, everywhere; or virtues make impression (पदं) everywhere.

S'l. 63. असङ्गम्—lit. 'not sticking' *i. e.* cutting through ; hence unimpeded. Din. reads अभङ्गम् 'not repulsed', which is certainly the best reading, being the easiest; see note on 'तत्पूर्वभङ्गे' *supra* II. 42. स्फुटम् 'distinctly.' 'For at first he felt only pleased secretly (तुतोष) at the manifestation of valour by the prince, but had not given expression to his feeling'. S. P. Pandit. आह—is here used in the sense of उवाच. Strictly speaking this use of it is ungrammatical, since according to the best authorities it has never the sense of the past tense. In

this respect the reading 'किमिच्छसीति स्म तमाह वासवः' is better, as it removes the difficulty of grammar.

S'l. 64. सुवर्ण &c.—सुवर्णनिर्मितः पुंखः सुवर्णपुंखः; शाकपार्थिवादित्वात्कर्मधारयः. Arrows of a superior class are described as having gold hafts. It is not easy to see why gold was needed. It was probably used for the sake of beauty; perhaps it added to the efficacy of some kind of charms (*Mantras*) with which arrows were charmed. Ordinary arrows were probably made of hard wood or steel. Or सुवर्ण may mean of golden, beautiful yellow colour. प्रियंवदः—some (including S. P. Pandit and Mr. Nandargikar) read 'प्रियंवदम्' । But the reading 'प्रियंवदः' qualifying Raghu, is certainly preferable. We know that Raghu said what was desired by Indra *i. e.* he was प्रियंवद to Indra. But what Indra said (ऋते तुरंगमात् &c.) to Raghu was not pleasing to him. We shall see further on Raghu returning home *not much* pleased (नृपस्य नातिप्रमनाः &c. 67); so Indra cannot be said to have been प्रियंवद to Raghu.

S'l. 65. प्रभो—This is to imply that Indra has the power to grant his request. ततः &c.—This may also be construed as ततः अविधिना मुख्याङ्गस्याश्वस्याभावात्) एव कर्मणि समाप्ते सति &c. अजस्र &c.—This shows that Dilîpa had taken a vow to be engaged in sacrifices without cessation for a certain period of time.

S'l. 66. त्रिलोचनैकांशतया—Because S'iva is said to enter the body of a sacrificer during the time he is under the sacrificial vow; he is considered as a form of S'iva. See and ft.-notes. *cf.* S'ak. I. 1 S'iva is then called उग्र. Vallabha, commenting on चेतन्यमुग्रादिव दीक्षितेन *V. l.* V. 4. quotes—भवो जले क्षितौ शर्वो रुद्रोऽर्केऽग्नौ पशोः पतिः। दीक्षिते उग्र इत्युक्तो महादेवो निशाकरे। आकाशे भीमनामा च ईशानाख्यः समीरणे। इत्यष्टौ रुद्रनामानि कथ्यन्तेऽष्टसु मूर्तिषु ॥ दुरासदः—See VIII. 4. सदोगतः—Seated in the assembly of sacrificial priests. The sacrificer or यजमान when duly initiated for the performance of the sacrifice is, on no account, to leave the sacrificial hall, or to attend to any other business than that connected with the sacrifice. So Dilîpa was surrounded by learned Brâhmaṇas; and probably the prince, out of modesty, did not like to announce personally his own success to the king, in their presence. शृणोति—is here equivalent to शृणुयात् ।

S'l. 67. यथागतम्—आगतस्य योग्यं यथागतम् । Just as he had come *i. e.* vanished from the sight of Raghu's men as suddenly as he had come, when the sacrificial horse was stolen. On this Châr. remarks—Indra went back as he had come *i. e.* without conquering Raghu. नातिप्रमनाः—प्रहृष्टं मनोऽस्येति प्रमनाः । अत्यन्त प्रमनाः अतिप्रमनाः । न

अतिप्रमनाः नातिप्रमनाः । The Comp. here is not with नञ्, in which case it would have been 'अनतिप्रमनाः' but with the word न which is different from नञ्, but has the same meaning; *cf.* नैकधा &c. सदोगृहम्–The house where sacrificial priests sit, hence, the sacrificial house. *Cf.* अग्न्यगार V. 25; and the word सदस्य. न्यवर्तत—Here Malli. supplies प्रति. Káli. seems to use the root वृत् with नि as a transitive verb. *Cf.* IX. 14.

S'l. 68. अभ्यनन्दत्—Congratulated, hailed with marks of affection. See ft.-note. शासन०—शासनं (order, message) हर्तुं शीलमस्य इति ०हारी a messenger तेन. हर्षजडेन—Moving slowly on account of joy. Malli. translates जड by शिशिर, meaning thereby that the hand was benumbed, as it were, with joy. कुलिश &c.–कुलिशात्कुलिशेन वा व्रणाः कुलिशव्रणाः तैरङ्कितम् । See ft.–note.

S'l. 69. महाक्रतूनाम्—*i. e.* the *As'avmedha* sacrifices. सोपानानां परम्परा सोपानपरम्परा ताम् । The word परम्परा has no derivation. See note on the word; II. 50. This is probably suggested by आरुरुक्षुः । ततान—'stretched out, constructed'; तन् to stretch, to spread successively; hence *to perform* (as a sacrifice).

S'l. 70. विषयव्या०—विषिण्वन्ति पुरुषं इन्द्रियाणि वा बध्नन्ति इति विषयाः तेभ्यः व्यावृत्त आत्मा (mind) यस्य. The reason is supplied by गलितवयसां इ० कुलव्रतम्. नृपतिककुदम्—Acc. case in apposition with सितातपवारणम् । नृपतेः ककुदं नृपतिककुदम्; the emblem or *insignia* of royalty. ककुद is properly the hump which distinguishes the full-grown Indian bull. Hence any distinguishing mark. According to Amara and Medini, the word is *mas.* and *neu.*; our poet, however, seems always to prefer the *neu.* gender. *Cf.* VI. 71. मुनिवन &c.—मुनिवनतरोश्छाया and not तरूणाम् । First because if we take the plu. the Comp. will be 'तरुच्छायम्' by the rule 'छाया बाहुल्ये' Páṇ. II. 4. 22; secondly because anchorites have their habitation fixed under the shade of some *one* tree. देव्या तया—with his renowned or famous queen. See ft.-notes. गलितव० कुलव्रतम्—*cf. supra* I. 8 (यौवने विषयैषिणां) and *infra* VIII. 10, 11.

CANTO IV.

S'l. 1. राज्यं—The kingdom with the full responsibility of government, sovereignty. दिनान्ते—In the case of Raghu means 'at the close of Dilîpa's days of sovereignty'. सवित्रा—सुवति प्रेरयति प्राणिनो विषयेषु इति सविता । It may also be derived from सू 'to give birth to', though not so preferably. In the Ṛigv. the sun (सवितृ) is very often spoken of either as 'the impeller', he who impels men to active work;

or as 'the producer, since when he rises in the morning, he produces afresh, as it were, the creation, swallowed up by nocturnal darkness. See Ṛigv. II. 38. In the Veda, the sun-god is represented by four deities, *viz.*, सूर्य, सवितृ, पूषन् and मित्र, being sometimes identified, at others, separated with slightly varying functions assigned to each. According to the Puráṇas, the seven rays of the sun, सुषुम्ण, हरिकेश, विश्वकर्मन्, विश्वकार्य, सम्पद्वसु, अर्वावसु and स्वराज्, supply heat severally to चंद्र, the नक्षत्रs, and to बुध, शुक्र, मङ्गल, गुरु and शनि. *Cf.* Váyu. Puráṇa Vol II. Chap. LIII. s'l. 7-13. If we take सवितृ as an *adj*. it may also refer to Dilîpa, meaning the father of Raghu. For a similar idea, *cf.* रुचिधाम्नि भर्तरि भृशं विमलाः परलोकमभ्युपगते विविशुः । ज्वलनं त्विषः कथमिवेतरथा सुलभोन्यजन्मनि स एव पतिः ॥ Śis'. IX. 13.

S'l. 2. पूर्वम्—During the time of Dilîpa; Malli. It may refer to the time of Raghu's यौवराज्य as well. अग्निरिवोत्थितः—अग्नि here refers to the feeling of jealousy and heart-burnings of the kings conquered by Dilîpa. Raghu was known to be mightier even than his father; and his accession to the throne was as unbearable to them as the flame of a long-smouldering fire. Or, ever since the advancement of the prince to the यौवराज्य, the fire of jealousy had already been consuming the hearts of the tributary princes, as he had to force them to acknowledge his supremacy as guardian of Dilîpa's sacrificial horses. See *supra* III. 38. But now that he actually occupied the throne, it took flame as it were. On this Malli. remarks—Though the असमापिका क्रिया 'निशम्य' has for its Nom. राजानः, and the समापिका क्रिया 'उत्थितः' अग्नि, yet by transference of epithets (उपचार) the hearing may be attributed to Agni, and so समानकर्तृत्व established; see, however, foot-note.

This śl. seems to be quite out of place here. It is connected neither with the preceding nor with the succeeding śl. If it is genuine, its proper place is either after śl. 15 or 20.

S'l. 3. पुरुहूतध्वजस्य—A festival in honour of Indra was held for five days, from the 8th of the bright half of Bhâdrapada to the 12th. Its chief feature was the erection of a post with a flag attached to it. For its size and other particulars, see ft.-note. पुरुहूत lit. he who is invoked by many, either for protection or in sacrifices; Indra. पुरुहूतध्वज originally meant the rain-bow (इन्द्रधनुः) which being the standard of fresh or retiring clouds was worshipped to show honour to Indra, the god of rain. The custom of worshipping Indra's banner, referred to by our poet here, is no longer observed

now, at least in the Deccan. उन्नयन &c.—When applied to Raghu: उल्लसिता नयनपंक्तयो यासां with eyes wide open through joy; when applied to इन्द्रध्वज, उद्ध्वं नयनपंक्तयो यासां with eyes turned upwards. अभ्युत्थान–(*a*) elevation, prosperity; (*b*) rising up; ननन्दुः–*Cf.* ft.-note (मुदिताः प्रजाश्च तेषां &c.). सप्रजाः—(*b*) because people take their children with them when going out to see sights.

S'l. 4. समनेव—See ft.-note. द्विरदगामिना—द्विरद इव गच्छति stepping as majestically as, when taken with reference to सिंहासन, and द्विरदैर्गन्तुं (marching accompanied by) शीलमस्य when taken with reference to अरिमण्डल. सिंहासनम्—सिंहाकारं सिंह इव वा आसनम् ; it is made of gold; when set with jewels, not being made of gold, it is called नृपासन or भद्रासन. *Cf.* Amara–'नृपासनं तु यद्भद्रासनं सिंहासनं तु तत्। हैमम्' । ०मण्डलं—the multitude or territory of.

S'l. 5. छायामण्डल—(*a*) The halo or circular orb of splendour; (*b*) circular shade. The word छाया has a double meaning here. Raghu's royal person was so majestic that an orb of glow was always visible about him. This the poet explains by supposing that Lakshmî, the goddess of fortune, attended upon him in an invisible form and her presence endowed him with unusual splendour, which was visible in the form of a halo of light round him. Again, when an umbrella is held over a person a छायामण्डल (circular shadow) is seen about him. And this छायामण्डल (note the pun on छाया which in this case means splendour) was seen round Raghu. So the poet fancies that Lakshmî held an umbrella over him. And when Lakshmî is made to serve the king with the umbrella, the only umbrella she could use would be the lotus-umbrella, the lotus being her special favourite. किल—indicates उत्प्रेक्षा, 'methinks,' 'as it seemed.' साम्राज्यदीक्षितम्—who had entered upon the vow of discharging the duties of an emperor. For दीक्षित see note on विवाहदीक्षाम् III. 33.

S'l. 6. परिकल्पितसान्निध्या—परिकल्पितं सन्निधिरेव सान्निध्यं यया; here ष्यञ् (य) is added to सन्निधि स्वार्थे by the Vârtika चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम्. अर्थ्याभिः—lit. not departing from अर्थ, *i. e.*, full of meaning, true. As a general rule much of the praise bestowed upon monarchs is flattery and is therefore meaningless. But as Raghu possessed virtues of every kind, anything said in praise of him was but simple truth. उपतस्थे—served with reverence, worshipped; Sarasvatî worshipped Raghu, because a king is supposed to be a divine being. For the senses in which स्था with उप is Âtm. see Sanj., and H. S. Gr. Chapter XI.

S'l. 7. मनुप्रभृतिभिः—मनु *i.e.* Vaivasvata Manu; see *supra* I. 11 and note thereon. मान्यैः—beloved and esteemed. This is used to indicate the superior excellence of Raghu. वसुन्धरा—the earth *i. e.* the people. Raghu's subjects were so much attached to him that their attachment seemed to be the first of the kind, the attachment of their predecessors for such worthy and excellent kings as Manu &c., not being comparable with it. Here the word वसुन्धरा is used, as the earth is metophorically spoken of as the wife of a king; *cf.* वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः। VIII. 83.

S'l. 8. हि—Malli. takes this हेतौ. It may also be taken अवधारणे। सर्वस्य हि of one and all, of all people without exception. युक्तदण्डतया—युक्तो दण्डो यस्य तस्य भावस्तत्ता तया। नातिशीतोष्णः—शीतं च उष्णं च गुणौ शीतोष्णे। अत्यन्तं शीतोष्णे अतिशीतोष्णे। ते अस्य स्त इति अतिशीतोष्णः। see *supra* note on ताम्रः II. 15. न अतिशीतोष्णो नाति०; a comp. सह सुपा. In the case of Raghu this means 'neither too kind nor too severe'. See ft.-note. नभस्वान्—नभोऽस्त्याश्रयत्वेनास्य। अधिष्ठातृत्वेन वा। वायुर्हि नभःस्वामी। तथा च वायुपु०—'शब्दाकाशबलानां च वायुरीशस्तथा कृतः।' इ०

S'l. 9. गुणाधिकतया—अधिकस्य भावोऽधिकता गुणानामधिकता तया। सहकारस्य—सह कारयति मेलयति द्वंद्वम्। A mango tree. It is difficult to see how the word has acquired this meaning. The mango tree is so called probably because its leaves are used in the marriage ceremony to cover the auspicious pots &c. Or poets represent it as the favourite resort of lovers on account of its constant association with the lovely *Mádhavî* creeper; hence (*i. e.* for bringing lovers together) it may have acquired that name.

S'l. 10. नयविद्भिः—The word नय is formed irregularly (बाहुलकात्) from नी + अच्; for by the rule 'श्रीणीभुवोऽनुपसर्गे' the proper affix for नी without a preposition is घञ् (अ) which gives the form नायः। नयं नीतिशास्त्रं विदन्तीति नयविदः। सद्—right policy, fair means; असत् crooked policy, foul means. उत्तरः—अतिशयेनोद्गत उत्तरः lit. higher; but since what is higher is reached later, it secondly means 'latter'.

S'l. 11. पञ्चानाम् &c.—The five elements are पृथ्वी, 'earth' अप् 'water', तेजस् 'fire,' वायु 'air' and आकाश 'ether'. Their qualities are:—शब्द of आकाश, शब्द and स्पर्श of वायु; शब्द, स्पर्श and रूप of तेजस्; शब्द, स्पर्श, रूप and रस of अप्; and शब्द, स्पर्श, रूप रस, and गन्ध of पृथिवी, the additional quality in each case being its special quality. See foot-note. नवं—possessed off fresh *i. e.* unprcedented vigour, prosperity &c.,

S'l. 12. चन्द्र—From चन्द् to be glad; see com.; according to those who treat the root as trans. चन्दतीति. अन्वर्थः-अनुगतोऽर्थमनुगतोऽर्थो येन

वा। Prâdi Samása; or Bah. राजा—राजते रञ्जयतीति। The poet here supposes राज् to mean 'to please', by poetical license. See Sanj.

S'l. 13. कामम्—an *ind.* implying 'unwilling assent.' अकामानुमतौ कामम् *Amara.* चक्षुष्मत्ता—चक्षुषी अस्य स्त इति चक्षुष्मान्। तस्य भावः। तु–is here used भेदे *i. e.* to show the difference between the two pairs of eyes he possessed. That Raghu had his physical pair of eyes, the poet has to admit. But these were not his real eyes. His true eyes were the *S'ástras* (the knowledge and wisdom obtained by a study of these); these assisted him in settling intricate questions and accomplishing great ends. शास्त्रेण—The Instrumental is either अभेदे (शास्त्र being identified with चक्षुः) or हेतौ. सूक्ष्म &c.—कार्याश्च ते अर्थाश्च कार्यार्थाः। सूक्ष्माः कार्यार्थाः सूक्ष्माकार्यार्थास्तान्दर्शयितुं शीलमस्येति तेन। See footnote.

S'l. 14. लब्ध &c.—Here लब्ध is a noun (the kingdom obtained from his father). प्रशमन giving stability to what is obtained, by the conciliation or removal of opponents; see com. स्वस्मिन् तिष्ठतीति स्वस्थः at ease. प्रशमन may also mean 'the measures of pacification' प्रशम्यते एभिरिति प्रशमनानि। See the s'l. quoted by Malli. लब्धानि प्रशमनानि येन स लब्धप्रशमनः। आदौ लब्धप्रशमनः पश्चात्स्वस्थः। 'Who was at ease after he had adopted proper measures to give peace to his kingdom.' पङ्कजलक्षणा—The lotuses are one of the characteristics, and not a special sign, of the autumn. But the poet makes special mention of these here, probably because of the idea of worship expressed in उपस्थिता. We are already told that the goddess of royal fortune waited upon Raghu with a lotus umbrella (s'l. 5); and now the goddess of autumnal beauty comes to worship him with actual lotuses. This is explained by 'पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव' &c ; *cf. infra* IX. 24.

S'l. 15. मुक्तवर्त्मा—Malli. takes this as the cause of सुदुःसहः। It is better to take this with व्यानशे. The प्रताप (heat in the case of the sun, and prowess in the case of Raghu) was already सुदुःसह, but the world was screened from it by the intervening clouds. But since the clouds became light now, they moved away from its route and fled. So that it spread through all quarters without obstruction. The meaning is that now that the rainy season passed off and autumn came, the other princes became uneasy dreading every moment an expedition of conquest by Raghu.

S'l. 16. जैत्रम्—जेतुं शीलमस्य जेतृ ; तदेव जैत्रं by adding अण् स्वार्थे; see com. प्रजार्थसाधने—Indra by his rainbow produced rain and thereby brought prosperity to the people. Raghu after the lapse of the

monsoons undertook an expedition of conquest and thereby brought wealth and prosperity to the people; he also performed sacrifices with that wealth and propitiated the gods who in their turn sent down rain. *Cf.* I. 26.

S'l. 17. पुण्डरीकातपत्रः—The lotuses bloom in autumn and are here poetically spoken of as the umbrella of शरत्. The white lotus is here chosen because the royal umbrella is of that colour. विकसत्काशचामरः—The Kás'a flowers look very much like chauries and are also white. *Cf.* Rit. III. 1. 2. विडम्बयामास—imitated, mimicked; see note on विडम्बितेश्वरः III. 52. पुनः—'but,' showing भेद.

S'l. 18. तदा—During *that* time, then only. The poet suggests by a hyperbole that Raghu's face was always pleasant to look at, while the moon was not so during the whole of the rainy season. It was *now* on the clearing up of the sky that the moon became as delightful to look at as Raghu's face. प्रसादसु०—may also mean delightful-faced on account of his benignity.

S'l. 19. विभूतयः—विशेषा भूतिर्विभूतिः affluence, excess. Fame is described by Sanskrit poets as white; and here the poet supposes the whiteness of geese, stars, &c. to be due to the excess of Raghu's white *i. e.* spotless fame. Geese, bright-shining stars, and lotus-abounding waters marked the advent of autumn. Whence, if not from Raghu's spotless fame, did they derive this whiteness ? See Sanj.

S'l. 20. इक्षुच्छाय &c.—इक्षुच्छाये (see Sanj.) निषत्तुं शीलमेषामिति । Malli. notices and explains the reading 'इक्षुच्छायानिषादिन्यः' but Dîkshita's explanation of this seems better. For he remarks—इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम् । इक्षुच्छायेषु आ समन्तान्निषादिन्यः sitting round the fields &c. This is perhaps the better reading. It is usual with cultivators of all times to grow round corn-fields in two or three rows, such useful plants as the sugarcane &c., which are not shady enough to screen the sun from the corn-fields and yet form a fence of sufficient strength round them. Village girls appointed to keep watch over the fields pass the noon-day hour in singing merrily, seated under the scanty shade afforded by sugar-canes, &c. Now so wide-spread was Raghu's fame and so deeply was he loved that the female guardians would every day sing in his praise. गोप्तुः—This supplies the reason why he was so much beloved. गुणोदयम्—A Vyadhikaraṇa Bah.; see Sanj.; such a Bah. though not directly sanctioned by Pâṇ. is often used by poets, but Vâmana remarks—'अवश्यं हि बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः'—A Vya. Bha. is, indeed, unavoidable when

the last member of the Comp. is a word like जन्म, वृत्ति &c. *Cf* 'आत्मजन्मानम्' V. 36. आकुमार &c.—कुमारं युवराजमारभ्याकुमारम्। also see Sanj. The whole is either an *adv.* modifying जगु: or an *adj.* qualifying यश: (the narrative of which was commenced even by boys).

S'l. 21. उदयात्—has a double sense here; rise and spread of power. कुम्भयोने:—This is the celebrated sage Agastya, who is said to have been born in a water jar. For the account of his birth along with Vasishṭha from the divine Mitra and Varuṇa, see ft.-note and Sâyaṇa on Ṛg. VII. 33. 11. Agastya is said to rest in the heavens in the form of the star 'Canopus' belonging to the constellation Argo Navis *i. e.* the lunar mansion कुम्भ। Agastya begins to rise at sunset when the sun is in सिंह (leo) *i. e.* in August, from the latter half of S'râvaṇa, just before the commencement of शरद् or autumn. महौजस:—Here there is a reference to the power of Agastya. See VI. 61 and note thereon. Agastya had once drunk off the whole sea. So dreading his power, as it were, water cleared up. See XIII. 36. चुक्षुभे &c.—At the approach of autumn, water lost its turbidity; it was transferred, as it were, fancies the poet, to the hearts of Raghu's foes. For they trembled to think that that was the season for him to set out on his conquering expedition.

S'l. 22. मदोदग्र—उद्गतमग्रमेषामिति उदग्रा: *lit.* prominent; hence formidable; मदेन उदग्रा: मदोदग्रा:. कूलमुद्रुजा:—Upapada Tat.; the roots रुज् and वह् take the affix खश् (अ) when preceded by उत्, and कूल in the Acc. as their उपपद; similarly कूलमुद्वह:. Words ending in a vowel, and the words अरुष् and द्विषत्, take मुम् (म्), when an affix, dropping ख, follows. See Sanj. लीलाखेलम्—खेलतीति खेल: लीलया खेल: लीलाखेलस्तम्। gracefully sportive. Here the poet, by means of three epithets, describes the changes worked in the bulls by autumn. The bulls had lost their flesh and their humps had dwindled away before the rains set in for want of pasture and the hard work they had to do in the rainy season. But now at the advent of autumn, all things being favourable, they grew in flesh and regained their spirits, and so began their butting sports, when grazing by the riverside.

S'l. 23. मदगन्धिभि:—मदस्येव गन्धो येषां ते मदगन्धय: तै: आहता:—struck, incited. असूयया—असूया गुणेषु दोषाविष्करणम्। Sid.-Kau. The *Saptaparṇa* trees naturally sent forth the rut-like scent from their flowers (*i. e. one* part) only; but the elephants, thinking that they did it to provoke them, as if in jealous emulation, poured ichor from the *seven* parts of their body. The autumn is the season when the

elephants are in rut. For the seven parts of tho elephant's body from which ichor exudes, see Sanj. and ft. note.

S'l. 24. आश्यान—P. p. of श्यै with आ; roots beginning with a conjunct consonant and ending in आ and containing य् व् र् or ल् change the त of the p. p. p. to न. See com. यात्रायै नोदयामास—The autumn held out before Raghu peculiar facilities for carrying on a compaign and thus actuated him, as it were, to undertake an expedition. The beasts of burden (the bulls especially) were now in full spirits, the war-elephants in their ruttish condition were eminently fitted for fighting, the rivers had become fordable and the roads being dried up would afford easy passage to Raghu's troops.

S'l. 25. वाजिनीराजनाविधौ—नीराजना see ft.-note; it may also be derived fr. राज् with निर् with the aff. अन (युच्) added भावे; the act of decoration. It is a kind of military and relegious ceremony performed by kings on the 9th of A's'vina, or on the 8th, 12th or 15th day of the bright half of Kârtika, before taking the field. It consists in the general purification of the king's *Purohita*, the ministers and all the various component parts of the army, together with the arms and implements of war, by offering oblations to the sacred fire, waving lights before idols, &c., and reciting the sacred *mantras*. वाजि here stands for both a horse and an elephant, possessed of auspicious signs. The ceremony is called 'वाजिनीराजना' because the lustration of the horse and the elephant is its essential part. *Cf.* लक्षणयुक्तं तुरगं द्विरदवरं चैव दीक्षितं स्नातम् । अहतासिताम्बरगन्धस्रग्धूपाभ्यार्चितं कृत्वा । आश्रमतोरणमूलं समुपनयेत्सान्त्वयन् शनैर्वाचा। × × यद्यानीतस्तिष्ठेद्दक्षिणचरणं हयः समुत्क्षिप्य । स जयति तदा नरेन्द्रः शत्रूनाचिराद्विना यत्नात् ॥ &c. Varâbamihira's Bṛ.-Sam., chap. 44. See ft.-note. The five kinds of नीराजना are—पञ्चनीराजनं कुर्यात्प्रथमं दीपमालया । द्वितीयं सोदकाब्जेन तृतीयं धौतवाससा । चूताश्वत्थादिपत्रैश्च चतुर्थं परिकीर्तितम् । पञ्चमं प्रणिपातेन साष्टाङ्गेन यथाविधि ॥ For other particulars See Pad. P. उत्तरखं. chap. 107; Agni. P. chap. 267. प्रदक्षिणार्चि &c.—प्रगता दक्षिणां दिग्यया सा प्रदक्षिणा; by the rule प्रादिभ्यो धातुजस्य &c., Várt. on Páṇ. II. 2. 24. प्रदक्षिणा अर्चिः प्रदक्षिणार्चिः । सैव व्याजस्तेन । विशेषेणाजान्ति क्षिपन्ति (outwit, deceive) अनेनेति व्याजः; under the disguise of the flame moving to the right. Expounding the Comp. thus is free from any grammatical difficulty.

S'l. 26. मूलप्रत्यन्तः—मूल the metrapolis or capital; प्रत्यन्त the border forts protecting the city. शुद्धपार्ष्णिः—पार्ष्णि the rear. He had taken adequate measures to guard his capital and the frontier forts, and so, feared no attack from behind or attack on his capital in his absence.

श्रयान्वितः—Accompanied by good fortune. This was because he had propitiated the gods before starting. See ft.-note. षड्विधं—See Sanj. and foot-note. The six kinds of soldiers are:-- (1) *Maulas* or those that are well-born and hereditary servants of the king; (2) *Bhṛityas* or those paid by the king; (3) *Suhṛits* or those who belong to his allies, or those who are well-disposed towards him, *i.e.*, on whom he has no claim such as tie of blood or service; (4) *Śreṇis* or forces levied on occasions of war; mercinaries; (5) *Dvishads* or the forces of the kings inimically disposed towards his enemy; (6) and *Âṭavikas* or the foresters. These last are cruel, rapacious and hardy, and therefore best suited to lead an attack. See Hit. III. 96 and Kám. Nît. VIII. 23.

S'l. 27. वयोवृद्धाः—The elderly women with husbands living (and not young girls as in II. 10, as this was not an ordinary tour) scattered fried rice over him by way of expressing good wishes, as they alone could do it. लाजैः—is *mas.* and pl. क्षीरोर्मयः—The waves of the milky ocean. The word ऊर्मि is both *mas.* and *fem.*; but it is preferable to have it here in the *fem.* that it may compare well with पौरयोषितः। The allusion here is to the churning of the milky ocean, when Vishṇu supported and kept in position the mount Mandâra by his arms. See Bhág. P. VIII. 7. 12.

S'l. 28. प्राचीम्—प्र प्रथममञ्चति प्राप्नोति सूर्यमिति प्राची। प्राचीनबर्हिषा—Raghu was Indra's equal; so he commenced by making the east feel his power. See ft.-note. तर्जयन्—Pres. p. of तर्ज् which belongs to the 1st and the 10th classes. The former is Par. and the latter A'tm., so that the one would give तर्जन् and the other तर्जयमानः। To defend the form तर्जयन् (see also XII. 41) Malli. quotes Vâmana who remarks—"Roots which are अनुदात्तेत् may be Par., because Pâṇ. when he says 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' himself indicates that mere अनुदात्तेत्त्व does not always give the A'tm. For the root चक्ष्, though it has an अनुदात्त इ, has an additional indicatory ङ् to give it the Âtm. Hence तर्ज् and भर्त्स् may be Par." Bhaṭṭoji's explanation is decidedly better. He takes तर्जयन् as the pre. p. of the causal of तर्ज्; केतवस्तर्जन्ति, 'the flags menace', and Raghu went on causing them to menace (केतुभिस्तर्जयन्ययौ). *Cf.* 'तर्जितः परशुधारया मम' XI. 78.

S'l. 29. घनसन्निभैः—सन्निभ properly means that which appears or shines; while the meaning wanted here is 'equal or like to.' Amara says that words like निभ, संकाश &c. express this meaning when they form the latter members of compounds–स्युरुत्तरपदे त्वमी। निभसंकाशनीकाश-प्रतीकाशोपमादयः॥ So this is a नित्यसमास which has no स्वपदविग्रह. We

must, therefore, explain घनानां तुल्यैः । See Malli. on 'प्रफुल्लतापिच्छनिभैः' S'is'. I. 22. Malli. says the elephants resembled the clouds वर्णतः (in colour), क्रियातः by their action, *i. e.*, by their pouring down the rain of rut, and परिमाणतः *i.e.* in size (the hugest of the lot being chosen for war-service). भूतलम्—तल is both *mas.* and *neu.*; here it is *neu.* as it will compare better with व्योम.

S'l. 30. प्रतापः—technically means 'the pre-eminent majesty' of the king due to his having ample resources at command. This makes his enemies dread him; *cf.* प्रतापावनतसमस्तसामन्तचक्रः Kâd. p. 1. According to Vall. it means here the report of Raghu's approach which struck terror into his enemies' hearts. चतुःस्कन्धा—चत्वारः स्कन्धा यस्याः सा । चतुःस्कन्धेव may also be taken as a Comp. word. The four divisions meant here are those poetically given by the poet (the first three having done the work of striking terror into the hearts of the enemies like the fourth), and not the usual four divisions of any army. चमूः—An army consisted of four divisions (1) chariots ; (2) elephants; (3) horsemen; and (4) foot-soldiers. A चमू consists of 729 elephants, as many chariots, 2,187 horse-warriors, and 3,645 foot-soldiers. But this technical meaning is not intended here. 'चमूः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषित ' इति मेदिनी ।

S'l. 31. मरुपृष्ठानि—म्रियन्ते भूतान्यस्मिन्निति मरुः a waterless place, an arid tract or desert. मरूणां पृष्ठानि (surfaces) मरुपृष्ठानि । उदम्भांसि—उद्गतानि अम्भांसि येषु तानि with waters springing or spouting up. शक्तिमत्त्वात्—on account of his having the power and means to do it. Some take शक्ति in the sense of योगबल 'superhuman power'—Raghu did all this without having had to use human efforts, such as digging out wells, building bridges &c.; see ft.-note.

S'l. 32. पूर्वसागर &c.—पूर्वस्यां दिशि भवः पूर्वः । पूर्वः सागरः पूर्वसागरस्तमवश्यं गच्छतीति पूर्वसागरगामिनी तां; or गमिष्यतीति गामिनी पूर्वसागरं गामिनी पूर्वसागरगामिनी ताम् ।

गङ्गामिव भगीरथः—भगीरथ may be called the Indian Hercules. Sagara, an ancient king of the solar race, determined on performing 100 *As'vamedha* sacrifices. When he commenced the 100th sacrifice, the horse that was loosened was carried away by Indra. The 60,000 sons of Sagara, being commanded by their father, searched throughout the world for the horse but in vain. At length they excavated the earth, entered the nether regions and found the horse grazing by the side of the sage Kapila. Upon this they rashly charged him with having stolen the horse, whereupon the sage at once reduced them to ashes with the fire of his wrath. Subsequently Sagara came to know that his sons could only obtain salvation by being purified with the water of Gangâ, who then watered the plains of heaven

alone. Now it was no easy task to induce Gangâ to come down to the humbler regions of the earth. So Sagara, his son Asamañjasa, and his grandson and great-grandson Aṃs'umân and Dilîpa, all died without being able to effect the descent of the celestial rivers and the sons of Sagara, all the time, continued to be mere heaps of ashe; At length Bhagîratha, his great-great-grandson, succeeded, by his long-continued austerities, in propitiating Brahmâ, who told him to propitiate S'iva, since he alone was able to sustain on his head the current of the heavenly river. S'iva also was pleased with the penance of Bhagîratha, granted him his prayer, and called upon Gangâ to descend upon his head. Gangâ, imagining in her pride that she would bear down even S'iva, fell upon his head with tremendous force, but had to wander through the labyrinths of S'iva's matted hair for one year. At length being liberated by S'iva at the entreaties of Bhagîratha, the river descended upon the earth, and all the gods and other divine beings came to behold the wondrous sight. After this Bhagîratha directed his chariot towards the sea and the Ganges followed him as far as the *Sagar Kuṇḍa* and thence entering the Pâtâla watered the ashes of Sagara's sons, who were at once purified by the holy water and their souls ascended to heaven. The whole story is given in Râm. I. 35–44.

S'l. 33. Raghu's march through the eastern kingdoms is herein compared to the passage of an elephant through a forest. As an elephant marches straight on, smashing the trees that come in his way, so Raghu marched on. subduing ordinary kings and uprooting those that had the daring to defy him. The eastern kings, it seems, had given special offence to Raghu. For his treatment of other kings was marked with generosity and leniency; they were उत्खात-प्रतिरोपित and not उत्खात alone. त्याजितैः—Some grammarians include roots like त्यज्, मुच् &c. in the list of the द्विकर्मक roots on the authority of च in Pâṇ.'s अकथितं च । And Kâli. uses the root त्यज् as such; *cf.* XV. 58; Kum. VII. 14; Meg. II. 36. Others do not hold this view. Kaiyaṭa says गवा पयस्त्याजयति । *Cf.* also Bhaṭṭi—संत्याजयांचकाराथ सीतां त्रिंशतिबाहुना । फलम्—(*a*) profits *i. e.* the treasure; (*b*) fruits. उत्खातैः—(*a*) dethroned; (*b*) uprooted. भग्नैः—(*a*) defeated; (*b*) destroyed. उल्बण—clear; well-marked.

S l. 34. पौरस्त्यान्—The Mat. P. mentions the following as the countries situated in the east: 'अङ्गा वङ्गा मद्गुरका अन्तर्गिरि बहिर्गिरि । प्राग्ज्योतिषाश्च पुंड्राश्च * * * * । सुह्मोत्तराः प्रविजया मार्गवागेयमालवाः ॥ Adhyâya 113; see also Máh. Bhár. Sabh. P. Adh. 30. जयी—This shows that being always victorious he reached the sea-coast without having sustained a single defeat. उपकण्ठम्—उपगतः कण्ठमुपकण्ठः (Prádi Sam.) तम् । महोदधेः—उदकानि धीयन्तेऽस्मिन्नित्युदधिः । महानुदधिर्महोदधिः ।

Śl. 35. अनम्राणां समु०–The fate of some of the eastern kings served as a warning to the Suhmas; it showed that Raghu was the समुद्धर्ता of the अनम्र alone. सुह्मैः—The people of the Suhma country which was situated to the west of Vaṅga. It was so called after Suhma, the fourth son of Bali. Its capital ताम्रलिप्त, also called तामलिप्त, दामलिप्त' ताम्रलिप्ती and तामलिप्ती (see Hem. IV. 45) has been long identified with the modern Tumlook, on the right bank of the Cossya (here called Rûpanárâyaṇa) which is the Kapis'á of Kâlidâsa. In ancient times it was situated closer to the sea than at present, and was a place of considerable maritime trade. In the Máh. Bhâr., however, Tâmralipta is mentioned as a separate country from Suhmades'a (See Sabh. P. XXX. 24, 25), which, therefore, seems to have included western Midnapur only. But in later times its extent was undoubtedly greater, as Tâmralipta is mentioned by many writers as its capital. According to the commentator of the Mahábhárata, the Suhmas were also called Râdhas (*Vide* Sabh. P. XXX. 16), which is the name of Western Bengal and from which the Râdhi Brâhmaṇas take their name. It probably included Bardwân, (Vardhamâna) Bankoora (Mallabhûmi), and Beerbhoom (Vîrabhûmi) as no separate mention is made of these districts in early works. Vall. and Sum. explain सुह्मैः as ब्रह्मदेशीयैः राजभिः. वृत्तिम्—वर्तते अनयेति वृत्तिः; behaviour, the action. वैतसीम्—The Suhmas lived in a country abounding in the cane-plants growing along the banks of the Ganges. Thus they had every day an opportunity to see how big trees resisting the force of the current were borne down by the river while the supple cane was spared, and to learn thereby the safest course of action in case of an invasion by a more powerful enemy. The simile is therefore appropriate in this respect. See ft.-note.

Śl. 36. वङ्गान्—The kings of the Vaṅga country. See Sanj. on सुह्मैः, and ft.-note. The country of Vaṅga or Eastern Bengal lay to the west of Tipperah. It must not be confounded with Gauḍa (गौड) or Northern Bengal. In the Mâdhavachampû the two countries are clearly distinguished and Vaṅga is described to be that country through which the Padmá and the Brahmaputrá flow. And this will be clear to us if we remember that the main channel of the Brahmaputrâ originally flowed through Mymensing. The passage is important inasmuch as it introduces the word Vaṅga, from which Bengal is derived, and which is applied as a nickname by Calcutta people to the people of Eastern Bengal. Kálidása here speaks of the branches of the Ganges, so it seems that Vaṅga included the sea-coast of Bengal. It is also called *Samatata* or plains. The word occurs in

Varáhasamhitá, XIV. 6 along with Odra (Orissa) and Prâgjyotisha (Kamroop), but without any indication of its position. Hiouen Thsang does not make mention of Vaṅga, but in its place speaks of *samatata*. And we know that the Gangetic doab (Kuru Pâñchâla) was known by a similar name, Samasthalî. So it seems beyond doubt that Samatata was Vaṅga. The principal old towns of this province are the early Mahomedan capital Suvarṇagrâma (Sonârgaum) or 'the golden village' near Painam, and Vikramapura or 'the capital of Vikrama', now the name of a Purganah. Vaṅga in old Sanskrit means 'tin,' and it occurs in this sense in literature. Now tin is not found in Bengal, but in Malaya, Pegu, China and especially in the island of Banka in the East Indies It is probably so called because it was known to the Hindoos through Vaṅga or Eastern Bengal. Hence it must have had a considerable maritime trade from the earliest times. नेता—साधु नयति सेनामिति–a skilful general. Because he was always victorious in land fights as well as in naval fights. नौसाधनोद्यत–उद्यत 'prepared to offer resistance.' जयस्तम्भान्–जयसूचकाः स्तम्भा जयस्तम्भाः 'pillars commemorating victory.'

S'l. 37. आपादपद्मप्रणताः—(*a*) पादः पद्ममिव पादपद्मं तन्मर्यादीकृत्य आपादपद्मं प्रणताः bending low as far as his lotus-like feet; (*b*) पादस्थं पद्मं पादपद्म आ पादपद्मं प्रणताः bending low (by the weight of their ears) to the lotuses at their roots. The paddy fields are covered over with water during the rains and often abound in lotuses. *Cf.* Kir. IV. 4 'तुतोष पश्यन्कलमस्य सोऽधिकं सवारिजे वारिणि रामणीयकम्'। उत्खातप्रतिरोपिताः–applies both to ते and to कलमाः । The paddy is a kind of corn first sown in चैत्र or वैशाख in burnt soil and after a month or two transplanted to a softer soil, full of water. When thus transplanted the paddy has a luxuriant harvest. To understand the appropriateness and force of the simile we must suppose that the princes were replaced on their thrones by Raghu after they were defeated and dethroned. Then struck by the magnanimity of the victor and overcome by gratitude, they came to him with presents, and prostrating themselves before him, offered them. The simile here is appropriate both as regards time and place. The paddy flourished in water and so did the Vaṅgas, who were great navigators (नौसाधनाः) and Raghu attacked them at a time when the paddies were probably bent low on account of the weight of corn.

S'l. 38. कपिशाम्—See note on s'l. 35. उत्कल—The country of Utkala or Odra (Orissa) lay to the south of Tâmralipta, and from the present Śl. seems to have extended up to the river Kapis'á. Odra

is probably the ancient name representing the aboriginal tribes of the country. It is mentioned in the Mâhâbbârata among the Indian provinces along with Videha and Támralipta and in the list of the southern conquests of Sahadeva. In the Brih. Saṃ., however, it is mentioned as a different country from Udra. The chief town of this province 'Cuttak' is said to have been founded by Nṛipakesarî in the tenth century. It was probably better known as Padmávatî. Jaipur (Yajñapura) on the borders of the Balsor (Bales'vara) district, and the city of the celebrated temple of Bhuvaneshvara in the Purî district, are said to be the older capitals of the district. The most important place, however, from a Hindoo point of view, is the town of Purî, the site of the far-famed temple of Jagannâtha. Its celebrity, however, dates from comparatively recent times, as no notice of it is found in the Mahábbhárata or the earliar Purâṇas. उत्कलादर्शितपथः—This shows that the Utkalas easily yeilded to Raghu and assisted him in his passage towards Kaliṅga. कलिङ्गाभिमुखः—The country of Kaliṅga lay to the south of Odra and extended to the mouths of the Godávarî. In the time of the Mah. Bhár. it seems to have included Odra, as the river Vaitaraṇî, which runs by Jaipur, is clearly stated in one place to be in Kaliṅga. It did not generally extend beyond the Godâvárî, as its mouths are mentioned to have been in the possession of the A'ndhras. According to Daṇḍin its capital Kaliṅganagara was at some distance from the sea-coast, inasmuch as he says that the king of Kaliṅga went out to pass some days at the seaside, when he was taken captive with his daughter by the king of A'ndhra (see Dk. Ull. 7). The capital was, therefore, not at Kaliṅgapattana, on the north, nor probably at Vizagapattam (Vijayapattana) but at Rájamahendrî on the south, as it is at some distance from the sea and borders on A'ndhra-deśa. The Kaliṅgas are described as having sprung from Kaliṅga, the son of Dîrghatamas, and his wife Sudeshṇâ. It is thus described in the Tantras—जगन्नाथात्पूर्वभागे गङ्गातीरान्तगः शिवे । कलिङ्गदेशः संप्रोक्तो वाममार्गपरायण : ॥

S'l. 39. महेन्द्रस्य—This may mean by लक्षणा the lord of Mahendra or the mountain itself, since the humiliation suffered by the mountain was also suffered by its lord. By Mahendra is meant the chain of mountains that extends from Utkala or Orissa and the Northern Circars to Gond-vana. See Wilson's Vish. P. p. 174. It is one of the seven principal mountain chains of India. Genera Cunningham (see his Ancient Geography of India p. 516) identifies

this mountain with Mahendra Mâle which divides Ganjam from the valley of Mahânadî. According to Anndoram Borooah, however, it included the whole of the eastern Ghâts between the Mahânadî and the Godâvarî. Kâlidâsa calls the king of Kalinga 'lord of Mahendra,' and Kalinga was not limited to the country about Ganjam but extended upto the Godávarî. The present town of Rájamahendrî on the Godâvarî probably originally represented the capital of the Lord of Mahendra. तीक्ष्णम्—(*a*) unbearable (प्रताप); (*b*) sharp (अङ्कुश). न्यवेशयत्—(*a*) stamped; (*b*) drove in. यन्ता—may also refer to Raghu 'the controller' *i. e.* chastiser of the haughty. गम्भीरवेदिनः—गम्भीरं वेदितुं शीलमस्य । This is a technical name for a king of elephants. According to a Śl. quoted by Châr. from the Pâlakápya (see-ft. note), and another quoted by Malli. from the Râjaputrîya, a Gambhîravedî elephant is one who is not easily sensible to wounds, cutting of flesh or actual spilling of blood from his body. According to another quotation given by Malli., an elephant who is slow in understanding even well-understood signs is called गम्भीरवेदी.

S'l. 40. प्रतिजग्राह—प्रतिग्रह् usually means 'to accept;' here it means 'to oppose, to meet or receive in a hostile spirit.' The root occurs again in this sense in VII. 36. कालिङ्गः—the king of the Kalingas. As this signifies one individual, the अण् is retained.

पक्षच्छेदोद्यतम्—For allusion see *supra* III. 60. This epithet also applies to Raghu. पक्ष means the allies, 'the forces on the side of the enemy;' पक्षाणां अरिमित्राणां छेदः &c. For the recurrence of the same thought, *cf.* 'शमितपक्षबलः शतकोटिना ' &c. IX 12. शिलावर्षी—शिलाःrocks, hillocks. Kalinga was like a mountain of yore. For he fought with huge elephants who resembled in colour, size and strength, the hillocks thrown by the mountains upon Indra. *Cf.* VI. 54.

Śl. 41. काकुत्स्थः—ककुत्स्थस्य गोत्रापत्यं पुमान्काकुत्स्थः । The descendant of Kakutstha. For the allusion, see VI. 71–73 and note under 71; also the quotation from Bhág. P. given in the ft.-note, p. 146; also Hariv. Chap. X. नाराचदुर्दिनम्—नराणां समूहो नारम् । नारमाचामतीति नाराचः । an arrow made wholly of iron or steel (and therefore surely killing by entering deep into the body). दुर्दिनम्—means by लक्षणा a shower. This answers the purpose of a bath. सन्मङ्गलस्नातः—मङ्गलाय स्नातः म०; or मङ्गलेन मङ्गलद्रव्यमिश्रेण जलेन सर्वौषधिजलेन वा (see Sanj.) स्नातः मङ्गलस्नातः । सत् यथाविधि मङ्गलस्नातः सन्मङ्गलस्नातः । It is necessary according to the Sástras to take an auspicious bath before taking possession of श्री. The poet fancies that this was furnished in the

present case by the shower of iron arrows (a bath quite befitting a warrior).

S'l. 42. दलैः—by means of leaves, *i. e.* drinking bowls or vessels made of the leaves. This ought to be construed with पपुः and not रचित, as S. P. Pandit would have it. आपानभूमयः—आ समन्तात्संभूय वा पिबन्त्यत्रेति आपानम् । आपानस्य भूमयः &c. This is a technical name for a drinking place. शात्रवं च पपुर्यशः—The fact that Raghu's soldiers had their carousings there without the least molestation from the enemy shows that they had inflicted a crushing defeat upon their foes. So that, thinks the poet, along with the wine they quaffed there, they also drank off the fame of the enemy; *i. e.* by defeating the enemy they deprived him of his fame as a skilful warrior. Or शात्रवं may mean 'शत्रुजयोत्पन्नम्.' They drank in the fame springing from their defeat of the enemy, *i. e.* got additional fame. *Cf.* II. 69, VII. 60. Bhaṭṭoji Dîkshit and Jñánendrabhikshu read व for च (शात्रवं व पपुर्यशः), and Bhaṭṭoji remarks that this is quoted as the poet's reading by the old commentators of Amara. Here व stands for इव 'like' (though Kâli. is not likely to use it thus), शात्रवं यश इव पपुः, the likeness lying in the purity of the two—the wine they drank was simply unfomented coconut-juice, which was therefore clear and transparent; and the fame they obtained was also pure *i. e.* not sullied by defeat. *Cf.* Med. ' व प्रचेतसि जानीयादिवार्थे तु तदव्ययम्' । This reading is better inasmuch as it gives a more beautiful meaning.

Śl. 43. धर्मविजयी—A conqueror for religious purposes, *i. e.* for the sake of offering sacrifices &c. Three kinds of conquerors are mentioned by Sanskrit writers:(1) धर्मविजयी or a 'righteous conqueror' is one who takes the wealth of a conquered king but raises him to his throne again; (2) the conqueror who deprives him of his wealth and royalty as well, but spares his life is लोभविजयी; (3) and one who robs him of all these three is असुरविजयी. See ft.-note. नृपः—The protector of men. An epithet peculiarly happy, as it comes after धर्मविजयी. न तु मेदिनीम्—Mallinátha's remark on this seems to be unnecessary, as the reason of this is given by the poet himself by describing Raghu as धर्मविजयी.

Śl. 44. वेलातटेन—वेला is the land covered by the waters of the sea at high tide. तटेन—by the coast-line of the sea. फलवत्पूगमालिना—फलवतां पूगानां मालास्त्यस्येति तेन । अगस्त्याचरिताम्—आचरिता सेविता resorted to. *Cf.* in this sense, 'श्वापदाचरिते वने' Mah. Bhâr.; 'परेताचरितां दिशम्' Râm. अनाशास्यजयः—अनाशास्यो जयो यस्य 'to whom

victory was not a thing to be sought after,' *i. e.* to whom victory came of itself. See Sanj. It may also mean 'over whom victory was not to be hoped for', आशास्य is derived from शास् with आ Âtm., to wish for. [The rule 'शास इदङ् हलोः' Pâṇ. VI. 4. 34-(the root शास् changes its आ to इ when followed by अङ् or by an affix beginning with a consonant and having an indicatory क् or ङ्-applies to शास् Paras. meaning 'to introduce, to order' &c., from which we have the form आशिष्यः].

Śl. 45. सैन्यपरिभोगेण—The army enjoyed a cool bath in the river and the water bore scent of the rut of the elephants in the army as they plunged into it. Now the rivers are poetically considered as the wives of the sea (*Cf.* XIII. 9) and as such must be faithful to their lord. But here Kâveri bore marks of her sporting with others and so made the sea suspicious, as it were, of her virtue. गजदानसुगन्धिना—Malli. holds a long discussion on this and considers the form ०सुगन्धि a poetic license. According to the Vârt. quoted and interpreted by him the smell must be natural to have the समासान्त इ; and since the दानगन्ध, referred to here, is not the natural smell of water the form should have been सुगन्धः। The supposition that we have the मत्वर्थीय affix इन् here, will also not do, because a मत्वर्थीय is prohibited after a Karm. See Sanj. The word नैसर्गिक, however, is not to be found in the Mahâ.-Bhâshya or the Vṛitti, and grammarians like Kaiyaṭa, Bhaṭṭoji, Nageśabhaṭṭa, &c. do not hold such a view. And Mallinâtha's criticism, though he has on his side Bhaṭṭi who says 'आघ्रायि वान्गन्धवहः सुगन्धस्तेनारविंदव्यतिषङ्गवांश्च' II. 5. seems to be out of place See ft.-note and Gr. § 256 (*c*). कावेरी—A river of Southern India. It rises in the Western Ghauts and falls into the Bay of Bengal.

Śl. 46. विजिगीषुः—Simply means 'the conqueror,, 'one who had set out on a tour of conquest,' and does not imply that he longed for victory. See śl. 44. मारीचोद्भ्रान्त &c.—मरीचानां विषयो मारीचः the land of मरीच the black-pepper creepers; हारीताः—हारीत is a kind of parrot (the wood-pigeon, according to some) feeding on the leaves of the pepper-creepers; *cf.* पल्लविके भोजय मरीचाग्रपल्लवदलानि भवनहारीतान्। Kâd. p. 281. मलयाद्रेः—मलयाख्यो मलयश्चासावाद्रिश्चेति वा तस्य। The mountain which forms the southern part of the western Ghâts. See below śl. 51, note on मलयदर्दुरौ. Malaya especially abounds in sandal trees and is famous for its cool breezes; the place, therefore, was a pleasant one for the jaded army to halt. उपत्यकाः—the adjoining sites.

S'l. 47. तुल्यगन्धिषु—Malli. defends this by referring to the Várt. 'सर्वादेश्च'; but the accuracy of his defence may be questioned as this does not begin with सर्व, while the instances given in the Bháshya all begin with सर्व. We may, therefore, expound तुल्यस्य गन्धस्तुल्यगन्धः स एषामस्तीति तुल्यगन्धिनस्तेषु । मत्तेभ—मत्त is used to indicate the presence of ichor on the temples of the elephants. ससञ्जुः—shows the great size and number of his elephants. The dust of cardamom seeds was raised by the hoofs of the horses, but so great was the obstruction caused by the compact line of his huge elephants, that it could not escape into the sky, but got stuck to the wet temples of the elephants.

S'l. 48. भोगिवेष्टन &c.—Serpents are supposed to coil round the sandal trees, being attracted by their sweet smell. अस्रसत्—स्रंस though A'tm. is Paras. when it takes the 2nd variety of the Aorist. ग्रैवम्—ग्रीवासु भवं ग्रैवम् tied round (not born on) the neck; the metal neck-chains round the neck. 'ग्रीवाशब्दो धमनिवचनस्तासां बहुत्वाद्बहुवचनम् । (सत्ता भवत्यर्थो गृह्यते न जन्म') Vṛittikâra. त्रिपदीछिदाम्—त्रयः पादा अस्या इति त्रिपदी (the foot-chain), formed irregularly like कुम्भपदी according to the Sid.-Kau. which includes त्रिपदी under the कुम्भपदी list. According to the Vṛittikára we have two forms त्रिपाद् and त्रिपादी. See ft.-note.

'The poet means that elephants, who were so strong that they would have broken their foot-chains, were kept on their spots by the mere ropes tied round their necks, because the ropes were very firmly tied to the sandals on account of the grooves being so well-adapted to them; and because the odoriferous exhalations given out by the sandal trees were so charming to the elephants that they did not tear off neck-ropes.' S. P. Pandit.

S'l. 49. दिशि मन्दायते &c —अमन्दं मन्दं भवति मन्दायते becomes dim; Malli. derives this with the affix क्यष् which takes the Âtm. optionally; so according to him the form मन्दायति will also be correct. But according to the Bhâshya, which is followed by Kaiyaṭa, Bhaṭṭoji and others, क्यष् is to be affixed to लोहित and words with the affix डाच् (*i. e.* आ) and क्यङ् to the other words found in the list लोहितादि. Hence क्यङ् is the only correct affix and मन्दायते is the only correct form. रवेरपि—Even of the sun. When in the winter solstice the sun apparently moves from the north towards the south, the heat is mitigated. So the poet fancies the southern quarter to be invincible, since even the heat of the sun is subdued in that quarter. तस्यामेव—in the very quarter the Pâṇḍyas found Raghu's प्रताप unbearable *i. e.* it did not diminish. पाण्ड्याः—The derivation of the word given in the com. seems to be an interpolation. For ड्यण् being a तद्राज affix

ought to disap pear in the plural by 'तद्राजस्य बहुषु—' Pâṇ. II. 4. 62. Malli. has correctly applied the Sútra in other places and he could not have misapplied it here. It may be derived after Bhaṭṭoji— पाण्डूनां राजा पाण्ड्यः पाण्ड्ये साधवः (well-disposed towards) पाण्ड्याः the partisans of Páṇḍya *i. e.* his people (warriors)—कथं तर्हि–तस्याभेव रघोः पाण्ड्या इति । पाण्ड्ये साधव इति समाधेयम् Sid. Kau. Páṇḍya is the name of a country in the extreme south of India and lying to the south-west of Chola–deśa. The mountain Malaya and the river Támraparṇî fix its position indisputably; *cf.* Bâl· Râm. III. 31· In the time of Kâlidâsa it must have extended from the banks of the Kâverî to the shores of the Indian ocean, as he says that its capital was 'Serpent town' (VI. 59) which must be the same as Negapattam (Nágapaṭṭana) 160 miles south of Madras The town of Madhurá was founded some centuries after by king Kulaśekhara. The holy island of Rámeśvara belonged to this kingdom. The Mah. Bhár. speaks of Kumáris in this country which evidently seems to refer to Cape Comorin and shows that the principality at one time included part of the Malabar Coast, as independently testified by a Greek writer. In the same work we also find mention made of a mountain, Ṛishabha, in it. It is very likely a summmit of the Malaya mountains.

Śl. 50. ताम्रपर्णीसमेतस्य—Támraparṇî is a small but celebrated river flowing past Pallamcotta and falling into the gulf of Mânár near the small town of Punakail. The place where it joins the sea is famous for its pearl-fisheries. Here the poet speaks of the union of the sea and the river, his wife, leading to the production of pearly treasures, which constitute the glory of the land. मुक्तासारम्—see Malli.; or मुक्ता एव सारः स्थिरांशस्तम् । यशः स्वमिव—The point of similarity is whiteness—real in one case and supposed in the other.

S'l. 51. निर्विश्य—*i. e.*, having enjoyed their scenes and productions. स्तनाविव—The simile here is bad as far as Raghu is conerned since he was never given to lust. दिशस्तस्याः—*i. e.* of the South. मलयदर्दुरौ—The two mountain chains in the country of the Pâṇḍyas. They are the southern portions of the western Ghâts. The Malaya is also reckoned to be one of the seven Kulaparvatas. The Rag. and the Mv. tell us that the slopes of the Malaya mountain are encircled by the river Káverí. In the Bál. Rám. the mountain is said to abound in cardamoms, pepper, sandal and betelnut trees, which are all found in abundance in most southerly India. We can therefore safely identify it with the southern portion of the Ghâts

running from the south of Mysore and forming the eastern boundary of Travancore. Kálidása in this śl. calls the mountains Malaya and Dardura the breasts of the earth, and Daṇḍin describes the southerly breeze as cool with the embrace of sandals on the sides of the mountain Dardura. The two mountains are also spoken of in one connexion in the Mârk. P. Dardura, therefore, must be that portion of the Ghâts which forms the south-eastern boundary of Mysore. The sources of four rivers are placed in this chain, *viz.* Kṛitamâlá, Tâmraparṇí, Pushpajá and Utpalâvatî.

S'l. 52. असह्यविक्रमः—सोढुमशक्योऽसह्यः विक्रमो यस्य। सह्यम्—One of the seven principal chains of mountains in India. It is still known as Sahyádri and is the same as Western Ghâts, as far as their junction with the Neilgherries north of the Malaya. अलंघयत—reached or crossed. The two S'lokas form a युग्म.

S'l. 53. अनीकैः—"अनीक is originally the face; and meaning then the edge of any sharp weapon, it signifies, like the Latin *acies*, the sharp edge or edgelike appearance of an army in march *i. e.* a row. In classical Sanskrit the word only bears one signification derived from the last, *viz.*, that of 'multitude' or *army*." S. P. Pandit. विसर्पद्भिः—marching. अपरान्तः—अपरोन्तः अपरा*न्तः the other side, *i. e.* the West (said with reference to the East). अपरान्ताः the westerner* (कोंकणाः Vall.). Konkan is the name of the strip of land between Sahya mountains and the sea, particularly the portion lying between Daman on the North and Goa on the South. रामास्त्रोत्सारित:—The Râma referred to here is Paraśuráma. He destroyed the Kshatriyas twentyone times and then made a gift of the earth, which was his by the right of conquest, to Kaśyapa, as *dakshiṇá* in a sacrifice. After this Paraśuráma wished to practise religious austerities. But now he found himself in a fix, for no merit accrues from penance practised on another's ground, and all the land then available in the world belonged to Kaśyapa. So he applied to the ocean for space. The ocean told him to raise land by removing the water if he could. This was no difficult task for a warrior like Paraśurâma. He took up his bow and shot an arrow, with the result that the waters of the sea receded from the vicinity of Sahyâdri, relinquishing the maritime district, named Surpâraka, according to the Mah. Bhâr. See also the passage quoted from the Mah. Bhâr. in the foot-note.

The traditions of the Peninsula ascribe the formation of the coast of Malabar to this origin and relate that Paras'urâma compelled the ocean to retire and introduced Brâhmaṇas and colonists from the north into Kerala

or Malabar. According to some accounts he stood on the promontory of Delhi and shot his arrows to the South over the site of Kerala. It seems likely that we have proof of the local legend being at least as old as the beginning of the Christian-era, as the Mons Pyrrhus of Ptolomy is, probably, the mountain of Paras'u or Paras'uráma. (See Wilson's Vishnu Purâṇa p. 404, Note 21).

S'l. 54. भयोत्सृष्ट &c.—The women were struck with terror at the sudden appearance of Raghu's vast army and gave up decorating their persons. केरलयोषिताम्—Kerala is the ancient name of the whole tract comprising the districts of Cochin, Canara, and Travancore. Daṇḍin says (see Dk. Ull. 8th) that the king of As'maka or hilly country incited the kings of Kuntala, Konkaṇa, Vanavâsi, Murala, Ṛichîka, and Nâsikya, to rise in a general revolt against the king of Vidarbha, and it will appear that Murala is the name of Kerala. The positions of all these countries except As'maka are definitely known and cover all southern India except Trâvancore. Hence it is clear that As'maka must be the old name for Trâvancore. This is confirmed by the fact that it is called Kûṭa by some Mahomedan writers, which means the same thing as Aśmaka. The principal rivers in this tract are the Netravatí on which Mangalore stands, the Sarasvatí on which is situated Honawar, and the Kálînadî on which Sadâśivagad is situated. As the first two rivers have their distinctive names, the last must be the same as the Muralâ referred to by Kâlidâsa in the next Śl. and by Bhavabhûti in his Uttar. III. This is the principal river in Kerala and hence the people were sometimes called Muralas. From the description in the Raghuvaṃs'a and the Kathâsaritsâgara, it appears that Kerala meant the strip of land between the Western Ghâts and the sea north of the Kâverî. Popular opinion also fixes its northern boundary on the south of Konkan. In Hemachandra's glossary Urga is given as a synonym of Kerala.

अलकेषु—अलक seems to mean the locks of soft, curly hair flowing on either side of the female face. *Cf.* VI. 23, VIII. 52, 51. चूर्णप्रतिनिधिः—प्रतिनिधीयते इति प्रतिनिधिः । चूर्णात्प्रतिनिधिः चूर्णप्रतिनिधिः । We may take this as an Ab. Tat. because Pâṇ. says प्रतिनिधिः प्रतिदाने च यस्मात् । which shows that he prefers the Ab. with प्रतिनिधि. अचूर्णप्रतिनिधिश्चूर्णप्रतिनिधिः सम्पद्यमानः कृतश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः । The remark of Malli. on this एतेन योषितां पलायनं &c. seems to be an interpolation. Hindu warriors are never described as pursuing women, far less frightened women; and Malli. who himself gives the prohibition नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं &c. in his com. on VII. 49 is not likely to make such a

remark. What is meant is this—So vast was the cloud of dust raised by the army that it spread over the whole country of Kerala and the dust settling on the heads of the women in it served the purpose of scented powder which women apply to their hair.

S'l. 55. मुरला &c.—For Muralá see note on केरलयो०, preceding s'l. This implies that the breeze was cool and fragrant. वारबाणानाम्—वारयन्तीति वाराः (which ward off or resist); बाणानां वाराः वारबाणाः the armours; the appearance of वार first in the Comp. is to be accounted for by referring it to the मयूरव्यंसकादि class which is an आकृतिगण and by reference to which, according to the Vṛittikára, any Tat., not actually explained by the rules given, may be explained. अयत्नपटवासताम्—पटो वास्यतेऽनेन, *lit.* that by which a garment is scented; a kind of fragrant powder of a yellowish-red colour; *cf.* प्रकीर्णपटवासपुञ्जपिञ्जरित &c. Rat. I. p. 11. अविद्यमानो यत्नो यस्मै अयत्नः । अयत्नः पटवासस्तस्य भावस्तत्ता ताम् । For the component parts of पटवास, according to the Bṛ. Saṃ., see ft.-note.

S'l. 56. वाहानाम्—उह्यत एभिरिति वाहाः horses. चरताम्—Malli. translates this by गच्छताम् which must be understood in the sense of 'moving about' and not 'marching on for battle.' For the poet seems to describe here a halt and not a march, as is clear from the next s'l. and the word शिञ्जित is a gentle sound. It may better be translated by 'grazing.' The horses, of course mailed, were let off to graze by the riverside or so. पत्रनोद्भूत &c —तालीनां राजानो राजताल्यः probably a kind of gigantic palm; a Comp. of the राजदन्तादि or मयूरव्यंसकादि group. अभ्यभूयत—This implies the vastness of Raghu's cavalry. For the rustling noise produced by the forests of gigantic palms was drowned by the jinglings of the armours caused by the gentle motion of the horses, whose number, therefore, must have been proportionately great.

S'l. 57. खर्जूरीस्कन्ध—स्कन्ध properly means that part of the trunk of a tree where it branches off. But the date tree being a kind of palm does not branch off but has a stalk and leaves. So this probably here means 'the top of.' This shows that Káli. did not know the south personally; for the date tree does not grow in the Konkan. मदोद्गारसुगन्धिषु—उद्गार fr. उद्+गॄ+घञ् (भावे) the pouring out of. Here it refers to the act of pouring and not to the thing poured out. For in the latter case it will be difficult to account for the इ at the end of the compound, the rut being separable from the temples. See note on s'l. 45. पुन्नागेभ्यः—Dr. Roxbury thinks

that the Punnága tree is a native of the Coromandal Coast. It seems also to be a native of the opposite coast. शिलीमुखाः—शिली शल्यं मुखमेषां lit. 'needle-mouthed;' bees.

S'l. 58. अवकाशम्—अवकाशत इत्यवकाशः open space. किल—may be taken ऐतिह्ये; so it is related. Or we may place किल last–रघवे करं ददौ किल–taking it as a sign of उत्प्रेक्षा. रामाय–See the allusion under śl. 53 (रामास्त्रोत्सारित &c.). अपरान्त &c.—The Inst. here is करणे. As the sea could not have given the tribute in person some such disguise was necessary.

S'l. 59. मत्तेभ &c.—See Sanj.; or मत्तेभरदनैः उत्कीर्णानि (noun) व्यक्तविक्रमलक्षणानि यस्मिन्। On which the cuts made by the tusks of infuriated elephants were the distinct marks of prowess (*i. e.* a writing commemorating his victory) Or we may take उत्कीर्ण as the p. p. and transtate:—'On which the visible marks of victory were engraved by the tusks &c.;' or again, विक्रमो लक्ष्यतेऽनेनेति विक्रमलक्षणः, the indicator of prowess; व्यक्तो विक्रमलक्षणः व्यक्तविक्रमलक्षणः। मत्तेभरदनोत्कीर्णोत एव व्यक्तविक्रमलक्षणः स तथोक्तः 'which was a distinct indicator of prowess because marked by' &c. त्रिकूटम्—*lit.* a mountain with three peaks. The one referred to here must be a hill in the territory of Trávancore. Kûṭa or As'maka is the ancient name of Trávancore, and hence it is possible that Trikúṭa may be one of the mountains in that country. This is distinct from the Trikúṭa on the top of which Lankâ is described to have been situated, though Vall. paraphrases this by 'सुवेलागिरिम्'.

S'l. 60. पारसीकान्—These are supposed to be the ancient Persians or inhabitants of that part of Persia which lies nearest to the Indus. See Wilson's Vish. P. p. 176 note 3. तत्त्वज्ञानेन—by the knowledge of the real nature of the individual soul and its relation to the supreme soul of the cosmos and the Supreme spirit. This alludes to the Hindu doctrine that मोक्ष or final emancipation is not possible without *Tattvajñána.* स्थलवर्त्मना—Malli. says that Raghu preferred the land-route because a voyage by sea is prohibited. This does not seem to be the correct explanation. The simile seems to suggest the true reason. A man can overcome his foes, the passions, only when he has तत्त्वज्ञान. So Raghu knew where the Persians were really weak (*i. e.* had तत्त्वज्ञान of their weakness). He might have thought that he could more easily defeat them on land and so undertaken a march by the perilous and circuitous land-route.

S'l. 61. यवनीमुखपद्मानाम्—The Gen. here is emphatic. He did not suffer the glow because it belonged to the lotus-like faces of the

Yavana ladies. Since Káli. applies the term *yavana* to the ancient Persians (and the other tribes on the North-west of India) it is clear that the term was not restricted to the Greeks or Ionians as some Western scholars suppose. मधुमदम्—The flush imparted by liquor. The invasion of Raghu struck terror into the hearts of the Persian ladies, who, though they were habitual drinkers, gave up drinking wine, so that their cheeks lost the usual glow of liquor. बालातपम्—the young, *i.e.*, the morning sun. This is added because it is the morning sun that gives the reddish glow to the lotuses. This serves to bear up resemblance with the red flush imparted by wine. अकाल &c.—out of the proper (the rainy) season *i. e.* in autumn, when a sudden appearance of clouds is not expected. Raghu's invasion, too, took place at a time (*i. e.* in autumn) when the Yavana women were in their best spirits and did not at all expect an invasion. For a similar idea, *cf.* दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः। हेतिभिश्चेतनावद्भिरुदीरितजयस्वनम् ॥ X. 12.

Śl. 62. तुमुलः—तौतीति, irregularly derived from तु 'to become full, to move, to injure', + मुल; 'tumultuous.' पाश्चात्यैः—पश्चाद्भवास्तैः, अश्वसाधनैः—The special feature of the army of the Persians was their cavalry; and so they are spoken of here as अश्वसाधनाः, like the king of the Kaliṅgas who is described as गजसाधन in Ś'l. 40, and the Vaṅgas as नौसाधनोद्यत in Śl. 26. There is a distinct reference to the cavalry of the Persians as being their speciality in the Mudrâ. मेघाक्षः पञ्चमोऽस्मिन्पृथुतुरगबलः पारसीकाधिराजः &c. I. 20; see also *infra* V. 73. In fact the Yavanas, inhabiting the North-western frontier of India, were strong in their horse; *cf.* यः निरर्गलस्तुरगो विसृष्टः स सिन्धोर्दक्षिणरोधसि चरन्नश्वानीकेन यवनानां प्रार्थितः। Mâl. V. p. 105. शार्ङ्गकूजित &c.—शार्ङ्ग see Sanj. विज्ञातुं योग्या विज्ञेयाः। प्रतियुध्यन्त इति प्रतिगता योधा वा प्रतियोधाः; warriors on the other side, *i.e.* the Persians. This seems to show that though clouds of dust were raised here Raghu's skilful marksmen could still hit their enemies, while the Persians were confused, being blinded.

S'l. 63. भल्लापवर्जितैः—भल्लते इति भल्लः that which injures or kills, a kind of arrow with a crescent-shaped blade, generally made of steel. भल्लैरपवर्जितानि तैः। श्मश्रुलैः—श्मश्रूणि सन्त्येषु इति तैः। Malli. explains this by referring it to the सिध्मादि class; but the word is not found in that list. We may therefore explain—श्मश्रूणि लान्तीति श्मश्रुलानि having beards. सरघा—सरं गतिमन्तं घातयतीति सह रघेण गत्या वर्तत इति वा। क्षौद्रपटलैरिव—The bearded heads of the fair-skinned Persians, with the scalp clean shaved, well resembled the honey-combs with a clustering swarm of bees over them.

Śl. 64. अपनीत &c.—This indicates that they did not wish to continue the fight. तं शरणं ययुः—approached him as their protector. A Sanskrit idiom which means 'sought his protection.' हि—See Sanj. Or we may take it अवधारणे—'certainly', and construe महात्मनां संरम्भः प्रणिपातप्रतिकारो हि। महात्मनाम्–here आत्मन् may mean 'soul', high-souled men; or 'effort', men of mighty efforts. It is impossible to resist such men, and therefore submission is the safest course. *Cf.* 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च' Amara.

Śl. 65. विनयन्ते—नी with वि is A'tm. when its object is in the body of the agent and not a part of the body, by the rule कर्तृस्थे &c. Pâṇ. I. 3. 37. See Sanj. Thus here श्रम being in the body of the कर्ता or agent, and not a part of his body, we get विनयते. For further discussion of this point see Sid.-Kau. on the Sûtra. अजिनरत्नासु–अजिनेषु रत्नानि अजिनरत्नानि best kinds of skins. *Cf.* जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते। °वलय—वलं यातीति वलयः a circle; a bower of. The regions to the North-west of India are still known for their luscious grapes and other fruits. कुत्रचित् °वलजभूमिषु इति पाठः। तत्र वलजं क्षेत्रम्। वलजं क्षेत्रपूर्द्वारे इत्यमरः। Chår.

Śl. 66. In this śl. Raghu is compared to the sun, his arms to the solar rays, and the kings he dethroned to the moisture sucked up by the rays of the sun. कौबेरीम्—(the quarter) presided over by Kubera, *i. e.* the north. उस्रैः—वसन्ति रसा अस्मिन्नित्युस्रः। The rays of the sun are compared to the bright arrows shot by Raghu in a battle. This indicates the agility with which Raghu discharged his arrows, as well as their immensity. उदीच्यान्—By this the poet refers to the whole tract including the north-west, the north and the north-east. उद्धरिष्यन्—The idea of lifting up is involved in both the instances. It is supposed that in the summer solstice (उत्तरायण) the sun goes towards the north to dry up moisture with his rays, and in the winter solstice (दक्षिणायन) he goes towards the south in order to pour the absorbed moisture in the form of rain. *Cf.* śl. 39.

Śl. 67. अध्वश्रमः—अध्वनोऽध्वजो वा श्रमः। सिन्धु—This may not necessarily be the Indus, but some river in Kashmere, as remarked by Malli. Châr. reads वङ्क्षु for सिन्धु (while Sum. reads वंक्ष) and remarks that it is a pond in the country of Kâs'mere, which is a mere guess. This has been conclusively proved to be the Oxus by Prof. Pathak (see Ind. Ant. Nov. 1912, p. 266) and is probably the older reading. विचेष्टनैः—by rolling on their sides and stretching their limbs. It is thus that horses are relieved of their fatigue. लग्नकुङ्कुमकेसरान्—(1) to which filaments of saffron were

sticking or (2) to the manes of which saffron was sticking. If, however, the reading be—केशरान् the first sense alone is possible. For either केसर or केशर is correct when the meaning is 'pollen' or filaments of flowers; but when the meaning is 'the mane of a lion' (or horse) केसर alone is the correct form. Thi śl. shows that the horses were quite refreshed and were now ready for fight again. The horses are especially mentioned here because Raghu had to make use of his cavalry in fighting with the Persians who were also अश्वसाधन and so the horses were hard-taxed.

Śl. 68. हूणावरोधानाम्—the white Huns or Indo-Scythians who were established in the Punjab and along the Indus at the commencement of the Christian era. See Wilson's Vish. P. Vol. II. p. 135. They evidently belonged to that nomadic tribe of the Huns who lived for some centuries in the plains of Tartary and were a great scourge to the Chinese and Roman possessions. कपोल &c.—आदिष्टं शीलमस्ये-त्यादेशि; see Sanj. The Hûṇa ladies had given up drinking which used to impart a red flush to their cheeks. But now that their husbands were killed in battle, they slapped their faces through grief which reddened their cheeks again. Thus Raghu ordered back, as it were, the red flush on their cheeks. Malli. suggests the alternative construction—पाटल आदेशी आदिष्टा यस्य of which the red hue was an indicator *i. e.* it became as it were a writing to keep up the memory of Raghu's valour.

Śl. 69. काम्बोजाः—In the Sab. P. of the Mah. Bhár. (XXVII. 22-3) the Kâmbojas are said to have been conquered by Arjuna along with the Daradas, after the conquest of Balkh. They must have inhabited the Hindukusha mountain which separates the Giljit valley from Balkh and the adjoining country, as its Kâfirs, according to Elphinstone, still call themselves Kamoj, and probably extended upto Little Thibet and Ladak. Their country was famous for handsome horses and shawls made of goats', rats', and dogs' wool, and abounded in walnut trees. In the great war of Kurukshetra they are said to have fought on the side of the Kauravas. According to the Purâṇas they were originally Kshatriyas but degraded by the omission of the necessary rites. आनताः—(1) the trees bent down being pulled down by the elephants; (2) the kings bowed in submission to Raghu.

S'l. 70. सदश्व—Horses of the best breed. तुङ्गाः—high. It will be better to take तुङ्ग as compounded with द्रविणराशयः and read तुङ्गद्र०; the whole word would then qualify उपदाः (presents including

lofty heaps of gold coins) and will thus improve the sense. उपदाः—उपदीयते इत्युपदा what is presented respectfully. उत्सेकाः—pride, arrogance. The root सिच् with उद् means 'to be puffed up with pride.' Compare the use of the root in XVII. 43, न तस्योत्सिषिचे मनः। The poet means to say that though Raghu got wealth from every quarter he did not feel proud or conceited.

S'l. 71. अश्वसाधनः—He marched only with his cavalry, as it would have been very inconvenient for him to take the cars &c. with him on the mountain. वर्धयन्निव—This shows the vastness of his cavalry. उद्धृतैः—*i. e.* by the horses' hoofs. The mass of dust raised from the mineral soil was so great that it seemed to augment as it were the size of the peaks as it rose above them.

S'l. 72. तुल्यसत्त्वानाम्—सत्त्व properly means that quality of the mind which does not allow it to be flurried or perplexed in times of difficulties or dangers; hence, fortitude, courage; or सत्त्व may mean व्यवसाय, deeds of valour, exploit. The lions were equal in valour with the army and were not frightened at all. सैन्यघोष—The din and bustle of the army. असंभ्रमम्—The idea of negation is prominent here (असंभ्रमं शशंस being equivalent to संभ्रमो नास्तीति) though the नञ् is compounded. See note on I. 21. अवलोकितम्—is used he e in the sense of 'a glance'. Châritravardhana and Dinakara interpret the passage differently. Dinakara says प्रकरणात्स इत्यध्याह्रियते । स रघुरात्मना तुल्यं सत्त्वं येषां तादृशानां गुहासु स्थितानां सिंहानां सैन्यकोलाहलेप्यसम्भ्रमं सधैर्यं यथा तथा परिवृत्यावलोकनं शशंसास्तौषीत्. He praised the bold glance cast by the lions turning round &c. Vallabha also construes the passage like Din. but takes असंभ्रमं as qualifying अवलोकितम्. This way of taking the passage is better no doubt, but then the difficulty is about the subject. We cannot get it from the context as Châr. and Dinakara propose to do, since there is no attribute referring to रघु in this s'l. For nearly the same thought *cf.* S'is'. XII. 52.

S'l. 73. मर्मरीभूताः—मर्मर is a rustling sound. This indicates that the breezes were gentle. कीचक &c.—This epithet shows that the breezes wafted musical sounds. गङ्गाशीकरिणः—implies coolness in the wind.

S'l. 74. वासितोत्सङ्गाः—उत्सजन्त्यास्मिन् इति उत्सङ्गः fr. सञ्ज्+अ (घञ्) अधिकरणे. उत्सङ्ग lit. means 'the lap;' hence the surface. वासित properly means 'to which other qualities are imparted;' hence, here, scented. With their surfaces scented. नाभि-musk (in the navels). These two s'lokas show that Raghu's soldiery had all the comforts there that might be desired.

S'l. 75. ग्रैवेय—ग्रीवासु भवानि स्थितानि ग्रैवेयाणि; see *supra* sl. 48. ओषधय:—The other form is ओषधि. नक्तम्-at night. अस्नेहदीपिका:—न विद्यते स्नेहः यासां ता अस्नेहाः; दीपयन्तीति दीपिकाः; अस्नेहाश्च ता दीपिका अस्नेहदीपिका: lamps requiring no oil. The mountain Himâlaya is said to have on it potent herbs endowed with the power of emitting light at night. See Kum. I. 10. The herbs here served as watch-fires to Raghu's soldiers.

S'l. 76. तस्योत्सृष्टनिवासेषु—The presence of the word उत्सृष्ट shows that even the hardy and ferocious Kirâtas had fled away through fear when Raghu approached them. They ventured forth from their lurking places only when they found that Raghu had left. Since the word is emphatic it should not have been compounded. गजवर्ष्म—the height of the elephants. For a similar idea compare—वर्ष्म द्विपानां विरुवन्त उच्चकैर्वनेचरेभ्यश्चिरमाचचक्षिरे । गण्डस्थलाघर्षगलन्मदोदकद्रवद्रुमस्कन्धनिलायिनोऽलयः ॥ S'is'. XII. 64.

किरातेभ्यः—The word is derived as किरं पर्यन्तभूमिमतति गच्छतीति किरातः one who lives on the borders of hills or mountains, a barbarian. *Cf.* पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतम् । Rat. II. 3. The Kirâtas are hillmen living by hunting and clad in a dress made of peacock's feathers. See Kum. I. 6, 15. In the Purâṇas they are mentioned along with Mlechchhas, and are described to be of a dark complexion, dwarfish in stature, with short arms and legs, projecting chin, broad, flat nose, red eyes and tawny hair. In the Sab. Par. of the Mah. Bhâr. (XXX. 15), Bhîma is said to have conquered seven Kirâta chiefs from Videha which included Darabhangá and part of Eastern Nepâl. In another passage they are said to be ferocious bow-men clad in hides and living upon fruits and roots. The Kirátas therefore seem to be a tribe of mountaineers inhabiting the sub-Himâlayan regions.

S'l. 77. पर्वतीयैः—With the mountain tribes. For derivation see Malli. Bhaṭṭoji Dîkshita prefers the reading पार्वतीयैः and explains पर्वते भवाः पर्वतीयाः, पर्वतीयानामिमे पार्वतीयाः । गणैः—refers to the seven tribes (that inhabited the northern slopes of the Himálaya). See next Śl. and notes. नाराच-steel arrows. रक्षेपर्णायाश्म &c.—shows the great skill of the mountaineers in throwing stones with slings.

S'l. 78. उत्सवसंकेतान्—The Utsavasaṃketas were a hill-tribe living in Ladak (its Sankrit name is Hâṭaka), north of Kás'mere or in the north-east region of Ladak which is watered by the Kooner, and which is said to be the mythological abode of the Kiṃpurushas, the Kiṃnaras and other semi-divine beings. According to the Mahábhárata, Arjuna, at the time of the *Râjasúya* sacrifice performed by

Yudhishthira, conquered these barbarous tribes who are said to have been divided into seven classes. *Cf.* पौरवं युधि निर्जित्य दस्यून्पर्वतवासिनः । गणानुत्सवसंकेतानजयत्सप्त पाण्डवः ॥ Mah. Bhár. Sab. P. Adh. XXVII. विरतोत्सवान्—implies that they were vanquished. जयोदाहरणम्—आह्रियतेऽस्मिन्नित्याहरणं; a connected account. उदाहरण is the loud narration of a connected account. Chá. and Din. take it simply in the sense of 'songs declamatory of glory.' According to some it has its technical meaning here, *viz.* a panegyric song beginning with such words as जयति &c., full of alliteration and composed in the Mâlinî or other similar metre, &c. See Pratáparudra quoted in the foot-note. किन्नरान्—कुत्सिता नराः a Nityasamâsa. They are so called because they have a deformed body—the face of a horse with a human body. See Wilson's Vish. P. Vol. I, pp. 82, 87.

S'l. 79. परस्परेण—परेण परेणेति परस्परेण. By the rule 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' the affix त is added in the sense of the present tense. And when so added it governs the Gen. case. Following this reasoning, many commentators adopt the reading परस्परस्य. But there seems to be no necessity for changing the reading. The rule alluded to above does not always prevent the त from being added in the past tense; *e. g.* पूजितो यः सुरासुरैः । We have a ज्ञापकप्रमाण for this. See Páṇ. IV. 3. 115. उपायनपाणिषु—उपायनानि पाणिषु येषां तेषु । Malli. dissolves as उपायनयुक्ताः पाणयो येषां probably to avoid the application of the rule 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' forgetting that पाणि is treated as an exception in the Bháshya. सारः—(1) riches; (2) power.

S'l. 80. अक्षोभ्यम्—क्षोभमनर्हः अक्षोभ्यः not to be shaken off *i. e.* imperishable. पौलस्त्य—पुलस्त्यस्य गोत्रापत्यं पुमान् । This alludes to the story of Rávaṇa's lifting up the mountain Kailása. Once while Rávaṇa was passing in his aerial car (called Pushpaka) which he had taken by force from Kubera, its motion was suddenly arrested as he approached that part of the mountain Kailása where lived Śiva and Párvatî. He was told by Nandî to leave the mountain. But Rávaṇa in anger uplifted it with his arms. Thereupon Śiva pressed the mountain with the little finger of his left foot and compelled Rávaṇa to relinquish his hold upon the mountain. See Râm. Utt. K. पौलस्त्यतुलित &c.—Here the poet gives the reason why the mountain had to be ashamed of itself. Raghu thought it beneath his dignity to advance against Kailâsa as the mountain was once overcome by Rávaṇa who was a *Bráhmaṇa*, and therefore was not worthy of his superior prowess as a *Kshatriya*.

S'l. 81. तीर्णलौहित्ये—Lauhityâ is the ancient name for the Brahmaputrâ. Raghu crossed the river and re-entered India by the North-eastern frontier where lay the kingdom of Prágjyotisha. The ancient capital of Kámarúpa was at Prâgjyotishapura situated on the Lauhityâ. प्राग्ज्योतिषेश्वरः—The lord of Prâgjyotisha or *the City of eastern stars.* See Kâli. P. quoted in the foot-note. Prâgjyotisha is identified with the eastern-most part of India comprising Western Bhootan and Eastern Assam. कालागुरुद्रुमैः—कालान्यगुरूण्येव द्रुमाः कालागुरुद्रुमाः। As Raghu's elephants were tied to the trees they quaked and simultaneously with them trembled also the king of the land with fear. For a similar idea *cf.* śl. 69.

S'l. 82. अधारावर्ष &c.—धाराणां वर्षः धारावर्षः अविद्यमानः धारावर्षः यस्मिन् तदधारावर्षम्। अधारावर्षं च तद् दुर्दिनं च a cloudy gloom without rainfall (caused by the dust raised by the moving chariots). पताकिनी—पताकाः विद्यन्ते अस्यां that in which there are flags displayed; hence, an army.

S'l. 83. कामरूपाणाम्—An important kingdom said to have extended from the banks of the Karatoyâ or Sadánîrâ to the extremities of Assam. Its king Bhagadatta plays a conspicuous part in the Mahábhârata. In the Sabháparva he is said to have fought with Arjuna for eight days with an army of 'Kirátas, Chínas, and seafaring men.' And in the Udyogaparva he is said to have assisted Duryodhana with an army of the Kirátas and Chînas. From these references it is clear that his kingdom must have extended upto the Himálaya on the north and the borders of China on the east. Further, Kâlidása speaks here of elephants which are still found in the jungles of Upper Assam and the Dooars, and of the aloe-wood tree which, according to Dr. Roxburgh, is a native of the eastern frontier; and this fact also leads to the same inference. अत्याखण्डल &c.—आखण्डयति परबलमित्याखण्डलः the destroyer of the enemies' army; Indra. अत्याक्रान्त आखण्डलविक्रममत्याखण्डलविक्रमः Prâdi Comp.; or अतिगत आखण्डलविक्रमो येन a Bah. The reference to the prowess of Raghu as superior even to that of Indra is very pertinent. It shows how Raghu's very name struck terror into the heart of the king of Kâmarúpa. भिन्नकटैः—With the temples split open *i. e.* elephants in rut. See *supra* s'l. 47.

S'l. 84. —हेमपीठाधिदेवताम्—हेमनिर्मितं पीठं हेमपीठं an Uttarapadalopi Comp.; अधिष्ठिता देवता अधिदेवता the presiding deity; हेमपीठस्याधिदेवता ताम्। छायाम्—The orb of the splendour (of Raghu's feet). रत्नपुष्पोपहारेण—As Raghu's feet rested on the golden foot-stool their lustre

spread all round. The poet considers the orb of lustre as the presiding goddess of the foot-stool and the gems that were presented to him as the offering of flowers made to that deity.

S'l. 85. इति—in this manner. जिष्णु:—a habitual conqueror. See Sanj.; this may refer to Raghu by the maxim 'विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ,' or may qualify स: understood, as Malli. would have it. छत्रशून्येषु—destitute of the umbrellas *i. e.* of the white umbrellas. The white umbrella is an emblem of royalty and independence. Since the kings were conquered by Raghu and made his vassals they lost their independence and could no longer use the white umbrella. रजो विश्रामयन्—This and the preceding epithets indicate the undisputed universal sovereignty of Raghu. See note on विश्रामय I. 54.

S'l. 86. विश्वजितम्—विश्वं जयतीति विश्वजित् तम्। The best of all sacrifices or a sacrifice for the universal conqueror. This is a kind of sacrifice in which the sacrificer has to give as *Dakshiṇá* all his wealth to the officiating priests and in which the immolation consists of five or two goats. हि—is used here in the sense of एव. विसर्गाय—The dative may be explained as 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' *i. e.* equivalent to विस्रष्टुं; or तादर्थ्ये, विसर्गार्थम्. आदानं &c.—a proverbial saying. *Cf.* अप्रनुरादत्ते सोऽर्थं I. 21.

S'l. 87. सत्रान्ते—सीदन्त्यत्रानेन वेति सत्रम्। a sacrifice. सचिवसख:—सचिवानां सखा। Mallinátha says that the king is here called the friend of the ministers to indicate that he and his ministers always acted in perfect accord. See Sanj. This shows that the king and his ministers were equally careful in attending to the kings. *Cf.* सदानुकूलेषु हि कुर्वते रतिं नृपेष्वमात्येषु च सर्वसंपद:। Kir. I. 5. पुरस्क्रियाभि:—पुरस्क्रिया lit. placing in the front; hence, honouring; respectful treatment. °पराजयव्यलीकान्—अलीक is what is not liked; hence, a feeling of dissatisfaction; विशेषेणालीकं व्यलीकम्। पराजयस्य व्यलीकं &c.; or, as Malli. takes it, पराजयेन (हेतुना) व्यलीकं, the comp. being सह सुपा.

चिरविरहो°—चिरं विरह: चिरविरह:; अवरुध्यन्ते इत्यवरोधा:; (those restricted within a limited area, the harem); now see Sanj.; 'whose wives had become anxious on account of their long absence.' This indicates that the sacrificial session continued for many days. राजन्यान्—राज्ञोऽपत्यानि राजन्या: the vanquished princes. Here the poet uses this word instead of राज्ञ: as their royalty did not deserve prominent mention along with that of Raghu. See Sanj.

S'l. 88. रेखाध्वज &c.—The linear marks of flags, umbrellas &c. on the palms of the hands and the soles of feet indicate royalty. *Cf.* the s'l. from Sámudraka quoted in the foot-note. The marks on the

hands of a universal sovereign are given in the following s'l.:--अतिरक्तः करो यस्य ग्रथिताङ्गुलिको मृदुः । चापाङ्कुशाङ्कितः सोऽपि चक्रवर्ती भवेद् ध्रुवम् ॥ सम्राजः—A सम्राट् (mark the Saṃdhi) is one who rules over vassal kings and has performed a Rájasúya sacrifice. See Malli. on II. 4. प्रस्थानप्रणति—obeisance at the time of parting. मौलिस्रक् &c.—Malli. dissolves as मकरन्दश्च रेणवश्च &c.; the Comp. should have been रेणुमकरन्द &c. by the rule 'अल्पाच्तरम्;' but the rule is often disregarded. Raghu's feet became yellow at the fingers on account of the particles of honey and the pollen dropped down from the garlands on the heads of kings. This implies that a vast number of kings prostrated themselves at Raghu's feet.

CANTO V.

S'l. I. तम्—To him (the conqueror of the four quarters as described in the fourth Canto). अध्वरे—See note on I. 31. विश्वजिति—See note on the word IV. 86. निःशेष&c.—निर्गतः शेषोऽस्मादस्य वेति निःशेषम्। Now see Sanj. उपात्तविद्यः—For the fourteen *vidyâs* see below (V.21). गुरुदक्षिणार्थी—गुरोर्दक्षिणा गुरुदक्षिणा । तादर्थ्ये षष्ठीसमासः । सैवार्थः गुरुदक्षिणार्थोऽसंनिहितोस्य । प्रपेदे—For this sense *cf.* Kum. I. 21; Bhaṭṭi. IV. 1 &c. The s'loka begins with the syllable त which indicates the fulfilment of one's wishes. *Cf.* Bṛihaspati—तकारे ह्यर्थसिद्धिश्च प्राप्यते विपुलं धनम् । सर्वश्रेयो भवेत्तस्य सुस्थितं चोपजायते ॥

S'l. 2. हिरण्मय—formed irregularly fr. हिरण्य+मय; see Sanj. अर्घ्यम्—what is intended for worship (अर्घ); see com.; a respectful offering to gods, venerable men &c., consisting of flowers, water, rice &c. According to the *tantras* it comprises eight articles, which are—आपः क्षीरं कुशाग्रं च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्तितः ॥ The Devî—P. mentions these somewhat differently—रक्तबिल्वाक्षतैः पुष्पैर्दधिदूर्वाकुशैस्तिलैः । सामान्यः सर्वदेवानामर्घोयं परिकीर्तितः ॥ अनर्घ०—अविद्यमानः अर्घः यस्य तदनर्घ, अनर्घं शीलमस्य. अनर्घशीलः, यशसा प्रकाशः—These two epithets explain why Raghu did not hesitate to expose his poverty before Kautsa. Indeed Kautsa reveres him all the more for this. See further on (16). श्रुतप्रकाशम्—This shows that Kautsa deserved the worship. अतिथिम्—See note on I. 53.

S'l. 3. विधिज्ञः—This may be an उपपदसमास (विधिं जानातीति by adding क *i. e.* अ by the rule आतोऽनुपसर्गे कः) or a षष्ठीत० (जानातीति ज्ञः विधेर्ज्ञः) । विशां पतिः—See note under I. 13. विष्टरभाजम—विस्तीर्यते

(that which is spread) इति विष्टरः, when meaning 'a seat that is spread on the ground' (for pious Brâhmaṇas or ascetics who do not sit on any other seat). विस्तरः is the form when referring to speech (a detailed description); as in अलं विस्तरेण. The स्त is changed to ष्ट by Páṇ. VIII. 3. 93. See Sanj.

S'l. 4. अग्रणीः—अग्रं the front नयतीति; a leader, the foremost of. मन्त्रकृताम्—Those who arranged the Mantras or Vedic hymns; or rather those to whom the hymns were revealed; *cf.* Sáyaṇa—'न हि वेदस्य कर्तारो द्रष्टारः सर्वे एव हि'। Or the Mantras referred to here may be those of the Atharva Veda, in which case we may translate—'of those who are the authors of the mantras'; *cf.* I. 61. कुशाग्रबुद्धे—कुशाग्रमिव बुद्धिर्यस्य । one whose intellect is as sharp as the blade of Kus'a grass, very acute or sharp. गुरुः—'स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति'; 'he is called a Guru who performs the initiatory ceremonies (उपनयन) and teaches the Veda.' (Yâj.) There are eleven Gurus (not taken in this technical sense) mentioned by Devala—आचार्यश्च पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः । मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ॥ वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवो मताः ॥ चैतन्यम्—चेतनस्य भावश्चैतन्यम् । The simile here is peculiarly appropriate. As the world of living beings is wholly and solely indebted to the sun for all its activity, its very life, so the disciple was fully indebted to his preceptor for the whole stock of his knowledge,—knowledge on which his future life depended. The King's question here is in accordance with the precept 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्' &c.

S'l. 5. अपि—'*and*'. अन्तरायः—अन्तरं व्यवधानमयते गच्छत्यन्तरस्य वा अयः अयनं from इ and aff. घञ् or the root अय् and अच्. कच्चित्—asks a question mixed with hope, the expected answer being 'yes or no' according to the form of the question, and is translated by 'I hope that' &c.; see A. G. § 263. त्रिविधम्—तिस्रो विधा यस्य। The saint would be exhausting the store of his penance if he had to use his power of imprecation in removing obstacles or subduing temptations; and hence the question of the king. (See ft.-note 5). For ancient kings considered it their duty to protect sages from all sorts of disturbances. *Cf.* Kir. II. 48, स क्षत्रियस्त्राणसहः सतां यः &c.; S'âk. I. 13, V. 14.

S'l. 6. आधार &c.—आधारस्य बन्ध आधारबन्धः । प्रगतो मुखं प्रमुखः (प्रादिस०), आधारबन्धः प्रमुखो येषाम् ॥ यद्वा प्रकृष्टं मुखं प्रमुखम् । आधारबन्धः प्रमुखे येषाम् । विशेषः—Malli. takes this in the sense of अतिशय; but the meaning भेद ('difference') will do here. उपप्लवः—see note on उपप्लवेभ्यः II. 48. पादपानाम्—पादैः पिबतीति पादपः that which sucks up moisture by its roots, hence, a tree.

S'l. 7. वत्सलत्वात्—वत्से पुत्रादिस्नेहपात्रेऽभिलाषोऽस्यास्तीति वत्सलस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्। The मतुप् affix ल is added to वत्स and अंस in the sense of 'love for' and 'strength' respectively. 'वत्सांसाभ्यां कामबले' Páṇ. V. 2. 98. So वत्स when it takes ल loses its proper meaning and has a technical signification. चूडाल and चूडावान् have the same meaning; but वत्सल is not the same as वत्सवान्; the one means 'fond, compassionate,' the other 'one who has a child.' वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ स्वभावात्कामबलयोर्वर्तमानौ तद्वति प्रत्ययमुत्पादयतः। न ह्यत्र वत्सार्थः अंसार्थो वा विद्यते। Vâmana. °नाभिनाला—नाभिस्थानि नालानि नाभिनालानि। अनघा—अविद्यमानमघं harm, a mishap यस्याः; *cf.* further XIV. 75; and मृगवधूर्यदा अनघप्रसवा भवति S'âk. V. p. 105.

S'l. 8. नियमाभिषेकः—नियमस्य नियमार्थो वाभिषेकः। Properly a bath, preliminary to the discharge of daily duties; hence the daily bath. निवाप—न्युप्यते इति, निवपनं वा; fr. वप् with नि+अ (घञ्) added कर्मणि or भावे. It is a technical term applied to the oblations consisting of water, sesamum &c. offered to the souls of departed parents or other relatives. See *infra* VIII. 86, Mudr. IV. 5. पितॄणाम्—The deceased ancestors, as well as a class of divine beings known as the Pitṛis, to whom every Bráhmaṇa has to offer oblations every day.

The Pitṛis are supposed to be the progenitors of mankind. They inhabit celestial regions of their own. The original Pitṛis are divided into seven orders:—(1) वैराजाः; (2) अग्निष्वात्ताः; (3) बर्हिषदः; (4) सुकालाः; (5) आङ्गिरसः; (6) सुस्वधाः; (7) and सोमपाः। Of these the first three orders are without form (अमूर्तयः) *i. e.* composed of spiritual, not elementary substance, and they can assume any form they please; the other four are corporeal. *Cf.* Hv. गमेते जरतां श्रेष्ठ सर्वे पितृगणाः स्मृताः। चत्वारो मूर्तिमन्तो वै त्रय एषाममूर्तयः॥ According to a legend given by the Vâyu P. and the Hv., the gods once offended Brahmá by neglecting to worship him, and were cursed to be fools. Upon their repenting they were directed to apply to their sons for instruction. Being taught accordingly the rites of expiation and penance by them, the gods addressed them as fathers, whence the sons of gods became the first Pitṛis.

उञ्छषष्ठाङ्कित—The sixth parts of the rice collected by the ascetics due from them to the king were placed on the bank of the river to be taken away by the royal officers. See *supra*, षष्ठांशमुव्याः &c. II. 66, and foot-note thereon. Malli. justifies the षष्ठीतत्पु॰ in उञ्छषष्ठ thus—Here षष्ठ is not an ordinal numeral, but means 'the sixth part' and so there is no difficulty about compounding. The affix. अन् is here added in the sense of a part (भागार्थे) and not पूरणार्थे by the rule षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च Páṇ. V. 3. 50. The Sútra 'पूरणगुण'—(Páṇ. II. 2. 11) forbids a Gen. Tat. with पूरणप्रत्ययान्त (an ordinal

numeral) and not with an अन्प्रत्ययान्त. According to Bhaṭṭoji Dîkshita, however, many (who take उञ्छषष्ठ as a Gen. Tat.) consider this as a slip of the poet. He suggests two alternatives:—(1) उञ्छेषु षष्ठ उञ्छषष्ठः Loc. Tat.; (2) उञ्छात्मकः षष्ठः उञ्छषष्ठः शाकपार्थिवादिः। See Manoramá on 'पूरणगुण—.' सैकतानि—For der. see Sanj. The word सिकता is generally used in the plural. तीर्थजलानि—Holy waters; तीर्थ water used by sages; निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ। इत्यमरः। Or तीर्थ a flight of steps for reaching water called a *ghâṭ*; and as such *tîrthas* are constructed at different places along the banks of holy rivers in India. तीर्थ also signifies holy water. तीर्थं शास्त्रेऽध्वरे क्षेत्रोपायो-पाध्यायमन्त्रिषु। योनौ जलावतारे च। इति हलायुधः।

S'l. 9. नीवारपाकादि—नीवारस्य पाकः नीवारपाकः स आदिर्यस्य तत्। See also ft.-note. कडंगरीयैः—गिरतीति गरः। कडस्य भक्षणीयस्य गरः कडंगरः the nasal comes in irregularly (Pâṇ. V. 1. 69). कडंगरः—that which contains the grain *i. e.* chaff, husks. यद्वा कडति मदं करोतीति कड्। कड च तदङ्गं च तद्गातीति कडंगरः। and by adding छ (ईय) in the sense of 'deserving to feed on,' we get कडंगरीय; see Sanj. Vâmana, Haradatta, and Bhaṭṭoji reject the reading कडङ्गर and adopt कडङ्कर instead; so it will be preferable to read कडङ्करीयैः here. कडङ्कर—that which causes intoxication (कड) or distraction; properly, 'what appears perfect outwardly but has no grain within and thus becomes food for cattle only.' It takes this name probably because it has got the property of causing slight intoxication. आमृश्यते—is eaten up. The more general meaning of this root is 'to touch superficially, to handle roughly' &c.; *cf.* Kir. IV. 14; S'is'. IX. 34; Kum. III. 36. It also means 'to seize by force,' as in Kum. II. 31. जानपदैः—For it was the duty of villagers to see that their cattle did not trespass on holy grounds. कालोपपन्ना° &c.—It is the duty of every householder to wait for some time, before taking his meal, to see if a guest is coming. *Cf.* आचम्य च ततः कुर्यात्प्राज्ञो द्वारावलोकनम्। मुहूर्तस्याष्टमं भागमुद्वीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत्॥ Márk. P. शरीरस्थिति—feeding or sustenance of the body; for this sense *cf.* शरीरस्थितिमकरोत् Kâd. नीवारपाकादि may also be taken as an adj. qualifying शरीरस्थितिसाधनं which may be regarded as जातौ एकवचनम्। 'I hope the wild नीवार corn and the other wild sources of the nourishment' &c.

S'l. 10. विनीय—See III. 29. गृहाय—see note on II. 1. हि—हेतौ. This gives the reason for asking the question 'Have you been permitted' &c. सर्वोपकारक्षमम्—which enables one to oblige everybody; which affords the amplest scope to charity of every kind. Or according to Malli. 'which is the upholder of the other three

Âs'ramas or on which the other *Âs'ramas* depend.' See Manu quoted by Malli. in support of his meaning. We may also quote 'गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान्बिभर्ति हि'। 'यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम्। तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम्॥' Manu. VI. 89, 90 आश्रमम्—The religious life of a Brâhmaṇa is divided into four stages:—(1) ब्रह्मचर्य or the period of celibacy, which he ought to pass at his Guru's house in Vedic studies; (2) गार्हस्थ्य or the married life, which he leads as a house-holder; (3) वानप्रस्थ्य or the life of an anchorite, in which he retires to the forest with or without his wife (see Manu. VI. 3) which is meant as an initiative (see Manu. VI. 33) to—(4) संन्यास or the last stage, in which, all his passions being properly subdued, he may fix his mind on *Moksha.*

S'l. 11. अर्हतः—of one deserving of honour, respectable. नियोगक्रिया—नियोगस्य क्रिया—the execution of a command. उत्सुकम्—The words प्रसित and उत्सुक govern the Instr. or the Loc. case. मां संभावयितुम् &c.—The fig. of speech here according to Hem. is 'प्रेयः,' प्रेयः प्रियतराख्यानं; see Kâv. D. II. 275. In asking these queries Raghu's observance of propriety is worthy of note. He first chooses the most important person in the hermitage, *viz.*, the saint and inquires first after the welfare of his body and mind, then after his ascetic exercises and lastly after the well-being of everything connected with the hermitage of the sage. He next directs his inquiries to Kautsa himself, first with reference to his person and then to his purpose. The first line may also be translated as—"my mind, eager for the execution of some command from you, is not satisfied by the mere arrival of you."

S'l. 12. अपि—has here the force of गर्हा or disregard. Though Kautsa heard the noble words of Raghu, he placed more faith in the visible evidence of his poverty, disregarding his words; and so he was दुर्बलाश &c. स्वार्थोपपत्तिं प्रति—with respect to the attainment of his object. This way of restricting a general statement (here दुर्बलाशः) is called इत्थंभूताख्यान. प्रति is a कर्मप्रवचनीय in this sense—लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः *i. e.* प्रति, परि and अनु are कर्म॰ in the sense of indication, limitation, share and repetition; see Sid.-Kau. on Pâṇ. I. 4. 90.

S'l. 13. वार्तम्—welfare; वृत्तिरस्त्यस्मिन् (Vârt. on Pâṇ. V. 2. 101); *cf. infra* XV. 41 (स पृष्टः सर्वतो वार्तमाख्यद्राज्ञे न संततिम्); स्वजनस्य वार्तमयमन्वयुङ्क्त च। S'is'. XIII. 68. अशुभम्—Here नञ् has the sense of opposition. Hence अशुभ means all that is opposed to शिव and not merely absence of शिव. तमिस्रा—तमो बहुलमस्त्यस्याम्। This word is irregularly

formed, like ज्योत्स्ना and others given in Pâṇ. V. 2. 114. It means 'a dark night' or 'a mass of darkness.' तमिस्रा च तमस्ततिः Vis'vakos'a. तमिस्रम् *V. l.*—This reading, which is also noticed by Malli, is perhaps preferable as it agrees with अशुभ in gender. सूर्ये &c.—The fig. of speech here according to Malli. is अर्थान्तरन्यास. This is after the older writers on Rhetoric, according to whom whenever one thing is cited in support of another, the fig. is अर्थान्तरन्यास. *Cf.* Daṇḍin quoted in the ft.-note. According to modern writers, however, a general fact must support a particular one or *vice versa* to constitute an अर्थान्तरन्यास. According to them the fig. here will be a दृष्टान्त and not अर्थान्तरन्यास. For a parallel passage, see ft.-note; also *cf.* तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमान्न यावदायात्युदयाद्रिमौलिताम् ॥ Mâl.

S'l. 14. प्रतीक्ष्येषु—lit. those who are fit to be waited upon, to be treated with consideration; hence venerable, respectable. पूर्वान्—*cf.* अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि । S'âk. II. 16. महाभाग—glorious or illustrious one; *cf.* महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ । S'âk. V. 10. Malli. translates this by सार्वभौम; so he takes the word भाग to mean 'a portion of the world,' महाभाग meaning 'one who possesses a very large portion of the world' *i. e.* a kingdom. भाग may also mean a portion of virtues, such as दया, दाक्षिण्य &c., or of good fortune. Some take महाभागतया as one word, 'by your magnanimity.' अर्थिभावात्—अर्थिनः भावः (the position or condition of) अर्थिभावस्तस्मात्, as 'a suitor.'

S'l. 15. शरीरमात्रेण—शरीरमेव शरीरमात्रम्; a *nitya-samâsa*. According to Bhaṭṭoji मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । नरेन्द्र—These two words are purposely placed side by side with each other in order to make the contrast more glaring. तीर्थ—note the different senses of this word. See s'l. 8. Some take तीर्थ to mean 'a sacrifice.' आरण्यक०—may also mean forest-dwelling ascetics; *cf.* तपः षड्भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः । S'âk. II. 34. स्तम्ब—a stack. नीवार—*i.e.* the stalk with the grain on.

S'l. 16. स्थाने—This should rather be taken as an *adv.* qualifying व्यनक्ति; 'well or very properly do you' &c. Some take it as qualifying the whole sentence अकिंचनत्वं व्यनक्ति इति यत्तत् स्थाने &c. This makes स्थाने an *adj.*; *cf. infra* VII. 13, Kum. VI. 67. एक-नराधिपः—एकोऽद्वितीयो नराधिपः a paramount king. पर्यायपीतस्य—see ft.-note. The word पीत is here used because the moon is supposed to be a watery mass. *Cf.* सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् । Varâhamihira; रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः, Kum. V. 22; पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः । Bg. XV. 13. हिमांशोः—हिमो गुणो विद्यते येषां ते हिमाः । The possessive affix is dropped after words expressive of qualities (by the Vârt. गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः); हिमा अंशवोऽस्य तस्य ।

In the case of the word हिमवान्, हिम means 'snow' which is a द्रव्य and not a गुण. For the reverence in which the new moon is held see II. 73, VI. 31; Kir. II. 11.

S'l. 17. तावत्—may either be taken साकल्ये (entirely, without any other object in view) as Malli. seems to do, or अवधारणे and construed with अहम्. अनन्यकार्यः—अविद्यमानमन्यत्कार्यं यस्य. गुर्वर्थम्—गुरोरर्थः—a Gen. Tat. like अश्वघास; or गुरवे देयोर्थः। निर्गलित &c.—निःशेषं गलितो निर्गलितः; अम्बु एव गर्भोम्बुगर्भः। निर्गलितोम्बुगर्भो यस्य। शरद्घनम्—A Gen. or a Loc. Tat. चातकः—A bird often referred to in Sanskrit poetry as entirely depending on clouds for water to drink. *cf.* तृषाकुलैश्चातकपक्षिणां कुलैः। Rit. II. 3.

The *Chátaka* is not a fabulous bird, and what Káli. says here is a fact. It is a migratory bird which is seen in India in the rainy season and disappears in the autumn. It has a shrill but not unpleasant note, which is of the same pitch as that of the cuckoo, and very much resembles the word for 'a cloud' pronounced as vocative. Hence the bird is supposed to invoke the clouds for a shower, that it may intercept a few drops to quench its thirst. S. P. Pandit :in his notes to Vik. II. thus describes the bird that is seen in Western India—'It is a small bird, smaller than the smallest dove, has a long tail and combines in itself the black, the yellow and the white. It has a long crest on its head, of the shape of a bow with an arrow stretched on it, which is supposed to prevent it from bending its head by coming opposite the back and thereby to prevent it from drinking water lying on the ground—or any water to drink which the beak is to be lowered.'

अपि—For the force of this see Sanj. and ft.-note. The fig. of speech here is अर्थान्तरन्यास according to Daṇḍin, Bhoja &c., and दृष्टान्त according to modern writers on Rhetoric.

S'l. 18. एतावत्—एतत् परिमाणमस्य। प्रतियातुकामम्—The nasal of the *inf.* is dropped before काम and मनस्; see Sanj. "प्रतियातु is properly a substantive from प्रतिया with the affix तु. What is used in classical Sanskrit as the infinitive mood is only the acc. sing. of a mas. substantive ending in तु. In the Veda we meet with the Abl. Gen. and Dat. sing. of the so-called infinitive; *e. g.* गन्तवे, गन्तोः &c." Pandit. *Cf.* 'रे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम्।' Uttar. II. 10. त्वया—By the rule 'कृत्यानां कर्तरि वा' the agent takes Gen. or Inst. in connexion with तव्य, अनीय, य &c.; so both त्वया and तव are admissible.

S'l. 19. यथावत्—यथा यादृशमर्हतीति यथावत्। यथावत् विहितः यथावद्विहितः अध्वरः येन तस्मै. The Dat. here is significant. It shows that Kautsa gives the details to Raghu, because he wished to know them. It is

a reply to Raghu's question. Had it been the primary object of Kautsa to acquaint the king with the facts by way of a prayer we should have expected तम् instead of तस्मै by the rule 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म'। The Dat. here may be explained either as तादर्थ्ये; or by 'क्रियार्थोपपद—' रघुं प्रीणयितुम्; or by 'कर्मणा यमभिप्रैति'—रघुमभिप्रेत्य स्मयावेश—स्मयस्य vanity आवेश: touch or influence. वर्णाश्रमाणाम्—The वर्णs are the four classes of men *viz.* the Brâhmaṇas, Kshatriyas, Vais'yas and S'údras. For the *Âs'ramas* see note on 'आश्रमम्' Śl. 10. वर्णी—वर्ण: प्रशस्तिरस्यास्तीति वर्णी। a Brahmachârin. प्रशस्ति means 'moral excellence,' which is explained as absolute abstaining from eight kinds of sensual pleasures, for which see Malli. on वर्णिलिङ्गी Kir. I. 1. The affix इन् showing possession is added to this word in this sense alone; in other cases we shall have वर्णवान्। *Vide* the Kás'. on 'वर्णाद्ब्रह्मचारिणि' Páṇ. V. 2. 134. विचक्षण:—विशेषेण चष्टे इति विचक्ष्+अन (युच्); wise, learned, clever. प्रस्तुतम्—used as a noun. It properly means 'what is brought on or introduced by प्रस्ताव (occasion or opportunity)' what is introduced with relevancy, there being a fit opportunity for it; hence what is pertinent or to the point, as opposed to अप्रस्तुत which means 'for which there is no proper opportunity' *i. e.* which does not refer to the subject under discussion, irrelevant.

Śl. 20. चिराय—*indec.* used in the sense of the Acc. by the rule 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' Pâṇ. II. 3. 5. अस्खलितोपचाराम्—see ft.-note उपचार (उपचर्यते। अनेन वा) may mean here 'service (सेवा) or materials of worship.' अस्खलित उपचार: यस्याम् in which the service I rendered him was without a flaw, was unswerving; or अस्खलिता उपचारा यस्याम् in which no materials of worship were wanting *i. e.* I ministered fully to all his wants. पुरस्तात्—indec. der. fr. पूर्व+अस्तात्, पूर्व being changed to पुर्; in the first place, or foremost, *i. e.* above fees.

Śl. 21. अर्थकार्श्यम्—अर्थस्य of wealth कार्श्यं scantiness. We may have the Gen. Tat. here, as the prohibition 'पूरणगुण' &c. is not obligatory in the case of a word expressive of quality. *Cf.* Sid. Kau. अनित्योयं गुणेन निषेध:। 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्' इत्यादिनिर्देशात्। तेनार्थगौरवं बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम्। विद्यापरिसंख्या—For the 14 *vidyás* see Sanj. The six *aṅgas* are शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गति:। छन्दोविचितिरित्येष षडङ्गो वेद उच्यते ॥

Śl. 22. सोहं—I thus circumstanced, *i. e.* whose sole object is to procure money. सपर्या—fr. the root सपर् पूजायां—of the कण्ड्वादि class to which य is added (सपर्यति)—by adding अ to it भावे (आ fem). अल्पेतरत्वात्—अल्पादितर: अल्पेतर: तस्य भाव: अल्पेतरत्वं तस्मात्. ०निष्क्रयस्य—the price of (श्रुतस्य नि०); *cf.* II. 55.

S'l. 23. द्विजेन—द्विज the twice-born; a term which though applying to the first three classes, specially applies to the Brâhmaṇas; *cf.* मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने । Manu. II. 169. द्विजराजकान्तिः—द्विजानां राजा द्विजराजः तस्य इव कान्तिर्यस्य । A Vya. Bah. The moon is considered to be the lord of *dvijas* or Brâhmaṇas. The epithet indicates that as the moon, although stripped of light, borrows it from the sun, and again illumines the world at night, so Raghu too, though now penniless, would procure money from Kubera, and so Kautsa had no reason to be disappointed. See Sanj.

द्विजराज—an epithet which originally properly belonged to *Soma* the plant, so universally used in sacrificial offerings in ancient days, with reference to which alone the *S'ruti* quoted by Malli. 'तस्मात्सोमो' &c. is to be understood. Afterwards, however, by a confusion of terms, all the epithets of Soma, the plant, were transferred to Soma, the moon. Soma, the moon, is also called the king of plants or *vanaspatis*, while it was *Soma*, the plant, that was originally so called. See our note on ओषधीनां नाथम् II. 73.

वेदविदाम्—वेदान् विदन्तीति वेदविदस्तेषाम् । एनोनिवृत्तेन्द्रिय &c.—वृत्ति operation or exercise; *cf.* तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् । Kum. IV. 73. This epithet which is purposely used here, shows how scrupulous the poet is in not allowing his hero's fame to be tarnished even indirectly. Raghu was द्विजराजकान्ति no doubt, but he was by no means a sinner like *dvijarâja*. The allusion here is to the Paurâṇic legend according to which चन्द्र carried off Târá, the wife of Bṛihaspati, his preceptor, for which he was cursed by the wronged husband to be indelibly marked with the stain, visible to this day. The student will notice the alliterations in this s'l.

S'l. 24. गुर्वर्थमर्थी—गुरवे इदं गुर्वर्थम् । गुरोरर्थो यस्मिन्कर्मणीति वा; *adv.* modifying the अर्थक्रिया implied in अर्थी (अर्थयते इति) गुर्वर्थं यथा तथार्थिभावेन वर्तमानः । coming as a suitor, seeking money for his preceptor; this is the chief reason why such a request could not be refused. श्रुतपारदृश्वा—who had seen the other end of the *S'âstras*, *i. e.* thoroughly mastered them. रघोः—The mention of his name by the king shows, according to Malli , his high sense of personal honour, and the unbearableness of the reproach in connexion with it. See Sanj. and Bg. quoted therein. Indeed, the reproach that 'the king of Kosala refused the request of a suitor' would not be so great as the one that 'Raghu refused the request of a suitor.' The lesson taught here by Raghu was not lost upon his descendants. *Cf.* XI. 2; see ft.-note. वदान्यान्तरम्—मां याचस्व इति वदतीति वदान्यः । Uṇ. III. 104; अन्यः वदान्यः वदान्यान्तरम् । *Nityasamâsa*. मा भूत्—Here the Aorist is used in the sense of the Future by the rule माङि लुङ्

'the Aorist with the aug. अ dropped is used with the prohibitive particle माङ् in all the tenses;' *cf.* मा भूमुहुरत्खलु भवन्तमनन्यजन्मा मा ते मलीमसविकारघना मतिर्भूत् । Mál.-Mâd. I. 32. परीवाद—or परिवाद by उपसर्गस्य घञि अमनुष्ये बहुलम् । Páṇ. VI. 3. 122.

S'l. 25. स त्वं—*i. e.* you, whose request cannot be refused. चतुर्थोग्निरिव—Because there were three fires already. The three sacred fires, which a householder is enjoined to perpetuate and worship, are (1)गार्हपत्य, that which the गृहपति or the lord of the house receives from his father and transmits to his son in his turn, and from which fires for sacrificial purposes are lighted; (2) आहवनीय, that which is lighted from 'the perpetual fire' and into which all the offerings are made; and (3) दक्षिणाग्नि, the southern fire, sometimes called अन्वाहार्यपचन. *Cf.* गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरेत् । पिता वा एषोग्नीनां यद्दक्षिणः पुत्रो गार्हपत्यः पौत्र आहवनीयः । Âs'valâyana. See notes on I. 6. द्वित्राणि—द्वे वा त्रीणि वा । सोढुं—to bear (the delay of); hence, wait for. यावत्—See com.; it may also be taken here निश्चये (अवधारणे); 'निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः' Sid. Kau. 'And I will surely try' &c.

S'l. 26. अवितथम्—not always coming true, unfailing; a fact which accounts for his delight. अग्रजन्मा—see ft.-note. आत्तसारां—आत्त p. p. p. of दा with आ 3rd conj.; सार—wealth. कुबेरात्—Kubera is the son of Vis'ravas by Iḍáviḍá, and thus the half-brother of Râvaṇa. He is the lord of wealth and master of nine inestimable treasures (निधि). He is the regent of the North, his capital is situated on the mount Kailâsa and he is the king of Yakshas, Kiṃnaras and other inferior deities. The name कुबेर is expressive of his deformity, being derived fr. कु vile, ugly, and बेर body; *cf.* Vâyu P. 'कुत्सायां क्वितिशब्दोयं शरीरं बेरमुच्यते । कुबेरः कुशरीरत्वान्नाम्ना तेन च सोङ्कितः' ॥ He is described as having three legs, only eight teeth and a yellow mark in place of one eye. No images of him occur, nor is any particular worship paid to him. In these respects there is a considerable analogy between him and the Grecian Plutus. Plutus is described as blind, malignant and cowardly and seems to have received but very slender homage from Greek or Roman devotion. कुबेर is also derived fr. कुब् to cover *i. e.* to protect; the protector of wealth. उक्षण—sprinkling with water, fr. उक्ष् I. P. to sprinkle.

S'l. 27. वसिष्ठमन्त्र &c.—consecrated by mantras. Vasishṭha was a master as well as the composer of charms. See I. 61. For the repetition of the idea, see VIII. 4. उदन्वत्—उदकानि सन्त्यत्र । उदक is changed to उदन् before मत् and धि when the Comp. forms a name of the sea; see Pâṇ. VIII. 2. 13. But उदकवान् घटः, a jar

containing water. मरुत्सखस्य—From the remark of Malli., and the synonym वायुसहायस्य given by him, it appears that he would have preferred to take this as a Bah. were it not for a technical difficulty of grammar. But the Tat. will better suit here. For, though सखित्व implies mutual affection, yet मरुतः सखा recognizes affection in मरुत्, while मरुत् सखा यस्य (बलाहकस्य) implies affection in बलाहक. The former better explains why मरुत् should be the helper of the cloud of its own accord. बलाहकस्य—a comp. of the पृषोदरादि class.

Śl. 28. प्रयतः—Pure in mind and body, *i. e.*, having bathed and observed the rules of conduct, such as restraining the passions, &c., as he had to attack a divine person. See I. 90. प्रदोषे—See *supra* I. 93. सामन्तसम्भावनया--सम्यगन्तः समन्तः border, frontier; तत्र भवः सामन्तः a frontier-king; a tributary prince. सामन्त इति सम्भावना सामन्तसम्भावना तया considering or treating him as a mere frontier-chieftain or tributary prince. एव—The force of एव is that Raghu considered Kubera to be no better than a tributary prince and therefore easy to be conquered. Raghu was the conqueror of Indra, the strongest of the *lokapâlas* and therefore, more than a match for Kubera, an ordinary *lokapâla*. Again we saw in canto IV., how Raghu turned back from the mountain Himâlaya, having established his sovereignty there when on his expedition of universal conquest. Evidently he, as conqueror of Himâ., treated the lord of Kailasa, a mountain inferior to Himâ., as Sámanta. See IV. 80.

S'l. 29. प्रयाणाभिमुखाय—अभिगतं मुखमस्याभिमुखः. *Lit.* with one's face turned towards, facing; hence preparing for, about to start; प्रयाणस्याभिमुखः प्रयाणाभिमुखः. मध्ये—inside the treasury. This was the cause of astonishment. Here the poet very ingeniously extricates Raghu from the difficulty he was in. It would not have looked decent to make a *lokapâla* like Kubera bend before a mortal like Raghu, nor to bring back his hero unsuccessful from his expedition. He, therefore, devises a third alternative which makes his hero achieve his object and spares Kubera the humiliation of a defeat at the hands of a mortal king.

S'l. 30. अभियास्य॰—Fut. pass. p. of या with अभि. पादम्—A skirt-hill. सुमेरोः—Sumeru is the same as Meru, for which see notes on I. 14. दिदेश—gave; *cf. infra* XI. 2, XVI. 72; and बाणमत्र भवते निजं दिशन् Kir. XIII. 68.

S'l. 31. साकेत—The name of Ayodhyâ; see note on कोसल III. 5. जनस्य अभिनन्द्यसत्त्वौ—Here जन takes the Gen. कर्तरि in connexion

with अभिनन्द्य which, therefore, ought not to have been compounded with सत्त्व as it is. The Comp., however, may be defended by the general maxim 'सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः'; or the Gen. may be taken सम्बन्धे. सत्त्व—The strength of the mind, mental calibre; here the nobility or greatness of the mind, as Malli. takes it.

S'l. 32. उद्व &c.—वाहितः अर्थो येन स वाहितार्थः; see Sanj. प्रजेश्वरम् स्पृशन् करेण—*i. e.* on the head (as a sign of blessing). आनतपूर्वकायम्-These two epithets show the magnanimity of Raghu's character. He was the lord of *subjects* and yet he was so humble in his dealing with Kautsa, who was also a *subject*. वाचम्—Commentators find fault with the poet for having used this superfluous word; and this is cited by rhetoricians as an instance of अधिकपदत्वदोष-'अत्र वाचमित्यधिकमुवाचेत्यनेनैव कृतार्थत्वात्' । Sâh.-Dar. वाचम् cannot be used with उवाच unless there is an *adj.* to qualify it, as observed by Vâmana-विशेषणस्य च विशेष्यप्रतिपत्त्यर्थमुक्तार्थस्य प्रयोगः । See ft.-note. But one must not be so fastidious in small matters. Prof. Ray however, finds a defence for the poet by proposing to read अवाचं (qualifying प्रजेश्वरं)—'speechless, through excessive modesty.'

S'l. 33. वृत्ते—वृत्त *lit.* what is well-rounded; hence, one's proper sphere of duties. According to Kâm. quoted by Malli. the duty of a king is fourfold. See Sanj. For वृत्त or proper conduct, as commonly understood. see ft.-note. मनीषितम्—मनसा ईषितं what is reached by the mind, *i. e.* a desire. To be explained with reference to the पृषोदरादि or शकन्ध्वादि class. See note on मनीषिणाम् I. 11.

S'l. 34. आशास्यं--Pot. p. used as a noun; a blessing or benediction; *cf.* आशास्यचिन्तास्तिमितो बभूव । Kum. VII. 87. पुनरुक्तभूतम्—पुनः उक्तं पुनरुक्तम् । Avyaya Samâsa. भूत means सम or equal; see Amara. III. 3. 78. पुनरुक्तेन भूतं पुनरुक्तभूतम्, the Comp. being सह सुपा; 'equal to that which is repeated' *i. e.* superfluous. Châr. takes भूत in the sense of 'इव'. अधिजग्मुषः—poetical license, these forms being used only in the Veda. See note on तस्थिवांसम् II. 29. आत्मगुणानुरूपम्—अनुगतं रूपमस्येत्यनुरूपः । आत्मगुणानामनुरूपस्तम् ।

S'l. 35. तस्मात्—From him *i. e.* the sage (the benediction pronounced by him) was the cause (हेतु) of Raghu's getting a son so soon. Our poet is very careful to show that pious deeds are sure to be rewarded in this world. आलोकमर्कात्—अनेन रघुपुत्रस्यापि जगद्दुःखहारि किमपि पावनं तेजः सूचितम् ।

S'l. 36. ब्राह्मे मुहूर्ते—The Muhûrta presided over by Brahmâ; the last four (according to some two) *ghaṭikas* of the night. For further information and the advantages accruing to a child born

at this hour, see ft.-note. ०कल्पम्—See Sanj. ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः। The affixes कल्प, देश्य and देशिय are added to a noun or verb in the sense of 'a little less than,' almost equal to; so विद्वद्देश्यः, पचतिकल्पम्. आत्मजन्मानम्—आत्मनः जन्म यस्य; see note on 'गुणोदयम्' IV. 20; for the idea *cf.* अङ्गादङ्गात्संभवासि हृदयादधिजायसे। आत्मैव पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥ Manu.

Śl. 37. रूपम्—The symmetrical bodily make, as Malli. gives, or beauty. तत्—The very same. ओजस्वि—resplendent, or muscular, well-built. नैसर्गिकम्—निसर्गेण निर्वृत्तम् natural, as distinguished from that which is acquired by training. उन्नतत्वम्—Magnanimity, high-mindedness; or height, the bodily stature. कारणात्—The root भिद् having the sense of 'अन्य' governs the abl. by 'अन्यारादितर—' Pâṇ. II. 3. 39. प्रदीप—is a powerful lamp. The word दीप and प्रदीप are very happily selected. *Cf.* VIII. 5.

S'l. 38. उपात्तवि०—See *supra* śl. 1. गुरुभ्यः—The pl. shows that a separate Guru, adept in a particular branch of science, was engaged to teach him that branch. गुरोः—*i. e.* the person fit to give her away as in marriage. श्री was now in love with Aja, and it was in Raghu's power to bestow her upon him by making him a युवराज. Raghu is, therefore, fitly called the गुरु of श्री. S'rî is always represented as ceasing to look upon a king as her lord as soon as he abandons the throne in favour of his son. *Cf.* VIII. 14, where श्री is called the daughter-in-law of Raghu. धीरा—This may refer to श्री also. Further on we shall see our poet attributing the fickleness of Lakshmî to the faults of the person to whom she attaches herself for the time being. *Vide* VI. 41.

Śl. 39. अथ—'Then', *i. e.* when Aja had reached his youth. The particle implies a blessing and is probably used here as the auspicious subject of the prince's marriage is about to be introduced. क्रथकैशिकानाम्—क्रथकैशिक is a class of Kshatriyas, said to be derived originally from Kratha and Kais'ika, who were the sons of Vidarbha—a king who ruled over the province of the same name. The name क्रथकैशिक thus came to be used synonymously with Vidarbha. For this latter name, see note on विदर्भ śl. 60. क्रथकैशिकानां निवासो जनपदः क्रथकैशिकास्तेषाम्। स्वयंवरार्थ—स्वयंवरायेदं स्वयंवरार्थं; adv. qualifying आनयनक्रिया. For स्वयंवर see notes, śl. 64. *infra*. आप्तः—हितः Malli.; *i. e.* one who would take interest in the matter and persuade Raghu to send his son in case of a refusal. The meaning of 'trusty' will also do. भोजेन—The king of the country is meant; see *infra* s'l. 62. 'The Bhojas were a branch of the Yâdavas. They were one of the

greatest and mightiest peoples of ancient India. At different times they are represented to have occupied different parts of central and southern India.' S. P. Pandit.

S'l. 40. **तम्, असौ, एनम्**—By these three pronouns the poet refers to Bhoja, Raghu and Aja. Bhoja is altogether absent (परोक्ष) to him and so he refers to him by तद्; of the remaining two Aja is संनिकृष्ट to him being the object of immediate description and so he refers to him by इदम्, and Raghu being विप्रकृष्ट by अदस्. *Cf.* इदमस्तु संनिकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥ **दारक्रिया** &c.—दाराणां (दारार्थां) क्रिया । तादर्थ्ये समासः । तस्या योग्या दशा age, stage of life यस्य ।

S'l. 41. **उपकार्या**—उपक्रियते इति उपकार्या । कर्मणि 'ऋहलोर्ण्यत्' । ('उपकरोति' in the Sanj. explaining उपकारिका ।) उपकार्या is a tent or a temporary house prepared for the reception or residence of royal or other great personages when they go out on a journey or on an excursion of pleasure. **उपचाराः**—articles of comfort and decorations. **वन्येतराः**—A Bah.; if taken as a Tat. (वन्येभ्य इतरे) we shall have वन्येतरे; or, as Hemadri says—वन्यानि इतरयन्ति इति । ण्यन्तात्पचाद्यच् । इतरयन्तीति सुब्धातुः । **मार्गे निवासाः**—haltings or stations on the way Malli. seems to take the two words as an Aluk Comp., by the rule हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् or तत्पुरुषे कृति बहुलम् । Pâṇ. VI–3–9, 14. We may, however, take the two words as uncompounded, निवास meaning residence, halting. **उद्यानविहारकल्पाः**—उद्यन्ति वृक्षा अत्र इति उद्यानं a garden; fr. उद्+या । अन (ल्युट्); विहरन्ति एषु इति विहाराः विहारस्थानानि, घञ् being added अधिकरणे । Now see Sanj.; it will be, however, preferable to analyse the Comp. as उद्याने विहाराः as better corresponding with the Comp. मार्गेनिवासाः । If we take मार्गे and निवासाः separately, विहार will mean 'sporting', घञ् being added भावे. Hamâdri suggests another construction, taking उपकार्या separately and as the subject: रचितोपचारा उपकार्या...मार्गे निवासा बभूवुः ।

S'l. 42. **सीकरार्द्रैः** &c.—The breezes were cool, fragrant, gentle and therefore highly pleasant. This explains why a halt there was desirable. **विलङ्घिताध्वा**—The day's journey being accomplished.–क्लान्तं, रजोधूसरकेतु, all these give the reason why the halt was necessary.

S'l. 43. **उपरिष्टात्**—ऊर्ध्वायां दिशि इत्युपरिष्टात्; from ऊर्ध्व irregularly changed to उप+रिष्टात् । **भ्रमरैः**—भ्रमतीति भ्रमरः fr. भ्रम्+अरच् । Uṇ. III. 128. The presence of two *rakâras* in this word has given rise to another name for the bee, *viz.* द्विरेफ. **प्रावस्थापित** &c.—अन्तःसलिल may be explained in two ways:—सलिलस्यान्तः अन्तःसलिलम्, राजदन्तादि; or अन्तःस्थितं सलिलम्, शाकपार्थिवादि.

S'l. 44. नीलरेख &c.—The blackish-dust firmly settled in the cracks in the tusks was not washed off and so it served as a clear evidence of his वप्रक्रीडा or the sport of butting against the skirts. See Meg. I. 5. शंसन् उन्ममज्ज—This shows the simultaneity of the two actions, emerging from water, and the indication of वप्रक्रिया. ऋक्षवत्—(lit. possessed of bears) is one of the Kulaparvatas, or the seven principal mountain-chains, for which see ft-note. It has been identified with the mountains of Gondavana. तटेषु—at different places of its sides.

S'l. 45. लघुक्रियेण—लघ्वी क्रिया यस्य of quick action. Dinakara translates by 'कुशलेन'. वार्यर्गला &c.—वारि ' an elephant's stall or fold.' When an elephant gets infuriated, huge trunks of trees are placed horizontally in his stall to serve as bolts. It is these that are compared to the waves obstructing the elephant's progress every moment. Some understand by वारि, 'a chain,' but it is difficult to understand how a chain can be fitly compared to a wave.

S'l. 46. शैलोपमः—उपमातीत्युपमः । शैलस्य उपमः; शैल उपमा उपमानं यस्येति वा or शैलेन सादृश्यं यस्य; a *nitya* samâsa.

Śl. 47. एकनागस्य—Here एक has the secondary sense of 'peerless,' exceptionally huge, as Châr. and Hem. suggest. Unless we understand it in this sense, is will be difficult to see why a whole host of tame elephants turned tail at the very scent of his rut. कपोलभित्त्योः—See Malli. on गण्डभित्ति śl. 43 *supra*. जलावगाह &c.—क्षणः मात्रा प्रमाणमस्य कालस्येति क्षणमात्रः ; (and not क्षण एव क्षणमात्रं as the Comp. will be of the मयूरव्यंस० class and there will be no further compounding) क्षणमात्रं शान्ता क्षणमात्रशान्ता । now see Sanj. अनेकप —न एकः अनेकः अनेकाभ्यां पिबतीति । मददुर्दिनश्रीः—दुर्दिनं वर्षं (See IV. 41) तस्य श्रीः. दिदीपे—Shone forth *i. e.* the rut gushed out at once.

S'l. 48. कटु—bitter; strong-smelling ('agreeable,' Malli.). आधोरण—आधोरयन्ति गतिचातुर्यं कुर्वन्तीत्याधोरणाः, elephant-drivers. तीव्र —arduous, great.

S'l. 49. छिन्नबन्ध &c.—आदौ छिन्नबन्धाः पश्चाद् द्रुताः छिन्नबन्धद्रुताः । ते च ते युग्याः (see com.) छिन्नबन्धद्रुतयुग्याः (Karm.) तैः शून्यम् । Malli. takes the first as a Bah. and combiness it with शून्य; but the सेनानिवेश was not quite शून्य; it was only शून्य so far as horses (and probably oxen) were concerned. This meaning is brought out by explaining the comp. as given above. विहस्त—विक्षिप्तः (badly or helplessly thrown about) or विगतः हस्तोऽस्य (one without hands as it were); hence, at a loss to know whatto do; शोकादिभिरितिकर्तव्यताशून्यः (Bhânuji Dîkshita on Amara.). सेनानिवेश—see VII. 2.

S'l. 50. आपतन्तम्—rushing, charging (at the army). वन्यः—Kings are prohibited from killing elephants except in battles (see Sanj.): and since wild elephants are never brought to battle, the prohibition includes them. कुम्भे-the temple (of an elephant) कु भुवमुम्भतीति कुम्भः । शकन्ध्वादिः. जघान—Here we see with what masterly skill the poet keeps out of view the warriors in the army and makes Aja himself strike, which is necessary for the subsequent development of the events representing the whole thing as a natural consequence of things.

S'l. 51. विद्धमात्रः—The *mas.* is irregular. For, विद्ध एव becomes विद्धमात्रम् । (See Vârt. on Pâṇ. V. 2. 37) and no other term is available to explain the *mas.* form. किल.—It is related. तत्—*i. e.* his assuming a divine form. व्योमचर—व्योम्नि चरतीति; fr. चर्+अ (ट) by चरेः टः (चर् takes ट when a word expressive of अधिकरण precedes).

S'l. 52. प्रभावो०--प्रभाव is the superhuman power which heavenly beings possess; *cf.* प्रभावनिर्मितेन भूर्जपत्रेण संपादितोत्तरा भवितुमिच्छामि। Vik. II. p. 47. कल्पद्रुमोत्थैः--for कल्पद्रुम see notes, I. 75; कल्पद्रुमेभ्य उत्तिष्ठन्तीति कल्पद्रुमोत्थानि तैः । संवर्धित &c.—प्रशस्तमुर उरःस्थलम् । The word स्थल like भित्ति indicates excellence. See Sanj. on भित्ति s'l. 43. तारहारः--तार big or bright, shining (the pearls being flawless) See Malli on Meg. I. 33. वाग्मिन्--eloquent, a clever speaker; ग्मिन् is added to वाच् in a good sense, as आट or आल is added in a bad sense (वाचाट or वाचाल).

S'l. 53. मतङ्गशापात्--See ft.-note. अस्मि—may be taken as a verb, or ind. equivalent to अहम्. मतङ्गजत्वम्—मतङ्गादृषेर्जातः मतङ्गजः (Bhánuji Díkshit) an elephant. It is difficult to see how the sage मतङ्ग was the producer of elephants. Probably he was the first person to tame elephants and show their utility to the world and hence the name. Târânâtha in the Vâch. derives the word thus–मतङ्गे मेघ इव जायते इति मतङ्गजस्तस्य तदाकारत्वात् । प्रियंवद—see III. 64.

S'l. 54. अनुनीतः—conciliated (by entreaty); *cf.* अनुनय II. 54. सत्त्ववता--by you, the powerful one (for he-Aja.-could split open the temple of such a powerful elephant as he was with an arrow shot with a slight force). च—on the other hand. उष्णत्वम्—उष्णो गुण अस्यास्तीति उष्णस्तस्य भावस्तत्त्वम् । Explain similarly शैत्यम्; शैत्यं हि यत्—what is known as coldness.

S'l. 55. इक्ष्वाकु०—प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणमुत्पत्तिस्थानमित्यर्थः । अयोमुखेन—अयसो विकारः अयोविकारः । स मुखमस्य । Bah., the word विकार being dropped by the Vârt. समुदायविकारषष्ठ्याश्च बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यम् । Or अयो लक्षणया अयोविकारः मुखमस्य । तपोनिधिः—indicates

power in him to undo what had been done. ०महिम्ना—महतो भावः महिमा तेन.

S'l. 56. प्रतिप्रियम्—प्रतिकृतं प्रियं प्रतिप्रियम्। प्रतिप्रीणातीति वा। कुर्यां–स्यात् The potentials show futurity.

Śl. 57. संमोहनम्—causing sleep, hypnotic. प्रयोग—&c.—Here प्रयोग and संहार do not mean merely the shooting or the thrusting back into the quiver of an arrow. प्रयोग means the repetition of a certain *mantra* to endow the arrow with a peculiar virtue which enables it to assume a particular form or to bring about a certain result; while संहार means the repetition of the counter-*mantra* which takes away from the arrow the peculiar virtue it was endowed with and it becomes again an ordinary arrow. See also note on III. 64. विभक्त०—The Mantra for which has two parts; one for its employment, the other for its withdrawal. आदत्स्व—दा with आ is Âtm. except in the sense of 'opening'; see Sid. Kau. on Páṇ I. 3.-20. न चारिहिंसा—Slaughter (हिंसा), except where absolutely necessery, was looked upon with horror long before the teachings of Buddha and was prohibited by the Śástra. See ft.-note. The repetition of च indicates the simultaneous existence of the two, *viz.* विजय and अहिंसा.

Śl. 58. मां प्रति—Malli. takes this with ह्रिया. He seems to emphasize 'माम्'. 'You need not feel ashamed in *my* presence' (*i. e.* of me to whom you have been kind). We may also say with Châri., and perhaps perferably, मां प्रति दयापरः। दयापरः—दया परा आश्रयणीयत्वेन श्रेष्ठा यस्य। अपि—used here to express a hyperbole. You showed kindness to me *even* at a time when it is impossible to show it. उपच्छन्दयति मयि—now that I am entreating you; छन्द् with उप 10th conj. to entreat. प्रयोज्यम्—प्रयोक्तुं शक्यम्। capable of being employed; by the rule 'प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे'–the words प्रयोज्य and नियोज्य are formed only in the sense of capability or practicability Malli. has 'न कर्तव्यम्' but then we shall get the form प्रयोग्यम् and not प्रयोज्यम्. The sense is—You who were kind to me even when you *struck* cannot be unkind to me *now* when I am entreating you.

Śl. 59. उपस्पृश्य—उपस्पृश् has a technical meaning *viz.* that of touching the cavities of the eye or performing the *Áchamana*. सोमोद्भवायाः—सोमाल्लक्षणया सोमवंशजात्पुरूरवस उद्भवतीति। यद्वा सोमोऽमृतमुद्भवत्यस्याः। or after Malli., उद्भवत्यस्मादिति उद्भवः कारणं; now see com. तेनावतारितत्वात्. The river Narmadâ is so called because a channe was opened to it by king Purûravas of the lunar race. नृसोमः—implies that he was always a delight-giver. उदङ्मुखः—उद् गतं

मुखमस्य. [Properly उदीच्यां दिशि इति, उदीची + अस्ताति (अस्तात्): the affix अस्ताति which has the sense of the Loc. and which is added स्वार्थे (see Pâṇ. V. 3. 27) is dropped by the rule 'अञ्चेर्लुक्' Páṇ. V. 3. 30; and we have उदीची which again becomes उदक् by the rule 'लुक्तद्धितलुकि' 'when a Taddhita affix disappears, the *fem.* affix also disappears;' and finally we have उदग्गतं मुखमस्य ।] अस्त्रमन्त्रम्—The sing. because the *mantra* of प्रयोग and that of संहार formed but parts of one *mantra*.

S'l. 60. व्योगात्—through the combinatern or intervention of; hence as the result of; *cf.* रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति । S'âk. II. 14. आसेदुषोः—Gen. dual of आसेदिवस्; perf. p. of सद् with आ. The perf. participles in वस् of the roots सद्, वस् and श्रु only are used in ordinary language. Páṇ. III. 2. 108. सौराज्यरम्यान्—सु शोभनो राजा येषां ते सुराजानः (not सुराजाः, the rule 'राजाहः'—applying only to Tat-Comp.) तेषां भावः सौराज्यम् । विदर्भान्—विदर्भाणां क्षत्रियाणां निवासो जनपदः विदर्भाः । The name is derived from वि without and दर्भ the Ks'ha grass, which is supposed not to grow in Vidarbha, because the son of a saint died there of a wound inflicted by the sharp blade of the grass.

Vidarbha, the modern Berar, but a far more extensive kingdom than its modern representative, lay on the north of Kuntala, extending from the banks of the Krishṇâ to about the banks of the Narmadâ. On account of its great size the country was also called Maháráshtra. *Cf.* Bâl.–Rám. X. 14, where two names are applied to the same country. It lay to the South of Narmadá as Aja crossed the river before entering it. Its people were called Krathakais'ikas (see note on that word, s'l. 39). Kuṇḍinapura, sometimes called Vidarbha, was its capital, which is probably the modern Bedar. It was the seat of Bhîma, father of Damayantî and of Bhîma, father of Rukmiṇî. According to the Mâlav., king Agnimitra divided Vidarbha into two parts, separated by the river Varadâ (Warda) which, in its Payne Ganga branch, separates the Assigned Districts of Berar from the Nizam's Cominions. Amarâvatî (Oomarâvati) in Berar seems to have been the capital of the northern and Pratishṭhâna (Paithan) on the Godâvarî, that of the southern division. This was the land of the Bhojas, who are said to be descendants of Druhyu. They were not, however, confined to this province, as there are several Bhojapuras in different parts of India. They had different clans such as the Kuntî–Bhojas to whom Kuntî belonged and the Mârtikâvatas or Bhojas of Mṛittikâvata whose chief fought at Kurukshetra on the side of Duryodhana. The celebrated king Bhojarâja who reigned at Dhârâ in the beginning of the tenth century, was evidently a descendant of these Bhojas.

S'l. 61. नगरोप॰—उपगतः कण्ठं उपकण्ठः Prádi Tat.; who is near; now see com. क्रथकैशिकेन्द्रः—The lord of the Krathakais'ikas. See notes s'l. 39. प्रवृद्धोर्मिः—प्रवृद्धाः begun to swell (क्तः आदिकर्मणि) ऊर्मयो यस्य. The joy of the king rising every moment as he advanced to receive the prince is aptly compared to the swelling waves of the ocean at moon-rise. ऊर्मिमाली—ऊर्मीणां माला अस्यास्तीति । For a similar idea see III. 17, VII. 19, X. 82, XII. 36, XVI. 27; and also Kum. III. 67.

S'l. 62. एनम्—Aja is referred to by तत् (तं तस्थिवांसं &c.) in the previous s'loka, so the use of एनम् here is a poetical licence, एन not being allowed to be substituted for तद्. अग्रयायी—A poetic licence again; इन् is not added to या unless habit is implied. उपाचरत्—served, waited upon. *Cf.* 'गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी' Kum. I. 60. वैदर्भ—विदर्भाणां राजा वैदर्भः । fr. विदर्भ + अ (अञ्) आगन्तु —आगच्छतीति; fr. आगम् with तु (तुन् Uṇâdi) a guest.

S'l. 63. प्राग्द्वार &c.—प्राक्स्थितं द्वारं प्राग्द्वारम् । प्राग्द्वारस्था प्राग्द्वारस्य वा वेदिः &c.; see Sanj. Din. explains this differently for, which see ft.-note. The placing of a pot (of copper or silver) full of water on the *vedi* (a quadrangular raised spot) near the front door is considered auspicious even to this day. रघुप्रति॰—प्रतिनिधीयते इति प्रतिनिधिः fr. प्रति + धा + इ (कि) added कर्मणि–the roots दा and धा take this aff. when a preposition precedes, in the sense of भाव or any Káraka except the agent (कर्तृ). मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः–a representative or deputy of. Raghu being the sole lord of the world, special reception was accorded to his representative. बाल्यात्परां &c.—The simile is appropriate both in point of time and place. Aja was now lodged in such a delightful place and at such a time, that being at ease there, he could not but have felt within himself the influence of love, as indicated in the next s'l.

S'l. 64. स्वयंवर &c.—स्वयं व्रियतेऽस्मिन्निति, स्वयं वरणमिति वा स्वयंवरः । This form of marriage in which the bride chose her own husband seems to have been very popular in ancient India and was adopted specially by the Kshatriyas. स्वयंवरे स्वयंवरेण वा समाहृतो राजलोको येन । राज्ञां लोको राजलोकः । कन्याललाम—ललामन् (also ललाम *m. n.*) means 'the best'; कन्यासु ललाम कन्याललाम । कमनीयम्—कामयितुं योग्यम् । desirable, covetable. भावावबोधकलुषा—According to Malli. 'unable to know the mind (of her husband)', *i. e.*, who hesitates lest her approach might displease him. Some take भाव in the sense of 'love for another', offended or jealous because conscious of her husband's love for another. But Mallinátha's meaning seems to be preferable.

The woman is दयिता dearly loved by her husband, and though unable to read his thoughts, (*i. e.* to know whether he is really longing for her), yet makes a tardy approach towards him of her own accord (अभिमुखीभवति), which an offended lady does not do. See below, śl. 67. The simple idea so poetically expressed by the poet is, that Aja being absorbed in thoughts about Indumatî could not get sleep for a long time. The report of Indumatî's unparallelled charms had attracted such a crowd of kings there, that, pitted against these, Aja could well feel misgivings within himself. It is said that Kálidâsa had a strong desire to finish the canto before going to bed that day. But sleep overpowered him at this stage and he had to put down his pen. The goddess of learning, however, wishing to gratify the wish of her favourite son, wrote down for him the following S'lokas, and the poet to his astonishment found the canto completed when he woke up the next morning. True or not, the anecdote shows how exquisitely beautiful the following verses are.

S'l. 65. कर्णभूषण &c.—The ear-ornament meant is the Kuṇḍala worn round the ear, which is made of gold, and is long and heavy enough to leave an impression upon the shoulder when the head is bent sufficiently either side in a mood of anxiety or care. शय्योत्तर० &c.—उत्तरच्छद—the bed-sheet. Indumatî had such hold on Aja's mind that disturbed by thoughts about her, he restlessly moved in his bed, so that the sandal-marks on his body were worn off and his shoulders bore traces of hard pressure. सूतात्मजाः—*i. e.* young bards. सवयसः—this implies equality of age and intimacy. उषसि—*i. e.* at the hour presided over by Brahmâ (ब्राह्म मुहूर्त) when it was the duty of kings to rise. वाग्भिः प्राबोधयन्—It was customary to rouse kings from their slumber by means of songs accompanied by gentle music; see ft.-note.

S'l. 66. On this and the following s'lokas S. P. Pandit thus remarks :—"These 'awakening verses' have no special reference to the present time and place, but form what the bards used to recite in the Prince's own capital." But the remark does not seem to be correct. The poet's description of the bards as उदारवाचः scarcely leaves us room to suppose that they sang on this occasion the same stale and hackneyed song which they were wont to sing in the capital. On the contrary, the contents of the verses show that they are meant peculiarly to suit the present occasion. For the bards begin with early morn, first describing how the moon gradually loses her splendour and how the lotuses are about to bloom and then how

they actually bloom at the first peep of the morning sun. Next, they describe how the rays of the morning sun tinge the tusks of the elephants which were within their sight, and conclude by describing how, as the sun progresses a good way over the horizon, his rays penetrate the tents and overpower the light of the lamps there. So the description here, on the whole, seems to apply to one residing in a tent surrounded by the stables of horses and elephants &c., and not in his palace, as well as to one who is a late riser, which Aja, a scion of the solar race, could not have been (*cf.* यथाकालप्रबोधिनाम् I,6) had he been in his capital and not troubled by distracting thoughts as he was on the present occasion.

मतिमतां वर—This is meant to indicate that the prince would readily do his duty on being reminded of that. द्विधा—in two parts. धूः—The pressure and not the load itself. इव, ननु—both are used अवधारणे, 'indeed, 'surely;' धूः विभक्ता ननु indeed the burden is divided; but द्विधेव विभक्ता it is divided into two parts only (so that you cannot expect a third person to help your father). विनिद्रः—(your father) has quitted his bed (and is in his place). This may also qualify भवान्—and your royal self having left the bed &c. अपरधुर्य—you are to take the place of the other bearer. What is meant is this—your father is up by this time and attending to his duties; and you as *yuvarája* ought to do the same. *Cf.* येनेदं ध्रियते विश्वं धुर्यैर्यानमिवाध्वनि । Kum. VI. 76.

S'l. 67. Cháritravardhana and Dinakara, though in their usual manner they give a full com. upon this śl., consider it to be an interpolation, but without giving reasons. There seems to be, however, nothing in it that would warrant such a supposition, and Malli. who is always scrupulous in detecting spurious ślokas, regards it as quite genuine.

भवतान्यनवेक्षमाणा—This śl. seems to have perplexed some commentators and annotators. But all difficulty about its correct interpretation would vanish if one were to understand correctly the commentary of Malli. अपि ought to be construed with पर्युत्सुकत्वं as Malli. very properly has done, and not with भवता as suggested by Pandit. The meaning of the poet is very well brought out in the com. Indian poets describe three places as the favourite resorts of Lakshmí (the goddess of beauty), *viz.*, the lotus, the moon and the most lovely face in the world (as that of a prince or a princess). The last is generally represented as her most favourite haunt. *Cf.* चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुंक्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् । उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला

द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥ Kum. I. 43. The poet here describes Lakshmî as the wife of Aja. As such she approaches him, but finds Aja fast in the enjoyment of sleep (personified as a female). This is too offensive a sight for Lakshmî to bear, who is मानिनी. Great is her longing for Aja; but in her wounded pride she disregards even this. अपि shows the extreme difficulty of doing so. Inwardly, however, she is restless and does not know how to beguile her love-sickness due to the Prince's action. She discovers that the moon makes the nearest approach to Aja's beautiful face. Thither therefore in her helpless condition she bends her gaze and somehow manages to beguile her longing for Aja (पर्युत्सुकत्व). But even the moon is now parting with the beauty of Aja's face, and the condition of Lakshmî will be really miserable. She cannot herself approach Aja, and even the moon from whom she derived some consolation is fast sinking down Hence the earnest appeal of the bards to Aja, on behalf of Lakshmî, to get up and gladden her.

अनवेक्षमाणा--Not taking into consideration, not caring for; पर्युत्सु०-anxious longing for; note the use of this with the instr. भवता. खण्डिता--a woman offended with her husband on account of his infidelity to her and full of self-pride. See ft.-note. विनोदयति--diverts, amuses herself with; *cf.* XIV. 77; also Śâk VI. लतासु दृष्टिं विनोदयामि। दिगन्तलम्बी--दिशोन्तो दिगन्तः, लम्बनं लम्बः दिगन्ते लम्बः दिगन्तलम्बः सोस्यास्तीति ।

The reading अनवेक्ष्यमाणा, however, noticed and commented upon by Malli., seems to be preferable as it yields a much better sense by making the appeal more touching and therefore better calculated to excite pity in Aja. भवतापि-'by you too'. Lakshmî was already repulsed by lotuses. So her hopes entirely rested upon you. But you too being under the influence of sleep refused to look after her. She was therefore utterly helpless and compelled to beguile her yearning for you by being with the moon. It was not a wilful act on her part and you need not, therefore, be jealous of her. विनोदयति is the Cau. of विनुद्. चन्द्रः पर्युत्सुकत्वं विनुदति the moon diverts her anxiety. लक्ष्मीः चन्द्रेण पर्युत्सुकत्वं विनोदयति Lakshmî causes the moon to allay her anxiety. See Sanj. If we read हि instead of अपि, हि may be taken in the sense of अवधारण. The meaning in this case will present no difficulties. If the object of the poet be to represent Lakshmî not so much as an object of compassion to Aja as a मानिनी नायिका, the reading in the text ought to be preferred.

Śl. 68. तत्—'therefore', *i. e.* because Lakshmî is helpless as the moon, her nightly resort, is giving up splendour. Malli. says

लक्ष्मीपरिग्रहणात् connecting तत् with वल्गु; but there does not seem to be any propriety of this when applied to the lotuses. For in the previous śl. the appeal for the परिग्रहण of Lakshmî is to Aja and not to the lotuses. वल्गुना—refers to both—the opening of Aja's eyes and the blooming of lotuses. युगपदुन्मिर्षितेन—If the poet means that the beauty lies in the simultaneous opening of the two, then it will be better to take this as a Comp. word as Prof. Ray suggests. परुषेतरा—परुषाया इतरा or परुषा इतरा यस्याः । The idea here is this—The moon is going down; the lotuses have begun to bloom, you should therefore (तत्) wake betimee and prevent the lotuses from taking sole possession of Lakshmî in the absence of any other rival in beauty. प्रचलितभ्रमरं—Bees are described as being held up in lotuses when closed up at the approach of night and remaining there till sun-rise; *cf.* Ratn. I. 25, (लीयन्ते मुकुलान्तरेषु &c., and *infra* VII. 55.

Śl. 69. अनोकहानाम्—see II. 8. सरसिजैः–Aluk. Comp.; see Sanj. भिन्नैः—भिन्न opened; *cf.* करैरिन्दोरन्तश्छुरित इव संभिन्नमुकुलः; Veṇî. I. 1. परगुणेन—परेषां of others (*i. e.* borrowed) गुणेन. इव—indicates उत्प्रेक्षा.

Śl. 70. निर्धौतहार &c.—गुलिका by लक्षणा (उपचार) means here 'a pearl.' परभाग—परः श्रेष्ठः भागः परभागः । A position of great advantage. °तया—being most advantageously placed. अधरोष्ठे——अधरौष्ठः is an optional form. See ft.-notes. In this and the foregoing ślokas the excellence of Aja's breath and his lustrous teeth illumined by his beautiful smile are described in a poetic style. Vall. notices the reading संलक्ष्यते दशनचन्द्रिकयानुविद्धं बिम्बोष्ठलब्धपरभागमिव स्मितं ते ।

Śl 71. प्रतापनिधिः—The treasure, the source, of heat which causes ताप. वीर—one who causes ताप to his foes. The two epithets are used to keep up the resemblance. अरुणेन—Aruṇa is the charioteer of the Sun, and the elder brother of Garuḍa. He is अनूरु (without thighs) having been prematurely brought out of the egg by his mother. See A. Dic. Here Aruṇa and Raghu are compared. Raghu having the same relation with respect to Aja which Aruṇa has with respect to the sun. Aruṇa precedes the Sun and Raghu precedes Aja. Each is the precursor of the other. आयोधनाग्रसरताम्—आयुध्यन्ते अस्मिन्नित्यायोधनं युद्धम् । अग्रे सरतीति अग्रसरः, formed irregularly according to some. By the rule 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः' सृ when preceded by पुरस्, अग्रतस्, and अग्रे takes टच् (अ) to express कर्ता or the agent. Hence the proper form should be अग्रेसरः. [This is according to the

Vṛittikâra who supposes अग्रे to be the word used in the Sútra. He is followed by Bhaṭṭoji, and Jñánendra Bhikshu. Patañjali gives no comm. on this Sútra. Nâges'abhaṭṭa, however, differs and supposes अग्रसर to be the correct form., अग्रेसर being obtained by the rule 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' ।] Kâli. uses both the forms. *Cf.* अग्रेसरैर्वाजिभिरुत्थितानि' VI. 33; 'यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम्' 'सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा' IX. 55, 61. Amara gives the form अग्रसर. This question is discussed by Hem. and Chár. for which see ft.-note. किं वा—किं is to be pronounced with a काकु (intonation) and वा expresses विकल्प: किं वा उच्छिनत्ति would your father destroy the foes; नैवोच्छिनत्ति no; certainly he would not. *Cf.* 'किं वाऽभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता' । Śák. VII. 4.

The idea here is this—Aruṇa destroys the enemy of the sun (*i. e.* darkness) only so long as he himself has not taken up the work of destruction. So your father would destroy your enemies only so long as you are not able to take care of yourself. But now you are able (वीर) to take the lead in the battle, so get up and chase your enemies if there be any). Prof. Ray thinks that the enemies here referred to are the morning breeze, the dew drops, the lotuses, &c., which are poetically spoken of as the stealers of Aja's Lakshmî.

S'l. 72. उभयपक्ष &c—According to Kaiyaṭa, quoted by Malli., the word उभ appearing first in a Comp. always takes the Tad. affix अयच् (अय), *i. e.* becomes उभय, as indicated by the word 'नित्यम्' in the Sútra 'उभादुदात्तो नित्यम्' । स्तम्बेरमाः—स्तम्ब a clump of grass. See com. मुखर &c.-निन्दितं मुखमस्य। मुखशब्दो लक्षणयात्र वचनपरः। one who has to say something on every topic; garrulous; or मुखं मुखव्यापारं रातीति; noisy. Here of course it means 'resounding.' शृङ्खल—शृङ्गैः शिञ्जानो वा स्खलतीति । In either case it is of the पृषोदरादि class. तरुणारुण—the newly risen sun (giving reddish light). *Cf.* वासो वसाना तरुणार्करागं Kum. III. 54. भिन्नाद्रि°—गिरौ भवं गैरिकं (fr. गिरि+ठञ् *i. e.* इक) a reddish brown mineral; गैरिकप्रचुरा तटाः गैरिकतटाः a comp. of the शाकपार्थिव class. अद्रेः गैरिकतटा अद्रि°; भिन्ना अद्रिगैरिकतटा यैस्ते. दन्तकोशाः—bud-like, *i. e.* beautiful tusks (Malli.).

S'l. 73. दीर्घेषु &c.—shows that Aja had a large number of horses with him. वनजाक्ष—वने जायते इति वनजं; वनजे इव अक्षिणी यस्य स वनजाक्षः. वनायुदेश्याः—वनायुः देशः तत्र भवाः । °देश+यत्. A grammatical inaccuracy, for the Tad. affix, though added to देश in this sense, is not available in the case of compounds ending in देश. Vanâyu is a country in the North-West of India, celebrated for its breed of horses. लेह्यानि—The reason of making the horses lick pieces of Rock-salt is given in the Sanj. सैन्धव—सिन्धुषु भवः (produced in

Sindhu) सैन्धवः Pāṇ. IV. 2. 133; तस्य शिलास्तासां शकलानि. वाहाः—वाहन्ते प्रयत्नातिशयं कुर्वन्तीति वाहाः fr. वाह् + अच्; horses.

S'l. 74. विरलभक्ति—विरलं भक्तिर्यस्य । नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिः । If we dissolve as विरला भक्तिर्यस्य we shall not get विरल, पुंवद्भाव being prohibited with words of the प्रियादि class to which भक्ति belongs. According to भोजराज, however, विरला भक्तिर्यस्य will also do, if भक्ति be derived from भज् by adding ति भावे (meaning 'arrangement'). See Malli. on दृढभक्ति XII. 19. पुष्पोपहारः—the garlands or boquets of flowers presented to Aja. See IV. 84. As the flowers faded in the morning and shrank up, the garlands got loosened. स्वकिरण &c.—The lamps lost their halo of rays, it being broad day-light now. The three s'lokas show that the sun is above the horizon (and not below it as S. P. Pandit supposes) and it is already late. See notes, śl. 66. प्रयुक्ता—mark the sense of युज् with प्र which means 'to utter or pronounce' (when used with words).

S'l. 75. विरचित०—This also shows that the verses were composed for the occasion. *Cf.* विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा Meg. II. 26. विगतनिद्रः—Here विगत is equal to विगमित (त्याजित) the sense of the causal being expressed without the affix; or गम् may be taken in its primitive sense; विगता नष्टा निद्रा यस्य, the instr. वन्दिपुत्रैः being हेतौ. राजहंसैः—हंसानां राजानो राजहंसाः । a comp. of the राजदन्तादि class. गाङ्गं सैकतम्—सिकताः सन्त्यस्मिन्निति सैकतं a sandy place: अण् is added to सिकता and शर्करा in the sense of मत् (the affix showing possession), so शार्कर also. सुप्रतीकः—शोभनाः प्रतीकाः limits अस्य. The simile is probably intended to indicate the purity of Aja's bed, who, unlike many of the other princes assembled there was a bachelor.

S'l. 76. अवसाद्य—Indec. p. p. of सो cau. with अव. दिवसमुखो०—दिवसस्य मुखं दिवस० तस्य उचितम्. अश्लिष्टाक्षिपक्ष्मा—अक्ष्णोः पक्ष्माणि अक्षिपक्ष्माणि the eyelashes. See Sanj. and ft.-note. अनुकूल—अनुगतः कूलमनुकूलः. क्षितिपसमाजम्—क्षितिं पान्तीति क्षितिपाः तेषाम् । समजन्ति संघीभवन्त्यस्मिन्निति संवीयतेऽत्रेति वा समाजः (सम् + अज् + घञ्) a multitude; Pāṇ. III. 3. 19. But समजः (सम् + अज् + अप्) a group of lower animals birds &c. *Cf.* Pāṇ. III. 3. 69. 'पशूनां समजोऽन्येषां समाजः' Amara *Cf.* क्रुजन्बकानां समजो विरेजे । Ras. *Cf.* Eng. 'flock' or 'herd'. स्वयंवरस्थः—स्वयं व्रियते अस्मिन् इति स्वयंवरः the place of selection, fr. वृ with अ (अप्) added अधिकरणे. स्वयंवरे तिष्ठतीति. क्षितिप०गात्—This shows that the other kings were already there when Aja went.

CANTO VI.

S'l. 1. तत्र—*i. e.* in the place or hall of the स्वयं०. मञ्चेषु—Mañcha seems to mean here 'a dais,' or small wooden well-decked platform on which a small throne was placed for each king. उपचारवत्सु—उपचाराः विद्यन्ते इति उपचारवन्तस्तेषु, furnished with a canopy and other decorations such as garlands, scents &c. वैमानिकानाम्—विशेषेण मान्त्यस्मिन्विगतं मानमुपमास्येति वा विमानः। तैश्चरन्तीति वैमानिकाः, those moving in balloons or aerial vehicles; fr. विमान+इक (ठञ्). आकृष्टलीलान्—लीला being connected with मरुताम् ought not to have been compounded, when मरुताम् is left uncompounded, or the whole should have been आकृष्टमरुल्लीलान्. But since the meaning is quite plain the comp. is allowed; and hence Malli. remarks सापेक्षत्वेपि &c. See Sanj. लीला—the graceful appearance of.

S'l. 2. प्रत्यर्पितस्वाङ्गम्—स्वमङ्गं स्वाङ्गं his body; प्रत्यर्पितं स्वाङ्गं यस्मै। ईश्वरेण—ईशितुं शीलमस्य। This implies power to give or to keep back at pleasure. काकुत्स्थम्—See note on IV. 41. इन्दुमतीनिराशम्—निर्गता आशा यस्मात्तन्निराशम्। इन्दुमत्यां विषये निराशमिन्दुमतीनिराशम्।

The allusion—While S'iva was practising meditation in a sequestered spot of the Himálayas, Kâma, at the request of the gods, attempted to inspire him with love, that the God might marry Párvatî. But he was reduced to ashes by the fire of S'iva's wrath. Subsequently, the god being moved with compassion by the entreaties of Rati, reunited Káma with his lost body. See Kum. III., VI.

S'l. 3. वैदर्भ०—For वैदर्भ see V. 62; निर्दिष्ट pointed out, see I. 95. सोपानपथेन—सह विद्यमानः उप उपरि आनो गमनमनेन इति सोपानं a flight of steps (generally of stone); सोपानयुक्तः पन्थाः सोपानपथः। शिलाविभङ्गैः—by means of projecting rocks. शावः—a young lion, not yet of full age but bigger than a cub (शावक); this is used to keep up the comparison with कुमार. Dilîpa is also described by the poet as walking like a lion (मृगेन्द्रगामी) II. 30. नगोत्सङ्गम्—उत्सङ्ग is properly the lap; hence नगोत्सङ्ग is a level plot in the side of, or the upper surface of a hill. *Cf.* सौधोत्सङ्ग Meg. I. 27. Or, after Malli., 'the peak of a mountain'. *Cf.* Kir. VII. 21, Meg. II. 33.

S'l. 4. परार्ध्य &c.—परार्ध्य excellent, supremely beautiful; see note on III. 27. आस्तरण a covering, a carpet &c. उपमेयकान्तिः—उपमातुं योग्योपमेया कान्तिर्यस्य whose splendour might be compared with. मयूर &c.—मयूरस्य पृष्ठं मयूरपृष्ठं तदाश्रयो यस्य इति मयूरपृष्ठाश्रयी तेन। We cannot affix the ताच्छील्ये णिनि as it is prohibited in the case of श्रि except when it is preceded by वि. गुहेन—See note on स्कन्द II. 36; a peacock is the vehicle of Kârtikeya.

S'l. 5. प्रभाविशेष &c.—may mean either excessive splendour. or unique, peculiar, splendour, such as was not seen before. दुर्निरीक्ष्यः—निरीक्षितुं योग्यो निरीक्ष्यः; दुःखेन निरीक्ष्यः दुर्निरीक्ष्यः (as it dazzled the eyes). This explains why विभक्तोऽप्यात्मा व्यरुचत्। सहस्रधा—Here सहस्र implies a great number. Like a streak of lightning reflected in a thousand clouds, the goddess of splendour shone forth in a thousand different ways as represented by every one of the kings assembled there.

S'l. 6. महार्हासन &c.—महानर्हो मूल्यं येषां तानि महार्हाणि &c. उदार &c.—उदाराणि splendid, magnificent, च तानि नेपथ्यानि तानि बिभ्रतीति भृतः तेषाम्. धाम्ना—by his peculiar lustre. This is used to mark out prince Aja from other kings. The षष्ठी in तेषाम् is निर्धारणे; and we cannot have निर्धारण unless we have something to express the अतिशय or excess which the part separated from the whole has over the rest. The अतिशय may be expressed by (1) an affix; as नृपतिषु रामः श्रेष्ठः; (2) or by a word; as गोषु कृष्णा बहुक्षीरा; (3) or sometimes by the entire absence of the distinguishing attribute in other things; as छात्रेषु मैत्रः पटुः where पटुत्व possessed by मैत्र is entirely absent in other students and is sufficient to distinguish him from them. The present case is to be explained similarly. The simile used by the poet in s'l. 5 implies absence of '*natural lustre*' in the kings, as they are compared to clouds. Was it also absent in Aja? No. He only was distinguished by *his own lustre*. The reading भूम्ना at first sight seems to be better, as it directly expresses the अतिशय. But if we adopt it the simile in the previous s'l. will lose its force. कल्पद्रुमाणाम्—See Sanj. and note on कल्पतरु I. 75; also ft.-note. पारिजातः—पारिन् according to some is a name of the sea; पारिणोऽब्धेर्जातः। This was one of the fourteen jewels obtained at the churning of the ocean. See *infra* X. 11.

S'l. 7. नेत्रव्रजाः—The pl. indicates the plurality of the groups of eyes. We should suppose that different groups of people had gathered in different advantageous places to have a good look of the scene. मदोत्कटे—उद्गिन्नौ कटावस्य स उत्कटः। मदेनोत्कटः मदोत्कटः। रेचित-पुष्पवृक्षाः—See Sanj. It will be better to analyse पुष्पवृक्षाः as पुष्पयुक्ता वृक्षाः (a Tat. of the शाकपार्थिवादि class); for पुष्पाणां वृक्षाः may not necessarily indicate the presence of flowers on the trees at the time. गन्धद्विपे—An elephant of the best class, the scent of whose ichor is unbearable to other elephants and whose possession ensures victory to a king; for the force of the epithet see Sanj.

S'l. 8. अन्वयज्ञैः—Here अन्वय by लक्षणा means 'the history of the race.' सोमार्कवंश्ये—सोमार्कयोः वंशौ सोमार्कवंशौ तयोः साधवः। Here we can-

not affix the भवार्थे यत् and say सोमार्कवंशयोः भवाः । यत् may be affixed to वंश but not to compounds ending in वंश. 'राजवंश्याः सूर्यवंश्याः इत्यादयः साध्वर्थे यो यत्तत्र साधुरिति तस्मिन्संभवन्ति । भवार्थे पुनर्दिगादि पाठेपि वंशशब्दस्य वंशशब्दादिव तत्र प्रत्ययः । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेः प्रतिषेधात्' । Vámana. Malli. seems to derive this as follows—वंशे भवा वंश्याः सोमार्कयोः वंश्याः सोमार्कवंश्याः । सोमार्कौ—Here the word अर्क being अजाद्यदन्त ought to have been placed first. Hem. says the Comp. is of the राजदन्तादि class and so we have सोमार्कौ. अगुरुसारयोनौ—अगुरुणः सारोऽगुरुसारः the core of the black sandal; स योनिर्यस्य । वैजयन्तीः—विजयते इति विजयन्तः । Uṇ. III. 128; one who conquers, a victor; तस्येयं वैजयन्ती ।

S'l. 9. कलापिनाम्—कलामाप्नोति कला संगीतविद्या आप्यतेऽनेनेति वा कलापः कलापोस्यास्तीति कलापी । उद्धतनृत्यहेतौ—Peacocks are described as being deceived by any noise resembling the rumbling of clouds and then dancing and singing with joy. *Cf.* I. 39. शङ्खे—This word is variously derived as :—शाम्यत्यम्बु दुःखं वाऽनेन ध्मातेन (when blown and heard) । शमयत्यमङ्गलमिति शङ्खः (that which removes calamity) from शम् + ख by शमेः खः Uṇ. I. 102; शं शिवं खनति जनयति इति, &c. ; see foot-note. मूर्च्छति—spreading, pervading. For a slightly different meaning *cf.* II. 34. मङ्गलार्थः—मङ्गलमर्थः प्रयोजनमस्य ।

S'l. 10. मनुष्य—मनोर्जातिरिति मनुष्याः । चतुरस्रयानम्—a palanquin. See ft.-note. कन्या—Some take कन्यापरिवारशोभि as one comp. word. मञ्चान्तर &c.—मञ्चानामन्तरं मञ्चान्तरम् । मञ्चान्तरस्थो राजमार्गः &c. क्लृप्त &c.—विवाहस्य वेषो विवाहवेषः । क्लृप्तः विवाहवेषो यया ।

S'l. 11. विधानातिशये—विधानस्यातिशयस्तस्मिन् । the highest limit or perfection of creation or design. Châr. translates this by निर्माण कौशले. *Cf.* निर्माणदक्षस्य समीहितेषु सीमेव पद्मासनकौशलस्य । Bhaṭṭi. I. 3. कन्यामये—कन्या प्रकृतिरस्य कन्यामयः । Here the कन्या is looked upon as the material which was given the best form (विधानातिशय). एकलक्ष्ये—एको लक्ष्य एकलक्ष्यः तस्मिन् ।

S'l. 12. प्रणयाग्रदूत्यः—अग्रा दूत्य अग्रदूत्यः प्रणयस्याग्रदूत्यः । मनोरथ—desire to have. शृङ्गारचेष्टाः—रति is defined to be 'the permanent longing which young lovers have for each other.' This is the स्थायिभाव of S'ṛiṅgâra. When this *Rati* is rendered agreeably manifest to the audience by the exhibition of the proper *Vibhávas, Anubhâvas* and the *Vyabhicháribhávas.* it is called शृङ्गार. See Sauj. By चेष्टा Malli. understands the *Anubhâvas,* which are the outer signs of the internal feelings. These are of four kinds: (1) mental; (2) bodily; (3) lingual; and (4) intellectual. See ft.-notes.

In s'lokas XIII.-XIX., the poet describes the various amatory actions of the kings in the excited condition of their minds when they saw the

princess actually before them. These were naturally to be expected from them on such an occasion in their half absent-mindedness; and there was no particular meaning in them, beyond an intention to attract her notice or exhibit their love for her or to show themselves to advantage. An attempt is made, however, by the commentators, Hem. and Malli., to make Indumatî and her suitors interpret the actions each in a way favourable to either, but the hidden sense discovered by them is more to show the subtlety of their critical faculty than real.

S'l. 13. उपगूढ०—उपगूढं (clasped, held) नालं यस्य. नाल the hollow stalk especially of a lotus; *cf.* विकचकमलैः स्निग्धवैदूर्यनालैः Meg. II. 16. ०द्विरेफं—shows that it had a powerfully attractive smell. परिवेषबन्धि—परितो विष्यते व्याप्यतेऽनेनेति परिवेषो मण्डलं तस्य बन्धः । *Cf.* तनोति भानोः परिवेषकैतवात् &c. Nai. I. 14. लीलारविन्दम्—लीलाया-लार्थं-लार्थं वारविन्दम् । A lotus taken by a handsome person in his or her hand as an additional grace to his or her person. भ्रमयांचकार—The king did this probably to attract Indumatî's notice, which he wanted to do without committing any breach of decorum or propriety.

Śl. 14. विलासी—विलस्+घिनुण् (इन्) ताच्छील्ये । Pâṇ. III. 2. 143. A bean. See ft.-note. रत्नानु० &c.—रत्नैरनुविद्धं खचितं inlaid with gems. अङ्गदं—अङ्गं दायति भूषयति द्यति वेति अङ्गदं an ornament worn on the upper arm (between the elbow and shoulder). यथावकाशम्—अवकाशः स्थानं तमनतिक्रम्य । साचीकृत—साचि 'turned obliquely.' साचि is an indec.; but Mukuṭa (a commentator of Ak.) says तिर्यक्साचिरपि स्त्रियाम् इति रत्नकोषः. न साचि असाचि । असाचि साचि संपद्यमानं कृतं साचीकृतम् &c. This prince in his vanity wanted to show his person to best advantage. So without turning aside his face wholly from Indumatî, he replaced the garland extricating it from the points of his armlet, and thus accomplished his object.

S'l. 15. आकुञ्चित &c.—अग्राश्च ता अङ्गुलयश्चाग्राङ्गुलयः । see Sanj. or आकुञ्चितान्यग्राणि यासां ता आकुञ्चिताग्राः, &c. समावर्जित—inclined downwards. It means—With his beautiful eyes slightly cast down. For this sense *cf.* Kum. II. 26 'आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः' also III. 54 (आवर्जिता &c.) and प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टीः । Meg. I. 48. पीठं विलिलेख—scratched or drew lines on his foot-stool. This is to be distinguished from पीठे विलिलेख. The former means 'a meaningless scratching', and is a sign of absent-mindedness; while the latter implies 'intentional writing.' The king was utterly absent-minded and did not know what he wrote. *Cf.* 'यमोऽपि विलिखन् भूमिम्' Kum. II. 23; 'न किंचिदूचे चरणेन केवलं लिलेख बाष्पाकुललोचना भुवं,' Kir. VIII. 14. See ft. notes.

S'l. 16. आसनार्धे—आसनस्यार्धः एकदेशस्तस्मिन्। Here अर्ध does not mean exactly 'a half,' but a part only. The word अर्ध meaning a half is of the *neu.* gender and is placed first in a Gen. Tat. त्रिकृत०—त्रिक the small of the back, or the part near the lower end of the spine; or it may better mean 'the part of the spine between the shoulder-blades.' भिन्न—divided *i. e.* fallen on either side, or rolled round (लुण्ठितः) according to Malli. सुहृत्—शोभनं हृदयं यस्य। The word सुहृत् and दुर्हृत् meaning a friend and a foe respectively, are derived from सु and दुर् prefixed to हृदय, by 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' Pâṇ. V. 4 150. If we expound as सु शोभनं हृद् यस्य we shall get the word सुहृत् but then the meaning will be 'one with a good heart' (just like सुहृदयः), and not necessarily 'a friend.' The king placed his left hand on his throne and reclining on it turned to his neighbour to converse with him. This raised his left shoulder and depressed the right one, and thus brought the back in a position to receive the displaced long necklace of pearls. This act of the king indicates the nervousness he felt when the princess presented herself.

Śl 17. दन्तपत्रम्—A kind of ear-ornament made of ivory (probably of the form of the folded Ketakî which is worn in the hair of the head by women). आपाण्डुरम्—पाण्डुरस्यास्तीति पाण्डुरम् । आ ईषत्पाण्डुरमापाण्डुरम् । This action of the king shows that he was extremely beside himself, being under the power of the intensity of his feelings. According to Cháritravardhana it indicates his proficiency in the Erotic science.

S'l. 18. कुशेशय—कुशे जले शेते इति कुशेशयम् । 'शरं वनं कुशं नीरम्' इति धनंजयः। Now see Sanj. This is a sign of delicacy and beauty. रेखाध्वज—रेखानिर्मितो ध्वजः रेखाध्वजः &c. This is one of the linear marks of royalty said to be found on the palms or soles. रत्नाङ्गुलीय—according to Mallinátha's exposition this will mean 'rings made of gems;' it is better, however, to take this as a comp. of the शाकपार्थिवादि class-रत्नखचितान्यङ्गुलीयानि रत्नाङ्गुलीयानि । उदीरयामास—threw up; perf. of the caus. ईर् to go, to move, 2nd Âtm.; for a different sense *cf. supra* II. 9. This was only a feint used by the king to prevent others from guessing his feelings by observing his features. *Cf.* एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी । लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ Kum. VI. 84.

Śl. 19. व्यतिलङ्घिन्—Passing over, slipping down from. वज्रांशु०—वज्राणामंशवो वज्रांशवः. now see com. °रन्ध्राणि—the interstices or spaces between. This was also a manœuvre on the part of the king

intended to conceal the agitation of his mind from the observation of the other kings and the spectators. It, however, betrayed his feelings, as remarked by Hem. See ft.-note.

Śl. 20. श्रुतवृत्तवंशा--who was acquainted with the history, the prowess &c., of the kings and their pedigrees. The reading श्रुतवंशवृत्ता is bad as it simply means 'who knew the history of their families,' and not the particular exploits of each King. पुंवत्--पुंसा तुल्यम्। Malli. takes this with अवदत्। 'She spoke like a man,' *i. e.* without feeling nervous in the presence of so many kings, which she, as a woman, was expected to do. The reason of this is supplied by प्रगल्भा. We may, however, better connect it with प्रगल्भा, 'advanced (accomplished) like a man, speaking boldly and sensibly.' प्रतिहार०--प्रतिह्रियत इति प्रतिहारः। Now see Sanj. मगधेश्वरस्य—मगधानां क्षत्रियाणां निवासो जनपदो मगधाः। For the disappearance of the suffix अण् and the pl. see Páṇ. IV. 2. 81, I. 2. 51; मगधानामीश्वरः। कुमारी—काम्यत इति कुमारी an unmarried woman, a maiden. The affix ई implies youth.

Śl. 21. शरण्यः--lit. able to protect; see com. शरणोन्मुखानाम्—उद्गतानि मुखानि येषां ते उन्मुखाः। शरणे उन्मुखाः शरणोन्मुखाः। अगाधसत्त्वः—अविद्यमानो गाधः स्थितिरत्रेति अगाधम्। Bah., by the Vârt. 'नञोऽस्त्यर्थानाम्' on Páṇ. II. 2. 24. मगधप्रतिष्ठः—See Malli.; or मगधाः प्रतिष्ठा अस्य। यथार्थनामा--अर्थस्याभिधेयस्य योग्यं यथार्थम्; in keeping with the sense. An Avya. of the नित्यसमास class; यथा here indicates योग्यता. See Sid.-Kau. on Pâṇ. II. 4. 18. यथा is compounded in an Avya. when not implying सादृश्य, by 'यथाऽसादृश्ये' Páṇ. II. 1. 7; यथार्थं नामास्य. What is meant is this--He was a king in the real sense of the word, since he was always the protector of his subjects and thus had secured their good-will (प्रजारञ्जन &c.) and was also a chastiser of his enemies (परंतप). So both these epithets were literally true in his case.

Śl. 22. कामम्--Granted that; see note on IV. 43. and S'ák. I. 31. सहस्रशः–सहस्रैः सहस्रैः परिच्छिन्नाः by thousands; here implies mere plurality. राजन्वतीम्—शोभनो राजा यस्याः। The न् is here irregularly retained in this sense; while राजाऽस्या विद्यते becomes राजवती. See Sanj. and Amara. quoted therein. नक्षत्रताराग्रह--न क्षरन्ति स्वस्थानात् च्युतानि न भवन्तीति नक्षत्राणि those which do not move from their places, *i. e.*, the stars, which are fixed. This distinguishes them from the planets which move round the sun. Or न क्षीयन्ते इति नक्षत्राणि those which never fade, *i. e.* have a steady light. This also distinguishes them from the planets which, owing to their motion round the sun,

present different phases and sometimes appear less, at others more, brilliant. This term, however, is generally restricted to the 27 constellations of stars through which the moon while moving round the earth appears to pass. तरन्त्याभिरिति ताराः—Those by which people travelling through strange countries guide their course, *i. e.* the stars. *Cf.* 'चरन्मार्गान्विजानाति नक्षत्रैर्विन्दते दिशः'। Mah.-Bhár. This is the general name for stars; see ft.-note. गृह्णन्ति सूर्यतेजांसीति ग्रहाः those which shine by the light they get from the sun, *i. e.* the planets. ज्योतिष्मती—having a luminary shining in.

S'l. 23. क्रियाप्रबन्धात्—प्रबन्ध uninterrupted succession. अध्वर—see note on the word under I. 31. According to Chár. this epithet implies that the king was much given to religious rites and was not, therefore, a fit mate for the princess. अजस्रम्—See note on the word III. 44. सहस्रनेत्रः—सहस्रं नेत्राणि अस्येति Indra. See notes on III. 43; Budh. Ch. I. 27. पाण्डुकपोल &c.—पाण्डू कपोलौ पाण्डुकपोलौ तयोर्लम्बन्त इति तान्। S'achî's face was pale because of the anxiety caused by her husband's absence. Whenever a sacrifice is performed the gods are supposed to come down in person to accept the offerings, and hence Indra's constant absence. See the quotation in the Sanj. मन्दारशून्यान्—मन्दार here means 'the flowers of the Mandára tree, which seem to be specially favourite with the damsels of heaven; *cf.* मन्दारपुष्पैरधिवासितायां &c. Vik. IV. 35. Chaste ladies do not decorate their locks with flowers when their husbands are absent. See Sanj. Here Sunandâ indirectly hints, supposes Hem., that the young princess would not be very happy in his company.

S'l. 24. अनेन चेत्—This, according to Hem. and Chár., expresses Sunandá's disapproval of the match. But this and other remarks of a similar nature of these commentators seem to be quite out of place. Malli. shows better taste in not attempting to discover any hints &c. in Sunandâ's speech. Sunandâ's duty was simply to describe the kings as best as she could, without betraying any leaning or partiality towards any one of them. It was a *svayamvara* and Indumatî had to exercise her free choice in selecting her husband. Any attempt on the maid's part direct or indirect, to bias her mind in favour of or against a particular prince would have vitiated the character of the *sváyamvara*. वरेण्येन—व्रियते असौ वरेण्यः one fitly chosen; estimable, elegible; fr. वृ and एण्य, an Uṇ. aff. प्रासाद &c.—प्रसीदन्त्यस्मिन्मनांसि नयनानि चेति प्रासादः। ईयत एभिरित्ययनानि। वातस्यायनानि वातायनानि। प्रासादस्य वातायनानि संश्रितास्तासाम्। The comp. is सह सुपा and not an Acc. Tat. नेत्रोत्सवम्—उत्सुवतीत्युत्सवः। lit. that which

incites one to action or drives away depression; hence, festivity. पुष्पपुराङ्गनानाम्-कल्याणान्यङ्गानि सन्त्यासामिति अङ्गनाः by the Vârt. 'अङ्गात्कल्याणे' on Pâṇ V. 2. 100. पुष्पपुर—modern Pâtnâ, the same as Pâṭaliputra, the capital of Magadha, which was situated near the confluence of the S'oṇa with the Ganges.

S'l. 25. विस्रंसि &c.—विस्रंसितुं शीलमस्या इति विस्रंसिनी । दूर्वा अङ्कः चिह्नमस्या इति दूर्वाङ्का । Now see Sanj. "Whose garland of Madhûka flowers, interspersed with *dúrvá* grass, was slightly displaced." Such a garland is considered auspicious, and the bride ought to wear it on the occasion of her marriage. ऋजुप्रणामक्रियया—with a *straight* salutation, *i. e.* by making a bow, without bending herself much, implying thereby her dislike to him. Malli. has भावशून्यया with a plain salutation, *i. e.* without any indication of love, a cold and formal salutation. Châr. and Din. also explain in the same way. But this will not explain why the garland was not much displaced. Slight displacement of the garland (किंचिद्विस्रंसि) is only possible if the bow was made with the body nearly erect (ऋजु) *i. e.* slightly bent. तन्वी—here means 'slender-waisted,' a well-proportioned woman as opposed to a fat one.

S'l. 26. सैव—She that had spoken before and none else. Because she was able to divine Indumatî's feelings (see Sanj.). वेत्रग्रहणे—वेत्र. the official staff (ornamented with gold or silver) of a door-keeper; see Kum. III. 41. समीरणोत्था—सम्यगीर्ते गच्छतीति समीरणः तस्मादुत्तिष्ठतीति । तरङ्गलेखा—here लेखा is the same as रेखा a line, hence each wave. मानसराजहंसी—मानस the sacred lake on the mountain Kailâsa in the Himálayan range. It is also called ब्राह्मं सरः (XIII. 60) having been created by Brahmâ from his mind. According to the Râm. the river Sarayú or Gogrâ issues from it. 'कैलासपर्वते राम मनसा निर्मितं परम् ॥ ८ ॥ ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः । तस्मात्सुस्राव सरसः सायोध्यामुपगूहते ॥ ९ ॥ सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता ।' &c. Rámâ. Bál. Káṇḍa Chap. XXIV. But in reality no river issues from it, though the river Satlej flows from another and larger lake called रावणह्रद which lies close to the west of Mánasa. It is stated in the Váy. Pur. that when Gaṅgá fell from Heaven upon the mountain Meru, she ran four times round the mountain and then divided herself into four rivers which ran down the mountain and formed four great lakes, अरुणोद on the east, शीतोद on the west, महाभद्र on the north and मानस on the south. मानसे राजहंसी मानसराजहंसी । The simile, according to Hem., implies power of discrimination between good and bad on the part of the princess. The lake Mânasa is said to be the favourite haunt of

flamingoes which migrate to its shores at the commencement of the monsoons. *Vide* Vik. IV. 14, 15; Meg. I. 11, II. 16. 'Those birds finding in the rocks bordering on the lake an agreeable and safe asylum when the swell of the rivers in the rains and the inundation of the plains conceal their usual food.' Moorecroft's Journey to Mânasa-Sarovara, Asiatic Researches, XII. 466.

Ś1. 27. एनाम्—A poetical license, the princess being referred to by तद् in the preceding s'l. एनाम् cannot be substituted for ताम्. अङ्गनाथ:—The important kingdom of Aṅga was situated on the right bank of the Ganges and to the south of Kaus'ikí Kachchha. Its capital was Champá, sometimes called Aṅgapurî, Lomapádapurî or capital of king Lomapáda, Karṇapurî or capital of king Karṇa, and Mâliní. According to Hiouen Thsang it stood on the Ganges about 24 miles west of a rocky island. General Cunningham has shown that this description applies to the hill opposite to Pâtharghâta, that it is 24 miles east of Bhâgalpur and that there are villages called Champápura and Champánagara adjoining the last. According to Sanskrit writers the town was situated on the Bhágîrathî, east (properly south-east) of Mithilá, and near the confluence of the Kaus'ikî. So there is no doubt that Champá stood at or about Bhâgalpur. Champá was probably so called from the abundance of Champá or Champaka flowers; at any rate, according to the Mah.-Bhâr. there was a Champaka wood near Kaus'ikî. In the present s'l. there is an allusion to elephants, which are not found in the hills to the south and east of Bhâgalpur, but in the Himâlayan regions on the north, so it seems Aṅga at one time included Kaus'ikî Kachchha. सुराङ्गना &c.—Tradition has it that this king was called away by Indra to assist him in a war with the demons, when his youthful beauty enamoured the damsels of heaven (see Sanj). विनीतनाग:—न गच्छतीति नग: पर्वत:। नगे भवा: नागा: elephants. सूत्रकारै:—सूत्राणि कर्तुं शीलमेषामिति तै: the composers or writers of aphorisms on the elephantine science. According to the commentators Malli., Hem. and Chár., the elephants of this king were trained by such eminent original writers on the science and art of training elephants, as Pâlakâpya, Gautama, Mṛigacharman and others. According to the story given by Malli. this king saw a troop of the elephants of heaven descended to this world on account of some curse. Unable to seize them he applied to Indra, who directed some of the heavenly sages to accompany him to the world of mortals and to train the elephants for him. It was thus that the science of

training elephants was introduced into this world. See Sanj. ऐन्द्रं पदं—cf. II. 54.

S'l. 28. **पर्यासयता**—causing to be cast or arranged round; pres. p. of अस् cau. with परि. **मुक्ताफल** &c.--मुक्ताफलानीव स्थूला मुक्ताफलस्थूलाः । इमे एतेष्वतिशयेन मुक्ताफलस्थूला मुक्ताफलस्थूलतमाः । **स्तनेषु**--We may construe this with पर्यासयता or प्रत्यर्पिताः. **उन्मुच्य**–having taken away. The idea is this—The king killed his enemies in battle. Upon this their wives threw away their pearl-necklaces, but the big drops of tears which they shed through grief came trickling down, and being settled on their breasts, looked like so many pearls arranged together, as it were, without a string. The poet fancies that these were the very necklaces which they had discarded that were now given back to them by the king without their strings. *Cf.* Mudr. I. 11; Nai. I. 10.

Śl. 29. **एकसंस्थम्**--may be taken as a Vya. Bah. as Malli. does, or as an Upapada Tat. एकस्मिन्संतिष्ठति इति । **श्रीश्च सरस्वती च**—It is supposed that these two goddesses are generally opposed to each other, *i. e.* generally the same person is not both learned and wealthy (or beautiful). **कल्याणि**--कल्यं नीरुजत्वमाणयतीति कल्याणम्: *fem.* कल्याणी. **तयोः**—may also be taken with योग्या which in this case will mean 'equal to'; हे कल्याणि तृतीया त्वमेव कान्त्या सूनृतया गिरा च तयोः योग्या । "You, on account of your possessing a handsome person and a fine tongue, are equal to Lakshmî and Sarasvatî combined and therefore the better suited to be the king's bride." Châr. and Hem. think that this indicates the undesirability of electing him, as he had already two wives, *viz.* Lakshmî and Sarasvatî.

Śl. 30. **जन्यान्**--Malli. renders this by 'Friend of the mother.' See Sanj. We may also explain जन्यायां साध्वी जन्या, well-disposed towards, a well-wisher of, the bride. Hem. and Dinakara read the text of the line as 'यातेति जन्यानवदत्कुमारी'—the maiden ordered her bearers to proceed, a reading which Malli. also notices and comments upon. Hem. says जनीं वहन्तीति जन्याः and further remarks जन्याः स्निग्धा वरस्य ये । ये इत्युपलक्षणान्नित्यविरोधः इति क्षीरस्वामी । Din. also adds यान्यानिति पाठे याने साधवो यान्याः &c. Châr. and Vall. also read यातेति यान्यानवदत्कुमारी । The former translates यान्यान् by यानवाहिनः and the latter by वाहान्. **न-न**--The two negatives are equivalent to an *emphatic* affirmative. **काम्यः**--कामयितुं योग्यः worthy to be liked, acceptable. **भिन्नरुचिर्हि लोकः**–'but people have different tastes.' See Sanj.; *cf.* Kir. I. 37 quoted in the ft.-note.

Śl. 31. **परम्**--'another,' is a *pron.* here, and declined like सर्व. **नियुक्ता प्रति°**—*cf.* प्रतिहाररक्षी *supra* sl. 20. **भूमि**–the place or site of. भूमिः

स्यात्स्थानमात्रके । Vis'va. विशेषदृश्यं—To be seen with particular-close-attention; hence, 'of lovely appearance.' नवोत्थानम्—नवमुत्थानं rise यस्य 'appearing after new moon.' Such a moon is supposed to be lovely. *Cf.* II. 73. इन्दुमत्यै--Here the Dat. may be explained by 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' Páṇ. I. 4. 32. इन्दुमतीमभिप्रेत्येत्यर्थः । See Apte's G. § 45 (*e*). इन्दुमिवेन्दुमत्यै—Here we must not suppose that the king is directly compared to the moon; for in the next s'l. he is compared to the sun and the comparison is kept up until the rejection of the prince by Indumatî (s'l. 36). The resemblance here is simply between the act of showing the king and the act of showing the new moon.

Śl. 32. अवन्तिनाथः—Avanti is name of a country on the north of the Narmadá. Its capital was Ujjayinî, also called Avantí-purî or Avanti, and Vis'âlâ or the great city (see Meg. I. 30), situated on the Siprá. Its temple of Mahâkála was widely known. Hemachandra gives Málava as a synonym of Avanti. But the accuracy of this may be doubted, as the former country covered in ancient times, as now, a wider area than Avanti; and Bâṇabhaṭṭa applied it to a neighbouring kingdom on the east whose capital was Vidiśá on the Vetravatî. It appears from Kâli. (see Meg. I. 24-25) that Daśárṇa was the name of this country through which the Das'ârṇâ flows. And Anandoram Borooah identifies it with Bhilsâ, which agrees with it in name and position, four miles from which there is a detached hill with vast remains of antiquity. According to the Mah.-Bhâr. the province of Avanti extended on the south to the bank of the Narmadâ, and on the west probably to the banks of the Mâhi or Myhe. On the north of Avanti lay another principality with its capital Das'apura on the Charmaṇvatî river, which appears to be the modern town of Dholpur, and was the capital of Rantideva. अवन्ति is considered to be one of the seven sacred cities of the Hindus, to die at which is supposed to secure eternal happiness. Cf. अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्चिरवन्तिका । पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥ The women of this city are described as very skilful in all erotic arts. See Bâl.-R. X. 83. चक्रभ्रमम्—See Sanj. We may also analyse चक्रे भ्रमः भ्रमणं चक्रभ्रमः तम् । चक्र a round lathe. *cf.* 'त्वाष्ट्रयन्त्रभ्रमिभ्रान्तमार्तण्डज्योतिरुज्ज्वलः' । Uttar. VI. 3. त्वष्टा—Tvashṭri, the Vulcan of Indian Pantheon, is the architect of the gods, well-versed in all arts and wonderful contrivances. He sharpens the axe of Brahmaṇaspati, and forges the thunderbolts of Indra. He had two children, a son named Tris'iras and a daughter named Saṃjñá. The allusion here is to the story of संज्ञा who was given in marriage

to the Sun. Unable to endure the excessive splendour of her husband she applied to her father to reduce the luminary. Tvashṭri accordingly obtained the consent of सूर्य to work upon him, and placing him on a turning lathe trimmed off a portion of his bright disc. The part trimmed off is said to have been used by him in fashioning the discus (चक्र) of Vishṇu, the Tris'úla of Śiva, the rod (दण्ड) of Yama and other redoubted weapons of the gods, wherewith they discomfited the demons. With all his efforts, however, Tvashṭri succeeded in reducing only an eighth of the sun's spendour (according to the Vishṇu P.), and hence the poet adds 'यत्नेन'. See Malli. For a fuller account see Mark. P. 106–108. उल्लिखित:—trimmed out or lopped off.

Śl. 33. समग्रशक्ति:—The S'aktis referred to are प्रभुशक्ति or the power arising from personal energy (see ft.-note): मन्त्रशक्ति or the power arising from good counsel; and उत्साहशक्ति or the power arising from the possession of a good treasury and an efficient army. उत्थितानि—Raised. This is causal in sense, though primitive in form (अन्तर्भूतण्यर्थ) and is therefore transitive. सामन्त &c.—see note on the word under V. 18. प्रभाप्ररोहास्तमयम्—अस्तमय fr. अस्तम् adv. and इ to go. प्रभा is connected with 'शिखामणीनाम्' and is therefore सापेक्ष; it is nevertheless not compounded, like देवदत्तस्य गुरुकुलम्. Malli. remarks on this 'नासीरै: &c., where नासीर: means 'the vanguards, the soldiers marching in the van.'

S'l. 34. महाकाल &c.—Mahákâla is the name of the celebrated temple of S'iva, one of the twelve *jyotirliṅgas*, at Ujjayinî. This is immortalized by Kâli. in his Meg. which gives a beautiful description of the god, his temple, wor-[illegible], &c. (see I. 35–39). S'iva is always said to be present ther[illegible] This indirectly points to the sanctity of the land. चन्द्रमौले:—च[illegible] मौलौ यस्य a Vya. Bah. This epithet explains why the प्रदोष [illegible] always lighted up. तमिस्र—तमोस्यास्तीति तमिस्रम् der. irregularl[illegible] ज्योत्स्नातमिस्रा--' Páṇ. V. 2. 114; 'dark.' तमिस्र: पक्षस्तमिस्रपक्ष:; or [illegible] may mean darkness: तामिस्रस्य पक्षस्तमिस्रपक्ष: । 'अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्[illegible] तिमिरं तम:' Amara. प्रियाभि:--The pl. shows that he had alre[illegible] [illegible]ny wives, and thereby implies his ineligibility. ज्योत्स्नावत:—ज[illegible] [illegible]स्तीति ज्योत्स्ना der. irregularly. प्रदोषात्–Here प्रदोष must be und[illegible] in its usual sense of 'the fore-part of the night' and not in t[illegible] [illegible]e night' as Malli. does. *Cf.* 'प्रदोषो रजनीमुखम्' Amara. If w[illegible] [illegible]and it in that sense we shall miss the point of the poet; fo[illegible] [illegible]ly in the dark half of a month that there is no moonlight in t[illegible] [illegible]art of the night, and so *all* can

never enjoy it *then*, while this king was so fortunate that *he* could enjoy it even *in the forepart of the night*.

S'l. 35. रम्भोरु—Having thighs tapering like a plantain tree. कच्चित्—Indec. implying merely a question according to Malli. But if it be a question it would imply Sunandâ's disapproval of the choice. And in fact Hem. and Chár. remark to that effect. But Sunandâ's part in the *svayamvara* is simply to describe the kings and not to seek to bias Indumatî's mind, as is already remarked (see remarks under s'l. 24) It is better, therefore, to understand कच्चित् in its usual sense of 'I hope you have the desire' &c.; see V. 5–9. सिप्रा &c.—This shows that the gardens are situated near the river and therefore a walk in them must be pleasant. Siprâ is a river near Ujjayinî, being tributary of the Chambal. See note on Avanti s'l. 32.

S'l. 36. अभिद्योतित &c.—In this s'loka the king is compared to the sun and Indumatî to the white lily. Hence the epithets are so chosen as to apply primarily to the sun and secondarily to the king. अभिद्योतित (1) caused to bloom; hence (2) gladdened. प्रताप—(1) heat; (2) prowess. संशोषित—(1) dried up; (2) destroyed. The epithet प्रताप &c. implies the king's तैक्ष्ण्य as remarked by Châr. and thus supplies the reason why the princess who was उत्तमसौकुमार्या rejected him. भावं न बबन्ध—did not fix her heart *i. e.* affection on him. कुमुद्वती—The white lily that blooms at night. *Cf.* अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे &c. S'âk. IV. 3.

S'l. 37. तामरसान्तराभाम्—तामर means water; तामरे जले सस्ति (lies on) इति तामरसम् a lotus; तस्यान्तरं तामरसान्तरम् । तस्येवाभा यस्यास्ताम् । अनूप—See Sanj. अनूनाम्—Malli. has अधिकाम् eminent for, distinguished by. But the sense of 'equal, not inferior to,' will also do; inferior to none in personal excellences. सुदतीम्—शोभना दन्ता अस्याः सा सुदती ताम् । The word दन्त at the end of a Bah. Comp. beginning with सु or a numeral becomes दत् when the comp. denotes a particular age; see Sanj. and Pâṇ. V. 4. 141 quoted therein. Hence सु+दन्त+ई=सुदती when it means one having a complete set of fine teeth, which is had only in youth; and then a young woman. While सुदन्ती will simply mean a woman having fine teeth, without implying any stage of life. She may be young or old.

S'l. 38. संग्राम &c.—संग्रामेषु निर्विष्टाः सहस्रं बाहवः येन; here सहस्र is considered to be an ordinary गुणवाचि word. It was only when fighting on the battle-field that he manifested a thousand arms. Elsewhere he had only two. See the remark in Sanj. The reason of this is

perhaps given by the epithet योगी. The mystic power was given him by his *Yoga* or metaphysical contemplations. See, however, note on कार्तवीर्य. अष्टादशद्वीप—For the names of the 18 dvîpas see ft.-note. अगाहताष्टादशतां जिगीषया नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियां Nai. I. 5. अनन्यसाधारण &c.—अन्येन साधारणः अन्यसाधारणः स न भवतीत्यनन्यसाधारणः। राजा इति शब्दः (Karm.) राज्ञः शब्दो वाचक (Gen. Tat.) इति वा राजशब्दः; now see Sanj. योगी—here योग may mean चित्तवृत्तिनिरोध after Patañjali or 'identifying the individual with the supreme soul in meditation', after the Vedântins 'संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः'। कार्तवीर्यः—The son of Kṛitavîrya, and king of the Haihayas, a people of Central India. He is sometimes called Sahasrârjuna, Kártavîryârjuna or simply Arjuna. Kártavírya propitiated the sage Dattátreya, the son of Atri, who was a portion of Vishṇu and obtained from him these boons:—a thousand arms and a golden chariot that would move wherever he willed it to go; the power to restrain wrong by justice; subjugation of the world and governing it equitably; invincibility by his enemies and death at the hands of a person renowned in the three regions of the universe. By virtue of these boons he ruled over the world with might and justice and offered ten thousand sacrifices. And of him it was sung (see ft.-note): "The lords of the earth will, assuredly, never tread in the footsteps of (equal) Kârtavîrya in respect of sacrifices, munificence, religious austerities, courtesy and self-control." Vishṇu P. He is said to have governed the earth for 85,000 years with unimpaired health, prosperity, power and valour. He once visited the hermitage of the sage Jamadagni who happened to be absent then, but was received hospitably by his wife. He, however, recompensed this hospitality by carrying off violently the sage's Kámadhenu, and was slain by Paras'uráma. According to other accounts he grew very insolent and oppressed both men and gods. The latter prayed to Vishṇu for redress and that divinity came down to the earth as Paras'uráma to kill him. He was a contemporary of Rávaṇa. See s'l. 39, 40, below.

Śl. 39. अकार्यचिन्ता—अप्रशस्तं कार्यमकार्यम्। Here the neg. particle has the sense of 'wicked, reprehensible.' चापधरः—see foot-note. प्रादुर्भवन्—This he could do on account of his योगबल. अन्तःशरीरेषु—अन्तर्गतं शरीरमन्तःशरीरम्; properly the लिङ्गदेह or the subtle body. But here शरीर seems to mean by लक्षणा 'an organ of sense' or इन्द्रिय. See Sanj. Hence अन्तःशरीर means 'the mind.' Other kings could restrain the outward actions of men. But this king could punish

people even for their wicked thoughts. This justifies the use of the epithet 'अनन्यसाधारणराजशब्दः'. प्रत्यादिदेश—*lit.* ordered back; prevented the subjects from carrying out their wicked thoughts. made them banish them from their hearts. अविनयं—an improper act, a breach of propriety; also an offence or crime. विनेता—साधु विनयतीति-one properly leading (the people); the excellent governor or trainer. The word is appropriaste with अविनयं.

Śl. 40. ज्याबन्ध &c.—This shows to what humiliation Râvaṇa was put. विनिःश्वसत् &c.—Râvaṇa was so much overpowered by the superior strength of Kártavîrya that he was not only breathing through his nostrils but was gasping at his mouth. This indicates his extreme helplessness. Or this might be due to his unavailing wrath. निर्जितवासवेन--Here Rávaṇa is extolled as the conqueror of Indra to bring out more prominently the valour of Kârtavîrya. लङ्केश्वरेण--Once upon a time king Kârtavîrya was sporting with the females of the seraglio in the waters of the Narmadâ when his thousand arms obstructed the current of the river. In the meantime, Rávaṇa, who was out on a victorious excursion was sitting on a spot thus left dry in the bed of the river worshipping the *liṅga* of S'iva. When the obstructed current was let loose by the removal of the king's arms, it swamped Râvaṇa and the image of S'iva. Chafed at this Râvaṇa came up to him and challenged him to fight. He was, however, overpowered by the superior prowess of the king, who took him prisoner and kept him confined in his prison like a wild beast. At last his grandfather, the sage Pulastya, took compassion upon him and appeasing Kártavîrya's wrath procured his freedom. The Váyu P. states that Kârtavirya invaded Laṅká, and there took Rávaṇa prisoner.

S'l. 41. अन्वयं—see I. 9. इति--Known as, renowned as. आगमवृद्धसेवी—आगमेन वृद्धाः आगमवृद्धास्तान्सेवितुं शीलमस्य devoted to those old in knowledge. Or preferably आगमः शास्त्राणि वृद्धाश्च तान्सेवितुं &c. Who followed the *Śástras* and the elders, *i.e.*, men of experience. *Cf.* कृती श्रुती वृद्धमतेषु धीमान् Bhaṭṭi. III. 52. रूढ—sprung up; caused by. स्वभावलोला—स्वस्य भावः स्वभावः one's own nature; स्वभावेन स्वभावाद्वा लोला. *Cf.* तथापि श्रीः स्त्रीत्वात्प्रकृतिचपलालिंङ्गति खलान् ।

S'l. 42. कृष्णगतिम्—कृष्णा गतिर्यस्य that which leaves behind a black track. सहायं &c.—The reference here is to Agni's love for the daughter of Nîla, one of the kings of Máhishmatí. She was of a ravishing beauty and used to stay near the sacred fire of her father to kindle it into a flame with her breath. Agni fell in love

with her and would not blaze up, even though forcibly fanned, till agitated by the gentle breath of that girl's fair lips. Agni made confession of his love to her and his suit was accepted by the girl herself. Agni accordingly assumed the form of a Bráhmaṇa and used to enjoy the company of the king's fair daughter. One day this being discovered by the king he ordered the Bráhmaṇa to be punished according to the law. Upon this the god flamed up in wrath. The king much marvelling at this fell down at the feet of the deity in the Bráhmaṇa's disguise and respectfully bestowed his daughter upon him. Whereupon the deity being graciously pleased with the king asked him to name a boon. The king begged that his soldiers should ever be safe in battles. From that time those kings who from ignorance invaded the territory of the kings of Máhishmatí were consumed by fire. Hence all kings avoided the city through the dread of Agni. Mah.-Bhár. Sabh. Par. Dig. P. Chap. XXXI.

क्षत्रियकाल &c.—कालस्य रात्रिः कालरात्रिः the night at the end of a *kalpa*, when the whole universe is destroyed and which is terrific on account of the oceanic and the atmospheric waters mingling together to assist in the work of destruction, with terrible flashes of lightning, &c. क्षत्रियाणां कालरात्रिः क्षत्रियकालरात्रिः. The poet mentions the कालरात्रि because the axe is also of a dark colour. This alludes to Paras'uráma's having cleared the earth of the Kshatriyas twenty-one times. After Paras'urâma killed Kártavîrya (see note under 38), the sons of the latter, in retaliation, attacked the hermitage of Jamadagni while Paras'uráma was out and slew the pious, unresisting sage. When Paras'urâma came back and saw what had happened, he took a vow to extirpate the whole race of the Kshatriyas including the sons of Kártavírya. He accordingly destroyed the Kshatriyas thrice seven times, filling with their blood the five lakes of *Samantapañchaka* (Kurukshetra) from which he offered libations to the race of Bhṛigu. He then performed an As'vamedha sacrifice and presented the earth to Kas'yapa. See notes on IV. 53. 58, *Vide* Mah.-Bhâr. Van. Chap. CXVI. परश्वधः—श्वं growth, परस्य श्वं परश्वम्। परश्वं धयतीति परश्वधः an axe. उत्पलपत्रसाराम्—उत्पल is the blue lotus; having the strength of a blue lotus-leaf, *i. e.* of no strength at all. उत्पल is here selected because a polished axe better resembles its leaf than that of any other variety of the lotus.

Śl. 43. अङ्कलक्ष्मीः—अङ्के लक्ष्मीरिव *i. e.* looking as beautiful as Lakshmî on his lap. दीर्घबाहोः—This indicates his resemblance to

Vishṇu who is आजानुबाहु 'having arms reaching the knees.' माहिष्मती—' The Haihayas or Kâlachuris ruled Máhishmatî, situated on the Narmadâ between the Vindhya and Ṛiksha mountains about Bhera Ghat below Jabalpoor, where the channel of the Narmadâ is contracted between two high perpendicular cliffs of Magnesian limestones, white as snow.' According to the Hv. it was founded by Muchukunda. It was also the seat of king Nala. वप्रनितम्बकाञ्चीम्—वप्र एव नितम्बः वप्रनितम्बः buttocks in the form of the rampart; Karm. comp.; माहिष्मत्याः वप्रनितम्बः &c. जलवेणि—वेणि is properly the braid of hair; hence जलवेणि means the current of the river charming with its ripples. रेवा—or ' that which roars' is a name of the Narmadá. It is also known by such names as Somodbhavá and others signifying 'born of the moon,' such as Indujâ &c., by Pûrvagangá or the eastern Ganges, and by Mekhalakanyakâ and others meaning 'issuing from the mountain Mekhala.' *Cf.* रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम् । Meg. I. 19.

Śl. 44. प्रकामम्—Fully, to one's desire; hence, 'exceedingly.' शरत्प्रमृष्ट &c.—अम्बूनां धरा अम्बुधराः । उपरुध्यते-अनेन--वा इति उपरोधः a covering, an envelope; अम्बुधराणामुपरोधः; now see Sanj. पर्याप्तकलः—कला when referring to the king means 'sixty-four arts.' नलिन्याः—The simile according to Hem. shows that the princess belonged to the *Padminî* kind of females.

Śl. 45. शूरसेन—Name of a country about Mathurâ and its people. सुषेणं—शोभना सेना यस्य । (the न being changed to ण after ए) Hem. लोकान्तर—अन्यौ लोकौ लोकान्तरे *i. e.* the two other worlds; heaven and nether regions. Din. and Vall. read देशान्तर instead of लोकान्तर. ०दीपम्—'the lamp,' of *i. e.* shedding his lustre upon, bringing glory to both the races, very illustrious. शुद्धान्तरक्षी—शुद्धा उपधाशुद्धा (of tried purity) रक्षका अन्ते यस्य or शुद्धः अन्तः the environs with the interior यस्य स शुद्धान्तः the sacred apartments, the harem; तस्य रक्षी.

Śl. 46. नीपान्वयः—नीपः अन्वयो यस्य, of the race of the Nîpas. These were a sub-division of the Páñchâlas. Their capital was Kâmpilya, from which their country was sometimes called Kâmpilyades'a and it probably included Kânyakubja, as this latter is not mentioned as a separate principality in the Mah. Bhâr. Its other important town was Mâkandî on the Ganges. Kâmpil, which is to the N. W. of Kányakubja, is identified with the ancient Kámpilya. The kingdom of southern Pâñchála seems to have merged in the kingdom of Hastinâpura after the fall of Drupada and his sons in the great war of Kurukshetra.

यज्वा—विधिना इष्टवान् यज्वा one who had duly sacrificed. सिद्धाश्रमम्—सिद्ध is one who obtains miraculous power by meditation. शान्तम्—Tranquil, not disturbed by antagonistic feelings. *Cf.* शान्तमिदमाश्रमपदम् &c. S'âk. I. नैसर्गिकः—निसर्गेण कृतः natural. गुणैः &c.—*Cf.* with this I. 22.

S'l. 47. हिमांशोः—हिमो गुणो विद्यत एषामिति हिमाः अंशवो यस्य । हर्म्याग्र &c.—हर्म्याग्रेषु—Malli. takes this in the sense of 'in the neighbourhood or borders of mansions;' we may, however, understand it in the sense of 'on the tops or roofs of mansions.' The houses were deserted on account of the constant inroads of Sushena, and so grass had grown on their tops as there was none to look after them, to weed overgrowths &c. तेजः—The predicate to be supplied here is संनिविष्टं by changing the gender of संनिविष्टा. Here the irresistible power of the king is indicated.

S'l. 48. अवरोध—अवरुध्यन्त इत्यवरोधाः the queens, the ladies of the harem. ०चन्दनानां—The application of sandal paste to the bosom, or drawing ornamental figures with it on the breasts in the case of females (as a cooling remedy), was a common practice in ancient times and has been often referred to by the poets. कलिन्दकन्या—Lit. the daughter of the mountain Kalinda, *i.e.* the river Yamunâ, which rises from the mountain, flows by Mathurâ and joins the Ganges later down at Prayâga. मथुरां गतापि—Though as yet flowing past Mathurâ and not yet joining the Ganges. On this Malli. has these remarks :—There seems to be an anachronism here; since the poet himself will tell us further on (see canto XV. 28) that Mathurâ was founded by S'atrughna. Or the city founded by S'atrughna might be different from this. गङ्गोर्मि &c.—This indicates that he had a large harem and thus supplies the reason, according to Châr , why Indumatî was not inclined to choose him.

S'l. 49. कालियेन—Kâliya was a huge surpent dwelling in the island of Ramaṇaka. By his insolence he incurred the displeasure of Garuḍa and being worsted in the fight which ensued, he was compelled to seek shelter under the waters of the Yamunâ in the territory of Śúrasena, which were forbidden to the enemy of serpents (Garuḍa) owing to the curse of the sage Saubhari. *Vide* Śrîdhara on Vish. P. Sec. V. Chap. 7. śl. 6. The serpent was afterwards humbled by Kṛishṇa when a mere boy. See Bhâg. P. Sk. X. Sec. I. Adh. 16. त्रस्तेन—Hem. Châr. Vall. Din. and some other commentators read त्रातेन, 'which', remarks S. P. Pandit, 'appears to be better as the gem given was a price for protection from Garuḍa and not

simply through terror of that formidable enemy of Káliya.' But this does not seem to be correct. We cannot suppose that Káliya was protected from Garuḍa by Śúrasena; for in that case the epithet यमुनौकसा will have no meaning. The serpent was protected by the curse of the sage Saubhari, which forbade Garuḍa to approach the Yamuná. *Cf.* पराजितश्च नागेन्द्रः खगेन्द्रतेजसा ततः। भिया पलायनं कृत्वा जगाम यमुनाह्रदम्। न तं सौभरिशापेन खगेन्द्रो गन्तुमीश्वरः॥ Br. V. P. Krishṇajanma Khaṇḍa. Ch. 19. Malli., therefore, is correct in preferring the reading त्रस्तेन. Káliya, through dread of Garuḍa, left his original abode and came to live at the bottom of the Yamuná and presented the king with the gem that he might be permitted to live there without further molestation. किल—may be taken ऐतिह्ये or हेतौ. In the latter case it should be construed with यमुनौकसा. यमुनौकसा किल विसृष्टेन–given because he was residing in the Yamuná. वक्षःस्थल &c.—प्रशस्तं वक्षः वक्षःस्थलं; वक्षःस्थलं व्याप्तुं शीलमस्यास्तादृशी रुग्यस्य। सकौस्तुभम्—कुं the earth स्तुभ्नातीति कुस्तुभः the sea; कुस्तुभस्यायं कौस्तुभः। The celebrated gem obtained at the churning of the sea and awarded to Vishṇu. See X. 10.

Śl. 50. संभाव्य—having accepted him as your husband, having honoured him with your hand. मृदुप्रवालोत्तर &c.—मृदुप्रवाला उत्तरा उपरिस्थिता बहुला वा यासु। पुष्पमय्यः शय्याः पुष्पशय्याः। Now see Sanj. Malli., it seems, takes this as a Bah. comp.; Chár. also, who says 'कोमलकिसलयाधिकाः' &c. seems to take it as a Bah. But this does not seem to be grammatically accurate. For by the rule 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' Páṇ. II. 2. 35, the विशेषण ought to appear first in the comp.; so this will read उत्तरमृदुप्रवालाः instead of मृदुप्रवालोत्तराः। It is better, therefore, to take this as a Tat. as Hem. and Vall. do. मृदुप्रवालैः उत्तराः श्रेष्ठाः (excellent, pleasing), or मिश्राः (mixed with) &c.; see ft.-note. वृन्दावने—The garden named after वृन्दा, the daughter of a king named Kedára. She desired to have the god Hari for her husband and obtained her desire after practising penance for 60,000 years, and it was here that she sported in the company of the deity. वृन्दा यत्र तपस्तेपे तत्तु वृन्दावनं स्मृतम्। वृन्दयात्र कृता क्रीडा तेन वा मुनिपुंगव॥ चैत्ररथ—The garden of Kubera. सुन्दरि–The reference to her beauty is significant. A maiden with such lovely beauty ought to pass her youth walking in such celestial gardens as Susheṇa possessed, and not to rot in an ordinary harem. यौवनश्रीः—The fulness of youth.

Śl. 51. अम्भःपृषतोक्षितानि—This must be at the beginning of the rainy season when the peacocks are particularly hilarious and given

to wild dancing. *Cf.* VII. 69. शैलेयगन्धीनि—शिलायां भवं शैलेयम्, a kind of moss growing on rocks. 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति भवार्थे ढक् (एय); Pâṇ. IV. 1. 120. शैलेय also means 'a kind of mineral earth,' which seems to be the meaning here. In this sense the word is derived as शिला इव शैलेयम्, the affix. ढञ् (एय) being added in the sense of इव or 'likeness' by शिलायाः Pâṇ. V. 3. 102. अम्भःपृषतोक्षितानि अत एव शैलेयगन्धीनि। Châr. Vall. and Din. read शैलेयनद्धानि, which is also the reading (शैलेयनद्धेषु) in Kum. I. 55. कलापिनां नृत्यं—Peacocks are represented as being exhilarated and dancing in the rainy season. *Cf.* Ṛit. II. 6; Śiś. VI. 31. प्रावृषि—प्रवर्षतीति प्रावृट् the rainy season. The प्र is lengthened by the rule 'नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ' Pâṇ. VI. 3. 116; *i. e.* the final vowel of the पूर्वपद is lengthened before नह्, वृत् &c., ending in the क्विप् affix (an affix which is added and dropped); उपानत्, नीवृत्, प्रावृट्, मर्माविध् &c. The sing. in प्रावृषि is जात्याख्यायाम्; 'in every rainy season.' पश्य—may you see. The Impera. expresses 'benediction', thereby implying that the princess should never be separated from Sushena in case she would choose him. गोवर्धन—a mountain in Vṛindávana near Mathurá, which Kṛishṇa lifted up and held on his little finger for seven days to protect the people from the deluge of rain sent down by Indra. कन्दरा—a dale or valley; this is also *mas.* (कन्दरः) and *neu.*; see Meg. I. 58.

Śl. 52. आवर्तमनोज्ञनाभिः—The Sanskrit poets regard a deep navel as a mark of beauty, which they often compare to an eddy of water; *cf.* गङ्गावर्तसनाभिः नाभिः । Das'. I. The rule that 'नाभि at the end of a Bah. becomes नाभ' is not universal. The rule is deduced by the separation of अच् from the Sútra 'अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः' simply to explain such forms as पद्मनाभ, ऊर्णनाभ &c., which occur in language. Mukuṭa, one of the commentators on Amara remarks:—योगविभागस्य हि पूर्वाचार्येष्टमात्रसाधकत्वम् । न तु नाभ्यन्तस्य सर्वत्रैवाच् समासान्त इति नियमः । तेन 'प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेः' इति माघः । भवित्री—भवितुमर्हा 'fit to be' (fr. भू+तृच्); or भवितुं धर्मोऽस्याः प्रारब्धवशात् 'destined to be' (fr. भू+तृन्). महीधरम्—applies to the king also. मार्गवशात्—मार्गस्य वशं तस्मात् । This shows that the meeting was unavoidable. It applies both to the king and the mountain. She approached the king because he was on her route onward. सागरगामिनी—destined to reach the sea. Acording to Hem. this is an instance of ध्वनिकाव्य. See ft.-note 3.

Śl. 53. अङ्गद–अङ्गं दाति छिनत्तीति अङ्गदम्; see 14 *supra*. This epithet according to Châr. indicates good physique. भुजिष्या—भुङ्क्ते स्वाम्युच्छिष्टम्—Lit. one who lives upon the residue of her master's food;

hence, a servant girl. बाला--a girl 16 years old; *cf.* आ षोडशाद्भवेद्बाला त्रिंशता तरुणी मता । पञ्चपञ्चाशता प्रौढा भवेद्वृद्धा ततः परम् ॥ Jayadeva.

Śl. 54. महेन्द्राद्रि &c.-महेन्द्रश्चासावद्रिश्च a Karm. comp.; if, however, the विशेष्यविशेषणभाव be objected to, then the comp. may be explained as a शाकपार्थिवादि. Vall. renders it by महेन्द्र इन्द्रः अद्रिः सूर्यः तयोः समानबलः । यात्रासु &c.-marches against, in expeditions. This indicates the huge proportions of the elephants. The ichor flowing from their temples is here compared to the flow of water from the mountain springs. *Cf.* यस्य प्रयाणेषु *supra* 33.

Śl. 55. सुभुजः—शोभनौ भुजौ यस्य having beautiful arms, the beauty lying in their being muscular and well-turned. रिपुश्रियां &c.—Hem. Din. Vall. and some other commentators read रिपुश्रियाः &c., and S. P. Pandit considers this to be the better reading, with the remark 'the fortune of the enemies may, if in the sing., be more intelligibly conceived to have shed tears down his shoulders when seized and carried off by Hemâṅgada in his arms.' But he seems to have altogether missed the point of the poet. The simple sense is this. The king always was victorious in battle. So every time he attacked an enemy he was sure to get his wealth (श्री); also, so constantly was he engaged in fights, that his arms bore black lines caused by the friction of the bow-string. This the poet describes figuratively. Every time the king fought an enemy, his श्री would travel along his arm, sometimes the right, sometimes the left, as he was a *savyasáchî* (shooting his arrows with equal skill with either hand), along the one that dealt the final blow to his enemy. Thus, being compelled to part from her old master, she would naturally shed tears, which, mingling with the collyrium in her eyes, would mark her passage as she walked up Hemáṅgada's arms. This happened so frequently that a black track was left along each of the king's arms. One श्री would not be able to leave a black track behind. Besides, how could the tears roll down both the arms ? Even supposing she constantly shed tears and they ran down his arms, how could we account for the black colour of the tears, as the collyrium would be washed away the first time she wept profusely ? Mallinâtha's reading, therefore, appears to be decidedly better. बन्दीकृतानां—बन्द्यः कृताः बन्दीकृताः । सुप्सुपेति समासः । 'made captives.' For बन्दी *cf.* सुरबन्दीनां Kum. II. 61; बन्दीकृता विबुधशत्रुभिः Vik. I. 3. पद्धतीं—See III. 46.

Śl. 56. यमात्मनः &c.—On this Pandit remarks—It is true that as आत्मन् is a reflexive pronoun, it may seem to mislead by referring to the subject of the verb, *i. e.* to अर्णवं. But as it is evident that

the subject यम् is more prominent in the passage than the subject अर्णव, the use of आत्मनः as a reflexive referring to यम् need not be considered as constituting any difficulty. In fact while writing in the active voice the poet seems to have had the passive voice in his mind. So that the apparent difficulty is easily explained by supposing that the poet meant to say 'यः सुप्तः आत्मनः सद्मनि अर्णवेन प्रबोध्यते'। Hem. considers यमात्मनः to be a ग्राम्य (vulgar) expression since the combined word prominently suggests the idea of यम, the god of death, and thereby indirectly suggests the undesirability of choosing him for her husband. संनिविष्टः—Vall. reads संनिविष्टम् and translates it by कृतोपभोगम्. मन्द्रध्वनि &c.—The deep sound of the sea, which was distinctly heard in the stillness of the latter part of the night, rendered the morning trumpets unnecessary. तूर्य—See VI. 9. प्रसाद &c.—This refers to the delightful and majestic scenes presented by the sea in the morning.

S'l. 57. तीरेषु—indicates that the breezes were cool. ॰मर्मरेषु—मर्मरः the rustling of leaves. मर्मरोऽस्त्येषामिति मर्मराणि तेषु। द्वीपान्तरानीत &c.—This shows that the breezes were perfumed. Hem. thinks that the clove-flowers would serve the purpose of necklaces of pearls. द्वीपान्तराल्लवङ्गपुष्पाण्यादाय मुक्तामणीनिव विहारोद्भवान्स्वेदलवानपहरिष्यन्तीति भावः।

S'l. 58. आकृतिलोभनीया—Who was capable of being attracted by a (really) handsome form (which Hemâṅgada possessed). This must be so interpreted; otherwise the simile will have no propriety. The reading ॰लोभनीयात् is preferable in this respect; see foot-note. Châritravardhana's remark (यादृशेन &c., see ft.-note) in which he is followed by Din., is unnecessary. Indumatî was likely to be attracted to the prince, but Hemâṅgada's adverse fate alone, and no fault in his beauty, drew her away from him. प्रतिकूलदैवात्—Malli. takes this as referring to the person whom Lakshmî approaches. But this may also refer to Hemâṅgada. The विशेष्य is probably suppressed to serve this double purpose. *Cf.* for a similar idea तत्रापि साभूद्गुणभाजनेपि पराङ्मुखी श्रीरिव भाग्यहीने। Vik. Ch. IX. 121.

S'l. 59. उरगाख्यस्य—*i.e.* the town known as नागपट्टन or ॰ण (Negapattam) in the Râjamahendri district of the Madras Presidency. दौवारिकी—fr. द्वार+इक (ठक्) Pâṇ. IV. 4. 69. देवसरूपम्—समानं रूपमस्य इति सरूपः देवेन सरूपः देवसरूपः equal in beauty to a god. चकोराक्षी—चकोरस्याक्षिणी इवाक्षिणी यस्याः; see *infra* VII. 25. The Chakora is a kind of partridge of the genus *Tetraoperdix* of which there are several varieties. It is a smart bird with a well-set head and prominent reddish eyes and legs. In the tropics it is generally found in the

new greenswards in pairs after the rains. Its eyes are said to grow turbid at the sight of poison. See Kâm. Nît. VII. 12. The words अक्षि and सक्थि meaning 'part of one's body' and coming final in a Bah. change their final to अ. पूर्वानुशिष्टाम्—पूर्वमनुशिष्टा पूर्वानुशिष्टा ताम् 'who was previously instructed.' The instruction referred to being 'इतो विलोकय'.

S'l. 60. पाण्ड्यः—पाण्डूनां निवासो जनपदः पाण्डवः (Nom. pl.) तेषां राजा पाण्ड्यः। See note on VI. 49. अंसार्पित—&c.—The long necklaces are compared to the crystal streams of the Himâlayas. हरिचन्दनेन—हरि (reddish brown) चन्दनं हरिचन्दनं तेन. It is a kind of sandal having a strong smell, which, when cut, is red, but turns yellow when rubbed (छेदे रक्तं कषे पीतं हरिचन्दनमुच्यते). Or a paste made of the dry *Tulasî* stalks rubbed and mixed with saffron; *cf.* घृष्टं च तुलसीकाष्टं कर्पूरागुरुयोगतः। अथ वार्कैशरैर्योज्यं हरिचन्दनमुच्यते॥ Padma-Purána. This corresponds to the बालातप (the morning sun) tingeing the skirt-hills (सानु) of the Himálayas. The complexion of Pâṇḍya, which is dark (see s'l. 65), also helps his comparison with हिमालय which is also blue.

S'l. 61. विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता—According to a story told in the Vanaparva of the Mah. Bhár., the mountain Vindhya once grew jealous of Meru and wanted to have the sun go round him in the same way as about Meru. This the sun refused to do. Whereupon the mountain rose to an enormous height and obstructed the path of the great luminary. The gods being alarmed requested Agastya, the preceptor of Vindhya, to check the progress of the mountain, and to restore order to the universe. Complying with the request of the gods the saint came down to the mountain who bowed down to his preceptor's feet and was told by the sage to remain in that posture till he should return from the south. But Agastya never returned from the south, and Vindhya still continues in a stooping posture. The story, as given in the Kâs'. Khaṇḍa, Ch. V., is somewhat different. निःशेष &c.—निर्गतः शेषो यस्मात्तद्यथा तथा &c. When the demon Vṛitra was killed by Indra, his followers, the Káleyas, took shelter at the bottom of the sea, and came out at night to destroy the pious sages and learned Brâhmaṇas. The gods, knowing through Vishṇu their place of concealment, requested Agastya to drink off the sea and expose the demons. This Agastya did accordingly and the Kâleyas were slain by the gods. According to the Mah. Bhár. and the Padma-Puráṇa the ocean was refilled afterwards by Bhagîratha with the waters of the Ganges.

अश्वमेधावभृथ—अश्वमेध the actual or emblematic sacrifice of a horse. This sacrifice was one of the highest order, and, performed a hundred times, entitled the sacrificer to the dominion of *Svarga* or Paradise. It appears to have been originally typical; the horse and other animals being simply bound during the performance of certain ceremonies. In the *As'vamedha* of the Vedic period, six hundred and nine animals of various prescribed kinds, domestic and wild, including birds, fish, and reptiles, were made fast, the tame ones to twenty-one posts, and the wild, in the intervals between the pillars; and, after certain prayers were recited, the victims were let loose without injury. The horse, which is the subject of *As'vamedha*, was also avowedly an emblem of *Virâj*, or the primeval and universal manifested Being. In the last section of the *Taittiriya-Yajurveda*, the various parts of the horse's body are described as divisions of time and portions of the universe; morning is his head; the sun, his eye; air, his breath; the moon, his ear; &c. A similar passage in the 14th book of the *S'atapatha-Bráhmaṇa* describes the same allegorical horse, for the meditation of such as cannot perform an *As'vamedha*; and the assemblage of living animals, constituting an imaginary victim, at a real *As'vamedha*, equally represents the universal being, according to the doctrines of the Vedas. The actual sacrifices of horses and men in the *As'vamedha* and *Purushamedha*, were not authorized by the Vedas: but were either then abrogated, and an emblematical ceremony substituted in their place; or they must have been introduced in later times, on the authority of certain *Purâṇas* or *Tantras*, fabricated by persons who, in this as in other matters, established many unjustifiable practices, on the foundation of emblems and allegories which they misunderstood. In the Post-Vedic period, none but an emperor (universal monarch), was authorized to perform *As'vamedha*. It is thus said by *A'pastamba*, "राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत नाप्यसार्वभौमः" &c. (See Colebrooke on the Vedas).

अवभृथ—See notes on I. 84; and IX. 23. सौस्नातिकः—सु शोभनं स्नातं सुस्नातं a bath properly performed, *i. e.* according to the form laid down in the *S'ástras*. See Sanj. This shows what affectionate regard the august sage had for the king.

Śl. 62. अवजयाय—विजयाय for the conquest of. These two words are not generally used in the same sense. अव-जि generally means 'to conquer back.' *Cf.* हृतां कृष्णामवाजयत् Mah. Bhár. जनस्थान—the eastern part of the Daṇḍaka forest in the Deccan. संधाय—This shows that even Rávaṇa treated him as his equal. Mallinâtha's remark 'इन्द्राविजायिनः' &c. does not appear to be supported by the s'l.

Śl. 63. विधिवत्—विध्यर्हमिति तथा according to sacred rites, duly. ०मेखलायाः—The comparison of the four oceans to a girdle and of the earth to a woman is common in Sanskrit literature; *cf.* चतुरुदधिमाला-

मेखलाया भुवो भर्ता Kád.; स रत्नाकरमेखलामुर्वी *infra* XV.; रत्नाकरमेखलां महीं Daś. सपत्नी—समानः पतिरस्या अस्तीति.

S'l. 64. ताम्बूल &c., एला &c.—The words परिणद्ध and आलिङ्गन in these two epithets are significant. They show how congenial the southern land is to the growth of love; how even trees and creepers there are, as it were, joined in wedlock. The two epithets also show how nature in the southern quarter holds forth all the luxuries necessary to make lovers happy. तमाल &c.—This shows that the ground in the southern quarter is naturally covered with a soft covering. प्रसीद—be 'pleased,' *i. e.* if you will accept the king as your husband and condescend to honour these beautiful sites with a visit, the purpose of their existence will be fulfilled. स्थली—A natural spot of ground, as opposed to स्थला which is कृत्रिमा (touched by art) भू.

S'l. 65. इन्दीवर—इन्दी लक्ष्मीस्तस्या वरं (liked by) इन्दीवरं तदिव श्यामा तनुर्यस्य. शरीरयष्टि—शरीरं यष्टिरिव a stick-like *i. e.* slim or thin body; an excellent bodily frame; *cf.* प्राप्ता तथा तानवमङ्गयष्टिः Vik. Ch. IX. 33. अन्योन्यशोभा &c.—अन्यस्य अन्यस्य अन्योन्यस्य; see note on परस्पराक्षिसादृश्यम् I. 40; अन्योन्यस्य शोभा &c. तडित्तोयदयोः—According to Chár. this gives the reason why the princess rejects the king, as the comparison suggests a short-lived union.

S'l. 66. लेभेऽन्तरं &c.—An idiomatic expression. दिवाकर-दिवा करोतीति he who rouses men to activity during the day; दिवा दिनं करोतीति वा the maker of the day; the sun. This refers to चेतसि also. In this case दिवाकर means by उपचार, दिवाकरवंशज, *i. e.* Aja. Indumatí's mind had an intuitive longing for Aja and so Sunandá's words found no room in her heart. Hem. also remarks to the same effect. अरविन्द --a day-lotus, अरं शीघ्रं लिप्सां (desire to possess) विन्दति इति, अराकाराणि पत्राणि विन्दति वा ।

Śl. 67. संचारिणी--पुनः पुनः संचरतीति संचारोऽस्या अस्तीति वा संचारिणी, applies to दीपशिखा by उपचार or लक्षणा, like क्रोशन्ति in the instance मञ्चाः क्रोशन्ति, and to Indumatî. दीपशिखा—Indumatî resembled the flame of a lamp by her lustrous beauty. *Cf.* त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः s'l. 65. यं यं स स—*i. e.* every one, whoever was passed over became pale. See Sanj. *Cf.* यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षीं सा सा ह्रिया नम्रमुखी बभूव । S'is'. III. 16. नरेन्द्रमार्गाट्ट इव--नरेन्द्रस्य मार्गः नरेन्द्रमार्गस्तत्राट्टः । अट्ट does not mean 'a mansion' here, but 'an upper turret.' See Sanj. It should be remembered that the kings were seated on big platforms and so resembled *aṭṭas*. विवर्णभाव--विगतो वर्णोऽस्य विवर्णः । वर्ण in the case of kings means 'the brightness of face,' while in the case of अट्ट it means 'colour'; विवर्णभावं-(*a*) paleness; (*b*) darkness.

S'l. 68. समाकुल:—in suspense, undecided. वामेतर—वामादितरः, वाम इतरो यस्मादिति वा। In the former case the word is a pron. and should be declined like सर्व; in the latter it is a noun and should be declined like राम. The throbbing of the right arm is considered auspicious in the case of males; see ft.-note. केयूरबन्धः—केयूरो बध्यतेऽत्र *i. e.* the upper arm where the Keyû. is fastened; or बन्धोच्छ्वसित may mean 'the heavings of the knot of the Keyû.,' indicating a corresponding movement of the arm. See ft.-note, and comp. Vik. I. 6 (स्तनमध्योच्छ्वासिना).

S'l. 69. अनवद्य—वदितुमयोग्यः or न उद्यते अवद्यः reproachable; here य (यत्) implies reproach. Distinguish this from अनुद्य (also from वद् with य) which does not indicate reproach; अनुद्यं गुरुनाम। तद्धि न गर्ह्यं वचनानर्हंच । Sid.-Kau.; न अवद्योऽनवद्यः irreproachable, without blemish. हि—may also be construed with काङ्क्षति and understood in the sense of अवधारण. प्रफुल्लम्—see the remark on this in the Sanj. सहकार—See IV. 9.

S'l. 70. समावेशित &c.—Indumatî's mind seemed to be concentrated upon Aja; he was the sole object of her thought, every other object being absent from her mind. इन्दुप्रभाम्—This implies that Indumatî at this moment looked as delightful to Aja as the moon-light. अवेक्ष्य—having well observed, marked. This explains why Sunandâ addressed a detailed (सविस्तर) speech to Indumatî. She wanted to foster the feeling of love that was rising in Indumatî's heart by a glowing description.

S'l. 71. ककुदम्—ककुद्, properly the peak or the hump on the back of a bull, expresses pre-eminence;—'the best or foremost of;' it is always used in the *neu.* ककुत्स्थ—This was the son of Vikukshi, otherwise called शशाद, and grandson of Ikshvâku. His real name was Puraṃjaya. In the Tretâ age a fierce war broke out between the gods and the demons. The former being worsted applied to Vishṇu for assistance and propitiated him by their prayers. The Eternal Deity in answer to their prayer told them that he would infuse a portion of himself into the person of Puraṃjaya, an illustrious prince of the race of Ikshvâku, and destroy their foes. The gods under Indra accordingly repaired to Puraṃjaya and solicited his assistance. The prince said that he would put himself in alliance with them and wage battle with their adversaries, if Indra, the lord of spheres and their chief, would assume the form of a bull and carry him on his shoulders. The gods and Indra readily said 'so be it', and the latter assumed the form of a bull. The prince then mounted upon his shoulders (or hump ककुत्) and being invigorated by the power

of the Ruler of all movable and immovable things, destroyed, in the battle that ensued, all the enemies of the gods. He thus acquired the name of Kakutstha or *he who sits upon the hump.* See Wilson's Vish. P. and the quotation from the Bhág. P. given in the ft. note. *Vide* also s'lokas 72-73.

आहितलक्षणः—Malli. translates this by प्रख्यातगुणः and quotes Amara in support of his meaning. But we find आहतलक्षण in all the printed texts of Amara, and not आहितलक्षण, and it is difficult to see which is the misprint. आहतलक्षण as explained by the commentators of Amara means 'one whose name is oft repeated, is in every one's mouth; आहतलक्षणः--आहतमभ्यस्तं लक्षणं नाम यस्य। लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं नाम; while आहितलक्षण means आहितं कृतं लक्षणं (a characteristic mark) येन who made for him the distinguishing mark, &c. The meaning 'प्रख्यातगुणः' is better got out from the former, and आहित, therefore, seems to be a misprint in the Sanj. उन्नतेच्छाः—having always a noble ambition, high-souled. श्लाघ्यम्—श्लाघायां साधुः श्लाघ्यस्तं proud, glorious.

S'l. 72. महोक्ष &c.—See Sanj. and note on महोक्षताम् III. 32. प्राप्तपिनाकिलीलः—पिनाकः (पातीति that which protects) the bow of S'iva. पिनाकिन् is S'iva, the wielder of the bow; लीला the graceful appearance or action; who attained the graceful appearance of S'iva गण्डस्थलीः—प्रशस्ता गण्डा गण्डस्थलानि; *fem.* गण्डस्थल्यः। A Nitya-samása. प्रोषित॰—see ft.-note; पत्रलेखाः ornamental figures in the shape of leaves &c. painted on their cheeks and breasts by women.

S'l. 73. ऐरावत &c.—इरा water, इराः सन्त्यस्मिन् इति इरावान् the sea; इरावति भव ऐरावतः the celestial elephant churned out of the ocean. आस्फालन–stroking, thumping on the back; *cf.* ऐरावतास्फालनकर्कशेन Kum. III. 22. विश्लथं–slipped down. This explains how the two armlets rubbed against each other, when Indra was sitting in his own august form. अर्धासनम्—The *neu.* अर्ध meaning exactly a half comes first in a Gen. Tat.; see Sanj.; but आसनार्धः will mean a part of the seat. उपेयुषः—See ft.-note. गोत्रभिदः—गां the earth त्रायन्त इति गोत्राः the mountains; तान्भिनत्तीति; see note on महीध्रपक्ष &c. III. 60. Mr. Pandit has the following note on this:—'More literally *gotra* is a place where cows are kept, a cow-pen; hence, a place where the cows of heaven were concealed, *i. e.*, a cave of the mountain or cloud. Indra is everywhere praised in the hymns of the Veda for his having broken asunder the mountains (*i. e.* the clouds) by his thunderbolt (*i. e.* lightning) and liberated the heavenly cows (the rain-waters)'. अधितष्ठौ—mark the change of स् to ष्. The substitution of ष् takes place in the case of स्था even though the reduplicative syllable intervens. Pâṇ. VIII. 3. 64.

S'l. 74. कुलप्रदीप:—Lit. the illuminator of his race, who rendered his race famous. शक्राभ्यसूया &c.—शक्रस्य शक्रकर्तृका (on the part of Indra) अभ्यसूया jealousy तस्या: विनिवृत्तये to turn back from, to avoid. एकोन०—See III. 69.

Śl. 75. पाणिनी—Here used in the sense of 'a drunken or intoxicated woman.' It also means a dancing girl. Hem. reads पाणिनीनां and explained पणन्ते इति तच्छीला दध्यादिविक्रेत्र्य: women selling curds &c. विहारार्धपथे—अर्धश्चासौ पन्था अर्धपथ: a part of the way. विहार—may mean a rendezvous or a pleasure-garden. आहरणाय—आहर्तुम् to steal; the dat. by तुमर्थाच्च भाववचनात्. Hem. Vall. and some other commentators read आभरणाय. But आहरणाय seems to be the better reading. With आभरणाय we shall have to explain आभरणं ग्रहीतुं or so, where आभरण means an ornament. And since अंशुक is in the plural आभरण also ought to be in the plural; as a woman who at the most wears two or three pieces of garment at a time necessarily wears more than half a dozen of ornaments at all times. Also because आहरण is a general term for theft, while आभरण will limit the sense to a particular kind of theft.

Śl. 76. तस्य—Malli. construes this with पुत्र:. It should rather be construed with पदं (Raghu is the King in his place), as there would be no difficulty in understanding whose पुत्र is meant. *Cf.* अत: पिता ब्रह्मण एव नाम्ना &c. V. 36. Or it should be construed with both, as Chár. remarks, by the maxim (न्याय) of काकाक्षिगोलक. विश्वजित:—See IV. 86. ०आवर्जितसंभृतां collected from the four quarters, and increased by additions from his own revenue; or swollen into a great mass by being collected from the four quarters.

S'l. 77. अनुबन्धि—Ever continuous because ever growing (as Raghu is yet living). See Sanj. This may perhaps be better derived from अनुबन्ध+इन् (the possessive affix.). *Cf.* सानुबन्धा: कथं न स्यु: &c. I. 64. परिच्छेत्तुम्—To define exactly, to set a boundary to, to limit. इयत्तया—इदं परिमाणमस्य इयत् this much, तस्य भाव इयत्ता तया. See *infra* XIII. 5.

S'l. 78. कुमार:—A young prince. Sunandá here refers to the prime youth of Aja in order to point out to Indumatî the desirability of choosing him. This does not detract from her character as a neutral person. She does so after she has perceived that Indumatî was interested in the prince. She does not guide her choice, only approves of it. अनुजात:—Though this properly applies to a younger brother, yet it is applied to a child here, since

succession exists between the father and child. See Sanj.; or better, we may construe असौ अजः कुमारः तमनु जातः is born an exact copy of him, *i. e.* like him in every respect; see *supra* V. 37. त्रिविष्टपस्य—विशन्त्यस्मिन्सुकृतिनः इति विष्टपं that in which pious people enter; तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपं the third region of space, heaven. धुर्येण—able to bear the yoke (responsibility of government); an experienced governor. See *supra* V. 66. दम्यः—दमनमर्हतीति one requiring training. By this Sun. indicates that Aja was a *Yuvarája*, yet to be trained and fitted for the administration of government. *Cf.* for a similar idea Mudr. III. 3. सदृशम्—Malli. construes this with पित्रा equally with his father. It should rather be construed with बिभर्ति. पित्रा सह सदृशं यथा तथा बिभर्ति bears in a manner worthy of his ability. Otherwise the epithets धुर्यः and दम्यः will lose their force.

S'l. 79. आत्मनस्तुल्यम्–With words like तुल्य the gen. or instr. is used. See ft.-note. समागच्छतु—The root गम् takes A'tm. when preceded by सम्, but here it does not, as the prep. आ intervenes. The rule wants that सम् should immediately precede गम्. The fig. of speech here according to Hem. and Chár. is प्रतिवस्तूपमा; see ft.–note.

S'l. 80. तनूकृत्य—न तनुः अतनुः अतनुं तनुं कृत्वा । प्रसादामलया—applies both to दृष्ट्या and स्रजा. There is a pun on the word अमल which means pure, bright, and also white. The flowers in the garland being fresh and therefore white, and her steady glances also being अमल both compare well. ०जेव—Such materialization of दृष्टि is not rare with our poet. *Cf.* रश्मिष्विवादाय &c. II. 28. प्रत्यग्रहीत्—'accepted,' a sense which we have already met with; see II. 22; for a different sense *cf.* IV. 40; VII. 36.

S'l. 81. अभिलाषबन्धः—Lit. the knot of love, *i. e.* the fixing of love. शालीनतया—शालाप्रवेशमर्हतीति शालीना अधृष्टा irregularly formed by 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः' Páṇ. V. 2. 20; तस्या भावः शालीनता bashfulness. रोमाञ्च—is the standing on end of the hair as the result of sudden joy, as at the sight of a lover, &c. See Rat. I. 2. (संरोहत्पुलका &c.); अरालकेश्याः—having curly hair, *i. e.* the beautiful ringlets at the sides of the head.

S'l. 82. तथागतायाम्—तथा तादृशीमवस्थां गतायाम् । In that condition. परिहासपूर्वं–परिहासः पूर्वः यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा; jestingly; see Kum. V. 62. सखी—Here means simply 'a well-wisher or companion of,' and may be applied to a servant. *Cf.* सर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेतत् Kum III. 12; स किं सखा साधु न शास्ति योऽधिपम् Kir. I. 5. आर्ये—used as an honorific term and simply means 'good lady.' अन्यतः–in another direction *i. e.* to another king. अथ—is here used आनन्तर्ये—after Sunandá

had addressed her. वधू:-is like the English word 'bride', a relative term, used in connexion with the term वर. The poet probably applies it here to Indumatî as she had already made her choice, which is the chief thing in a *Svayaṃvara*. Now that she is वधू she cannot approach any other king. असूया—reproaching, finding fault with.

Śl. 83. चूर्णगौरम्—red with the powder of saffron and other auspicious materials; or, yellow with turmeric powder. धात्रीकराभ्याम्—धरति इमामिति धात्री a nurse. Malli. understands by धात्री Sunandâ, which is hardly possible. For Sunandá is distinctly spoken of as the portress. And there is nothing to prevent us from supposing that Indumatî's nurse was also with her all the while. For we are already told that Indumatî came there accompanied by her relatives and retinue. See śl. 10. Besides the poet has called Sunandá Indumatî's सखी in the previous s'l. and he cannot with propriety call her धात्री now. करभोपमोरुः—करभ means the back of the hand from the wrist to the root of the little finger; see Amara quoted in the Sanj. It may also mean 'the trunk of an elephant' to which the thighs of ladies are often compared. *Cf.* Kum. I. 36. We have given the reading (*i. e.* with a short final उ) adopted by Bhaṭṭoji Dîkshita, Nâges'a and others, and not the one (with long ऊ) adopted by Hem. Malli. and others. For the reading करभोपमोरूः does not seem to be grammatically correct. The Sútra quoted by Malli. to explain the long ऊ requires, as explained by Dîkshita and others, that ऊरु should be उत्तरपद and should at the same time imply उपमानत्व, and applies to compounds like रम्भोरूः, करभोरूः &c., but not to करभोपमोरुः. For in this last case the उपमानत्व is actually expressed by the word उपमा which separates the two words करभ and ऊरु. ऊरु therefore is not the उत्तरपद of करभ nor is करभ the पूर्वपद of ऊरु. यथाप्रदेशं—in its proper place; *cf.* Kum. I. 49, VII. 34. गुणम्—the word गुण is here used in preference to स्रज् or माला, that it should better compare with अनुराग (redness) which was also the गुण of the garland. (Hem.)

Śl. 84. मङ्गलपुष्पमय्या—मङ्गलार्थानि पुष्पाणि मङ्गलपुष्पाणि तेषां विकारो मङ्गलपुष्पमयी। विशालवक्षःस्थल &c.—वक्षःस्थल (प्रशस्तं वक्षः, see ft-note) itself means 'broad chest' and so the word विशाल seems to be redundant. Perhaps the poet prominently refers to the विशालत्व of the chest of Aja, as being fit to receive the huge garland, in which case विशाल may not be out of place. कण्ठार्पितबाहुपाशाम्—बाहुपाश a noose formed with the hands, as it were. बाहुपाश may also mean

delicate arms, the word पाश being taken प्राशस्त्ये like स्थल, मतल्लिका &c. This meaning is perhaps the better as it is the garland that is compared to the arms.

S'l. 85. कौमुदी—This either means by उपचार 'like कौमुदी' (as Malli. takes it) or the poet may be supposed to identify Indumatî with *Kaumudî* and say this is कौमुदी. जह्नुकन्या—See note on कौमुदी. This is the name of गङ्गा. When Bhagîratha brought down the heavenly river गङ्गा, it accidentally inundated, in its course to the sea, the sacrificial ground of the royal sage Jahnu, who being angry drank it up. His anger, however, being appeased by the gods, the sages and particularly by Bhagîratha, he discharged the waters of the river from his ear. Hence the river is spoken of as his daughter. For the idea *cf.* सागरमुज्झित्वा कुत्र वा महानद्यवतरति। S'âk. IV. p. 72. समगुण &c.—समगुणयोगेन-योगाद्वा प्रीतिर्येषाम्। A Vyad. Bah.; though such a Bah. is not sanctioned by Pâṇ., yet it appears in many good writers. See note on 'गुणोदयम्' IV. 20.

S'l. 86. वरपक्षम्—The party *i. e.* the friends and relatives of the bridegroom. वितानम्—void of life through dejection; or dismayed, joyless (तुच्छ); 'क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके।' Amara.

CANTO VII.

—:o:—

S'l. 1. अथ—*i.e.* after the marriage-garland was put round Aja's neck; see VI. 83. Or it may here have the sense of मङ्गल. स्कन्देन--by Kârttikeya; the derivation is thus given in the Mah. Bhâr.:—स्कन्नत्वात्स्कन्दतां प्राप्तो गुहावासाद्गुहोऽभवत्। देवसेनाम्—Devasenâ, according to Paurâṇic accounts, was the daughtar of Indra and wife of Skanda. See ft.-note. "शतक्रतुश्चाभिषिच्य स्कन्दं सेनापतिं तदा। सस्मार तां देवसेनां या सा तेन विमोक्षिता। अयं तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम्॥ इति चिन्तयानयामास देवसेनां स्वलंकृताम्। स्कन्दं चोवाच बलभिदियं कन्या सुरोत्तम। अजाते त्वयि निर्दिष्टा पत्नी तव स्वयंभुवा॥ तस्मात्त्वमस्या विधिवत् पाणिं मन्त्रपुरस्कृतम्। गृहाण दक्षिणं देव्याः पाणिना पद्मवर्चसम्॥ एवमुक्तः स जग्राह तस्याः पाणिं यथाविधि। एवं स्कन्दस्य महिषीं देवसेनां विदुर्जनाः॥" इति। देवसेना is properly देवानां सेना the army of gods; so the marriage of Kârttikeya with Devasená seems to be merely an allegorical representation of his assuming the generalship of the heavenly force that marched against Tárakâsura. पुरप्रवेशाभिमुखः—अभिगतं मुखमस्याभिमुखः। पुरप्रवेशस्याभिमुखः पुरप्रवेशाभिमुखः ready or about to enter the city.

81. 2. सेनानिवेशान्—camps; सेना निवेश्यते अत्र इति सेनानिवेशः; fr. निविश् with अ (घञ्) added अधिकरणे to express the place of the action. Each king had a small army with him. See *supra* V. 49. विभाते—विशिष्टं भातमस्मिन् इति विभातं the dawn (विभातं is a noun, the त being added by नपुंसके भावे क्तः); विभाते ग्रहाः विभातग्रहाः । सह सुपेति समासः; or विगतं भातं येषां ते विभाताः lustreless; मन्दा भा येषां ते मन्दभासः । विभातग्रहा इव मन्दभासः विभात०. व्यर्थमनोरथत्वात्-विगतोऽर्थो यस्य स व्यर्थः । व्यर्थो मनोरथो येषां ते व्यर्थमनोरथास्तेषां भावस्तस्मात् । साभ्यसूयाः—असूया means 'finding fault with what is good' (गुणेषु दोषाविष्करणम्); असूयया सह वर्तमानाः full of disregard for. They found fault with their beauty and splendid dresses, because they were of no use as they failed to attract the princess. *Cf.* तथा समक्षं दहता मनोभवं पिनाकिना भग्नमनोरथा सती । निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥ Kum. V. 1.

81. 3. सांनिध्ययोगात्—Here योग means her सद्भाव existence or presence in all her majesty, the affix घञ् being added भावे; see Sanj. S'achí being duly invoked was present there (तत्र) in all her majesty, and consequently there was an utter absence of disturbers of the *Svayamvara*. Unless we understand the word योग in this sense, it becomes meaningless. For, the mere presence of S'achî is no guarantee against disturbance being created in a *Svayamvara*. For we know that despite the presence of S'achí serious disturbances did take place in the *Svayamvara* of the daughters of the king of Kâs'î, who were borne away by Bhîshma, as well as in that of Lakshmî and Draupadî. किल—Either implies an आगम or tradition, or an historical fact (ऐतिह्य). शच्याः—At the beginning of a Hindu marriage rite, it is customary to invoke S'achí (and her husband) to be present. The reason why S'achí's presence was (and is) prayed for seems to be to obtain perpetual freedom from widowhood, which the goddess is supposed to enjoy, as well as progeny, wealth, fortune &c. In the Tait. Saṃh. Indráṇí or S'achî is represented as the best of wives, as one than whom nothing is more excellent, and whose husband never dies by age. इन्द्राणीमासु नारिषु सुपत्नीमहमश्रवम् । न ह्यस्या अपरं च न जरसा मरते पतिः । 1. 7. 13. Again in the Tait. Brâh. she is represented as ever free from widowhood. 'इन्द्राणीवाविधवा अदितिरिव सुपुत्रा' Kâṇḍ. III. Prap. 7, Anu. 5. Das'. 10. Náráyaṇabhaṭṭa in his Prayôga Rat. says ततो दाता &c.; see ft.-note. क्षोभ—interruption of, disturbance in. उद्दिश्य — with reference to, regarding. समत्सरः—मत्सरेण सह वर्तमानः jealous. तेन–by that *i. e.* because of the deterrent effect which S'achî's presence had on all disturbers of the *Svayamvara*.

S'l. 4. तावत्—Malli. takes this as compounded and understands it in the sense of साकल्य or fulness, entirety. But this does not improve the sense. It is certainly better to take it separately in the sense of मान or अवधि meaning—'by the time the kings returned to their camps;' in the meantime. The word is used in this sense on a similar occasion in Kum. VII. 63–तावत्पताकाकुलमिन्दुमौलिरुत्तोरणं राजपथं प्रपेदे। The commentators, Hem. Châr. and Vall. also interpret it thus. इन्द्रायुध &c.—इन्द्रायुधानि rain-bows इव द्योतितानि resplendent, gaudy तोरणाणि gate-ways, triumphal arches अङ्कः distinguishing marks यस्य तम्। Châr. and Din. translate इन्द्रायुधैः by हीरकमणिभिः but without quoting authority for their interpretation. Such तोरणs are also called वन्दनमालाs according to the Halâyudha lexicon. राजमार्गम्—The main road or the road leading to the royal palace. ध्वजच्छाय &c.—The flags were those raised by the citizens in honour of Aja. For the comp. ध्वजच्छाय see Sanj. and note on इक्षुच्छाय० IV. 20.

S'l. 5. Now the poet proceeds to describe the confusion of the ladies of the town as they hurried to the windows of their mansions to have a look at the procession—a practice very common with the Indian poets *Vide* S'is'. XIII. 30–48; Bud. Cha. III. 13–24; Vik. Cha. VI. 11–19; and ft.-note. S'lokas 6–11 are found in almost the same words in Kum. VII. चामीकरजालवत्सु—चामीकर 'gold' is derived either as चमीकरे आकरविशेषे (in a particular mine) भवम् or चामीं शोभां करोतीति। जाल properly means 'a network of wood or metal, with air-holes in it set into window frames;' hence 'a window'. The mansions of the city of Bhoja had their windows and their lattices made of gold. *Cf.* गवाक्ष which also means 'a window'. Though the net-work windows are nearly out of use now, they may still be seen in some of the ancient houses. पुरसुन्दरीणाम्—सुष्ठु उनत्ति इति सुन्दरः; fr. उन्द् with सु+अर; सु+उ being=सु like शकन्धु; see Vârt. on Pâṇ. VI. 1. 94; fem. सुन्दरी; पुरस्य सुन्दर्यः पुरसुन्दर्यः।

S'l 6. आलोकमार्गम्—आलोक्यते अनेनेत्यालोकः 'that through which a thing can be seen'; hence a window; or आलोक may mean 'that by which a thing can be seen,' 'light'; आलोकस्य मार्गमालोकमार्गम्। सहसा—in a hurry; thoughtlessly. उद्वेष्टन &c.—उद्गतं वेष्टनमस्योद्वेष्टनः। वान्तानि माल्यानि येन स वान्तमाल्यः। आदौ उद्वेष्टनः पश्चाद्वान्तमाल्य उद्वेष्टनवान्तमाल्यः The use of the word वान्त though mentioned as one of the ग्राम्य words does not constitute the fault 'Vulgarism' here, as observed by Daṇḍin—निष्ठ्युतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम्। अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते॥ Kâv. D. I. 95. संभावितः—was thought of. तावद्—seems

to be used here वाक्यालङ्कारे। Malli. says 'आलोकमार्गप्राप्तिपर्यन्तम्' but not in good taste. For if the woman forgot all about the knot when making for the window, it was not likely that she should remember it when actually at the window where her attention would be more engrossed. रुद्धोपि—This is a preliminary step to the tying up of the hair. This shows how great was her absent-mindedness. Chár. followed by Din. says—केशपाशः बन्द्धुं तावन्न संभावित एव नापि करेण रुद्धः। But this rendering is not very happy, as it does not bring out so prominently the absent-mindedness of the lady. केशपाशः—A *Nitya Samása*; explain केशानां कलापः केशपाशः। The words पाश, पक्ष and हस्त, coming after केश or its synonyms mean समूह.

S'l. 7. प्रसाधिका—the toilet-woman. अग्रपादम्—अग्रश्चासौ पादश्च। A Karm. comp.; see Sanj. If it be dissolved as a Gen. Tat. (पादस्याग्रम्,) the compounded form will be पादाग्र and not अग्रपाद. Malli. in support of his statement quotes the words of Vámana, 'हस्ताग्रा--&c.', the meaning of which is this:-The compounds हस्ताग्र and अग्रहस्त are obtained by taking the गुण (अग्रत्व) and the गुणी (हस्त) as distinct and as identical respectively. In the present case the गुण (अग्रत्व) which resides in the forepart of the foot also resides in the foot which is the गुणी. The poet here speaks of both of them as identical, disregarding the distinction between the whole पाद and its foreport to which alone अग्रत्व properly applies. When the distinction is observed we get पादाग्रम् (पादस्याग्रम्). Hem. remarks that पादस्याग्रं may also give अग्रपाद by the rule 'वाहिताग्न्यादिषु' Pâṇ. II. 2. 37; but the remark does not seem to be correct (and is probably an interpolation). For in the first place, the Sûtra quoted sanctions optionality of the पूर्वनिपात of words ending in the affix क्त of which we have none in the present comp.; in the second place, if it be argued that since the आहिताग्न्यादि class includes words like गडु, कण्ठ, &c. it may also include words not ending in the affix क्त, it must be remembered that the Sûtra enjoins optionality of पूर्वनिपात in the case of Bah. Comp. and not in any other class of compounds. उत्सृष्ट &c.—लीलाया लीलायुक्ता वा गतिः लीलागतिः sportive *i. e.* slow gait. अलक्तकाङ्काम्--is the same as अलक्तकाङ्किताम्।

S'l. 8. विलोचनं &c.—This implies extreme hurry according to Malli. who quotes the S'ruti 'सव्यं &c.' (See also ft.-note) to show that it is the left part of the body that is first decorated. The lady was in such a great hurry that instead of decorating the left eye first as usual, she decorated the right one and left the left eye undecorated. शलाका--a thin pencil or hair-brush for applying collyrium; see Kum. I. 47; or it may mean here 'a collyrium-stick.'

S'l. 9. जालान्तर &c.—जालान्तरे—न्तरेण (through the openings of) the lattices वा प्रेषिता दृष्टिर्यया । प्रस्थान—Her quick gait, rapid motion. नाभिप्रविष्ट—The word प्रविष्ट indicates depth of the navel, which is considered to be a mark of beauty. *Cf. supra* 'आवर्तमनोज्ञनाभिः' VI. 52.

S'l. 10. अर्द्धाचिता—अर्द्धमाचिता half-strung; a comp. सुप्सुपा. V. l. अर्धाञ्चिता—अञ्च् takes इ before त in the sense of पूजा or honour; so this means 'half-graced' which it could not be without being woven; hence, half-woven or half-strung. दुर्निमिते—P. p. p. of मि 5 U. to measure, to throw, with दुस् and नि; ill-measured, ill-placed; दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । इति न णत्वम्. रशना—(also written as रसना), from रश् or रस् to make a sound, is a girdle consisting of several strings of pearls or gems or beads; *cf.* एका यष्टिर्भवेत्काञ्ची मेखला त्वष्ट यष्टिका । रसना षोडश ज्ञेयाः कलापः पञ्चविंशतिः ॥ But this distinction is dispensed with in practice; see Mâl. III. 20, 21. अङ्गुष्ठ &c.—A certain lady was putting together her waist-band, here of one string, one end of the thread being attached to her big toe. But as soon as she heard of the procession approaching, she ran up to the window, witnout securing that portion of the waist-band which was strung, and so all the gems or pearls dropped down and the string only remained hanging from her toe.

S'l. 11. आसव &c.—See com. The word गर्भ takes परनिपात by the Várt. गड्वादेः परा सप्तमी । Drinking wine seems to have been a fashionable vice among the women of even the higher grades of society in ancient India, notwithstanding the dictum 'सुरा अपेया अदेया अग्राह्या', as it is often described by poets; *cf. infrv* VIII. 69, IX. 33, 36, XIX. 12 &c.; Kum. IV. 12; S'is'. II. 20, X. 33 &c. The poets may have made much of it, but it cannot be merely a poetical fiction. सान्द्र &c.—This shows that the women remained stationary and so their faces resembled lotuses the more. विलोल &c.—भ्रमन्रोतीति भ्रमरः, भ्रमतीति वा । The moving eyes served as bees. It is usual with poets to describe lotuses with black bees hovering over them. गवाक्षाः—गो means 'a ray of light;' अक्षि something like an eye, *i. e.* a hole. गवामक्षीणीव गवाक्षाः । अक्षि becomes अक्ष at the end of a comp. when it does not mean 'an eye', by अक्ष्णोऽदर्शनात् Pâṇ. V. 4. 76. So गवाक्ष means 'a hole for admitting light,' hence a window. The word ought to be *neu.* (see Kâs'ikâ); it is *mas.* by custom ; पुंस्त्वं लोकात् Manoramâ and Tat. Bod. सहस्र—सहस्रं (*i. e.* a large number of) पत्राणि एषामिति सहस्रपत्राणि तानि आभरणानि येषां ते ।

S'l. 12. दृष्टिभिरापिबन्त्यः—This is an idiom which we have already met with. See *supra* II. 19, 73. नार्यः न जग्मुः—Women, *i. e.* of course

their senses, did not go to their objects. शेषेन्द्रिय &c.—The ladies were so intently looking at the prince, that the functions of their senses other than the eyes seemed to be arrested—ears caught no sounds, skin noticed no touch &c. This the poet describes by saying that the functions of their other senses were, as it were, transferred to their eyes, in their fullest entirety. *Cf.* Kum. VII. 64.

Śl. 13. परोक्षैः—अक्ष्णः परोक्षा इन्द्रियाणामगोचराः not visible to the senses, absent. The word is irregularly formed. साधु—good *i. e.* preferable, better suited to her purpose. नारायण—The word नारायण is variously derived:—नराणां समूहो नारं all creatures; तस्यायनं final resort. *Cf.* तस्येमानि च भूतानि नाराणीति प्रचक्षते । तेषामप्ययनं यस्मात्तेन नारायणः स्मृतः ॥ नरादादिपुरुषाज्जाता नाराः waters अयनं यस्य । *Cf.* Manu. आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ The Sāñkhyas derive it thus—नरात्पुरुषाज्जातानि नाराणि महदादितत्त्वानि तान्ययनमस्य ॥ नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः । तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ॥ लभेत—Here the लिङ् or potential is used in the sense of अनवक्लृप्ति (which is explained as असंभावना or disbelief), the speaker not believing in the possibility of Indumatî's having obtained a suitable husband without a *Svayaṃvara.* It is not to be explained as Hem. does by citing the rule 'विभाषा कथमि लिङ् च' though the word कथम् is used here, since the लिङ् by this rule implies गर्हा or censure, which the speaker does not here certainly mean.

Śl. 14. परस्परेण—This may be better construed with स्पृहणीयशोभम्, which Hem. also does. द्वन्द्वम्—irregularly formed fr. द्वौ + द्वौ. The word is irregularly formed in the five senses given in the Sûtra quoted by Malli. the full text of which is 'द्वन्द्वं-रहस्य-मर्यादावचन-व्युत्क्रमण-यज्ञपात्रप्रयोग-अभिव्यक्तिषु । VIII. 1. 15. अभविष्यत्—The meaning of Mallinâtha's remark on this is this:—The conditional लृङ् should be used where the potential ought to be used (लिङ्निमित्त) provided that the non-fulfilment of some action (क्रियातिपत्ति) is implied. Here we have the लिङ्निमित्त the relation of cause and effect existing between द्वन्द्वस्य अयोजनं which is the cause and the fruitlessness of the रूपविधानयत्न which is the effect. But there is non-fulfilment of the क्रिया; so the two being united, the fruitlessness of the efforts of the Creator has not followed. Hence the use of the conditional.

S'l. 15. रतिस्मरौ—Chár. and Din. read जातिस्मरौ 'those who have remembrance of their past lives.' But the reading is not good. For the sense will be spoiled and the clause मनो हि &c. will be rendered meaningless इमौ—an एकशेष Dvandva. राज्ञाम्—The Gen. is used शेषे *i. e.* to express the relation of part and the whole. आत्मप्रतिरूपम्—

प्रतिगतो रूपं प्रतिरूपः; a Prâdi Samâsa; आत्मनः प्रतिरूपः तम् । मनो हि &c.--*Cf.* संस्काराः प्राक्तना इव I. 20 and note thereon.

S'l. 16. इति—It is used here in the sense of एवं (thus), and refers to the women's remarks in s'lokas 13–15. श्रोत्रसुखाः--सुखयन्तीति सुखाः श्रोत्रयोः सुखाः । मङ्गल &c.--संविधीयन्ते संविधीयते आभिरिति वा संविधाः decorations; fr. संविधा+अ (अङ्) added कर्मणि or करणे. मङ्गलस्य,-लार्था वा संविधाः ताभिः; auspicious decorations such as placing earthern pitchers full of water near the entrance, hanging garlands along the walls, hoisting flags &c.; see ft.-notes. संबन्धिनः—संबन्धोऽस्यास्तीति संबन्धी; the word is generally used to express the bride's relatives; *cf.* संबन्धिनो वसिष्ठादीनेष तातस्तवार्चति । Uttar. I. 16. It is also used to express any kind of relation. *Cf.* संबन्धमाभाषणपूर्वमाहुः II. 58; संबन्धिभिन्नोपि गिरेः कुलस्य &c. Kum. VII. 5.

S'l. 17. करेणुका—a young she-elephant. According to Hem. it is customary with kings to ride elephants even in marriage ceremonies. A female elephant is chosen on such occasions, as she does not get as easily infuriated as the male. कामरूपेश्वर &c.-see Malli. It would be better to take this with अवतीर्य as Hem. does. Aja caught hold of the hand stretched out by the king of the Kámarúpas and alighted. *Cf.* तत्रावतीर्याच्युतदत्तहस्तः शरद्घनादीधितिमानिवोक्ष्णः । Kum. VII. 70, where Malli. himself says अच्युतेन दत्तहस्तो वितीर्णहस्तावलम्बः सन्नवतीर्य &c. अथो—used in the sense of आनन्तर्य here (Malli.). But according to the construction given above अथो will be redundant, the sense of आनन्तर्य being expressed by the gerund अवतीर्य. So it will be better to take अथो in the sense of अन्वादेश-चतुष्कं विवेश अथो नारीमनांसीव विवेश । He entered the quadrangle and *then* entered, as it were, the hearts of the ladies. [अन्वादेश means the subsequent assertion of something else about a person after something has been already asserted of him.] इव—along with (according to some commentators). चतुष्कं-The inner quadrangular commentators hall where the marriage-ceremony was to take place. Women are especially anxious to see the marriage-ceremony. The ladies assembled in the hall were eagerly awaiting the arrival of the bridegroom; hence the propriety of the Utprekshâ.

S'l. 18. महार्ह &c.—See note on महार्हासन &c. VI. 6. मधुपर्कमिश्रम्--See ft.-note. Madhuparka is the technical name for an offering consisting of a mixture of honey, curdled milk, clarified butter, sugar and water. It is offered to a distinguished guest or to the bridegroom on his arrival at the door of the marriage-hall or *Mandap.* जग्राह--is used here in a double sense-(1) accepted as his

own (the pair of silk garments); (2) received the glances &c.; *i. e.* he was looked at by the ladies as the garments were presented to him.

S'l. 19. विनीतैः—well-trained, behaving respectfully. स्फुटफेनराजिः—Large masses of foam make the sea appear white. It thus compares well with Aja who was dressed in white silk-garments. नवैः—This epithet is used because the rays of the new moon give a milder light and so compare well with the humble attendants of the harem. उद्न्वान्—Here the bridegroom is compared to the sea, the bride to the coast-line (वेला), and the attendants to the beams of the new moon. So this is a case of उपमा and not of दृष्टान्त as the com. states it. The text of the com. therefore seems to be spurious. Probably S. P. Pandit is right in omitting s'lokas 17-19, implying thereby that they might have been interpolations from the poet's other work, the Kum.; *cf.* Kum. VII. 70. 72, 73.

S'l. 20. तत्र—*i. e.* in that particular part of the courtyard where the bride was. पुरोधाः—पुरो धीयते इति; the family priest. आज्यादिभिः-आ सम्यगज्यतेऽनेनेति आज्यम् । It literally means 'that which makes manifest;' hence, clarified butter which renders the presence of the sacrificial fire manifest to the sacrificer. अग्निकल्पः—ईषदसमाप्तः अग्निरग्निकल्पः almost a second god of fire. विवाहसाक्ष्ये—विशिष्टं वहनं विवाहः *lit.* supporting or maintaining in every way; hence 'a marriage.' साक्षाद् द्रष्टा साक्षी fr. साक्षाद्+इन्, a witness. साक्षिणः कर्म साक्ष्यम् । See XI. 48, and ft.-note.

S'l. 21. सुतरां—Adv. with the comp. aff. तर changed to तरां; 'very much, exceedingly.' अनन्तरा &c.-अविद्यमानमनन्तरमस्या अनन्तरा; see Sanj. Or अनन्तरः अशोकलताप्रवालः &c.; प्रवाल is both *mas.* and *neu.*; but it is preferably *mas.* here as it agrees in gender with हस्त, to which it is compared. प्रतिपल्लवः—प्रतिगतः पल्लवः an extending leaf. Here चूत is compared to Aja, its प्रतिपल्लव to his hand, and the प्रवाल to the hand of the bride.

S'l. 22. कण्टकित—कण्टकाः संजाता अस्य इति कण्टकितः horripilated, with the hair standing erect. स्विन्नाङ्गुलिः—स्विन्नाः covered with perspiration अङ्गुलयो यस्याः. These are the external manifestations or signs of amour. See Sanj. वृत्तिस्तयोः—तस्मिन्द्वये &c. *V. l.*—आत्मवृत्तिः his (the god of love) action or working. समं विभक्ता—Because the emotion was equally visible in both. The reading वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन &c. is preferable as it is more logical and poetical to say that the influence of the god of love was equally divided between them by the joining of the hands of the couple than to

say that the Mind-born himself divided his action between them. None of the older commentators of the Raghu notices this reading which seems to be genuine, given and commented upon by Malli. The same occurs in Kum. VII. 71. इव—Indicates an उत्प्रेक्षा.

Śl. 23. अपाङ्ग—अपाकृष्ट: अङ्गात् that which is removed from the body; or अपाङ्गति तिर्यक् चलति नेत्रमत्र; fr. अङ्ग to go with अप and aff. अच्. Here it means 'the outer corner of the eye.' क्रियासमापत्ति—The meeting (of the action) of the eyes. ह्रीयन्त्रणा—The check or curb imposed by bashfulness, *i. e.* through bashfulness they could not look at each other steadily; *cf.* Kum. VII. 75.

Śl. 24. प्रदक्षिण &c.—प्रदक्षिणं यथा तथा प्रक्रमणम् । कृशानुः—कृशयतीति that which reduces the mass of a thing; hence, fire. मेरोः—The mountain Meru is formed of shining gold, and hence compares well with blazing fire. अहस्त्रियामम्—त्रयो यामा यस्या इति त्रियामा that which consists of three *Yámas* or *praharas*, the first half of the first प्रहर and second half of the last प्रहर being reckoned as parts of day, being the periods of activity. Or त्रीन् यापयतीति that which leaves no room for धर्म, अर्थ and मोक्ष, the time being especially suited for काम. अहश्च त्रियामा च अहस्त्रियामम् । The sing. by the rule 'विप्रतिषिद्धं च अनधिकरणवाचि' Pâṇ. IV. 4. 13, 'words not denoting द्रव्यs or concrete substances and meaning things incapable of existing together (विप्रतिषिद्धः सहानवस्थानादिलक्षणो विरोधः Haradatta) optionally become neu. and sing. when compounded in a Sam. Dvandva.' And since day and night cannot be seen together and do not denote द्रव्यs, the rule applies and we get अहस्त्रियामम्. अहस्त्रियामे is also correct. This s'l. is the same as Kum. VII. 79.

S'l. 25. नितम्बगुर्वी—heavy by reason of her (well-developed) hips, not a happy epithet to be used at a time when a religious rite was being performed. विधातृप्रतिमेन—प्रतिमातीति प्रतिमः an equal. विधातृ or the Creator is the god who presides over all that relates to marriage and progeny. Hence, the presence of Vasishṭha there, who was like a second Brahmâ, augured well for the future welfare of the couple that was now being united. मत्तचकोरनेत्रा--See VI. 59. Her eyes becoming red by the smoke resembled those of a Chakora bird maddened with passion. लाजविसर्गम्—The offering into the fire of *lâjas* (rice parched without being husked, which then lose the husks and swell considerably in the process of parching, thereby assuming a beautiful shape) is enjoined by the most ancient writers as a marriage rite. *Cf.* 'इमान् लाजानावपामि समृद्धिकरणान् मम तुभ्यं [अग्नये] च' 'संवननं तदग्निरनुमन्यतामयम्' । इत्यभिधार्येयं नार्युपब्रूतेऽग्नौ लाजाना-

वर्धन्तां । दीर्घायुरस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम । स्वाहा' । Hiraṇyakes'i-Sútra XIX. 6. 2. *Cf.* Kum. VII. 80.

S'l. 26. शमीपल्लव—The S'amî is a tree of the kind of Acacia (*Acacia Suma*) the wood of which is very hard. It is supposed to contain fire in it and is held sacred. Sacrificial fire is kindled by rubbing two dried pieces of it. कपोल &c.—पुन: पुन: संसर्पतीति संसर्पिणी again and again reaching. 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनि: । कर्णोत्पललताम्—The poet here selects उत्पल because it is blue in colour and therefore compares well with smoke. *Cf.* Kum. VII. 81.

S'l. 27. समाकुल—Disturbed, dimmed. प्रम्लान—quite faded (being exposed to the hot fumes). बीजाङ्कुर—The young shoots of wheat or rice artificially grown under shade and watered with any dye, generally yellow, that the tender blades are desired to take. They are then worn as ornaments on the ear. पाटलगण्डलेखम्—प्रशस्तौ गण्डौ गण्डलेखे beautiful cheeks. आचारधूमग्रहण—The customary inhaling of smoke; आचार is 'an established custom,' आचारप्राप्तं धूमग्रहणं आचार०; a compound of the S'ákapârthivâdi class.

S'l. 28. स्नातक—स्नात एव स्नातक: one who has bathed at the close of his course of study. It is a technical term applied to a Brahmachârin who has finished his Vedic studies but has not yet entered on the householder's stage of life (Bhânujî Dîkshita). Malli. applies it here to a particular class of householders. Some mention three kinds of स्नातकs—:(1) विद्यास्नातक or one who, at the end of the student's life, has completed a course of study of the Vedas only; (2) व्रतस्नातक or one who has completed the prescribed व्रतs or vows to be observed, without becoming perfect in the Vedas; and (3) the विद्याव्रतस्नातक or one who has completed both his course of Vedic studies and the Vratas. पुरंध्रि—See com. and ft.-note. आर्द्राक्षतारोपणम्—This, according to Châr., is enjoined by custom.

S'l. 29. पृथगर्हणार्थम्—This may be taken as a compound word (सह सुपा), पृथगर्हणाय इति पृथगर्हणार्थम् , or as two words. अधिश्री:—अधि अधिका श्रीर्यस्य, अधिगता श्री: येन इति वा । The epithet is appropriate here. It shows that king Bhoja had the power to meet the heavy expense required by the separate reception of the kings.

S'l. 30. लिङ्गै:—लिङ्ग an outward sign or mark; here a false or deceptive sign; a disguise; *cf.* क्षपणकलिङ्गधारी Mud. I. विक्रिया—Change of feeling, spite, jealousy. ह्रद–a large tank with very deep water. तत्रागाधजलो ह्रद: । Ak. गूढनक्रा:—This shows how scrupulous the poet is in selecting his similes to suit a particular occasion. See note on सुप्तमीन: I. 73. नक्र:—न क्रामति दूरस्थलामिति; fr. क्रम् with

the neg. particle, which in this case is not changed to अ. The alligator darts suddenly and is a dangerous animal; hence the propriety of the simile. पूजाम्—*i. e.* the presents they had received, which it is customary to give on such occasions.

S'l. 31. संविद्—संविद्यते ज्ञायते अनयेति that by which anything is known beforehand; an agreement or mutual understanding. For the form कृतपूर्वा (see com.) we have a ज्ञापक authority in the words of Pâṇ., 'भूतपूर्वे चरट्' । आरम्भ—an undertaking, an object desired to be achieved. समयोपलभ्यम्--to be acquired at the right moment, *i. e.* when Aja would be alone marching back to his capital. आमिष—Anything that has a strong attraction for another, hence, an object of desire.

S'l. 32. अपि—is used here समुच्चये *i. e.* of the two actions—The kings lying in ambush and Bhoja's sending Aja off. तावत्—in the meanwhile, *i. e.* during the time the kings stationed themselves on Aja's way. सत्त्व—nobility of mind, magnanimity; who had given a dowry in a manner becoming the nobility of his mind.

S'l. 33. त्रिलोकप्रथितेन—त्र्यवयवो लोकः त्रिलोकः; if dissolved as त्रयाणां लोकानां समाहारः we shall have to adopt the reading त्रिलोकी०; see *supra* note on त्रिलोकनाथेन III. 45. This epithet serves no special purpose here, except that it serves to help on the comparison of Aja with the sun, who is well-known in the three regions of space. तिस्रः—*Cf.* XI. 57. वसति—here means 'a night'. पर्वन्—time of conjunction, that which separates *Amávâsyá* from the *Pratipad.*

S'l. 34. प्रमन्यवः—प्रकृष्टः प्ररूढो वा मन्युः येषाम् wrathful. प्रत्येकम्—एकमेकं प्रति प्रत्येकं तद्यथा तथा। It may qualify the क्रिया either in आत्तस्वतया (as Malli. takes it) or in प्रमन्यवः। आत्तस्वतया—आत्तं स्वं धनं येषां ते आत्तस्वाः तेषां भावः आत्तस्वता तया; on account of their being deprived of their possessions.' स्त्रीरत्न०—स्त्री रत्नमिव, उपमितसमासः; रत्न being included in the व्याघ्रादि group; or उत्कृष्टा स्त्री स्त्रीरत्नं a Nitya samâsa, by the rule प्रशस्तवचनैश्च; *cf.* जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते; or lastly स्त्रीषु रत्नमिव, a comp. सह सुपा.

Śl. 35. उद्वहन्तम्—means here leading, or taking with him. राजन्यगणः—राज्ञामपत्यानि, राजन्तीति वा राजन्यास्तेषां गणः the host of kings. बलि०—Bali was the son of Virochana and a conqueror of Indra.

He was a powerful demon and oppressed the gods very much. They therefore prayed to Vishṇu for deliverance. Vishṇu came down to the earth as a dwarf, being the son of Kas'yapa and Aditi, and, approaching the unsuspecting Asura who was a devout Vaishṇava and a renowned donor,

prayed for the grant of three steps of space to be measured with his own feet. No sooner did Bali go through the ceremony of granting his request, notwithstanding the warning of his preceptor S'ukrâchârya, the seeming dwarf grew to gigantic proportions, covered with one step the entire earth, occupied with the other the heavens, and asked Bali to point out space where to plant the third step. Bali, who now knew who the dwarf really was, was over-joyed to see the god, the object of his worship, in a visible form before him, and offered his own head for the third foot to rest upon and thereafter relinquishing the kingdom of heaven and earth to Indra, retired to Pâtâla.

त्रैविक्रमम्—त्रयो विक्रमा अस्य त्रिविक्रमः तस्यायं त्रैविक्रमः । For the origin of the Pauraṇic legend of Vishṇu's taking three steps, see Ṛig. I. 134. इन्द्रशत्रुः—Prahláda, the grand-father of Bali; see ft.-note; Bhâg. P. VII. 7. 2-9.

Śl. 36. अनल्पयोधम्—अनल्पः महान् योधः ०योधः तं who was no small i. e. a great warrior. Or this may mean 'accompanied by not a small number of soldiers,' i. e. with a great body of warriors to help him. पित्र्यम्—Come from his father, i. e. who was long in service and therefore trustworthy. भागीरथीम्—some propose to read 'ज्योतीरथाम्' instead of this; but that does not seem to be the poet's reading. The poet's object seems here to be to show the vastness of the army of Aja's enemies as compared to his small host. This end is well served by comparing the forces of the enemies to Bhágirathî and Aja's army to a comparatively small river. To read 'ज्योतीरथाम्' therefore is to destroy the force of the simile. शोणः—The river Śoṇa rises in Gondwana in the district of Nágpur on the tableland of Amarkaṇṭaka, four or five miles east of the source of the Narmadá, and running first northerly and then easterly for five hundred miles falls into the Ganges above Páṭaliputra or Pátná.

Now the poet proceeds (in s'lokas 36-49) to describe the first stage of the battle. In s'l. 37 the battle begins; then (s'l. 38) we have the general confusion and clamour as the warriors close together; and later on we have the clouds of dust rising above the elephants and gradually spreading to the tops of and even above the flags (s'lokas 39-43).

Śl. 37. तुरङ्गसादी—तुरेण गच्छतीति तुरङ्गः । तुरङ्गे अवश्यं सीदतीति तुरङ्गसादी । a cavalier, a horse-rider. The word सादी which by itself means a horse-rider (see Amar. quoted by Malli.) has here the general sense of 'one who rides', it may be a horse, an elephant or any other vehicle. तुल्यप्रतिद्वन्द्वि—In which the antagonists or the

warriors on either side were in an equal position, *i. e.* evenly matched. Ancient writers on war prohibit a fight between wariors on unequal terms.

Śl. 38. अविभाव्यवाच्--Whose words could not be distinctly understood. नोदी॰ स्म—स्म gives the present tense the sense of the past tense. कुलोपदेशान्--कुलमुपदिश्यन्त एभिरिति कुलोपदेशाः descriptions of families. It was customary with ancient Hindu warriors vauntingly to declare their genealogy and to describe the exploits of their ancestors to their antagonists before they began a duel. बाणाक्षरैः--बाणस्थितैः अक्षरैः a comp. of the S'ákapárthivâdi class. It was also usual with ancient warriors to engrave their names on the arrows. नाम &c.--Construe ऊर्जितं नाम परस्परस्य *i.e.* परस्य परस्य शशंसुः each declared to his adversary his nóble name.

S'l. 39. सान्द्रीकृतः—असान्द्र सान्द्रः कृतः सान्द्रीकृतः rendered dense. स्यन्दनवंश–The collection of chariots. कुञ्जर--कुञ्जौ हस्तिहनुः सोस्यास्तीति कुञ्जरः; by the Vârt. 'रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्' on Páṇ. V. 2. 107. ताल—The flapping of the elephant's ears. नेत्रक्रमेण–in the manner of a canopy (made of a silk garment) *i. e.* as completely as by a thick veil of cloth.

Śl. 40. मत्स्यध्वजाः—मत्स्याकारा ध्वजाः fish-shaped banners. वायुवशात्—वायोः वशं force or influence वायुवशं तस्मात्. प्रवृद्ध॰–ध्वजाः सन्त्यस्यामिति ध्वजिनी an army; तस्याः रजांसि. प्रवृद्ध &c.--as the mass of dust swelled. परमार्थमत्स्याः—परमः अर्थः परमार्थः the primary or the principal sense; परमार्थेन मत्स्याः परमार्थमत्स्या fishes in the primary or chief sense *i. e.* real fishes. पर्याविलानि—परितः all round आविलानि turbid. नवोदकानि—water at the commencement of the rains which is muddy and therefore comparable with the dust.

S'l. 41. रथाङ्ग—is pre-eminently the wheel; *cf.* रथाङ्गाह्वय, रथाङ्गनामन् etc., which are names of the *chakraváka* bird. स्वभर्तृनामग्रहणात्--*i. e.* by shouting out the name of his master. Each warrior perhaps uttered the name of his king or of the leader under whose command he was, as his party or war cry, *e. g.* जयतु महाराजोऽजः, जयतु पाण्ड्यः, &c. आत्मपरावबोधः—आत्मा च परश्चात्मपरौ तयोर्बोधः । The knowledge of friend and foe.

S'l. 42. This and the following Ślokas indicate the close of the first stage of the fight by describing how the gloom caused by the mass of dust was gradually dispelled, the dust being wetted by the enormous quantity of bloodshed caused by the carnage of animals and men. आजौ–अजन्ति योधा अस्यां; fr. अज् + इ (इण्). विजृम्भित—That spread all round. शस्त्र &c.–शस्त्रैः क्षतं शस्त्रक्षतम्; अश्वाश्च द्विपाश्च वीराश्च

अश्वद्विपवीरं Sam. Dvan.; शस्त्रक्षतं च तदश्वद्विपवीरं च तस्माज्जन्म यस्य । Malli., who says ०वीरेभ्य: seems not to regard वीर as सेनाङ्ग (*i. e.* in its technical sense *e. g.* पत्ति, रथिक &c.). बालारुण:—The epithet बाल serves a double purpose here. The early sun is not only red but also performs the special task of dispelling darkness. The comparison extends to this much only.

S'l. 43. क्षतजेन--क्षताज्जायते इति that which flows from a wound blood. उपरिष्टात्—See V. 43; उपरि is similarly formed by adding रि to ऊर्ध्व. अङ्गारशेषस्य—अङ्गारा: शेषा यस्य; reduced to embers, *i. e.* without flame, but with the embers still red hot. हुताशनस्य--हुतमशनमस्य । The figure is now slightly changed and the columns, of dust are in this S'l. compared to volumes of smoke curling over the fire they rose from without being attached to it, because of its having ceased to burn; while the dust near the surface of the earth, being wet with blood, is compared to live charcoal.

The poet now (S'l. 44–54.) proceeds to describe the second stage of the battle. The dust is now put down and the battle rages afresh. In S'lokas 44–45 he tells us how the discomfited chariot-warriors come back and fight with fury. Thus the 1st and the main division of the army is engaged. The next S'l. describes the fight of warriors on elephants, another chief division of the army. In S'l. 46 the cavalry is brought in and enters the field of action. Lastly (S'l. 48) the infantry is described as taking its fair share in the fight. S'lokas 49–54 describe the result of the fight of the two armies.

S'l. 44. रथस्था:—Those seated in chariots; here refers to the warriors, though strictly it may apply to the drivers as well. निवर्तिताश्वा:—Causing the drivers to turn the horses, *i.e.* the chariots, towards the field of battle. सादिता:—struck, wounded. लक्षित &c.—Here पूर्व ought to be understood in its secondary sense of पूर्वदृष्टा: objects seen before; पूर्वं केतव: पूर्वकेतव:, लक्षिता: पूर्वकेतवो यै: by whom the previously seen-flags were recognized, *i. e.* the warriors first recognized their antagonists by observing their flags which they had marked before, and then fought with them wrathfully.

Śl. 45. अर्धमार्गे—in the course of their flight; it does not mean 'exactly in the middle,' in which sense अर्ध is *neu.* पर०—पर is properly a pron. and refers to a place; 'enemy' is its sencondary sense; देशवाचितया व्यवस्थाविषययोरेव परापरशब्दयोरुपचाराच्छत्रौ प्रतिवादिनि प्रयोगमाहु: । Kaiyaṭa. हस्तवताम्—प्रशस्तौ हस्तौ येषां ते हस्तवन्तस्तेषां; here हस्त means by लक्षणा skill, dexterity. अनुवृत्ति—continuance; ०त्या--owing to &c.

पूर्वार्धभागैः—अर्धा भागा अर्धभागाः पूर्वे च ते अर्धभागास्तैः &c. फलिभिः—फलानि blades, steel-tips एषां सन्तीति फलिनस्तैः; *cf.* फलयोगमवाप्य सायकानां Mud. VII. 10. शरव्यम्—aim, target.

S'l. 46. आधोरणानाम्—आधोरन्ति गतिचातुर्यं कुर्वन्ति इति आधोरणाः those who make the elephants move skilfully, elephant-drivers. संनिपात—a clashing together, a fight. हृतानि—severed, cut off. The root हृ occurs in this sense in s'l. 51 again and in III. 56. श्येन &c.—अग्राण्येव अंग्राणां वा कोटयः अग्रकोटयः pointed extremities; श्येननखानां &c. व्यासक्त—entangled.

S'l. 47. प्रतिप्रहाराक्षमम्—प्रतिकृतः प्रहारः प्रतिप्रहारः a blow in return, तस्याक्षमः तम् । ०निषण्ण०—निषण्णः resting on, leaning against देहः यस्य तं: *cf. infra* जलकुम्भनिषण्णदेहः IX. 76. प्रत्याश्वसन्तम्—Coming back to consciousness. The Hindu warriors never struck a fallen enemy, not even one who was disarmed or wounded or who supplicated for life. This was strictly prohibited by the *S'âstras.* See Manu. VII. 90–93 and ft.-notes.

S'l. 48. तनुत्यजाम्—तनुं त्यजन्तीति तेषाम् । lit. quitting their bodies, dying. But here it means 'prepared to lose their bodies', fighting regardless of their lives. *Cf.* अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः । Bg. I. 9. वर्मभृताम्—For वर्मन् see IV. 56. This shows that the foot-soldiers were now engaged in fight. विकोशैः—विगताः कोशाः scabbards, sheaths येषां तैः; a Bah.; or विकृष्टाः कोशेभ्यः; a Prâdi Tat. असुभिः—The Inst. is हेतौ. करशीकरेण—शीकर properly means the particles of water carried by the wind. 'शीकरोम्बुकणाः स्मृताः' (वायुना इतस्ततः प्रेरिताः ।) Amara. करशीकर means the particles blown from the trunk.

S'l. 49. शिलीमुखैः—शिली-शल्यं a sharp point मुखे येषां; for a different meaning see IV. 57. चषकोत्तरा—उत्तरा may mean excellent (श्रेष्ठ), conspicuous by, or mixed (मिश्र) with. चषकैः उत्तरा चषकोत्तरा Inst. Tat.; excelling *i. e.* abounding in drinking cups, or mixed, *i. e.* provided with, drinking vessels. Malli. takes the comp. as a Bah.; but that presents a grammatical difficulty; it should be उत्तर-चषका. See note on मृदुपवालोत्तर &c. VI. 50. पानभूमिः—a place for drinking, a place where liquors and beverages of all sorts are served plentifully and men revel and make merry. See Rám. Sun. Kâṇḍ. Chap. 14.

S'l 50. निष्कुषितम्—Torn off by pecking; from the extremities of which flesh was extracted by the vultures. *Cf.* काकैर्निष्कुषितं श्वभिः कवलितं गोमायुभिर्लुण्ठितम् &c. केयूरकोटि &c—For केयूर see VI. 68. The costly armlet was yet on the arm. This shows that the ancient

warriors did never think of robbing their adversaries of ornaments. The object was glory and not plunder. अपाचक्रार—may be Perf. of कृ or कॄ as Malli. suggests. *Cf.* the use of the root in अपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः VI. 57; तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदाम् &c. Kum. V. 28.

Śl. 51. द्विषत्ख॰—द्विषतः खड्गः तेन हृतमुत्तमाङ्गं यस्य सः। विमानप्रभुताम्—It was a common belief with the ancients that a warrior who fell on the battle-field while fighting was raised to the dignity of a god who could move in a heavenly car and had the privilege of being wedded to a heavenly nymph; *cf.* हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम् &c. Bg. II. 37. वामाङ्ग॰—See below note on एकाप्सरःप्रा॰, śl. 53. कबन्धम्—A headless trunk dancing about, not having lost vitality yet. This indicates that the battle was bloody, as a कबन्ध is said to dance on the battlefield when one thousand warriors perish.

S'l. 52. अन्योन्य &c.—shows that the combatants were skilled in every kind of fighting. व्यायत—prolonged. बाहुविमर्द &c.—विमर्द rubbing, hence fighting. निष्ठा—destruction.

S'l. 53. परस्परेण—परेण परेण by each other. उत्क्रान्तवाय्वोः—वायु the vital breath. एकाप्सरःप्रार्थितयोः—who were courted by one and the same nymph. Malli. takes this in the sense of 'who sought one and the same damsel.' What the poet means, however, is this —A heavenly maiden was watching the two warriors as they engaged in a deadly combat. As she saw them fall she ran forth to greet the one who would reach her first. But as both reached heaven at one and the same moment the damsel did not know whom to chose. Each of the warriors on the other hand fancied that the nymph had come forth to receive himself and would not allow the other to have her. Thus their hostility was kept up in heaven also. The general notion is that the nymphs seek those warriors who fall on the battle-field (see foot-note) and therefore the commentators who makes the two warriors seek the nymph altogether miss the point of the poet.

अप्सरस्—The *apsarases* are a class of subordinate deities who reside in heaven and are regarded sometimes as the wives of the Gandharvas, sometimes as the courtesans at the court of Indra. It is in this their last character that they are promised as reward to heroes who die gloriously on the battle-field. They are so named because they were born from the churned waters. *Cf.* Rámâ. अप्सु निर्मथनादेव रसात्तस्माद्वरस्त्रियः। उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन्॥ They are fond of bathing, can change their form at will and are endowed with superhuman power. Whenever Indra is alarmed by the

performance of unusual austerities by a mortal he sends them down to disturb his ascetic exercise. Bâṇa in his Kád. mentions fourteen families of these, perhaps on some authority known to him. The word is generally used in the pl. But the sing. (as also the form अप्सरा) is sometimes used, as in the present s'l.; मेनका नामाप्सराः प्रेषिता Śák. I.; अनप्सरेव प्रतिभासि मे। Vik. I. p. 14.

S'l. 54. व्यूहौ—विशेषेण ऊह्यतेऽस्मिन्निति व्यूहः lit. that in which an inference is drawn with due care; hence a particular position in which a general draws up his army after asertaining from a due consideration of circumstances what would be the most advantageous position. अव्यवस्थम्—अविद्यमाना व्यवस्था अस्य। पश्चात् &c.—पश्चात् च पुरश्च पश्चात्पुरः। पश्चात्पुरः मारुतौ तयोः. lit. winds from the rear and the front *i. e.* contrary. पर्यायवृत्त्या—पर्यायेण वृत्तिः action तया; *cf.* पर्यायव्यतिकीर्णकर्णपवनैः Mâl. Mâd. IX. 32. ऊर्मि—is both *mas.* and *fem.*; here *mas.* since it is compared to व्यूह which is *mas.*

S'l. 55. This śl. coming rather suddenly upon śl. 54 seems to leave a gap in the narrative. For in śl. 54 we are told that the two armies prevailed against each other in turns. And in the present śl. the poet tells us, all of a sudden, what happened after the dispersion of Aja's force. So we are to infer that Aja's army which had held its own against odds for some time gave way in the end and that the prince had to run to its succour. महौजाः—महद् ओजः spirit, prowess यस्य. कक्षः—The comparison to grass implies that the destruction of the army was a matter of no difficulty to Aja.

S'l. 56. निषङ्गी—निषङ्गः अस्यास्ति इति निषङ्गी. Having a quiver at his service. एकवीरः—This ought to be properly वीरैकः; but since it is found used by great poets it is explained to be irregularly obtained. बहुलग्रहणात्प्रविष्यति; Dîkshita. The alternative एकेषु मुख्येषु वीरयते इति एकवीरः is suggested in the Manoramâ and Tatvabodhinî. महावराहः—*i. e.* Vishṇu in his third incarnation. कल्पक्षय—A कल्प which forms but a day of Brahmâ is equal to 1,000 cycles of human ages *i. e.* 432 millions of human years; so long the creation exists. At the end of this period a night of equal duration follows, in which the universe collapses and is turned into an immense ocean, all things merging into hopeless chaos. Vishṇu, the lord of all, sleeps on his S'esha on the surface of water till the break of morn, when the universe is created again, and a new Kalpa begins. According to the Purâṇas, Vishṇu, in the form of a boar of immense proportions, lifted up the submerged earth above the surface of the ocean holding it up on his jaw. *Cf.* ततः समुत्क्षिप्य धरां स्वदंष्ट्रया महावराहः

स्फुटपद्मलोचनः । रसातलादुत्पलपत्रसंनिभः समुत्थितो नील इवाचलो महान् ॥ Pad. P.; also Hv. भूत्वा यज्ञवराहोसौ द्रागधः प्राविशद्गुरुः । अद्भिः संछादितामुर्वीं स तामार्च्छत्प्रजापतिः ॥ उद्वृत्तम्—The story given in the Bhâg. P. is different from that alluded to here. There the waters do not rise. See Sk. III. Ad. 28; also Adh. 13 śl. 46. Western scholars consider this as an allegorical account in connexion with the creation of the earth; see Max Müller's 'India, What it can teach us,' p. 137. उद्वृत्तं—*cf. infra* XIII. 8.

S'l. 57. स दक्षिणं &c.—Mallinatha's interpretation of the first half of this S'l. is faulty and fails to bring out the poet's meaning. In Sanskrit manuscript writing, words are usully written in close succession and it is left to the reader to separate them according to the sense. So what was written as तूणमुखेनवामं Malli. separated as तूणमुखेन (instr. sing.) and वामं, and, trying to give a meaning to these words, he construed:—स आजौ दक्षिणं हस्तं तूणमुखेन वामं (*adv.* ='beautifully') व्यापारयन् अलक्ष्यत. Perhaps his idea was, " Aja's left hand was once for all engaged in holding the bow; the movements of his right hand from the quiver to the bow and from it back to the the quiver again were too rapid for the eye to follow, so that, once the hand was directed to the mouth of the quiver, the eye only saw it moving beautifully there." But the idea is faulty; for if one directs one's eye to anything it must be to the bow and not to the quiver. The explanation is also open to other objections. The instrumental तूणमुखेन is quite awkardly used with व्यापारयन् since it does not come under any well-known rules of syntax. Moreover, the word वाम is used in a very unusual sense which is rarely found in Kâlidása; coming after दक्षिण one naturally expects it to mean 'left' and to qualify हस्तं. Thirdly, with this sense the second half of the S'l. is rendered quite unintelligible. If the right hand is near तूणमुख, the bow-string cannot remain on a stretch (सकृत् आकर्णकृष्टा) in appearance. Nor can it be described as *of itself* producing the arrows, since the right hand is actually seen as taking part in their production; being busy near the quiver. So it is better to follow the other commentators and construe the line as स आजौ दक्षिणं हस्तं तूणमुखे (loc. sing.) व्यापारयन् न अलक्ष्यत, वामं (*adj.* 'left') हस्तं (वा) तूणमुखे व्यापारयन् न अलक्ष्यत. He was so quick in his operations that he was seen putting *neither the right nor the left hand* into the mouth of the quiver. To an observer it seemed that the arrows flying from his bow were not taken from the quiver by either of his hands, but that the bow-string itself produced them

as it were (सुषुवे इव). One of his hands held the frame of the bow and the other pulled its string. The left and right hands are used respectively for these purposes by ordinary archers; but a very skilled warrior can also hold the frame with his right hand and pull the string with his left; this is called सव्यसाचित्व. To indicate Aja's सव्यसाचित्व the poet mentions both दक्षिण and वाम in the verse. By the second half of the stanza the poet draws a picture of Aja whose one hand holds the bow-staff, and the other keeps the string at a stretch, drawn as far back as the ear once for all.

सकृत्—As a matter of fact the string was drawn back right up to the ear *each time* that an arrow was discharged; but, after it was first so drawn, what followed took place so rapidly that it could not be properly observed, and the repeated drawings could not be distinguished. Hence it seemed as if the string had been pulled *only once* and remained so there in that position. *Cf.* सकृद्विकृष्टा विततेव मौर्वी। Kir. 16. 20.

S'l. 58. व्यक्तोर्ध्वरेखाः—The prominent vertical ridges that were formed on the forehead when frowning. In the case of ordinary mortals these lines are irregular; in the case of kings they are vertical. भ्रुकुटीः—भ्रुवोः कुटिः knitting or bending भ्रुकुटिः; also written as भ्रूकुटि and भ्रकुटि and sometimes भृकुटी. भल्ल—See IV. 63. हुंकार—The utterance of हुम् a sound of defiance; *cf.* असह्यहुंकारनिवर्तितः पुरा Kum. V. 54.

S'l. 59. बलाङ्गैः—*i e.* the four divisions of the army. See Sanj. द्विरद &c.—द्विरदाः प्रधानं येषां तानि द्विरदप्रधानानि तैः. प्रधान is *neu.* सर्वायुधैः and सर्वप्रयत्नेन—Since सर्व is emphatic it ought not to have been compounded. तस्मिन्—Though Aja is here in the various Kâraka relations, such as कर्ता of one kind of action (killing the enemy), कर्म of another kind of action (being struck by his enemies) &c., the poet ignoring all other relations gives prominence to his being the अधिकरण or receptacle of the प्रहरणक्रिया of his enemies and uses the Loc.

S'l. 60. In this s'l. the following are compared: अज and दिनपूर्वभाग, अस्त्रव्रज and नीहार, छन्नरथ and मग्न and ध्वज and विवस्वान्. ध्वजाग्रमात्रेण—ध्वजस्याग्रं ध्वजाग्रं, ध्वजाग्रमेव ध्वजाग्रमात्रं, a comp. of the मयूरव्यंसकादि class; तेन. There is a pun on the word ध्वज which means (1) a flag, and also (2) a sign (चिह्न), the dimly-shining sun being the sign of the दिनपूर्वभाग. विवस्वता—विवः तेजः अस्यास्तीति विवस्वान्.

S'l. 61. प्रियंवदात्प्राप्तं—See V. 59. अधिराजः—अधिको राजा अधिराजः; Supreme king, Raghu. Or, अधिकं राजतेऽसौ; Hem. कुमारकान्त—This epithet is not without its force here. It shows that Aja, like

the god of love, would come out victorious without inflicting bodily injury upon his enemies. प्रस्वापनं—See Malli.; or better प्रस्वापयत्यनेन, fr. प्रस्वप् cau. with अन् (ल्युट्) करणे. स्वप्ननिवृत्त &c.—लोलस्य भावो लौल्यं; स्वप्ने निवृत्तं लौल्यं यस्य with desire to sleep gone; not given to drowsiness (want of vigilance); hence, one who was ever on the alert and knew the exact moment when to use the proper (here the *Gándharva*) weapon.

S'l. 62. तत:—By virtue of the weapon; Hem. धनु°—धनुषां कर्षणं धनु°, धनुष्कर्षणे मूढा हस्ता यस्य. शिरः त्रायन्ते इति शिरस्त्राणि helmets. निद्राविधेयम्—विधातुं शक्यं विधेयम् capable of being rendered obedient; subject to, in the power of; निद्राया विधेयं निद्रा°.

S'l. 63. प्रियोपात्तरसे—उपात्त: simply means स्वीकृत 'reserved for herself by, made her property by,' &c.; it cannot be taken in the sense of 'गृहीत tasted' as that was not possible; see foot-note. पिबन् यश:—The idea of drinking white fame has already occured; see II. 69; IV. 42.

S'l. 64. शङ्ख &c.—अभिजानन्तीत्यभिज्ञाः who could recognize; शङ्खस्वनस्याभिज्ञाः. निवृत्ता:—As they had previously fled away. *Cf.* परेण भग्नेपि बले S'l. 52. सन्नशत्रुं—सन्न p. p. p. of सद्; drooping; helpless, or, motionless. ददृशु: स्वयोधा:—Mark the use of स्वं here, which, though a reflexive pronominal adjective, is nevertheless not so reflexive in its character as its Latin equivalent *suum*. The poet would, however, have used the word more in conformity to its sense, if he had said, as he probably meant, 'स सन्नशत्रुर्ददृशे स्वयोधैः'. (Pandit). स्फुरन्तम्—Shining tremulously (as a reflected heavenly body). *Cf.* for this sense स्फुरित in IV. 75. स्फुर्—is often used in the sense of 'quivering or throbbing'; as स्फुरति च बाहु: &c.; and sometimes in the sense of merely 'shining as in ऊर्ध्वस्फुरद्रत्नगभस्तिभिर्या &c. Bhaṭṭi. I. 6. प्रतिमा—प्रतिमीयते अनया इति; fr. प्रति+मा+अ (अङ्) करणे; an image; now see com. °ङ्कमिव—This simile is very appropriate. There is opposition between the moon and the *paṅkajas*, and when the one is shining the others fade away; so the moon alone prevails against a forest of lotuses; similarly Aja alone defeated his enemies. Again, Aja is described above as कुसुमास्त्रकान्तः, so he is fitly compared to the moon here.

S'l. 65. निक्षेपिता:—Caused to be impressed or written. सशोणितै: &c.—The idea is very spirited. It is very worthy of a warrior of Aja's stamp to write a declaration of his victory with such materials of writing as blood and steel-pointed arrows for ink and pen. केतुषु—Seems to mean 'on the flags' (from which they could

be prominently seen), rather than 'on the flag-staffs', as Malli. takes it.

S'l. 66. चापकोटी &c.—This and the following epithets represent Aja as presenting himself before Indumati in the attitude of a true hero. निष्कर्षण putting or taking off of. भिन्न—Loosened disarranged. मौलिः—tied mass of hair. ललाट०—श्रमस्य वारि श्रमवारि तस्य बिन्दवः; now see com. वचः—is redundant as बभाषे means the same thing as वचो बभाषे.

S'l. 67. अर्भक &c —अर्भकैः हार्याणि अर्भ० ०हार्याणि शस्त्राणि येषां तान्, Who could be disarmed even by children; *i. e.* who are in a helpless condition. मया अनुमतासि—Because according to the A'ryan notion it is a sin for a married woman to look at the face of any other male than her husband. When expressly permitted by her husband she may do it, as in duty bound to obey her husband implicitly. एवंविधेन &c.—implies a taunt. आहव०—आहवस्य चेष्टितं fighting work, exploit.

S'l. 68. प्रतिद्वंद्विभवात्—प्रतिद्वंद्विभ्यो भवतीति arising from the enemies, as Malli. seems to derive it; or प्रतिद्वंद्विनः भवः cause यस्य whos cause was the foes. विषाद–fear, sorrow, gloom. प्रसादम्—Used as a double-meaning word here; it means प्रसन्नता or brightness when applied to face; *cf.* प्रसादसुमुखे तस्मिन् &c. IV. 18; and निर्मलता (transparency), when applied to the mirror.

S'l. 69. अभ्यनन्दत्—greeted, congratulated upon. स्थली—A natural site, (*i. e.* not affected by human intervention) as distinguished from स्थला which is a spot artificially prepared. मयूरकेकाभिः—मयूरीणां केकाः मयूरकेकाः; the notes meant here are those of pea-hens as they correspond in the simile to the words of Indumati's female friends. मयूरी becomes मयूर by the Vártika कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः. The मयूरी's are compared to the सखी's.

S'l. 70. इति—Thus, in the manner described. शिरसि वामं पादमाधाय—A proverbial expression implying disgrace or great humiliation. Having inflicted a disgraceful defeat on his enemies. उदवहत्—The root वह् with उत् generally means to marry; but as the marriage actually took place some four days before this (see S'l. 33), the sense would not suit the context. Malli. himself sees the difficulty and takes उदवहत् in the secondary sense of आत्मसाच्चकार '*made his own*,' now that the opposing kings were defeated—a meaning that better suits the context though hardly sanctioned by lexicons. The meaning of 'led or took her on to (Ayodhyá,' will do as well and agree with the second half of the śl.—he took her with him to Ayodhyâ, but as a second goddess of victory incarnate. We

have met with the root in this sense already (śl. 35.). Some commentators take the root in the sense of 'marrying' and create insuperable difficulties in their way for nothing. अवद्यात्—As remarked by Malli. the word अवद्य is irregularly formed, as the कृत् affix य has not its usual sense of 'capable or worthy of being' &c. in this case. अवद्य here means 'what ought to be censured', a reprehensible act, &c. रथ०—Malli. says रथतुरगाणां because the idea of the रथs and तुरगs being सेनाङ्ग is not prominent here. They are no longer considered as parts of an army, but merely of the retinue of Aja. समर—समगच्छयस्मिन्निति समरः lit. that in which people meet together; a battle. समरे विजयः समर० सह सुपेति समासः; or समरस्य विजयः.

Śl. 71. श्लाघ्यजाया &c.—जायते अस्यामिति जाया of whom the husband is born (in the form of a son) जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः, Manu. *Cf.* Malli. on the word in II, 1. ०कुटुम्बः—Here कुटुम्ब does not mean merely the family but the dependents as well. शान्तिमार्ग-the way leading to eternal quiet *i. e. Moksha*. कुलधुर्ये— धुरं वहतीति धुर्यः one who bears the yoke, *i. e.* any kind of burden, a supporter. कुलस्य धुर्यः कुलधुर्यः। सूर्यवंश्याः सूर्यवंशे साधवः । See note on सोमार्कवंश्ये VI. 8.

———:o:———

CANTO VIII.

S'l. 1. विवाहकौतुकं—कौतुक is the auspicious thread, generally dyed yellow, worn round the wrist by the bride and bridegroom before the commencement of the marriage-ceremony. It is generally taken away on the third day after the conclusion of the marriage rite. It may, however, be worn during the whole period of celibacy which is enjoined upon a newly-married couple, and which in the case of grown-up persons extends to a period of three or twelve days, or even a year. See As'v. Sú. quoted in the foot-note. बिभ्रत एव—This merely means that the prince was invested with kingly powers immediately after the celebration of his marriage-ceremony. अपराम्—shows that he had to cherish the Earth with as much affection as his wife Indumatī.

S'l. 2. दुरितैरपि—(दुष्टं इतं गमनमनेन). Mark the force of अपि and नृप. They ought not to do this being the sons of *protectors of men*. See Kám. quoted in the foot-note. ०सात्—expresses complete possession. नि—Hem. takes this प्रातिकूल्ये (प्रातिकूल्येन प्रयतन्ते इत्यर्थः) and quotes P n. VIII. 1. 33, 34 in support of his interpretation. But it is better to take it अवधारणे with Malli.

S'l. 3. ०संभृतैः—Got ready by mixing them together and giving them spiritual efficacy by the recital of holy *mantras*. Water brought from all sacred streams and from the confluence of the Ganges and the Yamunâ and filled in golden pots with various articles immersed therein, formed an essential part at a royal inauguration. उच्छ्वसित—(1) Sending forth vapour; (2) a pleasant breathing expressive of satisfaction. *Cf.* आसारोच्छ्वसित Vik. IV. p. 103. मेदिनी—मेदः (*n.*) मेदं वास्या अस्तीति so called because supposed to have been covered with the fat of the demons Madhu and Kaiṭabha when slain by Vishṇu. मधुकैटभयोरासीन्मेदसैव परिप्लुता । तेनेयं मेदिनी नाम्ना सर्वत्र परिकीर्तिता ॥

Śl. 4. दुरासदः—दुःखेन आसाद्यत इति accessible with great difficulty; hence, unconquerable; fr. सद् with आ+अ (खल्); *cf.* III. 66. अथर्वविदा—We have already seen that Vasishṭha is not only adept in the Atharvan lore, but is himself a composer of some of the *mantras*. See notes on I. 59, 61. After the necessary sacrifices and the other rites in connexion with a coronation ceremony are performed, verses from the Atharva Veda are récited, conferring long life on the newly-crowned king, and prosperity on his kingdom, and invoking the blessing of the gods upon him, praying for safety to him from all kinds of danger, and lastly, invoking the gods to make him invincible by his foes, by reciting the verses which begin with यः सपत्नो योऽसपत्नो यश्च द्विषञ्छपाति नो देवास्तं सर्वे धूर्वन्तु–'whoever, whether friend or foe, or whether a hater, surpasses us (in valour), may all the gods destroy him.' See Râjanîtimayúkha, Râjâbhishekaprayoga by Nilakanṭhabhaṭṭa, son of S'aṃkarabhaṭṭa. पवनाग्नि०—The principle is woll emphasized and better put by Bhavabhûti in Mah. II. 5; see foot-note. ब्रह्म–here means Brahmanic energy or the power a Brâhmaṇa gets from his ascetic practices; *cf.* S'âk. II. 9.

S'l. 5. नवेश्वरं—नरेश्वरं *v. l.* is not good as the context (निवृत्तयौवनं &c.) requires the former. स हि &c.–This was expected of Aja; see V. 34, 37. *Cf.* this description with that of Raghu who was bound to excel his predecessors as desired by Dilîpa himself (see II. 64); *supra* IV. 1--12.

S'l. 6. शुभंयु—शुभमस्यास्तीति The *matub* (showing possession) affix यु (स्) is added to the indec. अहं (pride, arrogance) and शुभं; see com. द्वयमेव—"The force of एव is, that no union of two other things ever appeared so beautiful as that of Raghu's kingdom with Aja, except the union of his (Aja's) youth with his virtue: or *vice versa*, no union of two other things appeared so beautiful as

that of Aja's youth with his virtue, except the union of his father's kingdom with himself." S. P. Pandit. विनयेनास्य—विनय is generally found to be wanting in a young man, especially when he comes to be in possession of power and wealth; but Aja's youth was graced by *Vinaya*. नवं—corresponds to ऋद्धं. विनय is called शुभंयु because it potentially contains many a blessing.

S'l. 7. बुभुजे—Enjoyed (the fruits of). The idea of enjoying carnally is also present; *cf.* IV. 7. 'भुजोनवने' Páṇ. I. 3. 68; भुज् in any other sense than that of protecting is A'tm. This root has a variety of senses:—(1) to govern; धरित्रीं नगरपरिघप्रांशुबाहुर्भुनक्ति S'ák. II. p. 61. (2) to cherish; as पुत्रान् भुनक्ति पिता. (3) to eat, as ओदनं भुंक्ते: (4) to enjoy as here; इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्चतुर्दश भुञ्जते Bha. Vai. (5) to suffer or endure; वृद्धो जनो दुःखशतानि भुंक्ते. महाभुजः—implies great physical strength. अपि must be supposed to be understood—'Although very powerful.' सहसा—With force, forcibly; originally the instr. sing. of सहस् power, force, treated as an indec.

S'l. 8. मतः महीपतेः—The p. p. participles of roots showing 'esteem, &c.' (see com.) are used in the sense of the present tense and are construed with the gen.: मतिरिहेच्छा, बुद्धेः पृथगुपादानात्; राज्ञां मत इष्टस्तैरिष्यमाण इत्य० । Sid.-Kau. The same thought is differently but less forcibly expressed in IV. 12. निम्नगा— निम्नं गच्छत्यसौ that which flows along a declivity or to a lower level. Mark the propriety of the word. It suggests humility on the part of the subjects in their behaviour towards the king. The śl. is quoted in the Sáh. Dar. (see III. 51) as an instance of अनुरागिता a subdivision of शोभा, one of the eight manly qualities of a hero proceeding from Sattva (सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः).

S'l. 9. न खरः &c—भूयसा—used adverbially-'Very much, in a high degree'-goes with खरः and मृदुः; *cf.* कुसुमपुरभुवो भूयसा दुःखयन्ति Mud. VI. 9, and S'âk. I. 7 (भूयसा पूर्वकायं). This śl. is a reflex of IV. 8, and an illustration of the statement in śl. 5 (गुणान् प्रतिपेदे). *Cf.* Bhárata and Kir. quoted in the foot-note; also तीक्ष्णादुद्विजते मृदौ परिभवत्रासान्न संतिष्ठते &c. Mud. III. 5. पवमानः—suggests purity in the king. Derived fr. पू (पवते इति) and शानन् (आन), which is also added to यज् (यजमानः) by Páṇ. III. 2. 128. Apte's Dic. is wrong in saying ताच्छील्ये शानच्. पृथिवीरुहान्—For the comparison see Málav. I. 8. पुरस्कृत—placed before him as the chief thing., followed. नृपान्—i. e. यातव्यादीन् remark Din. and Vall. (see *infra* śl. 19, notes).

Śl. 10. प्रतिष्ठितं—established, *i. e.* with his rule made firm आत्मवत्तया—This is the best reading. आत्मा अस्य विद्यते असौ आत्मवान्

तस्य भावः आत्मवत्ता तया; आत्मा may mean-(1) firmness of mind or self-control; the king was self-possessed, did not act precipitately but took action after careful thought; or (2) vigour, energy; the King acted vigorously; was full of उत्साहशक्ति and made his rule firm-footed; or (3) by आत्मन् we may understand आत्मसंपद्; in the language of politics आत्मवत् is the same as आत्मसंपन्न, and the two words are so used by Kámandaka in his Nîtisâra; see V. 3. 4, 5. The qualities which form the wealth of the soul are briefly described by Kám. as, शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दाक्ष्यं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता। उत्साहो वाग्मिता दार्ढ्यमापत्क्लेशसहिष्णुता॥ प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं कृतज्ञता। शमः शीलं दमश्चेति गुणाः संपत्तिहेतवः॥ Nîtisá. I. 23, 24. This last seems to be the sense intended here. The King was possessed of most of these qualities. *Cf.* दुराराध्या हि राज्यलक्ष्मीरात्मवद्भिरपि राजभिः। Mud. III. Din. takes this in the sense of 'just like himself, *i. e.* Raghu' (see ft.-notes), but without propriety. आत्मवित्तया--*v. l.* may mean on account of his knowing himself, *i. e.* his proper duty; *cf.* S'is'. II. 116 (य इहात्मविदो विपक्षपक्षे &c.). Malli. seems to prefer this reading which he translates as 'on account of his having आत्मवित् or *A'tmajñnâa*-'that nothing, not even the pleasures of heaven, is real and permanent except *A'tman*'; but the word is needlessly taken from its legitimate place and construed with the second line, going with Raghu. ०धर्मसु—Mark the ending; धर्म preceded by a single member in a Bah. takes अन्; see com. त्रिदिव—त्रिविधः ब्राह्मवैष्णवरौद्रभेदेन दीव्यति व्यवहरति अत्र Bhá. Dîk.; it may, however, be explained as तृतीया द्यौः; त्रि being treated as in त्रिभाग.

S'l. 11. गुणवत् &c.—Mark the force of गुण. They never entrusted their kingdom to one incapable to govern. परिणामे—Kâli uses this word in the sense of old age; *cf.* the similar use of परिणति in Vik. III. 1. प्रयताः—With their passions restrained; for another sense of the word *cf.* IX. 18. संयमिन्—सम्यक् यमोस्ति येषां pious devotees or ascetics with senses properly controlled; see Bg. II. 69; or यम may mean 'a moral duty'; these are mentioned as ten—ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्पता। अहिंसाऽस्तेयमाधुर्ये दमश्चेति यमाः स्मृताः॥ Patañjali mentions five Yamas—अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः। Yog. Sú. II. 30. पदवीं प्रपेदिरे—For the custom *cf.* I. 8, III. 70; see also Manu. quoted in the foot-note.

S'l. 12. अरण्य०--अरण्यस्य समाश्रयः अरण्य० तस्य उन्मुखः तम्. वेष्टनशोभिना--वेष्टनेन शोभते इति वेष्टनशोभि तेन; shows that he made the request not only as a son but also in his kingly character. The Instr. is उपलक्षणे: see A. G. § 56. It is a Hindu custom to bow to a deity

or a respectable or elderly person with a covered head. Hem. suggests that Aja put on his royal turban in order that his hair may not touch his father's feet, he being then a *Muni*. He further suggeets that the word may be अवेष्टन°; but then शोभिना will lose its propriety.

S'l. 13. ईप्सितं—P. p. p. of the desider. of आप्; see com. I. 79. आत्मजप्रियः—Notice the comp.; by the Várt. 'वा प्रियस्य' (on Pâṇ. II. 2. 35) प्रिय optionally takes परनिपात ; *cf.* प्रियमानसानां further on (XIII. 55). व्यपवर्जितां—विशेषेण अपवर्जितां cast off once for all.

S'l. 14. अन्त्य—The last *i. e.* fourth. अन्ते भवः; य being abded in the sense of भव, अन्त being a word of the दिगादि class. For the four Â*s'ramas*, see notes on V. 10. Some hold that the संन्यासाश्रम is meant for a man of the Brâhmaṇa class only, and not for others; Mallinâtha has discussed the question and shown that view to be unsound. See com. आवसथ—A dwelling; fr. वस् with आ and the Uṇâdi aff. अथ which वस् takes when preceded by prepositions; so संवसथ a village.

S'l. 15. प्रशम—Malli. renders this elsewhere (Kir. II. 32.) as क्रोधोपशान्तिः. शम in Vedánta means श्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनसो निग्रहः 'restraining the mind from the pursuit of temporal objects and devoting it to the hearing of the recital of holy texts (leading to the knowledge of *A'tman*).' This is the meaning here; *cf.* विषयव्यावृत्तात्मा III. 10. निभृतेन्दुना—निभृत properly means 'what is filled,' and hence, heavy, sinking down, humble; here it means 'about to set,' with its brightness softened to dimness. तुलाम्—Páṇ. says 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्' II. 3. 72; so that strictly तुला and उपमा cannot be used with the Instr.; but this is against good usage. *Cf.* तुलां यदारोहति दंतवाससा Kum. 1. 34; see also S'is'. I. 4. See Apte's G. §§ 52, 117. Malli. tries to reconcile the use of Instr. with Páṇ.'s rule, but his defence is evidently weak. The Tattvabodhinî says—कथं तर्हि-तुलां यदारोहति दन्तवाससा इति कालिदासः । स्फुटोपमं भूतिसितेन शंभुनेति माघश्च । उच्यते-सहयुक्तेऽप्रधाने इति तृतीया । न चात्र सहशब्दयोगो नेति शक्यम् । विनापि तद्योगं तृतीयेत्यभ्युपगमात् ।

S'l. 16. यतिपार्थिव°—The principal emblems of royalty are the throne, the sceptre, the *Chauri*, the conch, the white umbrella, the diadem &c.; and those of a recluse are the deer-skin, the staff (of Palás'a, or so), the Kamaṇḍalu, the Kaupína, brown or red-yellow garments, shaving of the head and want of the sacred thread. यति—From Hemâdri's remark (see foot-note) it appears that he does not take the word in the sense of a *Sannyási*. But Malli. has shown that a Kshatriya could be a Sannyási (see his remarks on s'l. 14).

अपवर्ग—fr. वृज् 7 A. to abandon, to leave; with अप and aff अ (घञ्); a complete leaving off of worldly objects; final emancipation (क्रियासमाप्तिः Sid.-Kam.). धर्मयः:—Here Kálidása uses the word धर्म in the general sense of the injunctions of the Vedas—those which enjoin the performance of religious duties as well as those which enjoin their renunciation with a view to obtain the knowledge of Brahman—and not in its limited sense of 'चोदनालक्षणोर्थः' (Jaimini I. 1. 2.). This shows that Kálidása lived at a time anterior to that when the gulf between the *Púrva* and the *Uttara* Mîmáṃsás grew wider. See also foot-notes.

S'l. 17. नीति—politics. विशारद—Skilled or proficient in ; generally at the end of a comp. शरदि भवः शारदः produced in the *S'arad* season; fresh, attractive; hence, clever, skilled in; विशिष्टः शारदः विशारदः. अनपायि—न अपैति does not meet with destruction, permanent. *Cf.* यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम । Bg. VIII. 21. आप्त—Those who know and interpret correctly the holy texts.

S'l. 18. व्यवहारासन—व्यवहार administration of justice, deciding legal disputes. It is thus derived by Kátyáyana—वि नानार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद्व्यवहार इति स्मृतः ॥ ०आसन—The judgment seat, also called कार्यासन and धर्मासन (Uttar. I. 7; S'âk. V, धर्मासनादुत्थिताय p. 116). By a law of Manu (VIII. 2) the king had personally to dispense justice. See note on Vik. II. 1. उपांशु—उपनिवृत्ता अंशवोऽस्मात् that place from which the rays have turned back; hence, a retired or secret place; 'in a secret place.' धारणा—Steady abstraction of the mind, one of the eight stages or parts of *Yoga*. See Yog. S'û. II. 29. It means the fixing of the mind properly controlled by means of Yama &c. on the internal soul. See Malli. and foot-notes. विष्टर—A seat; fr. स्तॄ with वि and the affix अ; when the meaning is a tree or seat विष्टर is the form ; but शब्दस्य विस्तरः.

S'l. 19. प्रभशक्ति—See Malli. and note on त्रिसाधनाशक्ति III. 13. अनन्तरान्—*Scil.*, those to be attacked for wrongs done, *i. e.* against whom the king has to march (यातव्य) and those in the rear, *i. e.* from whom an attack may be expected (पार्ष्णिग्राह); Malli. प्रणिधान—See I. 14. It is one of the *niyamas* and a means of attaining *samâdhi*; see Yog. Sú. II. 32, 45. योग्या—योगाय..प्रभवति; constant practice or exercise leading to perfect concentration. मरुत: &c.—This does not refer to the four kinds of Prâṇâyâma, but to what leads to them (guiding or controlling their functions). A Yog gets the power of making the inner *váyus* or airs (see com. and foot-notes) perform their work at his desire; *cf.* अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते । Vik. I. 1.

Śl. 20. अचिरेश्वरः—अचिरमीश्वरः an Avyayasamâsa (or according to Hem. अचिरः ईश्वरः); *cf.* चिरप्रवासी Hit. भस्मसात्—mark the force of सात्. Here some such word as उपायाग्निना must be supplied; or ज्ञानमयेन may be taken with Aja also–'by means of the fire of his knowledge of the enemies' undertakings'. दहने &c.—Because freedom from transmigration is not possible unless all actions, good or bad (*i. e.* the fruits thereof), are annihilated. See Vedânta Sú. IV. 1. 13, 14, and Śamkarâchârya on them ; Bhag. IV. 37.

Śl. 21. पणबन्ध &c.—पणः (the stipulated sum, hence also a condition, a compact) बध्यतेऽस्मिन्, इति पणबन्धः स मुखं (the chief, first) येषां तान्. The six expedients to be used in foreign politics are :—(1) Alliance; (2) Warfare; (3) Marching against the enemy after ensuring the protection of one's own realm; (4) Temporary cessation of hostilities with a view to improve one's position or to find out a suitable opportunity, &c.; (5) Duplicity; (6) Seeking shelter. See foot-notes. *Cf.* S'is'. II. 93. प्रकृतिस्थं—Inherent in nature. Malli. takes this as an *adv.*, which seems preferable. प्रकृति is defined as a state of equilibrium of the three qualities, Sattva, Rajas and Tamas. When this Prakṛiti is stimulated, action takes place. *Cf.* मूलप्रकृतिरविकृतिः Sânk. Kâri. 3.

Śl. 22. योगविधिः—The practice of meditation or abstract contemplation; according to Malli., 'realizing in the mind the identity of the individual soul with the Supreme Spirit.' स्थिरधीः—*cf.* 'He whose heart is not agitated in the midst of calamities, who has no longing for pleasures and from whom (the feelings of) affection, fear and wrath have departed, is called a sage of steady mind'. Bhag. II. 56. (K. T. Telang). विरराम—for the Paras. see com.

Śl. 23. प्रसर—(1) forward movement, extension of power; (2) thirst for pleasures; lit. moving towards their objects, which is their nature; *cf.* पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन् । Kaṭhavallî, IV. 1. प्रसितौ—closely applying themselves to, intent on attaining. उभय—of the two sorts: तय (here changed to अय) shows प्रकार.

S'l. 24. व्यपेक्षया—व्यपेक्षा regard for, consideration of. समदर्शनः—see foot-note and *cf.* Bhag. II. 14, 15. समाः—समन्ति (produce a destructive effect on) सर्वमिति; years. This word is generally used in the plural. The sing. is rarely met with; *cf.* Bhâshya on समां समां विजायते । Pâṇ. V. 2, 12. शरत् स्त्रियां समा स्त्रीत्वे भूम्न्येकत्वे च दृश्यते । Pratâpamârtaṇḍa, as quoted by Hemá. तमसः परं—Tamas is Máyá, also called Avidyá and तमोमयी महासुषुप्ति. *Cf.* ज्योतिषामपि तज्ज्योति-

स्तमसः परमुच्यते। Bg. XIII. 16. अव्ययं—न व्येति नास्ति व्ययो यस्येति वा he who undergoes no change; not decaying. पुरुषं—पुरि शेते असौ पुरुषः a comp. of the पृषोदरादि class; he who reposes in the body; the supreme Spirit; शेते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ Bh. P. VII. 14. 37; स वायं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः &c. Brah. Upa. V. 18.

S'l. 25. नैष्ठिक—From निष्ठा meaning 'death;' निष्ठा+इक (ठक्). यतिभिः सार्धम्—This was not owing to any express authority requiring the presence of recluses on such an occasion; the recluses attended the obsequial rites simply because the deceased King deserved such an honour. अनग्निं--Because the dead body of a *Yati* is not to be burnt but only buried; a custom which exists to this day. *Cf.* S'aunaka quoted in the com.; comp. also-कुटीचकं (a class of *Sannyásins*) तु प्रदहेत्पूरयेत्तु बहूदकं। हंसो जले तु निक्षेप्यः परमहंसं प्रपूरयेत्। एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियाम्। न कुर्याद्वार्षिकाद्न्यद् ब्रह्मीभूताय भिक्षवे। Dharmasindhu. अग्निचित्—अग्निं चितवान्; Páṇ. III. 2. 91; *cf.* notes on I. 6.

S'l. 26. और्ध्वदैहिकं—देहादूर्ध्वमूर्ध्वदेहः राजदन्तादिः। ऊर्ध्वदेहे भवम्। Also और्ध्वदेहिक. The aff. is ठञ् (इक), added by अध्यात्मादिभ्यष्ठञिष्यते Vârt. on Páṇ. IV. 3. 60. ०क्लृप्त—The procedure, the proper method of performing religious rites. हि–Malli. seems to take this अवधारणे; we may also take it in the sense of 'because' यतः न ०कांक्षिणः अतः पितृभक्त्या &c. तेन पथा &c.—Those who quit the body in that way and become one with the Supreme Spirit.

S'l. 27. परार्ध्यगतिः—for परार्ध्य 'excellent, most high', see note on III. 27. परार्ध *v. l.* does not give this sense. परार्ध्य may also mean Supreme Being; परार्ध्यं प्रति गतिर्यस्य. उद्दिश्य—having regard to. सदर्थ—highest knowledge, or the object that truly exists (सच्चासौ अर्थश्च.—the Supreme *Ens* or Brahman); hence the Vedânta Philosophy. आधिः—(आधीयते प्रतीकारार्थं मनोऽनेन) is mental pain as distinguished from व्याधि bodily pain. ०कार्मुकः—कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकं;—with his bow strung *i. e.* ready to fight in case his supremacy was not admitted. अप्रति०--न विद्यते प्रति प्रतिनृपतेः शासनमत्र—*i. e.* he became the supreme ruler of the earth.

S'l. 28. भामिनी—कोपना सैव भामिनी; a self-respecting woman (see foot-note) who feels her honour easily wounded. Indumatî, in emulation of the earth, as it were, gave birth to a son. अग्र्य—अग्रे भवमग्र्यं pre-eminent; great. पौरुष—(1) manly vigour; (2) prowess. वीर—who was therefore a jewel himself.

Sl. 29. Mark the alliteration and the connexion poetically expressed between the word दश and Aja's son. *Cf.* the similar

explanation of the name 'Raghu' III. 21. दशरश्मिशत—In such cases दशशत indicates immensity as in सहस्रशीर्षा पुरुषः. दशपूर्वरथं—See com. and foot-note. This periphrasis is probably used as the metre would not admit of the four short letters दशरथ coming together. *Cf.* यमिन्द्रशब्दार्थनिसूदनं हरेर्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते। S'is. I. 42; धनुरुपपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश। Kir. XVIII. 44. यमाख्यया—Hem. thinks (but this is over-nicety) that there is here the rhetorical fault of 'vulgarity' since the sense of Yama (the Destroyer) prominently strikes the reader.

S'l. 30. स्वधाभुजः—स्वधापूर्वं यद्दत्तं कव्यादि तद्भुञ्जत इति; the Pitṛis or the departed ancestors. स्वधा an *indec.*, but originally probably a noun; see note on that word, I. 66. श्रुतं (Vedic studies) च यागश्च प्रसवः (an issue, a son) च तैः. अनृणत्वं—see notes on I. 71, III. 20. and Bud. Ch. IX. 5 quoted in the foot-note. परिधेः—परिधि a misty halo round the sun or the moon; *cf.* शशिपरिधिरिवोच्चैर्मण्डलस्तेन तेने। Nai. II. 108. Failure to discharge all or any of the three debts was supposed to constitute a stain from a religious point of view on the character of a man; *cf.* with the thought expressed here that contained in I. 68.

S'l. 31. आर्तभयो०--This was a characteristic of the kings of the solar dynasty; *cf.* II. 28; and आर्तत्राणाय वः शस्त्रं, S'âk. I. विभोः—The mighty one or the sovereign, implying abundance of *vasu*. गुणवत्ता-This means by *Lakshaṇâ* नित्यानुषाङ्गिका गुणाः (the merits naturally possessed by him) like धातुमत्ता in Kum. I. 4.

S'l. 32. अवेक्षितप्रजः—After he had looked after, *i.e.* had properly taken care, and secured the well-being, of his subjects. सुप्रजाः—प्रजा and मेधा when preceded by सु, दुस् and अ in a Bah. become प्रजस् and मेधस्. उपवन—उपगतं वनं, उपमितं वा वनेन a large public garden out of a city in which artificial and natural sceneries blend; see ft.-note. शचीसखः—see note on महिषीसखः I. 48. मरुतां पालयिता—In the Ṛigveda the Maruts are spoken of as the storm-gods who assist Indra in his wars with the demons of the air. There they are represented as independent of Indra, as his friends, and not as his subordinates. In later times the term *marut* came to signify gods in general, and Indra being regarded as the lord of the gods naturally came to be called 'the protector or the governor of the *maruts* also.'

S'l. 33. श्रित०--गोकर्णे निकेतः गोकर्णनिकेतः; श्रितः गोकर्णनिकेतः येन abiding in the temple at Gokarṇa. गोकर्ण—A place of pilgrimage

in the south of India. उपवीणय्—to sing before; a *denom.* from वीणा with उप by Pāṇ. III. 1. 25; see Malli. रवेरुदगा°-This simply means from north to south and by a heavenly path. नारद—One of the ten mind-born sons of Brahmâ and a great divine sage and a Paramabhágavata. He is represented as always wandering, *Vîṇá* in hand (which instrument he is said to have invented), from world to world singing praises of God and acting as a universal messenger. He is popularly represented as creating discord.

S'l. 34. अपार्थिवैः—पृथिव्या इमानि पार्थिवानि । न पार्थिवानि अपार्थिवानि तैः, celestial. आतोद्य—this word, though applied to the four kinds of musical instruments collectively (see foot-note) is here restricted to *Viṇá* (a stringed instrument) as indicated by the word उपवीणयितुं. किल—As history informs us. अधिवास—(with the desire of) perfuming itself; or it may simply mean here its 'great fragrance' (अधिको वासः अधिवासः).

S'l. 35. परिकीर्णा—surrounded by; as the garland fell from the lute, the bees settled on it, missed it and hovered round. परिवादिनी—The name of Nárada's lute is *Mahatî* ; see foot-note. अवलेप—Violence, an outrage. अनुसारिभिः—The aff. इन् is added here ताच्छील्ये. According to some Commentators इन् cannot be added by Pāṇ. III. 2. 78 in the sense of ताच्छील्य to roots preceded by a preposition; but Bhaṭṭoji sanctions its use on the authority of such forms as बभूवोपजीविनां (I. 16) अनुयायिवर्गः (II. 4) पतत्यधो धाम विसारि (S'is' I. 2.) &c.; see also Jayamaṅgala on Bhaṭṭi. I. 11. and our note thereon.

Śl. 36. अभिभूय—Has here the force of the present participle. विभूति—Wealth of thef ragrance of flowers. आर्तवी—*Cf.* मासो नु पुष्पाकरः । Vik I. 8.

Śl. 37. सुजातयोः—*Cf.* सुजातयोः पङ्कजकोषयोः; III. died 8. निमिमील—निमील् to close the eyes; hence perhaps to be involved in darkness, as when the soul (which is *tejas*) leaves the body; *cf.* the sense at I. 68. तमस्—Darkness which obscures the moon, personified as a demon (Ráhu).

Śl. 38. करण—Malli. takes this in the sense of 'life' by Lakshaṇá, but the usual meaning of 'the senses' will do as well. ननु—'Does it not? It certainly does'. तैलनिषेक°—तैलस्य निषेकः the act of dripping down, trikling, तस्य बिन्दुस्तेन; blazing drops of burning oil falling from the protracted wick of an Indian lamp. The fig. is दृष्टान्त.

S'l. 39. तुमुल—Properly, the mingled sound of instruments or of warriors fighting on a battle-field; *cf.* Bg. I. 13, 19: hence any mixed sound. वेजिताः--frightened; or sorrowfully affected (in the sense of उद्वेजिताः).

S'l. 40. व्यजनाः—व्यजनं a fan (*i. e.* fanning) आदौ येषां तैः. तमः—Swoon. नुनुदे—Pass. perf. of नुद्; *cf.* अदस्त्वया नुन्नमनुत्तमं तमः। Śiś. I. 27. प्रतिकार--also प्रतीकार a remedy तस्य विधानं using, application.

S'l. 41. प्रतियोजयितव्य--To be readjusted and tuned (after the strings have been loosened). समवस्था—The words are सम+अवस्था: the अ of the prepositions अव and अपि may be optionally dropped; so सम+वस्थाः or सम् may be taken in the sense of समान as in the Sûtra of Páṇ. ग्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्; according to Bhaṭṭoji, this is to be explained as a word of the शकन्ध्वादि class. Some take समवस्था in the sense of अवस्था and Kâli. often uses it in that sense also; see Mâlav. IV. 7.

S'l. 42. तया—The Instr. is इत्थंभूतलक्षणे Pâṇ. II. 3. 21.—An attribute which indicates the existence of a particular state or condition is put in the Instr. case to express that relation. करणापाय—The death of or loss of sensation from all the limbs. विभिन्न—Changed; or dispelled.

S'l. 43. अभितनं—भजते—Has passed into a proverb. कैव--'What indeed!' *i. e.* there is no need to say &c. Here एव simply strengthens the sense of का.

Śl. 44. अपोहितुं—(fr. उह or ऊह with अप) to remove, to take away or to destroy; *cf.* स हि विघ्नानपोहति। S'ák. III. 1; अकिंचिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति। Uttar. II. 19. किमिव—इव is often added to interrogative pronouns in the sense of 'possibly, indeed, I should like to know' &c.; *cf.* किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्। Śák. I. 20. प्रहरिष्यतः—Wishing to strike. The Future p. in Sanskrit has often the sense of the Desiderative.

Śl. 45. आरभते—Endeavours, undertakes; आरम्भ has sometimes this sense in literature; *cf.* Bg. XIV. 12. प्रजान्तकः—The term suggests absolute power to kill by using any means. विपत्ति—death, destruction. मे—*Indec.*; see foot-note. निदर्शनं—an instance; *cf.* ननु प्रभुरेव निदर्शनं S'ák. II. अत्र—in this case, in proof of the statement मृदु वस्तु हिंसितुम्.

Śl. 46. जीवितापहा—There is some grammatical difficulty about the formation of this word. According to the rule अपे क्लेशतमसोः

(Páṇ. III. 2. 50) the affix ड (अ) is added to हन् with अप when the object in composition with it is the word क्लेश or तमस्; but according to the quotation from गणदर्पण (see foot-note) any word may precede अपहन्; see XVII. 61, XIX. 39. Some defend the use of ड on the authority of अपि in the Sûtra अन्येष्वपि दृश्यते. Although the Sûtra properly applies to जन्, grammarians say that the force of अपि frees the Sûtra from all restrictions, so that the affix may come after other verbs and other objects in composition with these. (अपि शब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचित् । Sid.-Kau.); see Malli. on XVII. 61.

Śl. 47. °विप्लवात्—विप्लव opposition; hence adverseness of. अशनि—Mark the sense of this word here, which means 'the fire of lightning.' कल्पितः—Malli. takes this in the sense of अपूर्वः कृतः which the context justifies. यदनेन—explains the अपूर्वत्व.

S'l. 48. अपराद्धे—The affix. क्त (त) is added to the root राध्, कर्तरि; see com. यदा—'Since'. Mark how the contrast between अपराद्धे and निरागसं makes the situation extremely painful.

S'l. 49. शठः—is a deceitful lover, who apparently loves his wife but secretly pays his addresses to another sweetheart. See com. शुचिस्मिते—implies innocence, and further suggests that she was always unsuspecting. परलोकमसंनिवृत्तये गता—Note the expression; *cf.* असंनिवृत्त्यै तदतीतं S'ák. VI. 9. अनापृच्छ्य—पृच्छ् with आ is Âtm. when it means 'to take leave of.'

S'l. 50. यदि तावत्—This Aja concludes from the fact that he had swooned. हतजीवितं—हत generally comes last in a compound in the sense of 'cursed or wretched'; sometimes the order of words is reversed as here; see XIV. 65 'कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेस्मिन्.' आत्मकृतेन—See com. The Instrumental should rather be taken हेतौ.

S'l. 51. स्वेदलवोद्गम—is used here in the sense of उद्गतस्वेदलवाः. अथ च—And yet. अस्तमिता—अस्तम् इता. Here again the ज्योतिःस्वरूपत्व of the soul is referred to.

S'l. 52. कृतपूर्व—Some class this comp. under the class आहिताग्नि (पूर्वं कृतं कृतपूर्वं) but that is not necessary; see *supra* VII. 31, note on कृतपूर्वसं°. शब्दपतिः—By this he means to say that he is not a शठनायक as she might perhaps have thought. भाव—may have here the same sense (*i. e.* अनुराग) as in VI. 36.

Śl. 54. गुहागतं—*Scil.*, in the caves in which the creepers grow. ओषधिः—The mountain Himâlaya is described as having such herbs; *cf.* Kum. I. 10; यस्मिन्नज्वालिपू रात्रौ महौषध्यः सहस्रशः । Bhaṭṭi. XV. 106.

S'l. 55. उच्छ्व०—उच्छ्वसिता (heaved up, agitated) अलका यस्य तत् · निशि—implies darkness which corresponds to her dark hair. विरता० --The bees are often poetically described as being encased in the closing lotuses at sun-set; *cf.* न पङ्कजं तद्यद्लीनषट्पदं Bhatti. II. 19; see *supra* V. 68.

S'l. 56. शर्वरि--Here the night is spoken of as the wife of the moon. *Cf.* the epithets निशानाथ &c. दयिता द्वंद्वचरं पत०--The Chakraváka bird. " The males and females of these birds are found to keep together during day, and are, like the turtle-dove, patterns of constancy and connubial affection." M.-Williams. It is an anachronism, according to some commentators, to make Aja allude to the separation of the *chakraváka* birds. For it is the curse pronounced by Ráma that parts the male Chakraváka from the female during the whole night. While Ráma was mourning the loss of his beloved, Sîtá, sitting on the bank of the lake Pampá the *chakraváka* birds laughed at him, whereupon he condemned them to perpetual separation during nights. विरहान्तर—See Malli.; it rather means ' the interval of the separation.' This *Viraha* of the pair is often alluded to in Sanskrit literature. अत्यन्तगता—'Gone to return no more'. Since there is no returning, the separation is final and not for an interval; hence his grief.

S'l. 57. नवपल्लवसं०--नव new; hence, very tender and soft; *cf.* नवपल्लवसंस्तरे यथा रचयिष्यामि तनुं विभावसौ । Kum. IV. 34. वामोरु—वामौ ऊरू यस्याः सा वामोरूः; the fem. ऊ is added to ऊरु when preceded by words like संहित वाम &c. see Páṇ. IV. 1. 70.

S'l. 58. अप्रतिबोध०—*cf* अत्यन्तगता sl. 56. रहःसखी—रहः सखी; see com. साद—cessation, loss of; *cf.* S'is'. IX. 77. त्वामनु—Here अनु is कर्मप्रवचनीय as it governs the Acc. in the sense of the inst.; see com. न-न लक्ष्यते—The two negatives make one emphatic affirmative; *cf.* न पुनरलंकारश्रियं न पुष्यति । S'ák. I.; नेयं न वक्ष्यति मनोगतमाधिहेतुं S'ák. III. 9.

S'ls. 59-60. अन्यभृता—The Indian cuckcoo, so called because the eggs of the bird are supposed to be hatched by the crow. See *infra* note on अन्यभृता IX 34. पृषती—पृषताः सन्त्यस्य पृषतः (०ती *f.*) the spoted deer. पवनाधुत—The wind is poetically supposed to teach gestures to the creepers; *cf.* Vik. II. 4.. त्रिदिवोत्सुकया—For त्रिदिव see *supra* III 6 त्रिदिवं त्रिदिवेन वा उत्सुका तया anxious to go to heaven. For a similar thought, *cf.* नवेषु लोध्रप्रसवेषु कान्तिर्दृशः कुरङ्गेषु गतं गजेषु । लतासु नम्रत्वमिति प्रपश्य व्यक्तं विभक्ता विपिने प्रिया मे ॥ Mál Mád. IX. 27; also Meg II. 44. अवेक्ष्य मां-'Out of regard for me.' न त्वलमवलम्बितुं &c.—On the contrary they serve as excitants and add to my affliction. See com.

S'l. 61. मिथुनं परिकल्पितं &c.—The matching of a tree with some creeper and even the celebration of their wedding is a favourite theme with the Sanskrit poets. *Cf.* वनज्योत्स्ने &c., Śák. p. 104, where S'ak.'s favourite creeper Vanajyotsná is spoken of as being happily united with the mango-tree. फलिनी—is the Priyaṃgu creeper, also called श्यामा. It gets an exuberance of flowers when thus united; *cf.* foot-note. It has the gracefulness of a woman's body; *cf.* श्यामालताः कुसुमभारनतप्रवालाः स्त्रीणां हरन्ति धृतभूषणबाहुकान्तिम् । Rit. III. 18. असांप्रतम्—Adv. used with an adjectival force; *cf.* विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् Kum. II. 55; S'iś. II. 71. He means—You are in the position of a mother to the creeper; and it is not proper for a mother to have her daughter unmarried.

Śl. 62. कृतदोहदः—दोहदः see *supra* III. 6; here it means a craving for something felt by plants (according to poetic ideas); it is described as a kind of preparation or recipe which en ables plants to put forth flowers or fruits, even out of their season; see foot-note, and Malli. on Meg. II. 18 and Kum. III. 26. The *As'oka* tree is conventionally described by poets as putting forth flowers at any time when struck by young ladies with their feet decorated with jingling ornaments. Sir William Jones observes—"The vegetable world scarce exhibits a richer sight than the As'oka in full bloom. Its flowers are very large and beautifully diversified with tints of orange scarlet, of pale yellow and of bright orange, which form a variety of shades according to the age of the blossom." उदीरयिष्यति—will raise up or put forth; cau. of ईर् 2A. with उद्; *cf.* उदैरयच्छिरः Das'. अलकाभरणं—*i. e.,* which should have been, were you living, your hair decoration. निवापमाल्यतां—for निवाप see V. 8. Mr. Pandit compares—एतस्मिन् काले गन्धमाल्यधूपदीपाच्छादनानां प्रदानम् । A's'v. Gr. Sû. Adh. IV. Kaṇḍiká 8.

S'l. 63. सशब्दनुपुरं—नूपुर is a foot-ornament worn on the ankle (called पंजण in Maráthi). See Kum III. 26. स्मरता—Now only thinking of it, as it is no more to be got, you being dead. अन्यदुर्लभं —Aśoka only being the recipient of such favour. अमुना कुसु॰— This is another tree than the one referred to in the previous s'l., which had no flowers on yet. सुगात्रि—Voc. of सुगात्री; शोभनानि गात्राणि यस्याः सा; also सुगात्रा according to the Várttika quoted by Malli.; but the Sid.-Kau. remarks—भाष्यायनुक्तत्वादप्रमाणमिति प्रामाणिकाः । अशोकेनापि शोच्यसे इत्याश्चर्यम् ।

Śl. 64. निःश्वसित॰—means by *Lakshaṇá* the fragrance of her breath. बकुलैः—The Bakula or Kesara has star-shaped flowers,

which on account of their enduring fragrance are much liked by women. They have a hole in the centre and are easily strung together. विलासमेखला—विलासार्था मेखला sportive zone (*i. e.* made of flowers and worn in place of the usual one of gold or gems).

Śl. 65. प्रतिपच्चन्द्र—Commentators understand by this the द्वितीयाचन्द्र as the moon is scarcely visible on the *pratipat* day. But the poets allude to the *pratipat Chandra*; *cf.* प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् । Kir. II. 11. ०निभ:—Young and promising. प्रतिपत्तिनिष्ठुर:—" cruel by your resolve "; (Malli.) Aja means–'There are these strong reasons why you should not leave us; and yet you have taken a step which is decidely cruel.' We may as well take प्रतिपत्ति in the sense of प्रबोध (see विश्व quoted by Malli.) and directly translate ' and yet your action is difficult to understand.' Some interpret it as ' and yet your action is opposed to love.'

Śl. 66. धृति:—Malli.'s first interpretation (*viz.* धैर्य firmness or quietude or calmness of the mind) is preferable. गेयं—Song, music. This shows that women in those days knew vocal and instrumental music and could appreciate it; *cf.* मद्गोत्राङ्कं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा । Meg. II. 26.

Śl. 67. गृहिणी सचिव: &c.—*cf.* 'कान्तासंम्मिततयोपदेशे युजे' K. P. I.; and the Subhâshita–कार्येषु मन्त्री करणेषु दासी भोज्येषु माता शयनेषु रम्भा । धर्मानुकूला क्षमया धरित्री भार्या च षाड्गुण्यवतीह दुर्लभा ॥ The manner in which the poet here speaks of Indumatî shows the high respect in which women were held in his times. गृहिणी—For the qualifications of a house wife see Śâk. IV. 18. सचिव:—सचिं friendship वाति इति; fr. वा+अ (क:) which is added to roots without a preposition and preceded by their object. प्रियशिष्या—शासितुमर्हा शिष्या one fit to be instructed. ललिते &c.—Such as dancing, singing, painting,&c.

Śl. 68. मदिराक्षी—मदिरा properly means 'wine'; then by *Lakshaṇá*, intoxicating like wine; hence charming or fascinating. Such eyes are described to be inclined to roll about, with the pupils a little contracted and the angles dilated in consequence of the flush of youth. See com, and foot-note. Or मदिरे maddening, intoxicating (fr. मद् and the Uṇâdi aff. इर) अक्षिणी यस्या:; see the other version of Malli.'s com. मदाननार्पितं—'Received into my mouth before it was given to you.' Hem. and Châr. analyse the comp. as मदाननेन and not as मदानने अर्पितं as Malli. does. This means—'You liked to drink the wine from my mouth'–and so implies 'love': The former would simply mean, मया मदाननेन अर्पितं. जलाञ्जलि—The water contained in the cavity of the hollowed palms joined together and

offered to the souls of the departed forefathers. अनुपास्यसि—Drink immediately after. When alive also Indumatî used to drink after Aja. Hem. thinks that the medical sense of अनुपा is also intended, water being prohibited as an *anupána* after wine. But this is far-fetched.

Śl. 69. सुखमेतावद् &c.—एतत्परिमाणमस्य एतावत्, showing that Aja was a most devoted husband. विलोभनान्तरैः--विलोभयन्तीति विलोभनानि temptations अन्यानि विलोभनानि विलोभनान्तराणि तैः; see *infra* IX. 7; Hemâdri explains विलोभ्यन्ते एभि इति विलोभना विषयाः.

Śl. 70. कोसलाधिपः--for कोसल see *supra* III. 5. करुणार्थ॰—See com.; Hemâdri takes करुणार्थ in the sense of करुणरस (करुणः अर्थो वाच्यो यस्य स तेन ग्रथितं). स्रुतशाखारस &c.—Sanskrit poets often make trees weep in sympathy for another's grief; *cf.* Bhaṭṭi. II. 4. शाखारस—may also mean the dew dropping from the branches. दुर्दिनं—properly, 'a rainy day;' hence, a shower.

Śl. 71. स्वजनः—स्व is *mas.* and not a *pron.* here. कृतान्त्यमण्डना—She was entitled to wear certain ornaments inasmuch as she died as a Suvásinî (the wife of a living husband) in addition to those prescribed by the codes of religious law. *Cf.* प्रेतं स्नपयित्वा नलदेन–(a kind of fragrant root called उशीर–Marathi वाळा) अनुलिप्य नलदमालां जपामालां वा प्रतिमुच्य मूलतोऽहतवाससा (unwashed or new cloth) पादमात्रमवच्छिद्य शेषेण प्रत्यग्रेण प्राक्शिरसमाविःपादमाच्छादयेयुः परिधानं चान्यद्गुरवच्छेदं कर्ता संगृह्णीयात् । A'sv. Gṛ. Pariśishṭa Adh. III. Kaṇḍiká 1. अगुरु—See com.; the word is also *neu.*

S'l. 72. नृपतिः सन्—Malli. takes सन् in the sense of विद्वान् 'conversant with *S'âstra*'; it seems however better to translate as 'being (although he was) a king (lit. the protector of men)' whose duty as such was to look to the protection of the people rather than to personal comfort. Or, 'being a King and therefore more firm-minded than the ordinary people.' वाच्यदर्श॰—वाच्यं blame, reproach; *cf.* चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः; also S'is'. III. 55. अग्निसात्—Here the suffix सात् has the sense of 'under the control of', making over to; See com.; it also has the sense of 'entirety or pervasion;' as अग्निसाद्भवति entirely reduced to fire, *i. e.* burnt; उदकसात्संपद्यते लवणम्

S'l. 73. दशाहतः परं—to be performed after ten days. There are two kinds of rites constituting the *Antyeshṭi* or funeral ceremony Those of the first kind are required to be performed during the period of mourning (*i. e.* the first ten days). These must be performed in the burning-ground, in a room or shed built for that

purpose. Those of the second kind are performed from the 11th day. These may be performed at home, in a cow-shed or a garden attached to the house. उपदिश्य—is used in the sense of उद्दिश्य. भामिनी—is here used in the sense of 'a beautiful woman'. महर्द्धय:—महती ऋद्धि: येषां requiring great expenditure (lit. amount of wealth). उपवने—On account of his heavy grief Aja did not think of returning to his palace from which he had departed with his wife.

S'l. 74. क्षणदा—night; क्षणं ददातीति that which gives rest or joy. परिवाह—(Also परी०) the outflow of. परिवाह properly means 'a stream of water issuing through a sluice or the like when dammed into a collection'. The poet means that Aja beheld, as it were, an outflow of his own sorrow from the eyes of the women of the city who were his co-sufferers in grief. See com.; *cf.* Kum. and Uttar. quoted in the foot-note.

S'l. 75. सवनाय दीक्षित:—When the *dîkshá* or the initiatory ceremony of a sacrifice is gone through, the sacrificer cannot leave the place where the sacrifice is to be performed, until its completion. He should remain in his seat every day at sunrise and sunset. *Cf.* Baudháyana—'मा त्वन्यत्र दीक्षितविमितादादित्योऽभ्युदियाद्वाऽभ्यस्तमियाद्वा.' Somaprakaraṇa. प्रणिधा०—See I. 74. अभिषङ्ग—deep or poignant grief, from अभिषञ्ज्; lit. that which closely adheres to the heart; hence, keenly felt grief, a sudden calamity; see *infra* XIV. 54; Kum. III. 73. शिष्येण—According to Hem. the name of the disciple was Vámadeva.

S'l. 76. विद्वान्—The pre. p. of this root is not in use, but the perf. p. is sometimes used in the sense of the pre. p. न उपस्थित: स्वयं—Mark the ingenuity of the poet in making Vasishṭha not come in person. Aja was not likely to pay much heed to his advise at such a time and such an act on the part of the king would have looked like a gross insult to the dignity of his *Guru*. This untoward consequence the poet avoids by making the sage send his pupil to the king instead of coming in person. प्रकृतौ—प्रकृति one's natural disposition or state (here equanimity of the mind; opposite of विकृति).

S'l. 77. विश्रुत०—विश्रुत: सत्त्वस्य सार: (the strength of the mental calibre) यस्य; Hem. explains this as—विख्यातं सत्त्वं सारो यस्य. सुवृत्त, विश्रुत०—The allusion to the king's सुवृत्त and सत्त्व are intentional. The pupil suggests that Aja should take heart and bravely resist the calamity.

S'l. 78. पुरुषस्य पदेषु--The worlds covered by the steps of Vishṇu; the three worlds. See notes to VII. 35. निष्प्रतिघेन--निर्गतः प्रतिघः obstruction यस्मात्, ज्ञानमयेन--ज्ञानस्य विकारः ज्ञानमयं चक्षुः the eye of knowledge; *cf.* अत्याहतज्योतिः आर्षं ते चक्षुः Uttar. III. पश्यति--*Cf.* I. 74.

S'l. 79. तृणबिन्दोः--Triṇabindu, according to Hem., was a sage of the Atri family. परिशङ्कितः--This fear on the part of Indra is often alluded to by the poets; *cf.* तपोविशेषपरिशङ्कितस्य &c. Vik. p. 10, and our note *ad. loc.*; also *supra* notes to III. 39. हरिणी --may be a subordinate nymph of heaven, as her name is not mentioned among the twelve principal *apsarases*. Hem. explains-यद्वा किंविशिष्टां सुराङ्गनाम्। हरिणीं सुवर्णप्रतिमामतितेजस्विनीमित्यर्थः। 'हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या।' वृद्धिरादैच् इति सूत्रे न्यासे तुल्यविभक्तिकानां तद्गुणसमारोपो दृष्टो यथा सिंहो माणवक इति।

Sl. 80 प्रमुखा०--See com.; or प्रमुखे-before him-आविष्कृताः चारुविभ्रमा यया; see XIII. 42. वेला--The high-water line or that margin of land which is reached by the waves at high tide. प्रलयोर्मि--प्रलयस्य ऊर्मिः प्रल० तेन. प्रलय is the final destruction of the world caused by a deluge. प्रलयोर्मि is a wave which, breaking through the barrier of the coast, inundates the whole world and sweeps away everything before it. शमवेला० therefore means, 'which completely undermined or swept away the tranquillity of his mind'.

Sl. 81. प्रतिकूल--प्रतीपं कूलात् प्रतिकूलं lit. contrary to the current; adverse. Mark the force of the word which is used in connexion with शमवेलाप्रलय०. आचरितं=आचरणं 'conduct;' त being added भावे. उपनता--lit. 'approached humbly;' hence शरणागता.

S'l. 82. क्रथकैशिक--The same as Vidarbha; see notes to V. 39, 60. चिराय--may also be taken with भूत्वा. विवशा--*lit.*, helpless, with all control over the senses gone, insensible; hence 'dead.'

S'l. 83. अपाय--Passing off, death. उपस्थिता--At hand; *cf.* 'सुलभविपदां प्राणिनाम्' Meg.; and समागमाः सापगमाः सर्वमुत्पादि भङ्गुरम्। Hit. वसुमत्या--Earth is their real wife; कलत्र is only of secondary importance; *cf.* परिणेतुः प्रसूतये। अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः॥ *supra* I. 25.

S'l. 84. उदये--The poet probably means--When the kingdom came into your possession and you strengthened your rule by subduing the other princes (See *supra* 19) you were likely to act wilfully or haughtily. मदवाच्यं--Censure due to an act done

through arrogance. श्रुतमा०—See *supra* 6, 9, 31. आत्मवत्तया—See *supra* 10. ज्वरे—mental pain or affliction, distress. अक्लीबतया—with manliness, manning your mind. प्रकाशयतां–*i. e.* bring it to bear on it.

S'l. 85. गतयः—destinations, the places kept in store for them. भिन्नपथाः—*i. e.* the souls follow different paths to enjoy the fruits of or suffer the punishment for their actions. *Cf.* Kád. quoted in the foot-note. भिन्नाः पन्थानः यासां ता भिन्नपथाः; see Pán. V. 4. 14.

S'l. 86. अपशोक०—अपगतः शोकः यस्मात्तदपशोकं; ०शोकं मनो यस्यः सः. कुटुम्बिनी—कुटुम्बमस्त्यस्याः इति; a woman with a son, and having her husband living. निवाप०—For निवाप see V. 10. दत्ति–a gift; fr. दा to give and ति. दथ् is substituted for दा before त and ति (दत्त, दत्तवान्, दत्तिः). अतिसंततं—When continued beyond the reasonable limit.

S'l. 87. मरणं—This means the quitting of or getting liberated from corporeal existence; loss of the body; *cf.* जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः Bg. II. 27. This is certain to happen in the case of a corporeal being; but when the body is once cast off it is not known when the soul will enter into another. अवतिष्ठते—स्था is Átm. when preceded by सम्, अव्, प्र and वि; see com. on I. 89. *Cf.* Bud. Ch. किं केवलस्यैव जनस्य धर्मः सर्वप्रजानामयमीदृशोन्तः';–and 'हीनस्य मध्यस्य महात्मनो वा सर्वस्य लोके नियतो विनाशः ।' III. 58. 59.

S'l. 88. मूढचेतनः—मूढ' confounded, unable to perceive rightly; *cf.* धर्मसंमूढचेताः Bg. II. 7. चेतना—is used here in the sense of 'power of discrimination.' स्थिरधीः—A man of steady mind, one whose mind is not swayed by passions &c.; *cf.* Bg. II. 55–58. कुशलद्वारतया—Because it (*i. e.* प्रियनाश) opens the door to bliss by removing the principal obstacle to Vairâgya.

S'l. 89. स्वशरीर०—Analyse the comp. as स्वस्य शरीरं स्वशरीरं शरीरी च. स्व refers to the शरीराभिमानी आत्मा. For, if we connect स्व with शरीरी also, there remains nothing to which स्व may refer. Malli., too, seems to prefer his second way of taking the comp. to his first when he remarks—अथ वा &c. ०विपर्ययौ—विपर्यय the opposite or reverse of संयोग, separation; *cf.* समागमाः सापगमाः. किमिव—'How possibly,' with what reason? विपश्चित्—विप्रकृष्टं (in a pre-eminent way) निश्चिनोति चेतति चिन्तयति वा; a comp. of the पृषोदरादि class. *Cf.* the two *S'lokas* quoted in the foot-note.

S'l. 90. शुचो वशं &c.—*Cf.* गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः । and जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ Bg. II. 11. 27. वशिनामुत्तम—By addressing him as 'the best of those having self-control,' the sage desires him to exert the power of self-control, and not to reduce himself to the level of ordinary people.

द्वितये--The aff. तय shows प्रकार. The two, of two sorts, *i. e.* quite different by nature. Words ending in तय are optionally declined like *pronouns* in the *Nom. plural*.

S'l. 91. उदारमते:--Noble-minded, having generous thoughts. The epithet shows that Vasishtha sent the message under the belief that the advice contained therein would be followed. प्रतिगृह्य वचः--*cf.* प्रतिगृह्य ततः स भर्तुराज्ञां Bud. Ch. V. 71. शोकघने--शोकेन घने; completely filled with grief. His heart being entirely occupied by grief no room was left in it for the advice, and so it went back as it were to Vasishtha; Aja could not help it. प्रतियातमिव--For the advice was forgotten the next moment.

S'l. 92. समाः--See *supra* s'l. 24. अवितथसूनृतेन--who spoke agreeably but truly. The force of the epithet is this.--Although Aja survived Indumatî for some years he led a life of strict renunciation through grief (*cf.* the next s'l.) and did nothing contrary to his professions contained in his lamentations. सूनोर्बालत्वात्--This gives the reason why he survived his wife for so many years. सादृश्य &c.--These are the usual means by which Sanskrit poets make their heroes divert their longing. *Cf.* मत्सादृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती । Meg. II. 25; Vik. II. 10.

S'l. 93. प्रसह्य--Violently, forcibly. शङ्कु--a dart; *cf.* तथैव तीव्रो हृदि शोकशङ्कुर्मर्माणि कृन्तन्नपि किं न सोढः । Uttar. III. 35. प्लक्ष०--प्लक्षति मूलैरधो गच्छति इति प्लक्षः । The fig-tree (वट in Marâthi) also called न्यग्रोध; see Malli. on XIII. 71, *infra*. The simile expresses the gradual effect of the grief. The roots of this tree are known to break walls or bases of houses by forcing themselves through crevices and then growing in size. तं--scil. शोकशङ्कुं; the physicians were powerless before the disease of deep-seated grief; or the wasting disease brought on by it, (as Malli. has it).

S'l. 94. सम्यग्विनीतं--fully trained and thus fitted for the responsibilities of government ; see com. on III. 35 *supra*. वर्महरं--When he was able to wear an armour, *i. e.* when he attained youth. The aff. अच् (अ) added to हृ indicates age; Pâṇ. III. 2. 10. उपसृष्ट--engrossed or affected by. दुर्वसति--दुःखेन वसतिः; painful stay or residence in. The body is said to be the house of the soul; *cf.* नवद्वारे पुरे देही &c. प्रायोपवेशन--प्रायेण (प्राय *m.*) उपवेशनं sitting down and abstaining absolutely from food with a desire to die. This mode of putting an end to one's life under the circumstances mentioned is free from the sin of suicide. See com.

S'l. 95. जह्नुकन्या—The Ganges; see notes on VI. 85 *supra.* Jahnu was a descendant of Purúravas and son of Suhotra. सरयू—The river on the bank of which Ayodhyâ is situated. It is the modern Goghrá. See *supra* XIII. 61-63. देहत्यागात्—Aja seems to have cast himself into the confluence of the rivers when about to die by his प्रायोपवेशन. लेख्यं—a writing (*i. e.* a reckoning among).

CANTO IX.

S'l. 1. उत्तरकोसलात्—The country over which Raghu and his descendants ruled. See III. 5. Two Kosalas are generally mentioned, the other being प्राक्कोसलाः or the Eastern Kosala. Kus'a, however, is said to have reigned at Kus'âvatî in Southern Kosala. See XV. 97. समधिगम्य—having obtained it in the proper manner. *Cf.* VIII. 2. समाधि—self-restraint. जितेन्द्रियः—Das'aratha's जितेन्द्रियत्व is illustrated in s'l. 7, 8 &c. This is a necessary qualification of a good king; *cf.* Kám.—जितेन्द्रियस्य नृपतेर्नीतिशास्त्रानुसारिणः। भवन्ति ज्वलिता लक्ष्म्यः कीर्तयश्च नभःस्पृशः॥ This was a characteristic mark of the kings of the solar race, and the poet has taken special care to mention it in the case of Das'.s three predecessors. महारथः-has a technical meaning for which see com. and foot-note. Four kinds of chariot-warriors are mentioned by ancient writers on the science of war, each superior to the one preceding, *viz.*, अर्धरथ, रथ, महारथ, and अतिरथ. यमवतामवतां—In the fourth lines of 1-54 s'lokas of this canto the poet uses *Yamaka,* a kind of शब्दचित्र (a division of poetry; see K. P. I.); see foot-notes. The Sáhityadarpaṇa defines it as सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः। क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते॥ The repetition in the same order of a group of vowels and consonants, having sense but with different meanings, is temed यमक. धुरि स्थितः—*cf.* वशिनामुत्तम VIII. 90.

S'l. 2. प्रकृतिमण्डल—By गोबलीवर्दन्याय (the maxim of 'cattle and the bull') this term is limited to the people living outside the City. सनगरं &c.—Mark how an attempt to secure शब्दचित्र mars the ease and natural flow of language. गुणवत्तरं—The king was गुणवान् and so the प्रकृ॰ became गुणवत्तर (अतिशयेन गुणवत् pre-eminently possessed of advantages or excellences); see *supra.* IV. 11, and com.; or the गुण in one case may mean 'good government,' and in the other 'loyalty, attachment.'; the प्रकृति॰ became deeply attached to him (after Malli.). नगरन्ध्रकरौजस्—नगरन्ध्रकर is here undoubtedly Kârttikeya (see III. 55) and not Paras'urâma before whom Das'aratha had to flee several

times, Mahishásura, flying from the battle in which Târaka was slain by Kárttikeya, took refuge in a cave in the Krauñcha mountain. A dispute arising between Kârttikeya and Indra as to their respective powers, they determined to decide the question by circumambulating the mountain, the palm to be given to him who should first go round it. Disagreeing about the result, they appealed to the mountain who falsely decided in favour of Indra. Kârttikeya, to punish this falsehood, hurled his lance at the mountain Krauñcha and pierced at once it and the demon Mahisha. See Wilson's Vish. Purâṇa p. 179, note 10.

S'l. 3. मनीषिण:–learned men *i.e.* men able to give judgment (and whose opinion has value). See notes on I. 11. कृतकर्मणां—those who rendered service to the state or attained special excellence in their professions (कृतिनां). बलनिषूदन—'the killer of the demon Bala; name of Indra. Bala, more correctly Vala, occurs in numerous passages of the Ṛigveda, as the name of the cloud fancied as a demon. It literally means–the *coverer* of the heavenly cows, the rain waters, fr. वृ to cover. See our note on वृत्रहा III. 62. Indra destroys the demon with his thunderbolt and sets free the pent-up cows; *cf.* इन्द्रो यद्वज्री धृष्यमाणो अन्धसाभिनद्वलस्य परिधीन् । I. 52. 5; यो हत्वाहिमरिणात्सप्त सिन्धून् यो गा उदाजदपधा वलस्य । II. 12. 3; and इन्द्रो वलं रक्षितारं दुघानां करेणेव विचकर्ता रवेण । X. 67. 6. Vala was subsequently looked upon as a separate demon, the son of Anáyushá and brother of Vṛitra. See H. V. Bhavishya Pur. Adh. 24. मनुदण्डधर—Manu was the first king of Ayodhyá which city was built by him. See notes on I. 11. अन्वय--progenitor; (Malli.); or ०दण्डधरस्यान्वयो यस्य Hem.

S'l. 4. सपत्न—सपत्नीव one like a सपत्नी (Páṇ. IV. 1. 145); hence, an enemy. सपत्न seems rather to be a corrupt form of सापत्न 'son of a co-wife.' क्षिति०--For cultivators could attend to their lands undisturbed, the king being शमरत. शमरते--who delighted in a policy of peace. अमरतेजसि--though used for alliteration is not without its propriety here. He was शमरत though he had the power of a god and could have easily vanquished any mortal foe.

S'l. 5. श्रियमनु०--*Cf.* S'âk. I. न पुनरलंकारश्रियं न पुष्यति । p. 20. न-न the two नs give an emphatic affirmative. अहीन०--It is certainly not inferior to that of the other two. For other possible meanings see foot-note. The sense given by Malli. seems to be quite natural. Cháritravardhana suggests that अहीन may appropriately mean 'S'esha', he and the king being both the sustainers of the earth.

S'l. 6. समतया &c.--समतया यमं, धनवृष्ट्या कुबेरं, दुष्टनिग्रहेण वरुणम्। वसुवृष्टि-shows that his gifts were not stinted. यम the restrainer, the Pluto of the Greeks, is the regent of the south and the god of the dead. According to the Paurāṇic accounts he is the son of the Sun by Saṃjñâ, named as अन्तक (see. II. 62), Mṛityu, Kâla, Daṇḍadhara, Pitṛipati, etc. Yama is known for his impartiality and even-handed justice; *cf.* his name धर्मराज (lord of justice). Varuṇa is a Vedic god. Among other qualities he is represented as a dispenser of justice, who punishes sin and seizes the wicked. Comp. अनृते क्रियमाणे वरुणो गृह्णाति Tait. Bráh. I. 7. 2. 6; वरुणो वा एतं गृह्णाति यः पाप्मना गृहीतो भवति S'atap. Bráh. XII. 7, 2, 17; द्वौ सन्निषद्य यन्मन्त्रयेते राजा तद्वेद वरुणस्तृतीयः Atharva Veda IV. 16; and ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः। Manu IX. 245. पुण्यजन—A class of demigods or *Yakshas* (see XIII. 60;) mentioned along with others in the following passage from the Atharva Veda--गन्धर्वाप्सरसः सर्पा देवाः पुण्यजनाः पितरः Atharva Veda VIII. 8. 15. अग्रसर--Also अग्रेसर and अग्रतःसर; see *supra* note on अग्रसरता V. 71. The author of K. P. notices in this the fault प्रक्रमभङ्ग, since समतया and रुचा are in the Instr. and नियमनात् in the Abl.

S'l. 7. मृगयाभिरति--Addiction to hunting. It is not meant that he absolutely refrained from it (see s'l. *infra* 48); but he enjoyed the sport only occasionally. दुरोदरं--दुष्टम् आ समन्तादुदरं यस्य; gambling. This seems to have been a common vice (though less common than wine-drinking) among the people from early times, and was also much indulged in by kings. Dharma and Nala lost their kingdoms by it. शशिप्रतिमा०--For, wine was usually drunk in the clear light of the moon. *Cf.* पियासुना पंकजगर्भसौरभं मुखं तदीयं प्रतिबिम्बमूर्तिना। समन्मथेनेव तरङ्गितासवे मुहुश्चकम्पे चषके हिमांशुना ॥ Jâna. III. 73. प्रियतमा—of course other than his queens. Of all the vices arising from perverted will, the four vices mentioned here are described by Manu as most ruinous to kings. *Cf.* मृगयाक्षास्तथा पानं गर्हितानि महीभुजाम्। दृष्टास्तेभ्यस्तु विपदः पाण्डुनैषधवृष्णिषु ॥ Kám. I. 56. See com. and foot-notes.

S'l. 8. प्रभवति—may better be taken with Vâsava who was his superior;–though he had the power to grant. वितथा—विगतं तथा सत्यं यस्याः। वितथ + *fem.* aff. आ. तथा *indec.*. truth. तथा becomes तथ by ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य Páṇ. I. 2. 47. अपरुषा—अपगता रुट् anger यस्मात् सोपरुट् तेन। परुषाक्षरं &c.--For Manu says हृदि विद्ध इवात्यर्थं यया सन्तप्यते जनः। पीडितोपि हि मेधावी न तां वाचमुदीरयेत् ॥

S'l. 9. उद्वह—the chief or best of. Hem. takes this in the sense of 'a descendant'. आनशिरे-obtained; *Cf.* फलं हृशोरानशिरे महिष्यः Nai

VI. 43; also *supra* VII. 23. सुहृद्--Friend; see com.; *lit.* one having a good heart. प्रतिगर्जताम्—*i.e.* his opposers, those who acted in a hostile spirit. *Cf.* अनम्राणां समुद्धर्तुः and foot-note (p. 83) IV. 35.

S'l. 10. एकरथेन—indicates his exceptional prowess; for it shows that he was not only never vanquished, but even did not allow his chariot to be damaged. ०नेमि--नेमि properly means 'the felly or rim of a wheel' (see I. 17 and Amara quoted in the com.); here it is used for the surrounding ring or boundary line. अधिज्य०—see. II. 8. जयमघोषयत् &c.—*cf.* for a parallel, I. 19.

S'l. 11. वरूथिना--वरूथः अस्यास्तीति वरूथिन् defended by वरूथ (a sort of wooden fence or fender with which a chariot was provided as a protection against collision &c.). विजय—विजयस्य विजयख्यापका वा दुन्दुभयः विजयदुन्दुभयः तेषां भावस्तत्ता तां; the state of being the victory-proclaiming kettle-drums. घनरवाः—घनानामिव रवो येषां ते. नरवाहन०—नरः वाहनं यस्यासौ नरवाहनः Kubera; तस्य इव संपद् यस्य. We are already told (in s'l. 6.) that Das'a. had the munificence of Kubera

S'l. 12. शमित०--शमितं पक्षाणां (of wings--adherents, allies) बलं येन. Mountains were supposed to have wings which Indra lopped off afterwards. See notes on III. 42. The later stories about the wings of mountains and their cutting off by Indra arose out of the earlier notions or allusions in the Vedas, where Indra is represented as having destroyed the supposed mountains, which were really clouds moved about by the winds. See notes to I. 68. शतकोटि—शतं कोटयो यस्य तेन; having a hundred edges; the thunder-bolt. कोटि &c. *V. l.* स्फुरित (see ft. note)—स्फुरिताः उल्लसिता (flashing forth) कोटिसहस्राणां मरीचयो यस्य तेन. नवतामरसा०—नवं च तत्तामरसं च नवतामरसं तद्वदाननं यस्य.

[S'l. between 11–12. अलकाधिपविक्रमः (who had the prowess of Kubera) स रिपुदाराणां शत्रुस्त्रीणां गणान् बलात् जघने (Hem.) जघनेभ्यः (Châr.) निर्विषयीकृता (displaced, removed) मेखला (the waist-band) येषां तान्। अनुचितेन अनभ्यस्तेन अश्रुणा विलुप्ता विशेषकाः (the ornamental marks on the forehead or ornamental paintings on the cheeks) येषां तथाभूतान् नष्टतिलकान्। अविद्यमाना अलकाः केशा येषांताननलकान् चकार।]

S'l. 13. नखराग&c.—नखानां रागः (lustre) नखरागस्तेन समृद्धिर्येषां (heightened or increased by) तैः. शतमख—शतं मखा अस्य. The performer of a hundred sacrifices; Indra. मख is a synonym of क्रतु and Indra came to be called शतमख &c. on the analogy of शतक्रतु after क्रतु was misunderstood as meaning 'a sacrifice'. क्रतु—originally

meant handiness, art, skill, wisdom; it also meant 'a sacrifice', as being an act done with skill or art. And शतक्रतु which originally meant 'the god of infinite wisdom' then came to signify 'the performer of a hundred sacrifices.' See note on शतक्रतु III. 38. अखण्डित०—न खण्डितं (broken, interrupted) अखण्डितं पौरुषं (पुरुषस्य कर्म valour, prowess) यस्य; this explains why hundreds of kings paid homage to him.

Śl. 14. सचिवकारित०—The full sentence is सपत्नपार्थिवैः सचिवैः कारिताः &c., see com.; बालसुतानां—because their fathers were slain in battles. अनलकान्—Malli. takes अन् in the sense of अप्रशस्त *i.e.* not combed and decorated. Cháritravardhana (followed by Dinakara) says 'बलभवधादलकरहितान्.' अलका—The capital of Kubera, situated on Kailâsa, a snowy peak of the Himâlayas. It is also called वसुधारा, वसुस्थली and प्रभा. For its description see Meg. 7. अनवमा--अन् not अवम inferior to; fr. अव to protect + अम (Uṇádi V. 54) अवत्यस्मादात्मानमित्यवमं; अवद्य, अधम are also similarly formed; now see foot-note; *cf.* सुधर्मानवमा *infra* XVII. 27.

S'l. 15. मण्डलनाभि—नाभि the central *i. e.* chief prince. मण्डल, also called चक्र, is the circle of tributary princes whose kingdoms lie on the borders of the imperial country. Kám., as quoted by Malli., mentions 12 classes of these princes, *viz.*—(1) अरि or inimical kings to be subdued; (2) मित्रं allies, (3) अरिमित्रं, (4) मित्रमित्रं and (5) अरिमित्रमित्रं whose territories are in front; the four kings, whose territories lie in the rear *viz.* (6) पार्ष्णिग्राह whose kingdom is next to that of the chief king, (7) आक्रन्द whose territory lies next to that of पार्ष्णि०, and who is likely to prevent an ally from helping another, (8) पार्ष्णिग्राहासार and (9) आक्रन्दासार whose kingdoms are separated by those of the foregoing; (10) मध्यम or intermediate whose territory lies between that of the विजिगीषु and अरि; and (11) उदासीन one who is indifferent or neutral (neither a friend nor a foe), whose kingdom is situated outside the territories of the above-mentioned kings—both strong in force, and when in league with others, able to change the fortunes of war; and lastly, (12) the imperial monarch himself, more powerful than the two last mentioned. See com. अनुद्धित०—वारयति (keeps off) इति वारणं; आतपस्य वारणमातप०; सितं च तदातपवारणं च; now see com.; *cf.* एकातपत्रं *supra* II. 47. रन्ध्रचलां—अनलस—*cf. infra* XVII. 61. अनलसोम०—*i. e.* his appearance though refulgent was inviting (did not strike terror into the beholder); the same idea is differently clothed in I. 16 and in अहो दीप्तिमतोपि

त्रिश्वसनीयतास्य राज्ञो वपुषः। S'ák. II. सोमः—सूते अमृतमिति; fr. सू+म (Uṇádi aff.). See notes to II. 73.

S'l. 16. Some editions give the verses क्रतुषु &c. immediately after the preceding śloka; but it will be seen that the order followed here is the most natural one. The śl. तमपहाय can only naturaally follow the description of the king's universal conquest, and the verses descriptive of the king'a marriage must precede those describing the sacrifices performed by him. ककुत्स्थ—See note on the word, *supra* VI. 71. ०कुलोद्भवं—०कुलादुद्भवतीति; भू with उद्+अच्; or ०कुलमुद्भवो यस्य; उद्भवत्यस्मादित्युद्भवः. आत्मभवं-आत्मनो भवतीति: *cf.* X. 20. पतिव्रता—Because her chastity remains inviolate although she waits upon a king, as he is regarded as a portion of Vishṇu. *Cf.* नादेवांशो ददात्यन्नं नारुद्रो रुद्रमर्चयेत्। नानृषिः कुरुते काव्यं नाविष्णुः पृथिवीपतिः। अलाघवं—shows that Lakshmi ever abode with him as she does with Vishṇu.

S'l. 17. सागरमिव—The sea is poetically described as the husband of rivers; *cf.* XIII. 9; S'is'. III. 72 (फेनायमानं पतिमापगानां). मगध०—for मगध and कोसल see notes on I, 31 and III. 5. केकय—The country of the Kekayas (the modern Kattis of Káthiawar are supposed to be their descedants) bordering on Sindhudeśa and lying beyond the Jhelum on this side of the Indus. Its capital was Girivraja; see Rámá., Ayodhyâkáṇḍa, wherein the journey of Bharata to the capital of Yudhâjit is described. दुहितरः—दुहितृ must be a very old word, a relic of the times when the A'ryans led a very simple and pious life; it means 'the milker', the office of the daughter being in those days to milk the cows or sheep. अहितरोपित०—If this epithet has any propriety here it is this—the kings could not have refused Daśaratha the hand of their daughters.

S'l. 18. तिसृभिः शक्तिभिः—see note on III. 13. एव—only; accompanied only by three powers. विनिनीषुः—implies the good rule of Daśaratha. हरिहयः—'The god having bay horses.' See *supra* III. 43. In Ṛigveda we find हरि and हरयः (1. 16. 1; 101. 10) for the horses of Indra. In Nirukta I. 15 the different vehicles of the gods are given, and among them '*harî Indrasya.*' Hence Indra is called हरिहय and हरिवाहन (Vik. III. 6) and in Ṛigveda *hariyojana*. अरिह०—Malli. justifies the form by remarking—The rule ब्रह्मभ्रूण &c. (Pâṇ. III. 2. 87) *i. e.* 'The verb हन् takes the aff. क्विप् (०) in the sense of the past tense when preceded by ब्रह्मन् a Bráhmaṇa, भ्रूण a fœtus and वृत्र a demon'—is not absolute as remarked by

Nyâsakâra, since we find in use such forms as मधुहा &c.; hence the aff. may be used after हन् and in the sense of the present tense with other *Upapadas* in a few cases, as in अरिहा, रिपुहा &c.

Śl. 19. संयुगमूर्ध्नि—संयुगस्य मूर्धा संयुगमूर्धा तस्मिन्; मूर्धन् or शिरस् when coming after रण, संयुग &c. means 'the forefront or van of.' मघवत्-- Irregularly derived fr. मह् पूजायां (Uṇâdi 1, 159): मघ, however, in Veda means 'a gift, wealth' and so the word may be regularly derived by affixing वत् showing possession; 'the liberal or munificent Indra'. अवधूतभयाः--अवधूतं भयं यासां ताः. This he did by routing and killing the demons. उच्छ्रित--properly, what is raised up; hence exalted, noble.

Śl. 20. एकरथेन--A Bah. Comp. and not a Tat. as in s'l. 11. Daśaratha had no occassion to change his chariot as he never allowed the enemy to smash it. हरिहयाग्रसरेण--a repitition of the idea in समरमूर्ध्नि śl. 19.

Śl. 21. क्रतु--करोति क्रियते वा fr. कृ+तु by Uṇâdi I. 77. Lit., 'what man does or is done by him;' and as nothing done was considered in ancient times so important as a sacrifice, it came to mean 'a sacrifice.' *Cf.* Gr. *kratos.* ०मौलिना—मौलि 'the crown.' According to Châr. and Din. 'आधानकाले सोमे च वपनमिति स्मरणात् मुण्डितशिरसा' (with the head shaven). भुजसमाहृत०—It was customary for kings holding universal sway to obtain by conquest the money necessary for the Aśvamedha sacrifice. कनकयूप--posts of gold, (replacing the sacrificial ones which must be made of the Udumbara tree,— see remark by Malli.) erected by Daśa. (as more lasting) to commemorate the sacrifices performed by him. ०समुच्छ्रय—fr. श्रि with सम् and उत्+अच् by 'एरच्' Pâṇ. III. 3. 56. The rule उदिश्रयति० Pâṇ. III. 3. 49—'घञ् (=अ, which causes वृद्धि) should be affixed to the verbs श्रि, यु, पू and द्रु when the *prep.* उत् precedes', necessitates the application of घञ् and we have उच्छ्राय: the rising of a planet, उद्याव: mixing or blending, उत्पाव: purifying ghee, and उद्राव: 'fight.' But the word विभाषा 'optionally' occuring in the next Sûtra exerts a retrospective influence on this Sútra by what is called the सिंहावलोकनन्याय and leaves scope for the optional application of घञ् and we have the optional forms उच्छ्रय. The maxim of 'the lion's backward glance' applies when a thing bears connexion with what precedes and follows. Or, the form may be justified by the general rule 'कृत्यल्युटो बहुलम्' Pâṇ. III. 3. 113.—'the affixes called कृत्य (of which घञ् is one,' and the affix ल्युट् apply in most cases (and not in all), so that अच् may be affixed. तमसा—Like Sarayû

this is a tributary of the Ganges, joining it below Pratishṭhâna. The city of Ayodhyá is situated on the southern bank of the river, and it was on the bank of this river that Ráma halted on the first night of his exile. See below, śl. 72.

S'l. 22. कुशमेखला—The *Mekhalá* ought to be made of *s'ara* or *muñja* grass. Kâli. perhaps forgot the fact. Malli., however, defends this by supposing that *Kus'a* grass might have been used as a *pratinidhi* (for Śara or Muñja) which is allowed in a few cases. अधिवसद्—Śiva is supposed to enter the body of a sacrificer; or rather the sacrificer for the time being is supposed to be a form of S'iva; *cf. supra* III. 66 and S'ák. I. 1. अध्वरदीक्षितां–for दीक्षा see notes on III. 61. असमभासं–Either from भास *mas.* and used as an *adv.* as Malli. takes it, or according to some from भास् *fem.* असमा भा (यस्याः ताम्) and used as an objective accusative governed by अभासयत्.

S'l. 23. अवभृथ--A ceremony performed by a sacrificer with sixteen other officiating priests at the conclusion of a great sacrifice. It consists chiefly in collecting the articles, the sacrificial implements and the refuse of the principal sacrifice (called ऋजीष), such as the parts of the Soma plant after the juice is extracted in the case of a Soma sacrifice, and in taking them down to a river-side and throwing them into the water after offering oblations to god Varuṇa. The sacrificer (Yajamána) and his wife are enjoined to bathe there rubbing each other back to back. That is the first bathing they can enjoy after they take the *dîkshá*; for during the whole time the sacrifice continues, they can neither bathe nor change their clothes. Though there are three more minor ceremonies, *viz.* उदयनीय, आनुबन्ध्य and उदवसानीय, to be performed after Avabhṛitha, the sacrifice may be said to be complete after the अवभृथ, as it is the most important of the concluding ceremonies. See Baudháyana's Agnishṭoma Sûtra, Prashna 5, Su'tras 62, 63. The *Avabhṛitha* invests the sacrificers with peculiar sanctity, and blessings given by them immediately after are supposed to be peculiarly efficacious. सुरसमा°—सुराणां समाजः सुरसमाजः तस्य समाक्रमणं सुरस° तस्मिन् उचितः accustomed to join, constantly attending. वनमुचे–वनं water मुञ्चतीति वनमुक् तस्मै. नमुचेररये–Namuchi is the name of a demon with whom Indra waged war; *cf.* Ṛg. इन्द्र निबर्ह यो नमुचिं नाम मायिनम् I. 53. 7. It is said in the Ṛgv. that Indra ground 'the head of the slave Namuchi, like a thundering and rolling cloud. The story is amplified by the commentator, and is also given in the S'atap. Bráh. and the Mah.

Bhár. When Indra conquered the *asuras* there was only one called Namuchi who strongly resisted and captured him. He offered to let Indra go provided he promised 'not to kill him by day or by night, with wet or with dry.' Indra promised to do so and was released, but he cut off Namuchi's head at twilight and with the foam of water (which was according to the authorities neither wet nor dry). The Mah. Bhár. adds that the severed head followed Indra crying out 'O wicked slayer of thy friend.' According to another version, Namuchi was a friend of Indra and once drank up his strength and made him quite imbecile. The As'vins, (and Sarasvatî also as the story goes) then supplied Indra with a *vajra* with which he cut off the demon's head.

Śl. 24. कुसुमैः नवैः—The Inst. is 'इत्थंभूतलक्षणे' Pâṇ. II. 3. 21; see note on लताप्रतानोद्ग्रथितैः II. 8. The flowers are a characteristic mark of the vernal season whence it is called पुष्पाकरः (Vik. I. 8). The season brought with it the flowers, intentionally as it were, in order to do homage to the king. See com. यमकुबेर०—shows that the king deserved such a tribute of respect at the hands of the season. The king possessed the four characteristics of the four deities; he had the impartiality of Yama, the liberality of Kubera, the power to chastise the wicked like Varuṇa, and supreme power like that of Indra. See com. अश्चित०—अश्चित graceful, esteemed, for his prowess was always distinguished by acts of humanity and a due regard to the rights of others.

S'l. 25. जिगमिषु—noun in उ from the desiderative base of गम्. धनदाध्युषितां—The north, of which Kubera, the god of riches, is the regent. रथयुजा-रथं युनक्ति इति रथयुज् a charioteer, fr. युज्+क्विप् by Pâṇ. III. 2. 61. अत्यजत्—refers to the beginning of the summer solstice during which the sun, in its apparent annual revolution, appears to go more and more to the north, and cold gradually diminishes. The same description occurs in Kum. III. 25 कुबेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य । दिग् दक्षिणा &c.

Śl. 26. कुसुमजन्म &c.—This is not the absolute order in nature; it is so given here because the majority of plants put forth flowers early in spring. The poet does not speak with reference to the same plant or tree putting forth first flowers and then leaves. See Malli. तदनु—This cannot be taken as a Gen. Tat. (see Pâṇ. II. 2. 11); अनु should therefore be treated as a Karmapravachaniya, as Malli. does. Hem. says—पूरणगुण—इति समासनिषेधात्तदनु शब्दे समासो महाकविप्रयोगादेव साधुः । यथात्रैव-विश्वं तदनु बिभ्रते (X. 16); मेघदूतेपि-संदेशं

मे तद्नु जलद (I. 13) इति। पञ्चमीसमासो वा। साहचर्यात्कृतोऽव्ययेन समासो निषिध्यत इति वा। षट्पद॰—Châr. observes—कुसुमप्रियाः षट्चरणाः किसलयाभिलाषुकाः कोकिलाश्च। अतः हेतोः पुष्पाणि पल्लवांश्च प्राप्य शब्दायन्ते इत्यर्थः। द्रुमवती—rich in flowering plants. The aff. वत् indicates भूमा 'abundance'. अवतीर्य—अवतार properly means the birth on earth (lit. the coming down) of a heavenly being in the shape of an incarnation; hence, birth in general. The vernal season is supposed to have a presiding deity called Madhu, Vasanta and the like, and hence the use of the root तृ with अव. *Cf.* वसन्तावतारसूचकं रमणीयत्वं प्रमदवनस्य Vik. p. 38; ततो वसन्तावतारसमये &c. S'âk. I. p. 31.

S'l. 27. नयगुण—गुण may also mean संध्यादयः षड्गुणाः (see VIII. 21). उपचितां—grown, increased. इव भूपतेः &c.—Here the poet, though making an apparently general statement, pays a compliment to Das'a. whose wealth, obtained in a righteous way and ever open to the needy, he compares to the richness of the lotus plant. कमलिनी &c.—In winter the frosts of which have a destructive effect on lotus-plants (see VIII. 45) the Kamalinî was deserted by the acquatic birds; but now that the advent of spring had refreshed it and replenished its flowers with honey, the bees and the birds returned to it again. Or सरसः may perhaps be better taken as Abl. sing. and कमलिनी to mean 'a land lotus' as the spring has a particular influence on land plants.

S'l. 28. आर्तवं—blowing in the season; seasonal. अशोक॰—one of the spring flowers which the poets describe as favourites of lovers. See Kum. III 26. किसलय॰—The bunch of tender sprouts of the As'oka used by amorous ladies as an ear-decoration looked so charming that it also excited the passion of lovers. दयिता॰—दयितायाः श्रवणे अर्पितः. विलासिनां—an objective Genitive.

Śl. 29. पत्रविशेषकाः—पत्राकारा विशेषकाः पत्रविशेषकाः। a comp. of the Sâkapârthivâdi class. विशेषकाः (*m.* and *n.*)—Ornamental leaf-like figures drawn on the fore-head (and other parts of body) with some fragrant substances, as a decoration. See III. 55. मधुलिहां—is preferable to मधुकृतां *v. l.*, the *Kuravakas* being represented as मधुदानविशारद. कुरवक—Although the word is generally written as कुरबक, it seems from the Yamaka here that the poet prefers कुरवक. कुत्सितः ईषद्वा अलीनामल्पमकरन्दत्वाद्रवोऽत्र. It has a flower of a reddish-brown colour which has little honey in it. The poet, however, forgets the fact. For the comparison to विशेषक *cf.* प्रत्याख्यातविशेषकं कुरवकं श्यामावदातारुणं Mâl. III. 5.

S'l. 30. सुवदना॰—According to the convention of poets, the *Bakula* tree is said to put forth flowers when sprinkled by young ladies with mouthful of wine. *Cf.* पादाघातादशोकस्तिलककुरबकौ वीक्षणालिङ्गनाभ्यां स्त्रीणां स्पर्शात्प्रियङ्गुर्विकसति बकुलः सीधुगण्डूषसेकात् &c. *Cf.* also Kum. III. 26 and Malli. thereon. ॰अनुवारिगुणः--गुण here refers to its 'smell'; *cf.* 36. Mark the *anuprása* or alliteration here. लोलुप--गर्हितं लुम्पति इति one greedy to a fault, *i. e.* excessively greedy; fr. the Freq. of लुप्+अच्; *cf.* अभिनवमधुलोलुपस्त्वं &c. S'ák. V. 1. आकुलं—crowded or closely-packed with.

Śl. 31. शिशिरा॰--शिशिरस्यापगमः the passing of the cold season, *i. e.* the advent of spring; तस्य श्रीस्तया. मुकुल॰—मुञ्चति कलिकात्वमिति मुकुलः (also *n.*) ; fr. मुच्+उल; a partly opened bud; मुकुलानां जालं net-work or cluster of. किंशुक--(also called पलाश) is a tree having red, scentless flowers. *Cf.* the similar decription in Kum. quoted in the foot-note. नखक्षतमण्डनं—The nail-wounds are usually described as being inflicted on the person of his beloved by a lover; here we have the reverse of it. This necessitates the next two epithets. प्रमदा--प्रकृष्टो मदः (the pride or flush of youth) यस्याः, a young woman. मद्-intoxication.

Śl. 32. गुरु—swollen, or painful. ॰दुःसह—difficult to be borne; used in a Pass. sense. तावत्—as yet, at that stage of the season. ॰निर्विषयीकृत—for the touch of the मेखला was also cold.

Śl. 33. अभिनय—A movement of the body, look, gesture or posture, indicative of inward sentiment or feeling. परिचेतुं-to make itself familiar with. पल्लव—which corresponds to hands. सहकारलता—सहकारः लता इव. The comparison to लता suggests youth and tenderness.

S'l. 34. अन्यभृता—Also called परभृता &c. The Indian cuckoo so called because the female of this bird is supposed to leave her eggs in the nest of the crow which unknowingly hatches them and brings them up. The youngs, when their wings are developed, leave their protectors and live independently. The crow is similarly called परभृत् (the nourisher of another bird). मुग्धवधू—one young and coy, (opp. to प्रौढा); innocent girls who have not yet attained full youth (and who therefore speak little).

S'l. 35. ॰दन्तरुचः—indicates a smile (in which the pearly bud-like teeth are a little exposed to view). लय--properly means the harmony of instrumental music, song, planting of the feet in dancing and the beatings of hands. Here by *Lakshaṇá* it means sportive movement, gesticulation. See Malli.

S'l. 36. ललित०--ललितश्चासौ विभ्रमबन्धश्च तस्मिन् विचक्षणं expert in producing (tending to) graceful or charming amatory sports. Some take ललित separately; it means--'the act of manifesting the feeling of love towards the lover'; see foot-note. But this is not a good way. It is better to take ललित as an adj. qualifying विभ्रम०, as Mall. does. विभ्रम means the flutter and the confusion at the appearance of a lover and the consequent misplacing of ornaments, &c. which is certainly pleasing. This is produced also by the influence of wine. मधु--Notice the *mas.* gender; see com. मधु is one of the words of the अर्धर्चादि group, which are *m.* and *n.*; as अर्धर्चः, ०र्चम्. अङ्गना—प्रशस्तमङ्गं यासां ताः। women with beautiful limbs. 'अङ्गात्कल्याणे' Páṇ. V. 2. 100. पतिषु—with regard to their husbands. स्मरसखं--For wine also tends to excite amatory sports when drunk moderately. रसखण्डन०--not so excessively and intemperately as to be unable to enjoy the pleasures of the company of their lovers. Hem., Chár. and Din. understand by रस 'flavour:' 'रसस्य खण्डनं विच्छेदस्तेन वर्जितं संपूर्णं स्वादुमित्यर्थः' (*i. e.* the wine did not lose its flavour by being kept long in the mouth).

S'l. 37. स्मित—See foot-note. ०तामरसाः--The clusters of lotus-flowers correspond to the faces and the noisy birds to the jingling waist-bands. तामरस is a lotus and not necessarily a red lotus; पङ्केरुहं तामरसं Amar. तामरे in water रसति lies इति तामरसं; another derivation is तम्यते इति तामं what is coveted owing to its loveliness; रस्यते इति रसं; तामं च तद्रसं च of lovely sight. दीर्घिका—oblong pleasure-wells with lotus plants in them. श्लथ—This is necessary; for if the zones were not loosened, they would not be ringing with their bells. उदकलोल–It will perhaps be better to analyse the comp. as उदके लोलाः चञ्चलाः 'restless, moving about,' as better in keeping with श्लथ; मदकलाश्च ते उदकलोलाश्च विहंगमा यासु ताः.

S'l. 38. ०खण्डिता—There is a play on this word :—(1) made short; (2) an offended woman. See V. 67 and notes thereon. Here the night is compared to a खण्डिता नायिका, मधु implying the lover paying attention to another sweetheart. 'सापि पाण्डुमुखी क्षीणा च भवति'. हिमकरोदय०—Because the moon is one of the excitants of passion. अनिता—न इता.

S'l. 39. अपतुषारतया &c.--The same idea is expressed in I. 46. ०मकरार्जित०—ऊर्जित 'distinguished or prominent', shows the universal sway of the flower-arrowed god. The flag of Kâma is supposed to have on it the representation of a *makara* (a sea-monster killed by him) as a commemoration of his victory.

S'l. 40. प्रतिनिधिः—'which took the place of.' यत्—*viz.* the Karṇikâra flower. See Kum. III. 28. आहितं—Malli. very ingeniously supplies प्रियैः, but the poet might have simply meant ताभिः 'which they stuck into their hair and bore there.'

S'l. 41. तिलकः—Din. remarks यथा मृगनाभि (musk) बिन्दुरम्यास्तिलको विशेषकः श्रियं शोभयतीत्यर्थः । The poet more probably refers to marks of collyrium; see Kum. III. 30. प्रमदामिव—The comparison shows that the Vanasthalî was also in its youth, being gorgeously decked by flowers and foliage.

S'l. 42. मधु—(1) honey; (2) wine. The adjectival clauses are so worded as to suit the comparison of the creeper to a sportive woman. किसलयाधर—*cf.* अधरः किसलयरागः S'âk. I. 21. नवमल्लिका—(generally written नवमालिका) is a kind of jasmine with beautiful and deliciously fragrant flowers, and one of the five flowery arrows of Madana. तरुचारुविलासिनः *v. l.* is to be rejected, as a tree cannot be supposed to have a mind.

S'l. 43. ०निवर्थिभिः—asking to stay behind; hence, surpassing, excelling. Poets describe women as wearing light red garments in the vernal season; see foot-note. यवाङ्कुरैः—see *supra* notes on बीजाङ्कुर VII. 27. परभृता०—*cf.* S'l. 47 further on.

S'l. 44. कदम्बक—a swarm of; उपेयुषी—fem. of the perf. p. of इ with उप. अलकजालक—a comp सुप्सुपा; जालक a hair-ornament in the form of a net-work of pearls or so; जालक may also mean 'a mass of'. मौक्तिकं—मुक्ता एव मौक्तिकं, by affixing ठक् (इक) to मुक्ता.

Sl. 45. ध्वजपटं—The very banner-cloth or flag of. धनुर्भृतः—armed with his bow, and so ready to undertake his expedition of universal conquest, for which *Vasanta* is the favourable season. The fig. here according to Hem. is *Rúpaka*; see foot-note. मुखचूर्णं—a powder for giving gloss to the face.

Śl. 46. ऋतूत्सव—The spring festival held in celebration of the return of Vasanta and in honour of God Krishṇa, though originally Madana or Kâmadeva was the chief object of worship in this festival. See our note on वसन्तोत्सव, Śák. VI. p. 152. Images of Krishṇa were placed on swings and rocked by males and females with songs. New swings were put up or planks suspended by ropes were used as swings and दोलारोहण was enjoyed by females, often in company with their husbands, as spring set in. पटुः—*scil.* दोलारोहणे. जलता = जडता for alliteration. Poets have the option of substituting ल for ड, व for ब, ल for र &c., if it suits their purpose. See foot-note.

Śl. 47. बत—is used to call attention. विग्रह—Love-quarrels. स्मरमत—The mandate of Madana. रमते स्म—shows that they set aside their *mána*.

Śl. 48. अथ—indicates change of topic. विलासवतीसख:—See note on महिषीसख: I. 48. He enjoyed the festival in the company of sportive women, but without being attached to them; see śl. 7 *supra*. ०रति—sport. मधुमन्मधु०—He resembled Vishṇu in prowess, Madhu in cheerfulness and giving universal pleasure, and Madana in personal beauty. मधुमथ्—The slayer of Madhu. Madhu and Kaiṭabha were two demons sprung from the wax of Vishṇu's ears while he was asleep on the surface of the oceanic waters after the universe had been deluged at the end of the Kalpa. There also arose from Vishṇu's navel a gigantic lotus with Brahmá seated on it. The demons suddenly appeared before Brahmâ and began to threaten him. Brahmá shook the lotus he was sitting on, and thereby awoke Vishṇu, who then killed the demons. See Mah. Bhâr. Van. P., chap. 202. According to one account, the bodies of the demons being thrown into the sea produced an immense quantity of marrow which Náráyaṇa used in forming the earth. See also note on मेदिनी, I. 65.

Śl. 49. Herein the poet describes the good results produced by chase. *Cf.* with this Kám. and Śâk. quoted in the ft.-note; also our notes on Śak. II. 5. इङ्गित—outward movements of the body, expression of the face &c., giving a clue to one's internal feelings. श्रमजय—conquest of fatigue, *i. e.* being so inured to it as not to feel its effects, such as exhaustion, perspiration &c. प्रगुणां—possessed of excellent advantages. Hem., like Malli., remarks, एतत्सर्वं युद्धोपयोगि न काकदन्तपरीक्षावन्निष्प्रयोजनं; and goes on to say, तथा चाभाणक: श्रूयते—काकस्य कति वा दन्ता मेषस्याण्डं कियत्पलं । गर्दभे कति रोमाणीत्येषा मूर्खविचारणा ॥ The following passage from Daś. VIII. will serve as the best defence of chase—यथा मृगया ह्युपकारिकी न तथान्यत् । अत्र हि व्यायामोत्कर्षादापत्सूपकर्ता दीर्घाध्वलंघनक्षमो जङ्घाजव: कफापचयादारोग्यैकमूलमाशयाग्निर्दीप्ति: मेदोपकर्षादङ्गानां स्थैर्यकार्कश्यातिलाघवादीनि शीतोष्णवातवर्षक्षुत्पिपासासहत्वं सत्त्वानामवस्थान्तरेषु चित्तचेष्टितज्ञानं हरिणगवलगवयादिवधेन सस्यलोपप्रतिक्रिया * * * उत्साहशक्तिसंधुक्षणेन प्रत्यनीकवित्रासनमिति बहुतमा गुणा: । p. 196.

Śl. 50. मृगवन—see Málli.; also मृगप्रचुरं वनम्. ०क्षमवेष—such as putting on a short coat of green or ashy colour, &c.; लघुकृष्णकञ्चुकादि:. गुरुवस्त्रैर्धावनं न संभवति शुक्लवस्त्रावलोकनेन मृगा दूरत एव पलायन्ते । इ० Châr. Din. विपुल—large, muscular and well-developed. कण्ठनिषिक्त—The usual place of the bow is round the left shoulder; it was hung

on the neck that it may be the more readily used when the game had to be shot. अश्व—The horses belonging to the army. उद्धत—struck up; raised aloft. सवितान॰—The first sense given by Malli. is rather obscure; his second interpretation is preferable.

S'l. 51. वनमाला—a garland made of wild flowers interspersed with green leaves. Such a garland is sacred to Krishṇa, who on that account is called *Vanamálin*. तनुच्छदः-तनुः छाद्यते अनेन ; fr. छद् + अ (घः करणे). The आ of छाद् not preceded by two prepositions is shortened before the aff. घ; दन्तच्छद, प्रच्छदः, but समुपच्छादः Páṇ. VI. 4. 96. वल्गन—one of the five paces of a horse (a bounding gait) 'वल्गितं पुनः । अग्रकायसमुल्लासात्कुञ्चितास्यं नतत्रिकम् । *Námamálá*. विरुरुचे—flashed about as he dashed from place to place.

S'l. 52. तनुलता—तनु, because beautiful women have a slender frame of body. For a similar idea, comp. *supra* II. 12. भ्रमर॰—For a similar comparison *cf.* Vik. IV. 31, where a squatting black antelope is looked upon as the glance of the काननश्री. सुनयनं—shows that he was handsome and worth seeing. नयनन्दित॰—gives another reason why the sylvan deities were anxious to have a sight of the king. The *Vanadevatás* were in one sense the subjects of Daśaratha and naturally they longed to see their sovereign who had given delight to his subjects by his just rule.

Śl. 53. वागुरिक—fr. वागुरा + इक (ठक्) by Páṇ. IV. 4. 8. व्यपगत &c.—Before a king entered a garden, a forest, &c., care was taken to see that it was free from all kinds of danger, lest a spy, or a hostile person lurking therein, might endanger the king's life. तुरंगमभूमि—a comp. of the शाकपार्थिवादि class; see com.; firm ground on which a horse can gallop safely. उपाचित—rich in, abounding in.

Śl. 54. नभस्य—नभा अभ्रं तत्र साधुः नभस्यः (favourable to). त्रिदशायुधं—the rainbow, which is supposed to be the weapon of the thrice ten (gods) and especially of Indra. त्रिदशाः signifies the thirty-three gods collectively. तिस्रो दशा बाल्यकौमारयौवनानि जन्मसत्तावृद्धयो वा येषाम् । यद्वा त्रिर्दश परिमाणमेषाम् । Malli. on S'is'. I. 46. The Com. of Amara derives the word as तृतीया यौवनाख्या दशा येषां । त्रिशब्दस्य तृतीयार्थता त्रिभागवत् । which is taken to mean—'who are always in the third decade' *i. e.* 25 years old, on the authority of the Rámá.—श्रियं विन्दति सौमित्रे पञ्चविंशतिवर्षवत् । The usual number of gods, however, is 33 and not 30. Authorities are at variance as regards the components of the number thirty-three. According to Aitareya Bráhmaṇa II. Pañchiká 18, they are-त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च । Some substitute for the last two, the two

As'vins. See Muir's Sanskrit Texts, Vol. V. p. 9. रव—may also refer to the din of the chase (the clamour of beasts &c. and of the men See *Supra* IV. 72. Malli. refers it to the twanging of the bow. He probably means that the lions did not mind the noise of the men so much, but when they heard the twang of Daś.'s bow, which sounded like thunder, their anger was provoked. *Cf. infra* śl. 64. and अनुहुंकुरुते घनध्वनिं न हि गोमायुरुतानि केसरी ।

Śl. 55. Mark the poet's power of giving vivid pictures in this and in the following verses. For similar ideas, *cf.* S'ák. I. 7 and Vik. IV. 32. स्तनप्र॰—स्तने स्तनपानार्थं प्रणयो येषां ते तैः; earnestly longing. एण—a black antelope; अनूचो माणवो ज्ञेयः एणः कृष्णमृगः स्मृतः । रुरुर्गौरमुखः प्रोक्तः शम्बरः शोण उच्यते ॥ गर्वित—Such is the bearing of the antelope with his long horns leading a herd roaming in the woods. ॰कृष्णसार—According to Hem. the mention of कृ॰ shows the kind of the deer forming the herd.

S'l. 56. प्रार्थित--hard-pursued; attacked; *cf.* for this sense स (अश्वः) सिन्धोर्दक्षिणरोधसि चरन्यवनानामश्वानीकेन प्रार्थितः । Mál. V. p. 105. and *infra* XV. 5. तूणी—a quiver; also तूणा; तूण् 10 cl. (तूण्यते शरैः)+अ (घञ्). श्यामीचकार—refers to the proverbial blackness of the eyes of the deer; *cf.* II. 17. वातेरितो॰—वातेन ईरितानि agitated, shaken (*cf.* वातेरितपल्लवाङ्गुलिभिः S'ák. I). दल—petals.

S'l. 57. सहचरी—सह चरतीति. चर् preceded by सह takes ई (ङीप्) by Páṇ. IV. I. 15. against III. 2. 16, on which latter Bhaṭṭoji remarks 'कथं प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीमिति । पंचादिषु चरडिति पाठात् ।' व्यवधाय—having concealed or screened; from व्यवधा to place oneself in the middle. कामितया—*i. e.* as he knew what love was. कृष्टमपि—The force of अपि is that it was so difficult to withdraw the arrow. धन्वी--धन्व धनुरस्यास्तीति; fr. धन्वन्+इन्, the word being included under the व्रीह्यादि group.

S'l. 58. मुमुक्षु—About to shoot; *noun* in उ from the desid. base of मुच्. निबिड—निवृत्तं बिलमस्मात्. From नि, and बिल 'an interstice,' (ल being changed to ड); 'without space or intertices,' closely or firmly clenched. प्रौढप्रिया—प्रौढा a woman more than thirty years old, and therefore, no longer timid or bashful in the presence of her husband. विभ्रमचे॰—sportive movements. Kálidâsa goes one step further in the S'ák. and makes Dushyanta say न नमयितुमधिज्यमस्मि शक्तो धनुरिदमाहितसायकं मृगेषु । II. 3. मुष्टिः बिभिदे—and consequently the arrows held fast in it were not shot. *Cf.* अन्योन्यवक्त्रार्पितपल्लवाग्रग्रासं नृवीरस्य कुरङ्गयुग्मम् । प्रियानुनीतौ भृषमिष्टचाटुचेष्टस्य घाताभिरतिं निरासे ॥ Ján. I. 57.

S'l. 59. शिशिरपल्वल॰—*cf.* II. 17. मुस्ताप्ररोह॰—मुस्ता (called नागरमोथा in Maráthi) is a kind of fragrant grass (*cyperus Rotundos*) growing in swampy places and said to be much liked by boars; *cf.* S'âk. II. 6. अवयवानुकीर्ण—lined all along with the fragments dropping from their gaping mouths. *Cf.* कीर्णवर्त्मा S'âk. I. 7. कुल—a herd of animals of the same class. आयताभिः—implies their great number.

S'l. 60. वाहनात्—वाहनं is a general term for anything that carries, and may be an animal or a vehicle; वाहयतीति वाहनं fr. the cau. of वह् used in its primitive sense, and ल्युट् (अन) added कर्तरि (वहेः स्वार्थण्यन्तात्कर्तरि ल्युट् Bhâ. Dik). Some derive it as वहत्यनेन (ल्युट करणे) and account for the Vriddhi by referring to Pán. VIII. 4.8 (वाहनमाहितात्) where Pán. so uses it (निपातनात्). Here from the context it means 'a horse' in which sense the word has already been used in I. 48; *cf.* हरिवाहन. अवनतो॰—उत्तरं कायस्य उत्तरकायः; उत्तर takes precedence in the comp. by पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । Pâṇ. II. 2. 1; अवनत उत्तरकायो यस्य तम्. उद्धत॰—उद्धता standing erect सटा येषां ते. नात्मानं--mark that the word आत्मन् is used in the sing. even when referring to a noun in the plu.; *cf. infra* X. 60. विद्धं--the arrows pierced their bodies right through and penetrated into the trees against which they had leaned and thus pinned them to the spot. विविदुः--This indicates Das'aratha's dexterity as a marksman, the extreme sharpness of the arrow-blades, as well as the high mettle of the boars. See com. जघना॰--This is the way in which the boars sit when placing themselves in an attacking posture.

Sl'. 61. रभस--impetuosity, vehement desire for. पातयां प्रथममास--This is a grammatical anomaly according to Páṇ. and his followers. See. com.; for, according to Paṇ.'s rules, no word, not even a preposition, is allowed to come between the base in आम् and the forms आस, चकार &c. which are treated as terminations. Nor can the order be reversed, as this is forbidden by the word अनु in 'कृञ्चानु प्रयुज्यते लिटि' III. 1. 40. Such instances of poetical license, however, are many; *cf. infra*, 'प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार' XIII. 36; 'संयोजयां विधिवदास' XVI. 86; 'उक्षां प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्' Bhaṭṭi. III. 5. According to the Mugdhabodhakâra and the Sárasvatatîkáka'ras such forms are justifiable. It is useless to enter further into the subtle grammatical discussion here.

S'l. 62. प्राय:—Hem. gives as an optional sense, प्रकृष्ट : अय : शुभावहो विधिर्यस्य, and construes it with सः; but this is far-fetched

and does not suit the context. परिमोष--depriving of, *i. e.* cutting off of. क्षुरप्र—an arrow with a sharp semicircular head. शृङ्ग—note the double sense.—(1) the horn, wherein lay their strength; (2) great rise, the cause of their pride; *cf.* वीर्यशृङ्गमिव भग्नमात्मनः। *infra* XI. 72. दृप्तविनय०--This was a characteristic of the Raghu dynasty; *cf.* II. 8.

S'l. 63. फुल्लासना०—फुल्ल is the p. p. of फल् when not preceded by a preposition; with प्र, it is प्रफुल्त; the form प्रफुल्ल (see *supra* II. 29 and com.) is obtained by adding अ (अन्) to the root फुल्ल with प्र and is the p. p. of that root. अग्राश्च ते विटपाश्च अग्रविटपाः a Karm. comp., there being a सामान्याधिकरण्य between a part and the whole of which it is a part; see Malli. on अग्रहस्त०, Kum. V. 63. वायुरुग्णान्—torn off by the wind. ०नुन्नान्--'carried on' would perhaps be a better reading. For रुग्णान्, however, *cf.* Mar. Bhâr. A'di. Adh. XIX. 1170, ततोऽसुराश्चक्रभिन्ना वमन्तो रुधिरं बहु। असिशक्तिगदारुग्णा निपेतुर्धरणीतले ॥ The force of the simile is that the spotted tigers rushing onward appeared like the branches of the *a'sana* tree, full of reddish yellow blossoms, broken and blown off by the wind. तूणीचकार—Another instance of the King's unique marksmanship. He discharged the arrows with as much force as was necessary to make them enter their bodies and remain there without piercing trough them.

S'l. 64. निर्घात--The sound produced by the clash of contending winds (see foot-note); or a thunderstroke. For, a really brave huntsman would not kill an animal unawares while lying in its lair, but would awaken it and kill it when facing him. अभ्यसूयापरः--अभ्यसूया परं यस्य; for अभ्यसूया *cf. supra* VI. 74, VII. 2, and Kum. III. 4. ०उदग्र—conspicuous or prominent by; see II. 53; *cf.* विक्रमोदग्र XV. 27. मृगेषु—मृगाणां *v. l.*; see Mallinâtha's remark.

S'l. 65. कुटिलनखाग्र--It is a supposition that elephants of a superior species have pearls in their temples; *cf.* foot-note and Kum. I. 6 quoted therein. The following are the sources of pearls mentioned--(1) elephants of superior species, (2) rain-water, (3) the wild boar, (4) conch-shells, (5) fishes; (a species of them that contain pear-like round globules of a stony nature in their heads) (6) certain kinds of the hooded snake, (7) the pearl-oysters, and (8) the bamboos. रणकृत०—कृतं कर्म यैस्ते कृतकर्माणः रणेषु कृत० रणकृतकर्माणः। सुप्सुपेति समासः; who had obliged him by fighting on the battle-field. आनृण्यं etc.–This he did by rendering them counter service by killing their inveterate foes.

S'l. 66. चमरान्—The chamara, although mentioned in Ak. as a kind of deer, is the wild ox, Yak of Tibet, (*Bos. Grunniens*) resembling a bison in form and having a tail with a bushy tuft of hair at its extremity. भल्ल—An arrow having a crescent-shaped point; see VI. 63. सितबाल°--(1) सितबाला एव व्यजनं ; (2) सितबालानां व्यजनं तैः। The white *Chámara* formed of the bushy tail of the *Chamara* deer, and used as a fan or to whisk off flies, is reckoned as an emblem of royalty. See III. 16; *cf.* Vik. IV. 4.

S'l. 67. कलापं—कलाप is the peacock's plumage or tail; *cf.* तं मे जातकलापं प्रेषय मणिकण्ठकं शिखिनम्। Vik. V. 13; hence its name कलापिन्. बाणलक्ष्यी°--बाणस्य लक्ष्यं बाणलक्ष्यं; न बाणलक्ष्यं अबाण° तं बाणलक्ष्यं संपद्यमानं चकार. गतमनस्क:—reminded of. चित्रमाल्य°--मल्यते what is borne इति माल्यं; fr. मल्+य (ण्यत्) or मालैव माल्यं य (ष्यञ्) being added to माला स्वार्थे by the Vârtika on Páṇ. V. 1. 124; चित्रं माल्यं चित्रमाल्यं तेन. केशपाश—पाश, पक्ष and हस्त when coming after केश signify 'a collection or mass of'. पाश as an affix has two other meanings:—added to कर्ण it means 'beautiful;' and to words like छत्र, भिषक् &c., 'bad'; as कर्णपाश: Uttar. VI. 27; भिषक्पाश: a bad physician, &c. 'पाशस्तु मृगपश्वादिबन्धने। कर्णान्ते शोभनार्थः स्यात्कचान्ते निकरार्थकः। छत्राद्यन्ते च निन्दार्थः' *Haima* Kos'a. *Cf.* रतिविगलितबन्धे केशपाशे सुकेश्याः सति कुसुमसनाथे किं करोत्येष बर्हि॥ Vik. IV. 10: see Naish. VII. 22.

S'l. 68. कर्कशविहार-कर्कश: hard, excessive had without attention to bodily ease); विहार: sport, exercise (requiring a great deal of roaming; mark the root-sense—विहारस्तु परिक्रमः Amar.) कर्कश—this is necessary; ordinary exercise would not have brought on perspiration. °जालक—so in the S'âk., वद्धं कर्णशिरीषरोधि वदने घर्माम्भसां जालकम्। 1. 27. आचचाम—*cf. infra.* आचामति स्वेदलवान्मुखे ते। XIII. 20. सतुषार°-तुषारा: (cool.) च ते शीकरा: (spray of water) च तुषारशीकरास्तैः सहितः. For तुषार *cf.* अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा। Nai. III. 93. This implies that the breeze was cool, a river being near by; भिन्नपल्लव°—suggests that it was gentle and fragrant.

S'l. 69. आत्मन:—Properly this should have been included in the comp.; so this is a case of सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः °धुरं—equivalent to °राज्यधुरं, the responsible task of Government. See *supra* s'l. 49. अनुबन्धसेवा—constant practice or enjoyment. मृगया—see com.; irregularly formed from मृग+या by Várt. on Páṇ. III. 3. 101. कामिनी—भूयान् कामः अस्याः। This according to Châr. refers to स्वाधीनपतिका.

S'l. 70. ज्वलितमहौषधि०—mighty herbs burning with light; *cf.* भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः । Kum. I. 10. त्रियामा—त्रयो यामा यस्याः। आद्यन्तयोरर्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात्—com. of Amara; see *supra* VII. 24.

S'l. 71. ०कर्णताल—ताल is the striking of the hands to mark the regular musical intervals; hence, here, the sound produced by the flat lobes of the ears of the elephants beaten at regular times on the large cavities of their ears. Mallinâtha's rendering does not seem to be happy, unless we understand by his कर्णाः the cavities and the lobes striking together and thus resembling cymbals. पटुपटह०—There is nothing exaggerated in the simile. The sound produced by the flappings of the ears may appear like that of a sharp-sounding drum in the stillness of night. बन्दिन०—such as those sung by the minstrels at the close of Canto V. *Cf.* notes on I. 95.

S'l. 72. विपिने--gives the reason why he was अलक्ष्यमाण. तपस्विगाढां—shows that the river was holy where Das'aratha ought not to have committed slaughter. At least he ought to have taken greater care when shooting the arrow, as the river was frequented by ascetics. तुरंगमेण—Here the horse is treated like a conveyance and so the Inst. is used; or supply ऊढः after तुरं०. In the Jánakîharaṇa the king is described as having gone on foot in pursuit of a deer; धनुःसहायोऽश्मवति प्रदेशे विहाय वाहं सहसा नृवीरः । चचार पद्भ्यां गहने तरूणामसौ वने तत्पददत्तदृष्टिः ॥ I. 73.

S'l. 73. निनद--indistinct sound, fr. निनद्+अप् (अ); by affixing घञ् (अ) we get ०नाद. तत्र—at the sound, that it should hit its source. Das'. was शब्दवेधी. बृंहितं--'बृंहितं करिगर्जितम्' Amara.

S'l. 74. पङ्क्ति—ten; पञ्चकद्वयं (Pâṇ. V. I. 59). प्रतिषिद्धं-विलङ्घ्य—see com. and *supra* V. 50. अपथे—Here अ has the sense of अप्राशस्त्य, a bad or wrong path; *cf.* न कश्चिद्वर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते । S'ak. V. 10; कारितस्त्वमपथे पदं यया । Kir. XIII. 45, and 64 (आपदेत्युभयलोक &c. quoted in the foot-note). रजोनिमीलित—(The eye of knowledge) being obscured by Rajas (leading to passion); *cf.* रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् । Bg. XIV. 7.

S'l. 75. प्रोतं—P. p. p. of वे 1st conj. with प्र to pierce, to sew. मुनिपुत्र—This was S'râvaṇa. The names of his parents are not given in the Râmâ.; see Ayod. K. Canto 66. क्षितिपः अपि—The force of the epithet क्षितिप and of अपि is, that though able to protect the world, he could not save himself from the ताप.

Śl. 76. प्रथितान्वयेन—This explains why he suddenly dismounted and went forth to see who his victim was. He belonged to a race that ever scrupulously shrank from committing sin (*cf.* आजन्मशुद्धानां I. 5), and was known for relieving the distress of sufferers. अवतीर्य तुरगात्—*cf.* अवतीर्य ततस्तुरङ्गपृष्ठाच्छनकैर्गां व्यचरच्छुचा परीतः। Bud. Ch. V. 7. द्विजेतर°—द्विजादितरः द्विजेतरः; now see com. Son of an ascetic (but) not belonging to the class of the twice-born *i. e.* Brâhmaṇa, (Kshatriya or Vais'ya.). He was what is technically called *Karaṇa i. e.* of mixed parentage, his father being a Vais'ya and his mother of the Śûdra class. See com. अक्षरपदैः—a comp. of the शाकपार्थिवादि class; see com.; words which could be uttered syllable by syllable only, on account of the pain felt by him.

Śl. 77. अनुद्धृत°—According to the Râmâ., the arrow-head was extracted on the river-side when the young ascetic expired. See Râm. Ayodhyâ. 67. 52. ताभ्यां &c.—These two lines have puzzled many commentators. Châr. says तथागतं वेतसवनाच्छन्नं तमेकपुत्रमुपेत्योद्दिश्य &c. Vall. says ताभ्यां तथागतं मरणावस्थाप्राप्तं तमेकपुत्रमुपेत्य ज्ञापयित्वा &c., and Din. has तथागतं वेतसवनाच्छन्नं तमेकपुत्रमित्युद्दिश्य &c.; उपेत्य in the sense of उद्दिश्य would no doubt improve the sense; but it is difficult to understand how उपेत्य can mean उद्दिश्य 'with regard to' or अवगमय्य 'having informed'. Mallinâtha's interpretation too is not satisfactory. The line admits of a simple construction thus—तौ उपेत्य ताभ्यां तथागतं (शल्यप्रोतं) तमेकपुत्रं अज्ञानतः स्वचरितं च नृपतिः शशंस । उपेत्य--उपेक्ष्य *V. l.* makes no sense; for it will simply mean 'disregarding or neglecting the son who was in that condition,' which is against the king's conduct.

Śl. 78. परासुः—परागता असवोऽस्य. नयनवारिभिः &c.--As water is necessary to consecrate a gift, so it is to give effect to a curse or imprecation; being taken in the hand it is then let down as soon as the last word of the imprecation is uttered. Mr. Pandit quotes इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो वयस्यानृषिबालकान् । कौशिक्याप उपस्पृश्य वाग्वज्रं विससर्ज ह । Bhâg. P. I. 18. 36, and again सोऽप्यपोऽञ्जलिनादाय गृरुं शप्तुं समुद्यतः । Ibid. IX. 9. 23.

Śl. 79. आक्रान्तपूर्व—a compound of the राजदन्तादि class. See notes on I. 35. प्रथमापराद्धः—प्रथममपराद्धः, the first to offend. See com. and VIII. 48.

Śl. 80. अदृष्ट°—न दृष्टा अदृष्टा, तनयस्याननं तनयाननं तदेव पद्मं तन° तस्य शोभा °शोभा; now see com. सानुग्रहः—For it contained in itself a blessing as it could not have been fulfilled unless Das'a. got a son

or sons. Malli. refers to the वृद्धकुमारीवरन्याय or 'the maxim of the old virgin' which is used when along with one thing other objects are also accomplished. The Mah. Bhâsh. states that an old virgin when asked by Indra to choose a boon said—'पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदनं काञ्चनपात्र्यां भुञ्जीरन्' । and remarks न च तावदस्याः पतिर्भवति कुतः पुत्राः । कुतो गावः कुतो धान्यं। तत्रानया एकेन वाक्येन पतिः पुत्राः गावः धान्यमिति सर्वं संगृहीतं भवति। See Bhâshya on Pâṇ. VIII. 2. 3. कृष्टां दहन्नपि &c.—The commentators remark शालिक्षेत्रभूमौ हि दाहं विना किंचिन्नोत्पद्यते इति कौंकणेषु प्रसिद्धिः।

S'l. 81. इत्थंगते—Now that you have been made sonless. वध्यः—For death must be legally punished by death. एधान् हुताशनवतः &c.—*i. e.* he begged that a funeral pile should be prepared for him and fire set to it so that he and his wife might immolate themselves on it along with the body of their son.

S'l. 82. धृति—patience or ease of mind, hence, fortitude, energy. और्वं ज्वलनं—also called Vâḍavâgni. Aurva was a sage, the grandson of Bhṛigu and son of Chyavana by his wife A'rushi. When the sons of Kṛitavîrya persecuted and slew the children of Bhṛigu to recover the wealth which their father had lavished upon them, they killed even the chidren in the womb. One of the women of the family in order to preserve her embryo secreted it in her thigh (úru), whence the child on his birth was called 'Aurva'. Beholding him the sons of Kṛitavîrya were struck with blindness and his wrath gave rise to a flame which threatened to consume the whole world; but at the desire of his Pitṛis, the Bhârgavas, he cast it into the ocean where it remained with the face of a horse. See our note on और्व S'âk. p. 67. Aurva was afterwards a religious preceptor to Sagara of Ayodhyâ, and bestowed upon him the A'gneyâstra or the fiery weapon with which he conquered the tribes of barbarians who had invaded his patrimonial possessions. See Wilson's Vishṇu Purâṇa Vol. III. p. 80. The Harivaṃs'a gives a different version. The sage U'rva was urged by his friends to beget children. He consented but foretold that his progeny would consume the universe. Then he created from his thigh a devouring fire which cried out with a loud voice—'I am hungry, let me consume the world.' The world was soon in flames when Brahmá interfered and assigned to the fire the ocean as a suitable abode.

CANTO X.

S'l. 1. पाकशासन०—Lit. 'the chastiser or killer of Pâka,' Indra. The epithet originally meant 'the teacher or discipliner of the ignorant or illiterate (पाकान्बालान् शास्तीति),' Indra being the god of infinite wisdom. The term *Páka* being misunderstood in later times came to signify a demon whom Indra was made to kill; *cf. Namuchisúdana, Balanishúdana* &c.; ०तेजसः—majestic or lustrous like Indra; or 'mighty or powerful like Indra.' Taken in either sense the epithet has no propriety here. It is merely used for the alliteration it gives with 'शास०' in शासतः; the same may be said of ऊन in the following line. अनूनर्द्धेः--is appropriate here as it serves to make the contrast expressed by च in the next s'l. more marked. शरदां--शीर्यन्त्यस्यां पाकेनौषधयः इति शरत् properly the name of a season, but also used in the sense of 'a year'; *cf.* the similar use of वर्ष which originally meant 'the rains or the rainy season.' Words like शरद्, समा &c, are mostly used in the plural.

S'l. 2. न च—And yet *i. e.* though he lived for so many years and enjoyed prosperity of every other kind. पूर्वेषां--predecessors, ancestors; the word has already occurred in this sense; see I. 67, V. 14. ऋणनिर्मोक्ष &c.—see note on I. 71 and VIII. 30. ज्योतिः—A son is called a *light* because he dispels the *darkness* of sorrow. *Cf.* शश्वत्पुत्रेण पितरोऽत्यायन् बहुलं तमः । सखा ह जाया कृपणं ह दुहिता ज्योतिर्ह पुत्रः परमे व्योमन् ॥ Aita. Brâh. Pañch. 7, Khaṇ. 13. शोकतमोपह—see Malli.; he means—just as we add aff. खच् (अ) to कृ after अभय although Páṇ. apparently sanctions it after कृ preceded by मेघ, ऋति and भय only, (मेघर्तिभयेषु कृञः III. 2. 43) by stretching the rule to compound words having भय &c. for the last member, so here we may extend the rule 'ड is affixed to हन् with अप after क्लेश and तमस्' to words ending in तमस् &c., and explain such cases as the present.

S'l. 3. प्रत्यय—'A cause.' अपेक्षा expectation. *i. e.* the employment of Mark the sense and *cf.* for a similar use अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं त्वां Kum. III. 18. प्राङ्मन्थात्–This refers to the churning of the milky ocean by the gods and demons for the jewels lying at its bottom. See Bhâg. P. Sk. VIII., Chap. 7, 8; Mah. Bhár. A'di. XVII.; Rámá. Bál. K. XXV. The fourteen gems churned out are given in the following memorable verse—लक्ष्मीः कौस्तुभपारिजातकसुरा धन्वन्तरिश्चन्द्रमा गावः कामदुघाः सुरेश्वरगजो (ऐरावतः) रम्भादिदेवाङ्गनाः । अश्वः सप्तमुखो विषं हरिधनुः शङ्खोऽमृतं चाम्बुधे रत्नानीह चतुर्दश प्रतिदिनं कुर्युः सदा मङ्गलम् ॥ अर्णवः—The

comparison to the sea suggests gravity and magnanimity on the part of the king. अनभिव्यक्त—implies that the capacity for production was always present. रत्नोत्पत्ति--अनेन भाविपुत्राणां बाहुल्यं, देवोपकारित्वमलौकिकत्वं च ध्वनितम् ।

Sl. 4. ऋष्यशृङ्ग—ऋष्यस्य (a kind of deer) शृङ्गमिव शृङ्गं यस्य son of Vibhándaka, a descendant of Kasyapa. According to a myth he was born of a doe with a small horn on his forehead, whence his name. He was brought up in the forest by his father, and had no idea of a human creature other than his father. There was a great drought in the country of Anga, and its king, Lomapâda, was advised by his Bráhmaṇas to send for the sage ऋष्य० who would be the means of obtaining rain. The king accordingly brought him to his capital through the instrumentality of fair damsels. As soon as the sage entered Lomapáda's country rain fell in plenty. He married S'ántá, Daśaratha's daughter, who was adopted by Lomapâda. He undertook to perform for Das'aratha the sacrifice which brought about the birth of Ráma and others. ०आदयः—*scil.* सुयज्ञं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपं । पुरोहितं वसिष्ठं च । Rámâ. Bál. K. Chap. 12. संतानकाङ्क्षिणः—may also be taken with ऋष्यशृङ्गादयः। पुत्रीयां—see Malli.;—इष्टि—'This consists simply of Purodás'a or rice-flour boiled in eight shreds of earthen vessels and given as an oblation to Agni, the Father (अग्निः पुत्री), with the *mantra*—यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवस्योनम् । अश्विनं स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रयिं न शते स्वस्ति ॥' Pandit. See also foot-note.

S'l. 5. पौलस्त्य—A patronymic of Rávaṇa. The sage Pulastya, one of the mind-born sons of Brahmâ, is said to have been the progenitor, not only of Rávaṇa, but of the whole race of *Rákshasas*. Rávaṇa was the son of Viśravas by his wife निकषा, the daughter of the demon *Sumálin*. See Mah. Bhár. Van. Chap. 275. उपप्लुताः—Harassed, oppressed. See notes on II. 48. निदाघ—नितरां दह्यतेऽत्र fr. दह्+घञ् (अ). छायावृक्षं &c.—Mark the appropriateness of the simile. The tree is their only resort.

Sl. 6. च—च—show the simultaneousness of two actions. See Malli. उदन्वन्तं—*scil.* the milky ocean, the abode of Vishṇu. In making the gods appeal directly to Vishṇu, the poet seems to to followed some other authority than the Râmáyaṇa of Válmîki, since the latter makes the gods represent their grievances to Brahmá. अव्याक्षेपः--absence of obstruction or hindrance (व्याक्षिप् meaning 'to destroy'); Malli. takes व्याक्षेप in the sense of separation; अव्याक्षेप 'the near presence of the person to be seen. This has passed into a maxim. *Cf.* Malli. on I. 82.

Śl. 7. Ślokas 7–14 form a Mahâkulaka or a group of more than five stanzas syntactically connected. भोगिभोगा०—भोग is the body of a serpent; fr. भुज् to bend or curve + घञ् (the body of a serpent being always full of coils); सोऽस्यास्तीति भोगी. Here Śesha, the thousand-hooded serpent-king, regarded as the emblem or personification of eternity, whence he is also called *Ananta* 'the infinite'. He is represented as forming the bed of Vishṇu, while sleeping during the intervals of creation, with his thousand hoods spread like a canopy over his head. उदर्चिस्०—here means 'with rays spreading forth'. ०मणि०—It is a belief common with poets that the *Cobra de capello* has a brilliant gem in its head. The greater the virulence of the venom of a snake, the more brilliant is its gem. Śesha being the king of the serpent-race has his gems the brightest of all.

Śl. 8. क्षौम--क्षुमाया (flax or raw silk) विकारः । ०मेखलं, ०करपल्लवे —These epithets are intended to show the tenderness of Vishṇu's feet. The *Mekhalá* or waist-band is generally made of silver, or gold, and where possible of gems. Lakshmî who is represented as the culminating point of the perfection of wife-hood was shampooing the feet of Vishṇu, as every Hindu wife considers it her duty to do even at the present day. She had put the skirts of her garment on the zone that she wore lest the feet of Vishṇu coming in contact with it should be hurt. With the same object she had spread her tender palms over her thigh on which His feet rested. Mr. Pandit charges the poet 'with inexcusable effeminateness, since he represents the God's feet, one of the hardest parts of the body, as more tender than that part of his wife's person on which the ornament (*Mekhalá*) was worn.' But Mr. Pandit seems to forget that the tenderness he refers to is what Lakshmî, like a loving, tender-hearted wife, supposes her husband's feet to possess. And even supposing the poet attributes it, we must bear in mind that here he is describing the god with the tenderness of a true devotee to whom his God's feet are but delicate like lotuses. Again, what reason is there to suppose that gods walk like men so that their soles should get hardened by friction? करपल्लव—The comparison of the hand with the fingers spread out to a sprout is common. It indicates tenderness of the hand.

S'l. 9 In this s'l. Vishṇu is compared to an autumnal day; and the epithets apply to both. ०पुण्डरीकाक्षं—(2) Lotuses form a prominent sign of the S'arad season; *cf. supra* IV. 14. बालातप०—(2)

According to Hem बालातप: means कन्याराशिस्थितः सूर्यःतस्य निभा (नितरां भा bright light) सैवांशुकं यस्य. प्रारम्भ—(1) Those who make 'the great effort'. *i. e.* to know the Eternal one; a *Yogin.*

S'l. 10. श्रीवत्स—Lit. the favourite of, or abode of, Lakshmî; hence probably originally an ornament worn on the breast; an auspicious mark, according to some a curl of hair, on the breast of Vishṇu. The Purâṇas account for it differently. According to the Mahâbhârata, S'antiparva, when S'iva destroyed the sacrifice of Daksha, the S'ula he had created for that purpose, went to the mountain Gandhamádana, where Nara and Nârâyaṇa were practising penance, and struck the breast of the latter. It was then sent back with a Hunkàra to S'iva, who in consequence came thither and a tumultous fight took place between S'iva and Nârâyana. The two deities, however, were reconciled after a while and Náráyaṇa said to S'iva: —अद्यप्रभृति श्रीवत्सः शूलाङ्को मे भवत्वयं । मम पाण्यंकितश्चापि श्रीकण्ठस्त्वं भविष्यसि ॥ The Bhág. relates a different story ; *cf.* Sk. X Uttar. Adh. 89. 1-12. विभ्रम—is used here simply शोभायां 'adjusting the graces of.' 'अथ विभ्रमः शोभायां संशये हावे' Haima Kosha. ०भ्रमार्थे दर्पणं Madhyam. comp. कौस्तुभ—see foot-note. The celebrated jewel obtained from the churned ocean and worn by Vishṇu on his bosom. कौस्तुभस्तु मणिर्दिव्य उत्पन्नो घृतसंभवः । मरीचिविकचः श्रीमान्नारायणउरोगतः ॥ Mah. Bhâr. Adiparva XVIII. 36. *Cf.* Sis. III. 9.

S'l. 11. विटपाकारैः—Because of their (arms) length and number *cf.* विटपानुकारिणौ बाहू । S'ak. आभरण—which correspond to the flowers of the Párijáta. पारिजात—पारः अस्यास्तीति पारी; see foot-note and notes on VI. 6; one of the five trees of Indra's garden and a Kalpa tree. It was produced at the churning of the ocean, being the ornament of heaven and the pride of S'achi, perfuming the world with its blossoms. See Bhág. P. VIII. 8.

Sl. 12. गण्डलेखानां-प्रशस्ता गण्डा गण्डलेखाः a Nityasamása; excellent *i. e.* broad cheeks. मदराग—मदजनितो रागः the flush caused by liquor. *Cf.* IV. 61. हेति—irreg. derived from हन् (हन्यते अनया) or हि + क्तिन्. चेतनावद्भिः—The arms of Vishṇu (see s'l. 60) are here represented as deities attending upon their lord. *cf* सुदर्शनादिभिः स्वास्त्रैर्मूर्तिमद्भिरुपासितां (तनुम्) । Bhag. P. VIII. 6. 7. उदीरित-see *supra* II. 9. The जंभक weapons given to Râma by Vis'vámitra are similarly spoken of as deities attending upon Ráma. *Cf.* Bâl. Râmâ. 27. Uttar. V. 13, 14. and Mah. I. 42-46. जयस्वन—such as जय विष्णो, जय जय जगत्पते &c; *cf.* जयशब्दः Vik. p. 53.

S'l. 13. कुलिशाग्रपलक्ष्मणा—Vinatá, the mother of Garudr, had come to be the slave of Kadru, his step mother. Garuda, wishing to purchase the freedom of his mother, undertook to bring down from heaven Amṛta, as desired by Kadru. While he was returning with the nectar after a hard fight with the gods he was struck by Indra with his Vajra which left a scar on his body. तं व्रजन्तं खगश्रेष्ठं वज्रेणेन्द्रोऽभ्यताडयत् । हरन्तममृतं रोषाद्गरुडं पक्षिणां वरम् । Mah. Bhâr. Adi. Adh. XXXIII. 18, 19. विर्नतिन &c.—Malli. alludes to the following story–"Mátali, the charioteer of Indra, had a daughter named Guṇakes'î (गुणकेशी) who was counted first among beautiful women. Failing, on inquiry, to find among gods and among men a husband suitable for his daughter, Mâtali went to the world of the Nágas (नागलोक), and considering a beautiful Nâga named Sumukha (सुमुख) to be a fit person for the hand of his daughter, he resolved to bestow her on him. Garuda (गरुड), who had devoured Sumukha's father, had also resolved to devour Sumukha within one month. Having heard all this, Mâtali carried his would-be son-in-law to Indra, the king of the gods, with the view of rescuing him from Garuda's clutches. Fearing lest he might incur the anger of Garuda by doing anything himself, Indra, with the permission of Vishṇu, conferred on Sumukha long life and immunity from danger. Having heard this, Garuda began in anger to rebuke Indra and Vishṇu, and repeatedly vaunted his own strength and might. With the view of crushing Garuda's pride, Vishṇu said:–"If you can bear the weight of this my arm, your self-glorification is just." Saying this, he placed his arm on Garuda's neck. Under the weight of that arm of Vishṇu, Garuḍa felt sorely oppressed, became restless and at last insensible. From that time Garuda humbled and crest-fallen, began to reside near Vishṇu in a submissive spirit." Tárá-kumára.' See. Mah. Bhâr. Mátalîyopâkhyâna.

S'l. 14. योगनिद्रा—The sleep of meditation of Vishṇu which is different from ordinary sleep to which mortal are subject and in which all consciousness is suspended and which is therefore a form of death. It is a sleep such as a *Yogin* sleeps, in which conciousness as well as memory is present, and in which the sleeper enjoys communion with absent things and persons belonging to different ages—in which, in fact, the ordinary conditions and limits of knowledges are outstripped. भृग्वादिन्—Bhṛgu-one of the *Prajápatis* and foremost among the primæval sages, called Brahmarshis, the mind-born sons of Brahmá. The Vish. P. mentions them as nine, *viz* Bhṛgu, Pulastya,

Pulaha, Kratu, Angiras; Marîchi, Daksha, Atri and Vasishṭha. These are according to the Purāṇas the original patriarchs of not only mankind, but also of other species of creatures. Bhṛgu is regarded as the founder of the race of the Bhárgavas in which was born Parashuráma. Vishṇu while in his sleep of meditation is hymned by the gods and sages; see foot-note. सौखशायनिक—*Cf.* सैात्स्नातिक VI. 61. Mark the alliteration in this and in the following verses.

S'l. 15. अथ—indicates आनन्तर्य (just after they saw Vishṇu). अवाङ्मनस°—Mark the comp.; see com. गाव इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन्निति गोचरः विषयः ।

S'l. 16. त्रिभ्रत्तृजे &c.—According to the Vedânta philosophy, *Nirguṇa* Brahma or the Supreme *Ens*, without form and wholly unbound and unaffected by any qualities, is the only really existing entity. When it wishes to create the phenomenal world it assumes the qualitiy of activity (Rajas) and becomes a male person as Brahmá or the Creator; next in the progress of still further self-evolution, it invests itself with the quality of goodness (or Satva) and becomes Vishṇu or the Preserver, and finally with the third quality of foulness (or Tamas) appears as S'iva or the Destroyer. Thus it is the one Saguṇa Brahman that assumes these three characters. *Cf.* Kum. II. 4, 6 and Introd. to Ka'da. 1st sl.; see also foot-notes.

S'l. 17. दिव्यं—दिवि भवं; aff. यत्. देशे देशे—the repetition shows 'variety'; in different places. अवस्था—Lit. abiding in; coming in contact with. अविक्रियः—not affected by change or modification. Brahman though associated with Satva &c. is itself unaffected by any conditions or circumstances. *cf.* the S'ruti 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः'; also अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितं । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ Kathop. I, 2, 21.

S'l. 18. अमेयः— मातुं योग्यः मेयः न मेयः अमेयः whose nature, extent, &c. cannot be exactly known. मितलोकः—मिताः लोका येन, as the whole creation is his. अनर्थी—नास्ति अर्थः यस्य one who has nothing to seek. *Cf.* Gîtâ IV. 14 quoted in the foot-note. जिष्णुः—जेतुं शीलमस्य one by nature able to conquer. The roots ग्लै, जि and स्था take the affix स्नु in this sense, by ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः । Pa'n. III. 2. 139. अव्यक्तः—Unperceived by the senses; *cf.* Bhag. VIII, 20. 21. व्यक्तकारणम्—व्यक्त is the manifested universe. In the passage quoted in the foot note, the meaning of अव्यक्त is slightly different; it means 'the Brahman ready to evolve the universe.' *cf.* व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि Kum. II. 11. As to Brahman being the

cause of the universe, *cf.* प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् &c. Ved-Su. I. 3. 23–27.; and the S'rutis—यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते &c.; आत्मन एवेदं सर्वम्;...स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः &c. The poet does not refer by अव्यक्त to the 'Prakṛti' of the Sāṅkhya Philosophy.

S'l. 19. अनासन्न—not within the reach of external senses. *cf.* पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्। Kathopanishad, Valli 4. (अकामं and yet) तपस्विनं—as Nárâyaṇa (practising penance in the बदरिकाश्रम); see com. on 25 below and *cf.* स्वयं विधाता तपसः फलानां केनापि कामेन तपश्चचार। Kum. I. 57. The contrast here intended refers to the notion that any object, however unobtainable, may be obtained by means of penance; *cf.* Manu यद्दुष्करं यद्दुरापं यद्दुर्गं यच्च दुर्गमं। तत्सर्वं तपसा प्राप्यं तपो हि दुरतिक्रमम्॥ दयालुं &c.—one is kind because one is frail, and therefore may fall a victim to misery at any time and so stand in need of commiseration at the hands of another. Such is not the case with God, and yet he is kind. दया is defined as यत्नादपि परक्लेशं हर्तुं या हृदि जायते। इच्छाभूमिः सुरश्रेष्ठ सा दया परिकीर्तिता॥ पुराणः—पुरा भवः or पुरापि नवः irregularly derived in both cases.

S'l. 20. अविज्ञात—not definitely known. सर्वयोनिः—*cf.* योनिश्च हि गीयते। Ved. Sū. I. 4. 27; and यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते Tait Up. III. 1. आत्मभूः—*cf.* तदात्मानं स्वयमकुरुत। Tait. Up. II. 7. अनीशः—*cf.* न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चेशिता &c., Sve. Upa. VI. 9. सर्वरूपभाक्—सर्वाणि रूपाणि भजतीति। *cf.* ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति। Bṛhr. I. 6. 2.

S'l. 21. सप्तसाम—For the seven Sâmans containing the praise of Vishṇu, see foot-note. सप्तार्णवजल०—*Scil.* on the mingled waters of the seven oceans at the end of *Kalpa*. For the seven oceans see foot-note and Bhāg. P. V. I. 33. There is no special propriety of this epithet, except that it brings in the word सप्त. सप्तार्चि०—For the seven tongues see foot-note and *cf.* Mund. Up. I. 2. 4. सप्तलोक—The seven regions which rise one above the other are:—(1) भूः the earth; (2) भुवर्लोक or the space between the earth and the sun, the regions of the Munis, Siddhas &c.; (3) स्वर् the heaven of Indra above the sun or between the sun and the polar star; (4) महः the region above the polar star, and the abode of Bhṛgu and other saints, who survive the destruction of the three worlds situated below. According to the *Kūrma* P. it is one *crore* of *Yojanas* in extent: ध्रुवादूर्ध्वं महर्लोकः कोटियोजनविस्तृतः। कल्पाधिकारिणस्तत्र संस्थिता द्विजपुङ्गवाः॥ (5) जनः which is described as

the abode of Brahmá's sons, Sanatkumára and others. According to some it is the residence of saints and demigods during the night of Brahmá. (6) तप: the abode of deified sages (Vairágins). And (7) सत्यलोक or ब्रह्मलोक the abode of Brahmâ, transgression to which world exempts, beings from further birth. The all pervading Brahman or the Universal Spirit here identified with Vishṇu is the holder of all these regions and hence he is described here as सप्त॰. एव—The one (केवल) and no other ; *cf.* यमाहुरेकपुरुषं Vik. I. 1.

S'l. 22. In this sl. the poet lays stress on the word चतुर्. चतुर्वर्ग॰—the four objects which humanity must attain called the पुरुषार्थs. See. com. The attainment of the first three leads to the search after the higher truth, *viz.* the knowledge of the nature of the individual soul and its relation to the supreme spirit; which in its turn leads to the attainment of Moksha. ज्ञानं—includes लौकिक as well as Vaidic *jnána,* or ज्ञान and विज्ञान of the Bg. VII. 2. कालावस्था &c.—Kalpa or the period of duration of the world is divided into one thousand shorter periods each consisting of the four *Yugas*, Kṛta, Tretá, Dvâpara and Kali. चतुर्वर्णमय:—*Cf.* Bg. IV. 13. quoted in the foot-note. चतुर्मुखात्—Here Vishṇu is spoken of as identical with Brahmá.

S'l. 23. अभ्यास॰—Constant practice; *cf.* यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरं । ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ Bg. VI. 26; also 35. and VIII. 8. quoted in the foot-note. हृदयाश्रयं—see foot-note; *cf.* further स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयम्। विमुक्तये—For liberation of the soul from the trammels of worldly existence.

S'l. 24. निरीहस्य—ईहा fr. ईह् चेष्टायां of the 1st class. This is the proper meaning of ईहा. But as an action is always preceded by 'will', it also means 'wish, desire.' The epithet may also mean रागद्वेषरहित as राग and द्वेष alone induce an action. This stanza is quoted in the Sáh.-Dar. as an instance of Virodhálaṅkâra, there being apparent Virodha between Guṇa (अजत्वादि) and क्रिया. The apparent antithesis is removed by referring the one epithet to Nirguṇa Brahma and the other to Saguṇa Brahma. जागरूक:—जागरणशील: ever wakeful.; fr. जागृ+ऊक by Pân. III. 2. 165. याथार्थ्य (यथार्थस्य भाव:) &c.-*cf.* the S'ṛtis-अन्यदेव तद्विदितादथोऽविदितादधि । येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् । यद्वाचानभ्युदितं &c.

S'l. 25. विषय:—see I. 8. It is also derived as विषिण्वन्ति पुरुषपशुं इन्द्रियाणि वा बध्नन्तीति विषया: । चरितुं &c.--Malli. remarks नरनारायणादिरूपेण. Nara and Nârâyaṇa are two sages of Vedic reputation-In later writings they are always mentioned together, being some-

times called देवौ or पूर्वदेवौ, sometimes merely as तापसौ, and at other. as ऋषिसत्तमौ, or the best of saints. They are regarded as Avatâras of Vishṇu and described as practising austerities in Badarikâśrama ; See our note on नरसख, Vik. p. 8 and *cf.* Kir. XII. 33; Mah. Bhâr. Van. Chap. 272. पर्याप्त--परित आप्त: fr. आप् to reach, to pervade (व्याप्तौ); competent or able in every way; *cf. supra* VI. 44. औदासीन्येन-औदासीन्य an abs. noun from उदासीन 'remaining aloof from. वर्तितुं—*cf.* असङ्गो ह्ययं पुरुष: । Bṛh. Up. IV. 3.15; and Bg. III. 22. The reason why God acts is given in Bg. III. 23, 24.

S'l. 26. बहुधा—In various ways, widely ; for some lay stress on *Karman*, some on Jñána, some on Bhakti, some on the knowledge of the 25 principles, &c. आगमै :—Systems of philosophy, such as Sâṃkhya, Yoga, Nyâya &c.; all of which aim at pointing out the way to eternal bliss or *Moksha*. For deriv. &c. see I. 15. आगम when taken with जाह्नवी means 'a course'. सिद्धि--The principal पुरुषार्थ *viz.* Moksha. See the various quotations in the foot-note.

S'l. 27. आवेशित--fixed upon (you) by means of contemplation. *cf.* यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ Kaṭh. *Cf.* Bg. XII. 8. गति:--may also mean 'final resort.' When one is absorbed in Brahman he is freed from the shackles of birth and re-birth. वीतरागाणां--For *vairágya* is the first qualification of one seeking *Moksha*. अभूय:०--An allusion to the theory of 'transmigration of the soul.' See Śve. Up. III. 8 quoted by Malli. (तमेव &c.); and Bg. IV. 9, 10.

S'l. 28. प्रत्यक्ष:--अक्षमिन्द्रियं प्रति गत: ; a *prâdi* Tat. Hem. remarks प्रत्यक्षशब्दे अक्षशब्दो रूढ्या नेत्रे वर्तते.. But here अक्ष may have the sense of 'an organ of sense' in general, as मह्यादि includes Vâyu, Ap, and others. आप्तवाक् &c.—Here Kâlidâsa seems to follow the Sâṃkhya system of philosophy which recognizes three *Pramáṇas* or means of obtaining correct knowledge of all existing things. These are (1) प्रत्यक्ष or दृष्ट, perception by the sense, (2) अनुमान, inference and (3) आप्तवाक् or आप्तवचन, credible assertion or trustworthy testimony (including Vedic revelation). This doctrine, the Sáṃkhyas assert, is supported by the Vedic passage आत्मा वा अरे द्रष्टव्य: श्रोतव्यो मन्तव्य:... । 'Soul is either to be perceived, to be learnt from authority or to be inferred from reasoning'; Bṛih. Up. साध्यं—To be proved, knowable ; whose real nature can be known by. The Vedânta recognizes अनुमान as a subordinate प्रमाण. The meaning is—It is impossible to know the real nature even of this world

which is visible, how much more would it be the case with you, its author, who are not *pratyaksha* but whose existence is to be proved by means of inference and Vedic testimony ? (Mallinátha).

Śl. 29. केवलं—Malli. seems to take this as an *adj.* in the sense of 'any one, without distinction and whatever his sins'. *cf.* यस्य चेतसि वर्तेथाः स तावत्कृतिनां वरः । Kum. VI. 17. वृत्ति–A course of action towards.

Śl. 30. उदधि—उदकानि धीयन्तेऽस्मिन् । उदधेरिव—&c. shows श्रेष्ठत्व and आनन्त्य ; तेजांसीव &c. their ऊर्जस्वित्व and आनन्त्य. विवस्वतः—see *supra* VII. 60. दूर—far removed from, beyond the ken of, the senses.

Śl. 31. अवाप्तव्यं—Which is to be obtained; *i. e.* for which an effort is to be made, just a Yogin gets reborn to get higher powers. हेतुः—object, motive ; *cf.* परित्राणाय साधूनां &c. Bg. IV. 8.

Ś'l. 32. उत्कीर्त्य—absol. of उत्कृत् 10 cl. ; having loudly sung or proclaimed. इयत्ता—इदं परिणामस्य इयान् तस्य भाव इयत्ता.

Ś'l. 33. अधोक्षज—For derivation see com. and foot-notes. It will be seen that almost all the names of the Hindu Godhead are not proper names but expressive of the different conceptions of the Deity. The name may also have reference to a story given in the Hv. which explains how Kṛishṇa came to be so called. And, as Kṛishṇa was afterwards identified with Vishṇu, all the names and epithets of the one came to be applied to the other. It lit. means 'who was (as it were) born (again) under the axle.' See foot-note. The Bhâg. P. relates the cart accident here referred to in a different way. See Sk. X. Pûrv. Adh. 7. न स्तुतिः—No false praise ; for there was no exaggeration ; on the contrary it fell far short of the mark (as indicated in the preceding stanza). परमेष्ठिन्—इन् added to स्था by Uṇ. IV. 10. The loc. case-ending is often retained before a कृत् aff. and the स् is changed to ष् by the Vârt. स्था॰ (see com).

Ś'l. 34. व्यञ्जित–p. p. of the Cau. of अञ्ज् with वि. प्रीतये आचख्युः—For that was the right time; *cf.* Kum. VII. 93 quoted in foot-note. ॰उद्वेल—उद्गता वेलां A Prâdi Samâsa; overflowing the boundary. नैर्ऋतः—निर्ऋतेः अलक्ष्म्याः अपत्यं नैर्ऋतः a demon.

Ś'l. 35. वेलासमा॰—वेलायाः समा॰ ; or as Malli. has it. For वेला see VII. 19. भगवान्—see foot-note and I. 71.

Ś'l. 36. कवेः—see foot-note; and Kum. II. 17 where Malli. says कवेः कवयितुः । Kavi, however, in Vedic Sanskrit means 'wise', and is an epithet applied to most of the gods, especially to Agni.

Cf. कवी नो मित्रावरुणा &c. Rig. I. 1. 2. 9; कविमग्निमुपस्तुहि I. 4. 12. 7; I. 4. 13. 2. &c. *Cf.* कविं पुराणमनुशासितारं &c. Bg. VIII. 9 and संख्यावान् पण्डितः कविः। Amara. वर्णस्थान--see foot-note. समीरिता—properly uttered. संस्कार--having the decorations made; the decorations of speech are, of course, its faultlessness (साधुत्व), perspicuity (स्पष्टता) &c. as Malli. says. संस्कार when used in connexion with speech usually means 'grammatical purity, refinement (व्याकरणजन्या शुद्धिः Malli. on Kum. I. 23); *cf. infra* XV. 76. चरितार्था बभूव एव—'Speech had certainly the object of her existence fulfilled' (Malli.); the एव, however, may also be taken, and perhapps better, with ०समीरिता 'Speech had her decorations made just as she was properly uttered &c'. चरितार्था—Because she was decked by the Supreme Deity himself. *Cf.* Kum. II. 17 which is nearly the same as this.

Śl. 37. बभौ &c.—By a somewhat bold flight of fancy the poet compares the intangible speech to a tangible object, the Ganges. निर्यातशेषा—This comp. must be dissolved as a Karma. If we take it as a Tat., the form will be निर्याताशेषा as it is difficult to get निर्याता restored to its masculine form. Cháritravardhana analyses the Comp. as निर्यातः शेषो यस्याः. This simplifies grammar but reverses the meaning; for then the epithet would not refer to Gangá उर्ध्वप्र०, but to Gangà अधःप्रवर्तिनी. निर्यातशेषा &c.--Gangá was produced at first from the body of Vishṇu when melted by the melody of Śiva's song. When Vishṇu and Gangá saw each other, they became enamoured of each other, which excited jealousy in Lakshmí. Gangá unable to find protection anywhere from Lakshmî's persecutions, hid herself into the foot of Vishṇu for safety. Thereupon all the gods addressed their united prayers to Vishṇu and Lakshmí to restore Gangâ. Then Vishṇu allowed her to flow from the great toe of his left foot. Thus Gangâ came to be spoken of as sprung from the foot of Vishṇu and called विष्णुपदी. See also Vish. P. quoted in the foot-note.

S'l. 38. अनुभाव—Greatness; dignity of person or majestic lustre; *cf.* I. 37. The words are very happily chosen. अनु० refers to the mind and so is the result of Sattva, while पराक्रम refers to the person and is more the result of Rajas (restlessness, activity). रक्षस् *neu.* is also appropriate as it corresponds to the *neu.* तमस्.

S'l. 39. तप्यमानं—"The tyranny of Rávaṇa over the worlds is thus described:—He was a breaker of all laws, and a ravisher of other men's wives. He defeated his elder brother Kubera, and

carried off his self-moving car Pushpaka. He discomfited the gods and demigods, devastated their gardens, and carried off their females as captives. He slaughtered the ascetics wherever found, and with them the religious rites became almost extinct. He stopped with his arms the sun and the moon in their course, and prevented their rising. Through fear of him, the sun did not give out his heat, the wind did not blow, the fire ceased to burn, and the ocean, crowned with rolling billows, became motionless. In short, the three worlds were threatened with destruction. 'उद्वेजयति लोकांस्त्रीनुच्छ्रितान् द्वेष्टि दुर्मतिः। ...नैनं सूर्यः प्रतपति पार्श्वे वाति न मारुतः। चलोर्मिमाली तं दृष्ट्वा समुद्रोऽपि न कम्पते॥ स हि देवान् सगन्धर्वान् सिद्धांश्च ऋषिसत्तमान्। राक्षसो रावणो मूर्खो वीर्योद्रिकेण बाधते॥ &c. (Rámá. Bál. K. Canto XV. and Âraṇ. XXXVI. &c. &c.)'' Tárá Kumára Kaviratna. अकामोपनत-which comes to be committed by him quite unintentionally or unconsciously (and which therefore causes constant and unbearable pain when the *sádhu* is made aware of it). विवृत—has the sense of the present tense; see com.

S'l. 40. एककार्यत्वात्—having one and the same object to attain. Vishṇu as the Supreme lord of the gods had a common interest in the destruction of Rávaṇa and the consequent freeing of the world from his molestation. See foot-notes.

S'l. 41. स्वासिधारा—Rávaṇa performed severe religious austerities in the forest of Gokarṇa for ten thousand years in the midst of five fires with legs upwards. He sacrificed in succession his nine heads, one at the expiration of each thousand years. When about to cut off his tenth head, Brahmá appeared before him and asked him to name the boon he would choose. The demon asked for immortality, but as that was impossible, he obtained from the God exemption from death at the hands of gods, genii, demons, and giants. In his pride, however, he scorned to ask security from man as being too contemplible, and thus remained vulnerable from this one quarter. The god also restored to Rávaṇa his nine heads and favoured him with the power to assume any form he liked. See Rámá. Uttara-Káṇḍa X. Malli., however, refers to Rávaṇa's cutting off of his heads to please S'iva, for which see *infra*, notes on XII. 89; see also S'is'. I. 50. कामं—sufficiently great, proper (Malli.); or of his own will.

S'l. 42. ०तिसर्गात्—Out of respect for the boon conferred, &c. अत्यारूढं—(1) Excessive rise or arrogance; (2) climbing to the highest point.

S'l. 43. दैवात्सर्गात्—Superhuman or heavenly beings. See foot-note. आस्था—regard, consideration. *Cf.* Rámá. न हि चिन्ता ममान्येषु प्राणिष्वमरपूजित । तृणभूता हि ते मन्ये प्राणिनो मानुषादयः ॥

S'l. 44. सोऽहं—That I, *i. e.* who know this (referring to what is said in śl.s 38–42); *cf.* I. 5. ०कमलोच्चयं—The heads are compared to lotuses as flowers are necessary for an offering of worship.

S'l. 45. यज्वभिः—see Malli. on I. 44. कल्पितं—prepared and offered. मायाविभिः—demons who were well versed in the art of magic. मायाविन् also means a cunning or deceitful man, for which see Kir. I. 30. अनालीढं—not tasted, (undefiled). Whenever the *Asuras* got the upper hand and became turbulent, they, aided by their power of assuming any form at will and flying into the sky, disturbed the sacrifices of the Brâhmaṇas and defiled and prevented the oblations thrown into the fire from reaching the gods. *Cf. infra* XI. 1, 25; and Kum. II. 46. Mr. Pandit says—The oblations thrown into the fire for the gods may be carried off by the *Asuras*, who always watch incognito to get an opportuniry of carrying them off. Means are prescribed whereby the oblations may be prevented from being seized and misappropriated by the Asuras, and whereby they may reach the gods. Thus:—जपहोमहरा ह्येते असुरा दिव्यरूपिणः । पवित्रकृतहस्तस्य विद्रवन्ति दिशो दश ॥ (Hárita Smriti, as quoted in the *Prayôgaratna*, Paribhâsháprakaraṇa). Also Mârkaṇḍeya Puráṇa (सावर्णिकमन्वंतर Adh. V. s'l. 1)—पुरा शुम्भनिशुम्भाभ्यामसुराभ्यां शचीपतेः । त्रैलोक्यं यज्ञभागाश्च हृता मदबलाश्रयात् ॥ Also further on Śumbha, the *Asura*, says: यज्ञभागानहं सर्वानुपाश्नामि पृथक्पृथक् ।

Śl. 46. वैमानिकाः-See VI. 1. पुण्यकृतः—Virtuous men who by the force of their religious merit are raised to the rank of gods, and who thus form a species of subordinate gods being included under the title *Vis'vedevas.* The term does not signify here gods in general as Mr. Pandit supposes. महतां पथि—simply means here 'in the sky.' पुष्पक—The celestial vehicle of Kubera, forcibly snatched from him by Râvaṇa. The very sight of it had become a terror especially to the Puṇyakrits, they being not familiar with the terrors arising from the demons.

S'l. 47. स्वर्गबन्दी—The damsels of heaven (not wives of the gods). See Kum. II. 61. वेणीबन्धान्—The hairs of chaste women who are separated from their husbands or lovers are neither combed nor decorated during the time of separation, but are tied up into a braid once for all. See foot-note. शापयन्त्रित &c.—Although Râvaṇa carried away the damsels of heaven and

imprisoned them he could not violate their chastity owing to a curse of Nalakûbara.

Nalakúbara was a son of Kubera, Râvaṇa's eldest brother. Once Râvaṇa, while leading an army against the gods, halted on the mountain Kailâsa. While there, he saw in the clear moon light of the night, Rambhâ, the chief of the beautiful *apsarases*, decked with heavenly ornaments, passing by that place. Inflamed with passion at the sight of the nymph, Râvaṇa entreated her to gratify his lust. The damsel told him that having performed her toilet she was going that night to meet Nalakúbara to whom she was bound to be faithful as a wife; he (Râvaṇa) was consequently related to her as her father-in-law and that he should disturb her no more. Without, however, paying the least attention to her words (Râvaṇa) forcibly despoiled her of her virtue. Trembling with rage and overcome with shame Rambhâ went and fell at Nalakûbara's feet and told him all that had happened. Nalakûbara was exceedingly angry on hearing this and pronounced upon the lord of Râkshasas the following curse—"Since he has forcibly and against your will committed violence upon you, he shall be from this day unable to gratify his lust upon any young lady who is unwilling to accept his suit; and if inflamed with lust he offers violence to a lady who is unmoved by a similar passion, his head will burst into seven (one hundred, according to the Mah. Bhâr.) fragments." Râmâ. Uttara-Kâṇḍa Adh. XXXI. See also Mah. Bhâr. quoted in the foot-note.

S'l. 48. रावण—See Malli.; विश्रवस् is irregularly changed to रवण and अण् added अपत्यार्थे by Pâṇ. IV. I. 112. Or रावयति शत्रून् fr. रु cau.+अन (ल्यु). He was so called because he had a very loud voice which frightened his enemies. *Cf.* Râmâ.—यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम्। तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना वीरो भविष्यसि ॥ अवग्रह—also अवग्राह in the sense of वर्षप्रतिबन्ध (Pâṇ. III. 3. 51.) cessation or absence of rain. The s'l. is an instance of a complete *Rúpaka* or metaphor. सस्यं—Corn-plants. कृष्णमेघः—Mark the pun on Krishna which is a name of Vishṇu. See note on अधोक्षज, s'l. 33.

S'l. 49. पुरुहूत—see IV. 3. *Cf.* Ṛig. I. 11. 63. 2, &c. वायु—वाति इति fr. वा+उ (ण्) with the augment य् (Pâṇ. VII. 3. 33). An appropriate simile. *Váyu* is the principal moving force and well corresponds to Vishṇu.

S'l. 50. अथ—Now, to turn to the king. विशां पत्युः—From this it is clear that Kâli. at least does not consider विशांपति as an *aluk* Comp.; it is also possible that the poet might have used the two words separately *metri causa*. काम्य—कामोऽस्त्यत्र; fr. काम+यप् by Vârt. on Pâṇ. V. 2. 120. सुहृदः &c.—At the conclusion of the

पुत्रेष्टि performed by Ṛishyas'ṛṅga there arose from the sacrificial fire a being of awful might and wondrous splendour; he was robed in red and adorned with celestial ornaments, bright like the sun and glorious like burning fire. He thus addressed the king—प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप। ...इदं तु नृपशार्दूल पायसं देवनिर्मितम्। प्रजाकरं गृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्धनम्। भार्याणामनुरूपाणामश्नीतेति प्रयच्छ वै। &c. *Cf.* उदियाय ततोऽस्य कश्चन श्रितचामीकरभाजनं चरुम्। परिगृह्य रुचा परिज्वलज्ज्वलतो रोहितवाजिनः पुमान्। Jân. IV. 3.

S'l. 51. पयश्चरुं—A comp. of the शाकपार्थिवादि class. पयःपक्वः चरुः पयश्चरुः; चर्यते भक्ष्यते इति चरुः fr. चर् (चर गतौ भक्षणे च) and उ Uṇâdi. See com. According to Kaiyaṭa चरु means the pot in which it is prepared; and then secondarily it means the food; (स्थालीवाची चरुशब्दः। तात्स्थ्यादोदने भाक्तः।)

S'l. 52. वृषा--वर्षतीति, the showerer. The original conception of Indra regards him as the god of rain, and then as the god of munificence (the showerer of gifts). *Cf.* Ṛig. वृषा यूथेव &c. I. 2. 7. 8. The Amrita, which was produced the last of all the jewels obtained from the churned ocean, was brought in a *Kamaṇḍalu* by a being of wondrous form, called Dhanvantari. "Both the Vish. P. and the Mah. Bhâr.", observes Mr. Pandit, "say that the *Ambrosia* was appropriated by the gods, but do not say that Indra received it for them. Wilson's V. P. pages 75,76. Mahabhârata, A'diparva Adh. XXXIV." Kâlidâsa probably follows some other authority in making Indra directly receive the Amrita, or refers to him merely as the head of the gods who churned the ocean for it.

S'l. 53. अनेन &c.—*cf.* the similar passage from Bhaṭṭi Kâvya quoted in the foot-note. प्रभवः--प्रभवत्यस्मादिति, fr. भू with प्र + अप (अ).

S'l. 54. पत्न्यौ:—According to the Râmâ. Daśaratha himself allotted portions of the heavenly food to each of his three wives. द्यावापृथिव्योः--also दिवस्पृथिव्योः. अहर्पतिः—also अहःपतिः, the sun. See Malli. प्रत्यग्रं--which grows brighter and brighter as the day advances. This shows that the queens also were to manifest more and more brilliant spendour as they advanced in pregnancy. The comparison with the sun implies great majesty on the part of the king.

S'l. 55. Mr. Pandit has the following note on this.—If Daśaratha had given the whole of the pudding (चरु) to Kausalyâ, Kaikeyî would have been insulted, since she was, though not his principal queen

like Kausalyâ, his favourite wife. In case the whole had been given to Kaikeyî, Kausalyâ would have been offended. If he had distributed it among all the three, both Kausalyâ and Kaikeyî would have been offended since Sumitrá was neither the senior queen, nor the king's favourite wife. But it was proper that she should receive a portion of the food; he therefore divided the whole between Kausalyâ and Kaikeyî and desired that they should each share their portions with Sumitrâ. For the apparent slight of Sumitrâ by her not being given any part of the food by Das'aratha, amends seem to be made by the above arrangement under which she got twice as much as either of the other two.

But this explanation of Mr. Pandit does not bear out Malliná-tha's remark एवं च सामान्यं &c. For there is neither उचितज्ञता nor कौशल on the part of the king, if he so openly showed such partia-ality to his two queens. We think the explanation is to be sought in the word पत्न्योः in the preceding s'loka, which is significant. A पत्नी is one who takes part with her husband in sacrificial rites (पत्युर्नो यज्ञसंयोगे Páṇ IV. 1. 33). Jayamaṅgala, while commenting on Bhaṭṭi. I. 13 remarks—कौसल्या कैकेयी च क्षत्रिये। सुमित्रा तु वर्णसंकरजा। ताभ्यां तु आवयोः परिचारिकेति पिण्डभागद्वयं दत्तं सुमित्रा प्राशितवती। The Commentator of the Rámá., too, alludes to the mixed parentage of Sumitrâ (being Vais'yá on her mother's side; see our notes on Bhaṭṭi. I. 13). She was thus unfit to take part in the sacrificia proceedings but could only act as a *paricháriká.* Das'aratha was, therefore, obliged to distribute the heavenly food between his two queens alone (that being उचित as none but those who take part in a sacrifice are entitled to portions of the sacrificial food). He, however, much wished that Sumitrâ, too, should get a portion of the food as she was also his प्रियतमा (see IX. 18); but he knew that inasmuch as Kausalyâ was the eldest and much esteemed queen, and Kaikeyî his favourite, they would act in a way worthy of themselves, and so did not give Sumitrâ a share himself (the poet does not follow the Râmâ. in this account of his) but left it to the discretion of his two पत्नीs. This brings out his कौशल. The words बहुज्ञस्य, चित्तज्ञे and पत्न्यौ in the next s'loka are thus intelligible.

S'l. 56. चरोरर्धार्धभागाभ्यां—According to Kálidása, Kausalyâ got one fourth of the *Charu,* Kaikeyî one fourth and Sumitrá one half. The same view is adopted by the Adhyâtma-Rámáyaṇa—कौसल्यायै स कैकेय्या अर्धमर्धं प्रयत्नतः। ततः सुमित्रा संप्राप्ता जगृधुः पौत्रिकं चरुम्। कौसल्या तु स्वभागार्धं ददौ तस्यै मुदान्विता। कैकेयी च स्वभागार्धं ददौ प्रीतिसमन्विता॥ The statement made here is, however, in conflict with the Ráṃá. as remarked by Mallinátha. According to the Rámáyaṇa

(the text noticed as a variant by the Com. which is however genuine), the king gave half of the *Charu* to Kausalyá, one fourth to Kaikeyî and the remaining fourth divided into two parts to Sumitrá. See our notes on Bhaṭṭi. I. 13. Malli. takes the first अर्धं (*neu.*) in the sense of exactly one half and the second अर्धं (*mas.*) in the sense of a portion (not exactly a half) and thereby makes Káli. agree with the Nṛisiṃha Puráṇa. Some hold (and also the current text of the Rámá.) that Kauslyâ got one half,, Sumitrâ three eighths and Kaikeyî one eighth of the *Charu*. "Whatever may be the universality' remarks Mr. Pandit, 'of the rule 'पुंस्यर्धो०." it is clear that the अर्ध of the portion of each of Kausalyâ and Kaikeyî that was given to Sumitrâ was not any portion not exactly a half (एकदेश) but a half. The poet means to assign to each quarter of the food the birth of a son, so that two sons shall be born to Sumitrâ and one to each of the other ladies.'

S'l. 57. ०रेखयोः—*i. e.* one on either side, attracting the female bee equally. The simile is intended simply to illustrate the equal love which Kausalyá and Kaikeyî bore to Sumitrâ and is so far good.

S'l. 58. प्रजाभूत्यै—*Cf.* नरपतिकुलभूत्यै *supra* II. 75. सौरीभिः—सौरी fr. सूर्य + fem. ई; the penultimate य् of सूर्य, तिष्य, अगस्त्य and मत्स्य is dropped before the affix ई; see com. and Pâṇ. VI. 4. 144, quoted therein. नाडीभिः—The rays of the sun are called Nâḍîs because they are supposed to suck up water as it were. This is a reference to the fact of the solar heat being the cause of evaporation and rain. अम्मयः—The water in the form of vapour held in suspension in the atmosphere is poetically called 'The Watery fœtus.' See *infra*, XIII. 4.

S'l. 59. आपन्नसत्त्वाः—*cf.* ससत्त्वां III. 9. आपाण्डुरत्विषः—as the result of pregnancy. See III. 2. संपद्—Luxuriant growth, hence by *Lakshaṇa*, stalks growing luxuriantly. *Cf* तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां Kum. V. 27.

S'l. 60. From Ślokas 60–63 are described the dreams of the of the queens indicative of the divine origin and consequent prowess of the future progeny. वामनैः—The inferior manifestations of Vishṇu, all adorned with the arms of the superior deity. The following line mentions the arms of Vishṇu, the names of which are Pâñchajanya, the conch (जलज), Nandaka, the sword, Kaumodaki, the mace, S'ârṅga or the horned bow, and Sudarśana or the discus.

S'l. 61. प्रभाजालं—The net of *i. e.* the lustre of the wings spread about like a net. सुपर्ण—(कनकमयत्वात्कनकवर्णत्वाद्वा) शोभने पर्णे (wings)

अस्य; lit. having excellent *i. e.* strong and beautiful (being of a golden hue) wings; name of Garuḍa. The Mah. Bhâr. thus accounts for the name:—गुरुं भारं समासाद्योड्डीन एष विहंगमः । गरुडस्तु खगश्रेष्ठस्तस्मात्पन्नगभोजनः ॥ A'di. Adh. XXX. 7.

Śl. 62. कौस्तुभन्यासं-न्यास (see com.) is what is left with another for being taken care of, and may be a thing or a person; *cf.* further XII. 18; प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा । Śák. IV. 21; न ह्यनात्मसदृशेषु राक्षसः कलत्रं न्यासीकरिष्यति । Mud. I. p. 30. The Kaustubha was left by Vishṇu with Lakshmî as a deposit, according to Hem. who remarks भूलोकं गच्छता विष्णुना श्रियो वक्षसि कौस्तुभः स्थापित इत्यागमः । See Malli.; also Dinakara quoted in the foot-note.

Śl. 63. The sages are described as bathing in the heavenly Ganges; *cf.* Kum. VI. 5; ततः सप्तर्षयो यस्यां प्राणायामपरायणाः । तिष्ठन्ति वीचिमालाभिः सिच्यमानजटा जले ॥ Vish. P. त्रिस्रोतस्—त्रीणि स्रोतांसि यस्याः सा त्रिस्रोताः the triple-coursed river, the Ganges, flowing from heaven to earth and thence descending to the nether world; here the stream in heaven (identified with the milky way) called Mandâkinî. The other two courses are Bhâgîrathî on earth and Bhogâvatî in Pâtála. सप्तभिः ब्रह्मर्षिभिः—ब्रह्म ऋषन्तीति ब्रह्मर्षयः; *cf.* ब्रह्मलोकप्रतिष्ठास्तु स्मृता ब्रह्मर्षयोऽमलाः । Vâyu P. The seven Ṛishis as mentioned in the S'atapatha Brâhmaṇa and elsewhere are:—कश्यपोत्रिर्भरद्वाजो विश्वामित्रोथ गोतमः । जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते ऋषयः स्मृताः ॥ The Mah. Bhâr. mentions these differently, as मरीचि, अत्रि, अङ्गिरस्, पुलस्त्य पुलह, क्रतु and वसिष्ठ; see notes on Kum. I. 16. In another list Daksha is substituted for Vasishṭha. The Vâyu P. mentions eight Brahmarshis, adding भृगु to the list, and the Vish. P. nine; (see s'l. 14). उपतस्थिरे—Pass. perf. of स्था with उप (to wait upon for adoration) which is Âtm.; *cf.* उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम् । Vârtika on Pâṇ. I. 3. 25.

S'l. 64. परार्ध्य—परस्मिन् अर्धे भवः परार्ध्यः chief, pre-eminent (supremely blessed). जगद्गुरु—Vishṇu. The king knew that the fœtuses in the wombs of the queens were portions of Vishṇu. He was led to this belief firstly by the fact that the *Putreshṭi* had Vishṇu for its presiding deity and secondly by the inference drawn from what the queens saw in their dreams.

S'l. 65. विभक्तात्मा-विभक्त आत्मा यस्य (not येन). विभुः—Also means all-pervading. अनेकधा—Although one, on account of the Upádhis he appeared to be limited to each.

S'l. 66. तमोपहं—*Tamas* in the case of the son means darkness in the form of the ignorance or misery of the world; *cf.* however,

s'l. 2. शोकतमोपहं and notes *ad loc.* तमस् may also refer to the darkness through which the soul of the sonless has to pass after death; *cf.* शश्वत्पुत्रेण पितरोऽत्यायन् बहुलं तमः। see *supra* notes on s'l. 2. अपुत्रस्य लोकाः न सन्तीत्येवंरूपम्। Chár. ज्योतिरिवौषधिः—see foot-note; *cf.* IX. 70; and महौषधिं नक्तमिवात्मभासः। Kum. I. 30.

S'l. 67. अभिरामेण—That wherein the mind feels delight (see com.), engaging by its very appearance. प्रथम—श्रेष्ठ, the greatest (blessing). Or प्रथम may mean 'first'; others were to follow such as the release of the world from the oppression of the demons; प्रथमोक्त्या पश्चाद्रावणादिवधान्मङ्गलान्तरमपि। Hemâ. नामधेयं—नाम एव नामधेयं. See I. 45.

S'l. 68. ०प्रदीप—Mark the force of प्र; a lamp giving intense or powerful light. In using the epithet the poet alludes to his own work, the chief hero of which is undoubtedly Râma. रक्षागृह—रक्षायुक्तं गृहं शाकपार्थिवादिः समासः; the lying-in-chamber; the chamber secured from goblins and other evil influences by means of magic herbs, amulets and other mystical objects placed or hung round, as preservatives. For a full description of it, see Kâd. pp. 119, 120.

प्रत्यादिष्टाः—lit. were ordered back (*i. e.* not to burn), surpassed in lustre; see notes on I. 61. For the idea *cf.* III. 15; and स हि स्वगात्रप्रभयोज्ज्वलन्त्या दीपप्रभां भास्करवन्मुमोष। Bud. Ch. I. 32.

S'l. 69. शातोदरी—शातं (p. p. of शो) lean, attenuated उदरं यस्याः सा. सैकतं—सिकताः सन्त्यस्मिन्, अण् (अ) being added to सिकता in the sense of possession; see com. on V. 8. अम्भोजबलिः—An offering of lotus flowers offered to deities (by the sages &c.); *cf. infra* XIV. 76. शरत्कृशा—The rivers that are swollen in the rainy season shrink back into their proper beds in autumn; *cf.* Mud. III. 7. 9; शरदि सरितः श्यानपुलिनाः Bh. Nit. The simile suggests tenderness and beauty in Râma, and purity and cleanliness in Kausalyâ. सैकतोपमया शय्याप्रच्छदस्य (bed-piece) धवलत्वं सौभाग्यं, अम्भोजबल्युपमया शिशोः सौकुमार्यं गङ्गोपमया देव्याः स्वच्छता पवित्रता च। Hemâ.

S'l. 70. कैकेयी—by affixing the patronymic affix अञ् by the rule जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् (Pâṇ. IV. 1. 164) ईय being substituted for the final य by Pâṇ. VII. 3. 2 quoted by Malli. and the *fem.* aff. ई added. We have also the other form केकयी (Bhaṭṭi. I. 15.). शीलवान्—प्रशस्तं शीलमस्यास्तीति. ०मलंचक्रे—इत्यसभ्यं remarks Hem. प्रश्रय इव &c.—प्रश्रय modest or polite behaviour. *Cf.* Uttar. VI. 23, and *Cf.* परां विनीतः समुपैति सेव्यतां महीपतीनां विनयो विभूषणं। प्रवृत्तदानो मृदुसञ्चराकरः करीव भद्रो विनयेन शोभते॥

S'l. 71. आराधिता—आगमिता *V. l.*; attained or acquired. आगमोऽस्या जात इति । भ्यरीत्या कृताभ्यासा । Sum. प्रबोध०—Malli. understands the two words in the sense of 'knowledge of the true nature of God and the cosmos,' and 'restraint over the senses.' *Cf.* ज्ञानस्योपशमः (श्रुतस्य विनयः &c.) Bh. Nît. The words may be understood in the ordinary sense of deep or thorough knowledge and modesty or humility also; *cf.* विद्या ददाति विनयं.

S'l. 72. *Cf.* with this the description of Raghu's birth (III. 14), and mark the difference between the effects of the births of the two. निर्दोषं &c.—The sky became clear, pleasant breezes began to blow, diseases ceased to trouble the people and so on; see com. अन्वगात्—*Cf.* दिवोवतीर्णा नगरीव दिव्या । Jân, I. 1. पुरुषोत्तम—see *supra* III. 49.

S'l. 73. तस्य—refers to Purushottama. चतुर्मूर्तेः—चतस्रो मूर्तयो यस्य तस्य. ०ईश्वराः—For the presiding deities of the quarters see note on लोकपाल II. 75. Here according to Malli. the four principal directions are meant, their deities being इन्द्र, वरुण, कुबेर and यम. "The Vish. P. gives, however, a different set, thus:—Sudhanvan, the son of the patriarch Virâja, the regent of the East; S'ankhapâda, the son of the patriarch Kardama, of the South; Ketumat, the son of Rajas, of the West; and Hiranya-roman, the son of the patriarch Parjanya, regent of the North. Wilson's V. P. Vol. I. Chap. XXII. p. 153." Pandit. विरजस्कैः—विगतं रजो येभ्यस्तैः. नभस्वद्भिः—नभः the sky (mid-space) अस्याश्रयत्वेनास्य इति नभस्वान्. उच्छ्वसिता :—The direction-ladies breathed a sigh of relief, as it were, in the form of the gentle and dustless breezes that blew at the time of the birth of the princes. Comp. the description of Párvatî's birth, प्रसन्नदिक् पांशुविविक्तवातं &c. Kum. I. 23.

S'l. 74. कृशानु &c.—The smoke and the misty halo round the sun are represented as the gloom caused by the injuries done by the demon. अपधूम०—अपगतो धूमोऽस्मात् तस्य भावः अपगतधूमत्वं तस्मात्. अपवि०—अपविद्धा शुग्ययोस्तौ. For they expected soon to be freed from the oppression of Rávaṇa.

S'l. 75. ०किरीटेभ्यः—The pl. shows that Râvaṇa wore a crown on each of his heads. मणिव्याजेन &c.—As soon as Râma was born ill omens occurred in Lankâ. Wreaths of pearls and gems fell down from Râvaṇa's crown, foreshadowing the destruction of the royal fortune of the Rákshasas.

S'l. 76. पुत्रजन्म &c.—पुत्रिणः—of him having excellent sons. *Cf.* III. 19; and गम्भीरशंखध्वनिमिश्रमुच्चैर्दिवि श्रुत्वा दुन्दुभयः प्रणेदुः । दिवौकसां व्योम्नि विमानसंघा विमुञ्चतां पुष्पचयान्प्रसस्रुः ॥ Kum. XI. 38.

S'l. 77. संतानकमयी--Here मय (ट्) is added in the sense of विकार 'the product of, made or consisting of'. संतानः or संतानकः (क added स्वार्थे) is one of the five trees of heaven whose flowers on account of their great fragrance seem to be much liked by the celestials; *cf.* Kum. VII. 3; S'is'. VI. 67. संतानकानि its flowers; तेषां विकारः. पेतुषी—*fem.* of the Perf. p. of पत्; 'fell.' सन्मङ्गलोपचाराणां &c.—The gods, by showering down on Ayodhyâ flowers of the heavenly tree, Saṃtána, commenced, as it were, the performance of the decorations, ceremonies &c. that usually appertain to such an auspicious and joyous occasion.

S'l. 78. कृतसंस्काराः—कृताः संस्काराः (such as जातकर्म, नामकरण &c.) येषां. The *Saṃskáras* usually mentioned are twelve in number (Manu. II. 27) of which three precede and the rest follow a child's birth. These are (1) गर्भाधान, (2) पुंसवन, performed in order to secure the birth of a male child (see III. 10), (3) सीमन्तो-न्नयन parting the hair of a pregnant woman, (4) जातकर्म (see III. 18), (5) नामकरण on the eleventh or twelfth day after the birth of a child, (6) निष्क्रामण taking out the child to see the sun when three months old, (7) अन्नप्राशन performed between the fifth and the eighth month, usually in the sixth month; (Manu. II. 34); (8) चूडाकरण (III. 28), (9) उपनयन, (10) केशान्त (see Malli. on गोदान III, 33 and our note *ad loc.*), (11) समा-वर्तन a rite performed on a student's return home after the completion of his course of holy studies, and (12) विवाह. For other particulars, see A's'v. Gṛih. Sú. Kaṇḍikâ XIII, and Gṛihya Páris'ishṭa I. 25. Of these the first six were probably performed by the time spoken of in the s'loka. आनन्देन अग्रजेन—Joy preceded their birth; because when the time of delivery approached, the king knew that sons would be born to him.

S'l. 79. विनयकर्मणा—By the act of educating or training them; *cf.* *supra* I. 24. सहजं—Hem. finds the fault of 'redundancy' in this as the idea is already expressed by स्वाभाविक, but says—यद्वा अर्थावृत्त्यलंकाराभिप्रायेण कविनोक्तं—As in Káv. Dar.—अर्थावृत्तिः पदावृत्ति-रुभयावृत्तिरित्यपि। दीपकस्थान एवेष्टमलंकारत्रयं यथा॥ विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः। उन्मीलन्ति च कुन्दानि दलन्ति ककुभानि च॥

S'l. 80. अनघं—Sinless, unblemished; *cf.* आजन्मशुद्धानां *supra* I. 5. वेवारण्य°—The beauties of all seasons are supposed to exist simultaneously (and in perfect harmony) in the celestial garden of Indra; *cf.* पर्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसंभारतत्पराः। उद्यानपालसामान्य-मृतवस्तमुपासते॥ Kum. II. 36.

Śl. 81. सौभ्रात्रं—see Malli. क is not added to भ्रातृ at the end of a Bah. when the sense is 'वन्दित' good or respectable; so सुभ्रातरः; but मूर्खो भ्राता यस्य स मूर्खभ्रातृकः। रामलक्ष्मणौ &c.—see foot-note. द्वंद्वं—द्वौ द्वाविति; irregularly derived, by Páṇ. VIII. 1. 15 quoted in the senses given therein; here the sense is अभिव्यक्ति; 'known in the world as.'

Śl. 83. प्रश्रयेण-which softened their तेजस्; see *supra* śl. 70 and *cf.* Kâmandaka—मृदुश्चेदवमन्येत तीक्ष्णादुद्विजते जनः। तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव प्रजानां स च संमतः॥ श्यामाभ्राः &c.—*cf.* दिवस इवाभ्रश्यामस्तपात्यये जीवलोकस्य। Śák. III. 10; नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपर्द्धिरम्यैः। Vik. IV. 3.

Śl. 84. धर्मार्थ &c.—shows that the king was in actual possession of the four *Purushárthas.*

Śl. 85. गुरुवत्सलाः—गुरौ वत्सलाः। see note on वत्सल *supra* V. 7. चतुरन्तेशं—Malli. quotes the sútra तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च Páṇ II. 1. 51, by which a comp. with a numeral is allowed when this comp. has an *uttarapada, i. e.* becomes the first member of another comp. Some analyse the comp. as चत्वारः अन्ताः यस्याः सा चतुरन्ता पृथिवी तस्या ईशम्। *cf.* चतुरन्तमहीसपत्नी Śâk. IV. 20. रत्नैरिव &c.—The ocean is supposed to produce jewels for the supreme king; *cf.* Kum. II. 37.

Śl. 86. भग्नदैत्या०—The elephant being the vehicle of Indra had to suffer strokes from the weapons of the demons, which, however, got blunt when struck against his tusks. नय—state-craft, polity. उपायैः—the expedients to be employed by a king for obtaining the desired object. These are usually mentioned as four in number, *viz.* साम or reconciliation, negotiation, दान or bribery, भेद or sowing seeds of dissension; and, these failing, दण्ड or punishment by the actual declaration of war. फलबन्ध—The bringing about of the final result or the ultimate object. फल does not seem here to be used in its technical sense, for which see notes on VIII. 21. The fig. is Mâlopamâ; there is also *anuprása.* The similes here and that in the preceding s'l. imply the largeness of the bodies of the princes, their uncommon physical power, their resoluteness of purpose &c.

APPENDICES.

I.

The Metres Used in the Poem (Cantos I.-X.)

1. Sanskrit verse is regulated by quantity, and not by accent, as in English. A पद्य or stanza consists of four पादs or quarters. A पाद is regulated by the number of syllables (अक्षरs) or of syllabic instants (मात्राs). When a वृत्त has all the पादs in one metre, it is called a समवृत्त, to which type most of the common metres conform; those are called अर्धसमवृत्तs wherein the first *páda* corresponds with the third, and the second with the fourth, called respectively the odd and the even *pádas*; while विषमवृत्तs are those of which all the *Pádas* are dissimilar.
2. The vowels अ, इ, उ, ऋ and ऌ are short and the rest long. The quantity of a syllable is determined by its vowel. A syllable with a short vowel is called लघु (light) and one with a long vowel is called गुरु (heavy).
3. But a लघु syllable becomes गुरु if it is followed by an *Anusvára*, or a *Visarga*, or a conjunct consonant, or when it occurs at the end of a *páda*.*
4. Three successive syllables form a गण ('foot'); marking a short syllable as ◡ and a long one as—, the different गणs, which are eight in number, may be exhibited as follows †: य ◡ — —; र — ◡ —; त — — ◡; भ — ◡ ◡; ज ◡ — ◡; स ◡ ◡ —; म — — —; and न ◡ ◡ ◡. A short syllable is sometimes indicated in the definition by the letter ल, and a long one by ग.

METRES.

अनुष्टुभ्—(also called श्लोक). Def. श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुःपादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥ There are many varieties of this metre, but the one defined is the commonest occurring. Each *páda* of it consists of 8 syllables of which the sixth is long and the fifth short, and the seventh in the 2nd and 4th *pâdas* is short and in the 1st and 3rd *pâdas* long. The rest of the syllables may be either short or long. *Examples* :—I. 1 — 94; IV. 1–86; X. 1–85.

[इन्द्रवज्रा—see *Upajâti* below.]

---

* सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत् । वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ॥

† आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति लाघवम् । भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥

उपजाति—Def. [स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ॥] अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥ [इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥]. An *Upajâti* is a mixture of one or more *pâdas* of इन्द्रवज्रा with one or more of उपेन्द्रवज्रा, so as to form one stanza. [इन्द्रवज्रा has 11 syllables in each quarter, the feet being त, त, ज, ग, ग; उपेन्द्रवज्रा also has 11 syllables, the feet being ज, त, ज, ग, ग]. A mixture of other metres also in this manner is called an *Upajáti*. The student should always scan and find out in each case whether a *pâda* is in *Indrav.* or *Upendra*. *Examples* :—II. 1—74; V. 1—62; VI. 1-84; VII. 1—69.

[उपेन्द्रवज्रा—See *Upajáti* above.]

[औपच्छन्दसिक—See Málabhárinî below.]

तोटक—Def. वद तोटकमब्धिसकारयुतम् । 12 syllables. Scheme—स, स, स, स. Ex.—VIII. 91.

द्रुतविलम्बित—Def. द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ । 12 syllables. Scheme—न, भ, भ, र. Ex.—IX. 1—54.

पुष्पिताग्रा—Def. अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ॥ Odd *pâdas*-12 syllables; scheme of *gaṇas*, न, न, र, य. Even pâdas—13 syllables; scheme, न, ज, ज, र, ग. This is an अर्धसम वृत्त. *Examples* :—V. 76; VI. 86; IX. 70, 71.

प्रहर्षिणी—Def. म्नाञ्जरगाः त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् । 13 syllables; scheme, म, न, ज, र, ग. The pause (यति) occurs after the third syllable. *Examples* :—I. 95; IV. 87, 88; VIII. 92; IX. 65.

मञ्जुभाषिणी—Def. सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी । 13 syllables. Scheme—स, ज, स, ज, ग. Ex.—IX. 69.

मत्तमयूर—Def. वेदै रन्ध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरम् । 13 syllables. Scheme—म, त, य, स, ग. The pause occurs after the 4th syllable. Ex.—IX. 75.

मन्दाक्रान्ता—Def. मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेत् । 17 syllables. Scheme—म, भ, न, त, त, ग, ग. The pauses occur at the fourth and the tenth syllables. This is the metre exclusively used by Kálidása in his Meghadûta. Ex.—VIII. 95.

मालभारिणी—(also callsd औपच्छन्दसिक, of which it forms a special variety) Def. विषमे ससजा गुरू समे चेत्सभरा येन तु मालभारिणीयम् । Odd *pâda*—11 syllables; scheme—स, स, ज, ग, ग. Even *pâda*—12 syllables; scheme—स, भ, र, य. This is an अर्धसम वृत्त. Ex.—IX. 66, 72,

मालिनी—Def. ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः । 15 syllables; scheme—न, न, म, य, य. The pause occurs after the eighth syllable. *Examples*:—II. 75; V. 74, 75; VI. 85; VII. 70, 71; IX. 67; X. 86.

रथोद्धता—Def. रान्नराविह रथोद्धता लगौ । 11 syllables; scheme—र, न, र, ल, ग. *Ex.*—IX. 68.

वंशस्थ—Def. जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ । 12 syllables; scheme—ज, त, ज, र. *Examples*:—III. 1-69.

वसन्ततिलका—Def. उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः । 14 syllables; scheme—त, भ, ज, ज, ग, ग. *Examples*:—V. 63-73; VIII. 93, 94; IX. 55-63, 76-82.

वियोगिनी—Def. विषमे ससजा गुरुः समे सभरालोऽथ गुरुर्वियोगिनी । Odd pádas—10 syllables; scheme—स, स, ज, ग. Even pâdas—11 syllables; scheme—स, भ, र, ल, ग. This is an अर्धसम वृत्त. *Ex.*—VIII. 1-90; IX. 74.

[वैतालीय—Malli.'s name for वियोगिनी.]

शालिनी—Def. मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः । 11 syllables; scheme—म, त, त, ग, ग. The pause occurs at the fourth syllable. *Ex.*—IX. 64.

[सुमङ्गली—Malli.'s name for मञ्जुभाषिणी.]

स्वागता—Def. स्वागता रनभगैर्गुरुणा च । 11 syllables; scheme—र, न, भ, ग, ग. *Ex.*—IX. 73.

हरिणी—Def. नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता । 17 syllables; scheme, न, स, म, र, स, ल, ग. The pauses occur after the sixth and the tenth syllables. *Example*—III. 70.

II.

(A) Questions from Cantos I.—V. set at the Bombay University Examinations.

(*N. B.* In this list the portions set for translation, and questions on metre, as well as all repeated questions, are omitted. The references in the brackets are to the Canto and the s'loka).

1866.

1. (*a*) Give two instances of each of the figures Upamá and Utprekshá (I. 3, 13 &c.) (*b*) Explain the allusions in the following:—सुरसरिदिव—(II. 75); स सेनां महतीं—(IV. 32).

2. Explain the following giving the context where necessary:—(1) न पादपोन्मूलन° (II. 34); (2) आत्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार (II. 41); (3) मत्वा भवन्तं प्रभुशब्दशेषम् (V. 22).

3. Explain and analyse the following compounds, referring them to their several classes:—विषादलुप्त°—(III. 40); आकुमार°—(IV. 20); शार्ङ्गजित°—(IV. 62); द्वित्राणि (V. 25).

4. Explain the following forms:—न्यषेधि (II. 4); निषेदुषीम् (II. 6); सुसुक्षन् (II. 42); अमृतायमानम् (II. 61); प्रतिशुश्रुवान् (III. 67); अभियास्यमानात् (V. 30).

5. (*a*) Give the substance of the conversation between Dilîpa and Kumbhodara (II. 34–59). (*b*) Trace Raghu's career of conquest, giving the names, ancient and modern if any, of the countries through which he passed, with their geographical positions. (*c*) What theory about the illumination of the moon do you find referred to in one of Kálidása's s'lokas in the Ragh. ? (III. 22)

1871.

1. Give as many meanings of the word तीर्थ (1. 85; V. 8, 15) as you know, arranging them in the order of their derivation. Write a note on पर्यायपीतस्य—(V. 16) giving an abstract of the story or myth referred to.

2. Explain the allusions in the following:—अतोऽयमश्वः &c.—(III. 50). What tense is निघाः ? What other roots are conjugated similarly in that sense ? In what cases is the augment omitted ? Do you know any part of Sanskrit literature where it is omitted very frequently ? Give all the senses of अलं in the order of their derivations with instances (II. 18; II. 34, 39).

3. Write a note on the conjugation of श्वस्. (See Sm. Gr. §§ 330).

1875.

1. Dissolve the compounds :—तदङ्गनिस्यन्दजलेन, अतीन्द्रियेषु (III. 40, 41).

2. Give the senses of सर्ग (II. 44; III. 27, 51); गृह्य (II. 33); त्रिपदी (IV. 48) ; अपरान्त (IV. 53, 58); वार्त (V. 13); दोषज्ञः (I. 93) ; अय (IV. 26); परभाग (V. 70). Explain समाङ्गानि (I. 60); निरीति (I. 63); प्राक्तन संस्कार (I. 20); त्रिविधं (V. 5).

3. Write grammatical notes on:—गुरुषायुष (I. 63); इक्षुच्छायनिषादिन्यः (IV. 20).

4. Quote verses (*a*) refering to the influence of the moon on the sea (III. 17; V. 61); and (*b*) of similar import to तमस्तपति घर्मांशौ &c. (V. 13); (*c*) 'merit asserts itself everywhere' (III. 62; I. 9).

1882.

1. Name and dissolve the compounds :—गोत्रभिद्, नवाम्बुदानीक &c. (III. 53); त्रिपदीछेदिनाम् (IV. 48); निद्रावशेन (V. 67).

2. (*a*) Give the precise meaning of अर्घ्य (I. 59; IV. 6); प्रत्युद्गता (II. 20); आरम्भ (I. 15; II. 31); घटोध्नी (II. 49); राजन्य (III. 48; IV. 87); वार्षिक (IV. 16). (*b*) What etymology does Kâli. give of रघु (III. 21); क्षत्र (II. 53); राजन् (IV. 12). (*c*) Write short notes on दाक्षिण्यरूढ (I. 31); आचारपूत (II. 13); अभ्रित (III. 12); उच्चर्गैः ग्रहैः (III. 13); पक्षच्छेदोद्यतं शक्रम् (IV. 40).

3. State briefly in Sanskrit (in your own words as far as possible) what according to Kâli. constitutes the ideal of a good king (I. 13–30).

4. Quote sentences illustrating the use of च–च (III. 40); किमुत (II. 62); किल (II. 27 &c.); शी with अधि (V. 28); स्थाने (V. 16).

1888.

1. Give the meaning of (explaining as fully as you can) the following expressions :—(1) चतुर्थोऽग्निरिवाग्यगारे (V. 25); (2) वृत्ते स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् (V. 33); (3) मनीषितं द्यौरपि दुग्धा (V. 33); (4) व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता (I. 27); (5) प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् (IV.64).

2. Derive and explain the following, adding grammatical notes:—आतिथेय (V. 2); कडङ्ग (ङ्क) रीयैः (V.9) ; श्रुतपारदृश्वा (V. 24); हैयंगवीन (I. 45).

3. (*a*) What is the characteristic of a विश्वजित् sacrifice ? (IV. 86). (*b*) What do you understand by the expression 'त्रिविधं तपः' used by Kâli.? (V. 5). (*c*) Name the fourteen lores or *Vidyás* (see Malli. on V.21).

1892.

1. Name and disolve the compounds underlined, *i.e.*—मन्त्रकृत् (I. 61; V. 4); दृष्टलक्ष्यभिदः (I. 61); पुरुषायुषजीविन्यः (I. 63); निरीतयः (I. 63); अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी (II. 13); इक्षुच्छायनिषादिन्यः (IV. 20).

2. Explain, giving context:–(*a*) हेम्नः संलक्ष्यते &c. (I. 10); (*b*) आत्मकर्मक्षमं &c. (I. 13); (*c*) सहस्रगुणमुत्स्रष्टुं &c. (I. 18); (*d*) शस्त्रेण रक्ष्यं &c. (II. 40); (*e*) क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति (III. 29); (*f*) पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते (III. 62); (*g*) शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य (V. 54).

3. (*a*)Derive the following words:—अरुंतुद (I. 71); शस्त्र (II. 40); त्रिदोजस् (III. 59); काकुत्स्थ (IV. 87). (*b*) Explain the meanings of the following words:—कुण्डोध्नी (I. 84); गृष्टि (II. 18); दौर्हृद (III. 1); अरिष्ट (III. 15); गोदान (III. 33); कटप्रभेद (III. 37).

(B) QUESTIONS BASED ON THOSE SET AT THE CALCUTTA AND OTHER UNIVERSITY EXAMINATIONS.

1. Why is the poem called रघुवंश though it gives the history of the solar race ? What gender is रघुवंश ? Criticize the name grammatically.

2. Mention the chief characteristics of a Mahâkâvya and show that the Ragh. belongs to that species of poetic compositions.

3. What style is the Ragh. written in ? What are its special merits?

4. Write a short criticism on Kálidása's poetry as met with in the Ragh.

Canto I. 1. Explain the form रघूणाम् (9). Why is it used in the plural ?

2. सोऽहमाजन्म.........तनुत्यजाम्(5-8)—Illustrate as many of these epithets as you can by quotations from the Cantos you have read.

3. जुगोपात्मान &c. (21)–"The नञ् in अत्रस्त &c. being compounded cannot be emphasized and the śl. therefore loses its beauty." Examine this criticism of the rhetoricians.

4. सेव्यमानौ &c.—śl. 38. Criticize the poetic merits of this verse.

5. Kálidása is said to be always happy in selecting his similes. Justify this remark by giving two instances from the first Canto.

6. Give in your own words as far as possible a description of the hermitage of Vasishṭha. (49-53).

Canto II. 1. Explain the points of similarity on which the similes contained in the following ślokas are based and their appropriateness :—(1) मार्गं श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ; (2) पयोधरीभूत &c.—उर्वीम् ; (3) जडीकृतः...वज्रपाणिः (42).

2. Account for the various cases in लताप्रतानोद्ग्रथितैः &c. (śl. 8).

3. इत्थं व्रतं &c. śl. 25. Explain the significance of the various epithets in this śl.

4 Explain मृगेन्द्रगामी (30), वामेतरः (31), वितथप्रयत्नः (42), स्थावरजङ्गमानां (44), स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण (55) and एकान्तविध्वंसिषु (57). तत्पूर्वभङ्गे (42) *v. l.* तत्पूर्वसंगे—which reading do you prefer and why ?

Canto III. 1. दौर्हृद—दोहद—लक्षणम्—(1) which reading do you prefer and why ? Explain the Instr. मुखेन and शशिना in śl. 2.

2. Explain the force of the epithets in निधानगर्भा &c. śl. 9.

3. Give the meaning of उपचार (11). What according to Hindu ideas is the proper उपचार for a woman ?

4. Explain the points of similarity and the force of the simile in śl. 30. What are the श्रीगुणाः referred to?

5. Explain the Samása in पुरुषोत्तम (49). In what connexion are कपिल and Sagara referred to ? Explain the allusions. (śl. 50).

6. What is the correct meaning of अवष्टम्भ in śl. 53 ? Explain the position आलीढ (śl. 52).

Canto IV. 1. Explain the similes contained in the following:—पुरुहूतध्वजस्येव &c. s'l. 3; आपादपद्मप्रणताः &c. s'l. 37; यवनीमुख—जलदोदयः s'l. 61; भल्लापवर्जितैः—क्षौद्रपटलैरिव śl. 63.

2. Mention the changes in nature that mark the advent of autumn according to Kâli. (śl. 14–24).

3. 'चतुःस्कन्धेव सा चमूः' (30)—what are the four स्कन्धs poetically referred to ? What are the six divisions of an Indian army referred to in śl. 26 (षड्विधं बलमादाय) &c. ?

4. शशंस तुल्यसत्त्वानां.........s'l. 72. Give as many constructions as possible of this s'l. Din. proposes an alternative interpretation of this s'l.; what fault do you find with that ?

5. Explain the allusions in कुम्भयोनेर्महोजसः (21); हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः (32); रामास्त्रोत्सारितः (53).

Canto V. 1. Account for the Acc., the Instr. or the Dat. in the following:—आपाद्यते न व्ययम् (5); अनुमतो गृहाय (10); आवरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा (13); शरीरमात्रेण तिष्ठन् (15); विज्ञापितोऽभूद्गुरुदक्षिणायै (20); मर्नाषितं द्यौरपि येन दुग्धा (33); रघुप्रतिनिधिः नवोपकार्या—दशामध्युवास (63); निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव (64); निद्रावशेन भवताऽप्यनवेक्षमाणा पर्युत्सुकत्वमबला &c. (67)

2. In what sense and why are the following put in the Âtm.-कारणात्स्वाद् बिभिदे कुमारः (37), संयोक्ष्यसे स्वेन वपुर्महिम्ना (55), गान्धर्वम् आदत्स्व (57), and यावत्प्रतापनिधिराक्रमते न भानुः (71) ?

3. Explain the force of the epithets आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः (15), एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिः (23), and उदारवाचः (65).

4. What is a खण्डिता *Náyiká* (67) ? What is the meaning of भाव in भावावबोधकलुषा (64) ? Has it any other meaning in rhetoric ?

(c) Other selected questions.

1. (a) Explain and illustrate the different significations (by giving quotations from your text) of the following:—व्यूढ, आत्मा, गो, द्विज, आपन्न, कुमार, मन्यु, सत्त्व, हरि, हरित्, दान, गुरु, सार, मूल, प्रत्यन्त and स्था with उप. (b) अर्थकर्मणोः—(II. 49); विभक्तमप्येकसुतेन (III. 24); and न केवलं... एकधनुर्धरोऽपि सः (III. 31). Does एक mean one and the same thing in all these compounds ? If not, give the different meanings.

2. Write short notes on संस्कार, दैवीनां मानुषीणामापदाम्, अन्त्यमृणम्, असुर, ओषधीनाथ, त्रिसाधना शक्ति, त्र्यम्बक, वाजिनीराजना, लोकालोक, शतक्रतु, पुरंदर, and कुम्भयोनि.

3. Expound the Samâsas in the following:-सर्वातिरिक्तसारेण, नेमिवृत्तयः, आशंसितावन्ध्यप्रार्थनम्, देवतापित्रतिथिक्रियार्थाम्, आवासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि, महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नम्, सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम्, महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितम्, अत्याखण्डलविक्रमम्, कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागम्, तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः, निर्गलिताम्बुगर्भम्, एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिः, मरुत्सखस्य, दारक्रियायोग्यदशम्, निर्धौतदानामलगण्डभित्तिः, छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यम्, अपरधुर्यपदावलम्बी, प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारम्.

4. Explain and derive the following words :—उडुप, प्रावृषेण्य, जाया, अनोकह, अधित्यका, आगस्कृत्, पारणा, औधस्य, स्वस्त्ययन, पुंसवन, दिवौकस्, कुमारभृत्या, कूलमुद्रुज, असूया, आश्यान, वारबाण, उपदा, जन्य, अश्वर, उञ्छषष्ठ, वदान्य, बलाहक, हिरण्मय, अनेकप, आधोरण, सौराज्य.

5. Write grammatical notes on the following:—सप्रसवाः, परस्पराक्षिसादृश्यम्, परिखीकृतसागराम्, पुत्रकाम्या, ब्रह्मवर्चसम्, जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्, अधिज्यधन्वा, पुत्रीकृतः, प्रदक्षिणीकृत्य, एकवीरः, परस्पर, गजदानसुगन्धिना, महोक्ष, मन्दायते, मर्मरीभूताः, प्रतियातुकामम्, सवयसः, उपच्छन्दयति, वनजाक्ष.

CANTOS VI.-X.

1867.

1. Arrange the following passage into a s'loka, omitting the word enclosed within brackets :—हरिप्रभावः स धन्वी लक्ष्यीकृतस्य हरिणस्य देहं व्यवधाय स्थितां सहचरीं प्रेक्ष्य कामितया कृपामृदुमनाः [सन्] आकर्णकृष्टमपि बाणं प्रतिसंजहार । (IX. 57.)

2. Describe the practice of *Svayamvara* as it prevailed in India in ancient times. What Kings were present at Indumatî's *Svayamvara*? Mention the names and positions of the countries over which they ruled.

1872.

1. Translate and explain where necessary—VIII. 84 (उदये &c.).

2. (*a*) Explain the words—गोत्रभिद्, त्रिदश, पाकशासन, बलनिषूदन and शतक्रतु. (*b*) What do you know of the Maruts and of Varuṇa ?

1877.

1. Translate closely:—IX. 48, 50, 52, 53. Dissolve and name the compounds underlined (*viz.* विपुलकण्ठनिषक्तशरासनः, नृसदिता, स्थिरतुरंगमभूमि).

2. Explain, stating the context where necessary :— (*a*) दिवस शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् । X. 9; (*b*) बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः । त्वय्येव निपतन्ति । X. 26; (*c*) गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयःसंनिवृत्तये । X. 27; (*d*) पणबन्धमुखान्गुणानजः......समलोष्टकाञ्चनः । VIII. 21.

3. (*a*) Give the meanings of लब्धवर्ण, पृथग्जन, योग्या, विधेय, प्रत्ययापेक्षसंततिः. (*b*) Write grammatical notes on अजय्य, सौस्नातिक and निर्यातशेषा चरणाद्गङ्गेव. (*c*) Quote a passage from VI.—X. containing an idea similar to that in the following, and one inconsistent with it—उन्मनाः प्रथमजन्मचेष्टितान्यस्मरन्नपि बभूव राघवः । (VII. 15).

1883.

1. Translate closely—VI. 73, VII. 49, VII. 36. Name and dissolve the compounds चषकोत्तरा, पानभूमि. Which reading in VII. 36 (भागीरथीं—*v. l.* ज्योतीरथीं) do you prefer, and why ?

2. (*a*) Give the meanings of कृष्णगति, जाल, बीजाङ्कुर, विवाहकौतुक, प्रलयोर्मि, त्रिदशायुध, योगनिद्रा. (*b*) Write short notes on—(1) विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता, (2) ककुत्स्थः, (3) यतिपार्थिवलिङ्गधारिन्, (4) मरुतां पालयिता इन्द्रः, (5) मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च, and (6) जह्नुकन्या.

3. Give in English some of the most important of the geographical intimations of ancient India contained in Canto VI.

4. (*a*) What trees and plants are most commonly referred to by Kálidása? Give both their Sanskrit and scientific names. (*b*) Give a short sketch of the character of Aja, with quotations or references.

1899.

1. Paraphrase—VI. 48, IX. 61. State the Figure of Speech generally used in Canto IX.

2. State some of the best reflections of Kálidása on human life.

3. (*a*) Derive and give the meanings of काकुत्स्थ, त्रिदिव, कार्मुक. (*b*) Write grammatical notes on अवाङ्मनसगोचरम्, सौखशायनिक, राजन्यक, चतुरस्त्रयान. (*c*) State what you know of माहिष्मती, शूरसेन and उरगपुर. In what connexion are these used in your text?

4. Explain fully, giving the context—(1) विनीतनागः किल सूत्रकारैरैन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते VI. 27; (2) प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यः &c. X. 28; (3) पुराणस्य कवेस्तस्य &c. X. 36.